OVIDIU RAEȚCHI

ISTORIA HOLOCAUSTULUI

Desființarea omului:
de la ascensiunea lui Hitler
până la execuția lui Eichmann

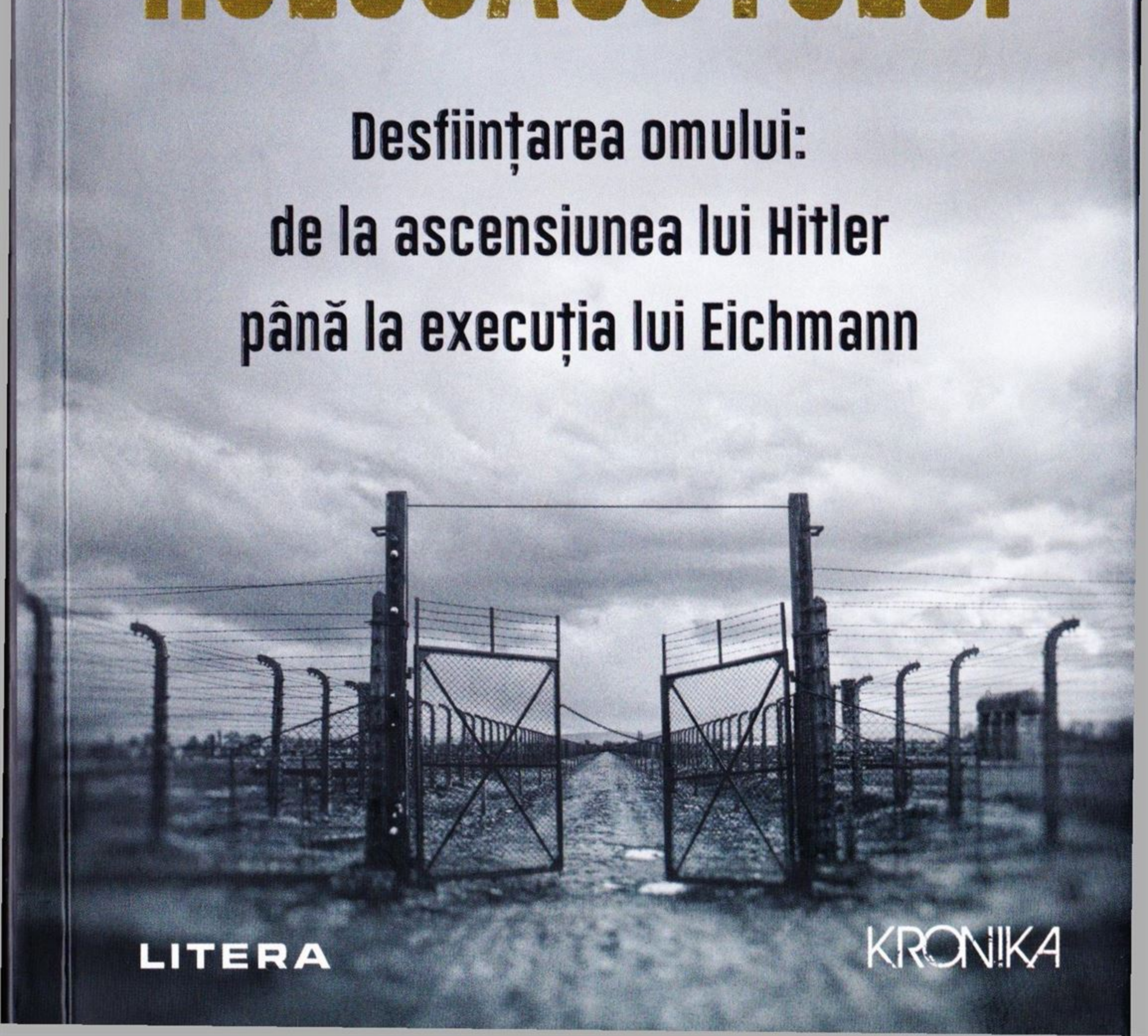

LITERA

KRONIKA

„Ceea ce nu au înțeles toți cei care îl aclamau pe Hitler – inclusiv Heidegger, care avea toate datele să înțeleagă – era faptul că desființarea unui om, așa cum o numește Primo Levi, însemna în fapt desființarea întregii umanități. Că acesta era chiar opusul principiului talmudic rostit ulterior în onoarea salvatorilor din Holocaust – precum Oskar Schindler sau Raoul Wallenberg: Cine salvează o viață salvează lumea întreagă. Cine desființează un om desființează umanitatea întreagă. Acesta a fost marele truc al Führerului. Toți ceilalți – proclamați de la Berlin ca fiind aleși, rase superioare, supraoameni – s-au năpustit la chemarea acestuia asupra evreului, care, spunea Hitler, era mai-puțin-om decât ei. Surpriză însă: evreul era un om ca toți oamenii, iar dezumanizarea lui era doar un șiretlic prin care oricine altcineva devenea dezumanizabil.“

KRONIKA

Colecția în care umanitatea este reconstruită prin cărți
care ne ajută să pătrundem în culisele celor mai interesante
evenimente politice, sociale sau financiare de ieri şi de astăzi.

OVIDIU RAEȚCHI

ISTORIA HOLOCAUSTULUI

Desființarea omului: de la ascensiunea lui Hitler până la execuția lui Eichmann

LITERA
București

Editura Litera
tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19
e-mail: contact@litera.ro
www.litera.ro

Istoria Holocaustului. Desființarea omului:
de la ascensiunea lui Hitler până la execuția lui Eichmann
Ovidiu Raețchi

Copyright © 2022 Grup Media Litera
Toate drepturile rezervate

Editor: Vidrașcu și fiii
Redactor: Georgiana Harghel
Corector: Rodica Crețu
Copertă: Flori Zahiu
Tehnoredactare și prepress: Mihai Suciu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DESCRIEREA CIP A BIBLIOTECII NAȚIONALE A ROMÂNIEI
RAEȚCHI, OVIDIU
Istoria Holocaustului. Desființarea omului: de la ascensiunea lui Hitler până la execuția lui Eichmann/Ovidiu Raețchi – București: Litera, 2022
ISBN 978-606-33-8351-9
94

Cuprins

Prolog. Desființarea unui om 11

Notă despre terminologie. De ce contează conceptele:
Holocaust, Shoah, Soluția Finală 29

Notă despre cifre 33

Partea I. Holocaustul prin cuvinte și legi 35

Capitolul I Holocaustul cuvintelor 37

Capitolul II Holocaustul legilor 94

Capitolul III Premisele Holocaustului.
Distrugerea Poloniei 197

Capitolul IV Occidentul și Balcanii
în noua ordine ariană 249

Partea a II-a. Holocaustul prin gloanțe 281

Capitolul V Începutul Holocaustului.
Barbarossa și efectele sale 283

Capitolul VI Holocaustul gloanțelor 300

Partea a III-a. Soluția Finală.
Holocaustul prin monoxid de carbon
și Zyklon B 355

Capitolul VII Arheologia Soluției Finale 357

Capitolul VIII *Einsatz Reinhard* 399

Capitolul IX Periferia Holocaustului 428
Capitolul X Trenurile morții 450
Capitolul XI Apogeul anihilării: Auschwitz-Birkenau 502

Partea a IV-a. Sfârșitul Holocaustului 597

Capitolul XII Prăbușirea lui Adolf Hitler 599
Capitolul XIII Pedeapsa 616

Note 632
Bibliografie 691
Indice 706

Pentru Sofia, Agata și Petru Raețchi

„Am văzut pe cel rău în toată puterea lui;
Se întindea ca un copac verde."
Psalmul 37

„Masacrarea evreilor – disciplină!"
Generalul Halder, *Jurnal*, 10 octombrie 1939

„Pruncii zburau prin văzduh într-un arc de cerc și îi împușcam
când erau încă în aer, înainte să cadă în groapă și în apă."
Walter Mattner, *Polizeisekretär* SS Moghilău

„O dată au adus copii [pentru exterminare]. Și copiii strigau.
Mama i-a auzit. Mi-a spus că strigau: «Mami, salvează-mă!»"
Zofia Szalek, martor de lângă lagărul
de exterminarede la Chełmno

„– Ce ard așa de târziu, seara?
– Oameni, a zis o fată."
Eva Mozes Kor, Dialog la Birkenau

Prolog

Desființarea unui om

În septembrie 1942, SS-*Obersturmführer* Heinz Thilo, unul dintre medicii responsabili cu selecția evreilor care ajungeau la Auschwitz în vagoane pentru vite (dacă Thilo ridica degetul spre stânga, mureai gazat în următoarele două ore și trupul tău era aruncat în flăcări), i-a spus colegului său Johann Kremer, și el medic SS, că lagărul de exterminare din Silezia este *anus mundi*.[1] Anusul lumii. Locul prin care evreii – reziduurile umanității în *Weltanschauung*-ul nazist – trebuiau evacuați în neființă.

În același an 1942 – în care începea, de altfel, aplicarea sistematică a Soluției Finale –, filosoful Ființei, Martin Heidegger, susținea o conferință în care îi numea „național-socialiști puri" pe vechii greci.[2] Heidegger, care afișa o insignă nazistă și era de aproape un deceniu membru al partidului lui Hitler, scria despre evrei că par „dezrădăcinați de Faptul-de-a-fi-în-lume".[3] Până și el, cel mai sofisticat gânditor al secolului XX, își folosea terminologia amețitoare pentru a spune, în fond, același lucru pe care îl striga Führerul în discursurile de la Nürnberg și din Reichstag: că evreii nu sunt întru totul ființe. (În 1925, în *Mein Kampf*, Hitler își amintea stingherit că, în copilărie, îi crezuse pe evrei asemănători cu oamenii: „Erau foarte puțini evrei în Linz. De-a lungul secolelor, evreii care trăiseră acolo deveniseră europenizați în apariția exterioară și *păreau atât de asemănători cu alte ființe umane*, încât mă gândeam la ei ca la niște germani."[4]) Totuși, spre deosebire de Heidegger, Hitler a dus raționamentul neumanității evreiești până la capătul logicii – și dincolo de el: pentru că nu ar fi întocmai ființe, evreii trebuie *desființați*, eliminați din lume prin acel *anus*

mundi plasat în Silezia, în apropiere de Cracovia – Auschwitz. Denumirea oferită de SS acestui loc – și altora similare, dar cu existență mai scurtă, precum Chełmno, Bełżec, Sobibór, Treblinka, Majdanek – sună ca un anticoncept la metafizica lui Heidegger: *Vernichtungslager*. Lagăr de nimicire. Pentru că, așa cum i-a spus Himmler lui Rudolf Höss, comandantul de la Auschwitz, anihilarea totală a evreilor era singurul proiect care conta cu adevărat: „Toți evreii din raza noastră de acțiune trebuie nimiciți. Dacă nu reușim să distrugem fundația biologică a evreilor acum, atunci într-o zi evreii vor distruge poporul german."[5] În septembrie 1919, în calitatea sa de spion și de propagandist militar, Hitler a primit misiunea de a elabora un document ideologic privind chestiunea evreiască. Concluzia acestuia fusese categorică: „Scopul final trebuie să fie exterminarea irevocabilă și completă a tuturor evreilor".[6]

Dacă Martin Heidegger l-ar fi cunoscut în 1942 pe tânărul Primo Levi, poate și-ar fi pus măcar o clipă la îndoială convingerea că acesta ar fi un evreu „dezrădăcinat de Faptul-de-a-fi-în-lume". Levi era un chimist și un intelectual strălucit, care se străduia să supraviețuiască la Milano; conform legilor rasiale din Italia, trebuia să lucreze sub nume false, pentru companii străine – evreii nu mai puteau fi angajați aproape nicăieri. Totuși răul abia urma să înceapă pentru el: când Italia a ieșit din război și Germania a ocupat centrul și nordul țării, și aici a început – cu oarecare întârziere față de restul Europei – aplicarea Soluției Finale. Așa se face că în 1944 evreul italian Primo Levi a ajuns la Auschwitz. Acolo unde a înțeles, după primele proceduri de internare în lagăr (spălarea, tunderea, tatuarea – semn că nu fusese ales pentru exterminarea imediată, ci pentru nimicirea prin muncă), scopul acestui loc ciudat, unde cuptoarele ardeau fără încetare, distrugând 5 000 de trupuri pe zi: *desființarea omului*.

Nu avem răgazul să ne dezmeticim, că ne și pomenim afară, în zăpada albăstruie și înghețată a zorilor; desculți, goi, cu

toate lucrurile în mână, trebuie să alergăm până la o altă baracă, la 100 de metri depărtare. Aici ni se dă voie să ne îmbrăcăm. Când am sfârșit, am rămas fiecare în colțul nostru fără să îndrăznim a ridica ochii unii la alții. N-aveam oglindă să ne privim, dar înfățișarea noastră ne sta înainte, reflectată într-o sută de fețe livide, pe chipul a o sută de marionete mizere și sordide. Iată-ne transformați în fantomele pe care le zărisem cu o seară mai înainte. Abia atunci ne-am dat seama pentru prima dată că limba noastră nu are cuvinte pentru a exprima această ofensă: *desființarea unui om*. Într-o clipă, cu o intuiție aproape profetică, ni s-a dezvăluit realitatea: am ajuns la fund. Mai jos de atât nu pot să ajungi: nu există o condiție omenească mai mizeră; nici nu e de conceput.[7]

Ceea ce nu au înțeles toți cei care îl aclamau pe Hitler – inclusiv Heidegger, care avea toate datele să înțeleagă – era faptul că *desființarea unui om*, așa cum o numește Levi, însemna în fapt desființarea întregii umanități. Că acesta era chiar opusul principiului talmudic rostit ulterior în onoarea salvatorilor din Holocaust, precum Oskar Schindler sau Raoul Wallenberg: *Cine salvează o viață, salvează lumea întreagă.*

Cine desființează un om, desființează umanitatea întreagă. Acesta a fost marele truc al Führerului. Toți ceilalți – proclamați de la Berlin ca fiind *aleși*, rase superioare, supraoameni – s-au năpustit la chemarea acestuia asupra evreului, care, spunea Hitler, era mai-puțin-om decât ei. Surpriză însă: evreul era un om ca toți oamenii, iar dezumanizarea lui era doar un șiretlic prin care oricine altcineva devenea *dezumanizabil*. După evrei au urmat polonezii – și ei declarați mai-puțin-oameni pentru a lucra ca sclavi în uriașul sistem de muncă forțată din Reich, care în 1941 cuprindea 1,2 milioane de prizonieri de război și 2,1 milioane de civili.[8] „Sunt în favoarea realizării de tuneluri și alte lucruri asemănătoare în timpul războiului de către prizonieri", se justifica Hitler cu ocazia revelionului din 1942. „Orice lucrare de terasament poate

fi făcută de orice imbecil. Să folosești mâna de lucru germană înseamnă o risipă."[9] Pe ucraineni, ispitiți de o alianță cu germanii, *Reichskommissar*-ul Erich Koch i-a anunțat cu sinceritate: „Cel mai neînsemnat muncitor german este din punct de vedere rasial și biologic de o mie de ori mai valoros decât populația de aici. Voi pompa din această țară până la ultimul strop de resurse."[10] Koch îi numea pe ucraineni „negri" și pretindea că, în cazul foarte puțin probabil în care ar întâlni un ucrainean inteligent, l-ar lichida pe loc.[11] Când cehii au îndrăznit să învingă Germania la hochei pe gheață cu scorul umilitor de 5-1, Goebbels a interzis orice confruntare sportivă a „supraoamenilor" cu „popoarele coloniale" în discipline unde acestea puteau câștiga.[12] Peste 100 000 de greci au murit de foame din cauza ocupației germane.[13] Cifra pare nesemnificativă în raport cu numărul cetățenilor sovietici care urmau să dispară, în estimarea naziștilor, în marea foamete plănuită în 1941–1942, pentru a putea hrăni trupele Wehrmachtului aflate în ofensivă pe pământurile lor: 30 de milioane. Și popoarele cu pretins sânge arian – olandezii, francezii, norvegienii – au fost înrobite în funcție de nevoile economice ale Reichului. În timpul războiului, jumătate din producția totală a belgienilor trebuia să meargă în Germania. Trei sferturi din rezervele de fier ale francezilor au fost confiscate de naziști.[14]

Iar la final a venit rândul „supraoamenilor" să devină mai-puțin-oameni: germanii care l-au dezamăgit pe Hitler au fost condamnați de acesta să piară în ruinele propriei țări. „Dacă poporul german s-ar dovedi a fi slab", explica el, „nu ar merita nimic altceva decât să fie suprimat de un popor mai puternic; atunci nu ar merita nici un fel de compasiune."[15] În consecință, pe 19 martie 1945, Führerul a emis Decretul Nero, prin care germanii erau obligați să își distrugă în mod sistematic propria țară. Hitler i-a spus lui Albert Speer că „nu este necesar să ne facem griji pentru lucrurile elementare de care are nevoie poporul german pentru supraviețuire. Asta pentru că națiunea s-a dovedit a fi slabă."[16] Până și elita de *übermenschen* a celui de-al Treilea

Reich a fost blestemată: Göring și Himmler – loialul Heinrich, *der treue Heinrich*, călăul cu mâini delicate și figură de dascăl de țară, omul care pusese pe picioare mecanismul Soluției Finale – ar fi fost uciși de Hitler dacă ordinele sale ar mai fi fost respectate în aprilie 1945. Din clipa în care primul evreu a fost dezumanizat, toți ceilalți – indiferent cât de bine plasați în ierarhia nazistă și pe scara rasială – au devenit, în funcție de context, dezumanizabili. Führerul se păstrase doar pe sine pentru condiția stabilă de om.

Hitler visa să își facă, spun sursele diplomatice japoneze din Berlin, o trecere spectaculoasă în neființă: într-un avion încărcat cu dinamită, pe care l-ar fi pilotat singur înspre Marea Baltică, aruncându-se în aer și dispărând în cer asemenea unui zeu nordic. Când a renunțat să se mai agațe de speranța nebunească într-o salvare miraculoasă a celui de-al Treilea Reich, cu rușii deja în Berlin, era prea târziu pentru această punere în scenă wagneriană; un avion burdușit cu explozibil nu mai avea de unde să decoleze. Führerul s-a mulțumit să-i ia cu sine, în aceste condiții, într-o ultimă desființare supusă voinței sale, pe Eva Braun și pe exaltații Magda și Joseph Goebbels (Goebbels fusese, după Hitler, cel mai antisemit lider al celui de-al Treilea Reich). *Anus mundi* nu se mai găsea la acel moment în Silezia, ci în ruinele Cancelariei din Berlin.

Cu câteva luni înainte, chiar în ziua în care naziștii au părăsit lagărul de la Auschwitz – fugind spre Reich, într-un marș al morții, cu zeci de mii de ostatici evrei pe care sperau să îi păstreze ca sclavi –, în cel mai mare centru de exterminare din istoria umanității s-a întâmplat, după cum povestește Elie Wiesel, un miracol: evreii au redevenit oameni! Ei au fost reinstaurați în ființă chiar de gardianul lor: „Șeful de bloc și-a amintit deodată că uitaserăm să facem curățenie în blocul nostru. A ordonat ca patru prizonieri să spele podeaua... Cu o oră înainte de a părăsi lagărul! De ce? Pentru cine? «Pentru armata eliberatoare», a

strigat el. «Să știe că aici au trăit *oameni*, nu porci.» Prin urmare, *eram oameni*?", se întreba Wiesel, nedumerit.[17]

O sugestie mai dramatică despre reumanizarea evreilor a fost oferită de Marek Edelman, unul dintre sutele de luptători care au ridicat armele împotriva SS-ului în ghetoul din Varșovia, în revolta din 1943 – prima încercare majoră a evreilor de a-i înfrunta și de a-i ucide pe naziști în timpul Holocaustului: „Da, știam că nu vom învinge", spunea mai târziu Edelman, unul dintre cei doi supraviețuitori ai revoltei, „dar trebuia să le arătăm germanilor că suntem ființe umane ca toate celelalte. În timpul războiului ești *o ființă umană* când îți ucizi inamicul."[18] Să fi fost dezumanizarea evreilor de către apologeții forței oarbe rezultatul nebănuit al sacralizării vieții în iudaism, fixată prin porunca „Să nu ucizi!"? Și să fi depins reumanizarea lor – așa cum crede Edelman – de decizia de a omorî pentru propria apărare?

E greu să mai discernem răspunsul la această întrebare, pentru că Hitler și războiul au distrus orice semnificație a „omenescului". Wilhelm Kube, un comandant nazist din Belarus, antisemit convins, fusese profund impresionat de demnitatea dovedită de evreii deportați din Germania la Minsk; unii dintre aceștia, spunea el, erau veterani decorați cu Crucea de Fier în Primul Război Mondial. În consecință, Kube a cerut Berlinului permisiunea ca în privința acestora „să se ia măsurile necesare în cel mai *uman* mod".[19] În dublul limbaj al administrației naziste, asta însemna, textual: „Să fie lichidați cu blândețe". În Testamentul său politic, unul dintre ultimele cuvinte dictate de Führer înainte de a se împușca a fost chiar acesta: „uman". Prin el, Hitler se referea la gazare. Admițând, într-un mod întortocheat, că ordonase Soluția Finală, Führerul afirma: „Nu am lăsat pe nimeni să se îndoiască că, de data aceasta, nu vor muri de foame doar milioane de copii ai europenilor, ai popoarelor ariene, nu doar milioane de bărbați adulți care vor pieri și nu doar sute de mii de femei și copiii care vor fi incendiați și bombardați până la moarte în orașe, fără ca aceia care sunt cu

adevărat responsabili să fie nevoiți să-și ispășească crima, chiar dacă prin mijloace mai *umane*".[20] Așa lua sfârșit cel de-al Doilea Război Mondial: uciderea cu monoxid de carbon sau cu Zykon B era considerată o expresie a „omeniei".

La câteva săptămâni după sinuciderea lui Hitler, la Lüneburg, nu departe de buncărul din Berlin, și Himmler a ales să se evacueze din ființă, speriat de gândul că își va pierde capsula cu cianură. În scrisoarea de adio trimisă pe 17 aprilie 1945 soției și fiicei sale, Himmler scria: „Buna, iubita mea mami! Buna, draga mea fiică! [...] Vremurile sunt îngrozitor de grele pentru noi toți și totuși – vom reuși, este credința mea profundă că totul se va sfârșit totuși cu bine. Dar este greu. Voi, dragilor, să îmi rămâneți sănătoase. Străbunul ne va păzi pe noi și mai ales poporul german atât de cuminte și nu ne va lăsa să pierim. Vă transmit, ție iubita mea mami și ție, Păpușica mea, draga mea, mulți mulți pupici și multe salutări. *Heil Hitler!* cu dragoste. Tăticul vostru."[21]

Himmler nu dădea dovadă în mod excepțional – acum, în pragul morții – de tandrețe. Își alintase întotdeauna soția (nu singura soție, e drept, căci mai avea o parteneră cvasioficială) – poate chiar cu o dulcegărie perversă. În 1929 îi scria: „Draga, draga mea zvăpăiată. Cât m-am mai bucurat de scrisoarea ta. Doamne ajută că îți merge bine. Deci, dragă iubi, bărbatul cel rău ajunge marți [...] și tu, draga de tine, vrei să vii să mă iei, dar, iubi, ai grijă să nu te calce mașina. [...] Dar zvăpăiata mea, acum trebuie să fi dispărut gândurile tale de prostuță și privirile triste. Știi că altfel primești bătăiță. [...] Și, iubi, în curând, foarte în curând sunt lângă tine și lângă copilașul nostru scump."[22]

Acest bărbat mieros, care îi transmitea *pupici* fiicei sale Gudrun, a ordonat ca un milion de copii evrei (o estimare minimă) să fie exterminați în Holocaust. Pentru nou-născuți, procedurile *Schutzstaffel* prevedeau gazarea împreună cu mama sau împușcarea când aceasta îi ținea în dreptul inimii – pentru a face economie de gloanțe. În practică însă, copiii de câteva luni

erau adeseori azvârliți cu putere în aer, deasupra gropilor comune, și erau mitraliați când încă pluteau (pentru exersarea țintei) sau erau izbiți cu capul de căruțe și de vagoanele din trenurile morții, pentru că plânsetele lor îi deranjau pe gardieni.

Dacă urmărești universul interior al victimelor Holocaustului în paralel cu cel al naziștilor, vei descoperi un paradox. Torționarii susțineau că poartă – împotriva propriei voințe, apăsați, ca pe o povară – un război al supraoamenilor împotriva suboamenilor; că nu există omenire și umanitate – ci doar o luptă tragică pentru supraviețuire între rase, popoare, triburi. Victimele, pe de altă parte, trăiau în lagăre momente stranii – aproape mistice – de iubire și umanism. Etty Hillesum, care a murit la Auschwitz, în 1943, a consemnat în jurnalul său din lagărul olandez de la Westerbork, pe 17 decembrie 1941, un astfel de episod de extaz prin dizolvare în *omenire*: „Marele craniu al omenirii. Creierul enorm al omenirii și inima mare a omenirii. Toate gândurile, oricât de contradictorii ar fi ele, provin din acest mare creier unic: creierul omenirii, al întregii omeniri. Îl simt ca pe un mare întreg și poate de-aici îmi vine uneori acest mare sentiment de armonie și de pace.“[23]

Chiar a doua zi, pe 18 decembrie 1941, Heinrich Himmler s-a întâlnit cu Hitler; cei doi au avut o discuție decisivă privind lansarea Soluției Finale la scară continentală (care o va ucide și pe Etty Hillesum). Deși era stăpânul Europei, Himmler nu simțea nimic comparabil cu „armonia și pacea“ trăite în lagăr de Etty; în mod bizar, el se considera nefericit și bombănea constant. S-a plâns în mai multe rânduri de faptul că sarcina uciderii a șase milioane de evrei atârnă greu pe umerii săi: „Fraza *evreii trebuie exterminați* comportă puține cuvinte, e ușor de rostit, domnilor. Dar necesită din partea celui care o pune în practică tot ce e mai dur și mai dificil pe lume“, spunea el în octombrie 1943.[24] Și continua: „Ordinul de a rezolva problema evreiască a fost ordinul cel mai înspăimântător pe care l-ar fi putut primi vreodată o organizație“.[25]

Omul care a implementat Soluția Finală pretindea că e apăsat de sarcina trasată de Führer, că acționa împotriva instinctelor sale. Hitler însuși, ucigașul *zero*, se considera un om de o rară blândețe, obligat să ia decizii aspre împotriva naturii sale blajine. În dimineața zilei de 26 septembrie 1941, el se plângea la Wolfsschanze, în Prusia Orientală: „M-am dus în bătălie cu cel mai pur idealism. Apoi vezi căzând în jurul tău mii de oameni și devii conștient de faptul că viața este o luptă crudă de lungă durată, a cărei finalitate este conservarea speciei: individul poate să dispară, cu obligația ca alții să rămână în viață. Îmi imaginez că mulți oameni se iau cu mâinile de cap și se întreabă: «Cum naiba poate Führerul să radă de pe suprafața pământului un oraș ca Sankt-Petersburg?!» Sigur, eu sunt în mod intrinsec dintr-o altă specie. *Aș dori să nu văd pe nimeni suferind și să nu fac rău nimănui.* Dar când constat că specia este în pericol, sentimentul lasă loc rațiunii reci: nu mai văd decât victimele viitorului, în cazul în care nu facem victime azi.“[26]

Ce ciudățenie: Himmler, care susținea că primise „cel mai înspăimântător ordin“, având nevoie de „ce e mai dificil pe lume“ pentru a-l pune în practică, și Hitler, care credea că e „dintr-o altă specie“ și că „nu poate face rău nimănui“. Acești doi oameni s-au pus de acord să ucidă un milion de copii – aparent împotriva propriei firi. De ce?

În numele unor „fraze“, cum le numește Hannah Arendt. Al unor teorii răsunătoare și emfatice despre sensul istoriei – perfect lipsite de sens și de adecvare la realitate –, precum sloganul conform căruia războiul era „bătălia destinului aparținând poporului german“, deci putea justifica orice, inclusiv uciderea copiilor.[27] Hitler pretindea că arienii sunt pe punctul de a fi exterminați de evrei, că „specia“ trebuie salvată. „Putem fi inumani! Dar, dacă salvăm Germania, am realizat cea mai măreață faptă din lume“, spunea una din vechile „fraze“ ale Führerului.[28] Himmler explica mai elaborat de ce se hotărâse să lichideze copii: „Ne-a fost pusă următoarea întrebare: ce se întâmplă

cu femeile și copiii [evrei]? M-am decis și am găsit, în această privință, o soluție evidentă. Consider că n-am dreptul să-i exterm pe acești oameni – sau, dacă vreți, să-i omor ori să pun să fie omorâți –, dar să-i las să crească pe copiii lor, care s-ar răzbuna pe copiii și urmașii noștri. A fost nevoie să iau grava decizie de a face să dispară acest popor de pe suprafața pământului."[29]

Știm astăzi, beneficiind de perspectiva oferită de trecerea timpului, că aceste argumente erau nu numai monstruoase, dar și integral false. Firește că „specia" (cuvânt prin care Hitler îi desemna pe arieni) a continuat să existe, chiar dacă nu toți evreii au pierit la Auschwitz și la Treblinka. Știm, de asemenea, că evreii nu au declanșat nici o luptă împotriva naziștilor: au îndurat din partea lor un război de exterminare – și asta fără să opună, cu trei sau patru excepții, o minimă rezistență. Iar când proiectul nazist de a-i distruge a eșuat, nu s-au răzbunat pe copiii călăilor lor. Gudrun Himmler, „păpușica mea dragă" a lui Heinrich Himmler, a murit liniștită, în mai 2018, fără să se dezică de faptele tatălui său. Toți cei patru fii ai lui Eichmann sunt în viață – bătrâni deja. La fel și fiul lui Josef Mengele. Edda Göring a revendicat în 2015 proprietățile tatălui său, lăudându-se că, „atunci când află că sunt fata lui Göring, băieții de la restaurant nu vor să mă lase să achit nota de plată".[30] Strănepotul lui Hermann Göring s-a convertit la iudaism și a plecat în Israel, acolo unde a călătorit și misionarul catolic Martin Adolf, fiul lui Bormann.[31] Cu excepția unor inițiative izolate și de scurtă durată, precum gruparea militară *Gmul* și organizația supraviețuitorilor Holocaustului *Nakam*, cu care voi încheia această carte, nu au existat tentative de răzbunare împotriva torționarilor. Moștenitorii ucigașilor și-au continuat nestingheriți viața. Sigurii copii de naziști uciși cu sânge-rece au fost Helga, Hildegard, Helmut, Holdine, Hedwig și Heidrun Goebbels, otrăviți chiar de părinții lor, Magda și Joseph Goebbels.

Când am început să studiez sistematic masacrele comise de *Einsatzgruppen* în URSS, mărturiile deținuților de la Auschwitz,

mecanismul detaliat de ucidere din camerele de gazare, arderea munților de cadavre – m-am văzut nevoit să mă opresc din citit din zece în zece minute, dintr-o neputință fizică de a gestiona *atâta rău*. După câteva luni în care am făcut asta zilnic, mi-am dat seama că reacția fizică dispăruse: rămăsese, sigur, revolta *teoretică*, însă organismul se obișnuise cu groaza. Ochiul căuta rutinat cifre seci cu numărul morților – câți copii, câte femei, câți gazați la sosire – cu o deplină răceală profesională. Am bănuit că acesta era – la o cu totul altă scară, la un cu totul alt grad de realitate – fenomenul de desensibilizare despre care vorbesc mulți dintre cei care au trecut prin Holocaust, ca victime, martori și chiar călăi. Un deținut de la Auschwitz, Josef Paczynski, povestește, de pildă, că nu mai simțea nimic când urmărea gazările: „Devii indiferent. Azi te duci tu, mâine îmi vine mie rândul. Devii indiferent. Ființele umane se pot obișnui aproape cu orice."[32] Silvia Veselá, o evreică slovacă care a fost sterilizată la Auschwitz de doctorul nazist Clauberg, descrie astfel această indiferență: „Dacă ești bătută prea tare, după o vreme nu mai simți nimic. Nu cunoașteți acest sentiment? Nu, nu îl cunoașteți, pentru că nu ați experimentat un astfel de tratament. Dar cum spuneam înainte: dacă ești bătut prea tare, după o vreme nu mai simți nimic, pentru că ești apatic. Asta era singura salvare. Să devii apatic..."[33] Dario Gabbai, un evreu din Salonic care a fost obligat să lucreze în *Sonderkommando*-ul de la Birkenau, trăise ceva similar: „După o vreme, nu mai știi nimic. Nimic nu te mai deranjează. Conștiința ți s-a ascuns undeva în interior."[34]

Apatia se instalează însă, ne spun toate mărturiile, după un șoc inițial – intens, întins adesea pe câteva zile. Mintea are nevoie de acest interval pentru a admite realitatea Holocaustului, gazarea, faptul că cenușa revărsată din coșuri aparține unor oameni. Înainte ca apatia, adaptarea, desensibilizarea să își facă loc, organismul se revoltă. În cazul martorilor și al călăilor – cei care aveau de făcut o alegere („Ce voi face *eu* în privința asta?") – această reacție organică purta un nume: instinct moral. Nu era

nevoie de ceva mai sofisticat – de vreun principiu kantian – pentru a simți că nu e bine să arzi un copil. Era suficient instinctul moral spontan, prezent în fiecare dintre noi – exceptându-i poate pe psihopați. Oskar Gröning, funcționarul SS care păstra la Auschwitz registrele cu banii evreilor gazați – un personaj șters, comun, fără nimic malefic – își amintește ce a simțit când a aflat prima dată ce crime au loc în lagăr: „A fost un șoc pe care nu poți să-l absorbi în primul moment".[35] Gröning a văzut trupurile evreilor arzând la Birkenau. „Era îngrozitor de dezgustător – oribil... *Kapo* mi-a spus apoi detalii despre ardere (...). Se amuza pe seama faptului că, atunci când corpurile începeau să ardă, se formau gaze din plămâni sau din alte părți și trupurile păreau să sară în sus, iar organele sexuale ale bărbaților păreau erecte într-un mod care i se părea foarte vesel."[36]

În intervalul de câteva zile al stării de șoc, conștiința lui Oskar Gröning a avut de făcut o alegere. Își ascultă instinctul moral înnăscut – care afirmă că nu e acceptabil să gazezi un copil – sau se obișnuiește cu Holocaustul și coparticipă la el, în maniera sa cenușie, contabilicească, fără a fi un mare călău, dar nici chiar unul neînsemnat? Precum milioane de alți germani, austrieci, croați, români, olandezi, ucraineni, francezi, Gröning a făcut alegerea comodă: și-a înăbușit instinctul natural și s-a împăcat cu Soluția Finală, spunându-și una din acele „fraze" cu care se autosugestionau și Hitler sau Himmler: „Trebuie să facem victime azi pentru a evita victimele de mâine", „Ucidem copiii lor pentru a salva copiii noștri", „Aceasta este bătălia destinului și trebuie să ne arătăm duri ca oțelul Krupp!"

Creatorii Soluției Finale, călăii și colaboraționiștii au avut nevoie de *raționamente* pentru a-și justifica alegerea morală. Ei au vorbit despre sensul istoriei, despre lupta pentru supraviețuire, despre Darwin, despre lumea minunată de mâine și despre conspirații. Instinctul cel mai firesc putea fi suprimat numai printr-un continuu efort de autosugestionare în materie de ură. Henriette von Schirach, soția lui Baldur von Schirach,

liderul Hitlerjugend, i-a vorbit lui Hitler la Berghof, în 1943, în plin Holocaust despre evreicele din Olanda care erau deportate în Est, urmând a fi gazate: „Nu-mi vine să cred că sunteți la curent cu toate astea. Femei neajutorate sunt adunate și trimise în lagăre de concentrare și cred că nu se vor mai întoarce niciodată." Scandalizat de îndrăzneala ei, Hitler a răspuns iritat: „Ești sentimentală, *Frau* von Schirach. *Trebuie să înveți să urăști.* Ce legătură ai dumneata cu evreicele din Olanda?"[37]

Salvatorii din Holocaust, pe de altă parte, cei care au ales să-și asculte instinctul moral înnăscut ajutând evreii să supraviețuiască, și-au explicat opțiunea etică mult mai simplu, aproape naiv. „Normal", spunea salvatorul leton Jan Lipke despre modul în care a acționat, sprijinind zeci de evrei să supraviețuiască.[38] „A-i ajuta pe cei care aveau nevoie de ajutor ni s-a părut cel mai normal lucru", arăta și o familie de salvatori polonezi.[39]

Hannah Arendt a impus despre Holocaust teza „banalității răului" – devenită între timp o „frază" dintre cele pe care chiar ea le disprețuia. Dar sintagma ei e înșelătoare și e adeseori interpretată greșit. Arendt nu a vorbit despre ușurința de a alege răul – răul suprem –, ci despre surprinzătoarea mediocritate a personajelor care îl înfăptuiseră. Așteptându-se să descopere la Eichmann o grandoare malefică pe măsura faptelor sale, pe Arendt a șocat-o stupiditatea stingheritoare a acestuia: „Era pur și simplu incapabil să articuleze chiar și o singură frază care să nu fie un clișeu"[40] și dădea dovadă de o „ignoranță totală în privința a tot ceea ce nu era legat în mod direct, tehnic și birocratic de munca sa".[41] „Banalitatea răului" a fost formula delicată pe care Arendt a inventat-o pentru a spune un adevăr care i se părea insuficient de pios față de victimele lui Eichmann – și anume că monstrul era un prost: „În ciuda tuturor eforturilor procurorului, era clar pentru toată lumea că omul acesta nu era un «monstru», însă era dificil să nu-l bănuiești a fi un clovn".

E important să clarificăm acest lucru – altfel riscăm să-i transformăm pe salvatori, pe cei care au înfruntat răul, în niște

personaje ieșite din comun, cu trăsături excepționale și inimitabile, picate cumva din cer, la care martorii simpli nu aveau acces. În realitate, alegerea de a nu accepta Holocaustul, de a ajuta victimele acestuia, era la fel de „banală". Nu era rezervată geniilor sau marilor caractere. Era eroică, aducea riscuri uriașe, însă, din punct de vedere moral, nu implica decât ascultarea unui instinct înnăscut și „normal". E ceea ce Rochat și Modigliani au numit *the ordinariness of goodness*.[42] La rândul său, studiind sute de cazuri de salvatori și de călăi, David R. Blumenthal a vorbit despre „banalitatea binelui și a răului".[43] E suficient să privim portretul moral al lui Oskar Schindler pentru a înțelege limpede această idee. Schindler era departe de a fi un erou; era viclean, bețiv, afemeiat; era indisciplinat și încălca frecvent regulile; era oportunist – colaborase îndelung și profitabil cu naziștii. Cu toate acestea – poate tocmai pentru că era senzual și nesupus –, el s-a dovedit incapabil să se opună propriului instinct etic atunci când acesta i-a dictat să nu se împace cu realitatea Holocaustului. E greu de crezut că Oskar Schindler, cu toate datele sale de până atunci, nu s-a împotrivit acestui instinct „banal", că nu a încercat să-l amuțească cu argumente egoiste. Dar nu a reușit: *nu a putut altfel*. Tocmai pentru că a acționat spontan, instinctiv, Schindler s-a pus în slujba evreilor fără limitări raționale și prudente; și-a cheltuit toată averea și și-a riscat viața pentru a salva 1 200 dintre ei.

În același timp, un om infinit mai puternic și pur, succesorul Sfântului Petru, reprezentantul lui Dumnezeu în Cetatea Omului, papa Pius al XII-lea, fostul cardinal Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli, a făcut mai puțin pentru alinarea semenilor săi. Deși bine intenționat și dispus să ajute acolo unde era *rezonabil* să o facă, Pacelli a reacționat calculat în fața Holocaustului. Mult mai educat și mai rafinat decât Schindler, el nu s-a lăsat condus de instinct, ci și-a respectat misiunea instituțională de a proteja interesele Bisericii. Predecesorul său, Pius al XI-lea, se declarase de altfel, în 1933, după venirea lui

Hitler la putere, satisfăcut de faptul că „este prima dată când o voce reprezentând un guvern s-a ridicat să denunțe bolșevismul în termeni categorici, alăturându-se vocii papei".[44] Când rabinul William Margolis din Manhattan i-a scris, solicitându-i să „își ridice vocea într-o condamnare fără rezerve a persecuției hitleriste", nu a primit nici un răspuns.[45]

Înainte de moarte, Pius al XI-lea s-a răzgândit totuși și a lăsat un testament spiritual în care condamna fascismul. Pacelli, care urma să îi ia locul, s-a asigurat că acesta este distrus. În august 1933, reprezentantul britanic la Vatican transmitea acasă faptul că poziția cardinalului Pacelli în privința Germaniei era „extrem de francă, fără nici un efort de a ascunde dezgustul față de comportamentul guvernului domnului Hitler". Cardinalul „deplângea acțiunile guvernului german în interiorul țării, modul în care se comporta cu oponenții politici, domnia terorii la care națiunea a fost supusă". El justifica Concordatul semnat cu Hitler spunând că „un pistol fusese îndreptat înspre capul său și nu avusese alternativă... bunăstarea spirituală a 20 de milioane de suflete catolice din Germania era în joc".[46] Pe de altă parte, același Pacelli a fost opțiunea fasciștilor și a naziștilor pentru a-i urma lui Pius al XI-lea. Într-un raport elaborat de spionii lui Mussolini, el era numit „un mare și sincer prieten al regimului nostru".[47] Ducele ceruse presei italiene să comenteze „cu simpatie alegerea noului pontif, amintind de pioșenia, de cultura și de vasta sa experiență politică". Contele Gian Galeazzo Ciano, care se întâlnise cu Pacelli chiar înainte de alegerea sa ca papă, nota că „era foarte conciliant și părea că, între timp, își îmbunătățise și relațiile cu Germania. De fapt, chiar ieri Pignatti spunea că el este cardinalul preferat de germani."[48]

În condițiile acestui joc dublu, calculat, nu a fost o surpriză că ziarul *New York Times* anunța în decembrie 1933 faptul că Vaticanul nu avea nici o intenție să condamne aplicarea primelor măsuri rasiste din Germania, cu excepția situațiilor în care evreii „erau supuși unui tratament incorect drept consecință a

faptului că erau catolici", legislația antisemită fiind considerată „o problemă care ține integral de politica internă germană". Aceste comentarii fuseseră făcute, neoficial, chiar de Pacelli, fiind singurul moment în care Vaticanul a rostit cuvântul „evrei" în perioada domniei lui Hitler.[49] Chiar și în cele mai ferme poziții ale sale, venite spre sfârșitul războiului, Biserica Catolică a vorbit despre „oameni, indiferent de naționalitate și rasă".

În același timp, *căldicelul* papă Pius al XII-lea i-a ajutat uneori pe evrei prin intermediul unor cardinali și reprezentanți diplomatici. Aceștia puteau interveni decisiv – și uneori au făcut-o – în sprijinul comunităților din state precum România, Slovacia sau Ungaria. Când pregătirile pentru Soluția Finală au ajuns la Roma, papa Pius s-a comportat admirabil, oferindu-se să plătească suma de răscumpărare solicitată de armata germană pentru a cruța ostaticii evrei.[50] Apoi, când experții rasiali ai lui Eichmann au început arestările pentru a umple trenurile morții, papa a cerut ca bisericile și mânăstirile să fie puse la dispoziția celor prigoniți, salvând astfel aproape 5000 dintre aceștia.[51] Totuși el niciodată nu a condamnat Holocaustul și nu a cerut public sprijinirea evreilor. Jozef Tiso, președintele Slovaciei, a trimis la moarte două treimi dintre evreii slovaci *în timp* ce era preot catolic. A fost rugat și amenințat de Vatican să se răzgândească, dar nu a riscat nici o clipă să-și piardă haina preoțească. *Vicarius Christi* a acționat politic, rațional, instituțional, nu moral și – ce paradox – nu creștinește. Binele brutal și nefiltrat izvorât din păcătoșenia lui Oskar Schindler s-a dovedit, din acest punct de vedere, mult mai apropiat de spiritul Evangheliilor decât binele chibzuit al infailibilului Sfânt Părinte.

Mai inegal – mai ticălos, dar și mai generos – s-au purtat ortodocșii. În România, fiind curtată cu pioșenie de legionari, Biserica Ortodoxă i-a prigonit deschis pe evrei. În august 1937, patriarhul Miron Cristea spunea, inspirat probabil de discursurile lui Hitler:

A ne apăra este o datorie națională și patriotică, iar nu «antisemitism». A nu reacționa, a nu activa spre a scăpa de această plagă înseamnă a fi niște lași, indolenți și a ne duce vii la groapă și pieirea ce ne așteaptă. [...] Unde este scris că numai dv., evreii, aveți privilegiul de a trăi pe spinarea altor popoare și pe spinarea noastră ca niște paraziți? Unde-i scris că nouă nu ne este îngăduit a simți cum ne sugeți vlaga poporului și creștinului? Unde-i scris că noi n-avem dreptul a ne scutura de această primejdie ca de orice paraziți?[52]

Ajuns ulterior prim-ministru, patriarhul a aplicat legislația antisemită adoptată de predecesorul său, poetul Octavian Goga, care participase la alegeri sub semnul svasticii. Peste numai trei ani, în timpul Pogromului de la București, un tânăr numit Toader Arăpașu a luat parte la distrugerea sinagogii din strada Antim.[53] El a devenit mai târziu, în timpul regimului comunist, patriarhul Teoctist. (În acest peisaj, jertfa preotului Grigore Resmeriță din Humulești – care a fost ucis pe 29 iunie 1941, în timpul Pogromului de la Iași, după ce a intervenit pentru a-i salva pe evreii omorâți în bătaie – apare ca un gest mai degrabă singular.[54])

De la preoți ortodocși au venit însă și cele mai nobile fapte din timpul Holocaustului. Episcopului Atenei, Damaskinos, i-a trimis în martie 1943 reprezentantului lui Hitler în Grecia – de unde trenurile morții începeau să plece spre Auschwitz – o scrisoare în care spunea: „Suntem astăzi profund preocupați de soarta celor 60 000 de evrei care ne sunt concetățeni... am trăit împreună atât în sclavie, cât și în libertate și am ajuns să apreciem sentimentele lor, atitudinea lor fraternă, activitatea lor economică și, cel mai important, patriotismul lor deplin".[55] Fiind amenințat de SS cu plutonul de execuție dacă face public mesajul, Damaskinos a răspuns: „Prin tradiția Bisericii Ortodoxe din Grecia, prelații noștri sunt spânzurați, nu împușcați. Vă rog să ne respectați tradiția." Și a publicat scrisoarea.

Aceeași demnitate a vechilor greci o vom regăsi la episcopul Chrysostomos de Zakynthos, care, alături de primarul Loukas Karrer, i-a salvat pe toți cei 275 de evrei din insulă. Când naziștii le-au cerut celor doi să le furnizeze numele și adresele acestora, Chrysostomos și Karrer au acceptat, e drept, să întocmească o listă. Dar au scris pe ea doar două nume: ale lor.

Și mai curajoasă a fost intervenția mitropolitului de Plovdiv, aromânul Kiril Markov, care, aflând că 1 000 de evrei au fost concentrați într-o școală din oraș, de unde urmau să plece dintr-un moment în altul către lagărele morții, a mers la ei, și-a făcut loc printre gardienii înarmați, a sărit gardul și s-a alăturat grupului, rostind aceste cuvinte – venite parcă de pe altă lume: „Oriunde mergeți voi – merg și eu".[56]

Toate aceste episoade, care nu au fost doar demonstrații platonice, ci au smuls mii de oameni din ghearele morții, dovedesc faptul că Shoah-ul a fost o încleștare continuă, întinsă pe mai bine de patru ani, între voința de desființare a omului, izvorâtă dintr-o pervertire a rațiunii, și umanitatea care răzbătea din instinctul moral simplu, accesibil oricui. Holocaustul nu a fost o fatalitate, ci complicitatea unui întreg continent la ceea și un copil – mai ales un copil – putea indica drept rău absolut. Oricât de mult ne vom strădui să deslușim, prin munca istoricilor, motivele acestei complicități, sub raport moral ele vor rămâne de neînțeles. Iss Clausner, prietenul lui Primo Levi, zgâriase aceste cuvinte pe gamela sa de la Auschwitz: *Ne pas chercher à comprendre.*[57]

Notă despre terminologie.

De ce contează conceptele: Holocaust, Shoah, Soluția Finală

În februarie 2013, istoricul Vladimir Iliescu a rostit un discurs bizar în Aula Academiei Române. Bizar și pentru că, la final, a fost aplaudat îndelung, în picioare, de academicienii români. „Domnilor", a spus Iliescu, „au fost persecuții, 20 000 de evrei au murit din cauza autorității românești – dar nu a fost Holocaust, dovadă cei peste 300 000 care au supraviețuit în Regat – și ei au murit mare parte din prostie. Sigur, 20 000–30 000 au fost împușcați (...), dar majoritatea au murit pentru că au fost băgați în colhozuri cu paie, au venit primele epidemii. Românii răspund de asta, dar ăsta nu este Holocaust. Holocaustul nu a avut loc decât în Ungaria și Germania. În România au fost numai persecuții. E o mare deosebire."[1] Ulterior, istoricul Iliescu și-a dezvoltat ideile într-un interviu în care explica: „În România au avut loc persecuții împotriva evreilor, cu aproximativ cifrele cele mai mari de 100 000 sau 120 000 de evrei din Basarabia și Bucovina, așadar nu a avut loc un Holocaust, fiindcă în Regat au trăit, și chiar fără stea. (...) Deci ei au dus o viață aproape normală, iar din cei deportați în Transnistria, mulți s-au întors, nu poate să fie vorba de Holocaust. Holocaust nu a fost decât în Germania și în Ungaria, care i-au trimis la Auschwitz, care i-au ars."[2]

Teoriile lui Vladimir Iliescu – de nesusținut, în mod normal, în fața unor academicieni care știau prea bine că România a fost unul dintre cele mai zeloase state implicate în Holocaust – erau posibile pentru că acesta jongla *în marja terminologică*. El definea

Holocaustul ca exterminare *în lagărele morții* din teritoriile poloneze, *prin gazare*, urmată în general (nu întotdeauna și nu de la început) de arderea cadavrelor. Această definiție implica o anumită viclenie lingvistică a istoricului Iliescu, pentru că Holocaust înseamnă, etimologic, „ars complet" sau „jertfă prin foc". Totuși termenul „Holocaust" nu este limitat la uciderea programatică a evreilor *prin gazare* (și, ulterior, distrugere prin foc), ci vizează anihilarea lor prin orice alte mijloace: execuții sumare, înfometare, bătaie sau tortură până la moarte, incendiere în sinagogi, experimente medicale grotești, închiderea în lagăre unde epidemiile făceau zeci de mii de victime. Definirea Holocaustului se face așadar prin obiectiv și rezultat – distrugerea sistematică a poporului evreu –, nu prin mijloacele folosite pentru atingerea acestui scop. Termenul utilizat în Israel, Shoah (catastrofă, calamitate), este, din acest motiv, mai adecvat, pentru că exprimă limpede voința de nimicire nediferențiată a naziștilor. Și mai lămuritor pentru a descrie scopul urmărit de Hitler este titlul dat de Raul Hilberg lucrării sale epocale, care a pus de altfel bazele disciplinei studiilor dedicate Holocaustului: Distrugerea evreilor europeni. Dintre cei șase milioane de evrei exterminați în Holocaust, cel puțin 1,3 milioane au fost uciși prin împușcare de către *Einsatzgruppen*-SS, la marginea gropilor comune deja pregătite pentru ei, în „Holocaustul prin gloanțe" la care Himmler a recurs înainte de a dezvolta „tehnologia" gazării. Și corpurile acestora au fost ulterior, în multe cazuri, deshumate și arse (Holocaust – „ars complet") pentru a îndepărta orice dovadă împotriva lui Hitler. Deși pentru sensibilitatea noastră mecanismul industrial de exterminare prin gazare este cel mai monstruos, moartea a fost la fel de înfricoșătoare și pentru cei care au așteptat ore în șir pe marginea gropii, alături de întreaga lor familie – bunici, părinți, copii, nou-născuți – să le vină rândul la împușcare, urmărind între timp alte 5 000 de execuții. A fost la fel de groaznică și pentru cei morți de foame după ce au încercat să se salveze mâncându-și pantofii. Sau pentru adolescentele cărora le erau

prăjite organele genitale în cadrul experimentelor pseudomedicale de la Auschwitz. Sau pentru zecile de mii de oameni care s-au sufocat, s-au sinucis sau au pierit de sete în trenurile morții. Sau pentru zecile de mii de evrei arși de vii în hambare și sinagogi – din Polonia până în Odessa cucerită de români.

Vladimir Iliescu desemnează toate aceste crime – produse altfel decât prin gazare – prin termenul „persecuții". Un cuvânt care definește mai degrabă o prigoană administrativă, fără a implica cu necesitate crima – deși el însuși admite că 20 000–30 000 de evrei (urcă apoi la 120 000) au fost „prigoniți" (adică lichidați) de români. Din acest motiv sunt conceptele atât de importante: ele pot fi utilizate pentru a redenumi realitatea, în speranța că, astfel, o și pot altera.

În cartea de față, din motivele deja explicate, termenul „Holocaust" acoperă procesul de anihilare sistematică a evreilor în ansamblul său. Premisele Holocaustului au fost așezate discursiv încă de la începutul carierei lui Hitler și au fost dezvoltate prin legi antisemite începând cu 1933. Deportarea și ghetoizarea evreilor au însemnat, în fapt, lansarea Holocaustului: naziștii și aliații lor știau foarte bine că la capătul acestora se află moartea prin înfometare sau prin epuizare (folosite pentru a justifica gazarea sau „glonțul milei", o formă mai rapidă și mai „umană" de a muri). Invazia URSS a adus începutul „Holocaustului prin gloanțe". În sensul utilizat în această carte, gazarea în centre speciale dedicate exterminării este Soluția Finală căutată îndelung de Hitler, Himmler și Heydrich. Termenul de Soluție Finală este extins uneori de istorici la întregul Holocaust, dar naziștii înșiși nu o făceau: după ce începuseră execuțiile în masă din Est, ei încă invocau în documente necesitatea de a găsi *Endlösung der Judenfrage*, Soluția Finală a problemei evreiești. În plus, avem nevoie de un termen specializat tocmai pentru a invalida încercări frauduloase – precum cea a istoricului Iliescu – de a limita Holocaustul exclusiv la lagărele morții din teritoriile poloneze, făcându-l astfel o responsabilitate exclusiv germană. În realitate,

după cum vom vedea, au existat state (relativ autonome) și teritorii controlate de naziști care nu au dezvoltat un Holocaust propriu, dar au participat la Holocaust, în etapa Soluției Finale, prin trimiterea evreilor în lagărele morții (Bulgaria, pentru teritoriile preluate de la Grecia și Iugoslavia); de asemenea, au existat state care au conceput un Holocaust propriu, extrem de violent, dar au evitat să participe, din rațiuni politice, la Soluția Finală din lagărele morții (acesta este cazul românesc); alte țări au generat un Holocaust propriu, dar au și trimis evrei la Auschwitz în cadrul Soluției Finale (Croația). În sfârșit, în situații remarcabile, unele state controlate de germani sau aliate cu aceștia au reușit să evite atât propriul Holocaust, cât și participarea la Soluția Finală (Danemarca, Finlanda).

Notă despre cifre

Orice sinteză dedicată Holocaustului trece în revistă, între altele, câteva sute de masacre, execuții în masă, pogromuri, hecatombe, care sunt selectate de autor dintre câteva mii sau zeci de mii. Fiecare masacru presupune, la rândul său, un număr estimat de victime: o sarcină dificilă, deoarece crimele nazismului s-au produs adeseori în regiuni cu administrație precară, deci cu o evidență a populației îndoielnică (Belarus, de exemplu); pentru că nu întotdeauna au existat martori sau supraviețuitori; pentru că trupurile victimelor au fost arse deliberat sau îngropate în păduri izolate; pentru că, în sfârșit, vigilenta birocrație SS a avut grijă să nu înregistreze intrările persoanelor selectate pentru gazare în lagărele de exterminare. Acest lucru face ca până și în cazul Sobibór – un lagăr mai ușor de studiat, teoretic, decât sutele de gropi comune din spațiul sovietic – să ne confruntăm cu estimări care pendulează între 170 000 și 250 000 de victime. Folosind metode de cercetare diferite, citând surse alternative, autori la fel de bine intenționați propun rezultate care nu întotdeauna coincid. Procentul evreilor belgieni uciși în Holocaust, calculat de United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) dintr-o populație totală de 90 000, este de 27%, în vreme de procentul obținut de istoricii de la Yad Vashem utilizând o populație de referință de 65 700 este de 44%. Trebuie să ținem cont de faptul că pe tot parcursul Shoah-ului a existat cel puțin o dublă contabilitate a populației evreiești – una în care evreii erau definiți prin rasă, conform noului sistem nazist, și una în care ei erau definiți prin religie, conform tradiției consacrate. În plus, poliția din state cu legislație antisemită iniția, la solicitarea Berlinului, un recensământ special al populației evreiești (pe care unii, din motive evidente, îl evitau), în vreme ce organizațiile evreilor aveau propriile registre, suficient de fidele încât naziștii să se grăbească

să le confiște. Din aceste motive – dar și pentru că războiul genera deplasări rapide de populații și convoaie de refugiați – vom întâlni frecvent variații de 10%–30% în calcularea populației totale de evrei dintr-un anumit spațiu și, implicit, al procentului victimelor. Firește, rigoarea demografică și cifrele clare reprezintă un obiectiv esențial – și, uneori, când naziștii înșiși au păstrat din greșeală documente compromițătoare, avem parte de ele. SS-istul Karl Jäger (*Einsatzkommando* 3), de pildă, își nota cu meticulozitate numărul zilnic de crime din Fortul IX (Kaunas): „1 159 de bărbați evrei, 1 600 de femei evreice, 175 de copii evrei. [Total:] 2 934. (Mutați din Berlin, München și Frankfurt a.M.)"; sau: „639 de bărbați evrei, 1 155 de femei evreice, 152 de copii evrei. [Total:] 2 000. (Mutați din Viena și Breslau)."[1]

În mod poate surprinzător, principala miză a utilizării unor cifre solide nu este (nu mai este *azi*, cel puțin) confruntarea negaționiștilor și a călăilor: crima este *atât* de mare, încât nici o variație de estimare nu o diminuează (unul dintre principalii ucigași naziști, SS-istul Paul Blobel a respins acuzația că ar fi omorât 60 000 de oameni în teritoriile sovietice, recunoscând „doar" 15 000 de evrei exterminați sub comanda lui în doar șase luni). Însă pentru urmașii celor uciși în masacre, chiar și diferența dintre 120 și 140 de victime (cazul Pogromului de la București) este sensibilă și importantă. Fiecare om pierdut în Holocaust reprezintă un univers care trebuie evocat și recuperat.

Am încercat să țin cont de aceste elemente când m-am referit, de-a lungul acestei cărți, la numărul celor exterminați în diferite etape ale Shoah-ului. Pentru fluența lecturii, am citat foarte rar cele două sau trei ipoteze propuse în literatura de specialitate pentru fiecare masacru. Uneori am ales cifrele din teoriile cele mai credibile, alteori am oferit o medie între numere în egală măsură convingătoare. Sunt însă conștient că unele din aceste cifre pot fi revizuite marginal.

Partea I

Holocaustul prin cuvinte și legi

Capitolul I

Holocaustul cuvintelor

Discursul genocidal: la început a fost cuvântul

Pentru istoricii „structuraliști", Holocaustul a reprezentat o radicalizare în spirală a celui de-al Treilea Reich (sau un „radicalism cumulativ").[1] Nu a existat, conform acestei viziuni, un plan predefinit, limpede conturat și perfect centralizat care să conducă spre Soluția Finală, ci, mai degrabă, fiecare decizie antisemită implementată de naziști la nivel central și local a născut, în fapt, o problemă mai mare – care a impus o nouă decizie catastrofală. La începutul acestui lanț, care a dus în final spre camerele de gazare, a fost cuvântul: *discursul antisemit* care l-a făcut pe Hitler cancelar. Chiar dacă, prin cine știe ce miracol, naziștii s-ar fi gândit să nu apeleze la *politici antisemite* din momentul în care au ajuns la putere, acest lucru era aproape cu neputință de evitat: electoratul din nucleul lor dur, fanatizat de violența verbală a Führerului, aștepta măsuri împotriva evreilor, ba chiar trecuse la agresiuni individuale (*Einzelaktionen*) aflate în conflict cu nevoia de ordine a statului german – și nu întotdeauna dirijate de SA. Pentru că se ocupa de propagandă, Goebbels înțelesese mai bine decât alții acest proces când arăta că „oricine spune A trebuie să spună și B... De la un punct încolo, *Judenpolitik* (politica în privința evreilor) își urmează cursul propriu."[2]

Discursul a generat așadar un orizont de așteptare fatal pentru primele discriminări ale evreilor: boicotarea comerțului, interdicția de a practica meserii de prestigiu, izolarea. Discriminarea

parțială nu a făcut însă decât să o pregătească și să o instige pe cea totală, pentru că se găseau întotdeauna cetățeni ultragiați de resturile de umanitate permise nonarienilor. Dacă nu ai dreptul să mergi la piscină sau la plajă, de pildă, pentru că ești considerat periculos, nu e la fel de riscant să poți urca în tramvai? O celebră dilemă a demnitarilor naziști era dacă evreii care călătoreau în Reich ar fi trebuit să beneficieze în trenuri de un compartiment propriu, segregat, pentru a nu se amesteca cu călătorii germani; dar ce se întâmplă, se întrebau ei, dacă trenul e plin și arienii sunt nevoiți să stea în picioare, în timp ce evreii se bucură de locuri în cușeta lor izolată? Gâlceava dintre Goebbels și Göring pe acest subiect a fost atât de mare, încât a trebuit tranșată de Hitler. (Scandalul compartimentului evreiesc a fost, oricum, o secvență din etapa nazismului „moderat", care accepta ideea că un evreu ar putea să trăiască și să circule prin Germania; la scurt timp, când radicalismul a continuat să urce pe spirala genocidală, evreii din Reich au fost urcați în vagoane pentru marfă sau pentru vite și au fost trimiși în lagăre de exterminare. Nici un demnitar nazist nu a protestat împotriva acestor garnituri de tren rezervate acum *exclusiv* evreilor.)

Din astfel de dileme a apărut excluderea deplină din societate – interdicția de a mai călca în parcuri, restaurante, hoteluri, ba chiar de a mai merge pe stradă. Evreii au fost închiși în ghetouri sau în lagăre și au fost marcați cu Steaua lui David. Și-au pierdut drepturile civile și posibilitatea de a munci. Proprietățile lor au fost confiscate.

Numai că – întocmai ca în cazul cușetei segregate din tren – această politică impusă de naziști a sfârșit indignându-i tot pe ei. Erau acum în situația de a asigura hrană pentru ghetourile în care închiseseră niște oameni cărora le confiscaseră proprietățile, precum și dreptul de a lucra. Deși evreii erau obligați să muncească în interesul Reichului și primeau mai puțin de jumătate din rația de calorii necesară pentru supraviețuire, naziștii considerau o ofensă ideologică faptul că *tocmai ei* erau nevoiți să îi hrănească. Nu erau dispuși să sacrifice o parte din caloriile

destinate soldaților de pe front pentru evrei. Într-un memoriu întocmit de Rolf-Heinz Höppner despre situația din Warthegau, destinat lui Eichmann, acesta scria: „Există pericolul ca, în iarna care vine, să devină imposibil să hrănim toți evreii. Trebuie luat serios în considerare dacă nu cumva cea mai umană soluție nu ar fi să terminăm cu toți evreii nepotriviți pentru muncă prin niște mijloace rapide. Acest lucru ar fi, în mod categoric, mai plăcut decât să îi lăsăm să moară de foame."[3]

Totuși, pentru că erau prea ocupați cu Operațiunea Barbarossa, chiar asta au ales să facă: să-i lase să moară de foame. Sau să-i împuște în mari masacre – mii de oameni executați de *un singur* pluton în fiecare zi – pentru a economisi, în beneficiul Wehrmachtului, proviziile de hrană disponibile pe Frontul de Est. Dar ambele soluții li s-au părut, din nou, tot lor, inumane. Nu pentru că evreii sufereau, ci pentru că SS-iștii, polițiștii și soldații germani erau nevoiți să *asiste* la atâta suferință, devenind luptători ineficienți și nevrotici. Din acest motiv – dar și pentru că lui Himmler i s-a făcut rău când a urmărit execuția unor femei din Belarus – naziștii au petrecut câteva luni studiind metode „mai umane" de lichidare. Printre aceste soluții a fost și aruncarea oamenilor în aer, cu dinamită, în buncăre (rezultatele s-au dovedit nesatisfăcătoare, pentru că trupurile pulverizate și rupte în două, care încă mișcau, erau greu de strâns și de curățat). S-au oprit la gazare – inițial gazarea cu monoxid de carbon îmbuteliat, apoi cu monoxid de carbon produs de motoarele camioanelor, pentru ca, într-un final, să opteze pentru Zyklon B.

Tot acest proces genocidal – discriminarea, eliminarea din societate, ghetoizarea, înfometarea, împușcarea, gazarea – a început însă prin *discurs*. Orice genocid este, la început, un genocid al cuvintelor.

Codul cultural antisemit german

În 1850, Wagner publica un articol numit *Das Judenthum in der Musik* (*Iudaismul în muzică*). Deși obiectivul lui Wagner

era să atace doi rivali evrei – pe Felix Mendelssohn și Giacomo Meyerbeer –, articolul sfârșea propunând anihilarea tuturor evreilor: „Iudaismul este conștiința încărcată a civilizației moderne. Gândiți-vă că există un singur mijloc de a scăpa de blestemul ce vă apasă: reînvierea lui Ahașverus – *nimicirea*!"[4] Trei decenii mai târziu, opiniile lui Wagner erau neschimbate: „Consider rasa evreiască a fi inamicul înnăscut al umanității și a tot ceea ce e nobil; este sigur că tocmai germanii vor pieri din cauza ei".[5]

Autorul operei *Tannhäuser* a fost unul dintre cei mai importanți oameni pentru formarea lui Hitler. În tinerețe, la Viena, acesta își cheltuia bruma de bani – obținuți din moștenire și din vânzarea de cărți poștale – pentru a-și cumpăra bilete la spectacolele lui Wagner. Peste ani, când melomanul vienez a devenit Führer, el obișnuia să oblige elitele naziste – plictisite de moarte – să participe la concerte de gală Wagner (pentru că liderii celui de-al Treilea Reich o ștergeau rapid din sală, locurile goale trebuiau ocupate de SS-iști convocați anume). Ernst „Putzi" Hanfstaengl, amicul lui Hitler din tinerețe, își amintește că, atunci când l-a cunoscut pe viitorul cancelar, acesta l-a rugat să-i cânte la pian: l-a urmărit cam agasat când a interpretat o piesă de Bach, entuziasmându-se însă instantaneu când a trecut la Wagner, pe care îl știa pe de rost, notă cu notă, fluierând cu pasiune alături de pianist.

Antisemitismul lui Richard Wagner a avut, de bună seamă, o influență asupra lui Hitler. Totuși această influență nu este decisivă; nu este nici măcar importantă. Și asta pentru că tânărul rătăcitor din Viena – și mai apoi din München – a avut zeci de alte modele antisemite. „În nici o altă țară antisemitismul nu a fost atât de răspândit dintr-odată, încât să reprezinte o axiomă culturală"; el „guverna mai mult sau mai puțin viața ideatică a societății civile" germane, scrie Daniel Goldhagen.[6] Declarându-te antisemit în Germania secolului al XIX-lea spuneai, în fapt, că ești împotriva tuturor formelor de modernizare – democrație, liberalism, socialism, capitalism fără frontiere, libertate culturală – dar

că aderi la protecționism, autoritarism, naționalism, imperialism și conservatorism cultural.[7] Antisemitismul era stindardul reacționarilor speriați de modernitate, iar Imperiul German era un stat esențialmente reacționar. Shulamit Volkov a rezumat această idee spunând că antisemitismul ținea de „codul cultural" al conservatorilor germani.[8]

Inițial, efectele multiplelor schimbări care aveau loc la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea în Europa păreau de bun augur pentru evrei. Liberalismul le-a oferit acestora drepturi politice în Franța, în Anglia și chiar în spațiul german și austro-ungar, în vreme ce industrializarea a favorizat succesul economic al celor educați, obișnuiți să vorbească mai multe limbi și să călătorească – așa cum erau evreii. În răspăr cu vechea abordare care accepta doar acordarea unor privilegii individuale evreilor, Wilhelm von Humboldt lansa această formulă paradoxală, menită să pună accent pe importanța drepturilor lor colective: „Îi iubesc pe evrei cu adevărat doar *en masse*; *en détail* prefer să îi evit".[9] Totuși, acest proces a avut un efect secundar: cei afectați de procesul de modernizare i-au considerat pe evrei – beneficiari ai schimbărilor – drept instigatori ai acestuia. Victimele modernității erau – îi dă dreptate Hannah Arendt lui Engels – nobilii, „protagoniștii mișcării antisemite din epocă", susținuți de masa de manevră a micii burghezii comerciale, care concura cu negustorii evrei și furniza „mulțimea urlătoare".[10]

Semne ale antisemitismului din epocă, atât de trainic împământenit în cultura protestantă de furiile lui Martin Luther, pot fi găsite chiar și la luminosul Goethe. În *Wilhelm Meister*, de pildă, evreii nu sunt acceptați în cetatea ideală: „Nu vom tolera nici un evreu printre noi", spune un personaj al lui Goethe, „căci, oare, cum am putea noi să le acordăm o parte din acea cultură superioară ale cărei origini și cutume ei le neagă".[11] Herder era mult mai radical: „De mii de ani, încă de la originea sa, poporul lui Dumnezeu, care și-a primit patria din partea Cerului însuși, se dezvoltă ca o plantă parazită pe trunchiul viu al națiunilor

străine; rasă vicleană și sordidă, căreia întreaga lume de-abia îi ajunge, el n-a fost nicicând mișcat de vreo pasiune arzătoare pentru a-și apăra sau redobândi onoarea".[12]

În ciuda eleganței principiilor sale etice și metafizice, Kant însuși a fost un antisemit morocănos și certăreț. În 1775, el a dedicat o lucrare problemei rasiale („Despre diversele rase umane"), militând pentru separare rasială și arătându-se convins de superioritatea rasei albe.[13] Mai presus de toate însă, cu tot universalismului său *ex cathedra*, le era ostil evreilor: „Palestinienii care trăiesc printre noi au, pe bună dreptate, reputația de a fi escroci, din cauza spiritului cămătăresc care domnește în rândurile majorității lor. (...) Legați între ei printr-o veche superstiție, recunoscută de statul în care trăiesc, nu sunt în căutarea onoarei burgheze și vor să compenseze această slăbiciune prin avantajul de a înșela poporul care le acordă protecția."[14]

Totuși, abia odată cu Fichte va deveni antisemitismul un element central al codului cultural specific naționalismului german. Și asta pentru că Fichte a lipit ura împotriva evreilor de patriotism, făcând ca ultimul termen să fie însoțit și să fie probat de cel dintâi: „Pentru a ne proteja împotriva lor", scria Fichte despre evrei, „nu văd decât un singur mijloc: să cucerim pentru ei pământul lor făgăduit și să-i expediem acolo pe toți. (...) Să le dai drepturi civice nu este posibil decât cu o singură condiție: să le tai la toți capetele într-o singură noapte și să le dai altele noi, care să nu mai conțină nici măcar o singură idee evreiască."[15] Evreii reprezintă, se plângea Fichte, un „stat în stat" – ceea ce submina forța germanilor și le explica eșecurile din epocă.[16] Deși își alegea cuvintele cu mai multă grijă, și Hegel a avut grijă să își exprime disprețul pentru evrei: „Încercarea lui Iisus de a da turmei de evrei conștiința divinului nu putea decât să eșueze", scria autorul *Fenomenologiei spiritului*, „căci credința în divin nu poate rezista în mocirlă. Leul nu încape într-o nucă; spiritul infinit nu încape în carcera unui suflet evreiesc."[17]

Fundamentele intelectuale ale nazismului

Aceste atacuri erau menite mai degrabă să afirme, așa cum scrie Hannah Arendt, „caracterul esențialmente creștin" al statului în construcție. Oamenii de afaceri și bancherii evrei erau în continuare protejați de Bismarck, care arăta că „evreii înstăriți, ale căror interese sunt legate de conservarea instituțiilor statului nostru" trebuie scutiți de asalturile virulente ale unor politicieni precum Adolf Stoecker, pastorul protestant care din 1875 și-a dedicat predicile cauzei antisemite, bucurându-se de suficient succes încât să poată forma, din ianuarie 1878, un partid social-creștin.[18]

Antisemitismul a căpătat o nouă dimensiune – care îl va însoți până în cele mai întunecate zile ale celui de-al Treilea Reich – odată cu impunerea teoriilor conspiraționiste de către exoticul abate Augustin Barruel, a cărui audiență nu se limita la Franța, ci pătrundea în întregul spațiu catolic-conservator. Iezuit, canonic la Notre-Dame, exilat în Anglia în tipul Revoluției din Franța, Barruel îi va scrie la revenirea în patrie lui Joseph Fouché, ministrului Poliției lui Napoleon, un mesaj grav despre conspirația evreiască care se desfășura prin intermediul iluminaților și francmasonilor – și care era pe punctul de a izbândi în orice moment. Evreii urmau, anunța abatele Augustin Barruel, „să devină stăpânii lumii, să aboleasă toate celelalte secte, pentru a o face să domnească numai pe a lor, să transforme bisericile creștine în sinagogi și pe restul creștinilor să-i reducă la starea de sclavie".[19] Și Joseph de Maistre, părintele conservatorismului francez, considerat respectabil în mediile catolice din întreaga Europă, își va însuși această teză, scriindu-i panicat țarului Rusiei că evreii pregătesc debarcarea sa: „Cel mai mare și cel mai funest talent al acestei secte blestemate, care se slujește de orice pentru a-și atinge scopurile, a fost din capul locului acela de a se servi de principi chiar pentru a-i distruge".[20] Așa cum vom vedea, teza conspirației evreiești, propusă

de Barruel și promovată de Joseph de Maistre în Rusia, va găsi în imperiul țarist un sol fertil, fiind reluată mai târziu, pe filiera Paris–Sankt-Petersburg, în *Protocoalele înțelepților Sionului*, carte care se va bucura de un imens succes în Germania începând cu 1920.

Pe măsură ce spiritul romantic – tot mai agasat de Biblie și de Tărâmul Făgăduinței – a început să descopere, cu entuziasm, farmecul unor spații exotice, antisemitismul a căpătat o nouă și nebănuită direcție. Înainte de romantism, tradiția biblică era satisfăcătoare pentru europeni: omul venea din Orient; albii creștini (iafetizii) se revendicau din Iafet, în vreme ce evreii (semiții) se trăgeau din Sem și africanii (hamiții), din Ham.[21] În ciuda urii de ordin religios împotriva evreilor și a disprețului pentru „omul negru" nutrite uneori de europeni, istoria biblică vorbea despre o origine comună cu aceștia, despre o veche înfrățire, pentru că Iafet, Sem și Ham erau deopotrivă fiii lui Noe.[22] Când însă – din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – fabuloasa Indie devine populară, europenii încep să-și caute rădăcinile acolo, fiind deja pregătiți pentru momentul în care va fi anunțată înrudirea dintre sanscrită și limbile lor. Încă din 1805, Friedrich Schlegel ajunsese la concluzia că limba vorbită în India e „cea mai apropiată de graiul primordial, din care au apărut toate celelalte".[23] Trei ani mai târziu, el a publicat *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (*Despre limba și înțelepciunea Indiei*), în care atrăgea atenția asupra asemănărilor structurale dintre sanscrită, germană, latină sau greacă.[24] În 1806, și Johann Christoph Adelung afirma în *Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde* (*Mithridates sau lingvistica generală*) că poporul primordial venea din Caşmir: „Oamenii se disting aici în mod pozitiv de toți ceilalți asiatici", scria el. „Ei nu au nimic din caracteristicile tătarilor și mongolilor, proprii tibetanilor și chinezilor; ei prezintă formele europene cele mai frumoase și îi depășesc în inteligență și spirit pe toți asiaticii."[25] În sfârșit, în 1816, la Frankfurt, Franz Bopp publica epocala lucrare *Über das*

Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache (*Despre sistemul de conjugare din limba sanscrită în comparație cu cel al limbilor greacă, latină, persană și germană*). Pe urmele lui Schlegel, care îi fusese sursă de inspirație, Bopp izbutea să probeze convingător existența unui bloc lingvistic pe care îl va numi indo-european (*indoeuropäisch*). Vom regăsi fascinația pentru India și la filosoful Arthur Schopenhauer, care a pus subtilele învățături ale Orientului Îndepărtat în antiteză cu credințele evreilor: „Doctrina creștină ivită din înțelepciunea Indiei a acoperit vechiul trunchi cu grosolanul iudaism", se tânguia el.[26] Acest „iudaism grosolan" era asociat de Schopenhauer cu *foetor judaicus* – duhoarea evreiască –, care desemna credința într-un Dumnezeu drept, bun și care oferă oamenilor liber-arbitru.[27] Dacă în epoca dominației intelectuale a Bisericii evreii fuseseră condamnați pentru că respinseseră revelația creștină, acum – când la modă era disprețuirea creștinismului – ei erau învinuiți că îl inventaseră.

Totuși mult mai periculoasă decât încruntarea postcreștină a lui Schopenhauer era dezvoltarea ideii de „rasă". În 1843, antropologul german Gustav Friedrich Klemm vorbea despre o rasă activă și nobilă, care fusese destinată să cucerească lumea: „Între timp, pe platourile înalte ale Himalayei, se maturizase o altă rasă... Pașnica populație primitivă, răspândită pe pământ, a fost și ea surprinsă în calmele ei visări de către eroii rasei active, care s-au năpustit asupra ei."[28] În acest mod, arienii începeau să își facă simțită prezența pe scena dezbaterii istorice și ideologice. La jumătatea secolului al XIX-lea, Christian Lassen scria deja că „arienii alcătuiesc poporul cel mai complet organizat, cel mai întreprinzător și mai creator: el este, prin urmare, cel mai tânăr, pământul neproducând decât târziu speciile perfecționate de plante și de animale. (...) Dintre popoarele caucaziene, noi trebuie, fără îndoială, să decernăm laurii indo-germanilor. Nu credem că lucrul acesta s-ar datora hazardului, ci credem că el decurge din

talentele lor superioare și mai vaste. Istoria ne învață că semiții nu dispun de echilibrul armonios al tuturor forțelor sufletului, care îi caracterizează pe indo-germani."[29] Întâlnindu-se cu ideea colonială, cu convingerea fermă a marilor imperii europene că omul alb poartă „povara" civilizării popoarelor „inferioare", arianismul făcea loc unui rasism specific german.[30] Așa cum observă Léon Poliakov, „cultul rasei germanice este un fenomen fără analogie în celelalte țări; între naționalismele europene care încep să se întreacă între ele în exaltare, nici unul nu îmbracă această formă biologizată".[31] În vreme ce naționalismul francez – modelat de enciclopediști și de Napoleon – a luat forma unui „mesianism universalist", naționalismul german a trecut rapid, explică același Poliakov, „de la ideea unei misiuni specific germane, la glorificarea limbii și, de aici, la glorificarea sângelui".[32] Frustrat de lipsa unor colonii întinse în care putea interacționa cu alte rase și putea domni asupra lor, Imperiul German se consola cu gândul că își păstrase puritatea genelor. În zadar avertiza Max Müller, unul dintre cei care au impus conceptul de „arian", asupra faptului că „un etnolog care vorbește despre rasă ariană, sânge arian, ochi și păr arian, este la fel de mare păcătos ca un lingvist care vorbește despre un dicționar doliocefal sau o gramatică brahicefală".[33] Cultul nordicului neînfricat – și totuși cerebral – se născuse deja. Istoricul Ernst Moritz Arndt – activ atât în perioada lui Napoleon, cât și la 1848 – scria cu pasiune: „Puternicul și înflăcăratul copil sălbatic germanic reprezintă acea specie bună căreia îi putea fi inoculată sămânța divină, pentru a produce cele mai nobile roade. Germanicii și latinii impregnați și fertilizați de ei sunt singurii care, grație filosofiei și teologiei, au dus la înflorire germenele divin și care animă și conduc, în calitate de maeștri, popoarele înconjurătoare, aparținând unor specii străine."[34] Iar de aici până la ideea segregării rasiale, a interdicției amestecării sângelui prin împerechere în afara rasei, nu mai era decât un singur pas, pe care Friedrich Ludwig Jahn îl parcurgea în *Deutsches Volkstum*. „Animalele hibride nu se reproduc",

spunea el; „la fel își pierd și popoarele metise forța de reproducere națională, iar cel care plănuiește să reunească într-o singură turmă popoarele nobile ale pământului, riscă să nu domnească, în curând, decât peste cel mai nenorocit gunoi."[35] Anticipând Legile de la Nürnberg, el avertiza: „Păcatul împotriva sângelui, împerecherea împotriva naturii, este o oroare, ale cărei efecte nu se sting nici la a mia generație."[36] Jahn era obsedat de gimnastică (*Turnen*, cuvântul german pentru „gimnastică", a fost creat de el) și de efectele benefice ale războiului asupra vigorii naționale. Gimnaștii lui Jahn salutau strigând *Gut Heil!*, un evident preludiu pentru nazistul *Sieg Heil!*[37] Din societățile de gimnastică fondate de Friedrich Ludwig Jahn va lua naștere mișcarea *völkish*, al cărei reprezentant final va fi NSDAP. Deloc întâmplător, Federația Germană de Gimnastică, care promova exercițiile în natură, va alege ca simbol svastica – două svastici, în fapt, acestea fiind formate din patru litere F care simbolizau caracteristicile tinerilor germani ce întorceau spatele societății industrializate și se retrăgeau în mijlocul naturii; ei erau fericiți (*Fröhlich*), pioși (*Fromm*), tonici (*Frisch*) și liberi (*Frei*).[38] Acești tineri vor deveni, după 1900–1920, profesorii care controlau în mare măsură sistemul de educație din Germania – iar studenții formați de ei vor forma avangarda lui Hitler.[39]

În același spirit, folcloristul Wilhelm Heinrich Riehl susținea în populara sa lucrare *Land und Leute*, terminată în 1863, că „un popor trebuie să moară dacă nu mai poate să înțeleagă moștenirea pădurilor din care este întărit și întinerit".[40] Alte două voci importante ale antisemitismului german au fost Eugen Dühring și Wilhelm Marr – ultimul fiind, de altfel, și cel care a impus termenul de „antisemitism". Pentru Marr, care a murit în 1904, istoria era o luptă simplistă a arienilor (superiori) împotriva evreilor (inferiori).[41]

În tot acest context, pentru contemporani a fost o surpriză faptul că instabilul Friedrich Nietzsche – puternic asociat mai târziu cu nazismul din cauza preluării vulgare a conceptelor sale

(„Supraomul", „voința de putere") – a respins antisemitismul. Deși critic cu iudaismul, pe care îl acuza că s-a aflat în spatele „revoltei sclavilor" din cultura europeană – revoltă care a dus la o suprimare a vitalității și la o decădere a Occidentului[42] – Nietzsche a avut cuvinte de laudă neașteptate la adresa evreilor:

> Este evident că, dacă ar voi sau ar fi obligați... evreii ar putea avea de acum preponderența și, fără doar și poate, stăpânirea întregii Europe; este clar, de asemenea, că nu vizează așa ceva și nu își fac proiecte în acest sens. Ceea ce vor și doresc pentru moment, chiar cu o anumită insistență, este a se lăsa absorbiți și dizolvați în Europa, de Europa; ei aspiră să găsească locul unde să se poată fixa, să fie recunoscuți și respectați, să pună capăt vieții lor nomade, de evreu rătăcitor... Iată de ce ar fi poate necesar și legitim să expulzăm din țară scandalagiii antisemiți.[43]

În răspăr cu vocile vremii sale, savantul Nietzsche se declara un admirator al evreilor, pe care îi considera niște salvatori ai culturii europene în epoca medievală: „Dacă creștinismul a făcut totul pentru a orientaliza Occidentul, iudaismul a fost cel care a contribuit să-l occidentalizeze din nou; ceea ce, astfel spus, înseamnă a restitui misiunea și istoria Europei ca o *continuare* a istoriei grecești".[44] După moartea filosofului, sora acestuia, Elisabeth Förster-Nietzsche, admiratoare împătimită a lui Hitler, va aduce mari deservicii memoriei lui, editându-i tendențios operele și oferind consemnări false despre opiniile acestuia, menite să-l transforme într-un protonazist.[45]

O influență majoră în conturarea gândirii naziste a avut-o Paul de Lagarde, pe care Hitler îl va citi cu mare interes, până spre sfârșitul vieții. Lagarde îl va anunța pe Hitler inclusiv în domeniul geopolitic, el visând „germanizarea graduală a Poloniei" și un spațiu german întins până la Bug și gurile Dunării. Totuși Paul de Lagarde va fi, înainte de toate, un antisemit virulent, care în

lucrarea sa de căpătâi din 1887 – *Juden und Indogermanen* (*Evrei și indogermani*) – proclama că „suntem antisemiți pentru că în Germania secolului al XIX-lea evreii care trăiesc printre noi reprezintă opinii, obiceiuri și pretenții care merg înapoi până în vremea separării neamurilor, la scurt timp după Potop… pentru că în mijlocul lumii creștine evreii sunt păgâni asiatici". Pentru el, evreii erau „un popor care nu a oferit nimic istoriei în mii de ani".[46]

La aproape patru decenii distanță de la instigarea lui Wagner la „nimicirea" evreilor, Lagarde relua limbajul virulent al acestuia, vorbind despre „zdrobirea" și „distrugerea" lor. În plus, la el vom găsi comparația dintre evrei și „bacili", care mai târziu îl va obseda pe Hitler: „Ar trebui să avem o inimă de oțel", scria Paul de Lagarde,

> ca să nu simțim milă pentru bieții germani și, în același timp, să nu urâm evreii, să nu-i urâm și să-i disprețuim pe cei care – din omenie! – îi apără pe evrei sau sunt prea lași pentru a-i zdrobi pe acești paraziți. Cu paraziții trichinelozei și cu bacilii nu se negociază, paraziții trichinelozei și bacilii nu trebuie hrăniți, ei trebuie distruși cât mai repede și cât mai temeinic posibil.[47]

O primă încercare de succes de a oferi rasismului un aer pseudoștiințific și de a formula o veritabilă filosofie antisemită a istoriei a venit de la Joseph Arthur de Gobineau, ale cărui idei vor prinde rădăcini în Germania începând cu 1894, când aici va fi organizată o Societate Gobineau.[48] Deși era diplomat și nu avea pregătire științifică, Gobineau va pretinde în *Essai sur l'inégalité des races humaines* (*Eseu despre inegalitatea raselor umane*) – lucrare publicată între 1853 și 1855, în două volume – că poate demonstra în mod sistematic supremația rasei albe și a arienilor asupra rasei galbene și a rasei negre, precum și necesitatea segregării rasiale pentru a conserva puritatea sângelui superior.[49] Rasa neagră, explica Arthur de Gobineau, este „cea

mai de jos, stă la baza ierarhiei", în vreme ce rasa galbenă se dovedea „clar superioară negrilor", fiind totuși limitată de lipsa de vitalitate care nu îi permitea să edifice societăți civilizate.[50] „Toate civilizațiile derivă din rasa albă", anunța Gobineau.[51] În viziunea lui, civilizațiile se prăbușeau prin degenerarea sângelui – noile generații nereușind să mai găsească în propriile vene sângele curat al strămoșilor.[52] Din acest motiv, Gobineau încheia într-o notă pesimistă, considerând că prăbușirea europenilor era inevitabilă pe fondul metisajului rasial.[53]

Continuatorul lui Gobineau – și cel care va asigura o legătură directă cu generația lui Hitler – a fost Houston Stewart Chamberlain. Deși era fiul unui amiral britanic, darwinistul, arianistul și antisemitul Chamberlain obținuse cetățenia germană după ce se raliase cauzei Kaiserului în Primul Război Mondial.[54] A fost căsătorit cu Eva von Bülow, fiica lui Richard Wagner.[55] În influenta sa carte *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (*Fundamentele secolului XX*), publicată în 1899, Chamberlain a concluzionat că „istoria e o luptă rasială în care arienii trebuie să triumfe".[56] După prăbușirea Imperiului Roman, explica el, toate realizările importante aparțineau „rasei teutone".[57] Chamberlain credea că identificase la zenitul Evului Mediu un moment de renaștere săvârșit de „măreața rasă europeană nordică" (*die Germanen*).[58] La Houston Stewart Chamberlain, rasa va căpăta – ca și la Hitler ulterior – o valoare care se ridica mult deasupra biologiei, devenind mai degrabă mistică: „Rasa îl ridică pe om mai presus de sine; îl înzestrează cu puteri extraordinare – aș fi tentat să spun supranaturale".[59] Chamberlain îi plasa pe evrei în antiteză cu arienii creatori, considerând că influențele evreiești asupra istoriei și culturii erau pur distructive.[60] Evreii, spunea el, „prin cele mai ticăloase mijloace, au acumulat o bogăție imensă".[61] Chiar și așa, doar evreii și arienii reușiseră să își mențină un sânge pur, ajungând astfel într-o competiție finală pentru conducerea lumii.[62] Pentru astfel de

idei, pe care le va integra în doctrina sa, NSDAP îl va declara în 1927 pe Chamberlain „profetul național-socialismului".

Tendințele rasiste și arianiste – care veneau dinspre lingviști și dinspre filosofi ai istoriei și ai culturii – vor primi o neașteptată legitimare din partea unor biologi și medici dispuși să transforme *ipoteza* rasei, tentantă ca temă de cercetare având în vedere nivelul de dezvoltare al științei la sfârșitul secolului al XIX-lea, într-o veritabilă dogmă. Extinzând asupra oamenilor principiile utilizate în încrucișarea animalelor, aceștia susțineau – precum Francis Galton în lucrarea *Hereditary Genius* (*Geniul ereditar*), publicată în 1869 – că prin selecția partenerilor se poate obține o „rasă extrem de dotată".[63] Foarte influentă în această direcție va fi activitatea eugenistului Alfred Ploetz, care a fondat în 1907 Societatea Internațională pentru Igienă Rasială.[64] Ploetz a publicat în 1895 *Grundlinien einer Rassenhygiene* (*Fundamentele igienei rasiale*), el lăudând rolul războiului în asigurarea unei rase mai pure („avocații igienei rasiale au puține obiecții împotriva războiului").[65] Inițial, Ploetz se dovedise mai degrabă un admirator al evreilor, considerând creativitatea lor culturală apropiată de cea a europenilor și vorbind despre „rolul lor remarcabil în progresul umanității". Mai mult, considera antisemitismul un „fiasco" care urma să se risipească natural.[66]

Dar criza bursei germane din 1873 a întărit pasiunile antisemite. După ce istoricul Heinrich von Treitschke a lansat formula „evreii sunt nenorocirea noastră" în cursul unui studiu mai amplu despre destinul Germaniei, problema evreiască va căpăta noi dimensiuni în 1879, în disputa antisemită berlineză (*Berliner Antisemitismusstreit*).[67] În urma acesteia, Theodor Emil Fritsch a publicat în 1881 un prim pamflet antisemit folosind pseudonimul Thomas Frey – pseudonim pe care îl va înlocui apoi cu Fritz Thor sau Ferdinand Roderich-Stoltheim.[68] Un an mai târziu, în 1882, sub înrâurirea lui Fritsch a fost organizat la Dresda un Congres Internațional al Antisemiților, la care au participat în jur de 30 de activiști din Ungaria, Germania și Austria.[69] Tot Theodor Emil

Fritsch a lansat în 1885 ziarul *Antisemitische Correspondenz*, în care pleda – așa cum o va face și Goebbels mai târziu – împotriva *Radau-Antisemitismus* (antisemitism emoțional, zgomotos), militând în schimb pentru un antisemitism mai rațional și mai intelectualizat. În căutare de aliați, el i-a contactat pe Nietzsche și pe Paul de Lagarde – Nietzsche refuzându-l cu dispreț.[70] În ciuda argumentației sale în favoarea antisemitismului „rațional", Fritsch va impune în cartea *Enigma marilor averi evreiești* un stereotip emoțional care se va regăsi ulterior la Hitler sau la vulgarul Julius Streicher – cel al adolescentei germane abuzate de un seducător evreu: „O tânără de familie bună", scria Theodor Fritsch, „abia ieșită din adolescență, iese pe stradă; un evreu o fixează cu ochii săi și îi murmură ceva; ea rămâne total interzisă, se oprește și nu poate să-și dezlipească privirea de la evreu. Puțin mai târziu, ea îl urmează în prăvălia sa."[71]

Mișcări politice antisemite în Germania și Austria

La începutul secolului XX, Imperiul German era cucerit de mișcarea *völkisch* (popular, tradițional), inspirată de naționalismul romantic, rasist și eroic conturat de Fichte încă din 1809, când lansase *Cuvântări către națiunea germană*. Tinerii erau pătrunși de spiritul organizației Wandervogel, care își propunea să respingă industrializarea și urbanizarea prin drumeții în pădurile sălbatice și pure ale Germaniei.[72] Hitler va avea grijă în *Mein Kampf* să revendice ideologia NSDAP de la mișcarea *völkisch*.[73] O puternică influență antisemită răzbătea în această perioadă dinspre Rusia, unde se dezlănțuiseră pogromurile îndreptate împotriva evreilor, care aveau loc cu acordul și, adesea, la instigarea statului țarist. Personalul diplomatic german prelua în această fază prejudecățile antievreiești ale elitelor politice ruse, în vreme ce împăratul Wilhelm al II-lea comenta pogromurile țariste cu formule precum: „Mereu evreii..."[74]

Din 1880 începuseră să își facă loc pe scena publică inițiative pentru eliminarea evreilor din administrație și învățământ, o petiție în acest sens strângând peste 200 000 de semnături.[75] Autorul petiției era Bernhard Förster, cumnatul lui Nietzsche – un personaj bizar, care a emigrat în Paraguay, unde a încercat să organizeze o *Nueva Germania*, sfârșind prin a se sinucide. El a fondat, în 1881, împreună cu ofițerul Max Liebermann von Sonnenberg, o Ligă a Poporului German (*Deutscher Volksverein*), cu puternic profil antisemit.

În aceeași perioadă – cea a nașterii și a copilăriei lui Hitler –, politicienii antisemiți deveneau tot mai influenți în Austria. Cel mai important dintre ei era Karl Lueger, ajuns lider al Partidul Creștin-Social din Austria, pe care l-a orientat din 1887 spre antisemitism. Propunând o alianță între catolicism și muncitorii urbani, care aveau aici un nivel de viață mai ridicat față de restul Europei, Karl Lueger a fost un primar extrem de popular în Viena. Era poreclit *Der schöne Karl*, fiind considerat foarte chipeș și charismatic.[76] Deși virulent, antisemitismul său nu era absolut. Susținea, pe de o parte, că presa evreiască și capitalul evreiesc pot fi „cel mai cumplit terorism“[77] și că evreii erau „cel mai mare inamic al poporului german“, care trebuia eliberat de sub „dominația evreiască“;[78] numea Budapesta, în bătaie de joc, Iudapesta.[79] Pe de altă parte, Lueger a mers la sinagogă pentru a asista la un serviciu religios (lucru de neimaginat la Hitler). Când era interesat de colaborarea cu anumiți evrei, explica amuzat: „Eu hotărăsc cine este evreu“.[80] Totuși scânteia aprinsă de Lueger se va dovedi catastrofală. Pe drumul deschis de el, revista austriacă *Ostara* pleda, la începutul secolului XX, pentru exterminarea „suboamenilor“ prin utilizarea radiațiilor electrice sau a altor mijloace similare.[81] Mai grav, tânărul Adolf Hitler îi sorbea cuvintele la Viena, fiind influențat decisiv de tehnica sa oratorică.

Mai puțin populari, politicienii antisemiți germani vor izbuti totuși să răzbească acum în Reichstag. Unul dintre aceștia era Hermann Ahlwardt, învățător și director de școală

primară, condamnat pentru că își însușise banii dintr-o strângere de fonduri de Crăciun. Titlurile cărților lui Ahlwardt sunt grăitoare: *Disperata luptă a popoarelor ariene cu iudaismul*, *Evreii și germanii*, *Problema evreiască*, *Așa cum face evreul*. Hermann Ahlwardt a obținut o notorietate națională după ce a acuzat evreii că livraseră deliberat armatei germane sute de mii de pușți defecte.[82] Un alt politician antisemit radical era Otto Böckel, care publicase în 1887 pamfletul „Die Juden – die Könige unserer Zeit" („Evreii – regii epocii noastre"), fiind ales în același an în Reichstag. Principalul său angajament politic era că îi va apăra pe țărani de „juncheri și evrei".[83] Între 1890 și 1893, partidul său, *Antisemitische Volkspartei* (Partidul Popular Antisemit), a crescut de la 48 000 la 260 000 de voturi.[84] A fost momentul de apogeu al *Antisemitische Volkspartei*, care a coborât ulterior de la 16 mandate în 1893 la numai trei mandate în 1912. O altă facțiune antisemită era *Deutschsoziale Antisemitische Partei*, gruparea lui Max Liebermann von Sonnenberg, politician care a avut un loc asigurat în Parlament vreme de 21 de ani.

La începutul Marelui Război, antisemiții erau dispersați în grupuri „ezoterice și neopăgâne", precum Artamanen, Ostara sau Hammerbund.[85] „Marele maestru" al Hammerbund era Theodor Emil Fritsch (despre cărțile căruia am vorbit deja și pe care Reginald Phelps îl consideră „probabil cel mai important antisemit german dinaintea lui Hitler").[86] „Scopul final al mișcării noastre", spunea Fritsch, „este eliminarea rasei evreiești din viața națiunii noastre."[87] Succesorii lui Theodor Emil Fritsch au fondat în 1912 o altă organizație secretă antisemită, pe model masonic, numită Germanenorden, care a fost precursoarea Societății Thule, lansată în 1918 și în care Hitler îi va descoperi, între alții, pe Dietrich Eckart, Hans Frank, Alfred Rosenberg și Rudolf Hess.[88] Membrii Societății Thule depuneau jurământ că ei și soțiile lor nu au „sânge evreiesc sau de negru în vene".[89] Rudolf von Sebottendorf, marele maestru al Societății Thule, era un personaj ciudat, fascinat de ordinele secrete sufite, care trăise la Istanbul și își va găsi sfârșitul

tot acolo, în calitate de spion german. „Inamicul nostru mortal e la putere: Iuda", anunța el apocaliptic. „Acum e ochi pentru ochi și dinte pentru dinte... Acum e momentul să luptăm, și vreau să lupt și voi lupta. Voi lupta până când svastica va răsări triumfal... Trebuie să spunem că evreul e inamicul nostru mortal."[90]

În această perioadă, mitul conspirației evreiești a primit o formă mai articulată prin intermediul unui document elaborat de propaganda țaristă. Ajutat de scriitorul Matvei Golovinski, Piotr Racikovski – care servise ca agent Ohranei la Paris între martie 1885 și noiembrie 1902 – a plăsmuit în jurul anului 1891 *Protocoalele înțelepților Sionului* – consemnarea unui „plan evreiesc de cucerire a lumii". În mod ironic, falsul produs de Ohrana a sfârșit păcălindu-l chiar pe țar, care va comenta că „nu pot exista îndoieli asupra autenticității lor".[91] Ludwig Müller von Hausen va face avere după ce a tradus, în ianuarie 1920, *Protocoalele înțelepților Sionului* în limba germană. El obținuse cu un an înainte un exemplar în rusă de la emigranții care fugeau din Uniunea Sovietică. În numai trei ani, cartea a ajuns la a șaptea reeditare, iar până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial – la ediția cu numărul 22. Înțelegând utilitatea documentului pentru propria propagandă antisemită, Hitler va spune la scurt timp după apariția cărții: „Nu este deloc important ce minte evreiască a fost sursa acestor dezvăluiri. Important este că demonstrează, cu o terifiantă certitudine, natura și activitatea poporului evreu și prezintă contextele sale interioare, precum și scopurile finale."[92]

Von Hausen, traducătorul *Protocoalelor înțelepților Sionului*, conducea o „Asociație împotriva aroganței iudaismului" și publica revista antisemită *Auf Vorposten* (*În avanposturi*). O altă revistă antisemită fusese lansată, în aprilie 1917, de Houston Stewart Chamberlain și Heinrich Class.[93] Class, care va fi propulsat din 1933 de Hitler în Reichstag după ce i-a stat alături în Puciul de la Berărie, proclamase în toamna lui 1917 că „lupta pentru viață începe acum pentru evrei", pentru că în Germania se manifesta

„o încurajatoare creștere a sentimentelor antisemite, care atinseseră deja proporții enorme".[94] Heinrich Class devenise una dintre cele mai importante voci ale antisemitismului german încă din 1912, când publicase lucrarea *Wenn ich der Kaiser wär* (*Dacă aș fi Kaiserul*). El susținea că influența evreiască „trebuie complet eliminată sau măcar redusă la un nivel tolerabil, inofensiv" pentru „a ne întoarce la sănătate în viața națiunii".[95] Un colaborator al lui Class, generalul de cavalerie Konstantin von Gebsattel, devenea în septembrie 1918, pe fondul prăbușirii armatei germane, conducătorul unui comitet a cărui misiune era „de a-i folosi pe evrei drept paratrăsnete pentru toate nedreptățile".[96]

Tot mai influent și mai bine organizat în contextul Primului Război Mondial, antisemitismul era foarte vizibil și în mediul universitar, pe fondul concurenței dintre studenții germani și cei evrei. Universitatea din Berlin a fost nevoită în 1922 să anuleze slujba de comemorare a politicianului evreu Walter Rathenau, care tocmai fusese asasinat, din cauza revoltelor studenților antisemiți. Peste cinci ani, ca urmare a agresiunilor repetate la adresa studenților și chiar a profesorilor evrei, guvernul german a denunțat organizația *Deutsche Studentenschaft* (Uniunea Studenților Germani).[97]

În paralel, antisemitismul căpătase o bază populară relativ omogenă prin intermediul mișcării *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund* (Organizația Poporului German pentru Protecție și Rezistență), o veritabilă uniune a grupărilor antisemite *völkisch*. Apărută în februarie 1919, aceasta reunea 150 000 de membri în 1922[98] și edita aproape opt milioane de manifeste.[99] În *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund* activau inclusiv pastori luterani rasiști, care credeau că „sufletul german a fost violat de Biblie", dar că mai există o speranță pentru credință: „gândirea rasistă".[100] Scopul final al *Schutz- und Trutzbund* era „eliminarea influenței distructive și pernicioase a evreilor".[101] Rolul jucat de această grupare în dezvoltarea mișcării naziste va fi unul major,

organizațiile locale ale NSDAP fiind frecvent înființate din celule care aparținuseră inițial *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund.*

Cel mai important argument utilizat de facțiunile antisemite în această perioadă era cel de natură economică – evreii fiind acuzați că ocupă un număr prea mare de poziții în elita de afaceri în raport cu procentul lor din populație. Un studiu al lui Werner Sombart evidenția faptul că evreii, care reprezentau 1% dintre locuitorii Germaniei, asigurau 14% dintre directorii din companii și 25% dintre membrii consiliilor de administrație. Totuși această realitate – pe care antisemiții doreau să o combată prin introducerea de interdicții profesionale și economice – era în fapt rezultatul unor interdicții anterioare, care vizau pozițiile din armată, administrație sau diplomație.[102] Suprareprezentarea evreiască în mediul de afaceri era, cu alte cuvinte, cauzată de imposibilitatea unor cariere în domenii considerate de mare prestigiu în Imperiul German.

Mitul „cuțitului înfipt în spate". Hindenburg și Ludendorff

Primul Război Mondial a încurajat tendințele naționaliste din societatea germană. În 1917 a luat ființă un Partid al Patriei, conservator, militarist și imperialist, care susținea continuarea războiului cu orice mijloace – până la triumful final. Unul dintre adepții Partidului Patriei era Alfred Hugenberg, industriaș și proprietar de media antisemit, care va avea peste un deceniu și jumătate un rol esențial în accesul lui Hitler la funcția de cancelar, fiind convins că acesta este un demagog ușor controlabil. Un alt membru al Partidului Patriei era lăcătușul Anton Drexler, fondator în 1919 al Partidului Muncitorilor Germani – viitorul NSDAP.[103]

În ciuda entuziasmului cu care societatea germană se aruncase în Marele Război, privațiunile economice tot mai apăsătoare și numărul uriaș de bărbați căzuți în luptă vor duce, începând cu 1917, la o atmosferă revoluționară tot mai pronunțată, încurajată de triumful lui Lenin în Rusia (triumf facilitat, de altfel, chiar

de Kaiser). Imperiul pierduse 1,7 milioane de soldați în Marele Război, iar țara era condusă, în realitate, de doi militari prusaci din Posen, feldmareșalul Hindenburg și generalul Ludendorff, ale căror decizii se dovediseră catastrofale în ultima etapă a războiului.[104] Ofensiva Ludendorff din 1918 ucisese 900 000 de militari germani și storsese ultimele energii ale societății germane.[105]

După ofensiva forțelor Antantei din 8 august 1918, Paul von Hindenburg și Erich Ludendorff au înțeles că Imperiul German nu mai putea susține efortul de război. Cu abilitate, ei au început să împingă problema armistițiului în brațele politicienilor, pregătind astfel terenul pentru mitul „cuțitului înfipt în spate", prin care armata – care ceruse armistițiul – va pretinde că fusese împiedicată să lupte de politicienii controlați de evrei. Matthias Erzberger, omul chemat de militari să își asume negocierile cu Antanta și să salveze Germania de la un dezastru și mai mare, va sfârși asasinat în 1921 de admiratorii lui Hindenburg și ai lui Ludendorff, deși acționase la solicitarea acestora.[106]

Pe 26 octombrie 1918, într-o încercare disperată de a-și reconfirma autoritatea, generalul Ludendorff i-a prezentat teatral Kaiserului demisia. Spre surprinderea sa, Wilhelm al II-lea a acceptat-o, în vreme ce mareșalul Hindenburg nu a protestat în nici un fel, refuzând să îl sprijine. Când Lundendorff, în stare de șoc, s-a retras de la întâlnire, Kaiserul a exclamat încântat: „I-am separat pe siamezi".[107] Pentru generalul care ajunsese pe culmile gloriei în prima parte a războiului a urmat o perioadă de depresie și dizgrație. Cu excepția vechilor elite imperiale, care vor continua să-i poarte de grijă, era detestat și huiduit în toată Germania. O vreme, s-a ascuns într-o casă conspirativă, ieșind numai deghizat cu o perucă, apoi a fugit în Suedia.[108] Se temea că va fi judecat pentru crimele de război pe care le patronase. (Între altele, Ludendorff obligase, în 1917, 500 000 de belgieni să muncească forțat pentru a construi Linia Hindenburg. Pe parcursul ocupației germane, viitorul aliat al lui Hitler a spoliat economia belgiană și a distrus monumente de patrimoniu.)[109]

Pe 9 noiembrie 1918, împăratul Wilhelm al II-lea a fugit din Germania; feldmareșalul Paul von Hindenburg îi transmisese că „armata nu o mai susține pe Majestatea Voastră".[110] Chiar și Kaiserul a găsit oportun să îi învinovățească pe evrei pentru eroriile sale, susținând că Germania fusese învinsă din cauza „banilor lui Iuda" și că poporul pe care îl păstorise până la abdicare fusese „trădat și blestemat de evrei".[111] Wilhelm al II-lea a scris chiar și o carte antisemită, *Evreii azi*, în care susținea că „războiul ar trebui să înceapă cu lupta împotriva iudaizării Germaniei, urmată de stârpirea mondială a evreilor".[112]

După fuga împăratului, puterea a fost oferită de prințul Maximilian von Baden social-democratului Friedrich Ebert, al cărui profil moderat sugera că salvarea monarhiei era încă posibilă. Ebert era soluția naturală chiar și pentru conservatori, aflați într-un moment critic; alternativa la acesta era socialistul Karl Liebknecht, considerat de dreapta un bolșevic. „*Herr* Ebert", i-a spus prințul Max von Baden lui Ebert când i-a oferit puterea, „îți încredințez Imperiul German!" „Eu am pierdut doi fii pentru acest imperiu", i-a răspuns Ebert cu demnitate.[113] După această scenă, social-democrații germani se vor grăbi să iasă pe balconul Reichstagului și să proclame începutul republicii.[114] O alianță între social-democrați și social-democrații independenți – care se separaseră cu câteva luni înainte – a preluat conducerea Germaniei, țara fiind guvernată de un Consiliu al Deputaților Poporului.[115]

La alegerile din 19 ianuarie 1919, partidul lui Ebert a obținut un scor de 39%.[116] Acesta și-a asigurat puterea împotriva revoluției pregătite de Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg printr-o alianță cu armata germană, condusă operativ de generalul Groener. Întrucât nu putea ține sub arme toți militarii de care avea nevoie pentru a-i înfrunta pe comuniști (armata, controlată în continuare de prusaci, fiind redusă prin Tratatul de la Versailles la 100 000 de oameni), Groener a încurajat formarea trupelor paramilitare conservatoare Freikorps, aparent

singura soluție prin care guvernul putea face față tentativelor revoluționare de tip bolșevic, cum a fost Revolta Spartachistă.[117] Acestea îi vor ucide pe Liebknecht și Luxemburg, protejând Berlinul și Münchenul de potențiala contagiune comunistă.[118]

Erich Ludendorff și Paul von Hindenburg vor reveni în arenă, cultivând mitul „cuțitului înfipt în spate" (*Dolchstosslegende*) drept justificare pentru pierderea Primului Război Mondial. Hrănirea mitului „înjunghierii pe la spate" era singura soluție prin care ei mai puteau rămâne relevanți în politică; altfel, nou-înființata Republică de la Weimar și politicienii social-democrați cu succes la public – cum era Walther Rathenau, fiul unui important om de afaceri evreu – i-ar fi eliminat complet de pe scena publică. În schimb, prin legenda „înjunghierii în spate", vina era întoarsă înspre Republica de la Weimar, care asigurase ieșirea din război și blocase rebeliunea comunistă.[119] (În realitate, liderii social-democrați se arătaseră solidari cu efortul de război al Imperiului German, iar Rathenau, și el un om de afaceri de mare succes, organizase remarcabil industria germană pentru a face față Marelui Război.[120])

În februarie 1919, după ce social-democrații își asumaseră sarcina de a gestiona efectele catastrofei produse de el în 1918, Ludendorff a primit de veste de la aliații săi prusaci din Germania că se poate întoarce în siguranță în țară din prudentul său autoexil. A făcut-o imediat și, în iulie 1919, și-a publicat memoriile, blamându-i pe evrei și pe politicienii de stânga pentru înfrângerea Germaniei.[121] El arăta că era pe punctul de a câștiga războiul când au izbucnit grevele care au compromis furnizarea de muniții și resurse vitale pentru armată.[122] Conform acestei abordări, Tratatul de la Versailles era unul nedrept și ilegitim – atitudine care nu făcea decât să deschidă drumul unui nou război. Ludendorff a întărit mitul „cuțitului înfipt în spate" în toamna lui 1919, când – răspunzând unei întrebări adresate de generalul Neill Malcolm, atașatul militar britanic la Berlin – a afirmat că eforturile armatei germane fuseseră subminate din

interiorul țării. Mareșalul von Hindenburg va confirma teza lui Ludendorff pe 18 noiembrie 1919, în Comisia parlamentară de anchetă care căuta vinovații pentru pierderea războiului.[123] Cei blamați erau, desigur, evreii. O tentativă de a-i acuza pe aceștia că evită serviciul militar se conturase încă din 1916, când Germania începea să aibă probleme pe front. Învinuirea, încurajată de ministrul prusac de război, s-a dovedit – după o anchetă extinsă – neîntemeiată. Totuși rezultatele anchetei nu au fost făcute publice, subiectul continuând să hrănească clișeele antisemite.[124] În 1920 încă mai aveau loc campanii de presă care vorbeau despre sanatoriile de lux rezervate evreilor germani în Marele Război.[125] Se confirma astfel avertismentul lansat de Walter Rathenau încă din 1916: „Cu cât mai mulți evrei sunt uciși în acest război, cu atât mai obsesiv vor dovedi inamicii lor că ei au stat în spatele frontului și au făcut afaceri speculative pe seama războiului".[126]

O consecință a mitului „cuțitului înfipt în spate" va fi orientarea Germaniei către un război total după 1942, când începea să devină clar că Marea Britanie, URSS și Statele Unite nu vor putea fi doborâte de Wehrmacht. Hitler – un promotor al legendei „înjunghierii pe la spate" – a refuzat atunci să ia în calcul ieșirea din război, iar o parte din societatea germană a fost dispusă să îl urmeze până la capăt. Acest lucru se datora și ideilor sedimentate în perioada interbelică; Ludendorff, de pildă, publicase o lucrare care anunța abordarea lui Hitler: *Der totale Krieg* (*Războiul total*). El milita pentru o înrobire completă a societății în sprijinul următorului efort de război, astfel încât „cuțitul înfipt în spatele" armatei să devină imposibil. Această atitudine, care va bloca orice analiză lucidă în Germania între 1944 și 1945, va avea drept consecință distrugerea țării.

Erich Ludendorff merită o atenție specială în această etapă, având în vedere faptul că, prin viitoarea alianță cu Hitler, el îl va legitima la nivel național pe obscurul orator austriac. În jurul lui Ludendorff se formase, în anii 1920, o partidă compusă din militari și ultraconservatori, care îl considerau cel mai legitim

inamic al Republicii de la Weimar.[127] La fel de antisemit ca și Hitler, Ludendorff credea că a găsit „cheia istoriei mondiale" în „acțiunea forțelor secrete supranaționale: evreul, cu doctrinele sale înșelătoare, de la creștinism la comunism și la bolșevism".[128] „Mi-am dat seama", anunța el, „de forțele fatale care cauzaseră colapsul poporului... Am devenit conștient de microbii din structura societății noastre, care luau forma forțelor supranaționale secrete, altfel zis, poporul evreu și Roma."[129] În aceste condiții, Ludendorff îi chema pe germani la o mișcare de apărare împotriva iudaismului: „Nu eu am atacat Roma și pe evrei, ei au început acum peste 1 000 de ani ofensiva împotriva poporului german; noi, ceilalți germani, nu am făcut decât să ne apărăm".[130]

Dispus să se pronunțe pe orice temă – lucru aparent surprinzător pentru un general prusac –, Lundendorff va deveni un autor de succes, publicând cărți pe bandă rulantă. Va înălța o veritabilă odă războiului, prezentat în broșurile sale ca mediu ideal pentru formarea unui caracter național nobil – în vreme ce pacea se dovedea plicticoasă; în plus, explica el, în următoarea conflagrație evreii trebuiau anihilați (măcar printr-o detenție grea, dacă nu și prin crimă).[131] Ludendorff a publicat în 1922 lucrarea „Război și politică", în care susținea că Walther Rathenau – pe care îl credea un Înțelept al Sionului, un tainic conspirator antiarian – era unul dintre evreii vinovați pentru pierderea Marelui Război și pentru moartea soldaților germani.[132] La scurt timp după apariția acestei cărți, în iunie 1922, Rathenau a fost ucis de doi foști militari din Marină, care l-au împușcat și i-au aruncat o grenadă în mașină.[133]

După ce sprijinise din umbră Puciul lui Kapp din 1920 – lovitură prin care conservatorii prusaci încercaseră să preia guvernarea în Berlin, Kapp fiind înfrânt doar datorită grevei generale declanșate de muncitori – Ludendorff a decis în 1923 să se implice direct într-o altă tentativă de a pune mâna pe putere: Puciul de la Berărie, care avea loc de această dată în Bavaria, avându-l în frunte pe tânărul lider nazist Adolf Hitler.[134] Kapp

fusese de altfel, așa cum scrie Paul Johnson, „un proto-Hitler" care își mobiliza suporterii declamând indignat: „Ce a devenit Berlinul? Un teren de joacă pentru evrei."[135]

Având în vedere trecutul său militar, Ludendorff a fost tratat mai bine decât Hitler după eșecul puciului münchenez. Totuși el nu și-a mai revenit niciodată din această ultimă umilință. S-a îndrăgostit de Mathilde von Kemnitz, pe care a luat-o de soție (Mathilde, care era văduvă, încercase inițial să îl seducă pe Hitler – dar fără succes). A fost profund influențat de aceasta, care se dovedea o anticreștină militantă (publicase broșura „Cruzimea creștină față de femeile germane") convinsă că evreii sunt în slujba lui Dalai Lama și speriată de „invazia mentală" a tibetanilor în Europa, cu scopul de a-i distruge pe arieni.[136] După 1930, când steaua nazismului era în ascensiune, Ludendorff a rămas tot mai singur, cercul său de adepți reducându-se la câteva zeci de mii. S-a îndepărtat și de Hitler, pe care îl considera un „mic caporal". A refuzat rangul de feldmareșal oferit de acesta după ce a ajuns la putere. Pentru că broșurile pe care le edita deveneau prea absurde chiar și pentru gusturile Führerului – Ludendorff ajunsese să îi acuze pe evrei de asasinarea lui Schiller, Schubert și Mozart –, acesta îi va bloca vechiului său aliat accesul la editori.[137]

Ascensiunea lui Adolf Hitler

Hitler a venit pe lume pe 20 aprilie 1889, în Austria, în satul Braunau an Inn. Alois Hitler, tatăl său, era funcționar de vamă. Alois fusese conceput în afara căsătoriei și purtase multă vreme numele de Schicklgruber (Hitler va spune mai târziu că renunțarea la acest nume a fost cel mai bun lucru pe care tatăl său îl făcuse pentru el, pentru că îi venea greu să creadă că ar fi putut fi salutat cu formula *Heil, Schicklgruber!*). După două mariaje eșuate, Alois se căsătorise cu Klara Pölzl, care era cu 23 de ani mai tânără. În plus, îi era verișoară de gradul doi și îi servise drept cameristă. Familia Hitler a pierdut trei copii înainte ca

Adolf să se nască.[138] Doi dintre copii, Ida și Gustav, muriseră de diferie în 1887.[139]

Hitler nu a fost un elev bun, fără a fi însă lipsit de inteligență sau de personalitate; nu l-a caracterizat însă niciodată rigoarea „germană", fiind mai degrabă capricios, pasional și obraznic. În septembrie 1900 a fost înscris de Alois la *Realschule* din Linz, unde rezultatele sale au fost mult sub așteptări: nu făcea față decât la gimnastică și la purtare, deși ulterior se va lăuda cu calitățile sale de lider și cu interesul pentru geografie și istorie.[140] Pasiunile lui Adolf Hitler – chiar dacă existau, vizând romanele de aventuri și călătorii, precum și trecutul glorios al germanilor – nu se manifestau în cadrul formal al școlii.

Alois Hitler a murit în ianuarie 1903, în timp ce își sorbea paharul de vin la club, iar Klara Hitler s-a stins în 1907, la scurt timp după ce a fost diagnosticată cu cancer la sân. Adolf s-a mutat la Viena, unde a fost respins de două ori la Academia de Arte Frumoase. Verdictul comisiei a fost categoric: „Următorii au avut rezultate insuficiente la examen sau nu au fost admiși: Adolf Hitler. Puține progrese. Examenul de desen nesatisfăcător (...)"[141] Pentru că era pasionat de reproducerea clădirilor vieneze – probabil singurul domeniu în care dovedea talent artistic – i s-a sugerat să se orienteze spre arhitectură. A refuzat și a trăit câțiva ani din moștenire, din banii primiți de la mătușa sa Johanna și din vânzarea de cărți poștale, fiind nevoit să locuiască inclusiv la azilul pentru bărbați Männerheim.[142]

În această perioadă, va susține Hitler mai târziu – deși afirmația lui e pusă la îndoială de mulți biografi –, s-a născut antisemitismul său. Pretindea că zărise în Viena un evreu cu „caftan lung și păr negru buclat", care l-a intrigat, făcându-l să se întrebe: „Este și el evreu?" „Cu cât îi observam fața străină și scrutam fiecare trăsătură", va scrie el, „cu atât prima întrebare pe care mi-o pusesem căpăta în mintea mea altă formă: era și el german?" Indignat de aspectul diferit al acestui trecător, Hitler a devenit antisemit: „Treptat, am început să-i urăsc".[143]

Acest episod pare mai degrabă o metaforă a contactului treptat pe care Hitler l-a luat în Viena cu evreii tradiționaliști, care se stabiliseră aici venind dinspre estul Imperiului Austro-Ungar. În Linz, unde copilărise, evreii erau mult mai bine integrați, europenizați, părându-i lui Hitler „aproape germani". În Viena, în schimb, „oriunde mergeam, am început să văd evrei și, pe măsură ce îi vedeam mai mult, ei deveneau în ochii mei tot mai clar diferiți de restul umanității. În mod special Orașul Vechi și cartierele din nordul canalului Dunării roiau de oameni care își pierduseră chiar și în aspectul exterior orice asemănare cu germanii."[144]

Chestiunea evreiască era deja intens speculată politic în Imperiul Austro-Ungar. Aici evreii puteau fi tratați chiar mai rău decât în Germania; în Cehia și Ungaria, de pildă, procurorii încă investigau acuzații de omor ritualic (sacrificarea pruncilor prin înjunghiere) formulate de creștini împotriva evreilor – acuzații care în multe alte state erau înțelese deja ca o manifestare a spiritului medieval. Un parlamentar austriac de origine germană propusese chiar o lege „care oferă libertatea de a trage în evrei".[145]

Programul mișcării pangermaniste din Austria era rezumat de trei idei tutelare: „Ruptură de Roma", „Întoarcere acasă în Reich" și „Afară cu evreii".[146] Din această mișcare pangermanistă se desprinsese Partidul Creștin Social al lui Karl Lueger, primarul antisemit al Vienei, despre care am vorbit mai sus. Lueger a fost idolul tinereții lui Hitler. Era un vorbitor remarcabil, un „tribun" de la care tânărul desenator a deprins arta oratorică – deși Hitler l-a criticat ulterior pentru că rămăsese loial imperiului austriac și Bisericii Catolice, fiind mai apropiat de antisemitismul religios decât de cel rasial.[147] Lueger, susținea Hitler, utiliza idei simple, care „corespundeau receptivității reduse a marilor mase".[148] Un alt grup antisemit pangermanist care îl va inspira pe Hitler era Partidul Muncitorilor Germani,

fondat în 1904 și redenumit în 1918 Partidul Național Socialist din Austria.[149] A fost numele ales ulterior pentru partidul său.

În mai 1913 s-a mutat la München, între altele pentru a scăpa de înrolarea în armata austro-ungară. Pe 3 august 1914 s-a oferit însă voluntar în trupele Bavariei, fiind încorporat în Regimentul 16 Infanterie pentru a lupta în Primul Război Mondial.[150] A fost desemnat *Meldegänger* – curier, asigurând legătura între comandamentul central și comandamentele de front.[151] A intrat în luptă în octombrie 1914, la Ypres, iar la finalul lui 1916 a fost rănit de schija unei grenade pe Somme și s-a întors pentru o perioadă în Germania, fiind îngrijit la spitalul din Beelitz, din apropierea Berlinului.[152] A devenit „fruntaș", dar a părut să evite orice altă înaintare în grad, care i-ar fi pus mai mult viața în pericol. Nici comandanții săi nu considerau că are calități de lider. Totuși a fost un militar curajos, lucru dovedit de cele două Cruci de Fier obținute (clasa a II-a și clasa I).[153] A revenit pe front și a fost afectat de un atac cu gaze, fiind trimis la spitalul din Pasewalk, unde îl va și surprinde finalul războiului.[154] Aici, încă revenindu-și din intoxicația cu iperită, Hitler scria, îndurerat, după ce aflase de înfrângerea Germaniei: „Deci totul a fost în zadar. Zadarnice toate sacrificiile și privațiunile... zadarnică moartea a două milioane de oameni care au pierit..."[155]

Imediat după război, tânărul austriac a cochetat cu stânga și cu revoluția, locuind în cazarma din Türkenstrasee, care era controlată de comuniști, și fiind votat de camarazi să-i reprezinte în Marele Sfat al Soldaților.[156] După ce agitația revoluționară s-a mai domolit, în toamna lui 1919, a fost însă recrutat de căpitanul Karl Mayr – care comanda o unitate de contraspionaj și propagandă a Reichswehr – în calitate de spion (*Vertrauensmann*) și agitator antirevoluționar.[157] A urmat, vreme de o săptămână, un curs de „instruire antibolșevică" la Universitatea din München, fiind încadrat ca *Bildungsoffizier* (ofițer instructor) cu sarcini propagandistice. În august 1920 a fost trimis în tabăra Lechfeld a armatei germane, în calitate de instructor de

„pregătire civică".[158] Temele recomandate de conducerea armatei purtau nume precum „Emigrarea" sau „Condițiile de pace și reconstrucția". Hitler era încântat de noua sa muncă: „Am început cu cea mai mare bucurie și ardoare. Acum, într-adevăr, mi se înfățișa ocazia de a vorbi în fața unui auditoriu mai numeros și ce prevăzusem dintotdeauna se confirma: știam să «vorbesc»."[159] Și soldații au fost impresionați de el, considerându-l „un vorbitor excelent și pasionat".[160]

În septembrie 1919, căpitanul Mayr i-a cerut lui Hitler să ofere o replică elaborată unei scrisori primite de la un tânăr soldat, Adolf Gemlich, care cerea îndrumare în „chestiunea evreiască".[161] Tema era de mare actualitate pentru cei din noua generație după ce cluburile studențești excluseseră evreii din rândurile lor prin Rezoluția Eisenach.[162] Hitler a pledat în răspunsul său pentru un „antisemitism rațional", nu emoțional. Chiar și așa, el a susținut că iudaismul nu reprezintă o credință, ci o rasă al cărei singur scop e „dansul în jurul vițelului de aur".[163] „Printre noi trăiește o rasă străină, nongermanică, care nu dorește și nu e capabilă să-și sacrifice trăsăturile", explica tânărul spion-propagandist. „Orice îl face pe om să țintească spre lucruri superioare, fie religie, socialism sau democrație, pentru el nu reprezintă decât mijloace spre un scop, pentru satisfacerea setei de bani și de dominație. Activitățile sale produc o tuberculoză rasială printre națiuni."[164] Hitler cerea ca evreii – pe care îi numea „lipitori" – să fie lipsiți de drepturi.[165] Argumentul cu care evreii dominau Republica de la Weimar, explica Hitler, era „puterea banilor care în mâna lor sporesc constant sub formă de dobândă, forțând celelalte popoare să se supună jugului celui mai periculos".[166] Finalul acestui prim document sistematic elaborat de Adolf Hitler asupra problemei evreiești lăsa să se întrevadă, cu o limpezime tulburătoare, perspectiva Holocaustului: „Scopul final trebuie să fie exterminarea irevocabilă și completă a tuturor evreilor".[167] Deși era îngrijorat de antisemitismul său radical și îl sfătuia să se arate mai moderat, comandantul lui

Hitler, Karl Mayr, începuse să-l admire, numindu-l deloc ironic *Sehr verehrter Herr Hitler* („Prea stimate domn Hitler").[168]

Tot în septembrie 1919, propagandistul Adolf Hitler a fost desemnat să observe un partid minor de orientare social-conservatoare, numit Partidul Muncitorilor Germani. *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP) fusese fondat pe 5 ianuarie 1919 de ziaristul sportiv Karl Harrer și de lăcătușul Anton Drexler, care era angajat ca mecanic de tren și se remarca printr-o retorică antisemită și antimarxistă.[169] Deși i se părea că are de-a face cu un grup politic oarecare („era doar un alt grup nou fondat într-o perioadă în care toată lumea simțea impulsul de a fonda un partid"), Hitler și-a depășit atribuțiile când unul dintre participanții la ședința pe care o spiona a pledat pentru secesiunea Bavariei.[170] A luat cuvântul și l-a înfierat pe antevorbitor, făcându-l să arate, spune el, ca un „pudel ud".[171] Anton Drexler, președintele partidului, a remarcat că e bun de gură și că „l-am putea folosi".[172] L-a rugat pe Hitler să primească un exemplar al cărții sale, *Deșteptarea mea politică*, pe care Hitler a citit-o peste noapte, simțind o mare afinitate pentru Drexler: „Mi-am văzut propria formare trecându-mi iar prin fața ochilor".[173]

După ce a primit un mesaj prin care era invitat oficial în partid, s-a decis să facă pasul spre politică: „A fost cea mai importantă decizie din viața mea. De-acum nu mai exista cale de întoarcere."[174] A fost numit membru în Comitetul Director al *Deutsche Arbeiterpartei*, fiind responsabil cu propaganda, și a devenit rapid principala atracție a adunărilor organizate în berăriile din München. Pe 24 februarie 1920, Hitler a vorbit în fața unei audiențe de 2 000 de oameni la berăria Hofbräuhaus, prezentând programul în 25 de puncte al DAP, program pe care îl elaborase împreună cu Drexler.[175] A atacat Tratatul de pace de la Versailles, care „provoacă mereu noi suferințe crunte".[176] L-a numit „trădător" pe Matthias Erzberger, politicianul care fusese chemat de Hindenburg și de Ludendorff să salveze Germania printr-o pace onorabilă, și a sugerat că acesta ar trebui arestat.[177] A abordat și

problema evreiască, cerând ca „evreii din Est să rămână acolo" și proclamând că „pentru crimele șarlatanilor și ale cămătarilor amenzile sunt inutile".[178] Capotând în fața ascensiunii tânărului austriac, jurnalistul Karl Harrer și-a prezentat demisia din partidul pe care îl fondase. Hitler, în schimb, înțelegând că își găsise vocația în politică, s-a retras în aprilie 1920 din armată.[179]

La scurt timp după discursul de la Hofbräuhaus, la propunerea lui Hitler, *Deutsche Arbeiterpartei* și-a schimbat numele în *Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei* (NSDAP, Partidul Muncitoresc Național-Socialist), adoptând ca siglă svastica.[180] Punându-și la lucru experiența de desenator, Hitler s-a orientat pentru o versiune simplificată a svasticii, lipsită de înfloriturile la modă; accentul cădea pe culori (roșu în fundal, alb și negru în centru). Svastica, a arătat Hitler, „semnifica misiunea care ne revine – lupta pentru victoria rasei ariene".[181] Svastica reprezenta un vechi simbol din hinduism, budism și jainism. Faptul că ea putea fi întâlnită și pe teritoriul Europei a transformat-o într-o efigie a răspândirii arienilor și a unității panariene – întinse din India până în Scandinavia.[182] Deja utilizată de grupurile pangermaniste din Austria, svastica era prezentă și în Estonia și Finlanda, acolo unde oamenii din subordinea lui Hermann Ehrhardt, conducătorul Brigăzii Ehrhardt (*Marinebrigade Ehrhardt*) luptaseră împotriva bolșevicilor.[183] Când *Marinebrigade Ehrhardt* a intervenit în Puciul lui Kapp din Berlin, membrii acesteia purtau pe cască svastica și cântau: „Svastica pe casca noastră/Negru-alb-roșu e-al nostru steag/ Brigada Ehrhardt/Doboară tot în calea ei".[184] După ce au fost înfrânți la Berlin, mulți membri din grupul lui Ehrhardt au fost aduși la München de Ernst Röhm, formând ulterior cel mai bine pregătit nucleu al *Sturmabteilung* (SA).[185]

În decembrie 1920, NSDAP a cumpărat *Völkischer Beobachter* (*Observatorul Național-Rasist*).[186] În fruntea ziarului, Hitler își va instala un camarad de pe front, pe sergentul Max Amann, care va deveni și editorul cărții *Mein Kampf*; în realitate, Alfred

Rosenberg va deveni cel mai activ redactor de la *Völkischer Beobachter*. În această perioadă, Hitler se apropiase și de Dietrich Eckart, reprezentant al mișcării culturale *völkisch* și membru al Societății Thule, grupare care sprijinea micul partid nazist încă de la începuturile sale. Eckart era un personaj mai complex decât Drexler: morfinoman și alcoolic, dusese o viață boemă până când dăduse lovitura cu o adaptare germană a piesei *Peer Gynt* a lui Ibsen. Câștigase suficienți bani încât să susțină o revistă antisemită, *Auf Gut Deutsch* (*În germană pură*).[187] Eckart jucase un rol esențial în achiziționarea ziarului *Völkischer Beobachter*, investind 50 000 de mărci și girând pentru alte 60 000 sub formă de împrumut.[188]

Dietrich Eckart era în căutarea unui politician cu profilul lui Hitler și a fost, într-un fel, profetul său: „Avem nevoie de un conducător căruia să nu-i pese de zgomotul unei mitraliere", anunțase Eckart. „Cel mai bun ar fi un muncitor care să aibă și talent oratoric... și care să nu fugă dacă cineva aruncă în el cu un scaun."[189] Hitler a devenit rapid protejatul lui Dietrich Eckart, care l-a familiarizat cu cele mai importante cărți antisemite și l-a introdus în cercuri conservatoare în care altfel nu ar fi avut acces. Eckart i-a făcut cadou lui Hitler primul său zbor cu avionul – o călătorie până la Berlin –, viitorul Führer dovedindu-se pasionat de motoare.

În vara lui 1921, NSDAP s-a confruntat cu o primă criză majoră, Hitler aflând că Anton Drexler negocia cu o serie de grupuri naționaliste care i-ar fi putut amenința statutul de star al partidului. Era îngrijorat în mod special de cooptarea unui profesor universitar care se dovedea un orator remarcabil și un antisemit la fel de violent ca și el: Otto Dickel. Când Dickel a fost invitat să le vorbească naziștilor în berăria Hofbräuhaus, în mai 1921, reușind să își seducă publicul vreme de două ore, Hitler a făcut o criză de gelozie.[190] Și-a dat demisia din partid în semn de protest și a plecat de la o ședință a conducerii, trântind ușa după el. A început să țină discursuri în nume propriu, din afara partidului, la Circus

Krone, unde aduna și 6000 de ascultători. În fața unui astfel de succes, Drexler a fost nevoit să cedeze; Hitler urma să revină în NSDAP în calitate de lider absolut, „cu puteri dictatoriale".[191] Obsesia dictaturii era încă de pe acum limpezită în doctrina sa: „Sarcina noastră", spunea Hitler, „este să-i oferim dictatorului, când va apărea, un popor care să fie pregătit pentru el."[192]

Tot în vara lui 1921 s-au născut detașamentele de asalt ale naziștilor: SA, *Sturmabteilungen*, Diviziile Furtuna, numite inițial, mai puțin glorios, *Sportabteilung* (Detașamente sportive).[193] Puse la început sub comanda lui Göring, acestea erau compuse din bătăuși experimentați, care teoretic aveau misiunea de a asigura ordinea în berăriile și sălile unde vorbea Hitler, dar în practică îi zvântau în bătaie pe rivalii noului Führer, așa cum vor proceda în septembrie 1921, când l-au atacat – la ordinul acestuia – pe secesionistul bavarez Otto Ballerstedt. După acest incident, Hitler a fost condamnat la o lună de închisoare.[194]

Trebuie spus că utilizarea formațiunilor paramilitare era mai degrabă o regulă în Germania acelor ani. Chiar și partidele democratice aveau o grupare de luptă numită *Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*, în timp ce comuniștii erau protejați de Uniunea Luptătorilor Frontul Roșu și, ulterior, de Liga de Luptă împotriva Fascismului. Gruparea veteranilor aflați în slujba Partidului Național German se numea Casca de Oțel, iar social-democrații vor constitui, pe măsură ce situația politică devenea mai violentă, Frontul de Fier.[195] Înainte de disputa oratorilor, grupările de asalt se încăierau pentru fiecare cartier. Hitler va mărturisi că alesese pentru SA „cu deosebire persoane cu aspect neîngrijit", în vreme ce de la SS – garda sa personală – pretindea să reprezinte o versiune mai seducătoare a forței.[196] Un mare merit al lui Goebbels, în ochii lui Hitler, a fost că a reușit să pătrundă treptat cu formațiunile de luptă în cartierele sărace din Berlin, unde comuniștii aveau fiefuri tradiționale.[197]

Încă din această perioadă, în jurul lui Hitler au început să se strângă viitorii lideri ai celui de-al Treilea Reich – unii dintre

ei, precum Göring și Rosenberg, urmând să joace un rol important în Holocaust. Hermann Göring, decorat cu ordinul *Pour le Mérite* pentru curajul dovedit ca pilot de vânătoare, l-a întâlnit pe Hitler în toamna lui 1922, la cafeneaua Neumann din München, fiind profund impresionat de el: „Atunci am avut parte de prima explicație profundă și inteligentă a termenului de național-socialism".[198] Sortit să devină al doilea om din ierarhia nazistă, Göring provenea dintr-o familie de diplomați; tatăl lui fusese guvernator al Africii de Sud-Vest și consul în Haiti. În mod surprinzător, tânărul Göring fusese întreținut mult timp de Hermann Epenstein, nașul său, medic și om de afaceri evreu, care devenise iubitul mamei sale. Crescuse, în aceste condiții, în castelele Mautendorf și Veldenstein, urmând școlile de cadeți din Berlin-Lichterfelde și Karlsruhe.[199]

Și Rudolf Hess, viitorul adjunct al Führerului, provenea dintr-o familie bogată, tatăl său având afaceri în Egipt. Hess s-a născut într-o vilă din cartierul Ibrahimieh din Alexandria: avea numeroși servitori și călătorea anual în Germania.[200] Pe Hitler l-a cunoscut în 1919, la berăria Sterneckerbräu, unde aveau loc primele întâlniri ale naziștilor, fiind total sedus de acesta:

> Un asemenea om nu cred că se va naște a doua oară. Un singur om care reușește să entuziasmeze nu doar o adunare de extremă stânga, dar și un consilier guvernamental. Un om care, după un discurs de doar două ore, reușește să-i facă pe cei 1 000 de comuniști veniți să spargă adunarea să intoneze, în picioare, *Deutschlandlied*, imnul național german.[201]

Hess a fost cel care i-a făcut lui Hitler legătura cu profesorul său de geopolitică de la Universitatea din München, Karl Haushofer, creatorul conceptului *Lebensraum* (spațiu vital). Așa cum vom vedea, Hitler și-a însușit acest concept în perioada în care se afla în închisoare și lucra la *Mein Kampf*, transformându-l în fundamentul teoriei sale expansioniste pentru Răsărit.

Ernst „Putzi" Hanfstaengl („Putzi" însemnând „Băiețelul", deși Ernst avea aproape doi metri) venea, de asemenea, dintr-o familie cosmopolită și înstărită de editori și negustori de artă. Fusese educat la Harvard.[202] L-a întâlnit pe Hitler în noiembrie 1922:

> „Fiți atent! Acum începe!" îmi șoptise cel de lângă mine... Țeapăn, cu pași calculați, Hitler se îndrepta spre pupitrul aflat la o distanță de aproape șase metri depărtare de el... puteam să-i observ fiecare gest și expresie. Chiar și albastrul strălucitor al ochilor săi... Trezindu-mă din ușoara fascinație, am aruncat o privire în sală și am remarcat o miraculoasă metamorfoză a publicului. Masa de oameni agitată care mă blagoslovise cu tot soiul de epitete cu nici o oră în urmă, când încercam să-mi fac loc să trec, se transformase într-o comunitate umană mișcată profund de ce auzea. Oamenii ascultau cu sufletul la gură, fără să se mai gândească să bea din halba de bere, savurând în schimb, ca pe o delicatesă, fiecare cuvânt al oratorului. La doar câțiva metri depărtare am zărit o tânără femeie care, în extaz total, își ridicase mâinile împreunate.[203]

Hitler îi cerea lui Putzi să-i cânte la pian și îl numise purtătorul său de cuvânt pe probleme de politică externă. Hanfstaengl a fost cel care i-a împrumutat viitorului cancelar 1 000 de dolari pentru a putea extinde activitatea *Völkischer Beobachter* prin achiziționarea de echipament tipografic pentru ziare cu răspândire națională.[204]

Tot în această perioadă, Hitler va fi descoperit de „grupul balticilor". Veniți în general din Letonia și formați în mediul antisemit din Rusia, aceștia erau foarte activi la München. Hitler pretindea că *Völkischer Beobachter* ar fi putut să se intituleze, de fapt, *Münchener Beobachter* – ediția baltică. Deși cel mai important dintre aceștia va fi ideologul Alfred Rosenberg, probabil că Max Erwin von Scheubner-Richter ar fi ajuns mai sus în ierarhia nazistă. Născut la Riga, acesta visa să elibereze Rusia de bolșevici cu ajutorul unei armate private, înjghebate la München. El a murit însă în Puciul de la Berărie, în timp ce se ținea de braț cu

Hitler, care îi va dedica *Mein Kampf* și îl va ridica la rangul de *Blutzeuge* (martor de sânge – martir mitic nazist). Pictorul Otto von Kursell, și el participant la Puciul de la Berărie, sau Arno Schickedanz, protejatul lui Rosenberg, vor face parte din același grup al balticilor.[205] Aceștia nu îi ofereau lui Hitler doar teorii mistice și antisemite, ci și bani – von Scheubner-Richter fiind foarte priceput să adune fonduri pentru expediții antibolșevice, dar și pentru naziști.[206] Hitler și-a petrecut primii ani din deceniul al treilea discutând cu Alfred Rosenberg și Max Erwin von Scheubner-Richter despre recenta traducere în germană a *Protocoalelor înțelepților Sionului*, din care Hitler și Rosenberg vor distila ulterior teoria conspirației iudeo-bolșevice.[207] Balticii l-au convins pe Hitler că „o gașcă de evrei din lumea literară" omorâse „30 de milioane" de oameni în Rusia.[208] Rosenberg i-a oferit acum viitorului cancelar lucrarea sa, *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten* (*Drumul evreilor de-a lungul istoriei*), pe care acesta a parcurs-o cu interes.

Cartea de căpătâi a lui Alfred Rosenberg, *Der Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts* (*Mitul secolului XX*), a fost terminată mai târziu, în 1928. A apărut abia în 1930, pentru că ideologul așteptase în zadar ca Hitler să-i citească și să-i aprobe manuscrisul.[209] Având în vedere implicațiile anticreștine ale *Mitului secolului XX*, pe care în particular le aproba, Führerul a evitat însă, din rațiuni politice, orice legătură cu cartea. El era totuși de acord cu teoriile lui Rosenberg despre rasa nordică, care ar fi provenit de pe un continent dispărut din zona arctică, fiind net superioară atât semiților, cât și rușilor. Conform lui Rosenberg, rușii fuseseră mongolizați, în vreme ce latinii fuseseră semitizați prin intermediul etruscilor, pe care el îi considera semiți. Viitorul ministru al teritoriilor din Est susținea că clerul semit etrusc se prelungise în clerul catolic – pe care ideologul nazist îl ataca acum virulent de pe poziții antisemite.[210]

Un prim volum cu discursurile lui Hitler a fost publicat la sfârșitul lui 1923, la sugestia lui Dietrich Eckart și Alfred

Rosenberg, sub numele *Adolf Hitler, sein Leben und seine Reden* (*Adolf Hitler, viața și cuvântările sale*). Discursurile culese acum de Rosenberg fuseseră publicate inițial de ziarul nazist *Völkischer Beobachter*, de regulă a doua zi după ce fuseseră rostite de Hitler. Analizând diferențele dintre textul din ziar (fidel) și cel carte (revizuit), Konrad Heiden, primul biograf al lui Hitler, furnizează un exemplu grăitor privind modul în care liderul nazist apelează la „vinovăția evreiască" oricând găsește acest lucru comod. În cuvântarea sa, Hitler spusese: „Între Germania și Franța există o ruptură care nu poate fi reparată prin telegrame pacifiste sau supunere lașă. Atitudinea Franței față de Reich este și astăzi aceeași de acum 400 de ani, 300, 200, 100 sau 50 de ani. Nu e nici o șansă să conciliem această ruptură." În carte, textul se schimbă semnificativ, mutând acuzațiile către evrei pentru a lăsa loc unei potențiale concilieri cu Franța:

> Între Germania și Franța a existat o ruptură care a nu a putut fi reparată prin telegrame pacifiste sau supunere lașă. Înainte de război cele două țări puteau trăi una lângă alta doar sub arme. E adevărat, pentru Germania războiul din 1870 a închis o ostilitate care dura de secole. Dar în Franța flacăra urii față de Germania a fost cultivată metodic de propaganda din ziare, din cărți, de pe scenă și din filme... Cine a lătrat cele mai urâte calomnii?... Toate ziarele evreiești din Franța. Nașterea sentimentelor negative și exploatarea lor a fost, după cum poate toată lumea să vadă, scopul evreimii internaționale.[211]

După primii ani în fruntea NSDAP, Hitler a considerat că gruparea sa este suficient de puternică pentru o preluare a puterii prin forță. Inspirat de succesul Marșului lui Mussolini asupra Romei din octombrie 1922, el a proclamat „revoluția națională" pe 8 noiembrie 1923, la München, încercând să lanseze a doua zi, pe 9 noiembrie, o rebeliune stradală care ar fi trebuit să consfințească cucerirea Münchenului și să deschidă drumul unui

Marș spre Berlin.[212] Însoțit de generalul Ludendorff, de zeci de lideri naziști – ca Hermann Göering, Ernst Röhm, Rudolf Hess – și de sute de Cămăși Brune, Hitler a ocupat mai întâi berăria Bürgerbräukeller, unde oficialitățile müncheneze convocaseră o adunare. Înfierbântat, Führerul a anunțat că „a început revoluția națională! În sala asta sunt 600 de oameni. Nimeni nu are voie să plece. (...) Fie Revoluția germană începe în seara asta, fie vom fi morți până în zori."[213] Ulterior, puciștii au plecat grupați spre Feldherrnhalle, obiectiv simbolic pe care își propuneau să-l ocupe. Totuși, la ordinul autorităților bavareze, care refuzaseră – în ciuda asigurărilor date naivului Ludendorff – să sprijine revolta, polițiștii au deschis focul asupra lor. Balticul Max Erwin von Scheubner-Richter, care îl ținea de braț pe Hitler, a fost împușcat. S-a prăbușit, trăgându-l pe Hitler peste el: în cădere, conducătorul rebeliunii și-a dislocat umărul și a început să urle de durere; Ulrich Graf, garda sa de corp, s-a aruncat peste el, încasând mai multe gloanțe.[214] Ludendorff, pe de altă parte, a înaintat nestingherit până în dreptul polițiștilor, apoi s-a predat bombănind că „niciodată nu va mai respecta uniforma unui ofițer german".[215]

Fugind, Hitler s-a ascuns în casa lui Ernst Hanfstaengl din Uffing, unde a fost îngrijit de soția acestuia, Helene, de care era probabil îndrăgostit. Când poliția a venit să îl aresteze, a scos revolverul și a anunțat că se sinucide („Acesta e sfârșitul!"), dar nu cu foarte multă convingere, astfel încât Helene a putut să îl dezarmeze.[216] A fost arestat pe 10 noiembrie și a fost trimis în judecată împreună cu aliații săi, între care se aflau Röhm și Ludendorff.[217]

În mod surprinzător, printr-un mesaj redactat în grabă înaintea arestării, Hitler l-a desemnat pe Alfred Rosenberg să-i ia locul în fruntea partidului: „Dragă Rosenberg, de acum înainte, tu vei conduce mișcarea".[218] În primele zile petrecute în închisoare, Hitler a fost, pe rând, deprimat și isteric. A plâns, a început o dietă vegetariană, apoi a intrat în greva foamei. A început să-l citească pe Schopenhauer, fiind decis să moară.[219] Pentru a-l salva – o sinucidere înainte de proces ar fi stârnit noi

agitații în Bavaria –, psihologul închisorii, Alois Maria Ott, l-a vizitat și a încercat să îl liniștească. Acesta a constatat că starea lui Hitler era gravă: „Avea spume la gură, ochii ieșiți din orbite, albul ochilor umed. Era isteric."[220] Așa cum va face și peste două decenii, când Germania dădea primele semne că va pierde războiul, Hitler a început să acuze poporul german: „Acești oameni sunt o adunătură de nemernici! Ce nație de nimic! Nu merită sacrificiul. M-am săturat. Gata!"[221]

Totuși atenția de care se bucura l-a ajutat să se calmeze. Primea mesaje admirative din partea familiei antisemite Wagner-Houston Stewart Chamberlain („Dragostea noastră pentru tine este mai mare ca niciodată") – și asta îi dovedea că nu era totul pierdut.[222] Un nazist din Regiunea Sudetă a Cehoslovaciei a susținut chiar că Hitler poate fi comparabil cu Iisus Hristos.[223] Se bucura de un regim privilegiat, locuind separat de ceilalți deținuți arestați pentru puci – Drexler, Dietrich Eckart, fanaticul antisemit Julius Streicher. Primea în dar de la suporteri flori, biscuiți, cârnați și lichioruri fine.[224] Așa cum vor remarca cei care l-au văzut la petrecerile din München, imediat după eliberare, luase câteva kilograme în detenție, devenind dolofan, deși avea dreptul să se plimbe în voie în grădina și curtea penitenciarului.[225]

Procesul lui Adolf Hitler pentru acuzația de înaltă trădare a început în februarie 1924. A fost un moment de triumf pentru viitorul cancelar, care în timpul zilei era lăsat să țină discursuri antisemite la tribunal, pentru ca seara să se dedice lucrului la autobiografia care servea și ca tratat ideologic – *Mein Kampf*. În depozițiile oferite în fața instanței – în realitate ample expuneri politice –, Hitler a povestit că „sosise la Viena un cetățean al lumii și pleca antisemit convins", pentru că descoperise „problema rasială" și ajunsese la concluzia că evreii reprezintă „cel mai mare dușman al umanității ariene".[226] Lupta era pe muchie de cuțit, credea Hitler: „Fie această otravă rasială, această tuberculoză în masă, prosperă în națiunea noastră și Germania moare de infecție la plămâni, fie o eliminăm și Germania poate să se

dezvolte".[227] El se considera omul potrivit pentru a rezolva această provocare „rasială" și „marxistă" – salvarea nu putea veni „de la un birocrat guvernamental"; era nevoie de „un instigator care poate trezi sentimentele naționale" – adică el: „Refuz să fiu modest cu privire la ceva de care știu că sunt capabil".[228]

Judecătorii îl admirau, unul dintre ei exclamând după o tiradă a acuzatului (care își afișa cu conștiinciozitate Crucea de Fier dobândită în Marele Război): „Ce tip extraordinar, acest Hitler!"[229] A fost condamnat la cinci ani de închisoare, perspectiva fiind însă de a petrece un an într-un penitenciar „onorabil", rezervat celor care comiseseră fapte ilegale, dar care puteau fi înțelese din punct de vedere moral. S-a pus problema deportării sale în Austria, dar judecătorii au considerat că un militar decorat în slujba Germaniei nu mai poate fi tratat ca refugiat austriac. Ulterior, când se va mai ridica această chestiune, austriecii vor refuza să îl primească. Plecarea din penitenciar a fost rememorată de Hitler, peste două decenii, ca un moment de mare sărbătoare: „Când, după câteva perifraze, muftiul [directorul închisorii] m-a anunțat că sunt liber, nu-mi venea să cred: fusesem totuși condamnat la șase ani! (...) Când am plecat de la Landsberg, toată lumea vărsa lacrimi – muftiul, medicul-șef și gardienii, numai eu nu. Îi convertisem pe toți!"[230]

Hitler înflorise în scurta perioadă petrecută în penitenciarul Landsberg. Aici a putut medita în liniște – când reușea să-și alunge nenumărații vizitatori –, izbutind să-și clarifice și să-și dezvolte strategia și doctrina. „Decizia guvernanților de a mă ține închis a fost una eronată", va mărturisi el mai târziu; „mai corect ar fi procedat dacă m-ar fi lăsat liber să tot vorbesc și iar să vorbesc, nu să-mi îngăduie momente de tăcere".[231] A decis acum că statul devenise prea puternic pentru a putea fi dărâmat prin violență. Distrugerea Republicii de la Weimar rămânea o prioritate, însă acest lucru trebuia făcut din interior, prin instrumentul participării politice: „Dacă nu exista perioada detenției, nu ar fi luat naștere *Mein Kampf* și îmi permit să afirm că în această

perioadă am ajuns ca, prin meditație prelungită, să mi se creioneze o imagine foarte clară. În tot acest timp am acumulat acea doză de nezdruncinat de optimism, credință și încredere în mine însumi. În acele clipe am câștigat convingerea – pe care mulți dintre susținătorii mei nu au înțeles-o: a trecut epoca violenței. Statul este prea solid, dispune de arme."[232]

Tot în închisoare a descoperit Hitler, prin intermediul lui Hess și al lui Karl Haushofer, care venea des la Landsberg, conceptul de *Lebensraum* – spațiu vital. Pentru că statul era un „organism viu" și o expresie a sângelui și a rasei, el nu mai putea fi fixat în granițe rigide. Aceste granițe erau doar „frontiere de moment, în bătălia politică prezentă, din orice perioadă" și depindeau de „puternicele forțe ale Naturii, într-un proces de continuă creștere".[233] Ucraina beneficia de o atenție specială în cadrul politicii sale *Lebensraum*, fiind considerată un potențial „paradis", „una dintre cele mai frumoase grădini ale lumii", „o Californie a Europei", cu condiția să fie cucerită de germani – altfel fiind „prost exploatată".[234] În *Mein Kampf*, Hitler și-a anunțat deschis intenția de a cuceri estul european, pe care îl considera pentru Germania ceea ce era India pentru Imperiul Britanic. „Punem capăt eternului marș al germanilor către sudul și vestul Europei și ne îndreptăm privirile către pământurile din Est", afirma un principiu de bază al geopoliticii sale.[235] În ciuda impresiei răspândite că *Mein Kampf* i-a fost dictată de Führer lui Hess, în realitate cartea a fost dactilografiată chiar de el la o mașină de scris Remington (dovadă greșelile de ortografie, pe care Hess nu le-ar fi făcut).[236]

În lunga perioadă dintre preluarea conducerii NSDAP și cucerirea puterii în Germania, antisemitismul a rămas o temă definitorie pentru Hitler. Discursul „De ce suntem antisemiți?", pe care l-a rostit în toamna lui 1920 la Hofbräuhaus, a fost întrerupt – cu 50 de runde de aplauze – de o sală plină până la refuz.[237] „Fără prostia și orbirea nemărginite ale burgheziei noastre, evreii nu ar fi devenit niciodată liderii clasei muncitorilor germani", spunea el

pentru a justifica succesul comunismului. „Prostia a fost însoțită de mândrie. Clasa «celor buni» a crezut că e sub demnitatea sa să se coboare la nivelul «plebei».“[239] Și continua profețind o mare încleștare cu Uniunea Sovietică: „Renașterea morală nu poate fi decât consecința unui mare eveniment. Ea va începe în momentul în care se dezlănțuie lupta dintre Svastică și Steaua Sovietelor.“[240]

În 1922, Hitler i-a declarat maiorului Josef Hell că, odată ajuns în fruntea statului, „anihilarea evreilor va fi sarcina mea dintâi și supremă“. El își propunea să cultive sistematic ura împotriva acestora, astfel încât exterminarea lor să fie acceptată de populație: „Bătălia împotriva evreilor va fi tot atât de populară pe cât va fi de victorioasă. (...) Ei nu se pot apăra și nimeni nu va sări în apărarea lor.“[241] La acel moment, viitorul cancelar susținea că evreii urmau să fie spânzurați în public: „Voi pune să se ridice spânzurători, în München, de exemplu, în Marienplatz, cât de multe se vor putea. Apoi evreii vor fi spânzurați, unul după altul. (...) Exact același lucru se va întâmpla și în celelalte orașe, până când toată Germania va fi curățată de ultimul evreu.“[242] Ulterior, Hitler va evoca, inclusiv în *Mein Kampf*, ipoteza gazării evreilor – chiar dacă se referea, pentru moment, doar la *unii* dintre ei: „Dacă la începutul războiului 12 000 sau 15 000 dintre acești corupători ebraici ai poporului ar fi fost ținuți în norul de gaze toxice, așa cum s-a întâmplat cu sute de mii dintre cei mai buni muncitori germani pe câmpul de luptă, atunci sacrificiul milioanelor de oameni pe front n-ar fi fost în van“.[243] Va folosi și alte imagini sângeroase la adresa evreilor, profețind pogromuri specifice mai degrabă spațiului estic:

> Cu furie fanatică vom face din nou poporul unul național... Sloganul nostru trebuie să fie: dacă nu vrei să fii german, îți vom sfărâma craniul... Oameni, învățați să fiți tăcuți, scrâșniți-vă dinții și gândiți-vă la răzbunare și din nou la răzbunare... Aceasta nu e o vreme pentru reconciliere. Evreii și lacheii lor din rândul poporului nostru vor rămâne inamicii noștri eterni.

> Noi știm acest lucru: dacă ei ne iau cârma, capetele noastre se vor rostogoli în țărână. Dar mai știm și că, dacă luăm puterea în mâinile noastre, atunci să vă ajute Dumnezeu.[244]

Considera că „salvarea Germaniei" justifica orice formă de violență: „Putem fi inumani! Dar dacă salvăm Germania, am realizat cea mai măreață faptă din lume. Putem greși. Dar dacă am salvat Germania, am oprit cel mai mare rău din lume. Putem fi imorali. Dar dacă poporul nostru e salvat, am redeschis drumul spre normalitate."[245] Salvarea Germaniei avea o miză istorică majoră, pentru că de aici urma să se declanșeze o renaștere ariană care va cuprinde Europa și apoi întreaga lume: „Această Germanie trebuie să fie temelia unei ordini mondiale ariene".[246]

Motivul pentru care liderul nazist cultiva în discursuri, cu obstinație, imagini de o violență rudimentară, nu ținea doar de temperamentul său nestăpânit, ci și de propriile convingeri privind propaganda eficientă. „Pentru a face o luptă inteligibilă pentru masele largi", explica el, „aceasta trebuie întotdeauna dusă împotrivă a două lucruri: împotriva unei persoane și împotriva unei cauze. Împotriva cui a luptat Anglia? Împotriva Kaiserului german ca persoană și împotriva militarismului în calitate de cauză a sa. Împotriva cui luptă evreii cu puterea lor marxistă? Împotriva burghezului ca persoană și împotriva capitalismului în calitate de cauză a acestuia. Împotriva cui trebuie, în consecință, să lupte mișcarea noastră? Împotriva evreului ca persoană și împotriva marxismului în calitate de cauză a acestuia."[247]

Hitler și-a însușit de la Hindenburg și Ludendorff teza „cuțitului înfipt în spate", care a asigurat, în fapt, cea mai importantă punte de legătură între generația reacționarilor prusaci și naziștii ceva mai tineri: „Când soldaților Aliați li se părea că aud deja, în nopțile răcoroase, uruitul surd al unităților de asalt ale armatei germane înaintând și își așteptau apropiata judecată cu ochi măriți de spaimă și tremurând, dintr-odată o lumină roșie arzătoare s-a ridicat în Germania. (...) Exact în momentul când

diviziile germane își primeau ultimele ordine pentru atacul general, greva generală a izbucnit în toate fabricile de armament, lipsind astfel armata germană de armele și munițiile esențiale."[248] Greva din 1918 era pusă de Hitler pe seama conspirației evreiești: „Mii de soldați germani au plătit această grevă cu sângele lor. Instigatorii acestor mizerabile și nenumărate trucuri ticăloase au fost evreii și sindicatele conduse de evrei."[249]

Între 1919 și 1933, Hitler și-a dezvoltat continuu tehnica oratorică, hrănindu-se cu lecturi dezordonate, preponderent antisemite, analizându-și fiecare postură cu ajutorul fotografiilor și pregătindu-și intrările în scenă sub privirile de îndrăgostit ale lui Hess. Datorită amintirilor lui Ernst Hanfstaengl, care provenea dintr-o familie de editori și avea un ochi format pentru cărți, știm că printre lucrările parcurse de Hitler în anii 1920 se numărau broșurile antisemiților Heinrich von Treitschke și Heinrich Class; de asemenea, între 1919 și 1921 el a împrumutat de la biblioteca Institutului Național-Socialist din München volume de Kant, Spengler sau Houston Stewart Chamberlain. Era pasionat de o colecție specializată în popularizarea antisemitismului, care includea lucrări precum „Schopenhauer și evreii", „Luther și evreii", „Goethe și evreii".[250] Avea o slăbiciune pentru Henry Ford și pentru cartea acestuia, *Evreul internațional*, tradusă în Germania sub numele *Der Internationale Jude: Ein Weltproblem* (*Evreul internațional: O problemă mondială*).[251] Hitler nu își ascundea admirația pentru industriașul american, spunând despre el că este „cel mai mare", „sursa mea de inspirație", și etalându-i fotografia pe peretele din birou. La această admirație contribuia convingerea lui Ford că, „exceptând Statele Unite, poate, în prezent, Germania este țara care se află cel mai mult sub dominația evreilor".[252]

Hitler a studiat și a fost profund influențat de cartea lui Madison Grant, *The Passing of the Great Race: Or, The Racial Basis of European History* (*Căderea marii rase sau baza rasială a istoriei europene*). Publicată în 1916, aceasta fusese tradusă în limba germană în 1925. Grant elogia rolul rasei nordice, cu păr

blond și ochi albaștri, în istoria Europei, dar avertiza că amestecul acesteia cu „rasa inferioară" duce la decadență.[253] Hitler își va însuși punctul de vedere al lui Grant, pe care îl regăsise și la Houston Stewart Chamberlain. În *Mein Kampf*, el va prelua ideea că „amestecul sângelui și, în consecință, scăderea nivelului rasei sunt singurele cauze ale dispariției culturilor noastre", deoarece vitalitatea se află „numai în sângele pur".[254] Un motiv pentru care Hitler admira Statele Unite, temându-se în același timp de acestea, era faptul că America era formată din „oameni tineri, selectați pe criteriul rasei", în vreme ce Europa își distrugea în războaie fratricide „cel mai bun sânge".[255]

Din aceeași categorie de lucrări esențiale pentru Hitler va face parte, mai târziu, și *Rassenkunde des deutschen Volkes* (*Tipologia rasială a poporului german*) a lui Hans F.K. Günther, așezată la loc de cinste în colecția personală a Führerului. Supranumit „Rasistul Günther" (*Rassengünther*), acesta a fost onorat de Hitler cu prezența la festivitatea de numire în postul de profesor. Mai mult, el a devenit, la recomandarea lui Hitler, cel mai important reper „științific" al politicilor rasiste asumate de cel de-al Treilea Reich. Günther ajunsese la concluzia că existau cinci subtipuri germanice: nordic, dinaric, est baltic, alpin și mediteraneean – toate având un „suflet rasial" specific. Tipul nordic era, din punctul său de vedere, cel mai evoluat. Günther publicase, în oglindă, și o lucrare dedicată evreilor, *Rassenkunde des jüdischen Volkes*, în care susținea că aceștia își amestecaseră excesiv sângele cu alte popoare, devenind „o rasă de ordin secundar".[256]

Pentru oricine parcurge astăzi discursurile sau monologurile interminabile ale lui Hitler, lipsa sa de sistem – care era probabil ascunsă în epocă de efectele oratorice – este evidentă. El nu putea să își ordoneze și să-și demonstreze ideile, verdictele cu caracter absolut („cea mai mare trădare din istorie", „cel mai mare om din istorie", „cea mai mare victorie din istorie") năvălind din senin în conversație și făcând imediat loc unei divagații despre alimentația cu măsline a spaniolilor sau despre

răcorirea faraonilor cu frunze de palmier.[257] Această carență nu provenea doar din tehnica discursivă a Führerului, ci reprezenta efectul absenței educației formale. Pentru că nu fusese niciodată student, lui Hitler îi lipsea exercițiul argumentării structurate. Ca întotdeauna, el încerca să prezinte această carență ca pe un avantaj; când un apropiat i-a sugerat că ar putea apela la ajutorul profesorilor, Hitler s-a răstit: „Sigur, tu ai nevoie de profesori, înțeleg. Dar pentru mine sunt de prisos."[258] Spunea despre oamenii cu educație riguroasă că sunt, cel mai adesea, niște „imbecili declasați, superficiali, pretențioși și aroganți".[259] În ciuda lecturilor sale, continua să facă greșeli de ortografie, frecvente în manuscrisul *Mein Kampf*. Scria eronat până și numele lui Schopenhauer, pe care – teoretic – îl admira: Schoppenhauer.[260] Otto Strasser bănuia că Hitler deprindea mai degrabă din discuții, după ureche, tezele autorilor la care făcea ulterior referire. În *Mein Kampf*, exemplifică Strasser, „sunt menționați Houston Stewart Chamberlain și Lagarde, doi autori ale căror idei i-au fost transmise lui Hitler de Dietrich Eckart".[261]

Calitățile liderului nazist se manifestau însă în alte direcții. Nu era doar un orator captivant, dar avea și în relațiile directe un magnetism care pleca, în opinia lui Ernst Hanfstaengl, din nevoia de a seduce orice persoană care îi atrăgea atenția: „De îndată ce în anturajul său apărea vreo persoană interesantă – și nu era nimeni pe care să nu-l considere interesant o vreme –, aproape că îi puteai vedea mașinăria interioară punându-se în funcțiune. Trimitea impulsuri precum un sonar și în scurt timp avea o imagine clară a lungimii de undă și a aspirațiilor și emoțiilor secrete ale interlocutorului său."[262] Atât în discursurile cu public, cât și în conversațiile personale, susține Hanfstaengl, „avea cea mai formidabilă putere de convingere pe care am văzut-o vreodată la cineva".[263]

Konrad Heiden, autorul primei cărți importante despre viața lui Hitler – și un observator subtil – fusese frapat de capacitatea acestuia de a se autoseduce și autoamăgi: „În punctul

culminant al discursurilor sale se lasă sedus de el însuși și, indiferent dacă spune purul adevăr sau cele mai gogonate minciuni, în acel moment el se identifică în asemenea măsură cu ceea ce spune... încât până și minciuna emană către ascultători o aură de autenticitate".[264] Hitler însuși admitea că e adeptul minciunii în politică, cu condiția ca ea să fie cât mai mare, deoarece masele „mai ușor vor cădea victimă unei minciuni mari decât unei minciuni mici, fiindcă ele însele mint uneori în legătură cu lucruri mici, însă le-ar fi prea rușine dacă minciunile ar fi prea mari".[265] Lutz Graf Schwerin von Krosigk, ministrul de finanțe al lui Hitler, va mărturisi că Führerul „era într-atât de nesincer, încât nu mai putea face diferența între minciună și adevăr".[266]

Albert Speer, care studiase arhitectura și devenise asistent la Universitatea Berlin-Charlottenburg, l-a văzut prima dată pe Hitler abia la începutul anilor 1930, când acesta era deja un orator cu o uriașă experiență. Speer evoca modul în care, „cu o voce scăzută, ezitantă și ușor timidă, a început să vorbească, nu sub forma unui discurs ci, mai degrabă, a unei prelegeri istorice. M-a cucerit deplin; după cum se părea... și-a exprimat sincer și curajos temerile sale privind viitorul. Ironia sa a fost atenuată de amprenta unui om încrezător, iar șarmul său bavarez m-a uns pe suflet... Dar timiditatea inițială a lui Hitler a dispărut aproape în întregime; tonul vocii sale creștea marcant în intensitate, se exprima tot mai elocvent și sugestiv, puterea sa de convingere crescând în intensitate."[267] La scurt timp după discurs, în ianuarie 1931, Albert Speer a devenit membrul cu numărul 474 481 al NSDAP.[268]

André François-Poncet, ambasadorul Franței la Berlin, l-a urmărit pe Hitler vorbind ceva mai târziu, în 1933, după ce acesta devenise cancelar, analizându-i tehnica atent antrenată de a captiva: „Paradoxal, surprinzător la discursul său nu este conținutul care, în ciuda oricărei tentative de înțelegere, rămâne neclar, ci efectul generat chiar de orator și transmis prin intermediul vocii calde, impregnate uneori de tonuri dure, tăioase și

sălbatice, respectiv prin pasiunea sa, respirația agitată și nările fremătânde... Este efectul pe care-l are asupra auditoriului, un efect mai degrabă fizic decât spiritual, amplificat de mediu, de aranjamentul artistic, de contradicția dintre lumini și umbre... Neîndoios, în mulțime se află și oameni neîncrezători sau plini de ură față de acest om. Însă și aceștia sunt șocați și se lasă fermecați..."[269] Chiar și Churchill considera că Hitler avea „un zâmbet dezarmant" și „o fire plăcută". „Prea puțini au fost cei care au rezistat fascinației exercitate de el", concluziona în 1935 viitorul său mare rival.[270]

După ieșirea din închisoare, Hitler a repus cu greu pe picioare mișcarea nazistă. A legat partidul în mod indisolubil de numele său – într-atât încât, din 1928, NSDAP apărea pe buletinele de vot cu lămurirea *Hitlerbewegung* (Mișcarea lui Hitler).[271] Totuși rezultatele electorale întârziau să apară, viitorul cancelar fiind privit cu rezerve după Puciul de la Berărie. În 1928, el a fost acuzat că primise bani din partea Italiei fasciste, începând din 1922, după ce ar fi acceptat ca Germania să renunțe la Tirolul de Sud în favoarea Italiei. Deși a câștigat procesul de calomnie deschis împotriva acuzatorului său, publicul a rămas circumspect.[272] La alegerile pentru Reichstag din 1928, naziștii au obținut numai 2,8% din voturi.

Criza începută prin prăbușirea Bursei de la New York pe 24 octombrie 1929, în „joia neagră" a economiei internaționale, va schimba însă rapid această stare de fapt. În numai doi ani, adică în iarna dintre 1931 și 1932, numărul de șomeri din Germania a crescut la șase milioane.[273] Criza va reprezenta o lovitură fatală – și nemeritată – pentru liberala Republică de la Weimar, asociată de-acum înainte cu eșecul și decadența. În realitate, nivelul cultural și politic al acesteia era remarcabil: mișcarea feministă asigurase dreptul universal de vot; toleranța pentru cultura gay era probabil la cel mai înalt nivel din Europa, Berlinul fiind cunoscut pentru toleranța sa în materie sexuală; evreii erau bine integrați, motiv pentru care dreapta numea Republica de la Weimar o

Judenrepublik;[274] în 1920, pictorul evreu Max Liberman fusese ales președinte al Academiei din Prusia;[275] mișcarea Bauhaus devenea, în aceeași perioadă, cel mai dinamic reper al arhitecturii europene, în vreme ce scriitorii, pictorii și oamenii de știință avangardiști (Wassily Kandinsky, Franz Kafka, Thomas Mann, Bertolt Brecht, Albert Einstein) căutau să se stabilească în metropole germane precum Berlin sau München.[276] Evreii erau influenți în literatură (Lion Feuchtwanger, Franz Werfel, Vicky Baum), în muzică (Artur Rubinstein), în teatru și mai ales în cinematografie, domeniu în care Germania era cel mai avansat stat european.[277]

Pentru a distruge spiritul de la Weimar, Hitler a avut nevoie de aliați care i-au permis să-și depășească statutul încă minor din 1928. În contextul crizei economice, Partidul Popular Național German (*Deutschnationale Volkspartei*), partid național-conservator condus, începând din 1928, de mogulul Alfred Hugenberg, a sperat să folosească NSDAP-ul pentru a aduce dreptei mai multe voturi în afara Prusiei – singurul său bazin electoral important.[278] Alfred Hugenberg, care era cel mai mare proprietar de presă din Germania și un antisemit declarat (deși va evita să-și concedieze angajații evrei din media) se va orienta înspre Hitler, oferindu-i expunerea națională de care acesta avea nevoie.[279]

Pe acest fond, la alegerile din 14 septembrie 1930, naziștii au obținut 18,3% din voturi, realizând un salt spectaculos la est de Elba, în Prusia, Pomerania sau Silezia.[280] Hitler lansase înaintea alegerilor „Manifestul către poporul german", în care afirma: „Parola zilei de 14 septembrie nu poate fi alta decât: distrugeți-i pe cei care au falimentat vechile noastre partide. Anihilați-i pe cei care au distrus unitatea noastră națională... Camarade, alătură-te frontului făcut de Cămășile Brune care mărșăluiesc pentru trezirea Germaniei!"[281] În urma acestui apel, naziștii au câștigat 6 379 672 de voturi, chiar dacă cu doi ani înainte primiseră doar 810 127! Aveau 107 locuri în Reichstag, deși speraseră la cel mult 50–60.[282] Era cea mai spectaculoasă și rapidă creștere din

istoria electorală a Germaniei. În seara zilei de 15 septembrie 1930, imediat după alegeri, Hitler le-a explicat liderilor naziști, la München, că intenționează să acționeze în continuare în „mod complet legal" și că „timpul lucrează în favoarea noastră". În scurt timp, era convins Hitler, „va veni momentul în care vom avea în sfârșit puterea".[283] Pieței externe au reacționat negativ la criza democrației germane – criză generată de succesul NSDAP și al altor grupări antidemocratice (circa 220 din cei 577 de membri ai noului Reichstag respingeau Republica de la Weimar) –, Reichsbank cheltuindu-și jumătate din rezervele de aur pentru a ține situația sub control.[284] În mod paradoxal, chiar și această criză financiară tot naziștilor le servea, pentru că problemele economice continuau să hrănească discursul antisemit.

Pe 10 octombrie 1931, Hitler era primit, în premieră, de președintele Hindenburg într-o audiență oficială, în calitatea sa de lider parlamentar.[285] Era o izbândă importantă pentru cel poreclit de bătrânul feldmareșal, cu dispreț, „soldatul din Boemia".[286] Armata privată a liderului nazist, *Sturmabteilung*, număra deja 400 000 de membri, făcându-l imposibil de ignorat. În toată această perioadă, guvernul Republicii de la Weimar făcuse eforturi să scoată SA în afara legii, lovindu-se însă de rezistența politicienilor conservatori, care sperau să se poată folosi de NSDAP. Discret, o altă forță – care se va dovedi mai sinistră și va primi peste un deceniu sarcina de a pune în aplicare Soluția Finală – începea să își facă loc acum în proximitatea Führerului, punând în umbră Cămășile Brune: *Schutzstaffel* (SS). Organizat inițial în 1923, pentru a-l proteja pe Hitler în încăierările din berării, SS fusese reorganizat – primindu-și și numele cu care va intra în istorie – în 1925, la ieșirea lui Hitler din închisoare, de către Julius Schreck, șoferul acestuia.[287] Din 16 ianuarie 1929, un foarte tânăr Heinrich Himmler (avea doar 28 de ani) era numit în fruntea organizației, care număra la acel moment 300 de luptători ceva mai discreți și mai austeri decât brutele din SA.[288] Noul *Reichsführer*-SS a impus un nou standard

de înălțime (minim 1,70 metri) și a înlocuit vechile uniforme populare (*Stiefelhosen* – pantaloni cu bretele) cu o ținută neagră, rigidă și amenințătoare.[289] După venirea naziștilor la putere, SS va ajunge rapid la 52 000 de membri și va furniza „Garda lui Adolf Hitler" – unitatea de elită care îl păzea pe Führer.[290]

Dotat cu o „meticulozitate de insectă",[291] Himmler exercita un control psihotic asupra imperiului în care va transforma *Schutzstaffel*, emițând directive inclusiv în privința regimului alimentar ce trebuia urmat de femeile care nășteau în maternitățile SS; acestea erau obligate să mănânce griș și ulei din ficat de cod, alimente care, în viziunea lui Himmler, aveau capacitatea de a potența trăsăturile ariene ale bebelușilor.[292] Conducătorul SS se născuse pe 7 octombrie 1900 și era bavarez, toată tinerețea sa fiind legată de München. Se îndrăgostise de două dintre iubitele prietenilor lui, fiind respins de acestea. În final, se căsătorise cu o femeie mai în vârstă cu opt ani decât el. Urmase o Școală Tehnică de Agricultură, făcuse practica la o fermă de lângă Austria și luase în calcul să devină fermier, având tendința să înțeleagă teoriile rasiste din perspectiva unui crescător de păsări.[293] (E ceea ce Léon Poliakov numește, cu dispreț, „filosofie veterinară" – credința că poți aplica oamenilor principiile de încrucișare utilizate pentru găini. Himmler credea, de altfel, că este posibil „să atingi în sfera umană genul de succes pe care-l are cineva în domeniul cercetării animalelor sălbatice și domestice".[294]) Deși se înrolase în armata germană pentru a participa la Marele Război, nu apucase să ajungă pe front, finalizând prea târziu stagiul de instrucție. Nu a fost acceptat nici în Reichswehr, încercând să compenseze lipsa oricărei experiențe militare prin înscrierea în forțele paramilitare care înfloreau în epocă. Așa îl cunoscuse, în 1922, pe Ernst Röhm, care îl va dirija către NSDAP. Ulterior, devenise asistentul lui Gregor Strasser, viitorul rival al lui Hitler.[295] La începutul anilor 1930, Goebbels îl descria pe Himmler cu vădită ironie: „Nu excelează printr-o inteligență ieșită din comun, dar muncește cu sârguință și are intenții bune".[296] Mai târziu, un deținut polonez

de la Auschwitz, care îl zărise în timpul unei vizite în lagărul de exterminare, observase că Himmler „nu arăta ca un militar. Avea ochelari cu rame de aur. Era cam gras și avea burtă. (...) Arăta ca un învățător de provincie."[297] (Deși foarte pasionat de tenis, nu a avut niciodată un fizic sportiv.) Încă din această perioadă, Himmler era influențat de viziunea unui alt crescător de găini, Richard Walther Darré, care publicase în 1929 cartea *Sânge și sol*, profețind că „din rezervorul uman al SS-ului vom procrea o nouă nobilime. Vom face acest lucru într-o manieră planificată și potrivit legilor biologice."[298]

După succesul electoral din 1930, Hitler și-a asigurat și sprijinul unei părți importante a elitelor financiare. Pe 26 ianuarie 1932, el a vorbit aproape trei ore în fața Clubului de Industrie din Düsseldorf, expunerea sa fiind considerată una dintre cele mai convingătoare din cariera Führerului. A repetat performanța în fața industriașilor din Hamburg și Godesberg. „A reușit să pătrundă în lumea industriei", nota încântat purtătorul de cuvânt al naziștilor.[299] Donațiile obținute în acel an au fost impresionante, industria cărbunelui, concernul Shell și unii proprietari de presă hotărându-se să mizeze pe NSDAP.

În martie și aprilie 1932, Hindenburg și Hitler s-au înfruntat, în două tururi, în alegerile pentru președinția Germaniei. Bătrânul militar a obținut de fiecare dată în jur de 50% din voturi, în vreme ce Hitler a primit peste 30% (în al doilea tur, aproape 37% din sufragii). Deși înfrânt, liderul nazist devenise al doilea politician al Germaniei – asta în condițiile în care Hindenburg, născut înaintea anului revoluționar 1848, avea 85 de ani și se apropia de sfârșitul vieții.

În campania electorală din 1932 – care se va dovedi decisivă pentru triumful nazismului –, Cămășile Brune au luat cu asalt străzile, arătându-se mai violente ca niciodată.

> Când pleacă la luptă, soldatul e bucuros
> iar când cuțitul său varsă sânge de evreu, e și mai fericit

Sângele în groase valuri dese trebuie să curgă
libertatea Republicii Evreilor prin ele să se scurgă,

cântau brutele lui Röhm.[300] La alegerile din 31 iulie 1932, NSDAP a câștigat 13 745 680 de voturi, adică 37,3% din electorat – ceea ce a adus partidului 230 de mandate parlamentare.[301] Era practic o dublare a cifrelor – oricum incredibile – obținute cu doi ani înainte. Acum, strategia lui Hitler era să accepte de la Hindenburg numai poziția de cancelar – rămânând, în alte condiții, în opoziție. Hindenburg excludea acest scenariu, care i se părea imposibil de justificat „în fața lui Dumnezeu, a conștiinței și a patriei sale".[302] Refuza să îl desemneze cancelar pe „deloc simpaticul fanatic Hitler".[303] Goebbels consemna această realitate în jurnal pe 12 august 1932, scriind despre Hindenburg: „Moșul e reticent. Nu-l vrea pe Hitler în funcția de cancelar."[304] Într-adevăr, feldmareșalul a dat dovadă, în acel moment, de responsabilitate: l-a chemat pe Hitler și i-a spus că îi este imposibil să ofere puterea unui partid „răuvoitor față de cei care gândeau altfel". A încercat totuși să se arate concesiv: „Noi suntem vechi camarazi și doresc să rămânem așa. Așadar aș dori să ne strângem mâna în acest spirit cavaleresc."[305]

Ultima speranță a Republicii de la Weimar în fața lui Hitler a fost generalul Kurt von Schleicher. Numit cancelar de Hindenburg în 3 decembrie 1932, el s-a concentrat pe ruperea din NSDAP a unei ipotetice facțiuni conduse de Gregor Strasser, un nazist mai moderat, care pleda pentru intrarea la guvernare chiar și fără Hitler cancelar și se arăta ofensat că este plasat în partid „după Göring, Goebbels, Röhm".[306] Totuși, în loc să divizeze partidul și să îi atragă parlamentarii, Strasser s-a străduit să îl convingă pe Hitler să accepte un cabinet care nu era condus de el; nu a avut curaj să îl înfrunte până la capăt pe Führer, preferând să demisioneze fără luptă.[307]

Conservatorul Franz von Papen, care fusese deja cancelar în 1932 și rămăsese apropiat de Hindenburg, era însă mult mai decis

să îl dărâme pe Kurt von Schleicher, motiv pentru care s-a aliat cu Hitler. Pe 27 ianuarie 1933, Hindenburg a respins, pentru ultima dată, avansurile lui von Papen: „Domnii mei! Doar nu îmi veți cere să-l numesc pe acest caporal austriac în funcția de cancelar al Reichului!“[308] Rezistența sa s-a dovedit însă inutilă, pentru că generalul von Schleicher a demisionat pe 28 ianuarie 1933. (El va fi ucis, la ordinul lui Hitler, în 1934, în Noaptea Cuțitelor Lungi.) Imediat după demisie, președintele l-a convocat pe Franz von Papen, solicitându-i „să examineze posibilitatea unui guvern condus de Hitler“. Von Papen era deja pregătit pentru acest scenariu – pe care îl provocase prin intrigile sale –, noul cabinet fiind negociat rapid. Era condus de Hitler, cu Franz von Papen pe post de vicecancelar și avea opt miniștri conservatori și doar trei miniștri naziști. Portofoliile reveneau Partidului Național Popular German sau grupării veteranilor Casca de Oțel. Din partea naziștilor, Wilhelm Frick a fost desemnat ministru de interne, iar Göring a devenit ministru fără portofoliu (dar și ministru de interne în Prusia, regiune esențială pentru puterea germană, el controlând un număr foarte mare de polițiști).[309] Acordul pentru formarea „guvernului național“ fost stabilit pe 29 ianuarie 1933, când von Papen s-a lăudat: „Mă bucur de încrederea lui Hindenburg. În două luni îl vom pune pe Hitler la colț, de va ajunge să chițăie.“[310] „Ni l-am angajat!“, îi asigura el pe conservatori, referindu-se la noul cancelar.[311] Și Gottfried Reinhold Treviranus, ministru în mai multe cabinete în anii anteriori, mărturisea că toată lumea se aștepta ca Hitler să „rămână fără vlagă în confruntarea cu Hindenburg, armata și Constituția“.[312]

În dimineața zilei de 30 ianuarie 1933, Hindenburg i-a oferit oficial poziția de cancelar lui Adolf Hitler. Goebbels exulta: „S-a întâmplat. Suntem în Wilhelmstrasse. Hitler este cancelarul Reichului. Ca-n povești!“[313] În aceeași zi, tot Goebbels a adus 15 000 de militari din SA și SS sub ferestrele Cancelariei. Cu torțe aprinse, aceștia l-au aclamat pe cel care va fi, vreme de 12 ani, stăpânul absolut al Germaniei.[314] Hitler prelua o țară care

depăşea deja efectele catastrofei militare din 1918, precum şi pe cele ale crizei economice mondiale – şi pe care o va lasă în ruine.

Şi după ce a devenit cancelar, liderul nazist a continuat să dedice ore întregi de studiu problemei evreieşti. O ediţie din 1934 a *Scrisorilor germane* de Paul de Lagarde era plină de sublinierile şi adnotările lui Hitler. Pe Führer îl interesaseră cu precădere paginile dedicate de Lagarde expulzării evreilor germani în Palestina. A încercuit pasajul în care Lagarde îi compară pe evrei cu o „molimă", scriind că „această molimă a apelor trebuie eradicată din râurile şi lacurile noastre".[315] De asemenea, a subliniat apăsat fraza: „Pentru că îi cunosc pe germani, nu-mi pot dori ca evreilor să li se permită să trăiască alături de ei".[316] În sfârşit, creionul lui Hitler a scos în evidenţă următoarea idee a lui Lagarde: „Fiecare evreu sâcâitor reprezintă un afront serios la adresa autenticităţii şi veridicităţii identităţii noastre germane".[317] Era uşor de intuit că noul cancelar, care îşi petrecea nopţile adâncit în astfel de lecturi, urma să pună toate instrumentele statului german în slujba antisemitismului.

Capitolul II

Holocaustul legilor

Focul din Reichstag

Pe 27 februarie 1933, aproape de ora 22.00, poliția din Berlin era anunțată de un trecător că un geam al Reichstagului fusese spart; în dreptul acestuia, la balcon, o umbră misterioasă flutura o torță. În câteva minute focul mistuise deja o parte din clădire. Incendiatorul, Marinus van der Lubbe, era un comunist olandez de 24 de ani, poreclit Dempsey pentru profilul său de boxer. În ciuda aspectului viguros, van der Lubbe era un tip bizar, timid, care a stat pe tot parcursul anchetei și al procesului cu capul plecat și umerii prăbușiți. După ce a fost arestat, a declarat, în șoaptă, că a acționat în semn de protest, sperând că va declanșa o revoluție muncitorească.[1]

Nu a reușit acest lucru. Dimpotrivă: pe lângă faptul că a fost ghilotinat un an mai târziu, la Leipzig, van der Lubbe le-a oferit naziștilor un pretext pentru a-i cere președintelui Hindenburg să semneze, pe 28 februarie 1933, a doua zi după incendiu, Decretul pentru protecția populației și a statului, care stipula că „restricțiile cu privire la libertatea personală, la dreptul de liberă exprimare a opiniei, incluzând libertatea presei, cu privire la drepturile de întrunire și asociere; violarea intimității comunicărilor poștale, telegrafice și telefonice; mandatele de percheziție la domiciliu, ordinele de confiscare, precum și restricțiile de proprietate sunt, de asemenea, permise dincolo de limitele legale altminteri prescrise".[2] Altfel spus, articolele 114, 115, 117, 118,

123, 124 și 153 privind drepturile și libertățile din Constituția de la Weimar erau suspendate. Puterile cancelarului Adolf Hitler creșteau discreționar.[3]

Naziștii au înțeles – în timp ce priveau Reichstagul arzând – imensa șansă pe care o aveau. În condițiile în care – iată! – statul era atacat, puteau impune o dictatură împotriva partidelor de stânga, ocazie cu care își consolidau, în fapt, regimul încă fragil. „E un semn de la Dumnezeu; nimeni n-o să ne împiedice să-i zdrobim pe comuniști cu un pumn de fier", a proclamat Hitler când a ajuns la fața locului. Göring era dramatic și surescitat: „Aceasta este începutul revoluției comuniste! Nu trebuie să mai așteptăm nici un minut. Nu vom arăta nici un pic de milă. Fiecare oficial comunist trebuie împușcat."[4] Goebbels, în schimb, exulta în fața oportunității propagandistice: „Acum e timpul să acționăm... E exact ce ne trebuia. Un comunist olandez."[5] (Deși potrivirea evenimentelor este stranie, lipsesc probele reale pentru a considera ipoteza conspirației naziste pentru incendierea Reichstagului drept un adevăr istoric; *is fecit cui prodest*, vechiul dicton latin, pare o observație de bun-simț în context, dar nu e o certitudine, mai ales după ce s-a stabilit că Marinus van der Lubbe era piroman și mai avusese tentative de incendiere.)[6]

Deși era campanie electorală și Hitler obișnuia să vorbească în trei–patru orașe zilnic, data de 27 februarie 1933 – cea a incendiului – fusese lăsată liberă în programul său de deplasări, așa că proaspătul cancelar a putut acționa energic pentru a specula criza. Întâmplător sau nu, cu cinci zile înainte de incendiu, ministrul prusac de interne Göring stabilise că Batalioanele de Asalt (SA) ale lui Röhm erau integrate oficial, ca trupe auxiliare, în poliție, ceea ce a permis acestora să se implice imediat în arestarea a 4 500 de opozanți comuniști și democrați.[7] Pentru că stânga era principala lor țintă în această etapă, pe 1 martie 1933 naziștii au publicat un decret suplimentar, care condamna „instigarea la grevă generală", decret care va permite, la mai puțin de două luni distanță, dizolvarea puternicelor federații ale

muncitorilor germani. Pe 23 martie 1933, după ce comuniștii recent aleși în Reichstag au fost alungați, Hitler a cerut puteri practic nelimitate pe o perioadă de patru ani, solicitare care a fost aprobată cu 441 de voturi: din acest moment, nimeni nu mai putea sta în calea deciziilor sale.[8] Legea de împuternicire, numită formal *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich* (Legea pentru înlăturarea suferințelor poporului și ale statului) scotea atât Reichstagul, cât și pe președintele Hindenburg din procesul de legiferare și permitea ignorarea Constituției de la Weimar. În plus, Hitler căpăta mână liberă în politica externă.[9]

Lagărul originar: Dachau

Cu doar o zi înainte, pe 22 martie 1933, SS înființase primul lagăr de concentrare nazist din Germania, la Dachau, într-o centrală electrică scoasă din uz din apropiere de München.[10] Îi vor urma, până în 1945, alte 1 643 de lagăre de concentrare și 900 de lagăre de muncă.[11] Lagărul de la Dachau a fost dedicat, în etapa stabilizării puterii lui Hitler, internării și torturării rivalilor politici. În mai, de pildă, aici vor fi uciși foștii parlamentari comuniști Schleffer și Dressel. În decembrie 1934, în lagăr va fi adus Josef Felder, unul dintre politicienii social-democrați care votaseră împotriva Legii de împuternicire a lui Hitler: urma să fie internat un an, fiind constant amenințat că avea să moară aici.[12] Cazul avocatului Alfred Strauss, torturat și lichidat la Dachau cu două gloanțe în ceafă, pe 24 mai 1933, pentru că stârnise furia unui potentat nazist, a fost prezentat în cotidianul american *New York Times*, în august 1933.[13] În această fază, Hitler nu ținea să ascundă regimul de teroare. Dimpotrivă: chiar în ziua deschiderii lagărului, 200 de prizonieri au fost transportați la Dachau în patru camionete de poliție, într-o procesiune urmărită de toți locuitorii orașului.[14] În „Ce este socialismul?“, Joseph Goebbels justificase necesitatea terorii în ideologia nazistă; alternativa propusă de NSDAP la revoluția marxistă era, explica propagandistul

lui Hitler, sentimentul de siguranță – iar teroarea reprezenta modul în care corpul social primea dovada instaurării ordinii: „Dificultățile sociale generează pasiunea pentru Securitate. În adâncul proletariatului zace o dragoste pentru Casă, Pământ și Patrie, care își găsește expresia atât în forme bune, cât și în forme rele, întotdeauna gata pentru cele mai nobile sacrificii. Chiar și în marxism, proletariatul nu simte ură pentru Patrie, ci numai pentru acea perversiune burgheză a Patriei – Sistemul."[15] Alfred Rosenberg completează această viziune, arătând că numai „un nou control de stat bine reglementat al individului poate produce libertate reală, în contrast clar cu abuzul de individualism care, în absența controlului, a afectat multe sfere ale vieții, a otrăvit și corupt sentimentele și gândurile unor națiuni întregi".[16]

Lagărele naziste erau numite „instituții de reeducare".[17] „Trebuia să salvăm acești oameni, să îi readucem în comunitatea națională germană. Trebuia să îi reeducăm", va insista Göring la Nürnberg.[18] Drepturile individuale fiind abrogate, internările se făceau fără termen și în absența procedurilor judiciare uzuale; deținuții nu știau niciodată când și dacă vor fi eliberați. Așa cum mărturisea Rudolf Höss, comandantul lagărului de la Auschwitz – care era pregătit de Himmler, la Dachau, pentru viitoarea sa misiune din Polonia – „incertitudinea referitoare la durata detenției lor era ceva cu care ei nu se puteau împăca niciodată. Acest fapt îi măcina și frângea cele mai puternice voințe... Chiar și numai pentru acest lucru, viața în lagăr era o tortură."[19] Naziștii insistau că deținuți internați aici se aflau într-o custodie protectivă (*Schutzhaft*), pentru a fi păziți de „furia întemeiată" a cetățenilor. La eliberarea din lagăr, ei semnau un act prin care declarau: „Sunt conștient de faptul că aș putea oricând solicita o nouă perioadă de custodie protectivă dacă voi considera că siguranța mea fizică este amenințată".[20] Himmler, care încerca în această etapă să păstreze încă aparențele de legalitate în fața opiniei publice și a presei occidentale, explica în martie 1933: „Am făcut uz, în mod destul de larg, de custodia protectivă. M-am

simțit forțat să fac asta pentru că în multe zone ale orașului au avut loc atâtea agitații încât devenise imposibil pentru mine să garantez siguranța acelor indivizi care le-au provocat."[21] În iulie 1933, 26 000 de persoane erau deja în custodie în Germania.[22]

După o scurtă etapă în care a fost condus de fostul coleg de clasă al lui Himmler, Hilmar Wäckerle, considerat violent și imprudent, lagărul de la Dachau – prototipul sistemului de concentrare nazist – va fi modelat de Theodor Eicke, cel care le va impune gardienilor din SS principiul de fier al brutalității: „Cel care manifestă cea mai mică simpatie pentru ei trebuie să dispară imediat din rândurile noastre. Am nevoie doar de SS-iști duri și total angajați. Nu există loc printre noi pentru oameni slabi."[23] Structura *Schutzstaffel* care se ocupa de lagăre era SS-*Totenkopfverbände* (Unități Cap de Mort), în care stagiul militar dura nu mai puțin de 12 ani, dar era bine plătit, asigurând în plus masă și cazare gratuite.[24] În anul 1937 existau trei regimente *Totenkopf*, cantonate la Dachau, Sachsenhausen și Buchenwald.[25] După anexarea Austriei, în septembrie 1938, un al patrulea regiment *Totenkopf* va fi înființat de Eicke la Mauthausen.[26]

În general, mijlocul de tortură utilizat de naziști era bătaia: de la pumni și picioare până la aplicarea a 25, 50 sau 75 de lovituri de baston.[27] Pentru abateri mai grave se apela la suspendarea în aer cu mâinile legate – o schingiuire foarte utilizată și la Auschwitz, pentru că nu lasă urme de lovituri.[28] Abia în iunie 1937, după nenumărate proteste, ministerul justiției a decis interzicerea – parțială și pur teoretică – a bătăilor. Erau încă permise 25 de lovituri, aplicate cu un baston special, dacă un medic asista la bătaie.[29] Regulile lui Theodor Eicke cereau ca violențele fizice să aibă loc în prezența mai multor SS-iși și în fața deținuților, fiind ulterior povestite în scris (o procedură menită să protejeze gardienii suspectați de omucidere).[30] Chiar și la Auschwitz apăreau uneori proclamații privind interzicerea bătăii – dar acestea erau ignorate în practică și, oricum, erau uitate rapid. Walter Poller, un social-democrat închis câțiva ani

la Buchenwald, povestește că regulile privind bătaia erau încălcate sistematic, prizonierii fiind obligați să numere cu voce tare loviturile; când nu mai reușeau să numere sau leșinau din cauza durerii, numărătoarea trebuia reluată.[31]

Theodor Eicke a reușit să crească stima de sine a corpului de gardieni – care nu se bucurau de un respect comparabil cu cel primit de militari –, explicându-le că „Führerul le încredințase trupelor SS-*Totenkopfverbände* – alcătuite din oameni aleși pe sprânceană pe baza criteriilor rasiale – responsabilitatea de a păzi și de a conduce lagărele", unde erau închiși „cei mai periculoși dușmani ai statului".[32] Conform regulamentului lui Eicke,

> toleranța înseamnă slăbiciune. Prin urmare, pedepsele vor fi aplicate fără cruțare ori de câte ori interesul patriei este în joc. Un bun cetățean căzut pradă rătăcirii nu va suferi niciodată de pe urma acestui regulament. Agitatorii politici însă și instigatorii recrutați din rândurile intelectualilor, oricare ar fi tendințele lor, să ia aminte la acest avertisment: băgați de seamă să nu vă prindem cu mâța-n sac, fiindcă o să vă băgăm gheara în gât și o să vă reducem la tăcere.[33]

Același regulament stabilea că un deținut poate fi executat dacă „atacă un gardian sau un membru SS, refuză să îndeplinească un ordin, refuză să se supună instrucțiunilor în atelierul de lucru, incită sau îi convinge pe alții să facă asta în scopul rebeliunii, părăsește o coloană de marș sau un atelier ori îi incită pe alții să o facă, striga, urlă, creează agitație sau ține un discurs în timpul marșului sau al orelor de lucru".[34] În aceste condiții, în lagăr vor muri, până în 1945, peste 188 000 de prizonieri.[35] Pentru fermitatea dovedită la Dachau, Eicke va fi numit inspector pentru toate lagărele din Germania și, începând din 1934, alături de Heydrich, *Gruppenführer* SS.[36]

La Dachau va fi introdusă în rețeaua de lagăre naziste instituția *kapo*-ului, deținutul care conducea un grup de muncă. În schimbul

unor privilegii, acesta prelua o mare parte din atribuțiile SS-iștilor, permițându-le să stea departe de deținuți – lucru care va deveni tot mai necesar pe măsură ce lagărele naziste vor deveni adevărate orașe, precum Auschwitz. *Kapo* era adesea un condamnat de drept comun german, înclinat spre violență, dar și presat de SS să o aplice pentru a obține rezultate. Himmler arăta că „sarcina lui este să se asigure că treaba este făcută... deci el trebuie să-și mobilizeze oamenii. Dacă nu mai suntem satisfăcuți de el, nu va mai fi *kapo* și se întoarce printre ceilalți prizonieri. Știe că va fi omorât în bătaie de către aceștia, încă din prima noapte."[37]

În această primă etapă din istoria lagărelor de concentrare, deși prioritară era distrugerea partidelor politice rivale, evreii erau considerați de SA și de SS printre cei mai periculoși dușmani ai statului. Deja, în aprilie 1933, patru evrei au fost împușcați la Dachau – într-o înscenare îndoielnică – sub pretextul că încercaseră să evadeze.[38] Totuși, conform strategiei sale de a mima legalitatea, Himmler explica în 1933 că „pentru noi, un cetățean de credință evreiască este un cetățean egal cu unul care nu este de această credință, iar viața și proprietatea lui se bucură de aceeași protecție. Nu facem nici o distincție din acest punct de vedere."[39]

Marcarea deținuților în funcție de grupul din care făceau parte a început din 1935, fiind introdusă în regulament începând din 1937. Fiecare prizonier avea cusut un triunghi cu vârful în jos pe haină, culoarea triunghiului indicând fapta de care erau acuzat. Verdele era culoarea criminalilor (care deveneau în general *kapos*, brutalitatea lor fiind apreciată); roșul îi indica pe comuniști; negrul era semnul asocialilor – concept nazist, aplicat în general celor refuzau să muncească; rozul îi desemna pe homosexuali, iar violetul, pe Martorii lui Iehova. Evreii erau înscriși arbitrar în una din aceste categorii, având aplicat un al doilea triunghi, galben, cu vârful în sus, care se suprapunea pe primul, formând o Stea a lui David.[40]

În primul an al regimului nazist, lagărele se vor înmulți incontrolabil la nivel local, inițial sub aripa SA, organizație

aflată într-o campanie dezlănțuită de arestări și de violențe care îl stânjenea chiar și pe Hitler, asaltat de plângeri privind închisorile politice înjghebate peste tot de oamenii lui Röhm. SA-ul înființase 70 de lagăre și sute de camere de tortură, unde 45 000 de germani căzuseră pradă furiei lor. Când Cămășile Brune au picat în dizgrație – după ce Hitler își atinsese deja obiectivul de a elimina opoziția – aceste închisori improvizate vor face chiar obiectul unei anchete, naziștii încercând să se distanțeze de ilegalitățile flagrante comise în interiorul lor. În Stettin, de exemplu, justiția a putut constata existența unui lagăr neautorizat, mai mulți membri SA și SS fiind condamnați pentru atrocitățile care avuseseră loc aici, adesea pe fondul excesului de alcool.[41]

După acest episod, SS-ul va organiza pe teritoriul Reichului un sistem centralizat și stabil de lagăre, care era compus din Sachsenhausen (inaugurat în 1936, lângă Berlin), Buchenwald (funcțional din 1937, în apropiere de Weimar), Neuengamme (lângă Hamburg, specializat în producerea de cărămizi pentru port) și Flossenbürg (ambele deschise în 1938), Mauthausen (tot din 1938, lângă Linz, în Austria) și Ravensbrück (inaugurat în 1939, lângă Berlin și dedicat femeilor). Lagărul de la Buchenwald, de pildă, a fost inaugurat pe 15 iulie 1937, fiind rezervat prizonierilor politici din centrul și estul Germaniei; după *Kristallnacht*, 10 000 de evrei au fost internați aici, alături de Martori ai lui Iehova sau romi.[42] Flossenbürg și Mauthausen, care erau operate de SS în colaborare cu o întreprindere proprie, Compania Germană a Lucrărilor de Pământ și Piatră, fuseseră deschise în contextul discuțiilor tot mai pasionale ale lui Hitler și Speer privind noile orașe naziste, pentru care aveau nevoie de granitul extras de deținuți.[43] În seara declanșării Operațiunii Barbarossa, Hitler îi spunea lui Speer că, pe viitor, materialele de construcție vor putea fi aduse în cantități nelimitate din URSS, unde sute de lagăre similare urmau să fie înființate.

Din 1936, după finalizarea Legilor de la Nürnberg, lagărele de concentrare naziste vor trece din etapa distrugerii opoziției

în cea a persecutării „nonarienilor" și a „asocialilor" sau a „degeneraților genetici". Ultimele categorii includeau recidiviștii, cerșetorii, prostituatele, homosexualii, infractorii sexuali, romii și persoanele care evitau să muncească („leneșii"). Ultima categorie, tot mai vizată de SS în contextul întețirii eforturilor de război, va ocupa în perioada 1938–1939 aproape 60% din lagărul de la Buchenwald.[44] În această etapă, SS-ul lui Himmler, inițial prudent și discret, va deveni tot mai sângeros, amintind mai degrabă de metodele SA-ului lui Röhm. Dacă în 1936, la Dachau, numărul crimelor anuale scăzuse la 10, în 1938 sărise brusc la 370.[45] Pe acest fond, în 1937, 146 de oameni vor pleca din SS-*Totenkopfverbände*, structura care gestiona lagărele naziste – cei mai mulți din propria dorință, alții pentru că erau considerați prea blânzi.[46]

În primii ani ai nazismului, și sistemul clasic de justiție a suferit transformări profunde. Începând cu aprilie 1934, cazurile de „trădare" urmau să fie judecate de un Tribunal al Poporului – separat de sistemul judiciar –, care nu accepta dreptul la recurs. Acesta era deservit de jurați selectați din SA, SS sau NSDAP, rolul lor fiind aplicarea doctrinei naziste în stabilirea verdictelor.[47] Naziștii erau nemulțumiți de lipsa de severitate a unor judecători, iar Hans Frank – avocatul lui Hitler, viitorul satrap din Polonia – va scrie în 1936 că „ideologia național-socialistă, după cum e formulată în programul partidului, precum și în discursurile liderului nostru, stă la baza interpretării legii".[48] Pedeapsa cu moartea, reintrodusă în 1930 pentru cazuri foarte grave, a fost folosită ocazional de Hitler împotriva rivalilor politici, inclusiv ca sancțiune pentru distribuirea de manifeste antinaziste, deși lichidările extrajudiciare aplicate de SS și SA erau preferate categoric: în 1933 au avut loc 64 de execuții în urma unor condamnări ale justiției, în 1938 ajungându-se la 117 (prin tăierea capului cu securea sau, după 1936, ghilotinare);[49] pentru comparație, mai mulți oameni erau uciși de SS într-o singură lună într-un lagăr precum Dachau, în 1938.

Boicotul lui Goebbels

La o săptămână după momentul în care Hitler obținuse puteri discreționare prin Legea de împuternicire, Goebbels – care s-a dovedit în această perioadă, alături de Führer, cel mai radical și mai influent antisemit din elita nazistă – a înscenat o primă acțiune publică de mari proporții împotriva evreilor. Convins că trebuie să le arate acestora că „cineva este hotărât să meargă până la capăt"[50], Goebbels l-a convins pe Hitler să lanseze un boicot împotriva produselor, magazinelor și birourilor profesionale evreiești. Naziștii erau înfuriați de reacțiile comunității evreiești din Statele Unite și Marea Britanie după venirea lui Hitler la putere. Pe parcursul lunii martie 1933, puternicele organizații ale evreilor din New York convocaseră la Madison Square Garden mai multe evenimente de amploare în sprijinul confraților din Germania.[51] Cu sloganuri precum „Opriți-l pe Hitler acum!", ei reușiseră să mobilizeze zeci de mii de oameni pentru a convinge politicienii americani să salveze comunitățile amenințate de naziști. Fusese lansat un boicot al produselor germane, care se va dovedi usturător pentru Reich. Cotidianul britanic *Daily Express* rezervase prima pagină din 24 martie 1933 unui articol cu titlul: „Iudeea declară război Germaniei".[52] Drept răspuns, Hitler și Goebbels au publicat, pe 28 martie 1933, un apel adresat naziștilor – semnat „Conducerea NSDAP" –, prin care stabileau boicotul magazinelor evreiești pentru ziua de sâmbătă, 1 aprilie 1933. Ei explicau că Germania e ofensată de „campania de agitație lipsită de scrupule și cu caracter de trădare" susținută de evreii care părăsiseră țara pentru că naziștii puseseră „capăt coșmarului iudeo-marxist".[53] Mai mult, într-o ședință de cabinet, Hitler a explicat că boicotul se impunea pentru a oferi o supapă indignării maselor germane în fața propagandei evreiești de peste hotare.[54]

În ziua acțiunii, magazinele evreiești au fost blocate de trupele SA care agitau pancarte pe care scria „Evreii sunt nenorocirea noastră", „Nu cumpărați de la evrei" sau „Evreul ne ponegrește

în străinătate".[55] Restaurantele și cafenelele au fost patrulate de aceleași formațiuni *Sturmabteilung*, care strigau „*Jude verrecke!*" („Să crape Iuda!")[56]

Françoise Frenkel, o evreică din Polonia care deținea o librărie în Berlin, a rememorat acea zi:

> În fața magazinelor ținute de evrei au fost postați paznici naziști, cu ordinul de a le comunica trecătorilor că era contrar doctrinei național-socialiste să cumpere de la negustorii aparținând acelei rase. Firmele străine care scăpaseră de grozăvia unei asemenea paze închiseseră din solidaritate. Stăteam pitită în apartamentul meu. Dintr-odată a apărut femeia de serviciu, extrem de agitată. „Veniți repede, doamnă, s-au apucat să ne mâzgălească vitrina!" Înarmați cu o cutie de vopsea și cu o pensulă cu coada lungă, niște băieți din Tineretul Hitlerist tocmai îmi pictau pe vitrină mesaje jignitoare. „Ce faceți?", am strigat. „Executăm ordinele primite!" „Vă rog să încetați imediat!" Unul dintre puști a aruncat o privire la vitrină și a zis: „Ah, dar e o firmă străină! N-are rost să continuăm, camarazi. Hai, să mergem în altă parte." (...) Peste tot, consemnul era aplicat sistematic, riguros. Am asistat, printre altele, la o scenă aproape comică. O doamnă, apropiindu-se de intrarea într-un magazin de modă, a fost avertizată de cele două santinele naziste că firma era evreiască. „Dar și eu sunt evreică", a răspuns ea și a dat să intre. „Stați", i-a ordonat unul dinte cerberi apucând-o de braț. S-au consultat rapid, apoi unul dintre ei a rupt-o la fugă ca să obțină instrucțiuni despre cum să reacționeze în fața unui astfel de caz nemaivăzut. În așteptarea verdictului, în jurul magazinului se strânsese un grup de gură-cască; femeia, prefăcându-se indiferentă, examina cu atenție pălăriile din vitrină. Mesagerul și-a făcut apariția după un sfert de oră și a autorizat-o să intre în magazin.[57]

Plimbându-se prin Berlin, Goebbels se lăuda cu succesul inițiativei sale: „Toate magazinele evreiești sunt închise. Gărzi SA

stau în fața intrărilor. Publicul și-a declarat solidaritatea. Peste tot, disciplină exemplară. Un spectacol impozant!"[58] Exagera. Din punctul de vedere al răspunsului public, boicotul a fost mai degrabă un eșec, mulți clienți continuând să intre în magazine în ciuda prezenței amenințătoare a Batalioanelor de Asalt. Nu s-a înregistrat o rezistență eroică, dar nici un entuziasm public; oamenii i-au lăsat pe naziști să își desfășoare spectacolul și cele mai multe magazine au fost închise prudent de proprietari. Pe de altă parte, mesajul lui Hitler pentru evreii din Statele Unite și Marea Britanie era acum limpede: orice manifestare externă de dezaprobare la adresa lui punea în pericol evreii din Germania. Goebbels formula amenințarea în mod explicit: „Astăzi, evreii germani trebuie să-și influențeze camarazii rasiali din lume, altfel ei nu vor putea scăpa de pedeapsa de aici".[59]

Căderea lui Röhm

O lecție importantă a boicotului – importantă mai ales în relația complicată dintre Hitler și SA – a fost că antisemitismul era o problemă de stat, care trebuia gestionată centralizat. Deși reprezentau o masă brutală și greu de stăpânit, Cămășile Brune au primit ordinul să evite distrugerile și violențele. Din martie 1933, disciplina oamenilor lui Ernst Röhm a lăsat tot mai mult de dorit pentru mulți potentați de care Hitler avea încă nevoie. Militarii de carieră, conservatorii și președintele Hindenburg erau iritați de anarhia sângeroasă cultivată de *Sturmabteilung*. După alegerile din 5 martie 1933, trupele SA au organizat atacuri asupra centrelor comerciale evreiești și asupra sinagogilor la Berlin, Königsberg și Breslau. Evreii au fost bătuți cu bice și bastoane, iar unul dintre ei a murit la Königsberg.[60] Colaboratorii naziști din Liga de luptă a clasei de mijloc comerciale (*Kampfbund des gewerblichen Mittelstandes*) au început să distrugă prăvăliile concurenților folosind justificări antisemite.[61] Avocații și judecătorii evrei din toată Germania au fost loviți și alungați din

tribunale, obligându-l pe Hitler să solicite, pe 10 martie 1933, anularea oricăror „acțiuni individuale".[62] Pe 15 martie 1933, un negustor evreu din Straubing a fost ridicat din locuință, în zori, de o echipă SA, fiind împușcat într-o pădure din apropiere.[63] Pe 25 martie 1933, locuitorii evrei din Creglingen și Niederstettem au fost strânși în clădirile primăriilor și bătuți de membri ai Batalioanelor de Asalt. Doi dintre ei au murit în urma loviturilor.[64] Până la începutul verii, aproape 50 de evrei fuseseră uciși în urma unor brutalități similare ale *Sturmabteilung*. În Nürnberg, ei fuseseră obligați de trupele SA să scurteze iarba de pe stadion – cu dinții.[65] Hitler profita de comportamentul Cămășilor Brune: pe de o parte, condamna formal „actele izolate", putând poza într-un moderat; pe de altă parte, nu le pedepsea, folosindu-le ca pretext pentru introducerea legilor antisemite, invocând mânia populară.[66] Violența grupării lui Röhm depindea și de contextul regional. În zonele rurale din Franconia – acolo unde *Gauleiter* era Julius Streicher, fanaticul fondator al ziarului antisemit *Der Stürmer* –, izbucnirile antisemite ale Cămășilor Brune erau încurajate politic de la cel mai înalt nivel. Pe 25 martie 1934, proprietarii unui local evreiesc din Gunzenhausen au fost reținuți și bătuți de un grup de membrii SA pentru că serveau clienți creștini în Duminica Floriilor. După ce unul dintre atacatori a rostit – în maniera lui Streicher – un virulent discurs antisemit în fața localului, sute de locuitori ai orașului au început să-i vâneze pe evrei, 30 dintre aceștia fiind reținuți și torturați: doi dintre ei au murit – ancheta oficială stabilind că se sinuciseseră. La trei luni distanță, trei dintre agresorii din SA au revenit în local, împușcându-l pe proprietar și pe fiul acestuia.[67] După ce unul dintre ei a murit, comentariul *Gauleiter*-ului Streicher a fost: „Este greșit, desigur, că acest evreu a fost ucis, dar sunt, în mod firesc, bucuros pentru orice evreu care este ucis".[68]

Totuși nu violențele antisemite au provocat căderea lui Röhm, ci nevoia lui Hitler de a elimina un potențial rival care controla între 3 000 000 și 4 500 000 de Cămăși Brune, din care 600 000

doar la Berlin, în centrul puterii germane.[69] Röhm dovedise o voracitate aparte când venea vorba de primirea membrilor noi, chiar și când naziștii – la patru luni după venirea la putere – înțeleseseră că era cazul să se oprească. El acceptase în rândurile SA componenții formațiunii Casca de Oțel, lăsând ușile deschise pentru orice oportunist care nu se mai putea înscrie în NSDAP.[70] În plus, în prima parte a lui 1934, liderul *Sturmabteilung* atacase în mod direct conducerea armatei și chiar a partidului în discursurile rostite în fața subordonaților.[71]

Chiar dacă Ernst Röhm nu ar fi fost dispus să îl provoace pe Hitler, el făcuse greșeala de a încerca să preia atât din atribuțiile armatei, cât și din cele ale poliției. Conducătorii cu simpatii naziste din Reichswehr – precum von Blomberg și von Reichenau – respingeau, în numele corpului de ofițeri tradiționaliști, pretenția lui Röhm de a deveni liderul unei armate noi, populare, în continuă fierbere. Röhm nu făcea un secret din faptul că își dorea poziția de ministru al apărării, rezervată lui Blomberg, deși Hitler nu era dispus să îi ofere decât un post de ministru fără portofoliu.[72] La sfârșitul lui februarie 1934, în fața unei adunări a conducătorilor armatei, ai SA și ai SS, Hitler ceruse Cămășilor Brune, privindu-l cu insistență pe Röhm, „să se limiteze la sarcinile sale politice", Batalioanele de Asalt fiind la dispoziția Reichswehr, dacă va fi nevoie, pentru controlul granițelor.[73] Era o evidentă respingere a ambițiilor lui Röhm, iar acesta ar fi fost auzit declarând după plecarea Führerului: „Acesta a fost un nou Tratat de la Versailles. Hitler? Dac-am putea să ne descotorosim de zdreanța asta mototolită."[74]

Militarii își vor condiționa explicit sprijinul pentru Führer de decapitarea *Sturmabteilung*.[75] Von Blomberg era dispus să își arate loialitatea față de naziști – între altele aplicând legea care excludea evreii din armată și incluzând svastica între însemnele Reichswehr –, dar o făcea și pentru a-și spori puterea de negociere. Strâns cu ușa, Hitler acceptase deja că armata germană urma să aibă un caracter profesionist, SA trebuind să se limiteze la un

rol auxiliar – poziție care l-a făcut pe Röhm să le ceară colaboratorilor săi să ignore cuvintele „caporalului ridicol".[76] Göring, care controla poliția și care, pe 26 aprilie 1933, fondase Gestapo (*Geheime Staatpolizei*), era la rândul său deranjat de Röhm; deși, în teorie, el gestiona sistemul de lagăre, în realitate acestea se aflau sub controlul discreționar al Cămășilor Brune. Și Himmler avea doar de câștigat din eliminarea lui Röhm, care îi era încă șef. Ca atare, Himmler și Göring își vor uni eforturile pentru distrugerea *Sturmabteilung*, folosind în acest scop informațiile furnizate de Gestapo. Nu în ultimul rând, conservatorii von Papen și Hindenburg erau speriați de revoluția neîncetată propovăduită de Röhm. Așa cum va explica mai târziu Hans Bernd Gisevius, „cei din SA organizau razii uriașe. Percheziționau casele, confiscau bunurile, luau interogatorii oamenilor sau îi arestau... Ridicările începuseră să constituie un drept inalienabil al detașamentelor SA. Valoarea unui *Standartenführer* se măsura după numărul de arestări pe care le făcuse."[77] Această atitudine îi nemulțumea pe reprezentanții *establishment*-ului tradițional, care erau totuși dispuși să îl sprijine pe Hitler. Încă de pe 6 iulie 1933, cancelarul lansase un mesaj destul de transparent în sprijinul conservatorilor și împotriva lui Röhm: „Revoluția nu e permanentă. Nu trebuie să devină o stare permanentă. Revoluția s-a desfășurat fără a întâmpina nici un obstacol, dar acum trebuie canalizată spre evoluție."[78]

Pe 17 iunie 1934, von Papen, adjunctul conservator al lui Hitler, i-a dat prima lovitură lui Röhm într-un discurs rostit la Universitatea din Marburg, în care spunea: „Nici o națiune nu își poate permite o revoltă populară constantă dacă vrea să treacă testul istoriei. Mișcarea trebuie să se oprească într-o zi; la un moment dat, trebuie să apară o structură socială stabilă, menținută de o justiție imparțială și de o autoritate de stat incontestabilă."[79] „Fanaticii doctrinari să fie reduși la tăcere", cerea vicecancelarul lui Hitler.[80] Discursul, care îi fusese aproape impus lui von Papen de consilierul său Edgar Jung, nefiindu-i arătat decât în

ultima clipă, când era deja distribuit către presă, a fost atât de dur – vizându-l și pe Hitler – încât von Papen va fi, la rândul său, înlăturat la scurt timp. Hitler îi răspunsese indirect, spunând că „toți piticii ăștia mărunți care cred că au ceva de spus împotriva idealurilor noastre vor fi măturați de forța colectivă".[81]

Dar el înțelesese mesajul transmis de von Papen – despre care știa că vorbește în general în numele președintelui Hindenburg: trebuia să îngenuncheze Cămășile Brune. Intuind pericolul care se apropia, pe 19 iunie 1934 Röhm a trimis în concediu, vreme de o lună, cu începere din 1 iulie, forțele SA, revocându-le dreptul de a purta uniformă în această perioadă. Mai mult, a plecat el însuși într-o vacanță în stațiunea balneară Bad Wiessee.[82] Totuși planul grupării von Blomberg-Göring-Himmler pentru înlăturarea lui era prea avansat, iar președintele Hindenburg îi dăduse lui Hitler, într-o întâlnire pe 21 iunie, un ultimatum pentru oprirea dezordinilor, anunțându-l că altfel va fi nevoit să încredințeze puterea armatei.[83] În această atmosferă încărcată, semnalul dat de armată îi va decide soarta lui Röhm: într-un articol publicat în *Völkischer Beobachter*, pe 29 iunie 1934, Werner von Blomberg, ministrul apărării, va afirma că „spiritul pretorian nu se potrivește cu sufletul ostașului nostru".[84] Cu o zi înainte, Röhm fusese exclus din Liga Ofițerilor Germani. Mai mult, armata fusese trecută în stare de alertă după ce – într-o întâlnire din 27 iunie 1934 – von Reichenau și von Blomberg îl asiguraseră pe Führer de loialitatea militarilor în cazul unei ciocniri cu SA.[85] Pentru a pune paie pe foc, Himmler a pretins că o piatră care îi lovise parbrizul mașinii fusese un glonț al Cămășilor Brune.[86]

Îngrijorat de o lovitură iminentă, care putea veni fie de la Röhm, fie de la Hindenburg și von Blomberg, Hitler se va grăbi să îl aresteze pe conducătorul SA în zorii zilei de 30 iunie 1934 – Noaptea Cuțitelor Lungi. Führerul a condus personal operațiunea, secondat de Goebbels, în vreme ce Himmler și Göring au fost trimiși la Berlin pentru a se asigura că nu se pregătește un puci. Röhm și apropiații săi au fost ridicați din stațiunea balneară Bad

Wiessee – împotriva lor folosindu-se, pentru public, și acuzații privind homosexualitatea asumată a conducerii *Sturmabteilung*. Conform mărturiilor, Hitler a pătruns în camera lui Röhm cu un bici în mână, flancat de doi polițiști. În timp ce șeful Cămășilor Brune a îngânat regulamentarul „*Heil, mein Führer!*", Hitler l-a scuipat și l-a anunțat că e arestat.[87]

Röhm va fi condus în închisoarea Stadelheim din München, unde a fost împușcat de Theodor Eicke, comandantul de la Dachau, după ce i s-a dat posibilitatea să se sinucidă – posibilitate pe care a refuzat-o.[88] Rudolf Hess se oferise voluntar să îl ucidă chiar el pe liderul SA, dar nu fusese luat în serios.[89] Sepp Dietrich, garda de corp și șoferul lui Hitler, va conduce plutonul care-i va executa pe principalii colaboratori ai lui Röhm. Cel puțin 85 de potențiali rivali ai lui Hitler au fost lichidați în Noaptea Cuțitelor Lungi și peste 1 000 de oponenți au fost arestați, acesta fiind momentul final din etapa de consolidare a puterii sale. Acționând din Berlin, Göring se dovedise cel mai sângeros lider nazist, urlând neobosit către colaboratori: „Împușcați-i! Luați o companie întreagă... Împușcați-i! Împușcați-i imediat."[90] Se referea, între alții, la Gregor Strasser, vechiul rival al lui Hitler în conducerea NSDAP, la colaboratorii lui von Papen, Edgar Jung și Herbert von Bose, sau la generalul von Schleicher, cancelar al Germaniei înaintea lui Hitler, care va fi ucis împreună cu soția.[91]

Statul nazist. Autoritatea Führerului și principiul „prieten-inamic"

Acest episod îl va propulsa în vârful ierarhiei naziste pe omul care va coordona Holocaustul, Heinrich Himmler, al cărui SS a preluat, din 20 iulie 1934, vechea poziție a *Sturmabteilung*, intrând direct în subordinea lui Hitler.[92] Cămășile Brune vor fi păstrate de naziști ca trupe auxiliare și își vor dovedi utilitatea, între altele, în atacurile antisemite din 1938, însă prestigiul lor se va diminua, făcând ca numărul membrilor să se reducă în

următorii trei ani până la 1,2 milioane.[93] Himmler fusese deja numit, în martie 1933, șef al poliției din München. Pe 20 aprilie 1934, Göring îi cedase și conducerea poliției din Prusia, realizând astfel o centralizare a serviciilor polițienești deasupra principiului autonomiei locale.[94] În plus, Himmler prelua în aceeași zi și conducerea Gestapo.[95] Peste doi ani, în iunie 1936, Führerul va decide unificarea oficială a poliției germane sub Himmler, în timp ce Heydrich urma să conducă SD-ul (*Sicherheitsdienst*), serviciul secret al SS, precum și Gestapo, care fusese scos de sub orice răspundere în fața legii.[96] Mult mai prudent și mai viclean decât Röhm, care rămăsese mai degrabă soldat decât strateg, birocratul Himmler înțelesese rapid că, după capturarea statului, Hitler nu mai avea nevoie de o masă uriașă de manevră de tip SA, ci prefera să fie flancat de o elită ariană. Din 1935, originile membrilor SS erau controlate strict, genealogiile urcând până în anul 1750 pentru un ofițer.[97] Căsătoriile erau aprobate de Himmler, atât pentru a evita incidente stânjenitoare (mariaje cu nemțene sau foste prostituate), cât și pentru că SS-iști urmau să fie rezervorul genetic a viitoarei *Herrenvolk* (rase stăpânitoare), și, pentru asta, erau încurajați să facă trei – ideal cinci – copii (inclusiv în afara căsătoriei – așa cum va face și Himmler). Liderul *Schutzstaffel* avea rarul talent de a-și extinde progresiv atribuțiile în toate direcțiile; pentru a se finanța, fondase o revistă tipărită în aproape 400 000 de exemplare și oferise distincții simbolice marilor industriași și bancheri germani, între care reprezentanții IG Farben sau Rheinmetall-Borsig, companii care vor colabora cu SS în lagărele de concentrare (IG Farben, la Auschwitz și Buchenwald; Rheinmetall, la Buchenwald).[98] Mult mai simpatizat decât Himmler în ierarhia nazistă era protejatul său, Reinhard Tristan Eugen Heydrich, care, deși cu doar patru ani mai tânăr decât crescătorul de găini din Bavaria, părea mult mai viguros decât acesta. Heydrich intrase în slujba lui Himmler în 1931, folosindu-se de relațiile logodnicei sale, nazista Lina von Osten. El vizase inițial o carieră în Marina de Război,

ajungând pâna la poziția de *Oberleutnant zur See*, dar fusese concediat după ce își părăsise iubita în favoarea aristocratei Lina. Heydrich l-a convins pe Himmler să îi încredințeze, începând cu 1932, serviciul de informații al SS (*Sicherheitsdienst*), lăsându-l să creadă că în marină dobândise experiență în acest domeniu. Grație educației muzicale aprofundate care îi fusese oferită de tatăl său, un compozitor fascinat de Wagner (de unde și numele Tristan), Heydrich avea o inteligență remarcabilă, fără a avea însă entuziasmul Führerului pentru lecturi dezordonate; era voluntar și ambițios, motiv pentru care reușise să se transforme într-un exemplu de arian impunător, deși fusese un copil fragil. Himmler se declara uluit de capacitatea lui „absolut incredibilă" de a ghici dacă cineva minte și este „prieten sau dușman".[99] Deși foarte organizat când se putea concentra asupra muncii, Heydrich era mult mai nesăbuit și mai impulsiv decât Himmler, fiind la un pas de a fi capturat de sovietici pe Frontul de Est, unde ținuse să zboare în calitate de pilot. Heydrich va deveni, până la asasinarea sa în 1942, coordonatorul Soluției Finale și omul care a dat Holocaustului forma pe care o cunoaștem azi.

Pe 19 august 1934, la câteva zile după moartea lui Paul von Hindenburg, Hitler a eliminat poziția de președinte al Germaniei, proclamându-se *Führer und Reichskanzler*. Era sfârșitul Constituției de la Weimar, pe care Hitler afirmase că intenționa să o distrugă folosindu-se chiar de prerogativele ei: „Voi folosi Constituția pentru a distruge Constituția".[100] Încă din Preambul, Constituția de la Weimar proclamase că „poporul german, unit în toate elementele sale rasiale și inspirat de voința de a-și reînnoi și întări Reichul în libertate și dreptate, de a păstra pacea în țară și în străinătate și de a încuraja progresul social, a stabilit următoarea Constituție..."[101] Acum, unitatea rasială, libertatea, drepturile individuale și orientarea pacifistă a Germaniei erau abolite, făcând loc „voinței Führerului". Așa cum explica Werner Best – juristul cu doctorat la Universitatea din Heidelberg care lucra pentru Heydrich –, conform noii

logici constituționale naziste, orice cuvânt rostit de Führer avea valoare de lege, inclusiv discursurile sau discuțiile individuale. Un rol important în legitimarea acestei idei îl va avea Carl Schmitt, cea mai importantă voce a Germaniei în materie de drept constituțional și teoria generală a dreptului. Pentru Schmitt, puterea politică era singura sursă a legii. Atât timp cât dobândeai și păstrai puterea, puteai decide ce e drept și ce e nedrept, fără a fi limitat de existența unor legi naturale sau a unor principii universale.[102] În viziunea lui, protecția prin drepturi individuale se putea aplica numai comunității rasiale; cei care se aflau în afara rasei erau „inamici" și nu beneficiau de drepturi.[103] Într-un mod care amintea izbitor de tehnicile propagandistice ale lui Hitler și Goebbels, Schmitt considera că „inamicul" este esențial pentru unificarea corpului social. El vorbea, încă din anii 1920, despre „principiul prieten-inamic" ca temelie a politicii. Iar inamicul, din perspectiva lui Schmitt, era Evreul, Hitler câștigându-i admirația pentru modul în care știa să expună acest adversar simbolic al comunității rasiale.[104] Numit în Consiliul de Stat al Prusiei (*Preussischer Staatsrat*) de către Göring, încă din 1933, Schmitt devenise editorul revistei germane de drept și liderul *Vereinigung nationalsozialistischer Juristen* (Uniunea Juriștilor Naziști), care avea aproape 100 000 de membri.[105] Conform teoriilor elaborate de el în sprijinul lui Hitler, evreii erau pur și simplu „vinovați" – vinovați pentru faptul că erau diferiți, deci amenințau puritatea comunității de sânge a poporului (*Volksgemeinschaft*). Ca atare, ei trebuiau definiți ca adversari ai corpului social și pedepsiți, eliminați, anihilați.[106] Puteau fi lipsiți de drepturi civile sau de proprietăți, pentru că, fiind „altfel", se presupunea că obținuseră aceste drepturi și proprietăți în mod abuziv.[107]

Chiar dacă era un intelectual pătrunzător și original, Carl Schmitt dădea dovadă de un antisemitism primitiv, de nivelul lui Streicher; l-a numit, de pildă, pe Hans Kelsen, marele său adversar de idei în teoria dreptului, *Scheissjude* – „un evreu de

rahat".[108] Conform „teoriei liderului", pe care Schmitt o furniza naziștilor în articole precum „Führerul salvgardează legea", Adolf Hitler era cel ales să dea glas comunității rasiale, al cărei puls îl putea intui în mod instinctiv. Voința Führerului nu era așadar una arbitrară, aparținând unui simplu om, ci dorința care pulsa în întreaga rasă, pe care doar liderul era capabil să o înțeleagă și să o exprime.[109] Nici un judecător nu avea dreptul să conteste această voință.

Și alți juriști naziști susțineau viziunea lui Schmitt. Ernst Rudolf Hubert, autorul lucrării „Constituția Marelui Reich German", pretindea în 1939 că „autoritatea Führerului e totală și atotputernică; în ea sunt înglobate toate resursele corpului politic; acoperă toate aspectele vieții populației; îi constrânge la loialitate și devotament pe toți membrii comunității germane. Autoritatea Führerului nu poate reprezenta subiectul nici unei critici, nici unui control."[110] Ceea ce credea Hitler, explica savant Hubert, reprezenta voința obiectivă a germanilor.

Sistemul de drept propus de naziști nu mai era ghidat nici de legea divină, precum în societățile conservatoare, nici de cea rațională, precum în cele liberale. Principiile justiției naziste erau, după cum spune Douglas G. Morris, „imanente" și „iraționale". Imanente pentru că la temelia lor nu stătea Dumnezeu, ci rasa; iraționale pentru că în centrul legalității se afla voința Führerului.[111] Așa cum va explica Ernst Fraenkel încă din 1941, Germania nazistă era un „stat dualist" în care conviețuiau, în fapt, două forme de administrație și lege. Exista, pe de o parte, un „stat normativ" – o rămășiță a vechii rigori germane – care funcționa în baza regulilor prestabilite. Dar, concomitent – și deasupra acestuia –, exista un „stat prerogativ", care exprima doar voința lui Hitler.[112] Când Hitler dădea un ordin, statul normativ dispărea; când însă Hitler nu dorea ceva anume, statul normativ putea continua să acționeze în zonele neafectate de voința acestuia.

Puterea neîngrădită și nestructurată a Führerului a creat, mai ales după începutul celui de-al Doilea Război Mondial, un haos legislativ de nedescris, în condițiile în care Hitler – un vorbitor irepresibil – își putea schimba părerile de la o oră la alta și putea da dispoziții contradictorii unor structuri diferite. Holocaustul a fost posibil, între altele, și pentru că ordinele lui Hitler către Himmler și Heydrich puteau fi emise exclusiv verbal, fără dovezi scrise, fiind în același timp strict secrete și cu putere de lege.

Pe 2 august 1934, imediat după moartea lui Hindenburg, militarii din întreaga Germanie au depus un jurământ personal de fidelitate față de Hitler. Compus de generalul nazist von Reichenau, acesta spunea: „Fac în fața lui Dumnezeu acest sacru jurământ: că am să îi ofer supunere necondiționată lui Adolf Hitler, Führer al Reichului și al poporului german, comandantul suprem al Forțelor Armate, și că în orice moment am să fiu pregătit, ca un brav soldat, să îmi dau viața pentru acest legământ".[113]

Primele politici antisemite

În 1933, în Germania locuiau 437 000 de evrei (de credință mozaică). Sub șocul nazismului, 37 000 dintre ei au părăsit imediat țara. În anii următori – până în 1938, când Noaptea de Cristal va anunța trecerea într-o nouă etapă – cifra plecărilor s-a stabilizat la o medie anuală de 23 000 de plecări. Ca atare, la începutul lui 1938, în Germania mai rămăseseră 350 000 de evrei. În primul an al regimului nazist, destinația predilectă pentru emigrație a fost Europa (73%), urmată de Palestina (19%) și de alte zone – SUA, America Latină (8%).[114]

În 1933, când regimul lui Hitler era fragil și influența conservatorilor încă se făcea simțită, naziștii au fost tentați să încurajeze emigrarea în Palestina ca soluție pentru „problema evreiască". Această abordare l-a făcut pe jurnalistul Hans Lamm să considere că „în timpul primelor stadii ale politicii lor evreiești, național-socialiștii considerau potrivită adoptarea

unei atitudini prosioniste".[115] În mai 1933, Führerul a evitat să abordeze problema evreiască în fața regizoarei Leni Riefenstahl, pe care încerca să o impresioneze cu firea sa de artist. Invitată de Hitler la ceai, în grădina cancelariei din Berlin, Riefenstahl a adus în discuție situația evreilor germani, spunând că are mulți prieteni printre aceștia. Hitler i-a răspuns: „Vă respect. Dar v-aș ruga să nu-mi vorbiți despre un subiect care îmi este dezagreabil. (...) Nu putem avea o discuție despre problema evreiască."[116]

În această fază existau încă fluctuații în abordările naziste – care se puteau contrazice de la o zi la alta. În plus, după cum vom vedea și în cazul Poloniei, un antisemitism puternic putea da naștere – în faza sa încă negenocidală – unui prosionism pragmatic, acesta oferind cea mai rapidă cale de a asigura un stat *Judenrein*, „curățat de evrei". Ceea ce părea să urmărească în această etapă și Führerul: alungarea cât mai rapidă a evreilor din Germania, evitând totuși, pe cât se poate, scandalurile pe plan internațional. Între 1933 și 1935, Hitler încă pendula între acțiuni antisemite brutale și tentative de a oferi presei din Occident o imagine pozitivă a regimului său. În plus, dirijarea evreilor europeni către Palestina asigura evacuarea acestora inclusiv din economiile unor state rivale, precum Franța.

Din acest motiv, Germania nazistă a acceptat să-și asume, în august 1933, Acordul de Transfer *Haavara*, care permitea evreilor cu posibilități financiare să emigreze în Palestina, cu condiția ca averea lor să fie transferată în Țara Sfântă sub forma mărfurilor agricole germane: ei își depuneau economiile într-un cont, iar acestea erau transformate în produse germane de export vândute în Palestina – o parte din suma obținută devenind capitalul care le revenea când ajungeau în noua lor patrie. Acordul de Transfer a permis salvarea din Germania, până la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, a 60 000 de evrei, care au reușit să transfere circa 35 de milioane de dolari în Orientul Mijlociu. Desfășurându-se în paralel cu apelurile la boicot împotriva naziștilor, înțelegerea dintre sioniști și Berlin a

generat o opoziție puternică, în special din partea organizațiilor evreiești din Statele Unite, dar și din zona liderilor revizioniști precum Ze'ev Jabotinsky. Totuși, așa cum scrie Hannah Arendt, Acordul de Transfer dintre 1933 și 1939 „a rămas singura cale legală prin care un evreu își putea lua cu el banii (alternativa era atunci deschiderea unui cont blocat, care putea fi lichidat peste hotare numai cu o pierdere între 50 și 95 la sută). Rezultatul a fost că în anii 1930, când evreimea americană a făcut eforturi deosebite pentru a organiza un boicot al comerțului german, Palestina era singurul loc inundat de tot felul de mărfuri *made in Germany*."[117] Pe lângă asta, naziștii puteau avea acces la portocalele cultivate în jurul Tel Avivului, acestea ajungând acum în piețele din Berlin și din Hamburg.

În paralel cu discretul acord *Haavara*, evreii germani începeau să fie confruntați cu primele discriminări din regimul Hitler. Dentiștii evrei nu mai puteau atinge pacienți germani, croitorii evrei erau excluși de la prezentările de modă, tinerii evrei sau cu aspect „nearian" nu mai erau acceptați în poliție și nu mai erau primiți pe plaja de la Wannsee – locul în care li se va decide soarta peste nouă ani.[118] Mai mult de 400 de legi și de decrete cu caracter național și local destinate exclusiv discriminării și izolării evreilor vor fi elaborate de naziști de la momentul în care au venit la putere și până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial.[119]

Pe 7 aprilie 1933, la doar o săptămână de la boicotul magazinelor evreiești, guvernul german a emis Legea pentru reinstituirea serviciului civil profesional (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*), prin intermediul căreia evreii și adversarii politici ai naziștilor (comuniști, liberali) erau excluși din funcțiile publice: administrație, justiție, educație și alte domenii care presupuneau fonduri de la stat. O lege conexă prevedea că toți avocații „nearieni" vor fi eliminați din barouri începând cu 30 septembrie 1933.[120] La intervenția lui Hindenburg, într-o primă fază au fost scutiți de aceste prevederi veteranii din Primul

Război Mondial, copiii celor căzuți pe front și cei intrați în serviciu înainte de 1 august 1914.[121] Tot pe 7 aprilie, Hitler a decis să amâne o lege care bloca dreptul de practică al doctorilor evrei, considerând că sistemul medical nu este pregătit încă să suplinească absența acestora.[122] Conform definiției utilizate de aceste legi, „nearianǎ" era considerată persoana „cu un părinte sau un bunic care aderă la religia mozaică".[123] Această definiție – care va fi complicată ulterior în Legile de la Nürnberg (1935) – va suscita dezbateri nesfârșite până la sfârșitul celui de-al Treilea Reich: aripa antisemită radicală cerea ca un predecesor, fie și străbunic, să fie suficient pentru desemnarea „evreității". În 1932, de pildă, Achim Gercke, conducătorul unui birou care elibera naziștilor certificate de arieni (*NS-Auskunft*), a propus partidului o Lege a separației rasiale (*Rassenscheidungsgesetz*) bazată pe ideea că un descendent evreu (*Judenstämmling*) trebuia definit astfel chiar dacă el avea un singur străbunic evreu. Proiectul lui Gerke mai cerea ca evreii să-și piardă cetățenia germană, să nu se poată căsători cu germani și să emigreze în totalitate.[124] Julius Streicher dorea ca „o singură picătură de sânge evreiesc" să fie suficientă pentru pierdea oricăror drepturi, adăugând că și contactul sexual al unei femei ariene cu un evreu ducea la o totală „iudeizare" a femeii prin simpla atingere.[125]

Pe 25 aprilie 1933 a fost adoptată Legea împotriva aglomerării școlilor și universităților, prin care procentul elevilor și al studenților evrei nu putea depăși 1,5% din totalul celor înmatriculați la nivel național, respectiv 5% în zonele cu comunități evreiești mai importante.[126] Măsura reprezenta începutul unei persecuții sistematice a copiilor evrei din școlile germane, naziștii dorind ca procesul de îndoctrinare rasială să debuteze de la vârste cât mai fragede. Încă din 1933, portretele lui Hitler tronau în fiecare clasă; orele de curs începeau și se terminau cu salutul „*Heil Hitler!*".[127] Discursurile Führerului trebuiau ascultate de toată școala, elevii fiind convocați la cantină, dotată cu un aparat de radio în acest scop.[128] Printr-un ordin al ministrului

de interne Frick din mai 1933, disciplina fundamentală din sistemul de învățământ nazist devenea istoria, predată în manieră național-socialistă și rasistă: antisemitismul era parte integrantă din programa școlară.[129] Elevii și studenții primeau uneori teme în care trebuiau să descrie pericolul evreiesc; școlile puteau participa și la concursurile de eseuri antisemite organizate de ziarul *Der Stürmer*, unul dintre subiectele propuse fiind: „Evreii sunt nenorocirea noastră".[130] Pe de altă parte, manualele cu lecturi pentru copii conțineau poezii precum aceasta: „*Mein Führer*/Te cunosc bine și te iubesc cu drag/La fel ca pe tata și mama/Vreau să-ți fiu mereu ascultător/Cum sunt pentru tata și mama/Și când voi crește, te voi ajuta/Cum voi face cu tata și mama/Ar trebui să te bucuri de mine/Ca tata și mama!"[131]

Și dascălii puteau fi, în funcție de regiune, antisemiți convinși, arătându-se dispuși să își persecute elevii pe motive rasiale și religioase. În 1935, Liga Nazistă a Profesorilor din Breslau, de pildă, publicase lucrarea „Evreul și germanul".[132] În Württemberg, aproape 60% dintre copiii evrei abandonaseră studiile pentru că se temeau de profesorii rasiști și, ocazional, de colegi.[133] Mișcarea Hitlerjugend (Tineretul Hitlerist) cunoscuse o adevărată explozie – iar acest lucru afecta grav modul în care copiii evrei erau tratați de vechii lor prieteni: dacă în 1932 Hitlerjugend avea 20 000 de membri, în 1933 ajunsese deja la 2,3 milioane, iar în 1935 la 8,9 milioane.[134] În această organizație, copiilor care împliniseră 10 ani li se predau cursuri antisemite precum „Poporul și moștenirea de sânge".[135]

În timpul celui de-al Treilea Reich numărul studenților s-a prăbușit dramatic – de la 121 000 la venirea lui Hitler la putere până la 56 000 la începutul celui de-al Doilea Război Mondial.[136] Printre cauze se numărau orientarea tinerilor către Wehrmacht și SS, precum și excluderea studenților evrei. Pe fondul agresiunilor coordonate de Liga Studenților Naziști, universitățile au fost golite de evrei încă din 1933: de la aproape 4 000 de studenți evrei, s-a ajuns în câteva luni la circa 600.[137] Hitler

detesta „intelectualismul cu nas coroiat", influent în mediul academic în perioada Republicii de la Weimar, îndreptându-se împotriva acestuia imediat după ce pusese mâna pe putere.[138] La Dresda, studenții germani s-au grăbit să anunțe că „onoarea le interzice să intre în contact cu evreii".[139] Au fost arestați rectorii universităților din Bonn, Brunswick și Frankfurt.[140]

Și la nivel gimnazial scăderile erau dramatice: în Prusia, de pildă, doar 4000 de copii evrei mai frecventau școli germane în 1936, dintre cei 15000 înscriși în 1932.[141] Efectul presiunii naziste va fi segregarea: 24000 de elevi evrei dintr-un total de aproape 40000 învățau deja, în 1937, în una dintre cele 167 de școli evreiești susținute de comunitate.[142]

Gleichschaltung

„Profeții rasismului și ai artei rasiste ni se păreau în timpul Republicii de la Weimar niște fanatici singuratici, condamnați la frustrare veșnică", scria Hellmut Lehmann-Haupt.[143] Acum venise vremea acestor fanatici. Pe 10 mai 1933 va avea loc, în Piața Operei din Berlin, coordonată de Goebbels, faimoasa ardere a cărților cu conținut „negermanic" *(undeutsche Literatur)*. Într-o procesiune la care au participat 40000 de oameni au fost aruncate pe un rug imens 25000 de cărți ale unor scriitori precum Heinrich Heine, Bertolt Brecht, August Bebel, Karl Marx, Ernest Hemingway, Thomas Mann, Erich Maria Remarque, Heinrich Mann, Jack London, Theodore Dreiser, Franz Werfel, Stefan Zweig. Nu toți erau evrei, însă se făceau vinovați – așa cum spusese Goebbels în discursul rostit în fața rugului – de „intelectualism evreiesc". Manifestația nu s-a limitat la Berlin, ea fiind replicată de asociația studențească controlată de naziști (*Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund*) și în alte centre universitare (fiind amânată câteva zile acolo unde ploaia nu permisese aprinderea rugurilor). Mișcarea făcea parte dintr-un efort mai larg al expertului nazist în propagandă, doctorul

în filologie Joseph Goebbels, de a impune o viziune culturală, morală și politică unică în Germania: *Gleichschaltung*. Spațiul social trebuia invadat de nazism până în cele mai mici detalii – chiar și mingile cu care se jucau copii erau ornate cu svastici.[144] Valorile nongermane, „iudaice" (*jüdisches Literatentum*), urmau să fie purificate și eliminate prin foc (*Säuberung*).[145] „Nu decadenței și corupției morale!" – va striga Goebbels în timpul discursului său, arătând spre rug.

Kulturpolitik, noua politică culturală germană, fusese lansată încă de pe 31 martie 1933, fiind coordonată de Ministerul pentru Instruire Populară și Propagandă, dar implicând și Ministerul Educației și pe cel al Internelor.[146] Toate sferele de activitate intelectuală vor fi supuse purificării antisemite, pentru că, în viziunea lui Hitler, erau dominate și denaturate de către evrei.

> Ceea ce experimentăm azi este capitularea burgheziei intelectuale în fața compozitorilor evrei insolenți, poețașilor, pictorilor, care așază gunoi mizerabil în fața oamenilor noștri și care au dus lucrurile la așa un nivel încât, din pură lașitate, oamenii nu mai îndrăznesc să spună: asta nu ne convine, plecați cu acest gunoi. Nu, împotriva judecății și convingerii lor, așa-zișii intelectuali ai națiunii noastre acceptă drept frumos ceva pus în fața lor de acești oameni.[147]

În 1935 a apărut un „ABC al muzicienilor evrei", Gustav Mahler și Felix Mendelssohn fiind atacați și cenzurați cu predilecție.[148] Statuia lui Mendelssohn din Leipzig a fost distrusă de naziști în 1936, când un compozitor britanic și-a exprimat dorința să o vadă și să depună acolo o cunună de flori.[149] Compozițiile evreilor nu puteau fi utilizate nici în concerte sau la emisiuni radio. Lucrările lui Händel trebuiau curățate de nume evreiești și de abundentele trimiteri veterotestamentare, în vreme ce din operele lui Mozart erau ascunse libretele evreului Lorenzo da Ponte.[150]

În primăvara lui 1933, arhitectul Eugen Hönig fusese numit de Goebbels în fruntea Camerei Reichului pentru Arte Vizuale. Una din principalele misiuni ale acestuia a fost eliminarea de pe piață a negustorului de artă Alfred Flechtheim, care era evreu, Hönig grăbindu-se să condamne, cu referire la acesta, „elementele dintre negustorii de artă care ridicau prețurile... cei care pretindeau că erau mari cunoscători ai artei fără a avea nici o competență morală".[151] Pe 15 octombrie 1933, Hitler a inaugurat lucrările la Casa Artei Germane, care trebuia să alunge din țară „infirmii și imbecilii deformați" ai picturii moderne.[152] Fără succes însă: Expoziția de artă degenerată, menită să-i facă de rușine pe artiști precum Van Gogh sau Picasso, a avut de șapte ori mai mulți vizitatori decât cea nazistă. Pe de altă parte, autorii rasiști au început să se bucure de onoruri de stat: Richard Ungewitter, care scrisese manifeste antisemite precum „Subminarea rasei de către evrei", a fost inclus de Hitler în rândul celor 17 „precursori rasiști și antisemiți" ai regimului care erau stipendiați, în semn de omagiu, cu 300 de mărci lunar din fondurile Cancelariei Reichului.[153] În acest timp, Einstein era nevoit să plece din țară. Primise o ofertă din Spania, unde se dorea fondarea unui Institut Einstein la Madrid – ofertă pe care inițial o acceptase. Memorialistul evreu Victor Klemperer, cel mai lucid cronicar al persecuțiilor antisemite, care își va pierde postul de profesor la Universitatea din Dresda, nota cu ironie că tocmai Spania, unde începuse prigoana împotriva evreilor în epoca Inchiziției, era dispusă acum să salveze un evreu, în vreme ce „Germania consfințește *limpieza de sangre*", vechea purificare iberică a sângelui.[154]

Luna iulie 1933 a adus o generalizare a salutului *„Heil, Hitler!"* în viața publică și administrativă, funcționarilor de stat fiindu-le recomandat – pentru a se sustrage acuzației de antinazism – să îl utilizeze cu sfințenie, în vreme ce Cancelaria Reichului începea să folosească formula în corespondența oficială – procedură care se va generaliza rapid în administrație.[155] Tot în iulie 1933

Martin Bormann devenea secretarul general al lui Rudolf Hess, locțiitorul lui Hitler în fruntea NDSAP; influența sa în continuă creștere îl vor face pe acesta unul dintre cei mai importanți lideri implicați în Holocaust, în calitate de reprezentant personal al Führerului.[156] Ca și el, Bormann era un fost pușcăriaș; petrecuse un an în închisoare după ce ordonase unui grup de bătăuși – printre care se afla și Rudolf Höss, viitorul șef al lagărului Auschwitz – să ucidă în bătaie o persoană care îi datora bani. Nefericitul, care era suspectat și de simpatii comuniste – motiv pentru care Bormann și Höss se considerau „deținuți politici" – sfârșise cu două gloanțe în cap și cu beregata tăiată.[157]

Reacția comunității evreiești în fața persecuțiilor

Efectul de șoc al preluării puterii de către Hitler, al arderii cărților sau al boicotului inițiat de Goebbels se va observa în cifrele emigrației evreiești: așa cum am arătat, 37 000 de evrei vor părăsi Germania în 1933, cu precădere în prima jumătate a anului.[158] Totuși comunitatea evreiască avea trei argumente importante pentru a susține ideea rămânerii în Germania: experiența de lungă durată, evoluțiile politice din ultimii ani și senzația de securitate oferită de sacrificiile recunoscute în beneficiul statului. Primul dintre ele îi făcea pe evreii germani să creadă că valurile antisemite sunt mai degrabă ciclice și se sting repede. Istoria recentă, pe de altă parte, susținea ideea că guvernul lui Hitler nu poate dura mai mult câteva luni, așa cum întâmplase în cazul cabinetelor anterioare. În sfârșit, multe familii de evrei aveau în rândul lor veterani decorați în Primul Război Mondial – iar aceștia fuseseră asigurați, inclusiv de naziști, că se vor bucura de protecție.[159] Exista și un motiv de ordin practic care pleda pentru a rămâne în Germania: restricțiile privind mutarea averii în afara țării, care îi lăsau pe emigranții în pragul sărăciei. În condițiile în care Statele Unite nu mai permiteau intrarea pe teritoriu lor decât în cazuri excepționale, evreii din Germania

puteau spera să ajungă doar într-un stat vecin, precum Olanda sau Franța, fără economii disponibile pentru perioada de instalare și de adaptare. Și vârsta constituia un factor restrictiv, bătrânii având mai puține șanse să ia viața de la capăt în altă parte: 20% dintre evreii germani aveau peste 50 de ani în 1933, în timp ce în 1939 procentul acestora ajunsese deja la peste 50%.[160] Din acest motiv, inclusiv structurile reprezentative ale comunității erau tentate să considere părăsirea Germaniei ca pe o soluție care predispunea la pauperizare.[161] Încercând să reziste, organizațiile locale ale evreilor s-au reunit sub o umbrelă națională încă de pe 12 februarie 1933, fondând ulterior, pe 17 septembrie 1933, Organizația Centrală a Evreilor Germani (*Reichsvertretung der deutschen Juden*) care era condusă de Leo Baeck, rabinul Berlinului.[162] În martie comunitățile au înființat – pentru a veni în sprijinul membrilor afectați de persecuțiile naziste – o Instituție Centrală pentru Ajutor Economic Evreiesc, iar în aprilie, un Comitet Central de Ajutorare și Reconstrucție.[163] Din 7 iulie 1938, într-un moment în care naziștii deveniseră mult mai agresivi, va funcționa o singură organizație, Asociația Evreilor din Germania, tolerată pentru a acorda ajutoare financiare – exclusiv din fonduri proprii – persoanelor sărăcite de persecuțiile și de excluderile impuse de Hitler.[164]

Două grupări, aflate într-o relativă tensiune, se conturaseră în interiorul comunității în această perioadă: sioniștii și asimilaționiștii. Primii erau organizați în jurul revistei *Jüdische Rundschau* și militau pentru emigrarea în Palestina, unde urma să fie construit, în jurul Ierusalimului și al Tel Avivului, un stat evreiesc autentic. În acest scop, ei erau dispuși la un dialog cu naziștii, care – tocmai pentru că doreau o Germanie *Judenrein* – trebuiau să le faciliteze plecarea spre Țara Sfântă. În primii ani ai nazismului, neputând intui în ce direcție va evolua antisemitismul lui Hitler, sioniștii promovaseră sloganul „Poartă Steaua Galbenă cu mândrie!".[165] Sprijinul pentru sionism sporise semnificativ din 1933, tirajul săptămânalului

Jüdische Rundschau crescând de aproape patru ori, la fel ca și donațiile financiare pentru asociațiile care luptau în favoarea plecării spre Palestina.[166] Asimilaționiștii, care erau majoritari și care fuseseră grupați în jurul Asociației Cetățenilor Germani de Religie Mozaică, își investiseră toate eforturile în promovarea ideii de a rămâne în Germania, ca cetățeni cu drepturi egale; ei militaseră împotriva antisemitismului și împotriva lui Hitler, ceea ce îi va transforma într-un un partener inacceptabil pentru guvernul nazist.[167] Așa cum spune Hannah Arendt, sioniștii erau singurii care puteau – și erau acceptați – „să se implice, într-o anumită măsură, în cooperarea noncriminală cu autoritățile naziste".[168] Înainte de *Anschluss* și de *Kristallnacht* – adică de anul fatal 1938, când regimul lui Hitler va intra într-o fază mai radicală – avuseseră loc mai multe tatonări între sioniști și naziști. Pe lângă Acordul de Transfer *Haavara*, lansat încă din 1933, o serie de grupări sioniste vor stabili contacte cu Adolf Eichmann după ce Marea Britanie a limitat drastic imigrația evreilor în Palestina. Sistemul de emigrare forțată pe care Eichmann îl pusese la punct în Austria le oferea acestor sioniști speranța că – în ciuda prigoanei naziste, a persecuțiilor, a violențelor și a confiscării averilor – evreii din Reich ar putea ajunge totuși *în viață* în Palestina. Chiar și înainte de acest moment vor exista discuții: Eichmann a povestit la procesul său de la Ierusalim, din 1961, despre cele două întâlniri pe care le-a avut la Berlin cu un reprezentant sionist, care îl va invita chiar în Palestina. El va face această călătorie bizară – în calitate de spion al lui Heydrich – în 1937, ajungând pentru scurt timp, cu acte contrafăcute de jurnalist, la Haifa, de unde a fost deportat de britanici în Egipt.[169] Eichmann va avea o scurtă întâlnire cu Feival Polkes, care lucra pentru Hagana, armata sionistă – întâlnire soldată cu un eșec. Și Avraham Stern, liderul celei mai antibritanice grupări sioniste din Palestina, Lehi, va ajunge în 1938 la Viena, având contacte cu un nazist care a fost, probabil, chiar Eichmann.[170]

Sterilizarea forțată

Pe 14 iulie 1933, cabinetul lui Hitler a adoptat Legea pentru prevenirea transmiterii bolilor ereditare (*Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*), care permitea sterilizarea forțată a persoanelor cu dizabilități. Această lege a deschis drumul „selecției" celor bolnavi (fizic și psihic), cât și a celor „asociali" sau „necorespunzători rasial" (romi, evrei) – mai întâi prin sterilizare, ulterior prin eutanasiere.[171] Alfred Poetz, părintele eugenismului german și cel care se luptase pentru acest proiect, îi scrisese lui Hitler în aprilie 1933, declarând că sprijină regimul în orice măsură va adopta în direcția cercetărilor sale de o viață.[172] 320 000 de persoane (360 000, după alte estimări) vor fi supuse sterilizării forțate până la prăbușirea celui de-al Treilea Reich – inclusiv surzi, alcoolici sau cei care sufereau de depresii.[173] Cifra sterilizărilor ajunsese deja la 200 000 în 1937.[174] Chiar și „bastarzii din Renania" – copii perfect sănătoși, dar având un părinte african, în general soldat din trupele franceze prezente în Renania și Ruhr în anii 1920 – au fost sterilizați, în 1937, de către Gestapo.[175] Decizia nu putea fi justificată nici măcar în baza legislației rasiste și eugeniste adoptate de naziști, motiv pentru care această operațiune va fi efectuată sub autoritatea Führerului.[176] Pe teritoriul Reichului vor funcționa 181 de Tribunale pentru Sănătate Ereditară, care confirmau verdictele privind eliminarea capacității de reproducere.[177] Majoritatea celor selecționați în acest sens contestau decizia medicală, însă Tribunalele pentru Sănătate Ereditară mențineau hotărârile în peste 90% dintre cazuri.[178] Din 4 000 de astfel de contestații într-un an, doar 41 au fost acceptate.[179]

Așa cum am văzut, eugenia era o veche obsesie a naziștilor, iar între sterilizare și eutanasiere era o graniță foarte fragilă, pe care Hitler era dispus să o depășească rapid. În 1920, la începuturile nazismului, Alfred Hoche și Karl Binding publicaseră lucrarea „Permisiunea de a distruge viața nedemnă de viață", încercând să

scoată în evidență marile pierderile economice suferite din cauza întreținerii persoanelor cu deficiențe mintale doar din rațiuni etice „complet neproductive".[180] (Trebuie spus că moda sterilizării ajunsese și în jumătate din statele americane, unde în 1940 au fost efectuate 30 000 de sterilizări.[181]) Imediat după venirea lui Hitler la putere, ministrul de interne Frick a declarat că regimul nazist nu va irosi bani pe „indivizii inferiori și asociali, cei bolnavi, înapoiații mintal, nebunii, ologii și criminalii"; în schimb, aceștia trebuiau să se aștepte la un proces nemilos de „preselecție și eradicare".[182] Unul dintre exercițiile prezente în manualele de matematică din 1935 cerea elevilor să calculeze costurile întreținerii de către stat a unei persoane cu probleme psihice.[183] Mai târziu, lucrătorii din sistemul de asistență socială rezolvau astfel de exerciții din pasiune; la azilul Schloss Hartheim a fost descoperit, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, un document prin care se calcula că, în șase ani, se pot economisi aproape 900 de milioane de mărci prin uciderea a 70 000 de bolnavi psihic care primeau o rație zilnică de 3,5 mărci.[184]

Alarmați de știrile privind sterilizarea forțată care veneau dinspre cel de-al Treilea Reich, biologul Julian Huxley și antropologul A.C. Haddon au publicat în 1935 lucrarea „Noi, europenii. O trecere în revistă a problemelor «rasiale»", respingând principiile rasiste promovate de știința nazistă. „Vecinii noștri germani", scria ironic Huxley, „și-au atribuit lor înșiși un tip uman teuton, care este blond, cu capul prelung, înalt și viril. Să facem un portret compozit al unui teuton tipic, din cei mai de frunte exponenți ai acestei viziuni. Fie acesta blond ca Hitler, dolihocefal ca Rosenberg, înalt ca Goebbels, zvelt ca Göring și la fel de bărbat ca Streicher."[185]

În etapa consolidării puterii lui Hitler, ambasadorul american William Edward Dodd, numit recent în post, nu a reușit să înțeleagă gravitatea amenințării naziste. Când rabinul Stephen Wise (Congresul Evreiesc American) a încercat să îi deschidă ochii asupra acesteia, ambasadorul Dodd i-a răspuns că „multe

surse accesibile biroului de aici îmi par a indica o dorință de a pune capăt comportamentului sever față de evrei. (...) Sunt foarte convins că persoanele din conducerea guvernului înclină către o politică mai blândă pentru viitorul foarte apropiat."[186] Pe 14 septembrie 1933, ambasadorul Dodd a avut o întrevedere cu ministrul de externe german, Konstantin von Neurath. El a început prin a protesta împotriva atacurilor antisemite, care afectau uneori și cetățeni americani: „Nu văd cum pot permite oficialii dumneavoastră un asemenea comportament sau cum nu văd că este unul dintre cele mai grave lucruri care ne afectează relațiile". Când însă a fost întrebat de von Neurath despre situația evreilor din Statele Unite, ambasadorul Dodd a spus că „avem din când în când dificultăți cu evreii care au pus prea multă stăpânire pe anumite sectoare ale vieții intelectuale și ale domeniului de afaceri".[187]

Dinspre Marea Britanie se revărsau chiar manifestări de simpatie pentru nazism, prințul de Wales declarându-i unui omolog prusac că „nu este treaba noastră să intervenim în afacerile interne ale Germaniei, nici privitor la evrei, nici la altceva".[188] În acest timp, o sumedenie de reprezentante ale nobilimii britanice se declarau „pro-Hitler" sau „pline de entuziasm pentru Hitler".[189]

Alte grupuri discriminate: creștinii, martorii lui Iehova, homosexualii

Relația naziștilor cu Biserica a fost una tensionată. Ei nu urau doar credința mozaică – ură care avea în primul rând un substrat rasial, nu religios –, dar disprețuiau și creștinismul, a cărui morală era în profund conflict cu obsesia lor pentru forță (în mod paradoxal, din rațiuni diplomatice, islamul a fost religia avraamică cel mai bine tratată de către Hitler). Mitologia nazistă – care se propunea ca o religie alternativă, seculară – era încărcată de legende și simboluri păgâne sau ocultiste. Führerul nu avea nevoie de un Dumnezeu transcendent, preferând să-l înlocuiască cu

o mistică imanentă – a sângelui și a rasei. Pe de altă parte, Hitler specula fără rezerve trecutul antisemit al Bisericii medievale:

> Am fost atacat, spunea el, din cauza faptului că am abordat chestiunea evreiască. Biserica Catolică i-a considerat infectați pe evrei vreme de 1 500 de ani, i-a pus în ghetouri, pentru că i-a recunoscut pentru ceea ce erau. În vremea liberalismului, pericolul nu a mai fost văzut. Eu mă întorc la acea perioadă în care a fost implementată o tradiție de 1 500 de ani. Nu suprapun rasa asupra religiei, dar îi recunosc pe reprezentanții acestei rase ca fiind pestilenți pentru stat și pentru Biserică și, prin urmare, fac creștinismului un mare serviciu, împingându-i din școli și din viața publică.[190]

Concilianți când venea vorba de evrei, catolicii aveau propriile probleme cu naziștii. Deși semnase în iulie 1933 Concordatul cu Hitler, promițând tăcere în schimbul toleranței, Vaticanul era scandalizat de atacurile anticreștine ale ideologilor rasiști de tip Rosenberg, pentru care catolicismul era o creație a rabinilor evrei. Imagologia ariană folosită de SS, precum și teoria dominației celor puternici, de care Hitler era obsedat, se dovedeau total incompatibile cu creștinismul – o religie a iertării, care se născuse în interiorul civilizației ebraice. Știind cât de puternică politic fusese mișcarea catolică în Germania, Heydrich (el însuși catolic) proclama în 1936 că evreii și catolicii reprezentau – după eliminarea stângii – cei mai periculoși adversari ai NSDAP.[191] Biserica Catolică va protesta împotriva sterilizării forțate sau a eutanasierii, evitând însă, în general, să se pronunțe asupra persecuțiilor îndreptate împotriva evreilor.

Biserica Evanghelică din Germania era divizată între un curent pronazist – Creștinii Germani – care milita pentru o sinteză între doctrina creștină și cea național-socialistă, și Biserica de Confesiune, organizată în jurul teologiei lui Karl Barth, care fusese alungat de Hitler din Germania.[192] Revendicându-se din clasicele

izbucniri antievreiești ale lui Luther, Creștinii Germani erau fără rezerve rasiști și antisemiți, pledând inclusiv pentru curățarea Bibliei de învățăturile evreiești (Vechiul Testament sau scrierile lui Pavel, între altele).[193] Poziția Bisericii de Confesiune era mai complexă: aceasta refuza cu fermitate să aplice legislația ariană și să-i elimine din rândurile sale pe evreii convertiți, deși tonul față de evreii neconvertiți rămânea sever. Martin Niemöller, care a devenit simbolul mișcării de rezistență a Bisericii de Confesiune, considera în 1935 că evreii erau blestemați de Dumnezeu pentru uciderea lui Hristos. Pe măsură ce persecuția la adresa sa a crescut, Niemöller a început totuși să se arate tot mai solidar cu evreii, rugându-se în 1937 pentru cei care își pierduseră dreptul de a munci în urma legilor rasiale.[194] El va fi arestat și – deși a fost declarat nevinovat în 1938 – va fi închis în lagărul de la Sachsenhausen, din ordinul personal al lui Hitler, apoi, din 1941, la Dachau. După ce a îndurat ani grei de detenție în compania evreilor, Martin Niemöller și-a retractat toate declarațiile antisemite de la începutul anilor 1930, fiind cel care a scris celebrele cuvinte:

> Întâi i-au luat pe comuniști, dar eu nu eram comunist, așa că nu am făcut nimic. Apoi i-au luat pe social-democrați, dar eu nu eram social-democrat, așa că nu am făcut nimic. Apoi a venit rândul sindicaliștilor, dar eu nu eram sindicalist. Apoi i-au luat pe evrei, dar nu eram evreu, așa că am făcut prea puțin. Când au venit să mă ia pe mine, nu mai era nimeni care să-mi ia apărarea.[195]

Și alte categorii „periculoase“ au fost vizate de legi discriminatorii în această etapă. Pe 1 aprilie 1935, gruparea Martorilor lui Iehova a fost interzisă, căzând victimă furiei naziste pentru că adepții săi nu acceptau să jure credință statului și să își satisfacă serviciul militar obligatoriu – reintrodus în Germania din martie 1935. În plus, polițiștii germani considerau – total neîntemeiat – că organizația reprezintă un paravan pentru comuniști. Sfidarea

puterii naziste de către Martorii lui Iehova – care au refuzat orice compromis și și-au păstrat credința – a dus la internarea câtorva sute dintre ei în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen; ulterior, Martorii lui Iehova vor ajunge la Auschwitz. Rezistența demonstrată aici, ca și în închisorile și lagărele din Reich, îi fac pe iehoviști cea mai neînduplecată categorie oprimată de Hitler. Ei au criticat în mod deschis regimul, au refuzat să recunoască autoritatea gardienilor asupra lor, ignorându-le ordinele, și au cerut să fie torturați și executați alături de camarazi, pentru că râvneau să devină martiri.[196] Entuziasmul cu care Martorii lui Iehova alergau spre locul de execuție, grăbindu-se spre mântuire, l-a debusolat pe SS-iști, care au sfârșit admirându-i. Himmler considera că subordonatul său ideal trebuie să dea dovadă de tăria de caracter a unui iehovist.[197] „Membrii SS trebuie să aibă aceeași credință fanatică, de neclintit, în idealul național-socialist și în Adolf Hitler, cum au Martorii în Iehova", explicau comandanții *Schutzstaffel*. „Numai când toți membrii SS vor crede cu fanatism în propria lor filosofie, va beneficia statul lui Adolf Hitler de securitate permanentă." Din cei 30 000 de Martori ai lui Iehova din Germania, aproape 10 000 vor fi arestați de naziști[198] și circa 1 500 vor muri în diferite închisori și lagăre naziste.[199]

De asemenea, pe 28 iunie 1935, naziștii au extins legislația care pedepsea homosexualitatea, permițând inclusiv condamnarea cuvintelor și a gesturilor care puteau avea implicații homosexuale (conform legilor anterioare, erau incriminate doar „activitățile similare cu actul sexual").[200] Prigonirea homosexualilor a început după căderea lui Röhm, când orientarea sexuală a acestuia – cunoscută și tolerată până atunci de Hitler – a fost utilizată intens de propaganda lui Goebbels. Imediat după Noaptea Cuțitelor Lungi, câteva zeci de homosexuali consemnați în registrele poliției au fost trimiși, în mod demonstrativ, la Dachau, urmați, în decembrie 1934, de alți 2 000, arestați după o razie în barurile de profil.[201] Surescitat, Himmler l-a acuzat pe Röhm că ar fi dorit să transforme Germania într-o dictatură gay.[202] Epurări au avut

loc în armată și în organizația Tineretului Hitlerist – acestea fiind uneori bazate pe denunțuri false. Generalul Werner von Fritsch, comandatul forțelor armate, și-a pierdut poziția în 1938 din cauza unor astfel de acuzații, care s-au dovedit a fi nefondate (dar foarte oportune pentru planurile expansioniste ale lui Hitler). Himmler era virulent la adresa homosexualității, considerând-o un pericol major pentru organizația sa și avertizându-și subordonații că vor fi împușcați pentru această infracțiune.[203] Circa 50 000 de homosexuali vor fi reținuți de poliție între 1933 și 1945, marea majoritate fiind găsiți vinovați și trimiși la închisoare (e vorba despre bărbați: femeile nu erau vizate de organele de anchetă).[204] Fiind considerați o provocare la adresa doctrinei rasiale și un pericol în cadrul armatei, cei care își ispășeau pedeapsa puteau fi trimiși, după eliberare, în lagăre de concentrare, unde șansele lor de supraviețuire erau mici.[205] Circa 10 000 de homosexuali – marcați cu semnul roz pe haină – au ajuns în lagăre; deși aici relațiile gay erau mai răspândite, unii dintre *kapos* folosind în acest scop tineri cărora le ofereau, în schimb, protecție, homosexualii condamnați erau tratați cu cea mai mare severitate. În plus, ei puteau fi sterilizați – fiind considerați bolnavi ereditar sau asociali –, dar și castrați, în baza unei legi din noiembrie 1933 care permitea aplicarea acestei proceduri infractorilor sexuali.[206] În 1937, cel mai important tenismen al Germaniei, Gottfried vom Cramm, dublu câștigător la Roland Garros, a fost reținut de poliția politică pentru homosexualitate. A fost eliberat pentru a juca o finală de Cupa Davis de mare importanță împotriva Statelor Unite, Führerul însuși telefonându-i pentru a-i ura succes. După ce a pierdut, a fost condamnat la un an de închisoare pentru că avea o relație cu un tânăr evreu.[207]

Asaltul asupra capitalului evreiesc

Confiscarea proprietăților evreiești s-a bucurat de o mare atenție din partea legiuitorilor naziști. Pe 14 iulie 1933 a fost adoptată

Legea confiscării bunurilor inamicilor poporului și ai statului, care se va aplica adversarilor politici și evreilor; de asemenea, a fost anulată cetățenia evreilor din Europa de Est care emigraseră în Germania în perioada Republicii de la Weimar. Hitler ceruse strivirea „puterii satanice" care „a apucat în mâinile sale toate pozițiile-cheie științifice, intelectuale, dar și ale vieții politice și economice și care veghea asupra întregii națiuni din perspectiva acestor poziții-cheie".[208] Imediat după venirea naziștilor la putere, oamenilor de afaceri evrei li s-a interzis să își facă publicitate în ziare și în reviste. Măsura viza și magazinele universale, considerate de Hitler un monopol evreiesc datorită pionieratului familiilor Tietz și Wertheim în acest domeniu.[209] Considerate „afaceri vampirești" pentru că „sugeau sângele" din micile prăvălii ale negustorilor germani, magazinele universale erau înfierate chiar în „programul peren" al partidului, punctul 16 din cele 25 de principii fundamentale ale nazismului solicitând ca acestea să-și ofere spațiile de vânzare, cu o chirie modică, micilor comercianți germani.[210] Cu prilejul Crăciunului din 1933, membrii SA au pichetat magazinele evreiești, numindu-i trădători de rasă pe cei care își făceau cumpărăturile aici.[211] Acțiunea s-a repetat la Frankfurt, în anul următor, persoanele care insistau să intre în magazine fiind bătute; de această dată, inițiativa aparținuse membrilor locali NSDAP.[212] Pe 25 mai 1935, în centrul Münchenului a fost organizat un boicot al magazinelor evreiești de către personal SS în haine civile.[213]

Un domeniu tradițional evreiesc – cel al textilelor – a rezistat o lungă perioadă asaltului nazist. În 1937, un raport al SD-ului lui Heydrich constata că apelurile naziste privind boicotarea firmelor cu proprietari evrei nu dădeau rezultate; în mod stânjenitor (deși raportul nu menționa asta), al doilea lider al regimului, Göring, achiziționase personal, în 1936, covoare de la firma evreiască Bernheimer din München. O rezistență inerțială împotriva măsurilor antisemite din economie era inevitabilă: din perspectiva unor mari întreprinderi precum IG Farben – care

vor dezvolta, de altfel, o relație privilegiată cu SS –, evreii erau cea mai bună opțiune pentru multe poziții financiare. Din acest motiv, într-o primă etapă, IG Farben va încerca să le protejeze contractele, mutându-i în sucursale din țări fără legislație antisemită.[214] Un caz atipic a fost consemnat în Mannheim-Neckarau, unde comercianții germani s-au încăierat cu trupele SA care nu le permiteau să negocieze cu negustorii evrei.[215]

Firmele de încălțăminte cu proprietari evrei au fost mai afectate, având în vedere programul de militarizare rapidă care trebuia să se desfășoare prin companii ariene, aducând comenzi de sute de mii de bocanci pentru soldați. Între 1933 și 1934, o acțiune concertată a SA a dus la vandalizarea și la închiderea a numeroase magazine în care se vindeau pantofii Salamander, produși de un proprietar evreu și de unul arian. Concomitent, o campanie de defăimare a făcut ca firma să intre în criză, până când acțiunile au fost transferate integral către arieni; din acel moment, compania a înflorit.[216] Planul de transferare a activelor evreiești în mâinile arienilor – în special ale naziștilor – era urmat cu tenacitate, acesta cunoscând două etape: cea a „arianizării voluntare“ (până în 1938) și cea a „arianizării obligatorii“ (după Noaptea de Cristal).[217] Firește, faza „voluntară“ implica, în realitate, utilizarea tuturor instrumentelor represive de care statul dispunea pentru a-i convinge pe evrei să-și cedeze acțiunile și întreprinderile. Baronul Rothschild a fost închis de Himmler până când a renunțat la proprietățile familiei sale.[218] Patronul unei companii de armament, Simson, a fost închis în 1935 pentru că nu a acceptat să-și vândă naziștilor afacerea la un preț simbolic. În interesul statului, afacerea lui va fi în final confiscată.[219] Companiile evreiești erau achiziționate de arieni la prețuri subevaluate, iar băncile germane percepeau un comision de 2% pentru astfel de tranzacții – ele obținând un profit uriaș și constant în urma aplicărilor legilor antisemite.[220] Mai rar, afacerile erau preluate de prieteni germani ai proprietarilor evrei, care găseau soluții pentru a le oferi acestora un preț corect în afara legii. În toată această perioadă, așa cum observă Paul Johnson,

„un număr mare de civili s-au implicat în activități antisemite", discriminările sistematice cerând „un efort la scară națională".[221] Pentru a fi excluși din societate, evreii trebuiau să fie „identificați, apoi deposedați, apoi concentrați. Identificarea îi solicita atât pe medici, cât și pe reprezentanții Bisericii."[222]

Planul pe Patru Ani – prin care Hitler încerca să pregătească Germania pentru război – a făcut din lupta împotriva valutei străine o preocupare centrală. Heydrich va coordona, din 1936, un Birou de Reglementare Valutară care investiga și falimenta firmele evreiești specializate în import-export.[223] Prin prevederile legale privind arianizarea, evreii au fost eliminați rapid – adesea chiar din 1933 –, din consiliile de administrație ale companiilor din domeniul bancar sau din cel al asigurărilor. În mod surprinzător, și filialele germane ale unor companii occidentale, precum General Motors sau British Petroleum, s-au grăbit să își concedieze angajații evrei, pentru a respecta legile naziste.[224] În iulie 1938, un decret stabilea că, dacă un singur evreu se află în consiliul director al unei firme, aceasta trebuia considerată „companie evreiască" –, dar, în acel moment, majoritatea companiilor își concediaseră deja colaboratorii nearieni.[225] Și IG Farben, care își ascunsese peste hotare angajații evrei, a renunțat la 107 dintre ei, care erau directori de departamente.[226] Doar 30 000 de firme evreiești mai erau înregistrate în Germania în 1938, dintre cele 100 000 existente în 1933; de asemenea, în același interval fuseseră închise 41 000 de magazine evreiești dintre cele 50 000 care funcționau în momentul numirii lui Hitler în funcția de cancelar.[227] În 1934, naziștii au modificat Taxa de părăsire a Reichului, asigurându-se că evreii care pleacă din Germania – inclusiv cei care urmau să fie deportați în lagăre – plătesc 25% din bunuri. Un decret din 1939 făcea din statul german „păzitorul" proprietăților persoanelor declarate „absente" – prevedere care va fi aplicată victimelor Holocaustului.[228]

Pe 4 octombrie 1933 a fost emisă Legea editorilor (*Schriftleitergesetz*), care subordona activitatea jurnalistică Ministerului Propagandei și interzicea „nonarienilor" să mai lucreze în domeniu. Nu doar evreii erau excluși, ci și cei căsătoriți cu ei. Gazetarii erau obligați să se înregistreze și să fie validați de un organism subordonat lui Goebbels, să respecte indicațiile Ministerului Propagandei și să nu publice nici o informație care ar fi putut să „slăbească puterea Reichului".[229] Lupta împotriva editurilor sau a jurnalelor liberale evreiești, precum *Frankfurter Zeitung* sau *Berliner Tageblatt*, fusese, de altfel, una centrală în strategia lui Hitler.[230] Încă din 1934, Goebbels se înstăpânise pe *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda,* megaministerul care controla radiodifuziunea, ziarele, cinematografia, publicitatea, cenzura (în mod tradițional sub controlul Internelor) și chiar comunicarea Cancelariei Reichului.[231]

Pe 21 mai 1935, o nouă lege nazistă (*Wehrgesetz)* specifica faptul că serviciul militar era permis exclusiv arienilor și că militarii erau obligați să se căsătorească numai cu femei ariene, până în decembrie evreii fiind epurați din armată. Persoanele cu unul sau doi bunici evrei au fost în continuare acceptate – la solicitarea Wehrmachtului –, neavând însă dreptul să avanseze în grad (cu excepția uzuală a unei dispense din partea Führerului).[232] Aflându-se într-o relație complexă cu corpul ofițerilor – care nu întotdeauna se arăta supus și, după Stalingrad, devenise vinovatul de serviciu pentru eșecurile Germaniei –, naziștii exercitau presiuni constante asupra Wehrmachtului pentru cercetarea evreilor *Mischlinge* (de rasă mixtă) din rândurile sale.[233]

Legile de la Nürnberg

Într-o perioadă foarte scurtă, Hitler parcursese prima fază din propria *Judenpolitik*, eliminând evreii din aproape toate pozițiile cu relevanță în stat: aceștia nu mai puteau fi funcționari publici, avocați, judecători, jurnaliști sau militari. Acest lucru nu făcea

însă decât să deschidă un nou capitol al persecuțiilor, pentru că un regim care se autodefinea prin ura antisemită trebuia să hrănească continuu tema luptei cu „inamicul din interior". Așa se face că pe 15 septembrie 1935 au fost adoptate – într-o ședință specială a Reichstagului la convenția anuală a NSDAP, care avea loc prin tradiție la Nürnberg – Legile rasiale. Acestea erau compuse din Legea cetățeniei Reichului și Legea pentru protejarea sângelui german și a onoarei germane. Li se adăuga, printr-un artificiu, și Legea steagului, care declara însemnul nazist cu svastică drept unic drapel al Germaniei (pentru a lega cumva steagul nazist de problema rasială, legea prevedea că „evreilor li se interzice să afișeze steagul Reichului, steagul național, precum și să afișeze culorile Reichului"). Această măsură a fost grăbită de un incident produs în iulie 1935 la New York, unde steagul cu svastică al pachebotului *Bremen* – mândria flotei comerciale germane – a fost capturat și aruncat în apele râului Hudson de un grup de docheri și marinari comuniști americani.[234] Hitler fusese scandalizat de decizia prin care judecătorul Louis B. Brodsky, un evreu cu viziuni progresiste din New York, îi achitase pe 6 septembrie 1935 pe cei șase învinuiți, motivându-și decizia printr-o adevărată denunțare a nazismului (în condițiile în care Germania utiliza două drapele naționale, judecătorul a avut și posibilitatea de a argumenta că svastica nu reprezenta un steag oficial, comparându-l cu un stindard al piraților).

Fusese, oricum, un an în care retorica antisemită reizbucnise puternic în Germania, fiind însoțită de răspândirea afișelor cu textul „Evreii nu sunt doriți aici" în magazine, cinematografe, restaurante, biblioteci și, uneori, chiar la intrarea în localități.[235] Când ministrul economiei, Hjalmar Schacht, solicitase, în august 1935, încetarea acțiunilor ilegale împotriva evreilor, argumentând că acestea afectau economia germană, el ținuse să precizeze că nu are în vedere acțiunile izolate și individuale (*Einzelaktionen*) precum afișarea însemnului „Evreii nu sunt doriți aici" – acestea trebuiau să continue.[236] În iunie, ministrul Goebbels sugerase că

sentimentul de teroare se risipise în comunitatea evreiască: „Unii oameni cred că noi nu am observat cum evreii încearcă din nou să se răspândească pe străzile noastre. Evreii ar trebui să respecte legile ospitalității și să nu se poarte de parcă ar fi la fel ca noi."[237] Și poliția bavareză constata, la începutul anului, faptul că unii evrei reveneau în țară, sperând că momentul persecuției trecuse: „Se poate considera că nonarienii au emigrat din motive politice, chiar dacă au spus că au plecat în străinătate pentru a-și făuri o nouă viață. Emigranții de sex masculin care se întorc vor fi trimiși în lagărul de concentrare de la Dachau; femeile care se întorc vor fi trimise în lagărul de concentrare de la Moringen."[238]

În viziunea lui Richard J. Evans, asaltul antisemit al naziștilor din 1935 – care a inclus atât Legile de la Nürnberg, cât și violențele *Sturmabteilung* – era explicat de o criză politică profundă:

> Motivele acestei reluări a atacurilor asupra evreilor germani din partea grupurilor partidului și ale Cămășilor Brune în 1935 erau reprezentate mai ales de lipsa tot mai mare de popularitate a regimului... Euforia publică ce însoțise declararea celui de-al Treilea Reich de către naziști, în 1933, scăzuse în cursul lui 1934, iar scurtul avânt dat regimului de către acțiunea decisă a lui Hitler în zdrobirea presupusului puci ai lui Röhm de la finalul lui iunie 1934 dispăruse până la sfârșitul anului. În timpul primelor luni din 1935, Gestapo, Serviciul de Securitate al SS, și alte agenții au raportat o creștere a nemulțumirii populației – condițiile materiale rămânând mizerabile, nivelul șomajului, ridicat, prețul alimentelor și al celorlalte necesități de bază, crescut brusc – și oameni sătui de cererile constante ale regimului de susținere, sprijin și bani.[239]

În al său *Jurnal din Berlin*, corespondentul de presă american William Shirer evoca atmosfera acelor zile:

> *11 aprilie 1935.* Dr. S, un avocat evreu de succes care și-a servit țara pe front în război, a apărut din senin la

apartamentul nostru astăzi, după ce a petrecut câteva luni în „Casa Columbia", închisoarea Gestapo. Tess era acasă și îmi spune că era într-o stare proastă, ușor dezorientat, dar aparent conștient de situația sa, pentru că se temea să meargă acasă și să își întâlnească familia. Tess l-a întărit cu puțin whisky, l-a înveselit și l-a trimis acasă. Soția lui era în pragul depresiei de mult timp. Spunea că nici o acuzație nu i-a fost adusă, decât că era evreu sau semievreu. (...) Mulți evrei vin la noi în aceste zile căutând sfaturi sau ajutor pentru a ajunge în Anglia sau în America, dar, din păcate, putem face puțin pentru ei.[240]

Prin Legile de la Nürnberg, teoriile rasiale naziste vor fi incluse în sistemul de drept german și, așa cum observă Lothar Gruchmann, principiul egalității în fața legii va fi desființat.[241] Evreii deveneau supuși de rang secund ai statului german, fiind plasați într-o altă categorie față de arienii cu sânge pur, cu care nu mai aveau dreptul să întrețină relații consensuale. Din acest moment legea nazistă punea în practică principiul formulat de Hans Frank: „Legal este acel lucru care servește rasei".[242]

În ciuda importanței lor istorice, Legile de la Nürnberg au fost elaborate în mai puțin de două zile – prima dintre ele chiar într-o singură oră – de către secretarii de stat Pfundtner și Stuckart din Ministerul de Interne nazist, precum și de expertul în probleme evreiești (*judenreferent*) al aceluiași minister, Bernhard Loesener. Pentru că Hitler dorea un final apoteotic al reuniunii NSDAP de la Nürnberg – final programat în dimineața de duminică, 15 septembrie 1935, printr-o întrunire a Reichstagului – și considera că adoptarea steagului nazist cu svastică ca drapel de stat nu va fi suficientă, el decisese în ultima clipă să promoveze o lege dedicată evreilor (*Judengesetz*). În consecință, în seara zilei de 13 septembrie 1935, ministrul de interne Frick le-a cerut celor trei subordonați, convocați de urgență la Nürnberg, să dea diferitelor principii antisemite din doctrina nazistă o formă legală. După o noapte albă și după ce Frick a făcut mai multe drumuri

la Führer – care se declara nemulțumit de diferitele ciorne –, Pfundtner, Stuckart și Loesener au elaborat patru versiuni, din care Hitler a ales, în ultimul moment, una. Cu câteva ore înainte de începerea lucrărilor Reichstagului, după miezul nopții, Führerul a solicitat și o lege a cetățeniei Reichului, care a fost elaborată într-o oră și a fost aprobată de el imediat, astfel încât autorii și ministrul Frick au putut încheia noaptea ciocnind un pahar cu vin.[243] Întocmită în aceste condiții, legislația de la Nürnberg va fi dezvoltată în următorii ani prin alte 13 decrete care excludeau evreii din diferite categorii profesionale. Ultimul dintre acestea, adoptat pe 1 iulie 1943, va elimina orice protecție legală pentru aceștia, anihilându-i din punct de vedere juridic.[244]

În cursul ședinței de încheiere a reuniunii naziste de la Nürnberg, care a durat mai puțin de o oră – de la 9:00 la 9:50 –, Hermann Göring a dat citire noilor legi, rostind un discurs care îi va dezarma pe cei care îl vedeau drept liderul moderat și rezonabil din interiorul NDSAP: „Știm că rădăcina finală a descompunerii Germaniei vine, în ultimă instanță, de la acești păcătoși împotriva eredității. (...) Și este datoria fiecărui guvern și mai presus de orice este de datoria oamenilor înșiși să se asigure ca puritatea propriei rase să nu mai fie îmbolnăvită sau umplută de putreziciune vreodată."[245] Göring a făcut referire și la incidentul drapelului nazist de la New York, explicând că svastica reprezenta un „semn pentru noi al luptei împotriva evreilor ca stricători de rasă".[246] Hitler va vorbi, în intervenția sa, despre convingerea naziștilor că fac obiectul unei conspirații evreiești[247]:

> Din păcate, această neliniște internațională pare să fi încurajat opinia evreilor din Germania că a sosit momentul de a opune fățiș interesele evreiești celor ale națiunii germane. Din numeroase locuri s-au primit proteste energice cu privire la acțiunea provocatoare a indivizilor aparținând acestui popor, iar frecvența remarcabilă a acestor rapoarte și similitudinea conținutului lor indică un anumit mod de operare... Singura

modalitate de a rezolva această problemă, care rămâne deschisă, este aceea a acțiunii legislative. Guvernul german este condus în acest sens de gândul că, printr-o singură soluție seculară, ar putea fi încă posibil să se creeze un teren legal pe care poporul german să găsească o relație tolerabilă cu poporul evreu. Dacă această speranță nu va fi îndeplinită și dacă agitația evreiască va continua atât în Germania, cât și în plan internațional, atunci poziția noastră trebuie reexaminată. A treia lege adoptată este o încercare de a reglementa prin lege chestiunea evreiască, care – în cazul în care această încercare eșuează – trebuie apoi înmânată legal Partidului Național-Socialist pentru *o soluție finală*.[248]

În mod semnificativ, Hitler și-a păstrat dreptul de a scoate pe oricine, fără explicații, prin voința Führerului, de sub efectele legilor rasiale.[249] Știm, de pildă, că el a oferit drept cadou, în 1938, de Crăciun, o reclasificare rasială unui birocrat din cancelaria sa care fusese încadrat inițial ca *Mischling* de grad secundar.[250]

Conform definiției propuse în noua legislație, evreu era considerată o persoană cu cel puțin trei bunici evrei (adică născuți în comunitatea *religioasă* evreiască), indiferent de religia sau de cetățenia actuală, în vreme ce german putea fi considerat numai etnicul german cu patru bunici creștini. Baza concepției juridice naziste era așadar, la nivelul bunicilor, una *religioasă*, devenind *rasială* la nivelul copiilor și al nepoților.[251] Cei care intrau în categoria evreilor, conform definiției de la Nürnberg, nu mai erau considerați cetățeni, ci supuși (resortisanți) ai statului (*Staatsangehöriger*). Textele exacte care definesc „evreul" apar în decretul suplimentar din 14 noiembrie 1935 (paragraful 5, secțiunea 1, respectiv paragraful 2, secțiunea 2) și sunt formulate astfel: „Evreu este orice persoană descendentă din cel puțin trei bunici care sunt din punct de vedere rasial evrei în întregime. (...) Un bunic va fi considerat evreu în întregime (*volljüdisch*) dacă el sau ea au aparținut comunității religioase evreiești."[252] Pe lângă evrei, au mai fost stabilite două categorii rasiale, supuse

unor continue dezbateri și reevaluări: *Mischlinge* („corcituri") de grad II (cu un singur bunic evreu) și *Mischlinge* de grad I (persoane cu doi bunici evrei, dacă aceste persoane nu erau de credință mozaică și nu erau căsătorite cu un evreu).[253] În decembrie 1938, o nouă completare a fost adusă legii: în cazul în care un bărbat *Mischling* era căsătorit cu o germană și cei doi nu aveau copii, membrii familiei urmau să fie considerați „evrei în întregime".[254] De asemenea, dacă o persoană cu doi bunici evrei intenționa să se căsătorească cu un arian, aceasta trebuia să înainteze o cerere către Comitetul Reichului pentru protejarea sângelui german (solicitările erau în mod normal respinse).[255]

Pe documentele de identitate ale evreilor urma să fie ștampilat, începând cu 5 octombrie 1938, un „J" roșu. Începând cu 1 ianuarie 1939, pentru o mai ușoară identificare, numele bărbaților urma să fie completat cu „Israel", iar numele femeilor, cu „Sara". Legislația de la Nürnberg va fi extinsă asupra romilor sau a germanilor cu părinți africani. Peste 30 000 de *roma* și *sinti* vor deveni victime ale Legilor de la Nürnberg, intrând din 1938 în competența Oficiului Central al Reichului pentru Lupta Împotriva Pacostei Țigănești.[256]

La solicitarea lui Gerhard Wagner, conducătorul asociației Doctorii Reichului, care milita împotriva „bastardizării" sângelui arian, la Nürnberg au fost interzise căsătoriile între evrei și germani, în vreme ce relațiile sexuale între aceștia erau considerate infracțiuni (catalogate drept „pângărire a rasei" – *Rassenschande*). Evreii nu mai puteau angaja menajere ariene mai tinere de 45 de ani, naziștii considerând că aceștia vor fi ispitiți să întineze puritatea germană.[257]

Textul promulgat al legii suna astfel:

> Sensibilizat de înțelegerea faptului că puritatea sângelui german este condiția esențială pentru existența continuă a poporului german și inspirat de hotărârea inflexibilă de a asigura existența națiunii germane din toate timpurile, Reichstagul a

adoptat în unanimitate următoarea lege, care este promulgată prin prezenta:

Articolul 1

1. Căsătoriile între evrei și cetățeni de sânge german sau de sânge înrudit sunt interzise. Căsătoriile deja încheiate nu sunt valabile, chiar dacă sunt stabilite în străinătate, pentru a eluda această lege.

2. Procedura de anulare poate fi inițiată numai de procurorul de stat.

Articolul 2

Relațiile extraconjugale dintre evrei și cetățeni cu sânge german sau înrudit sunt interzise.

Articolul 3

Evreii nu pot angaja în gospodăriile lor femei supuse ale statului german sau cu sânge înrudit care au sub 45 de ani.[258]

În această perioadă, cercetarea genealogiilor a devenit o obsesie națională, generând o întreagă clasă de experți plătiți pentru a căuta ascendențe și relații de rudenie în arhivele administrației, ale bisericilor și ale sinagogilor. De adeverințele de puritate rasială depindeau atât carierele din aparatul de stat, armată sau SS, cât și libertatea sau chiar viața. În baza principiilor de la Nürnberg va fi introdus „certificatul arian" (*Der Ariernachweis*), care era surclasat de un „certificat arian superior", care putea dovedi origini pure încă de la 1800. Aceste documente certificau faptul că „nici unul dintre strămoșii paterni sau materni nu are sânge evreiesc sau colorat".[259] Originile sănătoase puteau fi probate și cu ajutorul unul „pașaport al străbunilor" (*Ahnenpass*) extras din arhivele bisericești.[260]

Interzicerea relațiilor dintre evrei și germani – a „pângăririi rasei" sau, în traducere fidelă, a „rușinii rasiale" (*Rassenschande*) – era o mai veche obsesie a naziștilor. Încă din februarie 1922 Hitler explicase într-un discurs că „fiecare evreu care este

prins cu o blondă ar trebui... nu vreau să spun spânzurat, dar ar trebui să existe o curte care să-i condamne pe acești evrei".[261] Revenise asupra ideii și în *Mein Kampf:* „Cu o bucurie satanică pe față, tânărul evreu cu păr negru așteaptă la pândă fata nebănuitoare, pe care o pângărește cu sângele său, furând-o astfel de la ai săi".[262] Presiuni pentru interzicerea relațiilor dintre evrei și arieni fuseseră făcute de naziști, în frunte cu Alfred Rosenberg și Julius Streicher, imediat după preluarea puterii. În Cuxhaven, în 1933, o femeie „ariană" fusese plimbată pe străzi, alături de un bărbat evreu, purtând la gât o pancartă pe care scria: „Sunt o scroafă pentru că m-am încurcat cu un evreu".[263] În cursul unei manifestații organizate la Hamburg, pe 30 august 1935, Streicher evocase sute de presupuse violuri ale evreilor asupra femeilor ariene, povestind că, după naștere, aceste femei au descoperit „în pătuț o mică maimuță".[264] Deși în iulie 1934, Curtea Supremă a Reichului constatase că o căsătorie încheiată de un arian cu o evreică nu putea fi dizolvată legal pe motive rasiale,[265] la numai un an distanță, în iulie 1935, ministrul de interne Frick blocase *de facto* căsătoriile dintre germani și evrei, anunțând o soluționare iminentă a acestei chestiuni prin lege.[266] Un motiv care stătea la baza grabei cu care acționau naziștii era viteza procesului de asimilare a evreilor (*Selbstauflösung*) prin căsătorie: în anul 1933, procentul mariajelor evreiești în afara religiei mozaice crescuse în Germania la 28% (la începutul secolului era de doar 7%).[267] Tot în 1933 existau 35 000 de familii mixte (evrei-creștini) în Germania, dar numărul acestora se va reduce rapid, prin emigrare și creștinare,[268] scăzând la 15 000 numărul evreilor germani care făceau parte dintr-o familie mixtă. Nu mai mult de 125 000 de urmași rezultaseră din aceste mariaje mixte; naziștii estimau eronat cifra acestor *Mischlinge* la 300 000.[269] Statutul căsătoriilor mixte era problematic din punct de vedere politic în cazul în care componentul german al familiei, mai ales dacă era bărbat, insista să protejeze membrul nearian; în aceste situații, pentru a evita un scandal public, naziștii făceau unele concesii.

totuși ei încurajau prin orice mijloace arienii să divorțeze de partenerul evreu: era suficient să folosești argumentația rasială și divorțul era pronunțat. De asemenea, situațiile generate chiar de persecuția nazistă – precum pierderea dreptului de a munci sau deportarea în lagăr – erau folosite ca pretext legitim pentru divorț.[270]

Pentru a clarifica în detaliu noțiunea de pângărire rasială, o nouă definiție a relațiilor sexuale a fost stabilită de Curtea Supremă germană: „Conceptul de relație sexuală include toate relațiile naturale și nenaturale, adică, în afară de relația sexuală în sine, toate activitățile sexuale, cu un membru al sexului opus, care se petrec în loc de actul sexual propriu-zis, pentru satisfacerea nevoilor sexuale cel puțin ale unuia dintre parteneri".[271] Până în 1939, fuseseră deja cercetate de organele de anchetă aproape 1 700 de cazuri de „pângărire a rasei", rata de condamnare fiind de 90%; se dictau, în medie, pedepse de doi–trei ani de închisoare.[272] Aproximativ jumătate dintre dosare erau inițiate în urma unor plângeri ale populației – nu plecând de la informații furnizate de Gestapo.

Unul dintre cele mai cunoscute cazuri de „pângărire rasială" a fost cel al lui Leo Katzenberger – un om de afaceri care conducea comunitatea evreiască din Nürnberg –, condamnat la moarte pentru o potențială relație cu Irene Seiler, o tânără fotografă cu „sânge german" care îi era chiriașă. În baza zvonurilor și a unui denunț anonim care îl acuza că fusese văzut părăsind apartamentul Irenei Seiler după lăsarea întunericului, Katzenberger a fost arestat în 1941. Cazul a fost preluat de judecătorul nazist Oswald Rothaug, care a aplicat circumstanțele agravante ale legislației de război pentru a obține nu doar condamnarea la închisoare a lui Leo Katzenberger (conform Legilor de la Nürnberg), ci ghilotinarea sa. În verdictul judecătorului Rothaug apăreau următoarele argumente:

> Curtea este convinsă că în perioada dintre instituirea legilor de la Nürnberg și martie 1940, Katzenberger și Seiler

au avut în mod repetat relații sexuale într-un număr neidentificabil de ocazii. Conform Legii privind protecția sângelui, categoria relațiilor extraconjugale include, în afară de coit, orice fel de activitate sexuală cu o persoană de sex opus care servește la înlocuirea actului sexual și la satisfacerea dorinței sexuale a cel puțin unuia dintre partenerii implicați. În cazul inculpatului s-au produs următoarele: Katzenberger a tras-o pe Seiler spre el, a sărutat-o, i-a atins și mângâiat gambele deasupra rochiei. Dezlănțuite asupra lui Seiler într-o manieră nebunească, aceste acțiuni ale lui Katzenberger, pe care inculpatul le-a recunoscut, sunt egale cu ceea ce este cunoscut popular ca „frecare". Este evident că motivația pentru astfel de întreprinderi ar putea fi doar de natură sexuală. Chiar dacă evreul ar fi efectuat asupra lui Seiler numai aceste așa-numite „acțiuni de substituire a actului sexual natural", ar fi fost suficient pentru a fi pus sub acuzarea de întinare de rasă.[273]

Excluderea din societate

Chiar înainte de promulgarea Legilor de la Nürnberg, excluderea evreilor din societate devenise deja o realitate: presiunea nazistă funcționa atât prin interdicții explicite, cât și prin participarea voluntară a comunității germane. În 1934, în urma intervenției lui Goebbels, care era obsedat de domeniul artistic, actorilor evrei li s-a interzis să mai profeseze – atât în teatre, cât și în cinematografie.[274] De asemenea, autorii evrei nu puteau fi utilizați și citați în practica judiciară germană, în vreme ce studenții evrei nu-și mai puteau susține tezele de doctorat.[275] Pe 4 aprilie 1933, evreii au fost excluși din Asociația Germană de Box – Eric Seelig, campion la categoria mijlocie, fiind unul dintre cei afectați; pe 24 mai s-a aliniat acestei prevederi și Liga Germană de Gimnastică.[276] Tenismenul Daniel Press a fost eliminat din echipa de Cupa Davis. Pentru a-și continua activitatea, sportivii evrei își vor fonda o asociație proprie, care în anul 1934 număra 35 000 de

membri.[277] Și Asociația Compozitorilor Germani s-a grăbit să se descotorosească de membrii evrei.[278] O Ligă a Culturii Evreiești, fondată de muzicianul Kurt Singer, va reuni peste 8 000 de intelectuali excluși de naziști din organizațiile arianizate.[279] Când au înțeles prestigiul de care se bucura liga – care avea aproape 200 000 de abonați pentru evenimente culturale –, naziștii au ținut să preia controlul asupra ei, antisemitul Hans Hinkel devenindu-i președinte. Principala preocupare a acestuia va fi interzicerea clasicilor germani – de la Goethe la Mozart – din repertoriul de spectacole al ligii.[280] Din noiembrie 1938, evreilor le va fi interzis accesul la orice eveniment public cu caracter cultural.[281]

Din decembrie 1935, numele soldaților evrei căzuți în Primul Război Mondial nu mai putea fi amintit pe monumente, conform unui ordin al lui Goebbels.[282] Tot în 1935, în cadrul SD (Serviciul de Securitate al SS) a fost organizată o Divizie pentru probleme evreiești: aici vor înflori carierele lui Adolf Eichmann și ale colaboratorilor săi, Theodor Dannerker și Dieter Wisliceny – nume care vor deveni tot mai cunoscute din momentul în care Germania a început să înglobeze noi teritorii. Implicarea lor în Holocaust va fi, așa cum vom vedea, decisivă.

Efectul presiunii antisemite se simțea și în viața micilor orașe. Deși nu era privită cu ostilitate, comunitatea evreiască din Northeim, compusă din numai 120 de persoane, a fost izolată – în numai câteva luni de la venirea lui Hitler la putere – de viața socială și economică, din conformism și prudență: clienții au încetat să mai utilizeze serviciile medicului evreu de teama unor hărțuiri ale SA, magazinele evreiești au fost falimentate deliberat prin comenzi pe datorie neonorate și evreii înșiși au evitat să mai iasă din casă.[283] Această politică s-a dovedit și mai eficientă în zonele radicale din Franconia, unde un steag nazist a fost înălțat în Hersbruck, în mai 1934, pe pământurile ultimului evreu care decisese să plece din zonă.[284]

Jocurile Olimpice din 1936, găzduite de Berlin – în vreme ce ediția de iarnă s-a desfășurat la Garmish-Partenkirchen, în

apropiere de München –, au avut un rol important în calmarea freneziei antisemite timp de aproape un an, între adoptarea Legilor de la Nürnberg și apogeul Războiului Civil din Spania. Jocurile Olimpice de la Berlin trebuiau să surclaseze, în opinia Führerului, din motive ideologice, ediția precedentă, care avusese loc la Los Angeles. Naziștii au investit masiv într-un stadion de 110 000 de locuri, gândit special pentru ritualul de adulație de tip Nürnberg. Goebbels era conștient și de uriașa valoare propagandistică a unui eveniment cu 49 de țări participante, care urma să fie televizat în premieră, dar și urmărit la radio în peste 40 de state.[285] Flacăra olimpică a fost aprinsă de Fritz Schilgen, declarat de Goebbels o încarnare a atletului arian.[286]

Sportivii evrei din Germania au fost epurați din lotul olimpic german, în urma unei campanii susținute de ziarul *Völkischer Beobachter* (campania viza și atleții de culoare, însă Hitler nu putea risca un boicot american din acest motiv). Săritoarea în înălțime de origine evreiască Gretel Bergmann, care era favorită la o medalie și se pregătea de doi ani alături de lot, a primit o scrisoare cu două săptămâni înainte de ceremonia de deschidere, fiind informată că nu mai este acceptată în echipă (ea va emigra la New York un an mai târziu). Și Lilli Henoch, o atletă excepțională, de zece ori campioană a Germaniei, care stabilise recorduri mondiale la aruncarea discului, aruncarea greutății și ștafeta de 4x100 de metri, a fost împiedicată să participe la Olimpiadă. Soarta ei va fi una tragică: în 1942 va fi deportată, alături de familie, în ghetoul din Riga, fiind împușcată de *Eisatzengruppe* A câteva zile mai târziu. Numai trei sportivi cu origini parțial evreiești vor fi acceptați în final în lotul Germaniei – pentru a contracara atacurile din presa internațională. Între aceștia, floretista Helene Mayer, care avea o mamă creștină și un pronunțat aspect arian. Mayer câștigase aurul olimpic cu opt ani înainte, la Amsterdam (1928), iar la Olimpiada de la Berlin va obține medalia de argint, fiind învinsă în finală de o altă evreică, Ilona Elek din Ungaria, care a rămas

până azi cea mai titrată scrimeră din istorie. Unii sportivi evrei din alte state au refuzat participarea la *Olympische Sommerspiele* 1936 din cauza lui Hitler și a ideologiei naziste: între ei, scrimerul francez Albert Wolff, atletul american Milton Green sau atletul sud-african Sid Kiel.

Totuși în anul Jocurilor Olimpice naziștii vor evita acțiunile antisemite de amploare, încercând să promoveze imaginea unui stat civilizat și să nu ofere argumente celor care cereau boicotarea „Olimpiadei lui Hitler": Führerul avea prea mult de câștigat din imaginile în care era întâmpinat cu salutul nazist de peste 100 000 de oameni. În consecință, din Berlin sau din Garmish-Partenkirchen vor fi înlăturate afișele care anunțau: *Juden haben keinen Zutritt* („Evreii nu au voie să intre"), iar jurnalul antisemit de scandal *Der Stürmer* nu va fi acceptat în centrele olimpice.[287] Hitler se arăta moderat și pentru că – profitând de complicitatea lui Mussolini și de indiferența britanică – ordonase, pe 2 martie 1936, remilitarizarea Renaniei, făcând irelevant Tratatul de la Versailles, mărindu-și baza electorală și justificând prin acest succes investițiile în armată.[288] Găsea util un ton împăciuitorist pentru o vreme, ținând cont că din punct de vedere militar blufase, trimițând în Renania doar 19 batalioane de infanterie, fiind total descoperit dacă francezii ar fi reacționat – lucru pe care l-a admis și el.[289]

Pe de altă parte, romii vor cunoaște acum persecuții suplimentare. Cu câteva săptămâni înainte de ceremonia de deschidere a Jocurilor Olimpice, în iulie 1936, 600 de romi din Berlin vor fi arestați și internați într-un lagăr organizat special pentru ei lângă Berlin (Berlin-Marzahn Rastplatz). Unii vor fi executați, iar restul vor fi sterilizați și utilizați pentru muncă forțată în industria de armament.[290] Aproape 30 000 de romi erau înregistrați în anii 1920 în Germania. Aceștia reprezentau, în fapt, trei mari grupuri nomade: *sinti, roma, laleri.*[291] Considerați periculoși atât din motive rasiale, cât și pentru că puteau fi asociați cu vagabondajul sau cu refuzul de a munci – aspru pedepsite în Reich –,

romii vor fi vizați de un ordin special al Ministerului de Interne din 1936, prin care urmau să fie concentrați în lagăre, în regim semideschis, la marginea marilor orașe.[292] Pentru ideologii naziști, romii constituiau o problemă, asocierea lor cu India – leagănul arienilor – punându-i în încurcătură. Abia din 8 decembrie 1938 Himmler va interveni decisiv asupra subiectului, prin intermediul unui decret prin care se pronunța pentru stabilirea unei „soluții finale la problema țigănească".[293] Sub coordonarea doctorului Robert Ritter, specialistul statului nazist în domeniu, romii au început să fie studiați din perspectivă rasială, putând fi declarați fie „țigani puri" (cu cărți de identitate speciale, maro), fie „de rasă țigănească amestecată" (cărți de identitate maro cu dungă albă), fie „nomazi fără sânge țigănesc" (cărți de identitate gri).[294] Romilor li s-a interzis să călătorească în cete și, din martie 1939, să se căsătorească cu cetățeni germani.[295]

După adoptarea Legilor de la Nürnberg, juriștii naziști s-au concentrat, în intervalul 1936–1938, pe excluderea evreilor din meseriile considerate burgheze. În 11 ianuarie 1936, nonarienilor li s-a interzis să practice meseria de consultant fiscal. Pe 3 aprilie 1936, și veterinarii evrei au fost excluși din branșă. Pe 15 octombrie 1936 a venit rândul profesorilor din școlile publice.[296] Pe 5 februarie 1938 le-a fost interzis evreilor să mai fie vânzători la licitații. Pe 18 martie 1938, prin Legea armelor, evreii nu mai puteau fi vânzători de arme.[297] Conform Legii moașelor din 21 decembrie 1938, această meserie era interzisă evreicelor.[298] Pe 25 iulie 1938, marea majoritate a medicilor evrei au fost excluși din branșă.[299] Dentiștii și farmaciștii au avut aceeași soartă din ianuarie 1939.[300]

Și copiii au fost vizați: din 9 aprilie 1937, elevii evrei din Berlin – unde Goebbels era *Gauleiter* – nu au mai fost primiți la școală.[301] Era doar un preludiu pentru decizia din 15 noiembrie 1938, prin care toți copiii evrei erau excluși din școlile publice germane.[302] Evreii din Berlin erau, de altfel, mai expuși capriciilor lui Goebbels și Hitler, care puteau ordona măsuri împotriva

lor pentru că îi zăreau din mașină, în drum spre birou. Cei doi au ordonat, în vara lui 1938, mai multe razii în capitală, în urma cărora aproape 2 000 de evrei au fost arestați.[303] Pentru că orașul trebuia să fie o oglindă a Reichului *Judenrein*, Goebbels fixase pe 4 iunie 1939 „scopul – scoaterea evreilor din Berlin".[304] Din noiembrie 1939 evreii au început să fie mutați în imobile separate de cele ale arienilor.[305]

Discriminările se instituiau accelerat și în domeniul divertismentului. Pe 11 iulie 1938, printr-un ordin al Ministerului de Interne, evreilor le era interzis accesul în centrele de tratament balnear: naziștii aveau o obsesie mai veche de a-i elimina din zonele unde se scăldau arienii – invocând atât riscul „pângăririi rasei", cât și pericolul transmiterii unor boli.[306] Din aceleași motive, pacienții evrei nu mai erau acceptați în spitalele din Düsseldorf.[307] Pe 6 decembrie 1938, restricțiile au fost completate pentru a include orice bazin, baie publică, spațiu de joacă sau zonă pentru practicarea sportului.[308] De pe 1 august 1939, evreilor le era interzis chiar și să cumpere bilete la loterie.[309] Hitler a ordonat personal ca accesul evreilor să fie interzis în hoteluri sau restaurante prestigioase. Sălile de așteptare și trenurile au fost supuse procesului de segregare tot în 1939.[310] Se vor adăuga piețele și, în final, pur și simplu, străzile cunoscute.[311] Pe cabinele telefonice s-a montat anunțul: „Accesul evreilor interzis".[312]

În ciuda tuturor măsurile menite să elimine evreii din economie, realitatea demonstra că piața necesita încă prezența acestora. Un raport elaborat de Gestapoul din München în 1 august 1937 anunța că

> o mare parte dintre țărani încă încheie afaceri cu evrei. (...) Numai în regiunea guvernamentală Schwaben-Neuberg, peste 1 500 de săteni au avut legături comerciale cu vânzătorii de vite evrei în decursul anilor 1936–1937. Se pare că motivul din spatele acestei deplorabile stări de fapt este lipsa de negustori de vite arieni, demni de încredere, cu capital în

> zona rurală, din această cauză țăranii fiind obligați să încheie afaceri cu evreii. Așadar, spre exemplu, între 80 și 90 la sută din vânzările și cumpărările de animale de pe piața Nördlingen se află în mâinile evreilor. (...) Motivul mai profund, însă, stă în atitudinea țăranilor, care arată o totală lipsă de interes față de problema rasei. (...) Situația indică în continuare faptul că majoritatea țăranilor sunt complet imuni la învățăturile ideologice ale național-socialismului și că doar dezavantajele materiale îi obligă să intre în relații de afaceri cu negustorii arieni.[313]

În urma raporturilor de acest gen, Gestapoul va lansa măsuri dure atât împotriva negustorilor evrei de vite – care vor fi eliminați din abatoare și din piețe –, cât și împotriva germanilor care se încăpățânau să facă afaceri cu ei, aceștia fiind excluși din raporturile juridice cu statul nazist până își revizuiau opiniile.[314]

Acapararea averilor evreiești – oricât de neînsemnate – a necesitat elaborarea unei legislații speciale. Un ordin din 26 aprilie 1938 obliga evreii să raporteze orice bunuri care depășeau suma de 5 000 de mărci,[315] în vreme ce decretul din 3 octombrie 1938 stabilea modul în care urma să se facă transferul bunurilor evreiești către cetățenii germani.[316] Decretul din 12 noiembrie 1938 privind excluderea evreilor din viața economică a Germaniei impunea închiderea tuturor afacerilor evreiești.[317] Pe 14 decembrie 1938, toate contractele statului german cu firme evreiești erau anulate.[318] Din februarie 1939, evreii trebuiau să ofere statului, fără compensație, orice metale sau pietre prețioase aflate în proprietatea lor (diamante, aur, argint etc.).[319] Banii, acțiunile, obiectele de valoare trebuiau depuse în conturi la care ei nu mai aveau acces decât printr-o dispensă acordată de stat.[320] Legile de protecție în muncă sau de protecție socială nu se mai aplicau evreilor, care puteau fi obligați să lucreze în condiții periculoase, începând de la 14 ani, un număr indefinit de ore și fără plata concediului.[321] Din aprilie 1939, evreii și-au pierdut dreptul de a fi chiriași, putând fi evacuați cu prima ocazie.[322] Pe 5

ianuarie 1938 a fost emisă Legea privind schimbarea familiei și a numelor personale, evreilor fiindu-le interzis să își modifice numele – între altele și pentru a nu-și putea ascunde proprietățile.[323]

Excluși din meserii, cu averile confiscate, fără posibilitatea de a avea o viață socială, evreii erau practic consemnați în locuințe (în curând și acestea vor începe să fie confiscate). Pentru a oficializa această izolare, pe 28 noiembrie 1938 Ministerul de Interne al Reichului stabilea că libertatea de mișcare a evreilor este restricționată.[324] Fiecare oraș în parte putea decide în ce zone și în ce interval nu mai au dreptul aceștia să circule.[325] Nu mai puteau deține mașini, carnete de conducere și, desigur, arme.[326] În aceste condiții, ei deveniseră niște exponate vii – utilizate de propaganda lui Hitler pentru a putea arată poporului german, în preziua celui de-al Doilea Război Mondial, chipul „inamicului". Deloc întâmplător, pe 8 noiembrie 1937, Josef Goebbels și editorul *Der Stürmer*, Julius Streicher, au inaugurat expoziția *Der Ewige Jude* (*Evreul etern*) la München, încercând să hrănească, prin intermediul ei, ideea conspirației iudeo-bolșevice. Expoziția s-a bucurat de un public de peste 400 000 de vizitatori, fiind ulterior plimbată la Viena și la Berlin.[327]

Un oarecare sprijin a venit în această perioadă, așa cum am anticipat deja, din partea ministrului economiei celui de-al Treilea Reich, Hjalmar Schacht. Deși era antisemit și adera în principiu la programul nazist de eliminare a evreilor din economie, Schacht era un conservator care cerea metodă și „legalitate" chiar și în această întreprindere. În plus, era îngrijorat de efectele economice ale operațiunii. Respingea metodele brutale ale SS și SA, delimitându-se într-un discurs din 1935 de „eroii care mânjesc vitrinele magazinelor sub protecția întunericului, etichetând orice cetățean german care cumpără bunuri din magazinele evreilor drept trădător al cetățenilor".[328] Planul gândit de Hjalmar Schacht pentru a crește veniturile celui de-al Treilea Reich prin scoaterea evreilor din țară era o reluare – în condiții mult mai severe – a ideilor din Acordul de Transfer Haavara. Organizațiile evreiești

ar fi urmat să strângă circa 600 000 de dolari pentru finanțarea emigrării; în plus, 25% din proprietățile evreiești din Reich (inclusiv Austria) urmau să intre într-un fond care, fiind convertit în mărci, ar fi trebuit să stimuleze exporturile Germaniei. Restul de 75% din proprietăți ar fi asigurat o sumă din care urmau să fie întreținuți evreii din Reich înainte de imigrare și în cursul acesteia. Două probleme au blocat însă proiectul lui Schacht: opoziția lui Ribbentrop (deși, din câte se pare, Hitler și Göring au fost de acord) și lipsa unor direcții viabile pentru imigrare.

Planuri de război

Deși Hitler era obsedat de obținerea independenței agricole a țării – având în vedere trauma din 1918, când Germania se prăbușise pe fondul lipsei de hrană și de materii brute –, acest obiectiv era imposibil de atins în paralel cu reînarmarea și dezvoltarea armatei (care consumau resurse uriașe, inclusiv umane), precum și cu antisemitismul (care priva Germania de o mână de lucru calificată în agricultură, obligată să emigreze). În 1939, țara nu producea suficiente ouă, leguminoase sau grăsimi, deși obținuse o anumită autarhie în privința cărnii, a cartofilor, a pâinii și a zahărului.[329] Furajele pentru cai – animale esențiale în campania din URSS – erau asigurate doar în măsură de 70% din resurse interne, în vreme ce producția de cereale era similară celei de dinaintea Primului Război Mondial.[330] Totuși Hitler decisese să investească în primul rând în programul de înarmare, optând pentru avioane și tancuri în locul caloriilor. Planul său era să obțină cereale și alte materii prime prin război și extinderea spațiului vital german: victoriile Wehrmachtului urmau să ducă la o „creștere a *Lebensraum* și, ca atare, a surselor de materii prime și de alimente".[331]

Un memoriu pregătit de Hitler încă din septembrie 1936 semnala problemele cu care se confrunta Germania: suprapopularea, lipsa materiilor prime și a hranei îndestulătoare. În

paralel, Führerul relua discursul antisovietic cu un nou avânt: „Esența și scopul bolșevismului sunt eliminarea elementelor umane care, până acum, au dovedit reale capacități de conducere și înlocuirea lor cu evreimea mondială".[332] Pentru a evita „anihilarea germanilor" pregătită de sovietici, „forțele armate germane trebuie să fie operaționale în cel mult patru ani".[333] Până atunci, cu ajutorul unor companii precum IG Farben, Germania trebuia să încerce să obțină petrol și cauciuc sintetic pe cale industrială (așa urma să apară lagărul Auschwitz III).[334] În acest scop, pe 18 octombrie 1936 Hermann Göring prelua de la Schacht controlul planificării economice. Obiectivul care îi fusese fixat: pregătirea accelerată pentru război. Cu câteva luni înainte, în februarie 1936, Martin Bormann anunța într-o întâlnire a liderilor NSDAP că „scopul Partidului Național-Socialist, de a scoate orice urmă de evreitate bucată cu bucată din toate sferele vieții poporului german, rămâne ferm fixat".[335]

Pe 5 noiembrie 1937, Hitler a convocat la Cancelaria Reichului o ședință istorică, care va dura mai mult de patru ore: marina, armata și aviația se certau pe resursele pentru reînarmare și Führerul considera că venise momentul să își expună planurile pentru viitor.[336] El le-a spus celor cinci participanți – von Neurath (ministrul de externe), vom Blomberg (ministrul de război), von Fritsch (armată), Göring (aviație) și Raeder (marină) – că „viitorul Germaniei era în întregime condiționat de soluționarea nevoii de spațiu și o astfel de soluție putea fi căutată, desigur, numai într-o perioadă previzibilă de aproximativ una până la trei generații".[337] Hitler a explicat că „scopul politicii germane a fost de a asigura securitatea și păstrarea comunității rasiale și extinderea acesteia. Prin urmare, era o chestiune de spațiu. Comunitatea rasială germană cuprindea peste 85 de milioane de oameni și, din cauza numărului lor și a dimensiunilor înguste ale spațiului locuibil din Europa, a constituit un nucleu rasial concentrat, așa cum nu mai putea fi găsit în nici o altă țară, lucru care oferea dreptul la un spațiu de locuit mai mare decât în cazul altor popoare."[338]

Constatând că „autarhia în sectorul alimentar și în economie, în general, nu mai poate fi susținută“[339], Führerul a proclamat că „singurul remediu, unul care ne-ar putea apărea ca vizionar, constă în dobândirea unui spațiu de locuit mai mare – o căutare care a fost dintotdeauna la baza formării statelor și a migrației popoarelor“.[340] Pe scurt, Hitler pleda pentru război și căuta o direcție pentru acesta: „Întrebarea pentru Germania era: unde ar putea obține cel mai mare câștig la cel mai mic cost?“[341] Răspunsul său era unul clasic pentru gândirea strategică germană – nu peste mări, ci în est:

> Dacă acceptăm securitatea situației noastre alimentare ca principala întrebare, spațiul necesar asigurării acesteia poate fi căutat doar în Europa, nu – precum în viziunea liberal-capitalistă – în exploatarea coloniilor. Nu este vorba de a dobândi populație, ci de a câștiga spațiu pentru uz agricol. Mai mult, zonele producătoare de materii prime pot fi căutate mai util în Europa, în imediata apropiere a Reichului, decât în străinătate.[342]

Problema lui Hitler era că expansiunea nazistă spre răsărit ar fi reactivat alianța anglo-franceză: „Politica germană a trebuit să se confrunte cu doi inamici inspirați de ură, Marea Britanie și Franța, cărora un colos german în centrul Europei le-a stat ca un ghimpe în coaste, ambele țări opunându-se oricărei consolidări suplimentare a poziției Germaniei, fie în Europa, fie în străinătate; în sprijinul acestei opoziții la adresa Germaniei, ele au putut conta pe acordul tuturor partidelor lor politice. Ambele țări au văzut în înființarea bazelor militare germane de peste mări o amenințare la adresa propriilor comunicații, o dezvoltare a comerțului german și, în consecință, o consolidare a poziției Germaniei în Europa.“[343]

În aceste condiții, Hitler preconiza un război în viitorul apropiat, oferind și un termen-limită pentru declanșarea

acestuia: „Nimeni nu știe astăzi care va fi situația în anii 1943–45. Un singur lucru e sigur" – consemna stenograma – „că nu putem aștepta mai mult. Dacă Führerul mai trăia atunci, hotărârea lui inalterabilă era de a rezolva problema spațiului pentru Germania cel târziu până în 1943–45."[344] În sprijinul declanșării războiului pleda și riscul de a pierde avantajele tehnologice de care se bucura armata germană: „Echiparea armatei, a marinei și a aviației, precum și formarea corpului de ofițeri au fost aproape finalizate".[345] Echipamentul și armamentul erau moderne; în eventualitatea unei întârzieri, exista pericolul perimării lor. Mai ales, secretul „armelor speciale" nu putea fi păstrat pentru totdeauna. În ipoteza unui război cu Franța și Marea Britanie, Führerul indica și o direcție a expansiunii germane: „Pentru îmbunătățirea poziției noastre politico-militare, primul nostru obiectiv, în cazul în care suntem implicați în război, trebuie să fie răsturnarea simultană a Cehoslovaciei și a Austriei, pentru a elimina amenințarea flancului nostru în orice posibilă operațiune împotriva Occidentului".[346]

Toți cei care au avut rezerve față de viziunea războinică a lui Hitler exprimată în întâlnirea din 5 noiembrie 1937 vor fi eliminați rapid din fruntea statului: ministrul de război vom Blomberg, ministrul de externe von Neurath, comandantul armatei, von Fritsch, dar și Schacht, persoana responsabilă de programul economic. Cheltuielile militare ale Germaniei au crescut de la 1,5% din PIB în 1933 la 21% din PIB în 1938, adică de la 478 de milioane de mărci la 9 137 de milioane în 1938.[347]

Pe măsură ce Hitler și Mussolini, pe de o parte, și Stalin, pe de altă parte, se afundau în Războiul Civil din Spania, Führerul redevenea tot mai agresiv la adresa sovieticilor, pe care el îi echivala – cel puțin discursiv – cu evreii. Germanii și italienii salvaseră cauza lui Franco în 1936 (Hitler începând să se implice militar în Spania din iulie 1936) și, din 1937, au fost tot mai convinși că poartă în Peninsula Iberică o veritabilă cruciadă împotriva comunismului. La rândul lor, sovieticii îi ajutaseră pe republicanii

spanioli să transforme fabricile de automobile și jucării din Barcelona în ateliere pentru producerea de puști, obuze, piese de tanc și muniție, reușind să obțină aici, numai în 1937, peste 3 600 de tone de piese de artilerie.[348] Amploarea încleștării dintre blocuri politice e ilustrată de numărul camioanelor militare trimise pe frontul spaniol: 8 700 de către Stalin, 4 250 de Mussolini și 3 100 de Hitler.[349] Aproape 60 000 de soldați naționaliști au fost instruiți de naziști, care erau implicați direct în lupte prin Legiunea Condor, în care Wilhelm Josef Ritter von Thoma comanda forțele terestre și Hugo Sperrle, pe cele aeriene. Circa 16 000 de germani au luptat în Spania: piloții naziști, asistați de cei italieni din *Aviazione Legionaria*, au fost cei care au distrus orașul Guernica, în aprilie 1937. Și Stalin a trimis în Spania circa 2 000 de militari, cu precădere piloți, care s-au dovedit în multe rânduri mai bine pregătiți decât cei germani. Cominternul a asigurat aproape 250 de avioane și 750 de tancuri pentru republicani.

Discursul din septembrie 1937

Ca efect al ciocnirii cu Stalin din Spania, la Congresul nazist din septembrie 1937, în discursul rostit pe 13 septembrie, Hitler își va relua atacurile antisemite cu o virulență neașteptată. Practic, cea mai importantă cuvântare anuală a Führerului a fost dedicată în totalitate evreilor, lucru surprinzător chiar și pentru un monoman precum el. În această perioadă, suspectează medicii, Hitler începuse să sufere de o depresie puternică pe fondul andropauzei, el acuzând, în primăvara lui 1938, insomnii, gânduri morbide, dureri puternice de stomac și fotofobie. O anunțase pe Eva Braun că îi va reda libertatea, întrebând-o melancolic: „Ce să mai faci cu un bătrân?“ Pe 2 mai 1938 și-a făcut testamentul, lăsându-și averea partidului și făcându-i moștenitori pe Eva Braun și pe Martin Bormann.[350]

Pentru a compensa aceste anxietăți și nesiguranțe, conducătorul Reichului se va dezlănțui asupra evreilor:

> Trebuie să fii incredibil de naiv pentru a contesta faptul că bolșevismul are într-adevăr acel caracter internațional, un caracter revoluționar, într-o epocă în care bolșevismul abia lasă să treacă o zi fără a-și sublinia misiunea privind revoluția mondială ca esență și obiectiv. (...) Ceea ce alții mărturisesc că nu văd pentru că pur și simplu nu vor să vadă, este un lucru pe care trebuie să-l afirmăm, din păcate, ca pe un adevăr amar: lumea se află în prezent în mijlocul unei răsturnări tot mai mari, a cărei pregătire spirituală și faptică și a cărei conducere provin, fără îndoială, de la conducătorii bolșevismului evreiesc de la Moscova. Când prezint această problemă, în mod deliberat, drept evreiască, voi, tovarășii mei de partid, știți că aceasta nu este o presupunere neverificată, ci un fapt dovedit de dovezi irefutabile.[351]

Comunismul sovietic era descris de Hitler ca un despotism exercitat de evrei, cu obiectivul cuceririi și conducerii lumii:

> Minoritatea evreiască, care nu era în nici un fel proporțională cu poporul rus în ceea ce privește numărul, și-a însușit conducerea proletariatului național rus pentru a reuși nu numai să elimine din poziția sa fosta elită socială și statală, dar și pentru a o extermina fără multe discuții. Totuși, din acest motiv, în special, Rusia de astăzi nu este practic diferită de Rusia de acum 200 sau 300 de ani. O dictatură brutală a unei rase străine care a preluat controlul total al adevăratei civilizații ruse și care exercită acest control pe măsură. (...) Când acest nucleu rasial evreiesc încearcă să producă aceleași rezultate și pentru alte popoare și, prin urmare, consideră Rusia modernă drept baza și capul de pod deja cucerit pentru o expansiune ulterioară, această chestiune a depășit dimensiunile unei probleme rusești și a devenit una mondială, care va fi decisă într-un fel sau altul – pentru că trebuie decisă.[352]

În viziunea lui Hitler, conspirația iudeo-bolșevică țintea distrugerea democrațiilor din interior, pentru ca apoi să masacreze elitele naționale și să le înlocuiască cu propria dominație:

În timp ce o parte a „cetățenilor evrei“ demobilizează democrația prin influența presei sau chiar o infectează cu otrava lor prin asocierea cu manifestări revoluționare sub forma mișcărilor populare, cealaltă parte a evreilor a purtat deja torța revoluției bolșevice în mijlocul lumii burghezo-democratice, fără a fi nevoie nici măcar să se teamă de o rezistență substanțială. Scopul ultim este revoluția bolșevică finală, adică nu, de exemplu, constând în stabilirea unei conduceri a proletariatului de către proletariat, ci în subjugarea proletariatului sub conducerea noului și străinului său stăpân. Odată ce masele incitate, nebune, sălbatice și susținute de elementele asociale, eliberate din închisori și penitenciare, au exterminat inteligența naturală și autohtonă a popoarelor și au târât-o la eșafod pentru a sângera până la moarte, cel care va rămâne ca ultim purtător al cunoașterii intelectuale – deși una mizerabilă – este evreul.[353]

Ajuns în acest punct al discursului, Führerul a fost nevoit să explice paradoxul cu care era confruntată de obicei gândirea nazistă – deplina contradicție dintre teza inferiorității rasiale a evreilor, ipoteza conform căreia aceștia conduc lumea și, în sfârșit, teoria conform căreia dominația le revine de drept celor puternici:

Pentru că un lucru ar trebui clarificat aici: această rasă nu este nici spirituală, nici superioară moral, ci în ambele cazuri inferioară până la capăt. Pentru că lipsa de scrupule și iresponsabilitatea nu pot fi niciodată echivalate cu o dotare cu adevărat strălucitoare. În ceea ce privește creativitatea, este o rasă netalentată. Din acest motiv, dacă încearcă să conducă oriunde pentru o perioadă, este forțată să desăvârșească exterminarea fostelor elite intelectuale ale celorlalte popoare. Altfel, ar fi în mod natural învinsă de inteligența lor superioară, într-un timp foarte scurt. Acest lucru se datorează faptului că, în tot ceea ce are legătură cu realizarea adevărată, ei au fost întotdeauna impostori, iar impostori vor rămâne.[354]

În discursul din septembrie 1937, Führerul a început să schițeze planul unei cruciade occidentale îndreptate împotriva Uniunii Sovietice, transmițând mesaje conciliante către Franța:

> În ultimul an, am arătat într-o serie de dovezi statistice alarmante că, în Rusia sovietică actuală, peste 80% din funcțiile de conducere sunt deținute de evrei. Aceasta înseamnă că nu proletariatul este dictatorul, ci chiar rasa a cărei Stea a lui David a devenit, în sfârșit, și simbolul așa-numitului stat proletar. Și, de altfel, toți am experimentat același lucru și în Germania, desigur. Cine au fost liderii republicii noastre sovietice bavareze? Cine au fost liderii spartachiștilor? Cine au fost adevărații susținători financiari și lideri ai partidului nostru comunist? Ei, acesta este un lucru pe care nici cel mai bine intenționat Domn Democrat-Mondial nu poate nici să îl ascundă, nici să schimbe: nu a fost alții decât evreii! Acesta este cazul și în Ungaria, și în acea parte a Spaniei pe care poporul cu adevărat spaniol nu a recuperat-o încă. După cum știți, în Spania, acest bolșevism evreiesc a procedat în mod similar, începând cu mimarea democrației și ajungând până la revoluția deschisă. (...) Avem un interes serios în prevenirea răspândirii acestei ciume bolșevice și mai mult în Europa. În alte privințe, în cursul istoriei am avut în mod natural o serie de confruntări cu Franța, de exemplu. Cu toate acestea, cumva, încă facem parte din marea familie a popoarelor europene, mai ales când privim cu toții adânc în sinele nostru cel mai profund. (...) Dacă suntem drepți, avem toate motivele pentru a ne oferi admirație reciprocă în loc de ură! În această comunitate a națiunilor europene civilizate, iudeo-bolșevismul internațional este un element total străin, care nu are nici cea mai mică contribuție de adus economiei noastre sau culturii noastre, ci face doar ravagii.[355]

La mai bine de două luni după această lungă dezlănțuire antisemită, Goebbels consemna o discuție cu Hitler în care verdictul

acestuia era categoric: „Evreii trebuie să plece din Germania, ba chiar din întreaga Europă. Va fi nevoie de timp însă, dar trebuie și se va întâmpla. Führerul este hotărât în privința acestui lucru."[356]

Anexarea Austriei și creșterea presiunii antisemite

Din momentul venirii lui Hitler la putere, Austria s-a aflat într-o situație dificilă. Führerul era, în fond, un austriac – născut în Braunau am Inn, educat la Linz și format la Viena: simpla lui identitate – alături de convingerile pangermanice – reprezentau premise pentru o „uniune personală". Austria, țară rezultată din dezmembrarea Imperiului Austro-Ungar la finalul Primului Război Mondial, avea doar 7 milioane de locuitori, dădea semne de fragilitate și dorise, după 1918, să se alăture Germaniei din proprie inițiativă. Deși inițiată de social-democrații austrieci – una dintre forțele de stânga cele mai dezvoltate din Europa – și fiind justificată de principiile wilsoniene ale autodeterminării, unirea germano-austriacă fusese refuzată de învingătorii din Marele Război printr-o clauză specială din Tratatul de la Versailles și Tratatul de la Saint-Germain. Argumentele Parisului și ale Londrei erau ușor de înțeles la finalul unei conflagrații mondiale catastrofale, pentru care vinovate erau considerate tocmai elitele politice de la Viena și Berlin. Totuși senzația interzicerii injuste a visului german de unitate va putea fi speculată ușor de Hitler încă din primii lui ani de activitate politică.

Sistemul politic din Austria era foarte sensibil la evoluțiile din Germania și din Italia, precum și la spectrul unei „revoluții roșii". Așa se face că triumful lui Mussolini și al lui Hitler a dus la frământări politice majore la Viena, unde stânga era puternică și bine organizată. Cancelarul Engelbert Dollfuss – lider al regimului autoritarist de dreapta instituit de Frontul pentru Patrie în 1933 – a fost asasinat de naziștii austrieci pe 25 iulie 1934,[357] într-o primă tentativă de *Anschluss,* de care Hitler – prea slab la acel moment și iritat de eșec – s-a delimitat rapid, deși girase

pregătirea complotiștilor austrieci lângă München, la Dachau.[358] Dollfuss interzisese în 1933 Partidul Nazist Austriac, care ajunsese la 70 000 de membri după venirea lui Hitler la putere în Germania.[359] Ucigașii săi, care făceau parte dintr-o grupare vieneză SS, au luat cu asalt Cancelaria și l-au executat sumar pe liderul austriac, nefiind însă în stare să preia ulterior puterea, din cauza rivalităților interne și a reacției energice a armatei austriece.[360] Neprimind protecția Führerului, puciștii au fost rapid spânzurați, rostind în fața morții: „*Heil, Hitler!*"[361]

Influența moderată a evreilor în viața politică a Austriei se estompase semnificativ după ce social-democrații fuseră scoși în afara legii în 1934, statul devenind mai degrabă unul conservator-creștin cu tendințe fasciste de tip italian. Totuși, în contextul crizei economice și politice, antisemitismul era la modă, atât din cauza instigării naziste, cât și a monarhiștilor uniți în jurul arhiducelui Otto von Habsburg.[362]

După uciderea lui Dollfuss, puterea a fost preluată de un succesor ideologic al acestuia, Kurt von Schuschnigg, care va opta, în fața amenințării naziste, pentru un regim mai autoritar decât al predecesorului său. Pe 11 iulie 1936, Hitler și von Schuschnigg au agreat un acord prin care Germania recunoștea independența Austriei, cu condiția cooptării Partidului Nazist Austriac în guvern.[363] Naziștii implicați în lovitura din 1934 urmau să fie eliberați, iar Austria recunoștea, prin acest acord, că este un stat german.[364]

În această perioadă, austriecii erau încă protejați de faptul că Hitler avea nevoie de liniște pentru a-și crește puterea militară, pentru a organiza Olimpiada de la Berlin într-o atmosferă calmă și a-și concentra resursele în direcția remilitarizării Renaniei. În plus, Führerul încă menaja ambițiile imperiale ale lui Mussolini, care vedea Italia ca puterea dominantă în Austria. După noiembrie 1937, când Ducele a fost nevoit să înscrie Italia, alături de Germania și Japonia, în Pactul Anticomintern, raporturile de forță între Berlin și Roma erau însă deja răsturnate, fiind evident că

Hitler devenise omul forte al alianței. Cu două luni înainte, în septembrie 1937, Hermann Göring îi fluturase lui Mussolini o hartă în care Austria era parte a Germaniei, Ducele înțelegând că nu are sens să riposteze.[365] Göring pleda pentru o includere urgentă a Austriei în Reich, fiind direct interesat – în calitate de responsabil pentru pregătirea economiei de război – de materiile prime (fier, de exemplu) din munții austrieci, dar și de mâna de lucru calificată în domeniul industrial (100 000 de muncitori austrieci vor fi aduși în Germania, la muncă forțată, în 1938 și 1939).[366]

Când contextul internațional a permis Germaniei să creas că presiunea asupra Austriei, von Papen, numit ambasador la Viena după eșecul puciului austriac din 1934, îl va invita pe Kurt von Schuschnigg la Berchtesgaden pentru o întâlnire cu Hitler, pe 12 februarie 1938. Aici, Führerul va pune în scenă un spectacol menit să-l intimideze, alternând insinuările agresive cu lăudăroșeniile și amenințările explicite. „Întreaga istorie a Austriei nu e decât un neîntrerupt act de trădare", îi va striga el lui von Schuschnigg.[367] Din acest motiv, naziștii și SS-iștii austrieci vor simți în curând nevoia de revanșă și „nici chiar eu", va spune Hitler, „nu le voi putea opri justa răzbunare".[368] (Asta deși sugerase că este „cel mai mare german din toată istoria".[369]) În timpul acestor amenințări, Führerul a aranjat ca în cameră să își facă apariția, pe rând, Hugo Sperrle, celebru pentru măcelul produs de bombardierele sale în Spania, și Wilhelm Keitel, comandantul *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW).[370]

Debusolat de strategia lui Hitler, Kurt von Schuschnigg se va arata dispus să-i facă pe plac, acceptând între altele numirea nazistului Arthur Seyss-Inquart în funcția de ministru de interne.[371] (În fapt, Seyss-Inquart nu era atât de iubit de naziștii austrieci, Führerul fiind nevoit să opereze epurări în conducerea mișcării pentru a-și proteja alesul. Pe lângă Seyss-Inquart, un alt pion important al lui Hitler în Austria era Ernst Kaltenbrunner, comandantul SS din această țară, care va ajunge până în fruntea *Reichssicherheitshauptamt* după moartea lui Heydrich.)

Cedările cancelarului Kurt von Schuschnigg din 12 februarie i s-au părut lui Hitler atât de importante, încât el nu va ezita să vorbească, o săptămână mai târziu, în fața deputaților naziști, despre „călduroasa sa bunăvoință" și despre „marea înțelegere" de care dăduse dovadă.[372] În realitate, liderul austriac pregătise o ultimă tentativă de a se smulge din strânsoarea tot mai apăsată a Germaniei. Pe 9 martie 1938, el a anunțat convocarea imediată (în 13 martie) a unui referendum pentru a confirma independența Austriei. Având în vedere dinamica opiniei publice austriece la acel moment, dar și regimul de mână forte al lui Schuschnigg, referendumul ar fi însemnat finalul ambițiilor unioniste ale lui Hitler.[373] Întrebarea era formulată, credea Hitler, în așa fel încât să sugereze răspunsul dezirabil: publicul trebuia să își exprime acordul pentru o „Austrie liberă și germană, independentă și socială, creștină și unită".[374] Führerul a reacționat cu violență, anunțând că e pregătit să invadeze Austria și cerând trupelor din Bavaria să intre în alertă. În dimineața zilei de 10 martie, el i-a transmis lui von Schuschnigg un ultimatum, urmat de amenințări din partea lui Göring privind o ocupație iminentă și de acțiuni de revoltă ale SS-ului austriac. Înțelegând că nu are sprijinul propriei armate pentru un război cu Wehrmachtul, Kurt von Schuschnigg a demisionat după ce, în seara zilei de 11 martie 1938, a anunțat la radio că nu va cere trupelor sale să lupte împotriva germanilor, puterea fiind preluată de nazistul Arthur Seyss-Inquart, în calitate de cancelar.[375] Primul gest politic făcut de Seyss-Inquart – la ordinul lui Göring – va fi să invite trupele Wehrmachtului în țară, pentru a proteja noul regim politic.

Ocuparea Austriei a avut loc în zorii zilei de 12 martie 1938, fără violențe, ba chiar într-o atmosferă de entuziasm. Hitler va ajunge în țară după câteva ore, străbătând – în mod simbolic – chiar traseul formării sale: Braunau am Inn, locul nașterii, Linz, orașul adolescenței, și Viena, metropola tinereții eșuate. La Viena, în Heldenplatz, pe 15 martie 1938, într-un moment de vârf al popularității sale, urmărit și aclamat de peste 200 000 de oameni,

Führerul va proclama unirea (*Anschluss*) celor două țări germane, unire refuzată cu două decenii înainte de învingătorii din Primul Război Mondial.[376] În fața reacției populare, chiar și ambasadorul britanic raporta în țară că „*Herr* Hitler are cu siguranță dreptate să pretindă că acțiunea sa a fost bine primită de populația austriacă".[377] Textul de lege prin care se înfăptuia alipirea – Austria devenind provincia Ostmark – fusese deja aprobat de guvernul austriac, controlat de naziști, cu două zile înainte.[378]

Anschluss-ul va afecta profund destinele evreilor din Austria. Aceștia – în rândul cărora se număraseră figuri culturale majore, precum Freud sau Mahler – obținuseră statutul de cetățeni cu drepturi egale în Imperiul Austro-Ungar în 1867,[379] în urma unui proces de emancipare început în 1848. Împăratul Franz Joseph vorbea încă din 3 aprilie 1849 despre „comunitatea israelită din Viena", aceasta organizându-se statutar doar trei ani mai târziu, sub numele *Israelitische Kultusgemeinde Wien* (IKG), și stabilindu-și sediul în Templul de pe Seitenstettengasse.

În Austria trăiau în 1938 între 185 000 și 200 000 de evrei, dintre care o mare parte – peste 170 000 – în Viena.[380] Ei nu erau străini de discursul antisemit, care fusese practicat cu succes de Karl Lueger, primarul admirat de Hitler. Agitând spectrul pericolului bolșevic, Lueger îi amenințase pe evreii care susțineau stânga vieneză: „Noi, în Viena, suntem antisemiți, dar nu suntem cu siguranță înclinați spre crimă și violențe. Dar, dacă evreii ne vor amenința patria, atunci nu vom arăta nici o milă."[381]

Imediat după pătrunderea Wehrmachtului în țară, naziștii austrieci, Cămășile Brune și o parte a populației au început marcarea sau vandalizarea magazinelor evreiești. Acțiunea era menită să asigure „o curățire generală a Austriei evreiești".[382] Evreii au fost obligați să spele străzile cu peria sau cu propriile haine, în timp ce erau loviți, batjocoriți sau obligați să facă gimnastică în amuzamentul general. Ei erau selectați la întâmplare și forțați de naziști să curețe latrinele publice.[383] Multe mărturii atestă implicarea femeilor din Viena – tinere și de condiție bună –

în înjosirea sau lovirea evreilor bătrâni. Un jurnalist de la Londra care urmărea un grup de evrei obligați să spele mașini – și care, în răstimpuri, erau și bătuți – a fost confundat de un SS-ist cu un evreu. „Ia, evreu blestemat, treci la muncă, ajută-i pe porcii tăi", i-a poruncit nazistul, aruncându-i o cârpă.[384]

Nefiind oprite de nimeni – bucurându-se chiar de încurajări din partea trecătorilor –, atacurile s-au transformat, după primele zile, în jafuri disimulate în indignare antisemită, ceea ce va obliga Gestapoul să intervină pentru domolirea lor. Revărsarea de ură de pe străzile Vienei a avut un efect încurajator și în Germania. La Berlin, mai multe sinagogi au fost distruse, în vreme ce un raid al naziștilor a dus la distrugerea și jefuirea afacerilor evreiești, vizați fiind negustorii, doctorii și avocații. Hitler era decis să facă viața evreilor insuportabilă prin hărțuieli polițienești și acțiuni violente, obligându-i pe aceștia să părăsească cât mai repede Reichul.[385] Bătăi, devastări și chiar demolări oficiale de sinagogi vor fi înregistrate în Magdenburg, Württemberg, Nürnberg, München sau Frankfurt.[386] Ulterior, contagiunea se va manifesta și în sens invers, dezlănțuirea de violență din Noaptea de Cristal – care începuse în Germania – generând ecouri și la Viena, unde sediile organizațiilor evreiești și sioniste au fost vandalizate de oamenii lui Himmler, 50 de sinagogi au fost incendiate și ultimele afaceri și proprietăți au fost distruse sau confiscate.[387]

În momentul acaparării Austriei, Himmler și Heydrich și-au organizat cartierul general la Hotelul Metropol din Morzinplatz, care va deveni sediul Gestapo până la distrugerea sa în timpul unui bombardament din război. (Pe locul de unde Himmler coordonase teroarea din Austria, supraviețuitorii Holocaustului vor ridica un monument pe care stă scris: „*Hier stand das Haus der Gestapo. Es war für die Bekenner Österreichs die Hölle. Es war für viele von ihnen der Vorhof des Todes.*" – „Aici s-a aflat sediul Gestapo. A fost un iad pentru cei care au crezut în Austria. Pentru mulți, aici a fost poarta spre moarte.") Spre deosebire

de Germania, unde măsurile antisemite fuseseră adoptate în etape și cu unele ezitări (datorate implicațiilor pe care le-ar fi putut avea asupra imaginii lui Hitler în plan internațional), în Austria ele au fost implementate imediat și într-o formă mai radicală decât în vechiul Reich; Führerul din 1938 se simțea mult mai puternic și mai încrezător decât cancelarul din 1933. În plus, după *Anschluss* frustrările naziștilor autohtoni – care fuseseră scoși în afara legii după puciul din 1934 – au explodat necontrolat împotriva evreilor, explozia antisemită surprinzându-l plăcut pe Hitler, în special datorită absenței reacției publice de indignare care apărea de obicei în Germania. În fapt, acum, în Austria, naziștii au depășit un nou prag psihologic în politica de persecuție a evreilor, crescând intensitatea acesteia și înțelegând că democrațiile occidentale nu sunt capabile de o reacție fermă împotriva ei. În două săptămâni, intelectualitatea evreiască a fost eliminată din armată, justiție, învățământ și cultură. Legislația antisemită din Germania – inclusiv Legile de la Nürnberg – era deja în vigoare la două luni de la *Anschluss*. La sfârșitul lui martie 1938, Göring a anunțat confiscarea afacerilor evreiești și trecerea lor în proprietatea germanilor. În doar nouă luni, aproape toate companiile evreilor au fost arianizate, mai toate magazinele, confiscate și cele mai multe proprietăți, rechiziționate. De această operațiune se ocupa Biroul pentru Transferul de Proprietăți, o instituție organizată exclusiv în acest scop, cu sute de angajați.[388] În paralel, trupele SA i-au ucis în bătaie pe proprietarii de bănci sau de fabrici importante care opuneau rezistență în fața confiscărilor. În Viena, din 70 000 de locuințe evreiești, aproape 45 000 trecuseră în mâinile naziștilor până la finalul anului.[389] Peste 12 000 de potențiali oponenți ai naziștilor au fost arestați în noaptea de 12 martie 1938, în baza listelor întocmite de Himmler, Heydrich și Eichmann, o parte dintre ei fiind trimiși în lagărul de la Dachau. Aproape 80% erau evrei.[390] Transportul deținuților s-a făcut cu trenul, în condiții precare, SS-iștii bătându-i în mod sistematic pe deținuți. În paralel,

la Mauthausen a început organizarea unui lagăr local, lângă o carieră de piatră.

Pe fondul unei val de sinucideri înregistrat în comunitatea evreiască din Austria – aproape 80 de suiciduri în martie[391] –, Goebbels va nota în jurnal, la câteva zile de la *Anschluss*: „În trecut, germanii erau cei care se sinucideau. Acum s-a întors roata."[392] Pe 24 mai 1938, un decret impunea reținerea elementelor „asociale" sau „criminale" evreiești, ducând rapid la aproape 2000 de arestări.[393] Polițiștii vienezi și SS-iștii ridicau bărbații evrei de la domiciliu, spunând copiilor acestora: „Ne pare foarte rău, nu avem ce face. Ordine de sus... Dachau este un loc unde îl vom învăța pe tatăl tău să muncească și să devină un membru util al societății."[394] Una dintre primele misiuni ale SS în Austria a fost confiscarea colecției de artă a familiei Rothschild, râvnită de Göring – care se va specializa în jefuirea operelor de mare valoare din statele ocupate de naziști –, dar și de Hitler, care va avea grijă să trimită o parte din colecție la Linz, orașul său de suflet.

Pe 16 martie 1938, la Viena ajungea Adolf Eichmann, care devenise recent ofițer în SS – *Untersturmführer*, echivalentul unui locotenent – în baza unei evaluări care scotea în evidență „vasta cunoaștere a metodelor de organizare și a ideologiei oponentului, evreimea".[395] Misiunea lui Eichmann era de a aresta liderii comunității evreiești[396], precum și de a pune la punct un sistem de expulzare urgentă a evreilor din Austria, numită formal „emigrare forțată".[397] Spre deosebire de superiorii săi, Eichmann a înțeles rapid că cele două obiective se exclud reciproc, pentru că decapitarea comunității o făcea mult mai greu de dirijat ulterior. De aceea, în scopul grăbirii procedurilor, Eichmann a modificat parțial strategia lui Himmler și a lui Heydrich de a distruge elitele evreiești chiar de la începutul prigoanei, considerând că e mai util să se folosească de liderii recunoscuți ai comunității pentru a obține cooperarea acesteia. Șefului comunității evreiești din Viena, avocatul Josep Löwenherz – pe care Eichmann l-a și pălmuit[398] –, i s-a cerut de către proaspătul locotenent

SS să gândească, în detenție, o strategie eficientă de emigrare.[399] Închisă imediat după *Auschluss*, organizația *Israelitische Kultusgemeinde Wien* (IKG) va fi redeschisă de Eichmann din 18 mai 1938, sub numele de Comunitatea Evreiască din Viena și sub control nazist.[400] Dacă înainte de unirea cu Germania emigraseră din Austria mai puțin de 2 000 de evrei, imediat după *Anschluss* erau înregistrate 25 000 de cereri de a pleca.[401]

La cinci luni după încorporarea Austriei în Reich, palatul familiei Rothschild din Viena fusese transformat în sediul Biroului Central pentru Emigrarea Evreilor – centrul puterii lui Adolf Eichmann.[402] Personaj mediocru, dar muncitor și disciplinat, Eichmann își ratase educația de inginer, câștigându-și existența în calitate de comis-voiajor pentru Vacuum Oil Company, în Austria, până la venirea naziștilor la putere în 1933. Ajutat de Ernst Kaltenbrunner, cu care era prieten din copilărie, intrase în 1934 în SD, serviciul secret al SS, devenind peste noapte expertul organizației în „problema evreiască". „Specializarea" lui Eichmann e un exemplu perfect pentru impostura nazistă în acest domeniu: el devenise expert pentru că citise *Der Judenstaat* (*Statul evreilor*), cartea prin care Theodor Herzl fondase sionismul, precum și pentru că învățase rudimente de idiș și de ebraică.

Succesul lui Eichmann în expulzarea evreilor din Austria s-a datorat faptului că a pus pe picioare, în Biroul Central pentru Emigrarea Evreilor, „o linie de asamblare, la începutul căreia se depunea primul document, apoi următoarele acte, urmând ca la celălalt capăt să apară pașaportul, în calitate de produs final".[403] Sistemul a fost gândit de avocatul Josep Löwenherz, liderul comunității evreiești din Viena, precum și de avocatul austriac Erich Rajakowitsch, care se alăturase NSDAP după *Anschluss*, devenind expertul lui Eichmann în finanțarea emigrației evreiești și în stabilirea mecanismului prin care actele necesare erau eliberate accelerat. Rajakowitsch va fi folosit ulterior de Eichmann, pentru capacitățile sale de organizator, în Cehia și Olanda. Eichmann și Rajakowitsch au înțeles că

lentoarea sistemului birocratic bloca, în fapt, posibilitatea de emigrare a evreilor, care nu reușeau să obțină în timp util hârtiile și ștampilele necesare din partea diferitelor oficii și ministere, termenul de valabilitate al unor acte expirând și procedura trebuind reluată de la zero. Așa cum spuneau evreii care trecuseră prin acest proces, Eichmann crease o fabrică automatizată, în care un evreu intra cu drepturi și proprietăți și din care ieșea în curând lipsit de acestea, însă primind la schimb un pașaport care îi permitea să își salveze viața.[404]

Convinși de brutalitățile naziste că trebuie să părăsească țara, evreii făceau cozi de mii de oameni în fața „uzinei" de documente a lui Eichmann. În doar câteva luni, 45 000 de evrei părăsiseră Austria, iar până la 1 ianuarie 1939 numărul lor crescuse la 60 000.[405] În total, 130 000 de evrei vor fi alungați din Austria în intervalul dintre *Anschluss* și invadarea Poloniei.[406] Unul dintre secretele eficienței lui Eichmann a fost capacitatea de a finanța procesul de emigrare. Așa cum Heydrich îi va explica lui Göring, „prin intermediul comunității evreiești, am stors o anumită sumă de bani de la evreii bogați care doreau să emigreze. Plătind acești bani și o sumă suplimentară în devize, ei le-au dat și evreilor săraci posibilitatea plecării. Problema nu era aceea de a-i face pe evreii bogați să plece, ci de a scăpa de gloata evreiască."[407] Banii erau necesari pentru a asigura suma obligatorie – *Vorzeigegeld* – pe care cei care părăseau Germania trebuiau să o prezinte la intrarea într-o altă țară.[408]

O implicare cu totul remarcabilă – pentru că era neașteptată și reflecta propriile convingeri, nu pe cele ale statului pe care îl reprezenta – în salvarea evreilor austrieci a fost cea a consulului general chinez de la Viena, tânărul Feng-Shan Ho. Acesta a fost șocat, după cum va povesti în memorii, văzând că „din momentul anexării Austriei de către Germania, persecuția evreilor de către diavolii lui Hitler a devenit din ce în ce mai înverșunată. Soarta evreilor austrieci era una tragică, persecuțiile având loc zi de zi."[409] Din proprie inițiativă, consulul Feng-Shan Ho a început

să emită vize pentru Shanghai. Acestea asigurau îndeplinirea unei condiții obligatorii pentru a ieși din Austria, naziștii solicitând evreilor să probeze faptul că erau deja acceptați de un alt stat; era, desigur, greu de crezut că emigranții vor ajunge cu adevărat în China, ei preferând – odată scăpați din Austria – să își încerce norocul în Palestina sau în alte țări europene. În toamna lui 1938, pe trotuarul din fața consulatului chinez din Viena se forma zilnic o coadă imensă, la care evreii se împingeau cu SS-iștii care încercau să țină sub control mulțimea. Informat despre această situație care risca să afecteze relațiile germano-chineze, ambasadorul Chinei la Berlin i-a interzis lui Feng-Shan Ho să mai emită vize pentru evrei. Ho l-a ignorat. Numărul de evrei salvați de consulul chinez e uriaș, deși greu de calculat. Comparând numărul de înregistrare al unor vize eliberate pe 18 octombrie 1938, știm că Feng-Shan Ho emisese *cel puțin* 106 în ziua respectivă.[410] Se estimează însă că media lunară a fost de 500 de vize pentru Shanghai, 12 000 de evrei datorându-i lui Ho salvarea din Holocaust. Încercând să explice motivele pentru care Feng-Shan Ho acționase așa, fiica sa – căreia Ho nu i-a vorbit despre faptele sale, păstrând discreția asupra lor – a spus că „tatăl meu s-a străduit pe cât se poate să își trăiască viața după valorile confucianiste și iudeo-creștine".[411]

Sistemul lui Eichmann, care a fost considerat de Himmler un model de eficiență, nu a putut fi replicat decât în Cehia – cel de-al Doilea Război Mondial ducând la interzicerea emigrației din Reich și din teritoriile controlate de naziști. În acea perioadă, va pretinde Eichmann la procesul său de la Ierusalim (1961), el îi considera pe evrei „ca pe niște oponenți față de care trebuia găsită o soluție mutual acceptabilă și mutual avantajoasă... Acea soluție o concepeam ca punând un teren stabil sub picioarele lor, astfel încât să aibă un loc al lor, un pământ al lor. Și lucram cu bucurie în vederea acestei soluții."[412] Totuși, în februarie 1939, atitudinea lui Eichmann față de evreii din Austria s-a schimbat radical. Dacă înainte, povestește un reprezentant al comunității

evreiești, „obișnuia să mi se adreseze cu «Domnule» și să mă invite să iau loc", acum „se comporta ca un stăpân peste viață și moarte. Ne-a primit cu insolență și grosolănie. Nu ne-a lăsat să ne apropiem de birou. A trebuit să rămânem în picioare."[413]

În februarie 1939, jurnalistul George Eric Rowe Gedye, corespondent *New York Times*, oferea o descriere fidelă a cortinei care părea că separă atrocitățile naziste de interesul societăților occidentale, care ridicau din umeri în fața brutalității în creștere a germanilor: „Nu puteți crede poveștile pe care le citiți în ziare despre evreii care, după ce au trăit timp de generații în satele din Burgenland, sunt duși pe un dig – copii, bătrâni și femei, betegi de peste 80 de ani, oameni foarte bolnavi – și abandonați în mijlocul unei furtuni groaznice pe Dunăre. (...) Veți da indiferenți din umeri și veți spune «Prostii» când vă voi spune despre femei ai căror soți au fost arestați cu o săptămână înainte fără vreo acuzație, care primesc un pachețel prin poștă cu notificarea scurtă «De plată 150 de mărci pentru incinerarea soțului – în pachet, cenușa de la Dachau». (...) N-ați văzut naziștii jubilând la citirea listelor zilnice cu sinucigași."[414]

Războiul a înrăutățit situația evreilor austrieci care nu reușiseră să iasă din țară. Când naziștii au decis, la 1 septembrie 1941, că toți evreii de peste șase ani din Reich trebuie să poarte o Stea a lui David galbenă pe haină, *Israelitische Kultusgemeinde Wien* (IKG) a distribuit, în numai trei zile (termenul fixat de Berlin), 44 000 de embleme din propriile resurse.[415] Era cifra celor surprinși aici de ordinul de încetare a emigrației evreilor din Reich, care a venit o lună mai târziu, în octombrie 1941.[416] Din acest moment aveau să înceapă deportările în lagăre.

Dezmembrarea Cehoslovaciei

După *Anschluss*, Hitler și-a îndreptat atenția înspre Cehoslovacia, stat în care beneficia de acțiunea decisă a Partidului Germanilor Sudeți, al cărui lider era Konrad Henlein. Inițial moderat și

tentat să rămână fidel Cehoslovaciei, Henlein a simțit ocazia oferită de anexarea Austriei și de prăbușirea sistemului care garanta ordinea post-Versailles. Succesele lui Hitler și banii care veneau dinspre Berlin l-au convins să intre în slujba celui de-al Treilea Reich. În aprilie 1938, la Karlsbad, Henlein a solicitat autonomie pentru Regiunea Sudetă – deși Cehoslovacia acceptase numeroase concesii în favoarea etnicilor germani, inclusiv oferirea unor afaceri privilegiate.[417] Germanii sudeți își puteau folosi deja limba în administrație și în învățământ și aveau o puternică reprezentare politică.[418] Din acest punct însă, miza nu mai erau drepturile germanilor, ci furnizarea unui pretext pentru Führer – care, ca mulți austrieci revizioniști, îi antipatiza pe cehi și pe slovaci – de a provoca o criză cehoslovacă. Inițial, obiectivul lui Hitler fusese întoarcerea în Reich a Regiunii Sudete, industrializată și prosperă – teritoriul celor trei milioane de germani din vestul Cehoslovaciei; în fundal, Führerul visa deja să declanșeze un război în cursul căruia să valorifice potențialul Wehrmachtului, pe care suspecta că englezii și francezii îl pot depăși dacă nu se mișcă suficient de repede. La începutul lui septembrie 1938, Hitler toastase astfel în cinstea lui Konrad Henlein: „Trăiască războiul, chiar dacă ține de la doi la opt ani!“[419] El știa totuși că un război împotriva Cehoslovaciei ridica probleme mult mai mari decât remilitarizarea Renaniei sau anexarea Austriei; genera complicații diplomatice, pe de o parte, pentru că cehoslovacii erau aliați cu Parisul și chiar cu Moscova; crea probleme militare, pe de altă parte, deoarece armata cehoslovacă era puternică și bine dotată. Hitler considera Cehoslovacia, așa cum îi va spune lui Chamberlain, „un spin“ în coastele Reichului.[420] Rezistența generalilor germani, care nu căzuseră încă sub vraja Führerului, împotriva unui război cu Cehoslovacia era, în consecință, semnificativă, Hitler fiind nevoit să se descotorosească de șeful Statului-Major al Armatei, Ludwig Beck – înlocuit cu Franz Halder –, pentru a-și putea urmări în continuare politica de forță. Total izolat după ce, pe 16 iulie 1938, scrisese un Memorandum

împotriva războiului, Beck va fi forțat să demisioneze pe 18 august 1938.[421]

Eliberat de această grijă, Führerul a început să crească presiunea asupra Guvernului de la Praga prin intermediul propagandei lui Goebbels, care invoca brutalități inimaginabile ale armatei cehoslovace împotriva germanilor sudeți. Pe 12 septembrie 1938, în discursul tradițional de la Nürnberg, el a evocat perspectiva războiului în cazul în care provincia nu devenea autonomă.[422] Impacientat – și temându-se că Marea Britanie nu este pregătită de război – premierul britanic Neville Chamberlain a făcut două drumuri în Germania, anunțându-și disponibilitatea de a ceda Regiunea Sudetă naziștilor. Cum Hitler se radicalizase între timp, convingându-se singur că violențele înscenate de propriii oameni sunt reale și intolerabile, revendicările sale au crescut, miza devenind războiul. Totuși Göring și Mussolini îl vor face să dea înapoi și să accepte, pe 29 septembrie 1938, Acordul de la München, prin care Marea Britanie, Franța și Italia trădau Cehoslovacia lui Edvard Beneš, acceptând cedarea Regiunii Sudete. Mussolini, Neville Chamberlain și Edouard Daladier, încântați că salvaseră pacea, vor semna acest act alături de Hitler, îmbufnat că ratase declanșarea unei conflagrații. Cehoslovacii nici măcar nu au fost consultați de aliatul lor francez înaintea acestui rapt teritorial, care îl va face pe liderul Edvard Beneš să demisioneze.

Înainte de această dramă diplomatică, Wehrmachtul și SS-ul se pregătiseră temeinic pentru război. Heydrich stabilise detaliile intervenției poliției politice (SD, cu suport *SiPo*) în întreaga Cehoslovacie (nu doar în Sudeți), întocmind liste cu nume, adrese și conexiuni ale oponenților și intelectualilor bănuiți că ar putea să se împotrivească naziștilor: politicieni de stânga, evrei, preoți, militari. „Acolo unde este posibil, SD va urma îndeaproape trupele de invazie și va securiza, în mod similar cu obligațiile sale din Reich, toate aspectele vieții politice", precizau instrucțiunile sale.[423] Ca și în Austria, această securizare presupunea operarea a mii de arestări. După un tipar care va fi urmat

cu strictețe și în invaziile viitoare, vor fi formate în acest scop două unități speciale de mari dimensiuni (*Einsatzgruppen*), care trebuiau să acționeze, în funcție de misiune, răsfirându-se în cel mult 11 *Einsatzkommandos*. Aceste companii de poliție politică urmau să fie detașate de la Viena și la Dresda.[424] Pe 1 octombrie 1938, după Acordul de la München, armata germană și unitățile speciale ale lui Heydrich (aproape 900 de oameni) au pătruns în Sudetenland. Aproape 20 000 de potențiali disidenți au fost reținuți, dintre care 7 000 vor fi transportați la Dachau și în alte lagăre din Reich.[425]

Cehoslovacia reunise, la sfârșitul Primului Război Mondial, Boemia, Moravia și o parte din Silezia (teritorii care fuseseră controlate de austrieci) cu Slovacia și Rutenia Carpatică (controlate până atunci de unguri).[426] Noua țară – o democrație remarcabilă, cu o economie puternică – se bucura de o mare diversitate etnică și culturală, care nu putea fi susținută politic decât de un regim liberal: se vorbeau cel puțin șase limbi, evreii folosind germana și ceha în Silezia și în Boemia, în timp ce în Slovacia sau în Rutenia utilizau idiș și maghiara.[427] În aceste zone, evreii se bucurau, de secole bune, de autonomie și de protecție în calitate de *servi camerae regis*, slujitori ai Casei Regale, care nu se aflau în relație juridică cu autoritățile locale, ci direct cu regele, prin plățile și prestațiile făcute acestuia. La începutul anilor 1920, aproape 40% dintre evreii din Boemia și Silezia trăiau în Praga, Brno și Moravská Ostrava, în timp ce în Slovacia ei erau mai degrabă risipiți în orășele de provincie, cu excepția comunităților mai mari din Košice sau Pressburg. Evreii din Rutenia erau, în general, legați de sate și comune.[428]

Înainte de sosirea Wehrmachtului, peste 20 000 de evrei din Regiunea Sudetă au reușit să fugă în teritoriile cehoslovace neintegrate (încă) în Reich. A fost o decizie inspirată, cel puțin pe termen scurt, pentru că peste doar câteva săptămâni evreii rămași în Sudetenland vor suferi trauma Nopții de Cristal.[429] Numeroși refugiați vor fi prinși într-o dispută între grănicerii cehoslovaci,

care nu le permiteau accesul în țară, și cei naziști, care nu îi lăsau să se întoarcă din drum; doar intervențiile internaționale vor convinge guvernul de la Praga să cedeze.[430] După ce legislația rasială a Reichului a intrat în vigoare, plecările vor continua, astfel că în luna mai a anului următor nu mai rămăseseră decât 2000 de evrei în teritoriile alipite Germaniei sub denumirea de Reichsgau Sudetenland.[431] Toate proprietățile – atât ale celor care reușiseră să plece înaintea anexării, cât și ale celor deportați ulterior – vor fi confiscate de naziști.

Dar Hitler nu avea de gând să se consoleze cu câștigurile de la München: el nu era interesat, așa cum pretinsese pentru a genera criza cehoslovacă, de etnicii germani de aici, ci de controlul asupra teritoriilor cehe în ansamblu, precum și de transformarea Slovaciei într-o marionetă. Führerul râvnea în continuare la bogățiile industriale și militare ale Boemiei, precum și la poziția strategică a țării în perspectiva unui asalt din mai multe direcții asupra Poloniei – statul de care depindea politica sa în Est. Pentru a genera o nouă criză, Hitler trebuia să folosească – așa cum o va face și în Iugoslavia, cu ajutorul Croației – rivalitatea dintre Bratislava și Praga. Încurajând o declarație de independență din partea Slovaciei – care a survenit pe 14 martie 1939 –, Führerul îl împingea pe noul lider ceh, Emil Hácha, în brațele sale, în căutarea disperată a unui sprijin pentru salvarea rii. Singurul ajutor pe care Hitler era însă dispus să îl ofere se limita la instituirea unui „protectorat" german asupra Boemiei și Moraviei – adică o ocupație nazistă care însemna distrugerea finală a Cehoslovaciei. Strategia utilizată de Hitler la întâlnirea cu Hácha de la Berlin a fost similară aceleia folosită împotriva cancelarului Austriei cu câteva luni înainte, Führerul invocând capacitatea aviației sale de a distruge – pe modelul din Spania – Praga și alte mari centre urbane. Prea bătrân pentru a ține piept agresivității lui Hitler, președintele ceh a cedat, Wehrmachtul intrând imediat în Praga, fără ca armata cehă să reacționeze.[432] Hitler și-a urmat armatele, ca și în cazul Austriei, la câteva ore

distanță, pentru a urmări înălțarea drapelului nazist deasupra Castelului Hradschin, în vreme ce ministrul de externe Joachim von Ribbentrop anunța la radio formarea Protectoratului Boemiei și Moraviei.[433] Ungaria și Polonia vor profita de prăbușirea Cehoslovaciei pentru a-și satisface propriile revendicări teritoriale (Polonia va regreta, la scurt timp, această decizie). Pe modelul din Sudetenland, două *Einsatzgruppen* organizate de Heydrich au pătruns în Protectorat pentru a aresta potențialii disidenți – stabiliți cu luni înainte. În cadrul *Aktion Gitter*, 6 000 de oponenți, între care și evrei, au fost reținuți, 1 500 dintre aceștia fiind trimiși în lagărele de concentrare din Germania.[434]

În Boemia și Moravia trăiau, la începutul anilor 1930, 120 000 de evrei, incluzându-i pe cei 30 000 din zona sudetă. În martie 1939, cifra oficială (pentru zonele cehe) era de 118 310; deși mulți evrei cehi părăsiseră țara, locul lor fusese luat de emigranți care se consideraseră mai amenințați în Austria și în Germania.[435] Dintre aceștia, 78 000 vor fi uciși de naziști în Holocaust. Un curent antisemit se dezvoltase și în Cehoslovacia, sub presiune nazistă, autoritățile refuzând însă să impună măsurile solicitate de Berlin. În paralel, influența sionismului crescuse în țară, deși Marea Britanie va alege să primească refugiați evrei din Cehoslovacia mai degrabă în Anglia decât în Palestina. Totuși mai multe transporturi ilegale de refugiați cehi vor reuși să ajungă în Țara Sfântă, pe sub nasul mandatarilor britanici din Palestina.

Konstantin von Neurath a fost înscăunat *Reichsprotektor* al teritoriilor cehe. Pe 21 iunie 1939, Neurath a emis decizia prin care proprietățile evreiești erau arianizate: capitalul industrial și bancar obținut astfel de germani era uriaș.[436] Tot în iunie 1939 își va începe activitatea, sub controlul SS, și Agenția Centrală pentru Emigrarea Evreilor (*Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*), care controla un fond de emigrare (*Auswanderungsfond*) în care evreii erau obligați să își verse averea pentru a putea părăsi țara.[437] Destinațiile erau Statele Unite, America de Sud și Cuba, Palestina

(ilegal), dar și Shanghai. Când posibilitatea de a emigra a dispărut, în septembrie 1941, 26 000 de evrei cehi reușiseră să părăsească Protectoratul.[438]

Pe 21 iunie 1939, un nou decret semnat de Konstantin von Neurath impunea înregistrarea evreilor și eliminarea lor din viața economică, iar din 15 septembrie 1941 fiecare evreu trebuia să afișeze Steaua lui David pe haină.[439] Între cele două date, măsurile de izolare specific naziste au fost impuse în Boemia și Moravia: concedieri, excluderea copiilor din școli, interdicția de a folosi mijloace de transport, de a intra în parcuri și în magazine, de a frecventa anumite străzi și piețe, de a cumpăra anumite produse ș.a.

Antisemitismul în Slovacia președintelui-preot Tiso

Slovacia devenise deja provincie autonomă din 6 octombrie 1938, Partidul Poporului fondat de Andrej Hlinka (*Hlinkova Slovenska Ludova Strana*) preluând puterea ca partid unic și scoțând în afara legii atât formațiunea politică a comunității evreiești, cât și pe social-democrați sau comuniști (doar maghiarii și, desigur, germanii, au putut să-și păstreze reprezentarea).[440] Conducătorul noului stat era preotul catolic Jozef Tiso, care imediat după acaparea puterii va solicita protecția Führerului. Hitler își va asuma misiunea încredințată de Tiso prin intermediul tratatului semnat cu Slovacia pe 23 martie 1939, prin care politica externă a noului stat urma să fie coordonată de Germania.[441] Din 26 octombrie 1939, preotul Tiso – inițial doar șef al Guvernului – a fost ales președinte.[442] Pe 28 iulie 1940, la Conferința de la Salzburg, unde Hitler a participat însoțit de von Ribbentrop, Slovacia a anunțat trecerea la un regim național-socialist, iar din noiembrie 1940 a aderat la Axă.[443] În acel moment, politicile naziste erau deja implementate în țară. Într-o întâlnire cu Göring pe 16 și 17 octombrie 1939, liderii slovaci se angajau să rezolve „problema evreiască" în acord cu politicile aplicate deja în Reich.[444] Eichmann îi consilia

pe slovaci în acest sens, în vreme de germanii își organizaseră o formațiune paramilitară proprie: *Freiwillige Schutzstaffel* (FS).[445] Și slovacii formaseră Garda Hlinka, un echivalent al SS.

În Slovacia trăiau 136 000 de evrei la începutul anilor 1930, iar persecutarea lor a debutat prin expulzarea forțată a celor care proveneau din teritoriile cedate Ungariei în urma arbitrajului lui Hitler (Slovacia fusese o provincie maghiară până la sfârșitul Primului Război Mondial). Evreii au fost excluși din armată și din administrație; ei nu mai puteau profesa nici ca medici sau avocați; proprietățile lor au fost confiscate, iar afacerile, preluate de arieni.[446] Mulți au fost trimiși să lucreze în centre de muncă forțată. Obiectivul asumat de Tiso prin Decretul 63/39 era eliminarea evreilor din „viața națională".[447] În august 1940, Eichmann îl detașa la Bratislava pe Dieter Wisliceny, trimisul său de rău-augur. Acesta urma să coordoneze – asistat de un larg corp de experți rasiali – ultima etapă a persecuțiilor.

Emigrația, modificările de frontieră și expulzările au redus populația evreiască din Slovacia la 90 000 de persoane în decembrie 1940, averea acestora fiind estimată totuși la peste 100 de milioane de dolari. Evreii erau reprezentați de *Ustredna Zidov* (Centrul Evreiesc) din Bratislava, organism care avea misiunea de a edita revista *Vestnik*, prin intermediul căreia puteau fi transmise diferitele solicitări și măsuri antisemite ale autorităților.[448] Inițial, Centrul a fost condus de avocatul Heinrich Schwartz, un vechi lider al comunității, care s-a dovedit însă greu de controlat de guvernul slovac, fiind înlocuit de mai maleabilul Arpad Sebestyen.[449]

Pe 9 septembrie 1941, Slovacia a adoptat Codul Evreiesc (*Zidovsky Kodex*), o culegere de legi rasiste copiate după cele germane. Inclusiv persoanele căsătorite cu evrei sau persoanele care aveau doi bunici evrei puteau fi considerate de rasă evreiască, cu excepția situației în care se dovedeau „esențiale" pentru economia slovacă, se converteau la creștinism sau plăteau pentru un certificat de scutire vândut de preotul Tiso.[450] Unii evrei

slovaci vor reuși să se salveze de la deportare primind certificate de creștinare din partea preoților dispuși să îi ajute, porecliți de bătăușii din Garda Hlinka „evrei albi" pentru gestul lor de caritate.[451] În paralel cu impunerea îndatoririi de a purta la vedere Steaua lui David, în spațiile publice a început să apară anunțul: „Interzis pentru evrei și câini".[452] În plus, prin Codul Evreiesc, munca forțată devenea obligatorie pentru evreii care aveau între 16 și 60 de ani. Sub controlul Gărzii Hlinka, mii de evrei din Bratislava vor fi deportați în zona Saris-Zemplin, în așteptarea stabilirii „unei Soluții Finale" în privința lor.[453]

Vinovăția Occidentului: Conferința de la Évian

Rezolvarea găsită de Roosevelt pentru a dezbate la nivel internațional problema refugiaților evrei din Germania și Austria a fost convocarea unei Conferințe în stațiunea franceză Évian-les-Bains, între 6 și 15 iulie 1938. Obiectivul acestei întâlniri, așa cum fusese el propus de rabinul Stephen Wise – cel care conducea Congresul Mondial Evreiesc împreună cu Nahum Goldmann –, era convingerea Germaniei să permită emigrarea a 300 000 de evrei fără a le confisca averile.[454] În fundal se contura o criză suplimentară a refugiaților evrei din Polonia și din România, unde măsuri antisemite pe model german începeau să intre în vigoare.[455] Președintele american își dorise ca reuniunea să aibă loc la Geneva, în inima diplomației mondiale, dar Elveția nu a acceptat să găzduiască discuții pe o temă atât de sensibilă, delegații mulțumindu-se cu prestigiosul Hôtel Royal din stațiunea balneară franceză. Deși a durat nouă zile și a adunat trimiși din 32 de țări, conferința a fost un fiasco: nimeni, în afară de Republica Dominicană, unde dictatorul Trujillo încerca să câștige simpatia comunității internaționale, nu a acceptat să-și schimbe politicile antiimigrație pentru a primi refugiați evrei. Nici măcar Statele Unite, care inițiaseră conferința. Pentru că încerca să gestioneze problema mai degrabă la nivel personal – știind

că Departamentul de Stat și Congresul au poziții izolaționiste –, Roosevelt l-a trimis la Évian pe prietenul său, Myron C. Taylor, un important om de afaceri și un bun negociator; totuși nici aces-ta nu a reușit să impresioneze pe cineva – nici măcar pentru a-i putea oferi Goldei Meir, care reprezenta comunitatea evreilor din Palestina, dreptul de a lua cuvântul în cadrul lucrărilor.[456] Pentru a păstra aparențele unui efort în desfășurare, Taylor va propu-ne, ca rezultat al conferinței, înființarea unui Comitet pentru refugiații din Germania – care nu va schimba cu nimic destinul evreilor din Reich.[457] A fost, așa cum scrie Hannah Arendt, „un eșec răsunător și a făcut mult rău evreilor germani“,[458] dovedin-du-i lui Hitler că soarta acestora nu constituie o preocupare reală pentru Occident. Naziștii au râs pe seama puterilor vestice, care se dovedeau indiferente când „se ivea ocazia“ să îi primească pe evreii din Reich. În discursul său tradițional din septembrie, de la Nürnberg, Hitler a speculat dezangajarea „imperiilor demo-cratice“ de la Évian-les-Bains, spunând că unui stat cu densitatea Germaniei nu i se poate pretinde să accepte evrei între granițele sale, în vreme ce statele occidentale, cu o densitate mult mai mică, nu sunt dispuse să o facă.[459] „Nimeni nu vrea să-i primeas-că: discuții sterile la conferința dedicată evreilor de la Évian“, titra cu satisfacție *Völkischer Beobachter*, organul de propagan-dă nazist.[460] Ecourile convingerilor căpătate acum de naziști se resimțeau încă în 13 decembrie 1942, când Goebbels scria în jur-nalul său: „Cred că atât britanicii, cât și americanii sunt fericiți că exterminăm lepădăturile astea de evrei“.[461]

Kristallnacht

În aceeași perioadă, un joc cinic și periculos se desfășura pe seama evreilor între Germania și Polonia – iar acest joc va avea efecte catastrofale, ducând la dezlănțuirea de ură din Noaptea de Cristal și la o radicalizare suplimentară a legislației antise-mite germane. După *Anschluss*, o parte însemnată a evreilor din

Austria care aveau cetățenie poloneză – circa 20 000 – au decis să revină în vechea lor patrie.[462] Pentru liderii polonezi – care încercau să încurajeze sionismul ca soluție de a rezolva propria „chestiune evreiască" prin mijloace mai puțin violente decât Berlinul –, întoarcerea evreilor din Austria ridica problema evreilor polonezi din Germania, care puteau decide la rândul lor să revină în țară pe fondul persecuției naziste. În consecință, Varșovia a decis să lase fără cetățenie, începând cu 30 octombrie 1938, orice polonez care locuia peste hotare, măsură care afecta circa 50 000 de evrei născuți în Polonia, dar locuind acum în Reich.[463] Înfuriat de idee, Hitler a dispus ca, începând cu 28 octombrie 1938, evreii care riscau să își piardă cetățenia poloneză să fie pur și simplu aruncați peste graniță, fără nici un acord prealabil cu Varșovia. Circa 17 000 au fost ridicați și transportați la frontiera poloneză, adesea fără bunuri, fiind obligați să meargă pe jos, în necunoscut. Polonezii i-au întors din drum, sub amenințarea armei, mulți evrei, inclusiv copii, murind în această rătăcire nocturnă.[464] Printre cei prinși în răfuiala germano-poloneză se aflau și doi evrei din Hanovra, Riva și Sendel Grynszpan, al căror fiu – Herschel Grynszpan – fugise în 1936 la Paris, unde locuia ilegal la rude, așteptând o ocazie să plece spre Palestina.[465]

Pe 2 noiembrie 1938, Herschel Grynszpan a primit de la sora sa un mesaj în care i se relatau suferințele părinților. A hotărât să se răzbune: pe 7 noiembrie a intrat în ambasada germană din Paris și l-a împușcat pe Ernst vom Rath – un diplomat începător, care îi solicitase documentele – în vreme ce striga: „Aici, în numele celor 12 000 de evrei persecutați, iată documentul".[466] (Numeroase zvonuri au fost lansate ulterior, cel mai probabil de către avocații lui Herschel Grynszpan, despre o relație sentimentală între acesta și vom Rath – dar ele nu sunt susținute de dovezi.) La două zile după incident, în ciuda eforturilor medicilor (Hitler a trimis urgent doi doctori la Paris), diplomatul nazist a murit. Era 9 noiembrie 1938 – zi în care se împlineau 15 ani de la Puciul de la Berărie, o mare comemorare nazistă – și pentru

Hitler se ivea pretextul, așa cum se întâmplase în cazul incendierii Reichstagului, de a lansa o politică de persecuție aflată oricum în pregătire. Imediat după atacul de la Paris, Goebbels ceruse ca incidentul să devină știre centrală în presa nazistă. Concomitent, Cămășile Brune au pregătit incendieri ale sinagogilor, pentru a testa nivelul de indignare al opiniei publice.

Când vestea despre moartea lui vom Rath a ajuns în Germania, Hitler se întâlnea cu lideri de partid la München, lucru care a facilitat transmiterea verbală a ordinelor către *Gauleiter*-i și, dinspre aceștia, spre baza NSDAP. Capii celui de-al Treilea Reich au decis ca în seara de 9 noiembrie și în dimineața de 10 noiembrie 1938 să se desfășoare acțiunea care va deveni cunoscută ca Noaptea de Cristal sau Noaptea Sticlei Sparte (*Kristallnacht*) – o dezlănțuire la nivel național de violențe împotriva evreilor și de distrugeri ale proprietăților acestora. Goebbels consemna în jurnal că Hitler ceruse ca mulțimile însetate de răzbunare să fie lăsate să își facă de cap: „Îi prezint problema Führerului. El decide: Lăsați demonstrațiile să continue. Retrageți poliția. Evreii trebuie să simtă furia poporului.“[467] Este o cosmetizare a realității: în fapt, Hitler ceruse ca activiștii de partid, Cămășile Brune și SS-iștii îmbrăcați în civil să treacă la acțiuni violente pe care să le prezinte ca „revolte spontane“. Înainte de miezul nopții, un lider local al *Sturmabteilung* a anunțat în teritoriu că „acțiunea trebuie făcută în haine civile și încheiată până la 5 dimineața“.[468] Informați de Goebbels despre dorința Führerului, liderii naziști prezenți la München, precum și cei ai SA, SS și ai poliției, au transmis ordinul la nivel regional, de unde a început să se împrăștie în fiecare localitate. Decalajul de o oră sau două între violențele din orașe și cele de la nivel rural – unde acestea au izbucnit mai târziu, în noapte – se explică tocmai prin modul inegal în care s-a răspândit directiva lui Hitler în interiorul NSDAP. Himmler, care se afla lângă Hitler, a trasat prin intermediul lui Heinrich Müller (Gestapo) următoarele instrucțiuni: „Acțiuni împotriva evreilor, mai ales împotriva sinagogilor, vor avea loc în curând în toată Germania.

Acestea nu vor fi întrerupte. (...) Se va pregăti arestarea a aproximativ 20 000–30 000 de evrei în Reich. Vor fi aleși în special cei cu proprietăți."[469] O oră și jumătate mai târziu, Himmler își va detalia ordinele prin intermediul lui Reinhard Heydrich:

> a. Se iau doar măsuri care nu sunt primejdioase pentru proprietățile sau viețile germanilor. (De exemplu, sinagogile trebuie incendiate numai când nu există pericol de extindere a focului în împrejurimi.)
>
> b. Magazinele și apartamentele private ale evreilor pot fi distruse, dar nu jefuite.
>
> c. Demonstrațiile care vor avea loc nu ar trebui să fie oprite de poliție.
>
> d. Pot fi arestați evrei, mai ales cei bogați, doar cât încap în închisorile existente.[470]

Primele violențe au început la München și Stuttgart, ajungând apoi în Berlin, Nürnberg sau Hamburg și întinzându-se în curând în toată Germania. Când a aflat că un prim evreu fusese ucis – la circa două ore după miezul nopții –, ministrul propagandei a notat cu satisfacție că „mii de evrei aveau să dea colțul în zilele următoare".[471] Fiind o acțiune polițienească și de partid, care s-a desfășurat noaptea, e dificil de oferit o apreciere realistă privind implicarea populației în violențe. Influențați de campaniile școlare, membrii Tineretului Hitlerist au participat cu entuziasm la actele de vandalism, chiar și copiii hărțuindu-i pe evrei în zilele de după *Kristallnacht*. Adulții au fost totuși mai degrabă rezervați, mulți dintre ei exprimându-și dezaprobarea, cu atât mai mult cu cât focul a afectat și proprietățile germane. Multe jurnale personale din epocă atestă faptul că vecinii evreilor atacați – unii chiar simpatizanți naziști – și-au exprimat regretul și au afirmat că se simt rușinați. Conform unui raport întocmit de un diplomat american, „probabil 20 la sută din

populație" susținea „aplicarea acestor măsuri radicale", care erau însă coordonate de stat, fiind ușor „să-i recunoști pe membrii instruiți și disciplinați din SA sau SS" răsfirați prin mulțime.[472] Știm, de pildă, prin intermediul unui raport primit de Heydrich de la Viena, că detașamente mobile SS-*Totenkopfverbände* „au luat cu asalt sinagogile și le-au împrejmuit cu grenade de mână, pregătind incendierea clădirilor".[473] Un studiu realizat de psihologul Michael Müller-Claudius la sfârșitul lui 1938, după *Kristallnacht*, în cursul căruia au fost chestionați zeci de membri ai NDSAP, concluziona, în mod surprinzător, că numai 5% se pronunțau în favoarea persecuțiilor rasiale, în vreme ce 63% le priveau cu rezerve.[474] Himmler va încerca, de altfel, să se dezică parțial de distrugerea proprietăților, dând vina doar pe Goebbels: „Ordinul a fost dat de directorul cu propaganda și bănuiesc că Goebbels, în dorința lui de putere, pe care am observat-o de multă vreme, și cu lipsa lui de minte, a început toată această acțiune într-un moment în care situația politică externă se găsește într-un moment foarte grav".[475] Și Hitler va poza în neștiutor în fața lui Himmler: „Când l-am întrebat pe Führer despre această problemă, am avut impresia că nu avea cunoștință despre aceste evenimente".[476]

Casele evreilor au fost luate cu asalt, piesele de mobilier fiind distruse. Orfelinatele evreiești din mai multe orașe au fost vandalizate, copiii rămânând fără adăpost. Până și mormintele evreilor au fost profanate, osemintele acestora fiind scoase din gropi.[477] Aproape toate sinagogile din Reich au fost vizate de atacuri și de incendieri. Peste 520 au fost distruse[478], dintre care 267, definitiv. O sinagogă berlineză a fost folosită de trupele SA pe post de toaletă publică.[479] În Saarbrücken, evreii au fost forțați să danseze în pijamale în fața sinagogii, iar în Essen bărbile bărbaților religioși au fost arse.[480] Cel puțin 90 de evrei au fost uciși, iar alți 30 000 au fost ridicați și internați în lagăre, cu precădere la Dachau, Sachsenhausen sau Buchenwald, unde vor fi bătuți și torturați în următoarele săptămâni, până vor semna documente

prin care se obligau să părăsească urgent Germania.[481] Câteva sute dintre aceștia nu se vor mai întoarce acasă, murind din cauza bătăilor. În ianuarie 1939, Heydrich a dispus eliberarea din lagăre a tuturor evreilor reținuți pe 9–10 noiembrie 1938, cu condiția ca aceștia să părăsească Germania în mai puțin de o lună.[482] Alte sute de evrei (circa 600, după unele estimări; cel puțin 300, după altele) și-au pus capăt zilelor în timpul *Kristallnacht* și în perioada următoare.[483] Au fost distruse peste 7 000 de magazine și de birouri evreiești. Străbătând Münchenul cu mașina, Goebbels exulta văzând semnele prăpădului: „Conducând spre hotel, observ geamuri sparte: Bravo! Bravo!"[484]

Reacțiile internaționale au fost dure, fără a schimba însă cu nimic starea de fapt. Pe 15 noiembrie 1938, președintele Roosevelt a convocat o conferință de presă în care a citit următoarea declarație: „Știrile din ultimele zile din Germania au șocat profund opinia publică din Statele Unite. Astfel de știri, din orice parte a lumii, ar produce inevitabil o reacție similară, profundă, în rândul poporului american – din orice parte a națiunii. Eu însumi pot cu greu să cred că astfel de lucruri se pot întâmpla în lumea civilizată din secolul XX. În vederea obținerii unei imagini directe asupra situației din Germania, am cerut secretarului de stat să-i solicite ambasadorului nostru de la Berlin să revină imediat pentru raport și consultări."[485] Consulul general american din Stuttgart îi semnalase ambasadorului – care se pregătea pentru întâlnirea cu Roosevelt: „Evreii din sud-vestul Germaniei au suferit vicisitudini în ultimele trei zile care par ireale unui om care trăiește într-o țară civilizată în secolul XX".[486] Consulatul Statelor Unite din Stuttgart fusese luat cu asalt după Noaptea de Cristal de „o masă de oameni agitați și panicați": „evrei din toate părțile Germaniei s-au îmbulzit în birou până a ajuns arhiplin". Pe 14 noiembrie, 1 500 de evrei așteptau în fața consulatului, după cum spunea un raport american din acea zi, „ca rezultat al măsurilor antisemite".[487] Tot în noiembrie, presa americană estima că 160 000 de evrei din

Germania doreau să emigreze în Statele Unite.[488] Numărul cererilor de viză pentru SUA înregistrate la Stuttgart a explodat în 1938: de la circa 110 s-a ajuns rapid la peste 1 300 de solicitări.[489] În final, peste 115 000 de evrei au emigrat din Reich în mai puțin de un an după *Kristallnacht*.

Dacă existase vreodată perspectiva unei înțelegeri între Germania și Marea Britanie, aceasta a fost compromisă în Noaptea de Cristal. Alfred Rosenberg visase o alianță între puterea continentală germană și puterea maritimă a Angliei în scopul de „a apăra" rasa albă. Se găseau la Londra suficienți reacționari filogermani care ar fi fost dispuși să sprijine un astfel de program. Rasismul acestora însă, așa cum arată Mark Mazower, „se baza mai mult pe cultură decât pe biologie" și era mai orientat spre liberalism decât putea înțelege tradiția autoritaristă din Reich.[490] Din acest motiv, opinia publică din Anglia a început să se împotrivească politicii împăciuitoriste. La fel stăteau lucrurile și la Paris: cu o luciditate remarcabilă, Robert Coulondre, ambasadorul francez în Germania, nota în decembrie 1938 că „prima parte a programului dlui Hitler – integrarea germanilor în Reich – s-a încheiat. Acum a sosit momentul pentru *Lebensraum*."[491]

Dezlănțuirea de violență din Noaptea de Cristal reprezenta simptomul unei radicalizări generalizate a politicii naziste în privința evreilor, care se acumulase progresiv după Jocurile Olimpice de la Berlin, în contextul conflictului din Spania și al pregătirilor de război. Într-un raport de la sfârșitul lui 1938, un diplomat american din Germania considera că naziștii „au început un program de exterminare a evreilor".[492] Karl Hasselbacher, responsabilul Gestapo pentru „chestiunea evreiască", îi avertizase, de altfel, pe americani, la finalul lui 1938, că Germania trebuie să devină *Judenrein*, explicând că „toți evreii care nu reușeau să plece din Germania aveau să fie exterminați".[493] Pe 21 ianuarie 1939, Führerul îi va confirma acest avertisment lui František Chvalkovský, reprezentantul Cehoslovaciei: „Evreii

dintre noi vor fi anihilați. Evreii nu au făcut ceea ce au făcut la 9 noiembrie 1938 fără efect; această zi va fi răzbunată."[494]

În încercarea de a justifica în plan internațional atrocitățile, Goebbels a publicat articole și a ținut discursuri în care susținea că violențele reprezentau „manifestări spontane de indignare împotriva uciderii lui *Herr* vom Rath" și că „poporul german este antisemit. Nu are nici o dorință de a-și restricționa drepturile sau de a fi provocat în viitor de paraziții rasei evreiești." Și Himmler, prin ziarul SS *Das Schwarze Korps*, încerca să explice măcelul:

> Programul este clar. El este: Expulzare totală, separare completă. (...) Nu doar unul [dintre evrei] va fi considerat responsabil pentru uciderea sau rănirea unui german, ci toți vor fi. (...) În ziua în care o armă criminală evreiască – sau cumpărată de evrei – se va ridica împotriva unui conducător al Germaniei, nu va mai exista nici un evreu în Germania. Sperăm că ne-am făcut bine înțeleși.[495]

Așa cum procedase și în contextul boicotului împotriva magazinelor evreiești din 1933 – și așa cum va proceda și în privința Holocaustului –, Hitler a evitat să abordeze subiectul în public. Obiceiul lui era să prezinte amenințări și avertismente cu câteva luni sau săptămâni înaintea acțiunilor antisemite („profeții", cum le va numi în curând), dar să rămână în umbră în momentul desfășurării lor. În cazul *Kristallnacht*, având în vedere reacțiile internaționale severe, această prudență i-a permis să se disocieze discret de Goebbels – vinovatul de serviciu în asemenea momente. Deși a doua zi după pogrom ministrul propagandei consemna în jurnal, în privința lui Hitler, că „vederile lui sunt total radicale și agresive", Führerul va decide să încredințeze problema unui colaborator „moderat". În acest scop, el se va îndrepta către Göring, considerat de naziști și de mediile externe mai echilibrat. În 1938, diplomații occidentali raportau o fractură a elitei naziste în privința chestiunii evreiești, iar Hermann Göring – mai

degrabă oportunist decât fanatic – era văzut ca reprezentat al taberei rezonabile, în vreme ce Goebbels îi conducea pe radicali. Un diplomat britanic raporta că Göring îi mărturisise că este „foarte tulburat" de violențele fizice împotriva evreilor, considerând totuși că aceștia „trebuie eliminați din Germania".[496] Pe 12 noiembrie 1938, Hermann Göring i-a convocat pe liderii naziști, anunțându-i că primise din partea lui Hitler misiunea de a soluționa chestiunea evreiască: „Am primit o scrisoare redactată la ordinele Führerului, prin care îmi solicită ca problema evreiască să fie, o dată pentru totdeauna, coordonată și rezolvată într-un fel sau altul... Nu ar trebui să las nici o îndoială, domnilor, cu privire la scopul acestei întâlniri. Nu ne-am reunit doar pentru a vorbi din nou, ci pentru a adopta decizii și implor agențiile competente să ia toate măsurile pentru eliminarea evreilor din economia germană și să mi le prezinte." Göring l-a mustrat și pe Heydrich: „Aș fi preferat uciderea a 200 de evrei decât să distrugeți atât de multe proprietăți valoroase!" Cu această ocazie, Goebbels și Göring, vechi inamici în ierarhia nazistă, au ajuns să se ciondănească asupra locurilor din tren rezervate evreilor, ministrul propagandei considerând că este revoltător ca aceștia să primească de drept un compartiment segregat, în condițiile în care – dacă ar fi fost mai puțini evrei în tren – ei ar fi beneficiat de un spațiu generos. Responsabilul Planului pe Patru Ani, pe de altă parte, pleda pentru compartimentul segregat, care să poată fi folosit doar dacă toți germanii aveau locuri suficiente; altfel, concluziona Göring, evreii urmau să stea „în WC restul drumului".[497] Hitler însuși va fi rugat să arbitreze în această complicată problemă, el stabilind o lună mai târziu că evreii pot avea un compartiment segregat, dar nu pot intra în vagonul-restaurant și nu pot primi locuri în vagoanele de dormit.[498]

Deși fuseseră victimele unui pogrom care amintea, prin violență, mai grabă de perioada medievală, evreii au fost considerați de Göring vinovați pentru acesta, fiind amendați cu șase milioane de mărci pentru daunele care le fuseseră

provocate. Sumele pe care ei urmau să le încaseze în urma asigurării proprietăților – și care se ridicau la peste 200 de milioane de mărci – au fost preluate de stat. Mai mult, comunitatea evreiască a fost penalizată cu un miliard de mărci pentru uciderea diplomatului vom Rath, fiecare evreu fiind obligat să plătească în acest scop o sumă echivalentă cu un sfert din bunurile deținute.[499]

Kindertransport, izolaționism american și revolte arabe în Palestina

În ciuda indignării exprimate de comunitatea internațională, statele occidentale au eșuat și după noiembrie 1938 în tentativa de a oferi soluții reale de salvare pentru evreii din Reich. Totuși, ca reacție la *Kristallnacht*, britanicii au acceptat să facă o serie de concesii legale privind politica lor de imigrare, astfel încât să permită intrarea în țară – cu vize temporare – a unor copii evrei din Germania care aveau mai puțin de 17 ani și care se aflau în situații critice: orfani și copii cu părinți aflați în lagăre sau care nu îi mai puteau întreține în urma interdicțiilor de a munci introduse de naziști.[500] Pe 15 noiembrie 1938, premierul britanic Neville Chamberlain fusese rugat de o delegație a reprezentanților comunității evreiești din Marea Britanie să ia în calcul această soluție, în condițiile în care ei se angajau să asigure fondurile necesare.[501] Pe 16 noiembrie, ideea a fost supusă dezbaterii în Cabinetul Chamberlain, fiind respinsă de ministrul de interne, Samuel Hoare, însă bucurându-se de sprijinul lordului Halifax, care spera că gestul Londrei va fi urmat de unul similar al Washingtonului.[502] Parlamentul britanic a adoptat propunerea și BBC a făcut un anunț public în vederea găsirii unor familii dispuse să ofere găzduire și îngrijire – primind rapid 500 de înscrieri.[503] Acest program, care va deveni cunoscut sub numele *Kindertransport*, a fost totuși un efort civic și umanitar – mai degrabă decât unul statal –, inițiatoarele acțiunii fiind asociații precum Mișcarea pentru Îngrijirea Copiilor din Germania sau

Comitetul Britanic pentru Evreii din Germania, care se coordonau cu organizații similare din Berlin și din Viena. În plus, mulți quakeri și creștini au fost implicați în eforturile care vor salva aproape 10 000 de copii, dintre care 7 500 erau evrei.[504] Ei erau primiți numai pe perioada crizei internaționale, fără părinți și doar dacă organizațiile caritabile sau binefăcători privați puteau garanta plata educației și a întreținerii lor. Circa jumătate dintre aceștia vor locui cu părinții adoptivi, restul fiind cazați în școli, ferme sau mici hoteluri.

Deși proveneau și din zone rurale, copiii care urmau să ajungă în Marea Britanie erau adunați de organizatori la Viena, la Praga sau la Berlin, fiind apoi transportați prin porturi din Belgia și Olanda. Pe 2 decembrie 1938, primul *Kindertransport* a ajuns în Harwich. Plecase pe 1 decembrie din Berlin și aducea 200 de copii dintr-un orfelinat care căzuse victimă furiei naziste de *Kristallnacht*. Ultimul *Kindertransport* a părăsit Germania chiar pe 1 septembrie 1939, ziua atacului împotriva Poloniei.[505] În Belgia și Olanda au continuat să sosească și să fie găzduiți copii evrei (inclusiv din Polonia) până la invazia nazistă din mai 1940. Ultimul transport din Olanda spre Anglia a plecat chiar pe 14 mai 1940, ziua capitulării olandeze. Un caz special este cel al brokerului englez Nicholas Winton, care a decis în decembrie 1938 să meargă la Praga, unde a pus pe picioare un sistem de salvare, în urma căruia 669 de copii din Cehia au fost transportați în Marea Britanie.

Soarta copiilor evrei salvați prin această operațiune a variat: 1 000 dintre ei au fost trimiși în tabere britanice pentru refugiați (unele aflate inclusiv în Australia sau Canada) când spaima de spioni germani a pus stăpânire pe Londra. Pe de altă parte, tot circa 1 000 dintre copiii aduși din Reich vor lupta împotriva armatelor lui Hitler, sub steag britanic.[506] Indiferent de încercările prin care au fost nevoiți să treacă, soarta lor a fost infinit mai bună decât cea a evreilor rămași în teritoriile stăpânite de Hitler.

Încercarea de a organiza un *Kindertransport* și în Statele Unite a eșuat. Proiectul de lege Wagner-Rogers, menit să salveze copiii evrei din Reich, a fost respins de Senatul american în 1939 și 1940, deși fusese susținut public de Eleanor Roosevelt, soția președintelui. Inițiativa acestui proiect aparținuse organizațiilor caritabile din New York, care îi convinseseră pe republicana Edith Nourse Rogers, membră în Camera Reprezentanților, și pe senatorul democrat Robert F. Wagner să propună, pe 9 februarie 1939, aducerea în Statele Unite a 20 000 de copii evrei germani cu vârsta de până în 14 ani.

Rigidul izolaționism american va fi dublat de ferecarea porților de acces în Orientul Mijlociu: Marea Revoltă arabă din Palestina, începută în aprilie 1939, va avea efecte catastrofale pentru evreii din Europa. După ce asasinarea a trei șoferi evrei la Tulkarem a dat semnalul de luptă împotriva emigrației evreiești în Țara Sfântă, nu doar evreii, ci și militarii britanici din Palestina au devenit ținte pentru rebelii arabi conduși de muftiul Ierusalimului, Amin Hajj al-Husseini, care căuta să intre în grațiile lui Adolf Hitler.[507] Nefiind dispuși să piardă controlul în Orientul Mijlociu și să ostilizeze tabăra arabă, britanicii vor anunța, pe 23 mai 1939, adoptarea unei noi politici de emigrare în Palestina – *White Paper* – care limita la câteva mii pe an numărul evreilor care puteau fi acceptați în Eretz Israel.[508] Această politică va rămâne în vigoare și după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când efectele Holocaustului erau deja cunoscute.

Pe fondul concesiilor britanice în fața taberei arabe și a pierderii Palestinei ca destinație de salvare, președintele american Roosevelt și secretarul Trezoreriei, Henry Morgenthau Jr., concepeau scenarii tot mai fanteziste pentru sprijinirea evreilor din Reich începând cu 1938. Americanii erau dispuși să strângă 500 de milioane de dolari pentru a finanța transferul din Europa a 500 000 de evrei. Problema era: înspre ce destinație? Morgenthau propusese Guineea, care părea accesibilă politic, în schimbul

ștergerii datoriilor de război ale Marii Britanii și Franței. Însă clima din vestul Africii era – observase FDR – imposibilă pentru un emigrant european. Președintele american propusese două alternative: Camerun și Angola, oferind chiar instrucțiuni pentru lansarea negocierilor cu dictatorul portughez Salazar, cu scopul de a-l convinge să accepte „întemeierea unui nou teritoriu evreiesc în Angola".[509] Confruntat cu opoziția fermă a izolaționiștilor americani, Roosevelt spera totuși să îi convingă pe aceștia să accepte 25 000 de evrei pe an în Statele Unite, în vreme ce restul statelor puternice ar fi primit alte 80 000 anual.[510] Toate aceste planuri nu depășeau însă faza unor dezbateri de cancelarie. În America, o luptă înverșunată se ducea până și pentru prelungirea vizelor celor 15 000 de evrei din Germania care intraseră în țară cu permise provizorii de vizitare: în timp ce Departamentul pentru Muncă insista să extindă măcar cu șase luni dreptul de ședere al acestora, Departamentul de Stat se opunea ferm, considerând că nu există o baza legală pentru această decizie. FDR se va pronunța, pe 18 noiembrie 1938, cu o formulă dramatică: „Nu pot, respectând decența umană, să-i arunc afară".[511]

Un alt efect al radicalizării naziste post-*Anschluss* și *Kristallnacht* va fi introducerea muncii forțate pentru evreii care își pierduseră slujbele. Cum planul de înarmare al Germaniei impunea dirijarea resurselor umane „ariene" înspre industria militară și armată, șomerii evrei aveau să fie trimiși să lucreze în construcții sau în serviciile publice de curățenie, devenind muncitori necalificați, măturători sau gunoieri.[512] Deja, în septembrie 1939, în Reich mai trăiau doar 164 000 de evrei germani conform definiției religioase și circa 230 000 conform celei rasiale.[513] Neexistând perspective clare privind posibilitatea acestora de a emigra (mulți erau deja în vârstă), naziștii căutau soluții pentru izolarea lor strictă. Dincolo de excluderea din sfera publică ariană și de transformarea lor într-un grup de paria care primea sarcini înjositoare, evreii urmau să fie marcați cu un însemn special sau izolați în ghetouri. Din motive polițienești, Heydrich

opta pentru prima variantă, considerând că posibilitatea de supraveghere scădea în cartierele segregate, în vreme ce Göring și Goebbels – ultimul și în calitate de *Gauleiter* al Berlinului – se străduiau să îl convingă că „nu vei putea să eviți înființarea pe scară largă de ghetouri în orașe. Ele vor trebui create!“[514]

Spirala radicalizării parcursă de Hitler între 1933 și fatidicul 1939 va ajunge la apogeu pe 30 ianuarie 1939, când – la exact șase ani după ce devenise cancelar – acesta își va prezenta în Reichstag celebra „profeție“ privind distrugerea evreilor din Europa:

> Am fost adesea profet în viața mea și adesea s-a râs de mine. În timpul luptei mele pentru putere, au fost în primul rând evreii cei care au luat în râs profeția mea că, într-o zi, voi prelua conducerea statului și, cu ea, a întregului popor și apoi, printre multe alte lucruri, voi rezolva și problema evreiască. Cred că hohotele de râs ale acelor zile se vor fi înecat în gâtlejurile multor evrei între timp. Vreau să fiu din nou profet astăzi: dacă evreimea finanțată internațional din Europa și din alte locuri va reuși din nou să scufunde oamenirea într-un război mondial, atunci rezultatul nu va fi bolșevizarea mapamondului – și, astfel, victoria evreimii –, ci anihilarea rasei evreiești în Europa.[515]

Era un avertisment fatal, pentru că – înțelegând modul în care funcționa antisemitismul lui Hitler – era inevitabil ca el să învinovățească în curând evreii din Statele Unite sau pe cei din Uniunea Sovietică pentru conflagrația pe care Germania o va declanșa prin atacarea Poloniei. Este motivul pentru care Paul Johnson poate să afirme fără rezerve că „Holocaustul a fost plănuit; cel care l-a plănuit a fost Hitler. Este singura concluzie care poate explica tot acest proces terifiant.“[516] Pedepsirea evreilor pentru izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial – prin intermediul Soluției Finale – se va contura între 22 iunie 1941, ziua atacului nazist împotriva URSS, și 11 decembrie 1941, când

Germania a declarat război Americii în urma atacului japonez de la Pearl Harbor. În acest interval a decis Adolf Hitler, după cum vom vedea, lansarea Soluției Finale – înțeleasă ca exterminare deplină în fabrici ale morții.

Capitolul III

Premisele Holocaustului. Distrugerea Poloniei

Chestiunea poloneză

Distrugerea Poloniei a fost o calamitate nu doar pentru Europa, pentru polonezi sau pentru evrei. În mod paradoxal, a fost o calamitate și pentru Hitler: un început al sfârșitului său – pe care dictatorul german nu l-a putut nici intui, nici controla. Năpustirea asupra orgolioasei națiuni poloneze – care s-a dovedit mult mai tenace decât Hitler și-ar fi putut imagina, deși a fost învinsă relativ ușor pe câmpul de luptă – a adus Germania în stare de război cu blocul occidental, l-a pus pe Führer față în față cu Stalin (pe o frontieră la Bug prea fragilă pentru a putea opri ispita Reichului sau a Uniunii Sovietice de a ataca fulgerător) și, nu în ultimul rând, a adus cea mai mare comunitate de evrei din lume sub dominația celui mai antisemit lider din istorie.

În planurile de expansiune ale lui Hitler, Polonia s-a dovedit o nucă prea tare din punct de vedere diplomatic. Între 1933 și 1939, problema poloneză – clasică în gândirea expansionistă germană, care cerea *Drang nach Osten*, o sforțare colonizatoare spre Răsărit – a fost pusă în conservare de naziști. Ei aveau numai de câștigat atunci din existența unei regiuni-tampon în fața Armatei Roșii. Führerul era mai vulnerabil și mai prudent în primii săi ani în fruntea Reichului, fiind interesat, înainte de toate, de remilitarizarea Renaniei, de anexarea Austriei, apoi de ocuparea Regiunii Sudete și de instituirea dominației asupra Slovaciei, Boemiei și Moraviei. Cu cât URSS se afla mai departe

de acest proces de expansiune – dincolo de „zidul" polonez – , cu atât mai bine. Din acest motiv, Hitler s-a grăbit să ofere Poloniei un pact de neagresiune încă din 26 ianuarie 1934.[1] În același an, el îi spunea cu emfază ambasadorului polonez în Germania, Jósep Lipski, că Polonia reprezintă „scutul estic" al Reichului.[2]

Aceste cuvinte ar fi putut avea o bază reală, pe termen mai lung, numai dacă Polonia ar fi acceptat să devină, în mod voluntar, un vasal german. Altfel, pulsiunile antipoloneze din gândirea strategică germană erau prea puternice pentru ca tocmai Hitler să le poată rezista. Încă din 10 decembrie 1887, Bernhard von Bülow – secretar de stat pentru afaceri externe și, ulterior, cancelar al Imperiului German – îi scrisese lui Friedrich von Holstein că „trebuie să alungăm Rusia de la cele două mări – Baltica și Marea Neagră – pe care se întemeiază poziția ei în lume. (...) Ar trebui să folosim ocazia oferită de război pentru a-i alunga pe polonezi *en masse* din provinciile noastre poloneze."[3] În 1914, obiectivul Kaiserului fusese similar: să includă în Prusia teritoriile poloneze, expulzându-i pe polonezi într-un teritoriu rusesc și să pună sub control german spațiul dintre Marea Baltică și Marea Neagră.[4] Generalul Hans von Seeckt, comandant al Reichswehr din 1919 până în 1926, considera la rândul său că „existența Poloniei este incompatibilă cu interesele vitale ale Germaniei. Ea trebuie să dispară, și așa se va întâmpla, datorită propriei slăbiciuni interne și Rusiei – cu ajutorul nostru."[5] Victoriile obținute de Imperiul German împotriva rușilor pe frontul de est, în 1914, hrăniseră impulsul prusac al expansiunii spre est; pentru o scurtă perioadă, Kaiserul beneficiase – în sfârșit! – de un teritoriu colonial în Răsărit, controlat de *Ober Est*, Comandamentul Suprem din Est, care ajunsese să bată chiar și monedă proprie – o amintire plină de farmec pentru militarismul naziștilor și al multor generali din Wehrmacht.[6] Comandații armatei germane în Marele Război, Hindenburg și Ludendorff, erau din Poznań și refuzaseră orice conciliere cu Nicolae al II-lea dacă acesta nu ar fi fost dispus să accepte o Polonie germană. Pentru

că o asemenea idee era intolerabilă pentru ruși, războiul dintre Kaiser și țar a continuat – deși putea fi încheiat amiabil –, iar Ludendorff l-a trimis pe Lenin în Rusia, în speranța de a destabiliza fragilul regim al lui Nicolae. Țarismul s-a prăbușit, făcând loc bolșevismului –, iar acest lucru s-a întâmplat în mare măsură din cauza rivalității germano-ruse în privința Poloniei.[7] Mai mult, și Imperiul German se va prăbuși (sau își va grăbi căderea) din pricina dorinței lui Ludendorff de a înainta în est – de această dată împotriva lui Lenin și în favoarea Romanovilor –, ambiție care a făcut ca 25 de divizii să fie indisponibile pentru frontul de vest, care devenise mult mai important.[8]

Având în vedere această obsesie istorică a germanilor, din momentul în care politica nazistă de revendicări teritoriale a început să funcționeze la turație maximă, neîntâlnind o rezistență convingătoare din partea Occidentului, Polonia a devenit pentru Führer o dublă prioritate. Pe de o parte, ea făcea obiectul unor pretenții ale Berlinului, care dorea Gdanskul și un coridor extrateritorial de transport către Prusia Orientală. Pe de altă parte – și chiar mai important –, Hitler visa ca Polonia să i se alăture într-o mare alianță antisovietică. În 1935, Hermann Göring le vorbise liderilor polonezi despre necesitatea unei ofensive comune împotriva URSS, reluând ideea explicită a unui asalt germano-polonez asupra Moscovei un an mai târziu.[9] Pactul Anticomintern a apărut în 1936 – fiind semnat inițial cu Japonia – pe fondul presiunilor pe care Berlinul le exercita asupra Varșoviei. Având în vedere poziția geografică a Poloniei și amenințarea reală cu care aceasta era confruntată dinspre Rusia, ideea unui Pact Anticomintern părea croită mai degrabă pentru seducerea polonezilor decât a italienilor, care nu simțeau în ceafă răsuflarea rece a lui Stalin. Polonia a primit din partea lui Hitler oferta de a adera la Pactul Anticomintern la începutul lui 1937, *înainte* de cooptarea lui Benito Mussolini în alianță.[10] Pe 24 octombrie 1938, Ribbentrop a revenit cu aceeași solicitare, care va fi reiterată aproape obsesiv în următoarele luni.

Însă Polonia a refuzat. Spre deosebire de Hitler, pentru care URSS reprezenta o abstracțiune pe care o caricaturiza retoric – lăsându-se amăgit de propriile cuvinte –, polonezii simțiseră pe propria piele forța istorică a Rusiei și puterea reală a lui Stalin. Ei cunoscuseră o lungă dominație țaristă, luptaseră eroic împotriva expansiunii comuniste în Războiul polono-sovietic (1919–1921) și trebuiau să țină sub control, la est, minorități bieloruse și ucrainene sensibile la propaganda Moscovei. Înțelegeau așadar că riscă să fie distruși împreună cu Hitler sau, într-un caz ceva mai fericit, că vor deveni un simplu vasal al Berlinului. Varșovia credea într-o „Doctrină a celor doi inamici", care trebuiau păstrați la distanță – și în perfect echilibru.[11] În decursul acestei perioade, în care a ținut piept avansurilor lui Hitler, diplomația poloneză a comis o singură eroare care le-a dat speranțe naziștilor și a dus la o răcire a relațiilor cu blocul occidental: a acceptat să se alăture Germaniei în procesul de dezmembrare a Cehoslovaciei, ridicând pretenții asupra zonei Cieszyn, în care trăia o importantă comunitate poloneză. Această eroare a putut fi înțeleasă pe 21 martie 1939, când tonul Berlinului la adresa Varșoviei a devenit imperativ, amintind tot mai limpede de cel utilizat în trecut la adresa Cehoslovaciei: Ribbentrop i-a solicitat tăios ambasadorului polonez Jósep Lipski să renunțe la „atitudinea ciudată" de până atunci a Poloniei și să accepte cedarea Gdanskului și aderarea la Pactul Anticomintern.[12]

Decizia Varșoviei de a spune „nu" – pentru prima dată în mod răspicat pe 26 martie 1939, după lunga tărăgănare politicoasă începută încă din 1934 – a avut consecințe incomensurabile. Dacă polonezii ar fi cedat în fața lui Hitler, acesta ar fi putut evita, probabil, un război cu Occidentul. El s-ar fi putut năpusti cu mai multă forță asupra Uniunii Sovietice – dar și cu mai multă legitimitate, în condițiile în care ar fi fluturat steagul unei alianțe antibolșevice cu o țară catolică. Și nu e exclus ca Marea Britanie, Franța sau Statele Unite să fi tolerat ideea distrugerii bazei de expansiune a comunismului. Refuzul Varșoviei din

26 martie 1939 a atras, cinci zile mai târziu, garanțiile britanice pentru Polonia: al Doilea Război Mondial era amorsat. Ca întotdeauna, premierul britanic Neville Chamberlain era depășit de modul în care se radicaliza cancelarul Reichului în cursul unei confruntări diplomatice. Chamberlain credea că liderul german „nu va porni un război mondial pentru Danzig“[13], în vreme ce Hitler le spunea deja generalilor săi că „nu Danzigul este problema care intră în discuție. Pentru noi este vorba de extinderea spațiului vital către Est și de asigurarea hranei.“[14]

Totuși, chiar dacă Führerul a ordonat în aprilie Wehrmachtului să lucreze la planul de luptă împotriva Poloniei, el nu era dispus să lanseze atacul fără a se asigura de complicitatea lui Iosif Vissarionovici Stalin. Germania nu își putea distruge „scutul estic“ fără a ști dacă sovieticii acceptă, măcar pe termen scurt, o vecinătate pașnică. Din acest motiv, în august 1939, când invadarea Poloniei a devenit iminentă și când Berlinul a înțeles că britanicii chiar sunt dispuși să meargă la război, Hitler și Ribbentrop au început o ofensivă diplomatică la adresa Moscovei, făcând presiuni pentru un acord imediat. Cele două blocuri ideologice totalitare, aflate într-o rivalitate mortală, descopereau acum inamicul comun: „democrațiile occidentale“.[15] Pentru Stalin, dorința lui Hitler de a tranșa urgent toate problemele în tensiune în zona de falie dintre Reich și URSS a fost de nerefuzat. Câștigurile sale pe termen scurt erau uriașe. Prin pactul Ribbentrop-Molotov, semnat la Moscova pe 23 august 1939 (incluzând un protocol secret cu prevederi-cheie), sovieticii primeau mână liberă în Basarabia românească, în Letonia, Estonia și Finlanda. Germania, la schimb, primea inițial Lituania. Polonia era împărțită pe o linie de demarcație care urma cursurile râurilor San, Vistula și Narev, Reichului revenindu-i teritoriile poloneze de la vest și Uniunii Sovietice, cele din est.[16] (În septembrie, după invazie, pactul va fi renegociat: Hitler va ceda și Lituania, primind la schimb mai mult teritoriu în Polonia. Granița comună se va muta către est, pe râul Bug, astfel

încât URSS să controleze orașul Lvov, iar Lublinul, un viitor punct nodal pe harta Holocaustului, să revină Germaniei. Stalin avea nevoie de această cedare pentru a susține că nu solicitase nici un teritoriu locuit preponderent de polonezi, limitându-se la zone cu populații bieloruse și ucrainene).[17] Când Joachim von Ribbentrop a raportat, în dimineața zilei de 24 august 1939, succesul misiunii sale la Moscova, Hitler, care urmărise negocierile de la Berghof, plimbându-se agitat pe terasa vilei, a exclamat încântat: „Acum Europa este a mea!"[18]

Problema evreiască în Polonia: antisemitism și sionism

În anii 1930, cu precădere după moartea lui Józef Piłsudski, politicienii polonezi sprijiniseră activ proiectul sionist, pe care îl considerau varianta optimă pentru soluționarea „problemei evreiești" din Polonia. Cu marea sa autoritate, Piłsudski – un european de modă veche – controlase în general această „problemă", respingând discursul antievreiesc al mișcării Democrația Națională și bucurându-se de susținerea politică a partidului evreilor tradiționaliști polonezi, *Agudat Yisrael*.[19] După dispariția lui Piłsudski, dar și în contextul venirii la putere a lui Hitler în Germania, liderii polonezi au renunțat la strategia „integrațională" a mareșalului, aderând la ideea care devenea tot mai influentă în Europa sub presiunea nazistă: chestiunea evreiască reprezenta o provocare strategică, care trebuia tranșată ferm și urgent.

Evreii înșiși răspundeau în fața amenințării lui Hitler oferind o tot mai mare importanță proiectului *sionist* – termen propus în premieră de Nathan Birnbaum în 1890, la Viena, și transformat într-un plan cuprinzător de gazetarul Theodor Herzl în februarie 1896, tot la Viena, unde a publicat lucrarea „Statul evreu. Propunerea unei soluții moderne la problema evreiască".[20] În 1935, când a murit Piłsudski, proiectul lui Herzl

de a construi un stat evreiesc în Palestina era avansat. Aici ajunseseră deja, în mai multe valuri de „întoarcere acasă" (*alia* – „urcarea" spre Ierusalim), aproape 360 000 de evrei, care atrăseseră furia celor 1 300 000 de arabi din provincie. Evreii fondaseră deja numeroase așezări, kibuțuri și moșave, dezvoltaseră orașul Tel Aviv, cumpăraseră teren în Ierusalim și aveau o armată neoficială puternică – Hagana.

Palestina fusese, până la dispariția Imperiului Otoman în 1918, o provincie mai degrabă periferică și neinteresantă pentru sultani, cel puțin după domnia lui Soliman Magnificul. Era importantă însă pentru europeni grație interesului religios pentru Ierusalim și pentru geografia biblică. După ce flota britanică a devenit dependentă de petrolul care venea dinspre Orientul Mijlociu, portul Haifa a crescut și mai mult valoarea regiunii, fiind locul în care „aurul negru" ajungea la Mediterana prin conductele irakiene. Din acest motiv, Imperiul Britanic a preluat în 1920 mandatul pentru administrarea Palestinei din partea Ligii Națiunilor („mandat" fiind formula elegantă prin care se ocolea termenul de guvernare colonială). Inițial, politica britanică fusese proevreiască, în 1917 guvernul de la Londra asumându-și, prin Declarația Balfour, susținerea formării unui „cămin național evreiesc" în Palestina (nu s-a vorbit despre *un stat*, căutându-se menajarea arabilor, pe care britanicii i-au folosit, alături de evrei, în lupta împotriva Imperiului Otoman). Totuși, după ce revoltele arabe antisioniste s-au întețit – dar și pe măsură ce interesele britanice în Orientul Mijlociu au devenit dependente de prietenia liderilor arabi –, sprijinul britanic pentru sioniști s-a diminuat. Raportul demografic din Palestina se modifica rapid: evreii alungați din Europa de ascensiunea politicienilor antisemiți erau forțați să se îndrepte spre Ierusalim; Statele Unite, care fuseseră în deceniile anterioare ținta predilectă de emigrare, trecuseră la o politică izolaționistă, ceea ce făcea mandatul britanic din Orientul Mijlociu cea mai importată variantă de refugiu.

În acest context, în care Germania nazistă genera o uriașă presiune imigrațională, iar Statele Unite și Marea Britanie blocau rutele de emigrare, Polonia post-Piłsudski a devenit un aliat neașteptat al proiectului sionist. Antisemitismul polonez era real, răspândit și bine reprezentat politic. Dar, spre deosebire de cel nazist – mult mai mitologizant – avea un aspect concret. În Germania anului 1933, trăiau doar 560 000 de evrei la o populație de 66 000 000 de locuitori, dintre care mulți pe deplin integrați. În Polonia anului 1933, existau peste 3 000 000 de evrei (dintre care cei mai mulți își păstrau identitatea tradițională) într-o populație de 33 000 000 locuitori. Antisemitismul polonez, cu alte cuvinte, avea mai puțin de-a face cu construcțiile propagandistice rasiste din Germania și mai mult cu concurența economică și cu vechile tensiuni religioase. Pe de altă parte, mulți lideri polonezi colaborau cu evreii, aveau prieteni evrei și erau căsătoriți cu evreice. Discursul lui Hitler despre evrei ca „bacili" care „infestează sângele arian" nu avea prea mult sens în Polonia. Pe acest fond, clasa politică poloneză s-a împărțit în două blocuri: un bloc antisemit care cerea plecarea evreilor din Polonia și instituirea unor măsuri discriminatorii la adresa lor, și un bloc care, fără să se definească prin antisemitism și colaborând uneori cu formațiunile evreiești, făcea totuși concesii în fața presiunilor antisemite. Evreii erau excluși din sectorul public, nu puteau primi credite guvernamentale, aveau un acces limitat în universități și în școli, nu obțineau licențe pentru afaceri, puteau deține un număr limitat de magazine – iar aceste măsuri au fost adoptate printr-un acord de ansamblu al clasei politice poloneze. După 1935 s-au întețit și pogromurile. Cea mai bună soluție prin care blocul moderat antisemit de la putere a considerat că poate controla presiunea blocului radical din opoziție a fost o politică prosionistă.

Pe de o parte, guvernul polonez chiar lua în calcul varianta de a sprijini un stat evreiesc de dimensiuni cât mai mari în Palestina (de la Mediterana până la Iordan și dincolo de acesta,

în Transiordania britanică). În acest mod, el putea soluționa problema celor trei milioane de evrei din țară dând satisfacție atât antisemiților polonezi, dar și evitând acuzațiile de antisemitism ale comunității internaționale (Eli Tzur și David Engel susțin teza conform căreia sionismul polonez avea ca scop doar contracararea criticilor externe privind politicile antisemite din interior).[21] Pentru Varșovia, ideea unui stat evreiesc în Orientul Mijlociu – puternic influențat de Polonia – era tentantă și din punct de vedere strategic, oferind chiar perspectiva preluării mandatului palestinian de la britanici.

Pe de altă parte, sionismul polonez era și o soluție pentru a pretinde în țară că există un plan practic pentru rezolvarea problemei evreiești. Totuși, depinzând de o relație bună cu Londra pentru a face față amenințării lui Hitler și Stalin, guvernul polonez nu putea trece o serie de linii roșii în sprijinul pe care îl oferea grupărilor paramilitare evreiești (Irgun), care înfruntau în Palestina tocmai Marea Britanie. Din 1935, problema evreiască a fost definită de Varșovia ca una de politică externă. După ce ipoteza unei emigrări a evreilor polonezi în Madagascar fusese explorată și abandonată (planul va fi reluat, după cum vom vedea, chiar de Hitler), toate eforturile s-au concentrat în direcția Palestinei. Revizioniștii evrei din Polonia, reuniți în organizația Betar, deveneau în Palestina luptători pentru independență ai Irgun. Ei se bucurau de sprijin polonez, fiind antrenați în bazele din Volînia și de lângă Varșovia.[22] Wiktor Drymmer, un diplomat și spion polonez, coordona din capitala Poloniei proiectul sionist polonez, în vreme ce consulul din Ierusalim, Witold Hulaniki, ținea legătura cu trupele Irgun la fața locului, în Palestina.[23] Era, desigur, o operațiune ultrasecretă, care afecta grav interesele britanice. În același timp, era și o operațiune sortită eșecului, pentru că Polonia era strivită între Hitler și Stalin, care nu încurajau în acel moment sionismul. Mai mult decât atât, Führerul decisese să-l distrugă și să-l stoarcă de resurse pe vecinul său estic.

Invazia. *Einsatzgruppen* pe scena istoriei

La ora 4.45 a dimineții de 1 septembrie 1939, Germania nazistă a început agresiunea asupra Poloniei. Corpul de armată Sud a atacat dinspre Silezia și Slovacia, în timp ce Corpul de armată Nord a coborât atât dinspre Pomerania, cât și dinspre Prusia Orientală. Din trei direcții, 57 de divizii germane, compuse dintr-un milion de soldați și 2 500 de tancuri,[24] s-au năpustit spre Varșovia, spre Cracovia și spre râurile strategice (Vistula, Bug) dincolo de care mareșalul polonez Rydz-Smigly spera să se poată retrage și reorganiza. Pe 8 septembrie, unitățile avansate ale Wehrmachtului ajungeau deja la porțile Varșoviei, dar curajoasa armată poloneză – compusă din doar 40 de divizii și 11 brigăzi de cavalerie[25] – a lansat un contraatac la Kutno, pe 9 septembrie,[26] reușind astfel să mai întârzie înaintarea fulgerătoare de care Hitler avea nevoie pentru a convinge Marea Britanie și Franța că Polonia reprezintă o cauză pierdută. Balanța s-a înclinat decisiv pe 17 septembrie, când Stalin a trimis 500 000 de militari sovietici (41 de divizii de infanterie și cavalerie, precum și 12 brigăzi de tancuri)[27] ca să își revendice propria pradă din trupul Poloniei – pretextând că îi protejează pe bieloruși și pe ucraineni, aflați în pericol după dispariția statului polonez. Trupele lui Hitler ajunseseră încă din 12 septembrie în zona care urma să revină URSS, iar pe 18 septembrie soldații Armatei Roșii și cei ai Wehrmachtului au intrat în contact. Guvernul de la Varșovia, care fugise deja la Lublin din primele zile ale invaziei, s-a refugiat în România de teama sovieticilor, făcând ca trupele poloneze să capituleze – după o rezistență agonizantă – pe 6 octombrie 1939.

Distrugerea Poloniei a avut un caracter rasial mult mai pronunțat decât orice anexare realizată până atunci de Adolf Hitler. Cancelarul german dorea să transforme această țară – exceptând zona industrializată din vest – într-un spațiu colonial clasic, locuit de o populație abrutizată, needucată – „inferioară“ –, care urma să servească doar ca mână de lucru necalificată.

În acest scop, el a ordonat „uciderea în masă a inteligheniei poloneze“,[28] considerând că ea reprezintă o elită relativ separată de restul corpului social; în lipsa sa, credeau naziștii, transformarea polonezilor într-o națiune de robi ar fi devenit o misiune mult mai ușoară. După ce Führerul a vizitat pe 5 octombrie 1939 Varșovia cucerită pentru a-și saluta armata, Joseph Goebbels consemna în jurnal opinia acestuia despre polonezi și despre liderii lor: „Verdictul Führerului în privința polonezilor este incriminator. Mai mult animale decât ființe umane, complet primitive, stupide și amorfe. Și o clasă conducătoare care este rezultatul nesatisfăcător al amestecului între clasa inferioară și o rasă ariană de stăpâni. Murdăria polonezilor este de neimaginat.“[29]

Coordonatorul operațiunii de epurare a inteligheniei poloneze (codificată „Tannenberg“) a fost Reynhard Heydrich, care conducea acum Biroul Central pentru Securitatea Reichului (RSHA), o creație nazistă recentă, ce reunea Serviciul de Securitate al SS cu Serviciul de Securitate al Statului (incluzând Gestapo – Poliția Secretă).[30] Practic, campania din Polonia justificase înglobarea finală a aparatului statal de siguranță german într-o formațiune de teroare politică și rasială care aparținea NSDAP. Heydrich dispunea în Polonia de șapte Unități Speciale – *Einsatzgruppen* –, care activau în spatele liniilor frontului pentru a curăța teritoriul cucerit de Wehrmacht de potențiali disidenți. Cele șapte *Einsatzgruppen* erau compuse din 3 000 de oameni din Gestapo și Kripo (*Kriminalpolizei*). Pentru a se asigura că aceștia acționează cu maximă duritate, Heydrich și Himmler, superiorul său, au fost prezenți personal în Polonia între 3 și 13 septembrie 1939.[31] Masacrele SS au început concomitent cu operațiunile militare. Lângă Bydgoszcz, în „Valea morții“, 1 200 de clerici și intelectuali polonezi au fost executați pe 3 și 4 septembrie de *Einsatzgruppen, Waffen*-SS și Wehrmacht.[32] La Skłoby au fost uciși 360 de lideri ai comunității, iar în Szałas au fost capturați toți bărbații care împliniseră 15 ani, fiind împușcați sau incendiați în școala locală.[33] În Bromberg, în

zona Posenului, unde acționa *Einsatzgruppe* IV, au fost lichidați 1 300 de polonezi între 5 și 12 septembrie.[34] Și actele de răzbunare erau grotești: pentru un geam spart la o secție de poliție, 12 adolescenți care aveau între 11 și 16 ani au fost împușcați.[35] Corpul profesoral al Universității Jagiellone din Cracovia – una dintre cele mai aristocratice academii din Europa – a fost convocat, la începutul lui noiembrie, la o discuție cu reprezentanții Gestapo;[36] discuția s-a dovedit a ascunde, de fapt, arestarea tuturor celor 184 de profesori, care au fost maltratați și deportați în Reich.[37] Veteranii polonezi din Primul Război Mondial, preoții catolici, nobilii, oamenii de afaceri și de cultură, ofițerii au fost vânați sistematic și lichidați. Norma de ucideri fixată de Hitler pentru inteligheția poloneză era de 61 000 de persoane, deja alese înaintea invaziei de serviciile de spionaj naziste. Numele posibililor disidenți figurau în așa-numitul „Registru special de urmărire – Polonia".[38] Crimele nu s-au limitat la perioada războiului, fiind reluate ciclic. În vara lui 1940, de pildă, a fost lansată *AB Aktion*, considerată o operațiune de „pacificare": deținuții din închisorile poloneze erau transportați în păduri și împușcați în loturi de 400. Astfel de execuții în grup au fost înregistrate la Lublin, Varșovia și Częstochowa, făcând în total 6 000 de victime.[39] Până la capitularea armatei poloneze, în circa cinci săptămâni, 16 000 de membri ai elitelor vânate de Hitler fuseseră deja uciși.[40] În septembrie 1939 au avut loc 12 000 de lichidări, iar în octombrie, alte 4 000.[41] Până în decembrie, Heydrich depășise deja pragul de 40 000 de victime. În plus, *Einsatzgruppen* făcuseră și 10 000 de arestări – care vor duce în următorul an la noi execuții.[42]

Deși Wehrmachtul a acceptat și a sprijinit uneori acțiunile criminale ale Unităților Speciale, doar vârfurile armatei fuseseră avertizate despre ordinul de lichidare în masă al Führerului, motiv pentru care s-au înregistrat proteste. Comandatul forțelor din Polonia, generalul Blaskowitz, a întocmit în februarie 1940 un raport care conținea 33 de capete de acuzare la adresa

oamenilor lui Heydrich, înșirând un lung șir de crime, torturi, jafuri și violuri.[43] Pentru a-l proteja pe Hitler, care le adresase personal (și, ca de obicei, doar verbal) ordinul de a dezlănțui teroarea, Himmler și Heydrich au preferat să își asume răspunderea pentru „excesele" *Einsatzgruppen*. Era un eroism demonstrativ, pentru că generalii care contau cu adevărat știau exact ce se întâmplă. Pe 9 septembrie 1939, șeful statului-major, generalul Halder, mărturisea că „a fost intenția Führerului și a lui Göring să distrugă și să extermine poporul polonez",[44] în vreme ce Keitel îl prevenea pe Canaris că „Führerul a decis deja" în privința programului de exterminare a elitelor poloneze.[45] Hitler, de altfel, a reacționat disprețuitor față de raportul lui Blaskowitz, spunând că „nu a avut niciodată încredere în el".[46] El le ceruse militarilor, fără să intre în detalii, să își întărească sufletele pentru o campanie nemiloasă și era iritat că oameni ca Blaskowitz nu înțeleg că „nu porți un război cu metodele Armatei Salvării".[47] Discuția a fost închisă pe 4 octombrie 1939, când Führerul a emis un decret secret, prin care o crimă comisă de germani în cursul invadării Poloniei nu putea face obiectul anchetelor penale.

Faptul că unii comandanți din Wehrmacht au înțeles în 1939 să respecte legile războiului, trimițând prizonierii polonezi în lagăre speciale din Reich, i-a salvat pe mulți dintre aceștia – care altfel ar fi fost executați de *Einsatzgruppen*. Heydrich era exasperat de lipsa de cooperare și de lentoarea armatei în lichidările din Polonia și i s-a plâns de asta, pe 8 septembrie 1939, lui Wilhelm Canaris, care conducea spionajul militar. Armata insista ca toate condamnările la moarte să aibă la bază o decizie a Curții marțiale, ceea ce implica un proces birocratic și juridic care limita la 200 numărul execuțiilor zilnice. Pentru Heydrich, o astfel de cifră era revoltătoare. Militarii, pe de altă parte, erau nemulțumiți de faptul că – așa cum se va exprima generalul Halder – „măcelărirea polonezilor în spatele frontului se intensifică într-un ritm atât de rapid, încât armata va trebui probabil să ia măsuri împotriva acestor acțiuni în curând".[48] Mai mult,

Wilhelm Canaris, șeful Abwehr, s-a implicat personal în salvarea rabinului Yosef Yitzchak Schneersohn, al șaselea lider spiritual al mișcării Chabad. După o suită de intervenții internaționale – inclusiv din partea lui Cordell Hull, secretarul de stat american – rabinul Schneersohn a fost extras din Varșovia de doi agenți ai lui Canaris, care l-au transportat apoi în secret la Berlin, de unde acesta a fost trimis în Statele Unite – prin Riga.[49]

Pentru a oferi armatei senzația unui control asupra violenței haotice dezlănțuite de SS-iști, între 18 și 19 septembrie 1939 au avut loc negocieri dure între Walther von Brauchitsch, capul Wehrmachtului, și Heinrich Himmler, șeful SS și al Poliției. Amândoi se bazau pe diferite ordine emise de Hitler, ordine care le ofereau deopotrivă autoritatea de a acționa nestingheriți. Von Brauchitsch a ordonat armatei să ignore orice autoritate SS și să acționeze doar în baza deciziilor justiției militare (deci să nu se implice în masacre), în timp de Himmler le-a cerut subordonaților să continue lichidarea elitelor poloneze și a evreilor. Un vag armistițiu a fost stabilit în final, Heydrich fiind obligat să retragă din teren, pe durata războiului, unele din unitățile sale cele mai sângeroase (precum *Einsatzgruppe* Woyrsch), să informeze Wehrmachtul despre operațiunile SS și să aștepte capitularea Poloniei pentru a-și duce la capăt planurile de ucidere în masă a „inamicilor Reichului".[50]

Primele masacre antisemite din Polonia

În mod evident, evreii reprezentau o categorie esențială în planul de lichidare din Polonia. Ei erau vânați atât ca membri ai elitelor culturale, politice și economice poloneze, cât și ca evrei – potențiali sabotori și insurgenți. Așa cum explica Heydrich, „vrem să cruțăm oamenii de rând, însă nobilii, preoții și evreii trebuie uciși".[51] Garniturile de tren în care militarii germani erau transportați pe front erau decorate cu caricaturi de evrei cu nas proeminent, sub care stătea scris: „Mergem în Polonia – să-i aruncăm la gunoi

pe evrei".[52] Aceştia erau arestaţi şi executaţi sumar – adeseori chiar în sinagogi. Sinagogile reprezentau pentru *Einsatzgruppen* o veritabilă obsesie: erau incendiate, profanate şi folosite ca spaţiu de tortură sau de umilire.

6 000 de evrei au murit apărând Polonia pe câmpul de luptă, iar alte 3 000 în cursul asaltului Wehrmachtului asupra Varşoviei.[53] Nu mai puţin de 61 000 de evrei din armata poloneză au fost luaţi prizonieri (alături de 600 000 de polonezi, proporţia de 10% din populaţie respectându-se şi aici, neexistând diferenţe de bravură şi patriotism între evrei şi polonezi).[54] Soarta lor va fi groaznică: mulţi vor fi trimişi în Reich, pe post de deţinuţi-sclavi. Munceau dezbrăcaţi şi desculţi, în plină iarnă (prizonierii „arieni" aveau dreptul de a le lua hainele), motiv pentru care mureau înghеţaţi. La Stablack, de pildă, cel puţin zece prizonieri de război evrei mureau în fiecare zi. O altă cauză a mortalităţii ridicate era foamea, raţia de mâncare fiind de o pâine la şapte deţinuţi la Lamsdorf, în timp ce la Rathorn un grup de lucru de cinci evrei avea dreptul la o pâine şi o cană de supă la 48 de ore.[55] O soartă cumplită au avut şi prizonierii de război care erau evrei polonezi estici, din teritoriile care reveneau acum URSS. Pentru că naziştii respectau formal cetăţenii intraţi sub dominaţia lui Stalin, aceştia nu au fost executaţi imediat după capturare, fiind realizat un simulacru de deportare a lor. 1 200 dintre aceştia au fost direcţionaţi spre Zambrów, unde 250 au fost mitraliaţi la sosire. Alţii, transportaţi la Lublin, au pornit în marş spre graniţa sovietică, fiind însă ucişi pe drum – supravieţuitorii murind de tifos la scurt timp. Pentru restul prizonierilor din Lublin – alte câteva mii – a fost organizat un lagăr special de muncă, în strada Lipowa: majoritatea celor ţinuţi captivi acolo vor muri în următorii ani. Dintr-un grup de prizonieri de război suiţi în vagoane la Włodawa, 200 au pierit de foame şi de frig pe drum, în timp ce alţi 120 au fost împuşcaţi după ce au curăţat trenurile de cadavrele camarazilor lor.[56]

Masacrele îndreptate împotriva populației civile evreiești din Polonia vor fi atât de frecvente și de haotice, încât generalul Halder, șeful statului-major german, nota în jurnal pe 10 octombrie, aparent exasperat: „Masacrarea evreilor – disciplină!"[57] La Będzin, lângă Cracovia, 200 de evrei au fost închiși în primele zile din septembrie într-o sinagogă în flăcări, murind în chinuri inimaginabile. La Goworowo, un grup de artileriști din SS a ucis 50 de evrei, fiind oprit în ultima clipă de la incendierea sinagogii locale, unde fuseseră închiși alți evrei. Armata i-a arestat pe făptași, dar aceștia au fost eliberați când Hitler a amnistiat toate atrocitățile comise de germani în Polonia.[58] La Mielec, între Cracovia și Lublin, 55 de evrei au fost arși de vii la abator sau în sinagogă. La Częstochowa au fost împușcați 180 de evrei numai pe 4 septembrie.[59] Cu o zi înainte, la Wieruszów, 20 de lideri evrei ai comunității au fost executați imediat după intrarea trupelor germane în Polonia; fiica unuia dintre ei, care implora să îi fie cruțat tatăl, a fost împușcată în gură.[60] 5 000 de evrei au căzut victime ale acestor lichidări sumare în primele două luni ale războiului și ale ocupației.[61] Cel mai sângeros se va dovedi grupul special condus de Udo von Woyrsch, un prieten al lui Himmler și al lui Heydrich, care a organizat masacrele antievreiești din Silezia – zona pe care o coordona de când se alăturase SS. De numele lui se leagă sute de crime în Będzin, Katowice, Sosnowiec, precum și incendierea evreilor din Dynów.[62] În octombrie, unitatea *Standarte* 12 SS-*Totenkopf* a ucis 1 000 de bolnavi din sanatoriul de boli psihice Owińska.[63]

În ciuda dimensiunilor măcelului, Hitler – preocupat în primul rând de desfășurările militare și diplomatice – nu optase încă, în această fază, pentru o exterminare în masă a evreilor polonezi. Era vorba, mai degrabă, despre un pogrom centralizat, realizat cu pretexte și cu mijloace militare și polițienești. Germanii încă pendulau, în 1939, între regulile unui vag stat de drept (iar Hitler, cândva un politician de duzină, era sensibil la semnalele opiniei publice) și asumarea deschisă a uciderii

evreilor exclusiv din rațiuni rasiale. Unitatea SS care omorâse 50 de muncitori evrei la Goworowo pe 10 septembrie 1939 a fost anchetată, iar Halder a consemnat în jurnal că ucigașii urmau să primească cel puțin un an în închisoare, pentru că hrăneau „propaganda engleză privind atrocitățile germane".[64] Dar bruma de legalitate de care Wehrmachtul încă se agăța era rapid abolită de noua ordine ariană, motiv pentru care Himmler a anulat chiar și pedepsele formale. În pledoaria avocatului unuia dintre asasini a fost invocat următorul argument: „În calitate de membru SS, a fost deosebit de afectat la vederea evreilor".[65] Pentru Heydrich și Himmler, acesta era un argument pertinent: asta le și cereau subordonaților, pentru că ura era o garanție a lipsei de milă și de empatie. Problema lor, așa cum observă Robert Gerwarth, era însă că „teroarea nesistematică" aducea prea multe inconveniente. Crimele dezorganizate, înfăptuite fără un obiectiv al *statului nazist* în spate, generau haos, lăsau urme și puteau fi folosite de inamici în comunicarea publică.[66] În plus, ele duceau la distrugerea bunurilor celor uciși – bunuri care urmau să intre în proprietatea celui de-al Treilea Reich. Himmler și Heydrich ar fi preferat să aibă în subordine niște călăi pe model NKVD, trecuți deja prin sute de masacre, impasibili, care nu își pierdeau controlul din cauza urii sau a beției de putere, precum mai neexperimentații lor omologi din SS.

Ideea exterminării în masă a evreilor din Polonia ar fi părut oricum, în 1939, greu de conceput chiar și pentru un nazist convins. Comunitatea evreiască era de zece ori mai mare decât cea rămasă în Germania după complicatele evoluții demografice dintre 1933 și 1939. Celor între 525 000 și 565 000 de evrei prezenți în Germania în momentul venirii lui Hitler la putere li se adăugaseră, în timp, 250 000 din Austria și 357 000 din Cehia. Concomitent însă, avea loc un exod din aceste teritorii spre alte state, astfel încât în Reich mai rămăseseră între 318 000 și 330 000 de evrei în 1939 (cu circa 240 000 de evrei în vechea Germanie). Desigur, aceste cifre erau foarte disputate din cauza

complicațiilor generate de definițiile religioase sau ariene ale evreilor, precum și de inepuizabila gâlceavă privind statutul celor cu „sânge mixt" – astfel încât unii experți rasiali ajungeau să pretindă, fără nici o bază, că numărul real al evreilor urca până la 1 550 000.[67] Prin comparație, numai în Varșovia locuiau, în 1939, 400 000 de evrei. În Cracovia trăiau alți 60 000. În Łódź – peste 200 000. În Lublin și Białystok – câte 40 000. În Vilnius, care nu fusese încă alipit Lituaniei, încă 55 000. În Lvov, la est, în viitoarea zonă sovietică, 100 000. La Brest-Litovsk, Radom, Pinsk, Częstochowa sau Będzin – peste 20 000.[68] Comunitatea evreiască din Polonia număra astfel, la începutul războiului, circa 3 300 000 de oameni; împărțirea țării între Germania și URSS a redus imediat acest număr la 2 000 000 (aproape 1 000 000 au rămas în teritoriul preluat de bolșevici), iar crimele naziste, deportările și fuga spre URSS au coborât și mai mult cifra, spre 1 800 000 la începutul lui 1940 în zonele controlate de Hitler.[69] Spre deosebire de evreii asimilați ai spațiului germanic și ai Europei Occidentale, cei polonezi erau tradiționaliști – arătau *altfel*, urmau o versiune mai strictă a iudaismului ortodox, locuiau grupați în comunități mari. Acest lucru îi va face mult mai vulnerabili când naziștii vor lansa politicile de deportare și de exterminare, pur și simplu pentru că erau ușor de găsit. Așa se explică faptul că, deși reprezentau doar 10% din populația Poloniei, dintre cei 16 000 de potențiali disidenți vânați de Heydrich la începutul războiului, 5 000 erau evrei (polonezii având șanse mai mari să se ascundă pe termen lung).[70]

Un număr uriaș de evrei, aproape 300 000, au reușit să fugă în teritoriile estice care reveneau URSS – mulți dintre ei obligați de germani să treacă frontiera asupra căreia încă se purtau negocieri și care urma să se închidă în câteva săptămâni. Exodul a început la 1 septembrie 1939 și s-a încheiat în intervalul 22–28 septembrie. Pe 22 septembrie, la Brest, naziștii și sovieticii au organizat o ceremonie de predare a controlului asupra orașului cucerit de Wehrmacht, care înaintase mai rapid decât preconizase Stalin:

Guderian i-a „oferit" Brestul generalului Krivoșein, arătând astfel că Germania urma să-și respecte angajamentele asumate de Ribbentrop cu o lună înainte, la Moscova.[71] Pe 28 septembrie, Molotov și Ribbentrop au semnat un Tratat de Frontieră și Prietenie, aducând câteva corecturi protocolului secret din 23 august.

Știind că granița dintre teritoriile germane și cele sovietice se va stabiliza în scurt timp, evreii s-au grăbit să o treacă. „Știam doar că trebuie să ajungem la Bug", povestește o refugiată care în 1939 avea 18 ani.[72] În condițiile în care masacrele săvârșite de *Einsatzgruppen* deveneau cunoscute, sovieticii apăreau – prin comparație – ca o variantă mai bună. „Mii de tineri au plecat pe jos spre Rusia bolșevică. Îi priveau pe bolșevici ca pe niște mântuitori", nota un evreu rămas în Polonia.[73] Comunitățile de evrei de pe Bug au salvat mii de vieți, oferind adăpost și îndrumare fugarilor care răzbeau până la ei.[74] Așa cum spuneam, și naziștii erau interesați să încurajeze trecerea unui număr cât mai mare de oameni în teritoriile lui Stalin. Într-o întâlnire de la Cracovia, din 11 septembrie, Reinhard Heydrich le-a cerut lui Udo von Woyrsch și lui Bruno Streckenbach – doi dintre comandații cei mai brutali ai *Einsatzgruppen* – să îi împingă pe evrei în teritoriile care urmau să le revină sovieticilor.[75] În scurt timp au început deportările, naziștii lăsându-i pe refugiați la graniță și obligându-i să fugă spre teritoriul bolșevic în timp ce trăgeau în direcția lor. Într-o singură zi din noiembrie, 16 000 de evrei au fost alungați peste Bug.[76] 3 000 de evrei din Tarnobrzeg au fost transportați în dreptul râului San, una din frontierele provizorii dintre Reich și URSS, primind ordinul să „plece în Rusia".[77] Traversarea apei se făcea în bărci și plute improvizate, pregătite de Gestapo, care supraveghea procesul. Râul se umpluse de cadavrele celor care cădeau din bărci și nu știau să înoate. Alte câteva mii de locuitori din Łańcut, Rozwadów și Leżajsk au fost alungați – tot peste San. 8 000 de evrei din Pułtusk au fost forțați să plece peste Narev (o a doua linie provizorie de demarcație).[78]

Chiar și evreii deportați la Nisko din alte state anexate de naziști au fost trimiși peste Bug: un transport de 1 000 de evrei cehi a avut această soartă, după ce bărbații cu calificări utile au fost selectați și păstrați pentru muncă.[79]

Reorganizarea teritoriilor poloneze. Premisele Holocaustului

Deși opțiunea genocidală nu încolțise limpede în mintea naziștilor, ei nu mai luau în calcul – începând cu septembrie 1939 – strategia emigrării forțate. Aceasta mergea prea încet și, în ritmul de până atunci, după cucerirea Poloniei ar fi fost nevoie de încă patru decenii pentru a atinge obiectul spațiului germanic *Judenfrei* (*Judenrein*) la care visa Hitler.[80] Pentru evrei, cortina se lăsase peste frontierele celui de-al Treilea Reich, din acest punct începând o etapă în care naziștii se vor orienta progresiv către purificarea etnică – la început cu caracter regional.

După distrugerea Poloniei, teritoriile sale au fost reorganizate rapid de Germania și de URSS. Reichului îi reveneau 20 de milioane de polonezi și evrei, concentrați pe 190 000 de kilometri pătrați, iar Uniunii Sovietice – 12 milioane de cetățeni și 200 000 de kilometri pătrați (zona germană era mult mai urbanizată și industrializată).[81] Stalin a format o Bielorusie de Vest (cu Brest) și o Ucrainăde Vest (cu Lvov), care au fost alipite la RSS Bielorusă și RSS Ucraineană.[82] Între 8 și 12 octombrie 1939, Hitler a semnat mai multe decrete (operaționale din 1 noiembrie), prin care Polonia intrată sub dominație nazistă era reorganizată în două blocuri distincte. În nord și în vest se aflau teritoriile care urmau să fie anexate de Reich: Danzig–Prusia de Vest, Warthegau (Posen), Silezia Superioară de Est și Prusia de Sud-Est. Districtul Silezia Superioară (unde se va dezvolta lagărul de la Auschwitz) și districtul Prusia Răsăriteană își dublau dimensiunile pe seama teritoriilor poloneze, în vreme ce districtul Danzig–Prusia de Vest și districtul Warthegau erau create

în premieră. Pe de altă parte, în inima Poloniei, care includea Varșovia, Cracovia și Lublinul, apărea un Guvernământ General al Teritoriilor Poloneze Ocupate, care va fi ulterior denumit doar Guvernământul General (pentru a elimina orice referire la Polonia).[83] Teritoriile anexate urmau să devină integral germane – atât din punctul de vedere al legislației și al regulilor administrative, cât și sub raport etnic. *Gauleiter*-ii au fost informați de Führer că au la dispoziție cel mult zece ani pentru germanizarea completă a noilor teritorii.[84] Guvernământul General, pe de altă parte, reprezenta un teritoriu colonial, aflat la bunul plac al Berlinului, fără legi clare și care – din perspectivă rasială – era menit să se transforme într-o rezervație pentru polonezi și evrei. Din acest motiv, zona era porecîlită *Gangster Gau* sau *Gestapoland*.[85]

Această etapă din reorganizarea Poloniei, deși tehnică, trebuie urmărită cu atenție, pentru că va avea implicații majore în Holocaust. Warthegau și Guvernământul General vor fi epicentrul unde a fost concepută Soluția Finală (*Endlösung der Judenfrage*). Łódź (Warthegau), Lublin (Guvernământul General) sau Varșovia (tot Guvernământul General) sunt zonele-cheie în jurul cărora vor fi create primele lagăre ale morții: Chełmno – lângă Łódź, Bełżec, Majdanek și Sobibór – lângă Lublin și Treblinka – lângă Varșovia. Lagărul de la Auschwitz va deveni abia mai târziu punctul nodal al anihilării evreilor – care se transformase între timp într-una la scară europeană.

Purificarea etnică a zonelor anexate – în special a regiunii Warthegau – reprezenta un proiect imposibil și, la drept vorbind, nebunesc. Warthegau fusese numită astfel de Hitler plecând de la numele râului care străbătea provincia (râul Warthe; *Gaue* era denumirea generică pentru unitățile administrative germane). Capitala sa era orașul Posen (Poznań, pentru polonezi), însă Łódźul – care era un oraș esențialmente polonez și evreiesc, deși naziștii îl vor boteza Litzmannstadt, în cinstea generalului Karl Litzmann – reprezenta centrul său autentic. În Łódź exista o

importantă zonă industrială, care făcuse ca populația orașului să crească continuu și care stârnise interesul naziștilor.[86]

În Warthegau trăiau în 1939 circa 4 200 000 de polonezi, 430 000 de evrei și 320 000 de germani.[87] Hitler își propunea să mute, cu alte cuvinte, 5 000 000 de oameni din Warthegau în Guvernământul General pentru a asigura „spațiul vital" pentru o minoritate germană de sub 10% din populația provinciei. La nivelul tuturor teritoriilor poloneze anexate, cifrele erau și mai absurde: trebuiau deportați 9 000 000 de polonezi și 600 000 de evrei pentru doar 600 000 de germani.

Pe 30 octombrie 1939, Heinrich Himmler stabilise că evreii din districtele germanizate trebuiau expulzați spre est între noiembrie 1939 și februarie 1940.[88] Acest obiectiv, total nerezonabil, a fost constant revizuit și redus. Pe 12 noiembrie 1939, o nouă dispoziție vorbea despre mutarea a 100 000 de evrei și 200 000 de polonezi până la sfârșitul lui februarie 1940. Pe 28 noiembrie, Heydrich cerea ca 80 000 de evrei din Warthegau să fie transportați în următoarea lună în Guvernământul General.[89] Tot în decembrie 1939, SS Posen a emis un ordin verbal prin care toți evreii care nu părăsiseră încă provinciile intrate în Reich „în ciuda ordinului de mutare" urmau să fie „împușcați în baza legii marțiale".[90]

Führerul dorea ca „spațiul vital" obținut prin deportări să fie umplut cu sutele de mii de etnici germani care, prin intermediul înțelegerii cu Stalin, urmau „să revină acasă, în Reich",[91] din zonele cedate URSS prin pactul Ribbentrop-Molotov: Letonia, Estonia, Lituania, Basarabia, Bielorusia de Vest și Ucraina de Vest. SS-iștii călătoreau prin Balcani, în căutare de comunități *Volksdeutsche* (de etnici germani, fără cetățenie) pe care să le transfere în Reich. În iunie 1940, de pildă, 1 060 de sași din România au fost aduși pe Dunăre în Germania, fiind anunțați că vor deveni fermieri; în realitate, 700 dintre ei au fost integrați în *Waffen*-SS.[92] Pentru aceștia trebuiau asigurate case la cheie, confiscate de la polonezi și evrei. „Reorganizarea etnică" a teritoriilor dintre Reich și URSS – a proclamat Hitler în discursul său

din Reichstag, în ziua capitulării Poloniei (6 octombrie 1939) – era „cea mai importantă sarcină" care se deschidea în fața Germaniei. Pentru a coordona acest proces, el l-a numit pe 7 octombrie pe Heinrich Himmler în fruntea unui Comisariat pentru întărirea germanității (*Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums*), care urma să gestioneze transferul de populații[93]. În acest timp, Hermann Göring, întotdeauna sensibil la averile țărilor cotropite, a fondat *Haupttreuhandstelle Ost*, departament menit să coordoneze jefuirea proprietăților evreiești și poloneze.[94] Himmler urma să fie asistat de un Birou Central pentru Imigrări și un Birou Central pentru Emigrări, ambele localizate în Warthegau. Deși diferența dintre ele era de doar de o literă în limba germană (EWZ, respectiv UWZ), cele două birouri lucrau în capete opuse ale spectrului moral: Imigrările aduceau germanii din Est în Warthegau, oferindu-le proprietăți și afaceri confiscate (după ce făceau, desigur, o atentă anchetă rasială pentru fiecare nou-venit), în vreme ce Emigrările stabileau cine este evreu, cine este polonez (și cu cât sânge arian în vine) și transmiteau către SS listele pentru deportare.[95]

În această etapă, obsesia nazistă de a-și asigura cât mai mult sânge arian „prețios" va duce la lansarea unui proiect de suflet al lui Himmler: *Lebensborn* („Fântâna vieții"). Liderul SS era îngrijorat de faptul că „fiecare război implică o pierdere importantă din sângele cel mai bun", ceea ce ducea la o „absență a copiilor" necesari pentru armatele viitorului.[96] Din acest motiv, el va da pe 28 octombrie 1939 o proclamație prin care îi încuraja pe SS-iști și polițiști să ofere Reichului cât mai mulți nou-născuți. Himmler pretindea că „poate fi o nobilă sarcină pentru fetele și femeile germane de sânge bun să devină, chiar și în afara căsătoriei (...) mame ale copiilor de soldați care pleacă la război".[97] SS-iștii nu trebuiau să își facă griji pentru viitorul urmașilor lor, în cazul în care mureau pe front: „Delegați speciali, aleși de mine personal, vor prelua sub tutela lor (...) toți copiii legitimi și nelegitimi de sânge bun, ai căror tați au fost uciși în război".[98] SS a înființat

25 de case de copii *Lebensborn*, dintre care nu mai puțin de 11 în Norvegia, 9 în Germania, două în Austria și câte una în Luxemburg, Belgia și Franța.[99] În 1939, din 1 300 de femei care solicitaseră să nască într-o maternitate *Lebensborn*, 653 au fost acceptate după o analiză rasială aprofundată.[100]

Însă programul *Lebensborn* includea o direcție mult mai sinistră: răpirea copiilor cu „potențial rasial" din toate teritoriile ocupate. Aceștia erau smulși de lângă părinți și trimiși în Reich, unde li se pierdea urma. Himmler explica în iunie 1941 subordonaților săi care coordonau răpirea copiilor: „Mi s-ar părea corect să fie luați din familii poloneze copii mici, care prezintă în mod deosebit caracteristici rasiale bune și educați de către noi în instituții speciale".[101] Directivele lui Himmler din octombrie 1943 au fost și mai clare: „Prin urmare, cred că este obligația noastră de a le lua copiii la noi, pentru a-i elimina din mediul lor – dacă este necesar, răpindu-i sau furându-i pur și simplu. Fie vom câștiga de partea noastră orice sânge bun pe care-l putem folosi pentru noi înșine și să-i dăm un loc în rândurile poporului nostru, fie vom distruge acest sânge."[102]

Planul Nisko-Lublin

Una din primele soluții gândite de naziști pentru a se dispensa de evreii din Warthegau a fost Planul Nisko (sau Nisko-Lublin). Hitler, Himmler, Alfred Rosenberg și Heydrich, deserviți de Eichmann, au stabilit formarea unei rezervații evreiești la frontiera de est a Guvernământului General, aproape de granița cu URSS. În acest mod, în cazul continuării expansiunii spre Răsărit (prin invadarea Uniunii Sovietice), evreii ar fi putut fi împinși mai departe, întotdeauna la marginea Imperiului. La jumătatea lui septembrie 1939, în plină invazie a Poloniei, Heydrich își informa subordonații că Führerul analiza propunerea sa privind înființarea unei astfel de rezervații. Pe 16 septembrie, Hitler a discutat și cu Göring acest subiect, comunicându-le lui Himmler

și lui Heydrich acordul său final pe 20 septembrie 1939.[103] Într-o primă fază, cei doi au considerat – plecând de la împărțirea Poloniei stabilită de Ribbentrop și Molotov pe 23 august 1939 – că rezervația evreiască trebuia să fie amplasată lângă Cracovia, întinzându-se de acolo către granița cu URSS. Conducătorii SS își propuneau să fondeze la frontiera cu Uniunea Sovietică o perdea de colonii germane cu rol defensiv, care să împiedice contagiunea comunistă în statul evreiesc. Totuși, noile discuții dintre URSS și Reich privind trasarea granițelor au adus sub control german și zona Lublin, făcând astfel ca proiectul rezervației să poată fi împins mai spre est.[104]

În paralel, Eichmann și generalul SS Franz Stahlecker (viitorul comandant al infamei *Einsatzgruppe* A, care va executa din 1941 sute de mii de evrei din statele baltice) au început să caute „o zonă cât mai mare în Polonia care să fie amenajată și pregătită pentru un stat autonom evreiesc, sub forma unui protectorat".[105] Așa cum istorisește Hannah Arendt, citându-l pe Eichmann, „ei au plecat în districtul Radom, pe râul San, nu departe de granița sovietică, unde au văzut un teritoriu imens, sate, piețe, mici orașe" și „ne-am zis: asta ne trebuie".[106] Ceea ce vedeau erau regiunea Lublin din Guvernământul General (compus din alte trei regiuni: Varșovia, Cracovia și Radom – în care urmau să trăiască polonezii).

Orășelul Nisko se afla la circa 90 de kilometri sud de Lublin. El urma să fie centrul unei rezervații care s-ar fi putut întinde între Vistula și Bug, cuprinzând – așa cum va spune Hitler – „toată evreimea".[107] Adolf Eichmann, care răspundea de aducerea evreilor în acest *Judenreservat*, se atașase în mod special de plan; Hannah Arendt susține că Eichmann se visa „mai mult decât probabil" guvernatorul acestui *Lublinland* – noul stat evreiesc.[108]

Heydrich a început pregătirile pentru lansarea planului Lublin-Nisko în două etape. Pe 21 septembrie 1939, după ce a revenit de pe frontul polonez, el a convocat o întâlnire cu capii SS și ai *Einsatzgruppen* pentru a le comunica deciziile „strict secrete" privind evreii din Polonia.[109] În primul rând, teritoriile

alipite Germaniei trebuiau „golite complet de evrei". În cazul în care acest lucru era imposibil într-un termen scurt, în Warthegau, Prusia de Vest sau Silezia trebuiau să existe „cât mai puține centre de concentrare va fi posibil".[110] În zona Guvernământului General, evreii urmau să fie deplasați dinspre localitățile mici către centrele urbane plasate pe noduri feroviare. Heydrich le-a explicat subordonaților săi că problema evreiască urma să fie rezolvată în două etape: o fază intermediară și, foarte important, „un scop final, care necesită o perioadă mai lungă".[111] Faza intermediară era concentrarea în orașe, ceea ce implica golirea zonelor rurale de evrei. „Scopul final" – care nu trebuie asociat deocamdată cu „Soluția Finală" – era transportul evreilor în zona Nisko-Lublin. Estimarea SS în acel moment era că procesul putea dura circa un an, incluzând și deportarea tuturor romilor din Reich.[112]

Deportările au început în grabă și haotic. În baza instrucțiunilor lui Heydrich din 21 septembrie, naziștii au decis că evreii din comunitățile mici (cu mai puțin de 500 de membri) trebuiau transportați spre centrele urbane mari din apropiere, în ghetouri dedicate lor, sau direct în rezervația Nisko-Lublin. 80 000 de evrei din Katowice, de pildă, erau forțați să plece spre Lublinland.[113] Și cei din Łódź erau trimiși spre Lublin, deși, concomitent, Łódźul se umplea de evrei din zonele rurale învecinate. În ianuarie 1940, naziștii estimau că 110 000 de polonezi fuseseră mutați în Guvernământul General și că 78 000 de evrei fuseseră expulzați din casele lor.[114] Demnitarii naziști aflaseră despre rezervație și se grăbeau să câștige cursa golirii de evrei a propriilor regiuni pe seama ei. Eichmann însuși s-a gândit să aducă la Nisko 5 000 de evrei din Austria, țară de care răspunsese până atunci. Tot aici au început să fie evacuați și evrei din Praga sau Brno (Cehia) ori de pe coasta baltică (Stettin, Stralsund).[115] În octombrie a venit rândul evreilor cehi din Moravská Ostrava să fie deportați în Lublinland: 1 000 de oameni și-au petrecut câteva zile în tren, fără acces la apă. Când au ajuns la Nisko, au fost informați că trebuiau să își construiască singuri lagărul.[116] Chiar și evreii din Hamburg,

care se pregăteau să plece spre New York cu acte în regulă, s-au trezit reținuți și expediați spre Est.[117] La Nisko, evreii deportați erau întâmpinați de Eichmann, care le ținea un discurs: „La șapte sau opt kilometri de aici, peste râul San, Führerul le-a promis evreilor o nouă patrie. Nu există apartamente și case – dacă le veți construi, veți avea un acoperiș deasupra capului. Puțurile sunt o sursă de epidemii – holeră, dizenterie și tifos. Dacă săpați după apă, veți avea apă."[118]

În ianuarie 1940 a început să devină limpede că planul Nisko era un eșec. Pentru că Wehrmachtul, *Schutzstaffel* și guvernatorii locali luau decizii necoordonate, necunoscând toate planurile secrete ale Führerului și concurând adesea pentru a scăpa de propriii evrei, aceștia erau mutați fără sens dintr-o parte în alta a Reichului și a teritoriilor controlate de germani. În timp ce proiectul Nisko căpăta contur, de pildă, 5 000 de evrei din Danzig erau deportați la jumătatea lui septembrie 1939 într-un lagăr de concentrare deschis pentru ei la Stutthof (condițiile erau atât de dificile, încât aproape 2 500 de evrei muriseră aici numai în primele zece zile de la sosire).[119] Tot în septembrie, bărbații din Gelsenkirchen au fost deportați în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, de lângă Berlin, unde vor ajunge în curând și profesorii polonezi ai Universității din Cracovia.[120] Un transport de evrei din Austria a ajuns în rezervația Nisko-Lublin doar pentru a fi trimis înapoi din rațiuni birocratice.

Haosul se datora, cel puțin în parte, ambițiilor și oportunismului lui Eichmann. Planul Nisko reprezenta pentru el o șansă majoră pentru a-și continua cariera, după ce gestionase expulzarea evreilor din Austria și Cehia. Deși primise inițial ordin din partea lui Heinrich Müller, șeful Gestapo, să organizeze o serie de deportări cu caracter *experimental* din zona Katowice și, eventual, din spațiul ceh, el a lărgit mult aria de aplicare a ordinului, răspunzând servil tuturor solicitărilor venite din partea oficialilor naziști. Când Arthur Nebe, comandatul Kripo, l-a

întrebat pe Eichmann dacă poate primi la Lublin comunitatea de romi din Berlin, acesta s-a grăbit să-i sară în ajutor.[121]

La sfârșitul toamnei, guvernatorul din Guvernământul General, Hans Frank – fostul avocat al lui Adolf Hitler, la care avea un acces nerestricționat –, a înțeles în sfârșit că sutele de mii de oameni care se revărsau în teritoriul său îi ridică probleme organizatorice grave. Frank – un personaj corpolent, plin de sine, cu chelie precoce și tendințe de îngrășare, a cărui soție va face avere din bijuteriile confiscate de la evrei – era unul dintre principalii juriști ai regimului nazist și putea etala, când împrejurările o cereau, o cultură peste media liderilor NDSAP.[122] Își stabilise birourile pe malul Vistulei, în impresionatul castel regal Wawel din Cracovia, ridicat în secolul al XIV-lea, unde își întreținea oaspeții cu muzica lui Chopin.[123] Era însă, în același timp, un antisemit feroce, considerat de Goebbels un „criminal politic clasa întâi“,[124] care în 16 decembrie 1941, într-o ședință de cabinet a Guvernământului General din Cracovia, va rosti unul dintre cele mai asumate și clare discursuri privind pregătirea Soluției Finale de către Hitler:

> În ceea ce privește evreii, vreau să vă spun, cu sinceritate, că trebuie să fie eliminați într-un fel sau altul. Ca vechi național-socialist, trebuie să spun: acest război va fi numai un succes parțial dacă o puzderie de evrei ar supraviețui, în timp ce noi ne-am vărsat cel mai bun sânge pentru a salva Europa. Prin urmare, atitudinea mea față de evrei se va baza numai pe așteptarea că ei trebuie să dispară. Trebuie să se termine cu ei. (...) Domnilor, trebuie să vă rog să vă lepădați de orice sentiment de milă. Trebuie să-i anihilăm pe evrei, oriunde îi găsim și oriunde este posibil. (...) Evreii reprezintă pentru noi, de asemenea, niște tumori maligne de o extraordinară voracitate. Avem acum aproximativ 2 500 000 dintre ei în Guvernământul General – poate cu amestecurile evreiești și tot ce vine cu asta, 3 500 000. Nu putem împușca sau otrăvi acești 3 500 000 de evrei, dar vom

> fi capabili să luăm măsuri care să ducă cumva la anihilarea lor – și asta în legătură cu măsurile gigantice care urmează să fie stabilite în discuțiile din Reich. Guvernământul General trebuie să devină liber de evrei, la fel ca și Reichul.[125]

Era ușor de intuit că, numai cu doi ani înainte, Frank salutase suferințele care îi așteptau pe cei deportați în Guvernământul său General. „Cu cât mor mai mulți, cu atât mai bine", spunea el în noiembrie 1939, când transporturile începuseră.[126] Evreii chiar mureau în număr mare – mai ales copiii –, fie în timpul deportării, fie când erau abandonați la Nisko, fără hrană și adăpost. Generalul Blaskowitz sesizase Berlinului, în decembrie 1939, faptul că evreii de vârste fragede ajung în Lublinland morți de frig, iar cei care rezistă se sting în următoarele săptămâni, de foame.[127]

Problema lui Hans Frank era însă cu totul alta: lipsa lui totală de autoritate în raport cu Himmler și cu aparatul vast din subordinea acestuia. Deși obținuse de la Hitler promisiunea că avea să fie singurul decident din Guvernământul General, Frank nu avea nici cea mai vagă idee când urmau să sosească în regiunea sa noile transporturi dictate de Himmler. Nu controla nici hotărârile SS, nici ordinele Wehrmachtului și nici căile ferate. Nu exista nici o sincronizare între cei care pregăteau transporturile cu refugiați, cei care le efectuau și Frank, cel care ar fi trebuit să se ocupe de evreii ajunși în rezervația Nisko-Lublin. Pe lângă faptul că își pierdea respectul subordonaților, Frank începea să priceapă și că maltratarea evreilor are consecințe inclusiv pentru rasa privilegiată: în condițiile în care mii de oameni erau abandonați sub cerul liber, fără acces la apă, tifosul exantematic începuse să se răspândească rapid – iar boala, insensibilă la ideologia nazistă a sângelui superior, nu respecta linia de demarcație dintre arieni și nonarieni. În consecință, pe 12 februarie 1940, Hans Frank a cerut o confruntare cu Himmler, care a fost mediată de Hermann Göring. Guvernatorul din Cracovia a solicitat amânarea deportărilor și a insistat că fiecare transport

trebuie efectuat numai cu acceptul său.[128] Totuși pentru Hitler programul de germanizare din Warthegau avea prioritate absolută. Din acest motiv, Himmler a putut să continue transferul de populație din vest către Guvernământul General, atât timp cât era vorba despre persoane ale căror locuințe erau confiscate pentru a face loc germanilor din Răsărit. Pentru că polonezii din Warthegau aveau case mai ofertante pentru naziști, ei urmau să fie mult mai afectați: în a doua parte a lui 1940, de pildă, 90 000 de polonezi și doar 2 500 de evrei vor fi deportați din Warthegau în *Gestapoland*.[129]

Formarea ghetourilor și legile antisemite în Polonia

În intervalul dintre 21 septembrie 1939 – când Heydrich a cerut concentrarea evreilor în orașe cu acces la calea ferată în vederea unei potențiale deportări în masă spre rezervația Nisko-Lublin – și 12 februarie 1940, când Hans Frank a obținut de la Göring limitarea strictă a deportărilor, amenințarea ghetoizării a plutit constant în aer. În așteptarea unei decizii clare – care depindea, în fapt, pentru naziști, de capacitatea logistică a lui Himmler și a lui Frank – au fost implementate primele măsuri antievreiești din Polonia. Au fost stabilite patru grupuri etnice: germanii cu cetățenie (*Reichsdeutsch*), etnicii germani fără cetățenie (*Volksdeutsch*), nongermanii (*Nichtdeutsch*) și evreii (*Juden*). Toți locuitorii fostelor teritorii poloneze erau obligați să se înregistreze într-una din aceste categorii. În funcție de ele, li se putea stabili un domiciliu și o normă de hrană.[130] Hrana de bază consta din cartofi, pâine, marmeladă de sfeclă și cafea din ghindă. Polonezii aveau dreptul la 600 de calorii pe zi, iar evreii, la 500; prin comparație, un german putea primi 2 600 de calorii.[131]

Discriminarea prin lege a evreilor din orașele poloneze a început imediat. Pianistul Władysław Szpilman, care locuia în Varșovia, a oferit un rezumat grăitor al acestui proces în memoriile sale:

Au apărut noi decrete, îndreptate cu precădere împotriva evreilor. Nemții au început să se ocupe de proprietățile imobiliare aflate în posesia evreilor. S-a anunțat că nici o familie nu are dreptul de a deține mai mult de 2000 de zloți. (...) Printre numeroasele reguli stricte impuse evreilor era una nescrisă, care însă trebuia neapărat respectată: bărbații trebuiau să se încline în fața fiecărui soldat neamț întâlnit. (...) Apoi evreilor li s-a interzis să mai ia trenul. Mai târziu, le-a fost impusă o taxă de patru ori mai mare decât „arienilor" pentru călătoria cu tramvaiul. Pe urmă au început să circule zvonuri despre înființarea ghetoului. În a doua jumătate a lui noiembrie, fără vreo explicație, nemții au început să împrejmuiască partea de nord a străzii Marszałkowska cu sârmă ghimpată. Pe urmă, la sfârşitul lunii, a apărut un anunț în care la început nimeni n-a putut crede. Întrecea și cele mai negre așteptări ale noastre: între 1 și 5 decembrie, toți evreii trebuiau să facă rost de niște banderole albe pe care să fie cusută o Stea a lui David albastră. (...) Bărbații care rămăseseră în Varșovia trebuiau să solicite un loc de muncă în oraș: fiecare urma să meargă la muncă fizică cel puțin șase zile pe săptămână.[132]

Leon Leyson – unul dintre copiii salvați de Oskar Schindler –, care trăia la Cracovia, completează lista restricțiilor: „Părea că evreii nu mai au voie să facă aproape nimic. Nu mai aveam voie să stăm pe băncile din parc. Apoi ni s-a interzis cu totul intrarea în parcuri. În tramvaie au apărut cordoane care despărțeau scaunele pentru creștini – polonezii care nu erau evrei – din partea din față a vagoanelor de scaunele din spate pentru evrei. (...) În curând n-am mai avut deloc posibilitatea aceea, pentru că evreilor li s-a interzis folosirea transportului în comun."[133]

Munca forțată pentru evrei s-a generalizat în regiunile cucerite între sfârșitul lui octombrie și începutul lui decembrie 1939. Pe 25 octombrie, administrația din Guvernământul General a anunțat că toți evreii – bărbați cu vârsta între 14 și 60 de

ani – „sunt obligați să muncească". (Vârsta pentru munca fizică obligatorie cobora și până la 12 ani.) În circa două luni au fost înființate 85 de lagăre de muncă, între care 28 în zona Lublin, 14 în zona Varșoviei și 12 în jurul Cracoviei.[134] Pentru Varșovia, naziștii au stabilit un barem de aproape 400 de oameni pe zi care trebuiau să facă parte din brigăzile de muncă; inițial, aceștia erau ridicați de pe stradă dacă păreau apți de muncă; ulterior, comunitatea evreiască a stabilit un sistem pe bază de înscriere, la care apelau în general cei săraci (comunitățile au încercat să-i protejeze pe intelectuali, considerați importanți pentru continuitatea spirituală – singura care conta în absența unui stat propriu). Din 12 decembrie 1939, acest sistem s-a generalizat în toate zonele cucerite de Wehrmacht, inclusiv în Warthegau.[135]

Pe 20 septembrie 1939, Walther von Brauchitsch își informa deja generalii că „ideea ghetoului există în linii mari; detaliile nu sunt încă clare".[136] Acestea au fost stabilite, după cum am văzut, în conferința lui Heydrich cu capii SS din 21 septembrie. Imediat după încheierea acesteia, Heydrich a trimis o notă cu instrucțiuni către toate instituțiile Reichului chemate să sprijine procesul de ghetoizare. Insistența cu care Heydrich vorbește în această notă despre ghetouri ca simplă „fază intermediară" se explică prin persistența convingerii sale – de lider al aparatului nazist de represiune – că asemenea cartiere sunt o alegere nefericită: „Din punctul de vedere al poliției, nu cred că un ghetou, sub forma unui district complet separat unde pot locui numai evreii, poate fi o soluție. Nu putem controla un ghetou în care evreii s-ar putea întruni la adăpost, în mijlocul întregii populații evreiești", explicase Heydrich într-o dezbatere din noiembrie 1938 în care, așa cum am arătat, se contrase cu Goebbels și Göring pe acest subiect.[137] Pentru el, opțiunea mai bună rămânea „să-i controlăm ținându-i sub privirile vigilente ale întregii populații decât să-i îngrămădesc, alături de alte mii, într-un cartier unde nu pot să-i controlez cu ușurință".[138] Totuși pregătirea campaniei din Vest și protestele lui Hans Frank îl făcuseră să se împace cu ideea.

Delimitarea ghetourilor avea, în ochii naziștilor, o valoare sanitară – atât din perspectivă socială, cât și medicală. Pe de o parte, în virtutea ideologiei rasiste, evreii nu mai puteau aveau acces în zone frecventate de germani și de polonezi – și cea mai simplă măsură era închiderea lor ermetică într-un oraș propriu din interiorul orașelor. În al doilea rând, naziștii considerau că evreii răspândesc epidemii și sunt un pericol pentru sănătatea publică (un exemplu de profeție care se autoîndeplinește: în realitate, prin interdicția de a-și practica meseriile, confiscarea averilor și obligația de a se muta în zone lipsite de apă și de canalizare, evreii erau condamnați chiar de naziști să trăiască în sărăcie și în mizerie, lucru care favoriza epidemiile și, ulterior, se transforma într-un nou argument pentru ghetoizare).

Primele ghetouri din Polonia au fost delimitate la Piotrków și Radomsko. Ordinul pentru Piotrków a fost emis la începutul lui octombrie 1939, fiind executat până la sfârșitul lunii. Mai puțin de zece evrei – care aveau și alte cetățenii sau erau creștinați – au fost lăsați în afara zidurilor ghetoului din Piotrków.[139] Pentru că naziștii nu doreau să se amestece cu evreii și să irosească resurse militare considerabile controlându-i din interior, strategia lor a fost de a exercita teroarea din exterior, lăsând comunităților un grad de autonomie. Condiția era ca liderii (pe care îi selectau atent) și forțele de ordine evreiești (pe care le înființau și le controlau) să aplice orice decret german și să satisfacă orice solicitare – forță de muncă, bani, blănuri pentru soldații Wehrmacht care degerau la Stalingrad, pregătirea listelor de deportare etc. Orice act de indisciplină sau de rezistență putea duce la execuții în masă; liderii comunităților evreiești și familiile acestora erau considerați ostatici. Autoguvernarea ghetourilor avea pentru SS și avantajul de a nu permite o solidarizare a evreilor, care se împărțeau în cel puțin trei grupuri: cei care pledau pentru supunere în așteptarea înfrângerii lui Hitler, considerând că pierderile de vieți omenești vor fi astfel limitate, cei care cereau

o rezistență armată și o categorie de colaboraționiști din oportunism sau din teamă.

Pentru a coordona implementarea măsurilor de concentrare și deportare, Heydrich a ordonat din septembrie formarea de Consilii ale Bătrânilor (*Judenräte* sau *Ältestenräte*) în toate comunitățile evreiești din Polonia. Deciziile naziștilor trebuiau comunicate și puse în aplicare prin intermediul lor – între altele și pentru că Wehrmachtul refuzase să se implice. Componenții *Judenräte* (rabini și alte notabilități) răspundeau pentru orice nespunere. Hans Frank a transpus în practică în teritoriile pe care le administra această dispoziție din 28 noiembrie 1940. Consiliile evreiești trebuiau să fie compuse din 12 membri în orașe cu mai puțin de 10 000 de evrei, în timp ce în orașele mari aveau 24 de membri.

Consiliile Bătrânilor vor primi în coordonare o forță evreiască de ordine (*Jüdische Ghetto-Polizei*). Componenții ei purtau banderolă, caschetă, uneori și uniformă; puteau să folosească un baston, neavând însă acces la arme de foc. În ghetoul din Varșovia, poliția evreiască număra între 2 000 și 2 500 de oameni, conduși de Józef Szeryński, un fost polițist polonez,[140] care se va sinucide în 1943, după ce contribuise la deportările în lagărele morții. În Łódź, forța de ordine evreiască număra 1 200 de polițiști.

Pentru că desfășurarea războiului era imprevizibilă, naziștii au pendulat constant, până la adoptarea Soluției Finale, între utilizarea ghetoului ca sursă de mână de lucru pentru efortul militar și, pe de altă parte, ca spațiu de exterminare prin înfometare, frig, expunere la epidemii și interzicerea accesului la servicii medicale. Leo Schneiderman, un evreu din Łódź care va ajunge la Auschwitz, credea că „ghetoul în ansamblu era conceput, în realitate, ca să înfometeze oamenii".[141] În decembrie 1939, guvernatorul din Łódź, Friedrich Uebelhoer, scria într-o notă secretă către subordonați: „Crearea unui ghetou este numai o soluție de tranziție... Obiectivul final trebuie să fie să ardem

complet această pustulă cu ciumă."[142] Pe 2 noiembrie 1939, Joseph Goebbels vizitase orașul și zona evreiască, proclamând că „Łódź în sine este un oraș hidos" și notând în jurnal: „Un tur prin ghetou. Coborâm și inspectăm totul cu atenție. Este de nedescris. Acestea nu mai sunt ființe umane, sunt animale. Din acest motiv, sarcina noastră nu mai este umanitară, ci chirurgicală. Trebuie să se ia măsuri aici – și ele trebuie să fie unele radicale."[143] În mai 1941, și Alfred Rosenberg ajunsese la concluzia că „problema evreiască își va găsi o soluționare definitivă prin înființarea de ghetouri".[144]

Înainte de începutul lui 1942, aproape toți evreii polonezi erau deja închiși într-un ghetou.[145] Așa cum arată un raport prezentat la procesul de la Nürnberg, „evreii din Guvernământul General Polonia au fost înghesuiți în 55 de comune".[146] Din septembrie 1942, printr-un ordin al Ministerului Agriculturii, ei nu mai puteau primi „carne și produse din carne, ouă, produse din făină de grâu, lapte nesmântânit, lapte proaspăt smântânit" și orice alt produs distribuit pe bază de cartelă.[147] Hans Frank consemna în jurnal în august 1942: „Printre altele, ar fi de adăugat că aici condamnăm la moarte prin înfometare un milion și jumătate de evrei".[148] Frank însuși se asigurase de acest lucru, reducând rația zilnică de pâine la 143 de grame, apoi la 20 de grame.[149]

Łódź și Varșovia

În timp ce în estul Poloniei evreii erau deportați în rezervația Nisko-Lublin, în zona de vest ei au fost concentrați în orașele Łódź și Varșovia, unde numărul lor însumat va depăși 1 000 000.[150] Limitele ghetoului din Łódź au fost trasate în februarie 1940, mutarea forțată a evreilor din oraș aici începând imediat. Pe 30 aprilie 1940, ghetoul a fost sigilat, fiind înconjurat cu sârmă ghimpată. El se afla în partea de nord-est a orașului, fiind compus din trei secțiuni unite prin poduri și găzduind 164 000 de evrei pe o suprafață de circa patru kilometri pătrați. Ghetoul din

Łódź va deveni zona de concentrare pentru mii de evrei din provinciile Reichului care trebuiau „purificate": Warthegau, Austria, vechea Germanie –, dar și Boemia sau Moravia. 40 000 de evrei vor fi deportați aici între 1941 și 1942: 20 000 din Warthegau și 20 000 din provinciile anexate înainte de 1939. Lor li se vor adăuga și câteva mii de romi din Austria.[151]

Wohngebiet der juden betreten verboten („Intrarea în zona rezidențială a evreilor este interzisă") scria amenințător pe poarta ghetoului din Łódź. Nimeni din oraș nu ar fi dorit oricum să pătrundă aici: exceptând circa 300 de locuințe, nu existau apă și canalizare.[152] Peste 30 000 de oameni aveau să moară de foame, frig și din cauza condițiilor sanitare catastrofale. Purtarea unor banderole galbene a devenit obligatorie, acestea fiind ulterior înlocuite cu steaua galbenă (care trebuia cusută și pe spatele hainei). Refuzul de a purta Steaua lui David aducea o amendă de 150 de mărci sau condamnarea la închisoare vreme de o lună și jumătate.[153] Ieșirea neautorizată din ghetou se pedepsea prin împușcare. În noiembrie, toate sinagogile din Łódź au fost aruncate în aer sau incendiate.[154] În schimb, numele străzii principale – Piotrkówska – a fost schimbat în Adolf Hitler Strasse.

Capacitatea industrială a Łódźului a avut un rol major în păstrarea pe termen mai lung a ghetoului, pentru că forța de muncă evreiască era calificată în domenii de interes pentru naziști. Strategia de supraviețuire a comunității evreiești a mizat, de altfel, pe acest lucru în tentativa de a opri (sau măcar de a întârzia) planul de exterminare prin înfometare sau deportări spre centrele de ucidere. În ghetoul din Łódź au fost înființate, începând din mai 1940, 100 de fabrici, cu precădere în domeniul textil. Faptul că aici se fabricau uniforme pentru armata germană oferea o protecție suplimentară, având în vedere implicarea Wehrmachtului, singura structură din cel de-al Treilea Reich cu o influență mai mare sau egală cu cea a SS.

Mordechai Chaim Rumkowski, conducătorul autoritar al Judenratului din Łódź, era un sionist care fusese propulsat de

ocupația nazistă. Se bucura de apreciere pentru o serie de proiecte sociale ambițioase, între care se remarca un orfelinat amplasat în mijlocul naturii. Pe de altă parte, în cazul orfelinatului – ca și mai târziu, în activitatea sa ca lider al ghetoului – existau numeroase acuzații de abuz sexual care îl vizau. Rumkowski fusese votat vicepreședinte al comunității evreiești (Kehilla) din Łódź pe 12 septembrie 1939, după ce fostul președinte și alți lideri părăsiseră orașul în fața înaintării germane.[155] Când naziștii au trecut la organizarea orașului, ei l-au ales pe Rumkowski mai mult din întâmplare: „Rumkowski trecea în fiecare zi pe la sediul Kehilla. Când germanii au venit și au întrebat: «Care dintre voi este Bătrânul aici?», el a făcut o impresie puternică. Un evreu în vârstă. Cu părul grizonant. Așa că au spus: «Tu vei fi Bătrânul»", povestește Solomon Uberbaum.[156] La jumătatea lui octombrie, Mordechai Chaim Rumkowski a fost desemnat oficial de administratorul nazist din Łódź, *Stadtkommissar* Leister, să formeze un *Judenrat*. În noiembrie, aproape toți componenții fostului Consiliu Evreiesc au fost încarcerați și, ulterior, lichidați.[157]

Delimitarea ghetoului din Varșovia a început cu întârziere, intrând în faza finală abia în octombrie 1940, când a fost stabilită zona de concentrare. Aici se găseau deja, într-un spațiu de patru kilometri lungime și 2,5 kilometri lățime, aproape 300 000 de evrei, care nu au mai avut voie să părăsească zona înconjurată de ziduri ridicate chiar de ei. În lunile următoare, alți 150 000 de evrei din zonele învecinate au fost transportați în ghetou, ridicând numărul celor ferecați la peste 400 000 de oameni (mortalitatea uriașă explică variațiile mari de cifre la o distanță de numai câteva luni).[158] În ghetou circula un tramvai rezervat evreilor, care era marcat cu Steaua lui David, nu cu un număr.[159] Rația de hrană din Varșovia prevedea că germanii au dreptul, pe zi, la 2 300 de calorii, polonezii – 930 de calorii și evreii – 183 de calorii. În prima jumătate a lui 1941, 13 000 de evrei au murit de foame la Varșovia.[160] Raportul dintre mortalitate și natalitate în ghetouri era de 20 la 1.[161] Conform unui raport întocmit de SS-istul

Jürgen Stroop – cel care a distrus ghetoul din Varșovia în urma rebeliunii din 1943 – „cartierul evreiesc al orașului Varșovia (...) avea 27 000 de locuințe, cu o medie de 2,5 camere. Era separat de restul orașului prin ziduri despărțitoare antifoc, prin blocarea, cu ziduri de închidere, a căilor de acces, prin zidirea ferestrelor și a ușilor."[162]

În fruntea Consiliului Bătrânilor din Varșovia a fost numit un lider consacrat al comunității, Adam Czerniaköw, care avea 59 de ani, studiase ingineria la Viena și la Dresda și dobândise o importantă experiență politică atât ca senator, cât și ca membru în Consiliul Municipal din Varșovia.[163] Calitățile de lider ale lui Czerniakov sunt probate de faptul că el fusese, în același timp, ales ca reprezentat de evrei, desemnat lider al Consiliului Comunității Evreiești de polonezi în timpul rezistenței antinaziste și confirmat ca șef al Consiliului Bătrânilor de germani. Pe 4 octombrie 1939 a fost convocat de noii stăpâni ai Varșoviei, cerându-i-se să facă liste cu toți evreii cunoscuți și să își formeze un consiliu.[164]

Czerniaköw a protestat împotriva tuturor măsurilor naziste: apariția ghetoului, execuții, deportări. Nu avea însă acces la decidenți, purtând discuții cu simpli executanți: mai întâi capii *Einsatzgruppe* IV, apoi comisarul pentru districtul evreiesc, Hans Heinz Auerswald, și, în ultimele zile, cu Hermann Hofle, din personalul SS care gestiona deportarea. De multe ori, aceștia nu aveau idee ce ordine vor veni de la Berlin sau de la Cracovia, peste noapte.[165] Fiind prin excelență un negociator și un spirit rațional, Adam Czerniaköw a sperat până în ultima clipă că prigoana se va liniști și că poate feri comunitatea evreiască din Varșovia de o catastrofă. Știind că rezistența aduce pedepse nemiloase, a refuzat să se alăture curentului tot mai pronunțat din ghetou care pleda pentru o luptă armată împotriva germanilor. Când au început deportările în lagărul de exterminare de la Treblinka, el s-a sinucis, refuzând să semneze listele care conțineau nume de copii. A înghițit una dintre cele 24 de pilule

cu cianură pe care fiecare membru al *Judenrat*-ului le păstra în sediul organizației. Adam Czerniaköw a avut multe ocazii în care ar fi putut să fugă: atât la începutul războiului, cât și în timpul stăpânirii naziste, când ar fi fost lăsat să plece spre Palestina. Dar a refuzat. Ultimele pagini din jurnalul său sunt grăitoare pentru a-i contura profilul moral:

19 iulie 1942 – Dimineața la Comunitate. Panică incredibilă în oraș. (...) Se vorbește despre aproximativ 40 de vagoane de tren gata și care așteaptă. Kohn susține că deportarea [de la Varșovia la Treblinka] va începe mâine la ora 20:00 cu 3 000 de evrei din Micul Ghetou.

20 iulie 1942 – Dimineața la 7:30 la Gestapo. L-am întrebat pe Mende cât de mult adevăr există în zvonuri. El a răspuns că nu a auzit nimic. M-am întors spre Brandt, nici el nu știa nimic. Când l-am întrebat dacă se poate întâmpla, el a răspuns că nu știe de un astfel de plan. Deloc convins, am părăsit biroul lui. Am mers la șeful său, *Kommissar* Bohm. Mi-a spus că nu este departamentul său, dar Hohmann ar putea spune ceva despre zvonuri. Am menționat că, conform zvonurilor, deportarea va începe diseară, la 7:30. El a răspuns că ar fi obligatoriu ca el să afle ceva, dacă ar fi pe cale să se întâmple. Fără să mă lămuresc, m-am dus la șeful adjunct al Secției 1, Scherer. Și-a exprimat surpriza auzind zvonul și m-a informat că nici el nu știa nimic despre asta. În cele din urmă, am întrebat dacă aș putea spune populației că temerile lor sunt neîntemeiate. El a răspuns că pot și că toată discuția a fost o prostie.

21 iulie 1942 – Dimineața la Comunitate. Chiar înainte de prânz, ofițerii Poliției de Securitate mi-au ordonat să îi rețin în biroul meu pe acei consilieri care erau prezenți în clădirea Comunității. În curând, membrii Consiliului din biroul meu au fost arestați în grupuri.

22 iulie 1942 – Dimineața la 7:30 la Comunitate. Granițele Micului Ghetou au fost înconjurate de o unitate specială, pe lângă cea obișnuită. *Sturmbannführer* Hofle și aghiotanții

au venit la ora 10. (...) Ni s-a spus că toți evreii, indiferent de sex și vârstă, cu anumite excepții, vor fi deportați în Est. Până la ora 16:00, astăzi, trebuie furnizat un contingent de 6000 de persoane. Și aceasta va fi cota zilnică minimă. Ni s-a ordonat să eliberăm o clădire de pe strada Zelazna nr. 103 pentru personalul german care va efectua deportarea. *Sturmbannführer* Hofle, responsabil cu deportarea, m-a chemat în biroul său și m-a informat că, deocamdată, soția mea era liberă, dar, dacă deportarea ar fi împiedicată în vreun fel, ea va fi prima împușcată ca ostatică.

23 iulie 1942 – Dimineața la Comunitate. A venit Worthoff din personalul de deportare și am discutat mai multe probleme. El i-a scutit de deportare pe elevii școlilor profesionale. Și pe soții femeilor care lucrează. Mi-a spus să abordez problema orfanilor cu Hofle. La fel și pe cea a meșterilor. Când am întrebat numărul de zile pe săptămână în care se va desfășura operațiunea, răspunsul a fost de șapte zile. În tot orașul, o mare grabă pentru a înființa noi ateliere. O mașină de cusut poate salva o viață. Este ora 3. Până acum 4000 sunt gata de plecare. Ordinele sunt că trebuie să fie 9000 până la ora 4. (...) Îmi cer să ucid copiii oamenilor mei cu propriile mâini. Nu am nimic de făcut decât să mor.[166]

În paralel cu Holocaustul, uimitoarea organizație Oyneg Shabes, coordonată de profesorul Emanuel Ringelblum, a reușit să colecționeze și să transmită posterității mii de documente și mărturii ale evreilor din ghetou. Acestea sunt cutremurătoare. Scriitorul Israel Lichtenstein va lasă următorul testament: „Știu că noi nu vom rezista. A supraviețui și a rămâne în viață după asemenea crime și masacre oribile este imposibil. Prin urmare, scriu acest testament al meu. (...) Vreau ca fetița mea să fie amintită. Margolit împlinește azi 20 de luni. A stăpânit perfect dialectul idiș, vorbește un idiș pur. La nouă luni a început să vorbească idiș clar. (...) Nu-mi pare rău de viața mea și de cea a soției mele. Dar îmi pare rău pentru fetița mea care va pieri, deși

este atât de înzestrată. Tocmai de aceea merită să fie amintită." Micuța Margolit va fi ucisă, alături de părinții ei, în 1943.[167]

Cracovia lui Hans Frank

Prezența guvernatorului Hans Frank în Cracovia va face ca măsurile antisemite să fie diferite aici în comparație cu Varșovia sau Lódź. Cracovia nu a fost o direcție importantă de deportare: în jur de 9 000 de evrei vor ajunge aici în primele luni de dominație nazistă, însă plecările vor fi comparabile, astfel încât populația evreiască se menținea constant în jurul cifrei de 65 000 de oameni. Existau însă mulți refugiați stabiliți la periferiile orașului, iar unele estimări urcă până la 80 000 de evrei.[168]

Pe 12 aprilie 1940, guvernatorul Frank s-a dezlănțuit isteric în fața subordonaților săi din cauza prezenței ridicate a evreilor în oraș. El acuza o criză de apartamente care afecta inclusiv generali ai armatei germane, obligați să locuiască în aceleași clădiri cu evreii – situație incalificabilă pentru naziști. Deși procedura uzuală stabilită de Heydrich ar fi presupus concentrarea acestor evrei într-un ghetou din zona lor tradițională, Hans Frank și-a folosit puterile excepționale din Guvernământul General pentru o abordare diferită. În primul rând, el a cerut ca evreii să fie împrăștiați dinspre oraș spre zonele rurale învecinate – în total răspăr cu sistemul prezentat de Heydrich în 21 septembrie 1939 –, fiind nerăbdător să respire în sfârșit „aer german" în capitala sa.[169] În al doilea rând, nu a acceptat ca vechea zonă evreiască – din districtul Kazimierz – să fie ghetoizată, având în vedere vechimea și valoarea sa de patrimoniu, cerând în schimb ca evreii să fie mutați pe malul opus al Vistulei, în Podgórze, acolo unde se găsea și celebra fabrică a lui Oskar Schindler. Pentru a deservi astfel de întreprinderi declarate „importante pentru efortul de război" – și care reprezentau o sursă de îmbogățire prin corupție pentru diferiți demnitari naziști –, Frank a acceptat ca orașul Cracovia să fie doar teoretic *Judenfrei*, în practică

el putând să mai găzduiască între 5000 și 10000 de evrei cu înaltă calificare tehnică (pe fondul eforturilor unor oameni de afaceri precum Schindler, cifra va crește la 15000).[170]

Termenul fixat pentru „eliberarea" Cracoviei de evrei a fost noiembrie 1940, iar operațiunea a fost împărțită în două faze: plecare voluntară (însoțită de o serie de facilități atipice), apoi deportare forțată. Dacă părăseau orașul până la jumătatea lui august 1940, evreii își puteau lua cu ei și bunurile; în plus, aveau dreptul să se stabilească oriunde pe teritoriul *Gestapoland*-ului lui Frank. În jur de 30000 de evrei au plecat în această etapă din Cracovia, generând însă situații care demonstrau absurditatea politicilor rasiale naziste. Administratorii zonelor rurale care împrejmuiau Cracovia au început să protesteze, explicând că povara supraaglomerării se resimte mult mai puternic la sate; în următoarele luni, lipsiți de mijloace de subzistență, mulți evrei au revenit în secret la Cracovia, ducând din nou numărul locuitorilor la circa 50000.[171] Evacuările forțate din iarna 1940–1941, în cursul cărora evreii nu își mai puteau alege destinația și aveau dreptul la un număr limitat de bagaje, au rezolvat însă problema lui Frank: 20000 au fost expulzați în noiembrie și decembrie 1940, după razii brutale care, conform ordinului lui Frank, trebuiau „să poarte marca umanității"; alți aproape 30000 vor fi deportați la începutul lui 1941. În acest fel, populația evreiască din Cracovia a fost redusă la 15000 de persoane, care vor fi strămutate în ghetoul din Podgórze (*Judenwohnbezirk*). Pe 27 februarie 1941, toate documentele de identitate anterioare au fost anulate: numai cele emise de Frank pentru ghetou mai erau valabile. Pe 3 martie, guvernatorul a autorizat formarea ghetoului din Podgórze, iar din 20 martie 1941 ordinul său era deja executat. Spațiul ales de Frank era extrem de îngust, limitându-se la 3200 de încăperi concentrate în 320 de clădiri. Ghetoul era împrejmuit cu sârmă ghimpată, iar părăsirea lui neautorizată era pedepsită, ca și în alte locuri, cu moartea.

Deși sinagogile din Cracovia au fost închise de naziști, rabinii au continuat să se bucure de o mare autoritate. Pentru că au protestat împotriva deportărilor, doi dintre aceștia, Schmuel Kornitzer și Szabse Rappaport, vor fi deportați într-un lagăr înființat recent în apropierea orașului – inițial pentru prizonieri polonezi: Auschwitz. *Junderat*-ul din Cracovia a fost condus de Marek Biberstein, un activist social cu o reputație bună în propria comunitate. Pe de altă parte, liderul poliției evreiești din ghetou, Symche Spira, s-a dovedit un colaborator zelos al Gestapo, aplicând cu voluptate pedepse fizice.

Și în Radom, un oraș cu circa 30 000 de evrei, naziștii au început în decembrie 1940 un proces de expulzare menit să reducă populația evreiască în vederea concentrării sale într-un ghetou. 2 500 de evrei au fost trimiși la Busko, în încercarea de a limita populația evreiască la circa 10 000 de oameni – număr considerat rezonabil de administrația germană pentru ghetoizare.[172] Era un plan nerealist, pentru că, în paralel, spre Radom vor fi trimiși evrei din Cracovia. Când porțile ghetoului s-au închis, în 7 aprilie 1941, aici vor fi prinse 33 000 de persoane: 27 000 în ghetoul mare din cartierul Śródmieście și 5 000 în ghetoul mic din Glinice.

Un factor important în decizia de ghetoizare din regiunea Radom – unde se găseau orașe cu importante comunități evreiești, precum Kielce sau Częstochowa – îl vor reprezenta pregătirile pentru invadarea Uniunii Sovietice, militarii din Wehrmacht fiind concentrați în secret în zonă și generând o criză de locuințe. Ca și în Warthegau, locuințele polonezilor erau confiscate pentru a fi puse la dispoziția germanilor, în vreme ce evreii erau mutați pentru a le face loc polonezilor. Așa s-a ajuns ca, în martie și aprilie 1941, ghetourile din Radom să fie organizate și sigilate într-un ritm accelerat.[173]

În Lublin, care se afla chiar la granița cu Uniunea Sovietică, presiunea Wehrmachtului era și mai acută, militarii preluând controlul asupra deportărilor și interzicând orice sosiri ale evreilor

în zona care cu un an înainte era văzută ca o rezervație destinată lor. Dacă Stalin ar fi urmărit în primăvara lui 1941 situația evreilor din Lublin, ar fi putut ghici că Hitler se pregătește de război. 10 000 de evrei au fost mutați din Lublin în zonele rurale din jur la sfârșitul lui martie 1940 din „considerente militare urgente". În prealabil, mutările se desfășuraseră într-un ritm mai discret, tocmai pentru a nu alarma spionajul sovietic: câte 1 000 de evrei plecau din orașul Lublin, la începutul primăverii, la un interval de trei–patru zile.[174] Ghetoul din Lublin a fost inaugurat oficial pe 24 martie 1941, în zona Podzamcze. Deși oficialii naziști își propuseseră ca populația concentrată aici să nu depășească cifra de 20 000 de oameni, în realitate numărul evreilor din ghetou se va apropia de 40 000. În plus, grupuri importante de evrei continuau să trăiască în alte cartiere.[175]

Memorandumul lui Himmler din mai 1940. Noua ordine rasială

Pe 25 mai 1940, Himmler i-a supus atenției lui Hitler un Memorandum pe care l-a denumit „Unele gânduri privind tratamentul populației străine din Est".[176] Hitler a găsit cele șase pagini compuse de șeful SS „foarte bune și corecte", ordonând ca ideile lui Himmler să devină cunoscute, în secret, guvernatorilor din Polonia, care trebuiau să înceapă aplicarea lor pe loc.[177]

Memorandumul lui Himmler conținea cinci principii care urmau să ghideze activitatea SS în următorii ani. În primul rând, Himmler credea că trebuiau identificate și recunoscute cât mai multe grupuri etnice din rândul „raselor inferioare", astfel încât acestea să nu se unească sub o mare identitate comună, ci să se controleze reciproc: „În ceea ce privește tratamentul populației străine din Est, trebuie să ne asigurăm că recunoaștem și cultivăm cât mai multe grupuri etnice individuale, în afara polonezilor și a evreilor – precum cel al ucrainenilor și al bielorușilor..."[178] În al doilea rând, Himmler preconiza pentru evrei, în acel

moment, soluția expulzării într-un teritoriu colonial îndepărtat (soluția Madagascar): „Sper că termenul «evreu» va fi complet eliminat prin posibilitatea unei largi emigrări a tuturor evreilor în Africa sau în altă colonie".[179]

În al treilea rând, *Reichsführer*-SS își propunea să extragă din teritoriile poloneze orice „copil arian", atât pentru a întări Germania, cât și pentru a nu lăsa în Guvernământul General un potențial lider rebel al viitorului: „Părinții, care doresc de la început să le ofere copiilor lor o școală elementară mai bună, precum și mai târziu o școală superioară, trebuie să ducă o cerere la SS- *und Polizeiführer*. Prima considerație în tratarea acestei cereri va fi dacă copilul este perfect din punct de vedere rasial și se conformează condițiilor noastre. Dacă recunoaștem că un astfel de copil este din sângele nostru, părinții vor fi anunțați că copilul va fi trimis la o școală din Germania și că va rămâne definitiv în Germania... În afară de examinarea cererilor făcute de părinți pentru o școală mai bună a copiilor lor, va exista o triere anuală a tuturor copiilor din Guvernământul General cu vârsta cuprinsă între 6 și 10 ani, pentru a-i separa pe cei valoroși din punct de vedere rasial de cei nevaloroși. Cei considerați valoroși din punct de vedere rasial vor fi tratați în același mod ca și copiii care sunt admiși pe baza cererii aprobate a părinților lor."[180]

În al patrulea rând, Himmler propunea o abrutizare deliberată a copiilor care nu erau selectați de SS pentru a fi crescuți ca germani:

> Pentru populația nongermană din Est nu trebuie să existe o școală superioară, numai cea primară de patru clase. Obiectivul acestei școli elementare va fi, pur și simplu, să le predea aritmetica până la cel mult cifra 500; scrierea numelui; doctrina conform căreia este o lege divină să îi asculți pe germani și să fii cinstit, harnic și bun. Nu cred că este necesară citirea. În afară de această școală elementară nu trebuie să existe deloc școli în Est.[181]

În baza acestei politici, Himmler planifica să rămână în Guvernământul General cu o masă uriașă de muncitori needucați – sclavi, în fapt –, pe care dorea să o suplimenteze ulterior cu diferite grupuri definite ca inferioare din vechile zone ale Reichului:

> În următorii zece ani, după realizarea consecventă a acestor măsuri, populația Guvernământului General va fi compusă din populația inferioară rămasă acolo, care va fi completată de populația provinciilor din Est deportate, precum și din toate acele părți ale Reichului german unde regăsim aceleași calități rasiale și umane. Această populație va fi – ca popor de muncitori lipsit de lideri – la dispoziția noastră și va furniza anual Germaniei muncitori migratori și muncitori pentru sarcini speciale (drumuri, cariere, clădiri).[182]

Acest Memorandum, semnat de conducătorul *Schutzstaffel*, are o importanță specială: Himmler a lăsat rar urme scrise atât de explicite ale ingineriilor sale rasiale. Totuși originalitatea ideilor sale nu trebuie supraestimată: modul în care Hitler ordonase decimarea elitei poloneze în septembrie 1939 se baza tocmai pe argumentele reluate aici de Himmler. Foarte probabil, Himmler nu a făcut decât să compileze mai multe idei formulate verbal de Führer și să le transforme într-o politică de stat.

Nu trebuie să supraestimăm nici pasajul din Memorandum – citat adeseori de istorici – în care Himmler susține că „din convingere intimă, respingem metoda bolșevică de exterminare fizică a unui popor ca fiind negermană și imposibilă".[183] La numai un an distanță, naziștii vor începe pregătirile pentru această exterminare „negermană" a unui întreg popor. Chiar dacă afirmația lui Himmler atestă faptul că Hitler și cei din jurul său nu optaseră încă, în mai 1940, pentru Soluția Finală, ea este vădit cosmetizată – *Reichsführer*-SS știa că Memorandumul său

va fi văzut de mulți ochi. Dacă Himmler credea cu adevărat în ceea ce spunea, atunci documentul propus de el în mai 1940 nu dovedește decât faptul că hotărârea privind exterminarea evreilor a venit în totalitate de la Hitler.

Planul Madagascar

În intervalul dintre eșecul proiectului Nisko și momentul în care Soluția Finală a căpătat contur, elita nazistă a aderat la planul deportării evreilor din Reich în colonia franceză Madagascar. E greu de apreciat cât de serios era privită de ei această operațiune care implica mutarea a trei–patru milioane de oameni pe un alt continent, pe mare, în timpul unui război cu o mare putere navală precum Marea Britanie. Pe de o parte, Hitler și companionii lui dovediseră deja, prin modul în care abordaseră problema germanizării din regiunea Warthegau și a formării coloniei evreiești din Nisko, faptul că erau capabili să conceapă proiecte total nerealiste, pe care nu aveau posibilitatea de a le duce la bun sfârșit. Reușitele armatei germane în 1939 și 1940 – care se explicau totuși printr-o lungă tradiție istorică – i-au hrănit lui Hitler ideea că jocurile sale pe hartă cu viețile a milioane de oameni se pot transforma oricând în realitate. Dar administrația nazistă, condusă de oameni mediocri precum Himmler sau Eichmann, era departe de eficiența armatei (instituție care, oricum, va fi la rândul său distrusă prin acapararea de către Hitler și admiratorii săi). Drumul spre Holocaust a fost, printre altele, și procesul prin care această administrație incompetentă și servilă a trecut de la proiecte absurde la proiecte halucinante și, ulterior, de la acestea la proiecte nebunești și inumane. Pe de altă parte, trebuie să ținem cont de faptul că „problema evreiască“ a reprezentat pentru naziști – cel puțin până la sfârșitul lui 1941, când războiul părea că merge spre un final fericit pentru ei – o chestiune secundară în raport cu perspectiva de a deveni stăpânii Europei și ai Rusiei. Disprețul lor pentru evrei îi împiedica, din principiu, să

dedice prea mult timp acestui subiect (cu excepția notabilă a lui Hitler, care era total absorbit de el). Eichmann, un personaj atât de important pentru istoria Holocaustului, avea un statut secundar în ierarhia nazistă. (Lucrurile s-au schimbat când a început să se contureze înfrângerea și evreii trebuiau să fie zugrăviți drept vinovați.) În aceste condiții, ne putem explica mai bine importanța disproporționată pe care planul deportării evreilor în Madagascar a căpătat-o în imaginația naziștilor. Era, în fapt, un mod de a evita problema: există o soluție, Führerul lucrează la ea. În acest mod, haosul generat în Polonia de deportări și de ghetoizare putea fi expediat de pe ordinea de zi a birocrației germane.

Madagascar era, în 1940, o colonie franceză cu o populație de circa trei–patru milioane de locuitori – adică tocmai numărul evreilor pe care voiau să îi deporteze Heydrich și Eichmann. Din punctul de vedere al naziștilor, avea avantajul de a fi o insulă – izola „pericolul evreiesc" într-o fortăreață naturală din mijlocul oceanului, păzită de polițiști germani, Madagascarul ar fi constituit soluția de a separa definitiv evreii din Europa de civilizație. Acesta a fost motivul pentru care imaginația subordonaților lui Hitler s-a aprins în momentul în care proiectul Madagascar a fost menționat în trecere, într-un Memorandum aparent banal, de către Franz Rademacher, care conducea biroul evreiesc din Ministerul de Externe al celui de-al Treilea Reich. Memorandumul îi era adresat unui personaj cu posteritate sinistră, *Unterstaatssekretär* Martin Luther din același minister, un nazist servil, fost om de afaceri, fără formație de diplomat, care îi slujea pe Ribbentrop și pe Himmler, acționând ca om de legătură între *Auswärtiges Amt* și SS. Martin Luther e cel care va reprezenta Ministerul de Externe german la Conferința de la Wannsee din 20 ianuarie 1942, unde vor fi stabilite liniile organizatorice generale ale Soluției Finale, iar exemplarul său din minuta Conferinței va rămâne intact și va permite după război reconstituirea discuțiilor. Până atunci însă, în 1940, Luther va fi cel care va disemina către Ribbentrop, Himmler și Göring

următorul paragraf scris de Franz Rademacher: „O întrebare trebuie clarificată: încotro cu evreii? a) Toți evreii afară din Europa. b) Separarea între evreii din Est și cei din Vest; evreii din Est (...) rămân, de exemplu, în districtul Lublin, ca gaj în mâinile germane, astfel încât evreii americani să fie paralizați în lupta lor împotriva Germaniei. *Evreii occidentali, pe de altă parte, sunt îndepărtați din Europa, în Madagascar, de exemplu.*"[184]

Ideea nu venea, desigur, pe un teren gol. Fusese evocată de intelectuali antisemiți precum Paul de Lagarde,[185] Georg de Pottere, Arnold Leese sau Henry Hamilton Beamish cu decenii înainte.[186] Ideea păruse suficient de interesantă încât să fie explorată de polonezi, care, în mai 1937, cu sprijinul francezilor, au trimis chiar o comisie compusă din trei experți – condusă de Mieczyslaw Lepecky – în Madagascar, pentru a studia insula.[187] În 1938, Hitler auzise deja despre inițiativa poloneză și o invoca în discuțiile cu guvernul de la Varșovia, exemplul Führerului fiind urmat de oficiali importanți precum Göring sau Ribbentrop.[188] Ceea ce naziștii nu își însușiseră însă erau chiar concluziile cercetării lui Lepecky, care respingeau categoric ipoteza Madagascar: insula, cu o climă neprietenoasă pentru europeni, putea primi până la 60 000 de evrei – între 5 000 și 7 000 de familii.[189]

Asta, evident, nu îl putea opri pe Hitler. Deportările din Polonia dovediseră deja faptul că, pentru naziști, transferul de populație era și o soluție pentru decimarea acesteia. Suferințele provocate de transport, adaptarea într-o zonă ostilă și foametea inevitabilă ofereau mai degrabă o motivație suplimentară. Din acest motiv, pe 20 iunie 1940, Hitler s-a grăbit să discute scenariul transportului pe mare a milioane de evrei cu amiralul Raeder, comandantul marinei.[190] Și Mussolini a fost informat în aceeași perioadă, poate pentru că Hitler lua în calcul utilizarea bazelor italiene din Mediterana ca punct de plecare spre Madagascar. Faptul că Ministerul de Externe luase fața *Schutzstaffel* în chestiunea evreiască i-a provocat lui Heydrich

o ușoară gelozie administrativă, acesta grăbindu-se să îi amintească lui Ribbentrop, în ultima săptămână din iunie 1940, că trebuia informat despre orice demers în chestiunea evreiască în calitate de persoană desemnată să răspundă de ea. Ribbentrop, ca orice funcționar nazist conștient de puterea spionilor lui Heydrich, s-a precipitat să își arate cooperarea.[191]

Din acest punct, mașina birocratică germană a intrat în funcțiune. Franz Rademacher, specialistul Ministerului de Externe în chestiunea evreiască, și Adolf Eichmann, specialistul lui Himmler și al lui Heydrich, au început să lucreze la un plan detaliat al mutării în masă. Lui Rademacher îi reveneau aspectele teoretice ale planului, în timp ce Eichmann începuse pregătirea evreilor pentru călătorie. Rademacher a convins o serie de savanți germani să afirme că planul său era unul fezabil, pentru că europenii ar fi putut supraviețui în zonele mai înalte ale insulei (mai răcoroase, dar neprielnice pentru agricultură), precum și pentru că densitatea foarte scăzută a populației permitea o dublare a acesteia (în realitate, populația Madagascarului ajungea natural la cifra preconizată de naziști abia în 1980). Tonul planului întocmit de Franz Rademacher la începutul lui iulie, pe fondul înfrângerii Franței de către Wehrmacht, era triumfal: „Iminenta victorie oferă Germaniei posibilitatea și, în opinia mea, și obligația de a rezolva problema evreiască în Europa... Soluția dorită este: toți evreii afară din Europa... Soluția din Madagascar înseamnă, privită din punctul de vedere german, crearea unui superghetou."[192] Plata operațiunii de deportare urma să fie făcută, desigur, din banii celor deportați. Proprietățile și afacerile acestora urmau să fie confiscate, devenind parte a forței economice naziste din Europa; sumele obținute ar fi fost transferate într-o bancă, care ar fi plătit pentru infrastructura utilizată de evrei în Madagascar. Aceștia nu ar fi avut legături cu lumea exterioară, fiind păziți de SS.[193] S-ar fi format, după modelul ghetourilor din Polonia, un *Judenrat* și o poliție evreiască, însă

strict subordonată *Schutzstaffel.* Eichmann purta deja discuții în acest sens cu liderii comunităților evreiești.

În mod evident, planul Madagascar era o altă versiune a Holocaustului. Birocrația nazistă dovedise deja incapacitatea de a transfera, folosind căile ferate pe distanțe infinit mai mici (o medie de 500 de kilometri), grupuri de câteva mii de persoane dinspre Warthegau sau Cehia către Guvernământul General din Polonia. Ideea transportului pe mare a patru milioane de oameni, la o distanță de peste 8 000 de kilometri, era în sine genocidală. În plus, locuințele pe care SS le-ar fi pus la dispoziția celor deportați – și pentru care aceștia ar fi trebuit să plătească – ar fi fost construite de evreii din primele transporturi și s-ar fi limitat, după cum practica germană o dovedise deja, la barăci similare celor din lagărele de concentrare.

Oricât de nerealist ar fi fost însă planul Madagascar, el înfierbânta deja imaginația demnitarilor naziști. Eichmann fixase oficial în august ținta de deportare la patru milioane de evrei, dar Rademacher o urcase imediat la 6,5 milioane.[194] În provinciile poloneze, procedurile de ghetoizare și transporturile fuseseră oprite: Hans Frank exulta, vorbind despre o „eliberare colosală".[195] Waldemar Schön, unul dintre naziștii care au pledat pentru construirea ghetoului din Varșovia și pentru uciderea prin înfometare a celor închiși în el, explica: „Vrem să arătăm lumii că, în munca noastră colonială, suntem capabili să facem față problemei evreiești... În ciuda tuturor lucrurilor, parazitul popoarelor este făcut util comunității umane într-un nou mod. Dezvoltarea cartierului evreiesc din Varșovia reprezintă, în practică, un pas preliminar către exploatarea muncii evreiești în Madagascar, planificată de Führer."[196]

Cedarea Madagascarului de către Franța era considerată de la sine înțeleasă, iar Hitler discutase cu ambasadorul său în Franța despre acest subiect. Chiar și în ghetouri se vorbea deja, în vara lui 1940, despre planul Führerului. Totuși acesta depindea de un factor decisiv: îngenuncherea Angliei. Atât timp

cât flota britanică rămânea în luptă, proiectul Madagascar era o simplă foaie de hârtie. Din acest motiv, subiectul a început să dispară brusc din conversațiile naziștilor începând cu septembrie 1940, când Churchill dovedise că nu se va da bătut în Bătălia pentru Anglia. În plus, Hitler a evitat să-i forțeze mâna lui Pétain în privința teritoriilor franceze, pentru a nu-i complica acestuia situația în disputa cu Charles de Gaulle: Marea Britanie acceptase să nu ocupe coloniile franceze atâta vreme cât ele nu erau puse la dispoziția celui de-al Treilea Reich. În aceste condiții, cu Germania blocată pe mare, din iarna lui 1940 planul Madagascar a ieșit definitiv de pe agendă.

Capitolul IV

Occidentul și Balcanii în noua ordine ariană

Persecuțiile din Olanda

Pe 10 mai 1940, Wehrmachtul s-a năpustit asupra Olandei, stat neutru care putea conta numai pe opt divizii învechite.[1] Germanii au lansat 4000 de parașutiști numai către bazele aeriene din Ypenburg, Valkenburg și Ockenburg, în vreme ce o divizie de panzere ataca dinspre sud.[2] Un bombardament masiv s-a dezlănțuit asupra Rotterdamului, ucigând 800 de oameni și lăsând fără case 80000 de olandezi. Era un gest de forță al lui Hitler, care obliga astfel armata Olandei să capituleze pentru a evita o soartă similară pregătită pentru locuitorii din Amsterdam.[3] Pe 13 mai 1940, regina Wilhelmina – protejată de rezistența militară care a împiedicat parașutiștii germani să ajungă la ea – s-a refugiat la Londra pe un distrugător britanic, însoțită de prințesa moștenitoare Juliana și de prințul Bernard.[4] Această salvare de ultim moment va fi importantă pentru a sugera o teoretică rezistență antinazistă a suveranului și a cabinetului olandez din exil.

Totuși administrația din Olanda va decide să colaboreze în mod loial cu ocupantul – decizie cu consecințe dramatice pentru soarta evreilor din țară. În plus, premierul olandez Dirk Jan de Geer s-a pronunțat, de la Londra, pentru o pace separată cu Hitler, fiind destituit de regină pentru poziția sa. Fără acceptul acesteia, de Geer se va întoarce în Olanda, prin Berlin, cu sprijinul germanilor. În semn de recunoștință, el va scrie un articol scandalos

în favoarea colaborării cu Reichul, adresat funcționarilor din aparatul public.

Olanda nu a fost plasată de Hitler sub un regim militar, precum Belgia, dar nici nu și-a putut păstra un guvern propriu – precum Danemarca sau statele-marionetă de tip Slovacia sau Croația –, ci a intrat sub o administrație civilă nazistă condusă de *Reichskommissar*-ul Arthur Seyss-Inquart.[5] Seyss-Inquart avea o mare experiență atât în nazificarea forțată a altor state (fusese cancelarul austriac care ceruse unirea cu Germania, apoi servise în Guvernământul General din teritoriile poloneze, ca adjunct al lui Hans Frank), cât și în persecuțiile antisemite (atât de violente în Austria, dar mai ales în Guvernământul General). Arthur Seyss-Inquart era un antisemit convins, care va face din deportarea evreilor o misiune centrală a mandatului său din Olanda (în țările controlate de Wehrmacht, prioritățile militare cereau ca „problema evreiască“ să fie tratată, uneori, mai superficial de guvernatori). Un alt factor specific regimului de ocupație din Olanda va fi influența majoră exercitată aici de SS, care o amintea mai degrabă pe cea deținută de organizația lui Himmler în țările din estul Europei.[6] 5 000 de polițiști germani controlau poliția olandeză, din care fuseseră îndepărtați – în baza informațiilor oferite de SD-ul lui Heydrich – toți potențialii oponenți ai naziștilor.[7]

Inițial, guvernarea lui Seyss-Inquart și a SS se profila a fi mai blândă decât în alte state nazificate, ea mizând mai degrabă pe câștigarea sprijinul olandezilor. Aceștia erau considerați de naziști „frați arieni de sânge“ – privilegiu major într-o Europă care urma să fie reconstruită pe principii rasiale. Prizonierii de război din armata olandeză au fost eliberați rapid și după un tratament mai degrabă binevoitor. O formațiune fascistă minoră, NSB (*Nationaal Socialistische Beweging*), activa în Olanda de aproape un deceniu, fiind fondată în 1931, la Utrecht, de Anton Mussert și Cornelis van Geelkerken. NBS era un partid de circa 4%, cu doar câțiva reprezentanți în parlamentul olandez. Formațiunea

evitase antisemitismul în primii cinci ani de existență. „Orice bun evreu olandez este bine-venit în partidul nostru", spunea liderul Anton Mussert.[8] Lipsit de charismă, acesta era căsătorit cu propria mătușă, mai mare cu 18 ani, motiv pentru care era privit mai degrabă cu ironie de olandezi.[9] NSB nu va depăși un număr de 100 000 de membri, deși a fost declarat de naziști, în decembrie 1941, singurul partid legal din Olanda – moment în care va adera la viziunea antisemită a lui Hitler. De mai mult succes se bucura formațiunea *De Nederlandsche Unie*, formată în vara lui 1940 ca alternativă patriotică la NSB. Gruparea va ajunge să numere 800 000 de activiști, fiind tolerată de Seyss-Inquart pentru că accepta „colaborarea rațională" cu naziștii.[10]

Circa 140 000 de evrei trăiau în Olanda la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, dintre care aproape 80 000 în Amsterdam și spre 30 000 în Rotterdam și Haga.[11] Era o țară în care evreii se simțeau în siguranță și unde emanciparea lor începuse încă din secolul al XVIII-lea, fără a genera o mișcare antisemită relevantă. Din acest motiv, fluxul de evrei către Olanda fusese o constantă a istoriei: aici locuiau 4 000 de sefarzi din teritoriile spaniole, dar și peste 100 000 de aşkenazi sosiți mult mai târziu; tot aici își găsiseră scăparea de naziști 10 000 de evrei germani, acceptați după 1933 în condiții mai puțin constrângătoare decât în restul Europei.[12]

Din august 1940 până în iunie 1941, naziștii au impus în Olanda, în linii mari, legislația antisemită în vigoare în Reich, dar și în teritoriile cucerite, precum Guvernământul General. Evreilor le era interzis să profeseze ca dascăli, profesori universitari, medici sau avocați (puteau avea doar clienți de aceeași origine) și erau eliminați din aparatul public; copiii nu mai erau primiți în școli; aparatele de radio erau confiscate, iar evreii nu mai puteau intra în cinematografe, hoteluri, restaurante, băi publice.[13] După modelul din Germania, evreii erau obligați să își depună banii în conturi blocate, din care nu puteau face decât extrageri limitate. Colecțiile de artă deținute de evreii olandezi au fost țintite cu

mare atenție de Göring, care a pus mâna pe 600 de tablouri deținute de familia Goudstikker; nouă dintre acestea îi aparțineau lui Rubens.[14] În disperare de cauză, patru tablouri pictate de Brueghel au fost cedate pentru eliberarea a doi ostatici evrei.[15]

Anne Frank, adolescenta care va pieri la doar 15 ani în lagărul de la Bergen-Belsen, după ce trecuse pe la Auschwitz, scria pe 20 iunie 1942 în tulburătorul său jurnal:

> Legile antievreiești au venit una după alta și libertatea ni s-a restrâns foarte tare. Evreii trebuie să poarte o stea galbenă; evreii trebuie să-și predea bicicletele; evreii n-au voie să meargă cu tramvaiul; evreii n-au voie să circule cu nici o mașină, nici măcar cu una particulară; evreii nu-și pot face cumpărăturile decât între orele 15:00 și 17:00; evreii nu pot merge decât la un frizer evreu; evreii n-au voie să iasă pe stradă între orele 20:00 și 6:00; evreii n-au voie să frecventeze teatrele, cinematografele și alte locuri de divertisment; evreii n-au voie să meargă la piscină și nici pe terenurile de tenis, de hochei ori pe alte terenuri de sport; evreii n-au voie să practice canotajul; evreii n-au voie să practice nici un sport în spațiul public; după ora opt seara, evreii nu mai au voie să stea în propria grădină și nici la cunoștințe de-ale lor; evreii n-au voie să meargă acasă la creștini; evreii trebuie să meargă la școli evreiești: și așa mai departe.[16]

Și Eva Schloss, sora vitregă a Annei Frank, consemnează cascada de măsuri antisemite impuse de naziști: „În august 1940, naziștii au început să introducă legi împotriva evreilor din Olanda. Prima lege interzicea măcelarilor sacrificarea animalelor conform tradiției evreiești sub pretextul «spălării onoarei naționale a olandezilor» știrbite de «cruzimea față de animale». În septembrie, naziștii au interzis vânzarea în stradă a produselor negustorilor și comercianților evrei. Li s-a interzis apoi exercitarea funcțiilor în guvern și în alte instituții publice și frecventarea cursurilor universitare. În octombrie 1940, toate companiile evreiești trebuiau să se înscrie în registrul nazist al comerțului.

În ianuarie 1941, regimul nazist a cerut evidența întregii populații de evrei, ce număra 130 000 de oameni, iar în iulie adulților li s-au emis acte de identitate ștampilate cu litera J, de la *Jude*."[17]

Având în vedere valoarea specială a olandezilor din punct de vedere rasial, politica SS în privința cetățenilor care îi apărau sau îi ajutau pe evrei să se ascundă era mult mai permisivă în Olanda decât în Polonia sau în Rusia; în timp ce în Est un salvator al evreilor era de regulă executat, în Olanda acesta putea scăpa chiar nesancționat (deși cel mai adesea erau aplicate pedepse moderate).[18] Această atitudine va da naștere, în prima perioadă a ocupației germane, unor gesturi curajoase de solidarizare cu evreii. Pe 26 noiembrie 1940, profesorul Rudolph Cleveringa, decanul Facultății de Drept de la Universitatea din Leiden, a protestat public, printr-un discurs rostit în fața colegilor și studenților, împotriva eliminării profesorilor evrei din universități. Protestul lui Cleveringa pleca de la cazul colegului său evreu Eduard Meijers: „Pe acest olandez, pe acest fiu nobil și autentic al poporului nostru, pe această ființă umană, pe acest părinte al studenților săi, pe acest erudit, invadatorul – care acum ne domină ca un inamic – l-a eliberat din poziția sa".[19] „În acord cu tradițiile olandeze, Constituția proclamă că orice persoană olandeză este eligibilă pentru a fi numită în orice post din această țară și pentru a deține orice grad și orice poziție și îi permite, indiferent de religie, să se bucure de aceleași drepturi cetățenești",[20] va spune Cleveringa, care a fost închis pentru aceste cuvinte la penitenciarul Scheveningen, apoi în lagărul Vught. În semn de solidaritate cu el, studenții din Leiden vor intra în grevă, acest lucru obligându-i pe naziști să suspende universitatea. În grevă va intra, în noiembrie 1940, și Universitatea Tehnică din Delft, profesorii protestând astfel împotriva eliminării colegilor lor evrei.

Demonstrațiile vor căpăta amploare în februarie 1941, după o confruntare între evrei și naziștii olandezi care a avut loc în fața unei cofetării din Amsterdam. Luând poziție față de persecutarea celor dintâi, muncitorii din Amsterdam vor declara o grevă

generală întinsă pe patru zile, care va bloca orașul, forțându-i pe naziști să recurgă la violență și să treacă la un regim mult mai opresiv.[21] Speriat de simpatia cu care erau tratați evreii de gulerele albastre olandeze, Seyss-Inquart va impune difuzarea insistentă în cinematografe a filmului *Evreul etern* (*Der ewige Jude*); regizat de Fritz Hippler, directorul Camerei pentru Cinematografie a Reichului, acest film – a cărui premieră avusese loc la Berlin pe 28 noiembrie 1940 – făcea o paralelă între șobolani și evrei care fuseseră filmați special la Łódź și Varșovia.[22] Seyss-Inquart va anunța continuarea persecuțiilor antisemite: „Noi, naziștii, nu considerăm că evreii fac parte din poporul olandez. Sunt dușmanii noștri."[23] Chiar și așa, începând cu 1941 – și mai ales în anii critici 1942–1943 – mai multe acțiuni de solidarizare cu evreii au fost inițiate de bisericile protestante și catolice din Olanda, care au militat împotriva programului de sterilizare forțată, au protestat împotriva deportărilor și le-au cerut credincioșilor să nu participe la prigoana antisemită.

Belgia. Regimul militar al lui von Falkenhausen

Deși avea peste 600 000 de oameni sub arme și suferise o ocupație germană brutală în Primul Război Mondial, Belgia a eșuat în misiunea de a-și moderniza aviația și de a-și dezvolta un corp de tancuri, mizând în schimb pe fortificații defensive și pe o politică prudentă de neutralitate. Surprins de strategia *blitzkrieg* adoptată de Wehrmacht, statul belgian a capitulat în mai puțin de trei săptămâni, regele Leopold al III-lea acceptând predarea necondiționată a forțelor sale pe 28 mai 1940. Deși guvernul său a plecat în exil, regele a ales să rămână în țară, ca prizonier al naziștilor – prezența sa dovedindu-se ulterior decisivă pentru salvarea civililor belgieni de o deportare iminentă în Reich, pentru a lucra în fabricile germane de armament. În scurtul interval al conflagrației, în condițiile unui exod generalizat spre sud, peste 10% din populația evreiască din Belgia a încercat să se refugieze în Franța, fiind însă blocată de război și ajunsă din urmă de armata germană.

În 1830, la separarea Belgiei de Olanda, circa 1 000 de evrei trăiau aici. Această cifră se va modifica rapid, în paralel cu explozia emigrației către Statele Unite, cu precădere între 1873 și perioada interbelică. Aproape trei milioane de europeni, dintre care 500 000 de evrei, vor pleca spre America folosind portul Antwerpen. Acest tranzit excepțional era explicat de fondarea societății de transport transatlantic Red Star Line în 1873 de către International Navigation Company din Philadelphia și Société Anonyme de Navigation Belgo-Américaine din Antwerpen. În mod previzibil, unii dintre cei care ajungeau în Belgia cu speranța de a traversa oceanul nu îndeplineau condițiile pentru plecare, rămânând în țară, lucru care a făcut ca numărul evreilor de aici să crească la 4 300 în 1880 și la 32 000 în 1910.[24]

În 1940, în Belgia trăiau circa 70 000 de evrei (la o populație totală de opt milioane de belgieni). Doar 4 000 dintre aceștia – circa 5% – beneficiau de cetățenie belgiană. În ciuda acestui fapt, după cum își amintește Chil Elberg, evreii erau bine tratați: „Nu aveam absolut nici o problemă. Oamenii erau pur și simplu formidabili. (...) Mă simțeam foarte bine la școala flamandă. Toți erau foarte prietenoși. Eram perfect asimilat. Nu mă consideram altceva decât un belgian."[25] În plus, evreii erau bine organizați în grupări de stânga precum *Jeune Garde Socialiste Unifiée* sau *Joodse Arbeiders Sportklub*.[26] Cu excepția Antwerpenului, unde numărul mare de aşkenazi favorizase un curent antisemit, nu exista o orientare antievreiască în Belgia.

Dublarea populației evreiești între 1910 și 1940 avea două explicații. Un val important de emigranți sosise din estul Europei, în special din Polonia, începând cu al doilea deceniu al secolului XX. Un al doilea val se refugiase din Germania, după venirea naziștilor la putere și, ulterior, după *Kristallnacht*, precum și din Austria, după *Anschluss*.[27] Pentru a-i sprijini pe emigranții din Reich, guvernul belgian organizase încă din octombrie 1938 o serie de tabere pentru refugiați.

În 1937, la Antwerpen fusese înființată formațiunea antisemită Apărarea Poporului (*Volksverwering*).[28] Și gruparea flamandă *Vlaamsch Nationaal Verbond* (VNV), fondată de Staf de Clercq în 1932, promova o ideologie rasistă. Rex (Parti Rexiste) reprezenta mișcarea valonă de extremă dreaptă, organizată de Léon Degrelle în 1935. *Vlaamsch Nationaal Verbond* obținuse 10% în 1939, iar Rex 12% în 1936, dar acestea fuseseră momentele de apogeu ale celor două grupări.[29] Atât VNV, cât și Rex vor susține măsurile naziste din perioada Holocaustului belgian.

Alături de regiunile franceze din nord și de Pas-de-Calais, Belgia a intrat sub comanda militară a generalului Alexander von Falkenhausen, numit *Militärbefehlshaber von Belgien und Nordfrankreich*. Acesta era ajutat de Eggert Reeder, care coordona administrația civilă. Faptul că von Falkenhausen și Reeder au reușit să evite pătrunderea oamenilor lui Himmler în Belgia (sub forma *Höherer* SS- *und Polizeiführer*) se va dovedi important pentru supraviețuirea unui număr însemnat de evrei. Cei doi conducători nu vor putea evita însă activarea unui reprezentant al lui Adolf Eichmann (Departamentul IV B 4 din RSHA) sub titulatura de *Judenreferent* (expert în probleme evreiești). Totuși poziția de reprezentant al lui Eichmann în Belgia va fi una nesigură, având nu mai puțin de cinci titulari pe parcursul războiului.

Pe de altă parte, trimisul Ministerului de Externe german, Werner von Bargen, se va implica activ în aplicarea politicilor antisemite pe care Alexander von Falkenhausen le va iniția prin intermediul a nu mai puțin de 18 legi speciale.[30] Inițial, von Falkenhausen și Reeder sfătuiseră Berlinul să evite persecutarea sistematică a evreilor, această politică riscând să-i antagonizeze pe cetățenii belgieni și să facă mai dificilă administrarea țării. La finalul lui octombrie 1940, Berlinul și-a impus totuși punctul de vedere, obligând administrația militară să adopte *Judenverordnung*, un set de decrete care asigurau aplicarea Legilor de la Nürnberg. Acestea îi defineau pe evrei și îi obligau pe cei de peste 14 ani să se înregistreze la autoritățile locale.[31]

În urma înregistrării, 56 000 vor fi luați în evidențe de birocrația controlată de naziști. Ordinul de ștampilare a buletinelor evreiești cu *Jood-Juif* va fi aplicat cu începere din iulie 1941.[32]

Într-o primă fază, concentrarea evreilor belgieni s-a realizat în câteva mari orașe, aceștia nemaiavând dreptul, începând cu august 1941, să locuiască decât în Antwerpen, Liège, Bruxelles și Charleroi.[33] Mulți refugiați fără acte proveniți din Germania vor fi deportați în lagărele din sudul Franței.[34]

În baza unui ordin din noiembrie 1941 va fi fondat *Judenrat*-ul din Belgia: A*ssociation des Juifs en Belgique/Jodenvereeniging in België* (AJB/JVB).[35] Condus de rabinul Salomon Ullmann, *Judenrat*-ul belgian va fi privit cu scepticism de comunitatea evreiască – lucru care a salvat, probabil, multe vieți, în condițiile în care aceste asociații era utilizate de naziști pentru inducerea în eroare a comunității (indiferent cât de bine intenționați erau liderii săi).[36] Conducătorii *Association des Juifs en Belgique* erau prinși între amenințările germanilor – care îi arestau când refuzau să colaboreze – și amenințările rezistenței comuniste, care îi asasinau pe cei considerați colaboraționiști.

Confiscarea proprietăților evreiești a avut loc în primăvara lui 1942, din mai 1942 fiind introdusă și obligativitatea de a purta Steaua lui David. O nouă înscriere a populației evreiești în registrele autorităților – de această dată pe familii – va avea loc în perioada martie-mai 1942. Ulterior, din 1 iunie 1942, evreii vor fi consemnați la domiciliu de la apus (ora 20:00) până dimineața (ora 7:00).[37] Erau măsurile uzuale care pregăteau începutul deportărilor spre Est, prezentate de *Judenrat* ca o relocare în vederea prestării de muncă forțată (anunț greu de conciliat cu faptul că în detașamentele de muncă ar fi urmat să plece bătrâni și copii).

Luxemburg. Lagărul de la mânăstire

În Marele Ducat de Luxemburg, cu o populație de numai 300 000 de oameni, trăiau 3 500 de evrei. Pe 2 august 1940, un vechi militant

nazist, Gustav Simon, a devenit șeful administrației civile, obiectivul lui Hitler fiind germanizarea totală a ducatului în vederea integrării în Reich. Acesta s-a grăbit să extindă legislația rasistă de la Nürnberg în teritoriul ocupat începând cu 5 septembrie 1940.[38] Un an mai târziu, în septembrie 1941, Steaua lui David a devenit obligatorie.

Evreii luxemburghezi erau, adesea, imigranți recenți din Germania și din alte zone intrate deja sub dominație nazistă, care știau ce îi așteaptă; în consecință, după invazia din 10 mai, ei au căutat o cale de scăpare în Franța, refugiindu-se în vara lui 1940 în teritoriile controlate de Vichy. *Chef der Zivilverwaltung* Gustav Simon a încurajat această tendință, ordonând evreilor să părăsească Luxemburgul în toamna lui 1940.[39] Politica sa a făcut ca peste 2 500 dintre ei să se îndrepte spre sud-estul Franței, unde vor fi capturați de germani din 1942, pentru a fi trimiși la Auschwitz.

Circa 400 dintre cei 800 de evrei rămași au fost concentrați de administrația nazistă în mânăstirea de la Cinqfontaines, din nordul ducatului, care a fost rechiziționată în acest scop pe 4 martie 1941. Gestapoul a pus pe fugă călugării, redenumind abația „Azil israelit de bătrâni". În august 1941, primii 20 de evrei din Luxemburg, în vârstă și bolnavi, vor ajunge aici, iar pe 16 octombrie 1941, cel mai mare transport din ducat – cu 323 de persoane, din care 22 de la Cinqfontaines – va fi trimis în ghetoul din Łódź.[40] În 1942, când Luxemburgul va fi anexat oficial la Reich, grupuri mai mici – între 24 și 159 de evrei – vor fi trimise ocazional la Auschwitz sau Theresienstadt.[41] Pe 17 iunie 1943, un ultim transport – cu 11 pasageri – va pleca spre Theresienstadt.[42] Au existat doar 36 de supraviețuitori din cele șapte transporturi spre Est plecate din Luxemburg.[43]

Regimul de la Vichy. Măsuri antisemite în Franța

„David" era semnalul care anunța, pentru militarii Aliați din Franța, faptul că Wehrmachtul începuse ofensiva din Vest.

„David!", nume atât de important în istoria evreilor, s-a strigat în dimineața zilei de 10 mai 1940 în unitățile franceze și britanice: *Bataille de France* începuse, vizând concomitent Olanda, Belgia și Luxemburgul. În vreme ce Grupul de armate B ataca (parțial demonstrativ) Olanda și Belgia, Armata a 12-a germană a înaintat prin Ardeni, conform planului *Fall Gelb*, obținând surpriza care dus la căderea Franței.[44] În vreme ce panzerele lui Guderian și Reinhardt treceau de linia Maginot și atingeau fluviul Meuse, guvernul francez se aduna – pentru rugăciune – în catedrala Notre-Dame.[45]

Rugăciunile nu au salvat însă situația. Pe 17 iunie 1940, mareșalul Pétain s-a adresat la radio națiunii franceze, anunțând cedarea armatei: „Cu inima grea, vă anunț astăzi că este necesar să încetăm focul".[46] Pe 22 iunie a fost semnat armistițiul de la Compiègne, care urma să intre în vigoare trei zile mai târziu. Conform acordului impus de Hitler, doar o treime din Franța rămânea neocupată, urmând să fie guvernată din orașul balnear Vichy. Acest teritoriu, administrat de bătrânul mareșal Pétain – considerat un simbol al vechii Franțe conservatoare, chemată acum să supraviețuiască celei mai mari catastrofe din istoria sa –, era separat pe o linie de demarcație de 1 200 de kilometri de Franța nordică, rezervată lui Hitler. Guvernarea Zonei Ocupate urma să fie asigurată de *Militarbefehlshaber in Frankreich* (Comandamentul Militar din Franța), condus de generalul Otto von Stülpnagel, ajutat de o administrație civilă coordonată de juristul Werner Best (un nume cu care ne vom reîntâlni în Danemarca).

Franța era un stat în care antisemitismul supraviețuise în cercurile conservatoare și catolice, inclusiv după Afacerea Dreyfus, concomitent cu un puternic curent de centru-stânga favorabil integrării evreilor. Alegerile din 1936 îl făcuseră prim-ministru, de altfel, pe socialistul evreu Léon Blum (*Front Populaire*), scenariu de neînchipuit acum în Germania. În plus, Franța urmase o politică generoasă în privința imigrării, având cel mai ridicat procent de străini din populația generală.

Pe de o parte, părea că Raymond Poincaré avusese dreptate să declare că, „după Afacerea Dreyfus, antisemitismul nu va mai fi posibil vreodată în Franța". Pe de altă parte însă, Charles Maurras, ideologul mișcării *L'Action Française*, fusese condamnat în aceeași perioadă la închisoare pentru amenințări cu moartea și ofense antisemite la adresa lui Blum. Maurras specula spiritul rasist al epocii, revigorat de Germania nazistă, anunțând că venise momentul să se pună capăt „semitoleranței acordate evreilor".[47] În 1937, Louis-Ferdinand Céline susținea în *Bagatelles pour un massacre* că o eventuală cucerire germană a Franței s-ar fi dovedit o binecuvântare, pentru că ar fi dus la persecutarea evreilor.[48]

Încă din perioada anterioară căderii Franței, într-o încercare de a ține sub control curentul antiimigraționist cultivat de naționaliști precum Maurras, guvernul Edouard Daladier vorbise, în mai 1939, despre „punctul de saturație" în care ajunsese imigrația evreiască și despre „identificarea și expulzarea" străinilor care trăiau ilegal în Franța.[49] Acest lucru nu a oprit însă statul francez să înroleze în armată 40 000 de evrei în vederea confruntării cu Hitler.

După formarea guvernului de la Vichy, antisemitismul a devenit politica oficială a noului regim: atât pentru a câștiga bunăvoința învingătorilor naziști, cât și pentru că mareșalul Pétain avea nevoie de un vinovat care să explice prăbușirea statului. Una din primele decizii luate la Vichy a fost, în consecință, formarea unei comisii de anchetă care să verifice în detaliu solicitările de cetățenie soluționate favorabil începând din 1927. Așa cum era de așteptat de la o comisie care căuta, în ultimă instanță, responsabili pentru dezastrul militar din 1940, 6 000 de evrei și-au pierdut cetățenia în urma acestei investigații. Suplimentar, o lege din 7 octombrie 1940 anula cetățenia franceză a evreilor algerieni, acordată acestora încă din 1870, prin decretul Crémieux.[50] Mai mult, pe 27 august 1940, mareșalul Pétain a anulat legea antirasistă din aprilie 1939 (*Marchandeau*

Loi), care interzicea în mod explicit propagarea ideilor xenofobe: regimul de la Vichy îmbrățișa fără rezerve discursul antisemit care iradia dinspre Berlin.

În octombrie 1940, respectiv în iulie 1941, evreii din nordul Franței, apoi cei din teritoriul controlat de Vichy, au fost înregistrați în mod forțat la poliție, procedură care a făcut posibil ca 90% dintre ei să fie cunoscuți și supravegheați de autorități.[51] Pe 3 octombrie 1940 a fost publicat de regimul de la Vichy *Statut des juifs*, lege care stabilea modul în care trebuie identificați evreii și impunea eliminarea acestora din presă, poliție, învățământ, cinematografie, teatru și poziții administrative relevante (cu excepția veteranilor din Primul Război Mondial).[52] În plus, pe 4 octombrie 1940 era adoptată o lege care permitea autorităților să interneze forțat în lagăre orice „străin de rasă evreiască". O alternativă la lagăre era stabilirea unei rezidențe forțate în zone rurale izolate, sub supravegherea poliției.[53] Principalul promotor al acestor măsuri era ministrul justiției, Raphaël Alibert – admirator și pupil al lui Charles Maurras –, reprezentantul viziunii ultraconservatoare a *Action Française* și al antisemitismului militant în cabinetul de la Vichy.[54]

Evreii au putut fi eliminați și din armată fără eforturi, având în vedere obligația pe care Franța învinsă o avea de a-și reduce trupele la numai 125 000 de oameni. Suplimentar, militarilor francezi li s-a impus să evite compania evreilor. Efectele abandonării de către armată a voluntarilor evrei care luptaseră sub steagul său se vor dovedi, în scurt timp, rușinoase, aceștia fiind condamnați la muncă forțată în deșertul Sahara sau internați în lagăre de concentrare, de unde vor fi trimiși la Auschwitz în august 1942.[55]

În vara și toamna lui 1940, vicepremierul lui Pétain, Pierre Laval, a încercat să obțină bunăvoința naziștilor pentru obiective pe care le considera vitale pentru salvarea Franței – precum condițiile unui tratat de pace –, pozând într-un antisemit convins (în realitate, Laval, care provenea din vechea elită politică a

Franței, nu avusese poziții antisemite, fiind la origine un om de stânga). El se va arăta dispus să sacrifice evreii fără cetățenie franceză pentru a oferi o oarecare protecție evreilor deja naturalizați – dar va accepta, contextual, și abandonarea celor din urmă, când alte interese ale regimului de la Vichy erau în joc. În discursul oficial al noilor lideri francezi se menționa că, „oricât de întemeiate ar fi unele excepții onorabile", evreii erau vinovați pentru că își asumaseră „un rol preponderent" în societatea franceză, căpătând o influență care „s-a făcut simțită într-un mod intruziv și chiar dezbinator".[56] Deși mareșalul Philippe Pétain a evitat cu prudență să vorbească despre evrei în intervențiile sale publice, depozițiile de după război arată că el s-a dovedit cel mai înverșunat participant la discuțiile privind legislația antisemită, insistând pentru excluderea evreilor din învățământ și din justiție.[57]

În 1940 și în prima parte a lui 1941, naziștii erau interesați mai degrabă să transforme Zona Liberă a Franței într-un teritoriu unde să fie trimiși evreii din Zona Ocupată și, eventual, din Reich. Ei concepeau zona oferită lui Pétain, așadar, ca pe un Guvernământ General occidental – în nici un caz ca pe un spațiu menit să devină *Judenrein*. Existase chiar o discuție conform căreia 270 000 de evrei germani, austrieci și cehoslovaci urmau să ajungă în Franța controlată de Vichy.[58] În consecință, în 1940, 3 000 de evrei din zona Alsaciei au fost alungați în sud, iar pe 8 august 1940, alți 1 400 din Bordeaux au fost expediați în Zona Liberă, aceștia fiind concentrați de francezi în lagărul de la Saint Cyprien.[59] Pe 22 octombrie 1940, 6 500 de evrei din Saarpfalz și Baden – mulți dintre ei copii și bătrâni – au fost trimiși cu trenul către Lyon, fără un acord prealabil al francezilor. Abia după trei zile de negocieri, cei care supraviețuiseră călătoriei au fost internați în lagărul de la Gurs, de unde vor fi direcționați, doi ani mai târziu, spre centrele de ucidere din Est.[60] În această fază, protestele Vichy-ului au fost suficient de ferme încât să blocheze proiectul nazist de deportare în masă în teritoriile sale (evreii din Hessa erau pregătiți să plece acolo).

La numai două luni de la căderea Franței, complicata birocrație nazistă care urma să se ocupe de persecutarea evreilor francezi era pregătită să intre în acțiune. În august 1940 devenise operațională secția evreiască (*Judenreferat* sau biroul IVB4) din cadrul RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*) din Paris, secție care va fi condusă de unul dintre locotenenții de bază ai lui Adolf Eichmann, SS-*Hauptsturmführer* Theodor Dannecker.[61] Alte personaje cu un rol nefast vor fi SS-*Obersturmführer* Helmut Knochen, cel care conducea SD-ul din Franța, dar și SS-*Sturmbahnführer* Herbert Martin Hagen, foarte activ în zona Bordeaux. Din 1942 va sosi la Dijon torționarul Klaus Barbie, care va prelua în scurt timp conducerea Gestapoului din Lyon; Barbie va schingiui personal mii de evrei și de membri ai Rezistenței franceze, inclusiv copii, devenind cunoscut ca „Măcelarul din Lyon".[62] În Franța era prezentă și *Einsatzstab Rosenberg*, organizația lui Alfred Rosenberg, a cărei misiune era să fure obiecte de artă și de cult evreiești, precum și documente de valoare.[63] *Einsatzstab Rosenberg* și Hermann Göring s-au grăbit să pună mâna pe colecțiile unor familii evreiești precum Wildenstein sau Rothschild, privând astfel Franța de un tezaur important și provocând protestele inutile ale administrației franceze. Göring și-a vizitat de 25 de ori, în doi ani, depozitul cu comori artistice confiscate de la evrei, aflat la Paris, furând în acest timp 700 dintre tablouri, sculpturi sau tapiserii.[64] În septembrie 1940, Rosenberg îi povestea încântat lui Hitler, în timp ce luau masa, că oamenii săi descoperiseră 62 de lăzi cu documente, cărți și alte obiecte de colecție, între care și nasturii lui Frederic cel Mare.[65] Și ambasadorul Germaniei în Franța, Otto Abetz, s-a dovedit un rasist zelos, acesta cerându-i încă din 20 august 1940 lui Ribbentrop adoptarea de „măsuri antisemite imediate".[66] În baza propunerilor lui, aprobate de Heydrich, germanii din Zona Ocupată vor publica în 27 septembrie 1940 un ordin prin care evreii erau obligați să se înregistreze și să primească pe documentele de identitate o ștampilă cu *Juif*.

Între autoritățile naziste din Franța existau diferențe de viziune în privința violenței cu care trebuiau să se desfășoare persecuțiile antisemite – iar reprezentanții lui Himmler și ai lui Eichmann se dovedeau, ca peste tot în Europa, cei mai radicali. În noaptea de 2 spre 3 octombrie 1941, Dannecker a instigat un grup de rasiști francezi aflați în slujba sa să incendieze sinagogile din Paris, comandamentul militar din Franța – mult mai interesat de păstrarea liniștii – reacționând cu indignare în fața unor dezordini pe care le considera inutile.

Pe 29 martie 1941, regimul de la Vichy a creat un Comisariat General pentru Probleme Evreiești (*Commissariat Général aux Questions Juives* – CGQJ), amiralul Darlan – noul secund al lui Pétain pe fondul unei scurte dizgrații a lui Pierre Laval, care îi făcuse totuși o bună impresie lui Hitler – numindu-l în fruntea acestuia pe Xavier Vallat, un antisemit radical, deși mai degrabă de modă veche, nu în totalitate supus Berlinului și viziunii rasiste a acestuia.[67] Într-o dispută cu tinerii SS-iști din Paris, Vallat i-a strigat cu mândrie unuia dintre ei: „Am fost antisemit mai multă vreme decât tine".[68] Pentru Vallat, evreul era un „element parazitar" și un „străin neasimilabil".[69] Sarcina lui era să elaboreze o noua legislație antisemită, mai radicală și mai cuprinzătoare decât prevederile emise, pe fugă, imediat după instituirea regimului de la Vichy. Pe 2 iunie 1941, sub îndrumarea lui Vallat, va fi publicat un nou *Statut des juifs*,[70] care stabilea că evreii nu mai au dreptul să exercite profesia de avocat, de doctor, de arhitect, actor, dentist ș.a. decât în limita unui procent maxim (*numerus clausus*) de 2%, studenții fiind limitați la 3%.[71] De asemenea, a fost anunțat un recensământ dedicat special evreilor din teritoriul controlat de Vichy, aceștia fiind obligați să își declare rudele, proprietățile, veniturile sau ocupația.[72] Datele colectate cu această ocazie urmau să fie utilizate în procesul de arianizare a proprietăților – stabilit de legea din 22 iulie 1941 –, proces prin care bunurile erau transferate de stat în mâna unui *administrateur provisoire* nonevreu, care putea dispune arbitrar de ele.[73] Obiectivul arianizării era

„să elimine orice influență evreiască din economia națională".[74] Legislația antisemită a regimului de la Vichy a fost extinsă în Algeria, Maroc, Guyana Franceză, Indiile de Vest franceze și în alte teritorii coloniale.[75] Prin legile antisemite din 2 iunie 1941, evreii – indiferent de cetățenie – puteau fi „internați administrativ" în lagăre fără nici o posibilitate de a contesta măsura.[76] Arestările erau atât de frecvente și de arbitrare, încât au existat cazuri în care evrei care încercau să călătorească în teritoriile controlate de Vichy au fost arestați de peste 30 de ori.[77] Munca forțată s-a extins, în 1941 peste 20 000 de evrei fiind obligați să muncească în așa-numitele *groupements de travailleurs étrangers*, fiind organizați în propriile „companii palestiniene". Din 1943, toți bărbații evrei ajunși în Franța după 1936 trebuiau internați în lagăre de muncă. În mod evident, și în Zona Ocupată ei erau supuși aceluiași tratament, fiind obligați să lucreze la obiective militare precum Zidul Atlanticului.

În această perioadă, mareșalul Pétain și amiralul Darlan alternau măsurile antisemite cu intervențiile în favoarea evreilor naturalizați, pe care îi cunoșteau uneori personal. François Darlan spusese, într-o ședință a cabinetului de la Vichy, că „evreii fără stat, care s-au înmulțit în țara noastră în ultimii 15 ani, nu mă interesează. Dar ceilalți, vechii evrei buni francezi, au dreptul la toată protecția pe care le-o putem oferi. Pe unii din ei îi am, că veni vorba, chiar în familia mea."[78] În ianuarie 1942, Darlan scria că obiectivul lui era „să nu îi deranjeze pe vechii evrei francezi".[79] Pe 8 ianuarie 1942, amiralul Darlan a protestat chiar împotriva instituirii unor noi restricții privind comerțul evreiesc, Vichy-ul începând să se arate iritat de propriile măsuri, care complicau situația economică, dar și de abuzurile care apăreau în procesul de arianizare – abuzuri care îi puteau afecta și pe „arieni". „Evreii ajung martiri!", le reproșa iritat amiralul Darlan subordonaților.[80] Și Pétain intervenea ocazional în favoarea evreilor pe care îi cunoștea, cerând, de exemplu, ca soțiile unor aristocrați francezi, care erau de origine evreiască, să fie scutite

de obligația de a purta Steaua lui David. Pe de altă parte, seri- zitatea cu care amiralul Darlan trata problema evreiască în vara lui 1941 e dovedită de intenția acestuia de a relua vechiul plan al Parisului și al Varșoviei – analizat cu mare entuziasm și de Hitler cu un an înainte – privind deportarea în Madagascar. În august 1941, diplomații germani din Franța transmiteau la Berlin, cu admirație, că Darlan a caută soluții de transport în acest sens.[81]

Una dintre aberațiile generate de sistemul celor două administrații antisemite (germană și franceză) din Franța a fost instituirea unor așa-numite *certificats de non-appartenance à le race juive*, eliberate de Vichy pentru francezii care călătoreau dincolo de zona de demarcație. Pentru a verifica calitatea de arian a acestora, obligatorie pentru a trece linia de demarcație, *Commissariat Général aux Questions Juives* trebuia să verifice registrele evreiești, dar, concomitent, prin implicarea „expertului" rasist George Montandon, utiliza o serie de proceduri „științifice" precum măsurarea circumferinței fronto-occipitale a solicitanților, pentru a le confirma astfel rasa.[82]

Din toamna și iarna lui 1941 au început să fie parcurși în Franța primii pași în vederea unei „Soluții Finale a problemei evreiești" – soluție care, în acel moment, era, din perspectiva lui Hitler, Himmler și Heydrich –, într-o etapă de tranziție între deportare (adică ucidere lentă prin înfometare sau muncă în condiții inumane) și exterminarea imediată într-un centru de ucidere. Pe 29 noiembrie 1941 a fost creată, la insistențele reprezentantului lui Eichmann în Franța, Theodor Dannecker, *Union Générale des Israélites de France* (UGIF). Aceasta era organizația menită să reprezinte comunitatea evreiască în fața autorităților naziste – *Judenrat*-ul, un prim semnal al pregătirilor în vederea concentrării și a trimiterii în Est.[83] Apoi, prin Ordonanța nr. 8 din 29 mai 1942, emisă de administrația militară din Zona Ocupată, a fost instituită obligația de a purta Steaua lui David: „Tuturor evreilor care au împlinit vârsta de șase ani le este interzis să apară în public fără o Stea evreiască. Steaua evreiască în

pase colțuri, desenată cu negru, trebuie făcută din material galben, de dimensiunile unei palme. Cuvântul *Juif* trebuie înscris cu litere negre. Aceasta trebuie dispusă vizibil, pe partea stângă a pieptului, cusută strâns pe obiectul vestimentar."[84] Având în vedere pedepsele aplicate de naziști pentru refuzul de a purta steaua (pedepse care variau de la amendă până la internarea în lagăr), UGIF a decis să încurajeze „purtarea ecusonului în mod asumat și cu demnitate".[85]

În ianuarie 1942, prin vocea la Darlan, francezii refuzaseră să dispună purtarea de către evreii din Zona Neocupată a acestui însemn, arătând că o asemenea decizie ar fi putut „șoca profund opinia publică din Franța".[86] În aceste condiții, măsura va fi impusă numai evreilor din Franța ocupată, precum și celor din Belgia și Olanda, nefiind însă acceptată până la finalul războiului de Vichy, care a propus în schimb, concesiv, ca din decembrie 1942 actele de identitate evreiești să fie ștampilate cu *Juif*. Regimul de la Vichy era avizat de puternica rezistență cu care fusese primit de societatea franceză din Zona Ocupată însemnul evreiesc obligatoriu – o măsură antisemită medievală. Situațiile în care veteranii evrei din Primul Război Mondial purtau Steaua alături de decorații pentru vitejie erau stingheritoare pentru francezi. Studenții din Paris, în semn de solidaritate cu colegii lor evrei, afișau flori galbene la butonieră; ei au organizat o asociație fictivă, *Jeunesse Universitaire Intellectuelle Française* (JUIF), astfel încât să poată purta banderole și ecusoane cu înscrisul JUIF, sfidând administrația germană. Ca să calmeze protestul, naziștii au fost nevoiți să facă 20 de arestări în rândul nonevreilor care afișau voluntar astfel de însemne.[87]

Ocuparea Greciei. Distrugerea comunității evreiești din Salonic

În dimineața zilei de 28 octombrie 1940, un Mussolini tot mai gelos pe succesele lui Hitler – cu care încă spera să țină pasul –

a transmis Greciei un ultimatum inacceptabil, solicitând ca tru-pele italiene să pătrundă în voie în țară pentru a ocupa locații strategice neprecizate. Pe 4 octombrie 1940, când Ducele se întâlnise cu Hitler, acesta nu îl avertizase că urmează să trimită trupe în România, pentru a contrabalansa amenințarea sovietică în creștere la adresa Bucureștiului –, iar Mussolini văzuse asta ca pe o ofensă, cunoscută fiind pretenția Italiei de a patrona zona Balcanilor.[88] Pentru a-și lua revanșa, Ducele a refuzat să îl informeze pe Führer de intenția sa de a ataca Grecia. „Va afla din ziare că am intrat în Grecia… Îi voi plăti cu aceeași monedă", i-a spus Mussolini lui Galeazzo Ciano, ginerele și ministrul său de externe.[89] Avertizat în ultima clipă de planurile italienilor, Hitler a ajuns urgent la Florența, însă la câteva ore după ce atacul împotriva Greciei începuse.

După primirea ultimatumului italian, răspunsul premierului grec Metaxas – care s-a întâlnit cu ambasadorul italian la ora 3 dimineața – a fost „*Alors, c'est la guerre!*", deși în imaginarul colectiv al grecilor replica se va reduce la un simplu „Nu!" („*Oxi!*"). Ultimatumul Ducelui era, oricum, o formalitate: trupele italiene acționau deja în nodul Greciei, unde înaintau către Ioannina. Din acest moment, Grecia va lupta împotriva Axei mai mult de șase luni: inițial într-un război câștigat împotriva Italiei, apoi într-unul pierdut împotriva Germaniei și Italiei. În prima etapă, ofensiva italienilor a fost oprită rapid în Epir și în ciocnirea de la râul Kalamas.[90] În decembrie 1941 și în ianuarie 1942, grecii – care mobilizaseră 300 000 de oameni, între care și 13 000 de evrei –, obțineau deja o suită de victorii neașteptate, avansând în interiorul Albaniei. Marea Britanie, entuziasmată de eșecul Axei, a trimis în sprijinul Greciei un corp expediționar compus din militari din Australia, Noua Zeelandă, India, Cipru și Palestina.[91] În plus, a preluat responsabilitatea asupra insulei Creta. Deja, pe 20 noiembrie 1940, Hitler îi transmitea lui Mussolini nemulțumirea sa privind „efectele foarte grave" produse asupra prestigiului Axei de eșecul italienilor. Prezența militară britanică în Grecia

reprezenta o amenințare vitală la adresa petrolului românesc – expus acum bombardamentelor Royal Air Force. În plus, în condițiile în care Germania se pregătea pentru Operațiunea Barbarossa, flancul de sud al Wehrmachtului devenea tot mai expus în fața unei eventuale lovituri a lui Churchill. Singura garanție pe care Hitler o mai avea împotriva acestui pericol era Iugoslavia, unde regentul Pavel ducea o politică favorabilă Axei, sfârșind prin a semna, pe 25 martie 1941, aderarea la Pactul Tripartit.[92] Totuși și aici lucrurile se vor schimba peste noapte: la numai două zile după alianța cu Hitler și Mussolini, Pavel a fost alungat de la putere de o grupare naționalistă favorabilă Londrei. Cu Iugoslavia și Grecia pierdute, germanii erau obligați să amâne atacul împotriva Uniunii Sovietice și să se năpustească în Balcani.

Invadarea Greciei de către Wehrmacht (Operațiunea Marita) a fost mult ușurată de concentrarea trupelor elene pe frontul albanez. Armata a 12-a germană a atacat către Salonic, din direcția Iugoslaviei și a Bulgariei, forțând linia defensivă greacă („Linia Metaxas").[93] Început pe 6 aprilie 1941, atacul s-a împotmolit numai în primele ore; pe 9 aprilie, sprijinite de bombardierele în picaj, blindatele germane erau deja la Salonic, obligând trupele grecești din regiune să se predea a doua zi.[94] Capitularea întregii armate a survenit pe 23 aprilie, după ce forțele italiene și germane din Albania și-au început înaintarea spre sud. Din 27 aprilie, steagul nazist flutura pe Acropole.[95] Totuși, pentru că Hitler admitea influența italiană în zonă (*preponderanza*), el nu va reține pentru Reich decât centrele vitale de transport: Creta, Pireu, Salonic.[96] Restul teritoriilor vor fi oferite lui Mussolini și, în nord, Bulgariei. Într-un gest atipic pentru politica germană privitoare la prizonierii de război, soldații greci au fost eliberați în mai, după ce Hitler i-a lăudat într-un discurs.[97]

Evreii din Grecia – sefarzi alungați din Peninsula Iberică în 1492 și romanioți din Bizanț – aveau o istorie impresionantă, în special grație orașului Salonic, considerat un Ierusalim al

Balcanilor. Peste 72 000 de evrei trăiau în spațiul grec înainte de al Doilea Război Mondial, dintre care 50 000 în Salonic.[98] În Holocaust vor pieri 60 000 dintre ei, doar 12 000 reușind să supraviețuiască ocupației naziste. Cu alte cuvinte, circa 85% dintre evreii greci au fost exterminați de Hitler.[99]

Condițiile de viață ale evreilor din Salonic deveniseră oricum mai dificile după 1918. Schimbul de populații între Turcia și Grecia din 1923 – în urma stabilirii granițelor după Primul Război Mondial, a prăbușirii Imperiului Otoman și a conflictului cu noua republică a lui Atatürk – adusese mulți eleni din Turcia în Salonic. Aceștia se bucurau de privilegii economice (scutiri de taxe) care făceau concurența economică greu de susținut pentru vechii negustori evrei. Ei nu mai puteau folosi ebraica în propriile magazine și erau obligați să respecte și ziua de odihnă a creștinilor, pe lângă propriul Shabat. Tradiționalii docheri și pescari evrei au fost înlocuiți de greci – docherii emigrând în mod organizat la Haifa, unde puteau găsi locuri de muncă într-un port tot mai important din Orientul Mijlociu, având în vedere faptul că petrolul dedicat flotei britanice era transportat aici.[100]

Planul premierului grec Eleftherios Venizelos de a modifica treptat harta etnică, religioasă și comercială a Salonicului în beneficiul ortodocșilor din Asia Mică a avut efecte mai radicale decât intenționase acesta. *Makedonia*, ziarul mișcării sale, a început să publice „Manuscrisele înțelepților Sionului“ și s-a transformat rapid într-o tribună antisemită care acuza evreii de trădarea intereselor naționale ale Greciei și de uciderea lui Iisus Hristos. *Makedonia* va proclama, în vara lui 1931, că aceștia trebuie forțați să plece din Grecia pentru a permite creștinarea vieții economice a națiunii.[101] Acțiunea va fi îmbrățișată de mișcarea antisemită EEE (*Ethniki Enosis Ellados*, Uniunea Națională a Greciei), formată de negustorii ortodocși reveniți din Turcia care doreau eliminarea concurenților. Aceste presiuni vor stimula plecările evreilor bogați spre statele occidentale,

în special după un mare incendiu care va mistui zona evreiască din Salonic. Muncitorii vor prefera, în schimb, Palestina.

Pe 4 august 1936 a început în Grecia – în condițiile în care monarhia și armata se temeau de o lovitură de stat a comuniștilor – dictatura naționalistă și anticomunistă a lui Ioannis Metaxas. Concomitent, în țară creștea influența nazistă: mișcarea EEE primea bani din Germania încă din primii ani ai regimului hitlerist, grupările de extremă dreaptă aveau propriile librării de succes (*Pomerank*) și un Partid Național-Socialist grec își făcea apariția în peisajul politic.[102] Josef Goebbels a vizitat Atena în septembrie 1936, lăudând regimul lui Metaxas în speranța unei apropieri a acestuia de Berlin.[103] Pe de altă parte, Grecia devenise – din 1933 și, mai pregnant după *Kristallnacht*, în 1938 – o rută de îmbarcare spre Palestina a evreilor germani care încercau să fugă din calea lui Hitler.[104]

Curentul antisemit nu va deveni totuși dominant, Grecia se va menține cu loialitate și mari suferințe în tabăra Aliaților și mulți eleni vor încerca să salveze viața evreilor vânați de naziști: universitarii și clericii din Atena, de pildă, vor fi arestați sau suspendați de la catedră pentru pledoarii în favoarea lor, în vreme ce episcopul Atenei, Damaskinos, se va dovedi una dintre cele mai curajoase voci din Europa împotriva persecuțiilor și a deportărilor, el semnând o scrisoare de protest pe care a publicat-o în ciuda amenințărilor cu condamnarea la moarte.[105] În această scrisoare, Damaskinos afirma că „suntem astăzi profund preocupați de soarta celor 60 000 de evrei care ne sunt concetățeni... Am trăit împreună atât în sclavie, cât și în libertate și am ajuns să apreciem sentimentele lor, atitudinea lor fraternă, activitatea lor economică și, cel mai important, patriotismul lor deplin."[106]

Când Wehrmachtul a ocupat Grecia, listele cu evrei indezirabili erau deja pregătite de spionajul german – cu nume și adrese –, arestările începând imediat. Aici va activa și bizarul *Sonderkommando Rosenberg*, formațiune al cărei obiectiv era confiscarea unor obiecte de valoare și de cult pentru proiectatul

institut evreiesc al lui Alfred Rosenberg din Frankfurt.[107] „În Ordinea cea Nouă din Europa", anunța un nazist în 1943, „unica bibliotecă axată pe chestiunea evreiască, nu numai pentru Europa, ci pentru lumea întreagă, se va constitui la Frankfurt pe Main."[108]

Soarta evreilor din Grecia a fost pecetluită devreme, în perioada în care în teritoriile ocupate din URSS începuse Holocaustul prin gloanțe: încă din toamna lui 1941, la Wolfsschanze, Hitler i-a ordonat lui Himmler – chiar la sugestia subtilă a șefului SS – deportarea evreilor din Salonic, oferindu-i în acest sens completă autoritate.[109] Alfred Rosenberg insistase de altfel pe lângă Führer, în mai multe rânduri, în privința influenței lor comerciale și spirituale. Totuși, pe fondul negocierilor cu partenerii italieni și bulgari pentru deportarea evreilor din teritoriile oferite de Hitler, planurile vor fi amânate mai bine de un an. În acest interval, viața evreilor din Grecia va cunoaște trauma înfometării și a ghetoizării. În iarna dintre anii 1941 și 1942, de pildă, zeci de evrei au murit zilnic de foame la Salonic – cei mai mulți dintre ei fiind copii.[110] Pe 11 iulie 1942, toți bărbații evrei cu vârsta între 15 și 45 de ani au fost convocați în *Plateia Eleftherias*, zona comercială a Salonicului, pentru înregistrare, fiind bătuți (unii până la moarte) în cursul acestui proces.[111] Pe 6 decembrie 1942, marele cimitir evreiesc din Salonic – vechi de cinci secole, care găzduia peste 500 000 de morminte – a fost distrus de naziști în beneficiul unor proiecte edilitare.[112]

Tot în decembrie 1942, Zvi Koretz – care era rabinul-șef al Salonicului și studiase la Viena, Hamburg și Berlin – a fost numit lider al Comunității Evreiești. Era procedura uzuală folosită de naziști în cursul pregătirilor pentru Soluția Finală: formarea unui *Judenrat* chemat să furnizeze liste complete cu nume și adrese, precum și obligat să convingă comunitatea să se supună ordinelor naziste.[113] Rabinul-șef Zvi Koretz – fără îndoială înșelat de germani – va încuraja cooperarea în vederea deportării, explicând că urmează o mutare în teritorii mai primitoare din Polonia (el însuși era un aşkenaz polonez). Lucrurile vor sta

diferit în cazul rabinului din Atena, Eliaou Barzilai: pe 21 septembrie 1943, când Jürgen Stroop (care tocmai înecase în sânge rezistența evreiască din Varșovia) i-a solicitat lui Barzilai liste cu numele evreilor din oraș, acesta a fugit în munți (e drept că, spre deosebire de Koretz, rabinul din Atena *știa deja*, la un an distanță, cum procedaseră germanii la Salonic).

Holocaustul iugoslav. Pavelić, lagărul Jasenovac și fratele Satan

Hitler a decis distrugerea Iugoslaviei imediat după lovitura de stat de la Belgrad, din 27 martie 1941, care dusese la răsturnarea prințului Pavel (regentul care semnase aderarea la Axă cu două zile înainte) în favoarea tânărului rege Petru al II-lea – un susținător al forțelor occidentale. Petru – căruia îi mai lipseau câteva luni ca să devină major și să preia tronul în mod constituțional – era sprijinit de un grup de militari din forțele aeriene, conduși de generalul Dušan Simović.

Atacul Germaniei împotriva Iugoslaviei – codificat *Unternehmen 25* – a început în dimineața zilei de 6 aprilie 1941. În sprijinul lui Hermann Göring, care coordona invazia, s-au aliniat armatele Italiei, Bulgariei și Ungariei, țări care doreau să își extindă teritoriile și influența pe seama tânărului stat multietnic. Italia, în special, era implicată în distrugerea statalității iugoslave, Mussolini găzduindu-l și sponsorizându-l mult timp pe Ante Pavelić, fondatorul Ustaša (*Hrvatski revolucionarni pokret*); Ducele spera că acesta, în schimbul sprijinirii unei Croații autonome, îi va ceda teritorii în nordul și centrul Dalmației, precum și unele insule din Adriatica. Pentru atac, Germania a mobilizat 21 de divizii (dintre care șase blindate și patru motorizate), suplimentate de 30 de divizii ale aliaților.[114] Forțele iugoslave erau reduse la 28 de divizii, răsfirate în trei direcții; în plus, țara a fost nevoită să suporte o campanie aeriană violentă, care i-a permis lui Göring să pună în valoare forța Luftwaffe. În urma celor

500 de raiduri ale forțelor Axei, 5 000 de iugoslavi au fost uciși la Belgrad, oraș vizat cu insistență de naziști.[115] Nu mai puțin de 17 000 de civili vor pieri în cele 12 zile de război (6–18 aprilie) și peste 200 000 de iugoslavi (peste 300 000, după alte surse) vor fi luați prizonieri.[116]

În ciuda încurajărilor venite din partea Occidentului, nimeni nu îi putea ajuta pe iugoslavi. Trupele britanice din Grecia erau prea firave și, în final, vor fi retrase. Statele Unite, deși acuzau Germania pentru atacul „barbar", nu puteau oferi nici măcar sprijin logistic. Cât despre Stalin – complice încă al lui Hitler –, acesta va cenzura vreme de trei zile orice știre despre invazia nazistă. În schimb, multe țări s-au grăbit să profite de colapsul iugoslav. Bulgarii au obținut și secțiunea iugoslavă din Macedonia (pe lângă cea din Grecia), ungurii au luat Voivodina, Italia și Albania au câștigat Muntenegru, coasta adriatică, insulele dalmate, respectiv Kosovo. Hitler și-a păstrat pentru sine o parte din Slovenia.[117]

Deja, în 22 aprilie 1941, la Belgrad funcționa un guvern militar german, iar din ianuarie 1942 și SS-ul lui Himmler avea un trimis aici, în persoana lui August Meissner.[118] În august 1941 va fi instalat și un cabinet sârb cu puteri reduse – Guvernul Salvării Naționale (*Vlada Nationalnog Spasa*), condus de fostul ministru de război iugoslav, generalul Milan Nedić, care era sprijinit politic de mișcarea fascistă Zbor (Mișcarea Națională Iugoslavă) a lui Dimitrije Ljotić.[119] Rezistența iugoslavă – una foarte puternică – va fi compusă din cetnicii regaliști ai lui Draža Mihailović și din partizanii lui Tito. Cetnicii și partizanii se vor dovedi de mare ajutor pentru Aliați și pentru Stalin, blocând aici 26 de divizii germane.[120]

În 1921, în Iugoslavia erau înregistrați aproape 65 000 de evrei. Într-o primă etapă, aceștia au avut de înfruntat mai multe valuri de ostilitate, pentru o perioadă luându-se în calcul deportarea aşkenazilor, în vreme ce dreptul de vot le era refuzat (e drept că maghiarii și germanii erau tratați similar). Atitudinea

prietenoasă arătată de regele Alexandru I Karađorđević și o lege favorabilă adoptată în 1929 vor schimba doar pentru puțin timp această stare de fapt.[121] Apropierea treptată de Germania nazistă, cu care Iugoslavia coopera economic și militar, va împinge Belgradul – ca gest de curtoazie față de Führer – la adoptarea unor legi antisemite din toamna lui 1940; aceste legi introduceau discriminări economice și *numerus clausus* în învățământul secundar și universitar.[122]

Imediat după ocuparea Belgradului, pe 12 aprilie 1941, germanii au trecut la jefuirea, rechiziționarea și distrugerea proprietăților evreiești. Au fost întocmite, la numai o săptămână distanță, liste cu evrei; au fost înregistrați 9200 din cei 12000 de evrei care trăiau în Belgrad înainte de invazia nazistă.[123] Toți trebuiau să poarte la vedere însemnul *Jude*. În mai 1941 a fost impusă, prin lege, munca forțată pentru femeile cu vârsta între 14 și 40 de ani, precum și pentru bărbații între 14 și 60 de ani.[124] Pe lângă sarcinile brutale și înjositoare (transportarea cadavrelor, încărcarea vagoanelor cu saci de sute de kilograme), evreii aveau obligația să execute orice misiune dictată de un militar german în uniformă.[125] O lege antisemită pe modelul celei de la Nürnberg a fost emisă la sfârșitul lui mai 1941.[126]

Din 29 iulie 1941 a început la Belgrad uciderea sistematică a evreilor. După ce un adolescent a incendiat o motocicletă care aparținea unui german, 1200 de evrei au fost strânși în zona parcului Tašmajdan, pe 27 iulie; 120 dintre ei (unul din zece, conform principiului răzbunării prin decimare) au fost selectați și împușcați două zile mai târziu, la Jajinci, localitate de lângă Belgrad care va juca un rol major în Holocaustul comis de germani în Serbia.[127]

În condițiile în care autoritățile naziste stabiliseră că „intelectualitatea evreiască a provocat acest război și trebuie distrusă", la sfârșitul lui august 1941 a început transportarea bărbaților evrei în lagăre de muncă. Între septembrie și noiembrie 1941, 5000 dintre ei au fost arestați și, ulterior, executați; numai pe

18 octombrie 1941, 3 500 de evrei au fost internați în lagăre. Ei erau împușcați în grupuri de până la 400 de oameni, cu pauze de o zi între masacre. Crimele aveau loc la Jajinci (pentru Belgrad) sau la ieșirea din Pancevo (pentru sudul Serbiei).[128] Din decembrie 1941 a început și concentrarea femeilor și a copiilor: 7 500 de persoane din toată Serbia au fost izolate în câteva adăposturi improvizate la Sajmiste. Pe parcursul iernii, mulți au murit de foame și de frig (în zilele bune, se serveau doar fierturi cu apă caldă și urme de legume, precum și 150 de grame de pâine). Din februarie 1942 a început uciderea deținuților în camioane de gazare – operațiune derulată de SS și Gestapo, care foloseau bomboane pentru a-i atrage pe copii în vehiculele de lichidare. Doar șase persoane din lagărul Sajmiste au supraviețuit.[129] În paralel, din martie 1942 vor fi omorâți și evreii din spitale. Aproape 800 de bolnavi – dar și medicii care îi îngrijeau – au fost concentrați în spitalul evreiesc din Belgrad, de unde erau dispăreau zilnic, într-o dubă, câte 80 de persoane. Și pacienții azilului psihiatric din Cuvin (Kovin) au fost executați.[130]

Situația evreilor din Iugoslavia a fost complicată de lansarea apelului lui Josip Broz Tito la rezistență din 4 iulie 1941. „Popoare din Iugoslavia: sârbi, croați, sloveni, macedoneni și alții! Acum este momentul, a sosit clipa să ne ridicăm ca unul în lupta împotriva invadatorilor și mercenarilor, ucigașii popoarelor noastre. Nu ezitați în fața terorii vreunui inamic. Răspundeți la teroare cu lovituri sălbatice, în cele mai vitale puncte ale bandiților ocupanți fasciști. Distrugeți totul – tot ce le este de folos invadatorilor fasciști."[131] În trei luni, apelul lui Tito a mobilizat 70 000 de partizani. Soluția germanilor pentru a descuraja acțiunile lor – precum și pe cele ale Rezistenței franceze – a fost decretul *Nacht und Nebel*, care ușura pentru Wehrmacht procedurile necesare în vedere execuțiilor. Pe lângă *Nacht und Nebel* însă, evreii au fost declarați vinovați de acțiunile partizanilor. În toamna lui 1941, în urma unor ciocniri cu Rezistența iugoslavă, generalul german Franz Böhme a ordonat uciderea a mii de

prizonieri evrei și sârbi din lagărul de la Šabac. Victimele au fost obligate de naziști să alerge un maraton (dus și întors) între două localități aflate la o distanță de 23 de kilometri – cei care oboseau sau cădeau fiind împușcați pe loc.[132] În total, circa 18 000 de evrei și-au pierdut viața în Serbia nazistă, statul fiind considerat de Berlin, începând cu mai 1942, *Judenfrei*.

Un al doilea Holocaust iugoslav, înfăptuit în primul rând de colaboraționiștii locali din Ustaša („Insurgenții"), va avea loc în Croația, unde teoriile rasiste începuseră să prindă contur încă din 1848. Croații le foloseau – pe urmele lui Hegel, care vorbise despre „popoare istorice" și popoare „anistorice" – pentru a se distinge de grupurile etnice din jur (uneori sârbi, alteori maghiari) și pentru a-și susține independența; pentru croați, ungurii erau un popor asiatic lipsit de istorie; la fel și vlahii, din care se trăgeau românii și sârbii, care – spre deosebire de croații „puri" – reprezentau „grupuri estice inferioare".[133]

Avocatul Ante Pavelić a format Mișcarea Ustaša în 1930, în Italia, unde se afla sub protecția Ducelui. Ustaša țintea formarea unui stat croat în „teritoriul său etnic și istoric", folosind „toate mijloacele" (inclusiv teroriste) pentru separarea de Iugoslavia. Ante Pavelić promova o inedită alianță între catolici și musulmani – uniți însă de sângele de croat – împotriva popoarelor „asiatice și nomade": vlahii sârbi, evreii, romii. Încă din manifestul doctrinar elaborat de Pavelić în 1933 se punea accent pe calitatea de „membru de sânge al națiunii croate".[134]

Pe 10 aprilie 1941, în cursul invaziei naziste, a fost proclamat, la Zagreb, Statul Independent al Croației (*Nezavisna Država Hrvatska*, NDH) de către Slavko Kvaternik. Acesta era căsătorit cu fiica unui evreu creștinat, Josip Frank – important lider politic croat, care fusese admirat și urmat chiar de Ante Pavelić.[135] (E un detaliu important: în noul stat vor fi interzise numai relațiile sexuale între bărbații evrei și femeile croate; bărbații croați se puteau culca în continuare cu evreicele, prevedere gândită pentru a proteja căsătoriile unor ustași, dar care va încuraja

ulterior violarea sistematică a deținutelor din lagăre.) Statul croat a fost proclamat „prin voința aliatului“ nazist, în absența lui Pavelić, care revenea în țară din exil abia trei zile mai târziu și se proclama *Poglavnik*.

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) avea 6,5 milioane de locuitori, dintre care aproape două milioane de sârbi ortodocși, peste 750 000 de musulmani bosniaci (considerați de sânge croat) și aproape 40 000 de evrei. Această fragilitate etnică va împinge regimul Pavelić la genocid, justificat legal prin decretul din 17 aprilie 1941 („Pentru apărarea Națiunii și Statului“) – unul dintre primele acte ale noului *Poglavnik*, abia ajuns la Zagreb –, prin care „oricine acționează sau a acționat, în orice mod, împotriva onoarei și intereselor vitale ale poporului croat“ era condamnat la moarte.[136] Andrija Artuković, ministrul de interne al NDH, se grăbea să proclame, la începutul lui 1942, că evreii, comuniștii și francmasonii aveau ca scop distrugerea „vieții de familie, a credinței, moralității, civilizației și a tineretului“ națiunii croate.[137] Și ziarul *Spremnost* al Mișcării Ustaša titra că „poporul parazitar al evreilor mincinoși“ dorea să pângărească „onoarea“ ariană.[138]

O sumedenie de legi emise pe 30 aprilie 1941 au fost menite să păzească puritatea rasială croată: decretul privind cetățenia, decretul privind afilierea rasială, decretul privind protejarea sângelui arian și a onoarei poporului croat.[139] În acestea se prevedea, între altele, că „o persoană cu amestec mai puternic de sânge evreiesc sau chiar un evreu pur“ poate fi considerat, numai „în cazuri cu totul excepționale“, un „arian de onoare“. În sprijinul acestei teze se argumenta că sângele evreiesc conține un procent de circa 20% sânge european – și că, uneori, acest procent se putea dovedi dominant. Această preponderență a sângelui european trebuia dovedită însă prin suferințe îndelungate în sprijinul idealului croat.[140] Conform articolului 6 din Legea rasială din 30 aprilie 1941, șeful statului croat, *Poglavnik*, putea acorda statutul de arieni nonarienilor „merituoși în fața poporului croat, în special în lupta pentru eliberarea acestuia“.

După ce evreii au fost marcați cu steaua galbenă, și-au pierdut afacerile și au fost excluși din profesiile de prestigiu (medici, avocați), Ante Pavelić va ordona, pe 26 iunie 1941, internarea lor în lagăre.[141] Un prim complex de concentrare fusese deja inaugurat în aprilie, dar – după dispoziția lui Pavelić – din iunie 1941 se va trece la crearea unei rețele complexe de lagăre.[142]

În Croația, genocidul împotriva sârbilor, evreilor și romilor a avut loc cu precădere în complexul de la Jasenovac – un vast sistem de concentrare și lichidare, care se întindea pe 200 de kilometri pătrați, cuprinzând ferme de muncă forțată, cinci sublagăre și zone rezervate pentru execuții.[143] La Jasenovac victimele erau adesea ucise în bătaie – cu ciocanul sau ranga –, nu prin împușcare. Numărul morților de aici urcă la aproape 100 000, deși cifrele ridică semne de întrebare, disputele dintre sârbi și croați prelungindu-se mult după Holocaust și afectând inclusiv abordările istoricilor. În cumplitul lagăr pentru copii de la Loborgrad (Koncentracioni logor Lobor), unde o parte dintre gardieni erau *Volksdeutsche*, 1 500 de femei și adolescente au fost violate, cazurile de fete însărcinate la 14 ani fiind frecvente.[144]

Sub regimul Pavelić vor fi uciși cel puțin 300 000 de sârbi.[145] Din cei 39 000 de evrei înregistrați în Croația în 1941, circa 30 000 și-au pierdut viața în Holocaust, dintre care 20 000 la Jasenovac.[146] Din august 1942, croații au trimis la Auschwitz peste 6 000 de evrei – operațiune care continua și în primăvara lui 1943.[147] La acel moment, Aloysius Stepinac, arhiepiscopul de Zagreb, cel care conducea Biserica Catolică din Croația, a protestat împotriva deportărilor. El se arătase critic, din 1942, și la adresa crimelor comise de ustași sau a convertirilor forțate – pe care tot el le încurajase inițial.[148] Stepinac – prețuit de Vatican până astăzi – a legitimat însă regimul lui Ante Pavelić, lider alături de care se afișa și după momentul în care masacrele sale deveniseră cunoscute; de asemenea, el a promovat într-o primă fază ostilitatea la adresa ortodocșilor sârbi. În Iugoslavia, identitatea religioasă avea o importanță majoră în cadrul rivalității

dintre croați și sârbi; în așa măsură, încât Miroslav Filipović, unul dintre călăii de la Jasenovac, era preot catolic. Poreclit de ustași Fra Majstorović (Fratele Stăpân) și de către victime Fratele Satan (*Fra Sotona*), Miroslav Filipović devenise călugăr franciscan la o mânăstire din Banja Luka, participând încă din februarie 1942 la un masacru de la periferia acestui oraș, în care au pierit 2 300 de sârbi – între care și 37 de copii, căsăpiți cu topoare în școala unde au fost găsiți. Pentru a fi „pedepsit", Fratele Satan a fost trimis la Jasenovac, unde va deveni capelan, coordonator al execuțiilor și, uneori, conducător *de facto* al lagărului.[149] A admis că a omorât personal 100 de oameni și a coordonat uciderea altor 30 000. Obișnuia să facă concursuri de lichidare cu ceilalți gardieni, testând cât de rapid pot fi uciși deținuții cu un glonț în ceafă, suplimentat, dacă era nevoie, de retezarea beregatei. Fratele Satan arunca copii în aer, pentru ca aceștia să se înfigă în lama pumnalului – o abilitate pe care paria cu ceilalți ustași. După ce înfăptuia toate aceste crime, franciscanul Miroslav Filipović – machiat, purtând haine preoțești, plin de sânge – se scufunda în rugăciune, anunțând că dreptatea lui Dumnezeu a fost înfăptuită.[150]

Partea a II-a

Holocaustul prin gloanțe

Capitolul V

Începutul Holocaustului. Barbarossa și efectele sale

Șutul în ușa unui vulpoi naiv

În directiva nr. 21 din 18 decembrie 1940, Hitler a ordonat Wehrmachtului să „înfrângă Uniunea Sovietică printr-o campanie rapidă", care primea numele de cod Operațiunea Barbarossa.[1] În această formulă – „campanie rapidă" – se ascundea esența strategiei germane, precum și sâmburele eșecului său. Spre deosebire de campania din Polonia, unde Wehrmachtul avea toate premisele să câștige, dar și de cea din Franța, în care șansele erau oarecum împărțite, invazia din URSS era un pariu hazardat. „Nu trebuie decât să dăm un șut în ușă și toată structura putrezită se va prăbuși", proclama Führerul la adresa statului sovietic, simțindu-se încurajat de prestația slabă a Armatei Roșii din Finlanda. Pe de altă parte, dând dovadă de ceva mai multă luciditate, tot el spunea în contextul invadării URSS: „Mă simt de parcă împing ușa s-o deschid spre o cameră întunecată nemaivăzută până acum, fără să știu ce se află dincolo de ea".[2] Totuși, precum „un cartofor înrăit", el nu s-a putut abține să nu încerce ușa cu o lovitură năucitoare – o forță de invazie nemaivăzută vreodată – și să pătrundă în necunoscut.[3]

Speranța lui Hitler – care a așteptat începutul ofensivei ascultând *Les préludes* de Franz Liszt împreună cu Albert Speer – era ca un *blitzkrieg* fără precedent în istorie să facă regimul sovietic și Armata Roșie să se prăbușească sub propria greutate și să cedeze psihologic și politic. În acest scop însă, două condiții erau

esențiale: totul trebuia să meargă bine pentru naziști, în timp ce pentru sovietici totul trebuia să meargă prost. Când ordona înfrângerea URSS printr-o „campanie rapidă", Hitler ignora de liberat faptul că nimic nu putea fi rapid în uriașele spații sovietice; că, spre deosebire de zonele înghesuite din Occident, în Est problemele logistice și capriciile vremii aveau suficient timp să își facă simțită prezența. Dacă Wehrmachtul nu triumfa în două luni, atunci economia germană – care nu fusese reorganizată pentru un război total – nu ar fi putut face față unei confruntări duse pe două direcții.[4]

Pe frontul uriaș, de 1500 de kilometri, deschis împotriva lui Stalin, Führerul a adus 153 de divizii (din care 19 blindate și 15 motorizate): 3000 000 de soldați, 3600 de tancuri, 7200 de piese artilerie, 2700 de avioane (împărțite în trei flotile aeriene), 600000 de cai.[5] Dar sovieticii aveau – pe propriul teritoriu, pe care îl cunoșteau mult mai bine – cu aproape două milioane mai mulți soldați, fără a mai pune la socoteală capacitatea imensă de chemare sub arme a „întregului popor". Aveau de trei ori mai multe avioane și de patru ori mai multe tancuri decât Hitler, e drept că dintr-o generație mai veche; totuși, pe spații mari, după cum naziștii vor afla pe pielea lor, *cantitatea contează*.[6] În concepția lui Franz Halder, cel care a gândit Operațiunea Barbarossa, existau două zone sovietice cu relevanță strategică reală: cea care se întindea de la granița cu Germania până la linia Astrahan-Volga-Arhanghelsk, respectiv zona Uralilor; în prima regiune trebuia surprinsă și eliminată cea mai importantă parte a Armatei Roșii, se doreau capturate centrele urbane majore (Moscova, Leningrad, Odessa) și se impunea afectarea decisivă a capacității lui Stalin de a exercita puterea. Apoi zona industrială din Urali putea fi distrusă în voie de aviația germană.

Dacă planul lui Adolf Hitler de a „dărâma" URSS cu „un singur șut în ușă" ar fi reușit, acest lucru i s-ar fi datorat în mare parte lui Iosif Vissarionovici Stalin, care a crezut orbește în premisa că Germania era un actor rațional (ignorând încrederea

lui Hitler în „puterea voinței"). Vicleanul Stalin a fost dus de nas de prefăcătoria Führerului. Dictatorul german îi scrisese celui sovietic că se teme ca „unul dintre generalii mei să se lanseze intenționat... într-un conflict pentru a salva Anglia de la soarta care o așteaptă. Te rog să nu cedezi la vreo provocare ce ar putea proveni de la aceia din generalii mei care poate și-au uitat datoria... și, e de la sine înțeles, încearcă să nu le dai vreun motiv."[7] Stalin l-a luat în serios, fiind convins că Churchill încearcă să îl atragă în război pentru a ușura presiunea asupra Marii Britanii, dar și că Hitler nu se va lansa într-o luptă pe două fronturi. Liderul sovietic primise, în perioada 12–22 iunie 1941, informații din 47 de surse despre iminenta invazie germană, respingându-le violent pe toate. Spionul Richard Sorge transmisese la Moscova un avertisment de o precizie remarcabilă în privința datei atacului și a trupelor implicate.[8] Și Churchill îi sugerase că Hitler se pregătește de o ofensivă împotriva sa. „Provocare a englezilor! Investigați!"[9], scria Stalin pe orice raport despre Operațiunea Barbarossa. Spionii sovietici sau dezertorii germani care au anunțat atacul lui Hitler au fost înjurați, ponegriți, amenințați și executați de Stalin cu o energie uimitoare.

Ulterior, dictatorul comunist a explicat că „nu aveam nevoie de avertismente. Știam că războiul va veni. Dar m-am gândit că aș putea câștiga încă șase luni sau cam așa ceva"[10] – justificare care ar putea fi reală, dar nu scuză totala nepregătire pentru luptă a Armatei Roșii. Într-o încercare disperată de a primi asigurări din partea lui Hitler, Stalin a dat publicității, pe 14 iunie 1941, prin intermediul agenției TASS, un comunicat în care afirma că „atât Germania, cât și URSS respectă întocmai termenii Pactului de neagresiune germano-sovietic, astfel încât, în opinia cercurilor sovietice, zvonurile despre intenția Germaniei de a încălca Pactul și de a lansa un atac împotriva Uniunii Sovietice sunt complet lipsite de temei".[11] Deși Hitler nu a reacționat în nici un fel la această invitație disperată de a-l liniști, Stalin a

continuat să spere că la mijloc era doar o „provocare a englezilor" sau că poate câștiga timp măcar până la venirea iernii.

Pe 9 ianuarie 1941, explică Christopher R. Browning, Hitler și-a justificat ordinul de atac împotriva Uniunii Sovietice prin argumente strategice și economice complexe: „Zdrobirea Uniunii Sovietice i-ar determina pe englezi să abandoneze lupta, ar permite Japoniei să atace Statele Unite în Pacific, ar angrena în luptă armata sovietică în vreme ce e încă slabă în materie de conducere și de armament și ar ameliora dilema economică a Germaniei, deschizând imensele bogății ale Rusiei și permițând simultan o reducere a forțelor terestre germane în beneficiul celor aeriene și navale. Germania va avea atunci capacitatea de a purta războaie intercontinentale fără frică de înfrângere."[12] Führerul visa să cucerească „Estul sălbatic" al Rusiei – o versiune foarte personală a Vestului american – și să îl transforme în teritoriu agricol, jefuindu-l de resurse naturale și utilizând forța de muncă brută a slavilor într-un sistem neosclavagist. Cucerind Estul, el ar fi devenit stăpânul întregului continent, având astfel libertatea de a renunța la vastele sale armate de uscat – de care nu mai avea nevoie într-o Europă deplin nazificată – pentru a-și forma o forță militară care ar fi putut înfrunta Anglia și America în aer și pe apă. Deși se vorbește adesea despre alegerea pe care Hitler era nevoit să o facă între Operațiunea Seelöwe (invadarea Marii Britanii) și Operațiunea Barbarossa (invadarea URSS), în realitate cancelarul german înțelese că nu are o armată capabilă să domine mările și să se lanseze în vaste misiuni amfibii într-un relief insular. Pentru Führer, Seelöwe nu putea deveni realitate decât dacă *își distrugea* vechea armată terestră în URSS, doborându-l pe Stalin.[13]

Pe 22 iunie 1941, la ora 3.15, trupele Wehrmachtului au intrat în URSS. La ora 4.00, von Ribbentrop și ambasadorul german la Moscova, von der Schulenburg, și-au informat omologii sovietici (ambasadorul Vladimir Dekanozov, respectiv Molotov) că războiul a început. Alături de Hitler se aventurau în necunoscut,

declarând război Uniunii Sovietice, românii, maghiarii, italienii, albanezii, finlandezii, slovacii și croații.[14]

Înaintarea s-a făcut pe trei direcții. Grupul de armate Nord (feldmareșal Wilhelm Ritter von Leeb) trebuia să cucerească țările baltice și apoi Leningradul. Grupul de armate Centru (feldmareșal von Bock) trebuia să străbată Belarusul, să cucerească Smolenskul și să atingă Moscova. Grupul de armate Sud (feldmareșal von Runstedt) trebuia să pună mâna pe terenul agricol al Ucrainei, să treacă prin Kiev, apoi să continue spre Volga și petrolul caucazian. În sud, înaintarea germană era asistată de 12 divizii românești – mareșalul Ion Antonescu justificându-și participarea prin necesitatea de a recupera de la URSS Basarabia și Bucovina de Nord –, în vreme ce în nord Finlanda contribuia cu 18 divizii.[15]

Holocaustul caloriilor. Grădina nazistă a Edenului

Radicalizarea rapidă a naziștilor – a statului german în ansamblu! – în perioada 1939–1941 poate fi înțeleasă urmărind diferențele conceptuale dintre campania din Polonia și cea din URSS. În Polonia, Hitler a impus, prin intermediul SS (și evitând în general implicarea Wehrmachtului) un plan de *exterminare a elitelor* poloneze și evreiești. În URSS, Hitler a cerut de la bun început o *exterminare în masă* prin masacre și înfometare. Zugrăvind bătălia împotriva URSS ca una pe viață și pe moarte între două sisteme care se pot doar anihila reciproc, el a fanatizat nu doar garda sa pretoriană, ci statul german în ansamblu.

Încă din iunie 1940, strategul lui Himmler, agronomul și universitarul Konrad Meyer, lucra la un plan de colonizare a uriașelor spații sovietice: *Generalplan Ost* (Planul general pentru Est). După distrugerea URSS, o întinsă rețea de așezări agricole germane urma să se întindă până la Urali, utilizând pentru muncă inclusiv cehii sau balticii, considerați rase „intermediare" între arieni și slavi. Atingerea acestui obiectiv, care era cuprins în *Große*

Planung (Planul pe termen lung), urma să le ia naziștilor apro pe trei decenii, fiind înfăptuit în acord cu principiul *Blut und Boden* (Sânge și Pământ).[16] Planul Estic pe termen scurt (*Kleine Planung*) trebuia implementat însă pe parcursul războiului și viza, în esență, uciderea în masă a populației din spațiul baltic, bielorus, ucrainean și rus. Încă din 2 mai 1941, planificatorii economici ai Wehrmachtului estimau că „zeci de milioane de oameni vor muri de foame, fără îndoială, dacă luăm din țară tot ce ne trebuie" pentru a hrăni armata de invazie „pe socoteala Rusiei".[17] Peste trei săptămâni, experții armatei germane avansau o cifră exactă: „30 de milioane de oameni ar putea muri de foame".[18] În raportul numit, banal, „Directive politico-economice privind organizarea economică în răsărit, sectorul agriculturii", elaborat pe 23 mai 1941, se arăta faptul că direcționarea resurselor de hrană din vestul URSS către Wehrmacht și către Germania va duce la „neaprovizionarea întregii zone păduroase, inclusiv a centrelor industriale de bază, ca Moscova și Leningrad. Populația acestor zone, în special populația din orașe, va fi expusă unei foamete cumplite. Multe zeci de milioane de oameni din aceste regiuni nu vor mai avea ce mânca și vor muri de foame, ori se vor vedea nevoite să emigreze în Siberia."[19] „Multe zeci de milioane vor muri de foame", anunța și Martin Bormann, care era doar o cutie de rezonanță a Führerului, despre Operațiunea Barbarossa.[20]

Conform *Generalplan Ost* al lui Himmler și Konrad Meyer, urmau să dispară 85% dintre polonezi, 65% dintre ucrainenii de vest, 75% dintre bielorușii și 50% dintre cehi.[21] Pe lângă 30 de milioane de slavi și evrei care ar fi pierit de foame în timpul războiului, încă 30 de milioane de ruși urmau să fie deportați în Siberia. Aceste crime erau considerate necesare pentru a realiza ceea ce Hitler va numi în iulie 1941 „o Grădină a Edenului" nazistă la Răsărit.[22]

Problema hranei în 1941–1942 a reprezentat o obsesie pentru naziști, iar influența ei disproporționată asupra strategiei lui Hitler avea legătură cu trauma suferită de germani în Primul

Război Mondial – când aceștia fuseseră împinși spre capitulare din lipsă de resurse și de alimente –, dar și cu formația de agronom a lui Himmler. Germanii își aminteau perfect recenta Foamete Ucraineană (Holodomor) din 1932–1933, când 10 000 000 de ucraineni pieriseră de foame pentru ca URSS să își primească rația regulamentară de cereale din grânarul său de serviciu (peste 50% din grânele imperiului stalinist veneau din Ucraina). În calculele lui Himmler, dar și ale Wehrmachtului, războiul din vara și toamna lui 1941, de pe teritoriul Ucrainei și Belarusului, urma să genereze o criză mai mare, care avea toate datele să îl dărâme pe Stalin. Armata germană trebuia să jefuiască recoltele din teritoriile ocupate nu doar pentru că nu avea altă variantă de alimentare, ci pentru că uciderea prin înfometare a 30 de milioane de sovietici submina încrederea în liderul comunist și ar fi dus – pe termen scurt – la revolte împotriva sa; pe termen lung, această golire de oameni a Edenului visat de Hitler permitea colonizarea sa cu arieni. După cum își amintea Hermann Rauschning, Hitler îi mărturisise că

> trebuie să creăm o tehnică a depopulării. Dacă mă întrebați ce înțeleg prin depopulare, am să vă spun că am în vedere nimicirea unor unități rasiale întregi și am să fac acest lucru: o consider, ca să spun așa, misiunea mea. Natura este crudă, așadar putem fi și noi cruzi. Dacă am trimis eu floarea poporului german în infernul războiului, fără nici un regret la gândul prețiosului sânge german vărsat, firește că am dreptul să stârpesc și milioane de alți oameni, aparținând unor rase inferioare, care se înmulțesc ca insectele.[23]

În acest context, Operațiunea Barbarossa avea în fundal un război al caloriilor: o luptă pe viață și pe moarte pentru carbohidrați și proteine care urma să fie dusă în 1941–1942. Acces la mâncare puteau avea, după cum va spune Göring, doar

cei care „îndeplinesc sarcini importante pentru Germania". Restul populației, va explica tot el, nu are decât să se hrănească cu șei de cazaci.[25] Chiar și informațiile privind săpunul făcut din trupurile evreilor – larg răspândite în lagărele de concentrare și discutate îndelung în cursul procesului de la Nürnberg – au avut la bază potențialul interes al oamenilor de știință naziști pentru utilizarea grăsimii umane ca înlocuitor pentru grăsimea animală, care era necesară exclusiv pentru calorii, la fabricarea produselor de curățare menajeră. Având în vedere gama largă de experimente nebunești din cel de-al Treilea Reich, era greu de crezut că tocmai direcția „săpunului" – atât de invocată în atacurile infame antisemite – nu ar fi fost avută în vedere. Știm astăzi, de pildă, că profesorul Rudolf Spanner, directorul Institutului de Anatomie din Danzig, a obținut în timpul războiului până în 100 de kilograme de săpun din grăsime umană.[26] Totuși acest experiment nu putea fi reprodus la scară industrială, pur și simplu pentru că evreii din lagărele de concentrare erau mereu la un pas de moarte prin înfometare – deci nu aveau grăsime corporală.

Inițial, în 1940, naziștii își imaginaseră că obțin o economie semnificativă de calorii tăind rația de hrană a evreilor din fostul spațiu polonez cu 80%: în medie, un arian primea peste 2000 de calorii pe zi, iar un evreu, doar 200. Chiar și așa, în 1941 naziștii au început să privească chiorâș la cele 200 de calorii: pe de o parte, pentru evreii din ghetouri, acestea însemnau doar o vagă prelungire a condamnării inevitabile la moarte prin înfometare; pe de altă parte, aceste calorii se puteau dovedi importante – spuneau germanii – în încleștarea gigantică pentru hrană cu URSS: un soldat al Wehrmachtului putea fi hrănit mulțumitor dacă zece evrei nu-și mai primeau porția zilnică. Naziștii justificau ideologic acest raționament fără vreo mustrare de conștiință: „Suntem un popor de stăpâni, asta înseamnă că cel mai neînsemnat muncitor german este din punct de vedere rasial și biologic de 1000 de ori mai valoros decât populația de aici. Am să storc totul din țara asta", anunța Erich Koch,

comisarul Reichului în Ucraina.[27] Un comandant de regiment SS-*Totenkopf*, Max Simon, spunea despre sovietici că „se caracterizează, într-o mai mare sau mai mică măsură, prin trăsăturile asiaticilor – zgârcenia, viclenia, cruzimea, ura față de străini și indiferența față de moarte. Și, la fel ca asiaticii, nu sunt înzestrați cu o voință proprie, adoptând numai gândirea în masă. Pot însă la fel de bine să înfrunte și moartea în masă."[28]

Atât timp cât caloriile evreilor din teritoriile poloneze puteau hrăni până la cinci divizii germane din Est, iar caloriile evreilor polonezi și sovietici la un loc puteau hrăni o armată, Himmler știa ce are de făcut. El își explicase, de altfel, opțiunile morale:

> Cum o duc rușii? Cum o duc cehii? Mi-e perfect indiferent. Nu mă interesează dacă celelalte popoare trăiesc bine sau crapă de foame; important este doar să avem noi sclavi pentru culturile noastre. Ce-mi pasă mie că, săpând un șanț antitanc, zeci de mii de rusoaice cad grămadă de epuizare? Singurul lucru care mă interesează este să fie gata șanțul în folosul Germaniei.[29]

Ordinul Comisarului

Uciderea sistematică ca strategie militară – împotriva legilor războiului – a fost impusă armatei germane prin intermediul Ordinului Comisarului (*Kommissarbefehl*) din 6 iunie 1941, care cerea executarea imediată a comisarilor politici sovietici făcuți prizonieri. Acest principiu fusese schițat de Hitler generalilor săi încă 30 martie 1941, când le declarase că războiul împotriva Uniunii Sovietice „nu poate fi purtat într-o manieră cavalerească", că bolșevicii trebuie „lichidați" ca „purtători ai ideologiilor opuse direct național-socialismului" și că germanii au datoria să poarte „un război de exterminare".[30] Pentru Führer, campania din URSS trebuia înțeleasă ca „o bătălie a viziunilor despre lume", în care „bolșevismul a fost condamnat să piară".[31] Ca atare,

cerea Hitler, „trebuie să ne eliberăm de ideea frăției între soldați. Comuniștii nu sunt camarazii noștri și nu au fost niciodată. (...) Nu ducem un război pentru a ne ține în viață dușmanul."[32]

Kommissarbefehl a fost semnat de feldmareșalul Wilhelm Keitel, în numele *Oberkommando der Wehrmacht*, în 6 iunie 1941. El statua: „Comisarii politici au inițiat metode barbare, asiatice de război. În consecință, problema acestora trebuie rezolvată rapid și cu severitate maximă. În principiu, aceștia vor fi împușcați imediați ce sunt capturați în timpul operațiunilor sau dacă opun rezistență în orice alt mod."[33] Conform unor estimări, 600 000 de prizonieri de război au fost executați astfel în primele săptămâni de invazie, cifra urcând la 2 000 000 în următoarele luni.[34] Propaganda germană se grăbea să publice poze cu soldații făcuți prizonieri, vorbind despre „orientali cu figuri degenerate", pe care îi numea *Untermenschen*. Sovieticii erau considerați „un amestec între umanitatea joasă și cea mai joasă, adevărați subo-meni", care atât sub dominația tătarilor, cât și sub cea a lui Petru cel Mare sau Stalin „erau născuți pentru jug".[35]

Militarii și-au însușit uneori discursul lui Hitler, proclamând la rândul lor în fața trupelor, precum generalul Erich Hoepner (Corpul 4 Panzere): „Războiul cu Rusia reprezintă un element esențial al luptei pentru existență a poporului german. Vorbim despre vechea luptă a popoarelor germanice împotriva slavilor, despre cultura europeană amenințată de potopul moscovito-asiatic și de repulsia față de bolșevismul iudaic. Țelul războiului este distrugerea Rusiei de astăzi – și din acest motiv trebuie purtat cu o severitate fără precedent."[36] Pe de altă parte, Henning von Tresckow, unul dintre principalii conspiratori împotriva lui Hitler, a încercat să blocheze ordinul acestuia, zburând urgent să îl vadă pe mareșalul Fedor von Bock. „Dacă nu reușim să-l convingem pe mareșal să zboare imediat la Hitler și să obțină o revocare a ordinului", îi spunea von Tresckow unui colaborator, „poporul german va purta o vină pe care lumea nu o va uita timp de secole. (...) Nu doar Hitler, Himmler, Göring și clica lor vor fi

responsabili, dar și tu, și eu, soția ta, soția mea, copiii tăi și copiii mei."[37] Von Tresckow i-a cerut lui von Bock, care îi era unchi, „să îi pună pistolul în piept lui Hitler și să îi ceară revocarea imediată a ordinului". Mareșalul a refuzat, susținând că, dacă s-ar opune, „Hitler îl va trimite pe Himmler în locul meu".[38] Chiar și din punctul de vedere al eficienței militare, *Kommissarbefehl* s-a dovedit o eroare, fiind revocat când era deja prea târziu: știind că sunt oricum condamnați la moarte, luptătorii sovieticii nu putea decât să reziste cu fanatism – în vreme ce Stalin avea posibilitatea de a specula propagandistic eroarea germanilor de a încălca de la bun început legile războiului. Henning von Tresckow ceruse de altfel ca sovieticii să fie lăsați să aplice primii ordine criminale împotriva civililor și a prizonierilor de război.[39]

Ordinul Comisarului a reprezentat numai punctul de plecare al exterminării generalizate din URSS, definiția inamicului ideologic extinzându-se rapid dinspre comisarii sovietici spre evrei. Conform unui subordonat al lui Canaris, Erwin Lahousen, „conținutul ordinului viza, de fapt, două categorii de măsuri ce urmau a fi luate; în primul rând, uciderea necondiționată a comisarilor ruși făcuți prizonieri și, în al doilea rând, lichidarea tuturor elementelor așa-zis contaminate de bolșevism". Pentru a doua categorie, continuă Lahousen, „firește că erau trimiși la moarte în primul rând evreii sau cei care vădeau particularități specific evreiești".[40] Ghidul de Conduită pentru trupele din Rusia, finalizat în mai 1941, cerea „măsuri nemiloase și viguroase împotriva incitatorilor bolșevici, trupelor de gherilă, sabotorilor, evreilor".[41] Heydrich, cel de la care Hitler aștepta coordonarea acțiunilor de ucidere în masă, va solicita pe 2 iulie 1941 trupelor sale speciale asasinarea tuturor „evreilor din slujba Partidului sau a Statului".[42] Formula utilizată pentru partizani era, de altfel, *jüdische Saboteure*.[43]

În ultimă instanță, toate aceste pretexte „legale" aveau în spate dorința de exterminare a evreilor sovietici. În mai 1939, *Der Stürmer* – tribuna nazistă a lui Julius Streicher – ceruse

explicit acest lucru: „Împotriva evreilor din Rusia trebuie organizată o expediție de pedeapsă; o expediție de pedeapsă care să le hărăzească soarta ce-i paște pe toți criminalii și răufăcătorii. Condamnarea la moarte, execuția! Evreii din Rusia trebuie uciși.“[44] Erich von dem Bach-Zelewski, unul dintre principalii călăi din Rusia, va admite acest lucru după război, spunând că „lupta împotriva partizanilor a fost folosită ca pretext pentru executarea altor măsuri, ca de exemplu exterminarea evreilor și a țiganilor“.[45] În timp, naziștii vor renunța chiar și termenul de „partizan“, care sugera existența unei rezistențe organizate, schimbându-l cu cel de „bandit“; vechea luptă împotriva partizanilor (*Partisanenbekämpfung*) va fi astfel înlocuită cu un război împotriva bandiților (*Bandenbekämpfung*), care, evident, nu beneficiau de drepturi.[46] Așa se face că, după lansarea invaziei, lista celor condamnați în avans la pedeapsa capitală cuprindea orice potențial „bolșevic“, „evreu“ sau „bandit“. Fedor von Bock a sesizat de altfel acest lucru, cerându-i lui Walther von Brauchitsch să revină la metoda clasică a tribunalelor militare, fiind evident că militarii germani împușcă civilii sovietici fără teama de consecințe.[47]

Demersul său a eșuat. Repetată obsesiv, de aproape un deceniu, pe toate canalele oficiale de propagandă ale statului german, ideea că evreii și comuniștii sovietici sunt unul și același lucru („bolșevismul e evreiesc“, „toți evreii sunt bolșevici“) era larg acceptată și în Wehrmacht, nu doar în SS. Implicat direct în suprimarea evreilor, Bach-Zelewski a contrazis după război acest mit fundamental al propagandei lui Goebbels: „Contrar părerii naziștilor, potrivit căreia evreii erau un grup foarte organizat, realitatea îngrozitoare a fost că nu aveau nici un fel de organizare. Masa poporului evreu a fost luată complet prin surprindere. Nu știau deloc ce să facă; nu aveau directive sau sloganuri cu privire la modul în care ar fi trebuit să acționeze. Aceasta este cea mai mare minciună a antisemitismului, deoarece conferă adevăr acelui slogan vechi care afirmă că evreii conspiră pentru

a domina lumea și că sunt atât de organizați. În realitate, nu aveau o organizație proprie, nici măcar un serviciu de informații. Nu era adevărat, așa cum spun antisemiții, că evreii erau prietenoși cu sovieticii. Aceasta este cea mai îngrozitoare eroare dintre toate. Evreii din vechea Polonie, care nu erau niciodată comuniști în preferințe, se temeau, în toată zona Bugului, către est, mai mult de bolșevism decât de naziști."[48] Statisticile migrației atestă faptul că opțiunile naturale ale evreilor prigoniți de Hitler erau, înainte de toate, prooccidentale: ei ar fi preferat să rămână în Germania sau ar fi ales New Yorkul, Londra, Ierusalimul. Din 1939 însă, acestea au devenit ținte de neatins – URSS fiind singurul loc în care mai puteau fugi.

Pentru a purifica politic și rasial zonele cucerite de armată în Uniunea Sovietică, Reinhard Heydrich va forma patru *Einsatzgruppen* (împărțite în câte două *Sonderkommando*-uri și două *Einsatzkommandos*), compuse din trupe SiPo (*Sicherheitspolizei*), *Waffen*-SS, Gestapo, OrPo (*Ordnungspolizei*) sau Kripo (*Kriminalpolizei*) – în total în jur de 3000 de oameni.[49] Aceste unități speciale vor dezlănțui un Holocaust al gloanțelor, împușcând între 1,3 și 2 milioane de evrei pe frontul de est. *Einsatzgruppe* A, care era și cea mai mare grupare specială, având 1000 de componenți, urma să acționeze în țările baltice, alături de Grupul de armate Nord.[50] *Einsatzgruppe* B însoțea Grupul de armate Centru spre Moscova, *Einsatzgruppe* C mergea alături de forțele lui von Runstedt în Ucraina. O a patra grupare specială, *Einsatzgruppe* D, a fost atașată Armatei a 11-a, în zona românească.[51] În timp, pe măsură ce naziștii s-au afundat în crime, extinzând ordinul de ucidere la femei și copii, efectivul trupelor rezervate de Himmler lichidărilor în masă a crescut spre 40000 de oameni.[52] Această creștere se observă și în numărul victimelor: până la finalul lunii iulie 1941, *Einsatzgruppen* uciseseră deja 63000 de oameni (inclusiv femei și copii), din care 90% evrei. Cifra va urca la 520000 până în aprilie 1942.[53] Deși aplicau directivele trasate de Himmler și Heydrich, *Einsatzgruppen*

trebuiau să respecte și ordinele armatei, fiind obligate să accep- te prioritățile de război ale acesteia; de altfel, dacă înaintau prea repede în zona de luptă, formațiunile lui Heydrich riscau să fie surprinse de trupele sovietice, cărora nu puteau să le facă față. În plus, *Einsatzgruppen* depindeau de infrastructura de cazare a Wehrmachtului, care le susținea și cu combustibil sau cu hrană.[54]

Echipele de lichidare de pe frontul de est aveau un profil foarte variat: de la comandanții cu educație înaltă din fruntea *Einsatzgruppen* (majoritatea aveau doctorate, unii și câte două) și militari SS cu pregătire pentru operațiuni speciale până la polițiști obișnuiți, detașați din orașele germane pe măsură ce creștea cererea de mâini pentru ucis. Ba chiar, așa cum observă Timothy Snyder, „polițiștii germani au fost mult mai numeroși decât membrii *Einsatzgruppen* pe frontul de est și au omorât mai mulți evrei".[55] Reprezentativă din acest punct de vedere este po- vestea Batalionului de rezervă 101, compus din aproape 500 de polițiști din zona Hamburg. Aceștia au primit șansa nesperată de a refuza participarea la lichidările în masă din zona sovietică a Poloniei: totuși numai 12 polițiști din cei 500 au decis să nu execute copii, femei, bătrâni și bolnavi.[56] Ei au intrat în acțiune în satul Józefów, unde au ucis într-o singură zi – 13 iulie 1942 – 1 500 de evrei. Au avut nevoie de 17 ore pentru asta și de câteva sticle de votcă.[57]

Ideologia asasinilor

Motivele pentru care intelectualii SS și polițiștii de rând au acceptat să omoare milioane de oameni – între care mulți co- pii și nou-născuți – sunt variate. Elitele naziste erau hrănite de Himmler cu discursuri despre măreția de care dau dovadă acceptând să devină măcelari, să fie „supraomenește de inu- mani".[58] „Trebuie să avem mereu conștiința faptului că ne aflăm într-o luptă rasială, primitivă, naturală și originară",[59] spunea Himmler în decembrie 1943. Pentru el, munții de cadavre din Est

reprezentau „o sarcină măreață care se ivește doar o dată la 2000 de ani“ și „o pagină glorioasă a istoriei noastre care nu a fost și nu va mai fi scrisă niciodată“.[60] Deși „supraoameni“, naziștii trebuiau să își învingă umanitatea când luptau cu „rasele inferioare“, dovedindu-și măreția tocmai prin bestialitate: „Trebuie să atacăm sarcinile ideologice și să răspundem destinului, oricare ar fi el; trebuie să rămânem în picioare, să nu cădem niciodată, să nu dăm nicicând dovadă de slăbiciune, să fim întotdeauna în stare de alertă până la ultima suflare sau până ce misiunea fiecăruia dintre noi a fost îndeplinită“.[61] Pe de altă parte, *Reichsführer*-SS se lăuda cu faptul că subordonații săi își păstraseră umanitatea intactă în afara zonelor de lichidare: „Cred că pot spune că totul a fost înfăptuit fără ca oamenii sau ofițerii noștri să fi suferit din această pricină în inima sau în sufletul lor. Pericolul era totuși real. Calea situată între cele două posibilități: a deveni prea nemilos, a deveni lipsit de inimă și a nu mai respecta viața umană sau, dimpotrivă, a deveni prea slab și a-ți pierde capul, ajungând la crize de nervi – calea între Scylla și Charybda este cumplit de îngustă.“[62] (Lucru fals: mulți dintre criminalii SS chiar și-au pierdut mințile și au devenit alcoolici.) *Der treue Heinrich* făcea apel, în 1942, în buna manieră nazistă, la legătura sacră cu trecutul, precum și la doctrina sângelui pur, care își propunea să taie legăturile cu morala creștină: „Tot ceea ce facem trebuie să fie justificat în raport cu strămoșii noștri. Dacă nu regăsim această legătură morală, cea mai profundă și cea mai de nădejde, pentru că e cea mai naturală, nu vom fi în stare, la nivelul la care ne aflăm, să învingem creștinismul și să construim acest Reich germanic care va fi o binecuvântare pentru întreg pământul. De milenii, este de datoria rasei blonde să domine planeta și să-i aducă întotdeauna fericirea și civilizația.“[63] Totuși uneori putea fi mai puțin filosofic, spunând, precum în aprilie 1943, că „distrugerea puricilor nu ține de o concepție despre lume. E o chestiune de curățenie. În curând n-o să mai avem purici.“[64]

Cel mai bizar aspect din discursul lui Himmler este convingerea acestuia că face un mare sacrificiu coordonând Holocaustul. „Ordinul de a rezolva problema evreiască a fost ordinul cel mai înspăimântător pe care l-ar fi putut primi vreodată o organizație".[65] Încerca să se justifice spunând că această sarcină era luată de pe umerii urmașilor: „Acestea sunt bătălii pe care generațiile viitoare nu vor mai trebui să le dea".[66] Anihilând evreii din Europa, naziștii își salvau copiii – explica el – de o potențială răzbunare în viitor: „Ne-a fost pusă următoarea întrebare: ce se întâmplă cu femeile și copiii? M-am decis și am găsit, în această privință, o soluție evidentă. Consideram că n-am dreptul să-i exterminăm pe acești oameni – sau, dacă vreți, să-i omor ori să pun să fie omorâți – și să-i las să crească pe copiii evreilor care s-ar răzbuna pe copiii și urmașii noștri. A fost nevoie să iau grava decizie de a face să dispară acest popor de pe suprafața pământului."[67] Un alt motiv pentru care Himmler se plângea de complexitatea sarcinii de a-i lichida pe evrei erau intervențiile făcute pentru salvarea acestora. Pe 6 octombrie 1943, el va avertiza: „Fraza: evreii trebuie exterminați – comportă puține cuvinte, e ușor de rostit, domnilor. Dar necesită din partea celui care o pune în practică tot ce e mai dur și mai dificil pe lume. Evident, sunt niște evrei, nu sunt decât niște evrei, e limpede; însă gândiți-vă câți oameni – chiar și unii tovarăși din partid – au adresat diferitelor servicii sau mie însumi faimoasa cerere, spunând că, sigur, toți evreii sunt niște porci, afară de Cutare și Cutare, care sunt niște evrei cumsecade și nu trebuie să pățească nimic."[68]

Argumentul salvării propriilor copii de o ipotetică răzbunare evreiască părea să fie cel mai convingător pentru polițiștii germani care nu aveau acces la discursurile cu ușile închise rostite de Himmler: „Când a sosit a zecea tranșă de oameni, deja țînteam mai calm și trăgeam cu grijă spre nenumăratele femei, copii și prunci. Având în vedere că și eu am doi copilași acasă, cu care aceste hoarde ar face același lucru, dacă nu de zece ori mai rău... Hai să scăpăm de aceste lepădături care au azvârlit

întreaga Europă în război",[69] îi scria soției un polițist trimis să suplimenteze comandourile de lichidare.

În cursul ședințelor care au precedat invazia, atât Heydrich, cât și Himmler le-au trasat explicit comandanților *Einsatzgruppen*, în mod direct, sarcina de a ucide evrei fără nici un criteriu. La întrebarea unui reprezentant Gestapo – în cursul unei întâlniri din Berlin cu elita SS – dacă evreii ar trebui împușcați, Heydrich a răspuns, senin: „Desigur!"[70] Ulterior, Himmler a confirmat că misiunea lor era „eliminarea evreilor – femei, bărbați și copii".[71] În iulie 1941, Himmler i-a definit pe aceștia în doctrina SS drept „consumatori inutili",[72] iar din august doctrina a fost aplicată uniformizat în Est – teritoriu care, conform aceluiași Himmler, „aparține SS-ului".[73] Zona de invazie implicată de Operațiunea Barbarossa coincidea de altfel, în linii mari, cu aria de așezare a evreilor în secolele anterioare, între marginea de răsărit a spațiului germanic (dincolo de Prusia și Imperiul Habsburgic) și marginea de apus a Rusiei: țările baltice, Belarusul, Ucraina, Basarabia. După distrugerea Poloniei, și anexarea de către Stalin a Ucrainei de Vest, a Bielorusiei de Vest, a statelor baltice, a Basarabiei și a Bucovinei de Nord românești, cifra evreilor care locuiau în această zonă urcase la aproape 4 000 000. Dintre aceștia, se estimează că doar 1 500 000 au reușit să fugă din fața ofensivei germane.[74]

Capitolul VI

Holocaustul gloanțelor

Strategii de anihilare

Așa cum a arătat Raul Hilberg încă de la începutul anilor 1960, crimele *Einsatzgruppen* din URSS formează, împreună cu etapa ulterioară – a lagărelor de gazare –, o ultimă fază în istoria Holocaustului – cea a anihilării. Vorbim despre un *Holocaust prin gloanțe*, după formula lui Patrick Desbois – Holocaust care abia din 1942 va fi înlocuit de un *Holocaust al gazelor*. Diferența consta, între altele, în modul prin care călăii și victimele ajungeau față în față: „Faza de anihilare a fost compusă din două operațiuni majore. Prima a fost lansată pe 22 iunie 1941, odată cu invadarea URSS. Mici unități SS și de Poliție au fost trimise pe teritoriul sovietic, unde urmau să omoare pe loc toți locuitorii evrei. La scurt timp după ce au început aceste uciderи mobile, a fost inaugurată o a doua operațiune, în cursul căreia populația evreiască din centrul, vestul și sud-estul Europei a fost transportată în lagăre echipate cu instalații de gazare. În esență, ucigașii din Uniunea Sovietică ocupată au mers înspre victime, în vreme ce în afara acestui spațiu victimele au fost aduse la ucigași."[1]

Paul Shapiro nuanțează diferențele dintre Holocaustul gloanțelor și Holocaustul gazelor:

> Aceste victime – în majoritate femei, copii și bătrâni – erau duse de la casele lor, pe jos, cu căruța sau cu camionul, către locuri din afara orașelor și satelor în care locuiau – uneori nici măcar atât de departe. Acolo erau împușcate, de obicei în aceeași zi sau oră, de la distanță mică, față în față

sau în ceafă, o ființă umană omorând pe alta – și totul în prezența locuitorilor din zonă, a vecinilor neevrei ai victimelor, chiar și a prietenilor. Crimele au fost coordonate de echipele speciale de ucidere germane – *Einsatzkommandos*, dar printre lichidatori s-au numărat trupe SS germane, trupe din Wehrmacht, militari români și eșaloane operative, unități de poliție din zonele înconjurătoare, precum și unități speciale SS formate din cetățeni locali doritori sau voluntari de origine germană. Locurile de ucidere sunt acum aproape invizibile. Nu oferă nimic din elementele de design arhitectural care modelează imaginea iconică a centrelor de comemorare ale Holocaustului din întreaga lume – cuvintele *Arbeit macht frei* încastrate în fierărie, curba porții arcuite de la Auschwitz-Birkenau, hornul unui crematoriu. Nu există nici o arhitectură a distrugerii aici. Nici numele locurilor – Bogdanovca (unde au fost asasinați mai mulți evrei decât la Babi Iar), Busk, Novozlatopol, Torcin, Belogorsk, Voskresensk și alte sute – nu spun nimic majorității celor care studiază *Shoah*-ul.[2]

Un aspect esențial al strategiei naziste de exterminare a fost încurajarea masacrelor comise de populația locală. Heydrich subliniase importanța strategică a acestor masacre într-un ordin clar: „Nu se va interveni în acțiunile de epurare inițiate de elementele anticomuniste sau antievreiești în teritoriile nou ocupate. Dimpotrivă, acestea trebuie încurajate în secret."[3] Două motive stăteau la baza acestei directive: nevoia de a legitima măsurile antisemite, dar și posibilitatea de a arăta înspre alți vinovați. Pregătindu-se să ucidă milioane de evrei, naziștii nu știau în ce măsură crimele lor puteau să rămână secrete. Zonele pe care le luau cu asalt tocmai făcuseră obiectul sinistrelor masacre NKVD, după ce Hitler le făcuse cadou lui Stalin prin Pactul Ribbentrop-Molotov. Conform procedurilor bolșevice de preluare a controlului politic asupra unui teritoriu recent anexat – proceduri care erau la fel de sângeroase precum cele

naziste, dar justificate în termeni de clasă, nu de rasă –, categorii întregi de politicieni, militari, preoți, intelectuali și oameni de afaceri fuseseră executați sau deportați în Gulag; în unele cazuri, declanșarea Planului Barbarossa a găsit NKVD în mijlocul unor astfel de operațiuni, urmele încă proaspete ale crimelor fiind folosite de germani pentru propagandă. Din Lituania, de pildă, aproape 20 000 de oameni fuseseră trimiși în Siberia cu numai o săptămână înainte de atacul-surpriză al Wehrmachtului.[4] Pretinzând că lansaseră o cruciadă morală împotriva comunismului, Hitler, Himmler și Heydrich nu doreau să fie echivalați în cruzime cu Stalin și Beria.

Statele baltice. Negustorul Morții din Kaunas

Holocaustul gloanțelor s-a dezlănțuit mai întâi în zona baltică, acolo unde *Einsatzgruppe* A, condusă de *Brigadeführer*-SS Walter Stahlecker, a trecut prin Kaunas, Riga, Tallinn sau Tartu în viteză, revenind însă pentru noi și noi măceluri. *Einsatzgruppen* nu acționau grupat, ci se răsfirau în subunități de câteva zeci sau sute de oameni (*Sonderkommandos* și *Einsatzkommandos*). *Einsatzkommando* 3, de pildă, a trecut prin Vilnius de 15 ori și a revenit în Kaunas de 13 ori.[5] Ordinul lui Heydrich de a simula pogromuri spontane a fost aplicat mai ales în Lituania, după cum putem afla din raportul detaliat făcut de *Einsatzgruppe* A în octombrie 1941:

> Plecând de la considerentul că populațiile țărilor baltice au suferit cel mai grav sub conducerea bolșevismului și a evreimii în timp ce erau încorporate în URSS, era de așteptat ca, după eliberarea de această guvernare străină, să ajungă chiar ele să-i elimine, în mare măsură, pe cei lăsați în urmă de inamic după retragerea Armatei Roșii. Sarcina Poliției de Securitate era să pună în mișcare aceste mișcări de *autocurățare* și să le îndrepte în direcțiile potrivite pentru a atinge scopul acestei curățări cât mai

repede posibil. Nu a fost mai puțin important să se stabilească incontestabil și demonstrabil pentru viitor că tocmai populația eliberată a luat cele mai severe măsuri, din proprie inițiativă, împotriva inamicului bolșevic și evreu, fără ca instrucțiunile germane să fie vizibile. În Lituania, acest lucru a fost realizat la început prin activarea partizanilor din Kovno. Spre surprinderea noastră, inițial nu a fost ușor să punem în mișcare acolo un pogrom antievreiesc pe scară largă. Klimatis, liderul grupului de partizani menționat mai sus, care a fost primul recrutat în acest scop, a reușit să înceapă un pogrom cu ajutorul instrucțiunilor date de un mic detașament avansat care opera în Kovno, în așa fel încât ordinele germane să nu fie observate de străini. În cursul primului pogrom din noaptea de 25/26 iunie, partizanii lituanieni au eliminat peste 1 500 de evrei, au dat foc mai multor sinagogi sau le-au distrus prin alte mijloace și au ars o zonă formată din aproximativ 60 de case locuite de evrei. În nopțile care au urmat, 2 300 de evrei au fost eliminați în același mod. În alte părți ale Lituaniei, acțiuni similare au urmat exemplul de la Kovno, dar la o scară mai mică, incluzând și unii comuniști care fuseseră lăsați în urmă. Aceste acțiuni de autocurățare au funcționat fără probleme, deoarece autoritățile Wehrmachtului, care au fost informate, au arătat înțelegere pentru această procedură. În același timp, a fost evident de la început că doar primele zile de după ocupație vor oferi ocazia de a realiza pogromuri. După dezarmarea partizanilor, acțiunea de autocurățare a încetat în mod obligatoriu. S-a dovedit a fi mult mai dificil să se pună în mișcare acțiuni similare de curățare și pogromuri în Letonia. Principalul motiv a fost că întreaga conducere națională, în special la Riga, a fost ucisă sau deportată de sovietici. Totuși chiar și la Riga s-a dovedit posibil, prin intermediul unor sugestii adecvate către poliția auxiliară letonă, să se pună în mișcare un pogrom antievreiesc, în cursul căruia toate sinagogile au fost

distruse și aproximativ 400 de evrei au fost uciși. Întrucât populația s-a liniștit foarte repede la Riga, nu a fost posibil să se organizeze pogromuri suplimentare. Atât în Kovno, cât și în Riga au fost asigurate probe – prin filmări și fotografii – pentru a stabili, pe cât posibil, că primele execuții spontane ale evreilor și ale comuniștilor au fost efectuate de lituanieni și de letoni. În Estonia nu a existat nici o ocazie de a instiga pogromuri, din cauza numărului relativ mic de evrei. Unitățile de autoapărare din Estonia au eliminat doar unii comuniști individuali, care erau deosebit de detestați, dar, în general, s-au limitat la efectuarea arestărilor.[6]

Deși fiecare pogrom lituanian a fost inițiat și asistat de germani, în cursul acestor masacre realizate prin intermediul localnicilor vor muri doar 1% dintre evreii uciși în Lituania.[7] Pogromul de la Kaunas, care a început pe 25 iunie 1941 și s-a stins abia după patru zile, a fost de o ferocitate ieșită din comun. Rav Zalman Osovsky, rabinul din Slobodka, o suburbie a vechii capitale lituaniene, a fost decapitat, iar capul i-a fost expus cu mesajul: „Asta le vom face tuturor evreilor".[8] Totuși, execuțiile cu ranga din zona fostului garaj NKVD din Kaunas, din 27 iunie 1941, fotografiate pe larg de naziști, sunt și mai tulburătoare. Zeci de evrei au fost uciși atunci de un grup de fasciști lituanieni coordonați de SS, în uralele mulțimii. Femeile aplaudau, iar copiii erau ridicați pe umeri, pentru a vedea mai bine ce se petrece. Un tânăr lituanian, blond, cu față de copil, care va fi deveni cunoscut ca Negustorul Morții din Kaunas, îi omora pe evrei cu două lovituri de rangă: una în ceafă, după ce îi erau aduși din mulțime, și o a doua în țeastă, când cădeau la pământ.[9] După ce toți evreii – între 30 și 50 – au murit, Negustorul Morții s-a suit pe cadavrele lor și a cântat la acordeon imnul Lituaniei, spre deliciul publicului.

La Ponary, lângă Vilnius, într-o zonă cu populație poloneză și evreiască, naziștii și aliații lor lituanieni din *Ypatingasis būrys* vor ucide, însumat – de-a lungul perioadei de dominație germană

dintre 1941 și 1944 – 70 000 de evrei, 20 000 de polonezi și 8 000 de prizonieri sovietici. Mai puțin de 10% din populația evreiască din Vilnius a supraviețuit Holocaustului gloanțelor, marea majoritate a execuțiilor (peste 70%) având loc în 1941. Crimele de la Ponary se leagă de numele colonelului SS Albert Filbert (*Einsatzkommando* 9), care, cu doar șase ani înainte de a coordona personal uciderea a 18 000 de oameni în Lituania și Belarus, își luase doctoratul în drept, la Giessen, cu o teză despre legislația falimentului. Filbert a fost unul dintre primii naziști care au ordonat uciderea în masă a copiilor și a femeilor – poate și pentru a-și salva cariera în SS după ce fratele său, Otto Filbert, fusese arestat de Gestapo din cauza unor comentarii ostile la adresa lui Hitler.[10]

Și administrațiile civile pregătite de germani pentru teritoriile ocupate s-au implicat în Holocaustul gloanțelor. *Reichskommissariat* Ostland, compus din Estonia, Lituania, Letonia și o parte din teritoriul Belarusului, era condus de Hinrich Lohse, care a ajuns la Kaunas în iulie 1941, luând imediat legătura cu Himmler. În august, el raporta la Berlin că 10 000 de evrei fuseseră deja executați, explicând că, „potrivit deciziei Führerului, evreii trebuie înlăturați complet din această regiune".[11] O complicată luptă pentru jurisdicție va începe în această perioadă în Ostland între Himmler și Rosenberg: primul implementa deja exterminarea evreilor, în vreme ce Rosenberg, prin intermediul lui Lohse, se afla încă în faza incipientă a programului antisemit, cerând „muncă silnică pentru evrei, crearea ghetourilor etc.".[12] Exasperat de faptul că Lohse îi îngreuna munca prin aplicarea unei doctrine la care SS renunțase deja, Franz Walter Stahlecker, comandantul *Einsatzgruppe* A, va încerca să îi explice lui Lohse că există „o soluție radicală la problema evreiască".[13] Abia după ce a înțeles că SS aplica deja o versiune inițială a Soluției Finale, sub forma Holocaustului gloanțelor, Lohse îl va sprijini pe Stahlecker.

Himmler și Heydrich verificau personal intensitatea masacrelor din Lituania, exprimându-și nemulțumirea când, după o vizită la Grodno, nu departe de Kaunas, au descoperit că din

comunitatea evreiască din zonă fuseseră uciși mai puțin de 100 de oameni.[14] Otto Ohlendorf, comandantul *Einsatzgruppe* D, a povestit la Nürenberg: „Către sfârșitul verii 1941, Himmler a venit la Nikolaev. I-a adunat pe șefii și pe membrii comandoului de luptă și le-a repetat ordinul care fusese emis privind execuțiile în masă, menționându-le expres că nici șefii și nici membrii grupelor care participă la execuții nu vor fi trași în vreun fel la răspundere pentru executarea respectivului ordin. Întreaga răspundere ar purta-o el și Führerul."[15]

Aproape toată populația evreiască din Lituania (95% din circa 220 000) a fost ucisă în Holocaust. Acest lucru a fost rezultatul, între altele, faptului că germanii au beneficiat de implicarea lituanienilor. În Lituania, ca și în România sau în Croația, Holocaustul a fost extrem de sângeros și a avut o componentă populară mai pronunțată și pentru că a existat o generație activă politic și oportunistă, care era dispusă să treacă de la nazism la bolșevism și înapoi pentru supraviețuire și privilegii. Așa cum în România o serie de membri ai Gărzii de Fier au fost preluați de comuniști după 1944, în Lituania naziștii au preluat colaboratorii NKVD. O anchetă FBI din 1958, provocată de tentativa lituanianului Jonas Dainauskas de a intra în Statele Unite, a devoalat că acesta fusese folosit ca agent de NKVD din aprilie 1940 până în iunie 1941, când Wehrmachtul a intrat în Lituania. După ce Gestapoul l-a închis câteva luni, găsind inclusiv liste de deportare în Siberia scrise de el, a fost brusc eliberat din închisoare și utilizat de germani până în 1945, când FBI suspecta că redevenise agent sovietic.[16] Această politică avea la bază o strategie pe care Alfred Rosenberg i-o prezentase lui Hitler pe 2 aprilie 1941, în cursul unei cine private. Balticul Rosenberg pleda pentru atragerea Lituaniei, Letoniei și Estoniei de partea Germaniei; după exterminarea evreilor și a intelectualilor letoni, cele trei state urmau să fie integrate în Reich, fiind controlate prin propriile elite nazificate.[17] Rosenberg credea că și sentimentele antisovietice ale ucrainenilor pot fi speculate în aceeași manieră.

În schimb, el pleda pentru o distrugere completă a elitelor din Belarus și Rusia, unde nu identificase potențiali aliați.[18] Convins de abordarea lui Rosenberg, Hitler i-a comunicat că îi va înființa un minister special pentru aplicarea acestui plan: „Am de gând să înființez un departament pentru întreaga problemă rusească și tu te vei ocupa de el".[19] Ideologul nazist era extaziat: „Milioane de oameni... soarta lor va fi în mâinile mele".[20]

Jonas Barkauskas, un alt colaborator german, s-a înrolat în formațiunea *Ypatingasis būrys*, utilizată de naziști pentru crimele din Lituania, în august 1941, când rămăsese șomer. În primele zile, el doar a condus evreii înspre locurile de execuție. Apoi a primit ordinul să devină, la rândul său, călău – și a împușcat, fără remușcări, chiar și copii. S-a grăbit să fure mai multe rânduri de haine ale victimelor. Când situația militară a Germaniei s-a înrăutățit, Barkauskas a dezertat, iar din 1944 s-a alăturat comuniștilor.

Povestea lui Antanas Gečas e și mai grăitoare. A început ca ofițer în forțele aeriene lituaniene și a lucrat pentru NKVD când sovieticii au intrat în Lituania în urma pactului Hitler-Stalin. După invazia nazistă, pretinzând că e de origine germană și că se simte german, și-a oferit serviciile unui batalion utilizat de SS pentru crime în masă în zona Belarusului, coordonând zeci de execuții și având pe conștiință mii de victime. A fost decorat cu Crucea de Fier pentru activitatea în slujba naziștilor, fiind trimis să lupte în Italia. Aici, s-a predat trupelor aliate, propunându-și serviciile polonezilor și pretinzând, desigur, că este de origine poloneză și că se simte polonez. Oferta lui a fost acceptată și Gečas a fost decorat pentru faptele sale de arme atât de polonezi, cât și de britanici.[21]

Viktors Arājs este un alt exemplu de colaboraționist multiplu – de această dată în Letonia. A avut slăbiciuni comuniste, apoi s-a pus în slujba *Einsatzgruppen* A, în calitate de polițist leton, conducând-și propria miliție – *Arājs Kommando* (Poliția Auxiliară de Securitate Letonă) –, care a ucis circa 26 000

de evrei, dar și romi sau pacienți din spitalele de psihiatrie. Formațiunea lui Arājs a participat, ca forță auxiliară, la alte 30 000 de execuții.[22] Arājs l-a contactat pe Franz Stahlecker când acesta a pătruns în Letonia, intrând în acțiune imediat după ce a primit ordine de la el. *Arājs Kommando* era compus, inițial, din 500 de studenți și militanți fasciști racolați printr-un anunț din ziarul *Patria*, în care erau chemați sub arme „toți letonii patrioți, studenți, ofițeri, milițieni și cetățeni, care sunt gata să participe la curățarea țării noastre de elemente nedorite". „Curățarea" s-a făcut parcurgând țara într-un autocar și vânând comunitățile evreiești. Arājs a participat la începutul lui iulie 1941 la incendierea Marii Sinagogi din Riga – înscenând obișnuita revoltă populară antisemită la care apela Stahlecker în teritoriile noi, apoi a fost implicat în masacrele din pădurea Bikernieki, de lângă Riga, dar și în masacrul de la Rumbula. În pădurea Bikernieki au fost descoperite ulterior 55 de gropi comune în care se aflau cel puțin 30 000 de oameni uciși de *Arājs Kommando* și de naziști.

Merită menționată aici și contribuția la masacre a voluntarilor din țările scandinave înrolați în Divizia SS *Wiking*. Un voluntar danez a consemnat în jurnal următoarea scenă: „Un evreu într-un caftan soios ne iese în cale, cerșind un coltuc de pâine. Câțiva tovarăși îl înhață pe loc și îl târăsc în spatele unei clădiri. S-a zis cu el. Nu e loc pentru evrei în noua Europă, căci le-au adus prea multă suferință europenilor."[23] La Zborov, în Galiția, Divizia SS *Wiking* s-a răzbunat pe evrei pentru moartea unui comandant de regiment care căzuse în luptă. „Localnicii au fost mânați ca vitele într-o biserică", povestea un voluntar norvegian din SS. „Puțin mai târziu, soldații din unitatea mea au turnat benzină pe zidurile bisericii și i-au dat foc, arzându-i de vii pe cei 200–300 de oameni aflați acolo. Cât timp am stat de pază, n-am văzut pe nimeni ieșind afară. Țipetele sfâșietoare erau greu de îndurat. Nu ne venea să credem că eram martorii unei scene atât de sinistre."

În Letonia, chiar și conducătorii administrației naziste au luat poziție împotriva băii de sânge din portul baltic Liepaja. „Ofițerii m-au întrebat dacă e necesar să-i lichidăm pe copii", transmitea la Berlin un reprezentant al lui Rosenberg din *Reichskommissariat* Ostland.[24] Acesta interzisese execuțiile la întâmplare din port, explicând că, deși „epurarea evreilor din Est este necesară, realizarea ei trebuie să corespundă necesităților producției de război".[25] Ca de obicei, administrația lui Rosenberg era depășită de evenimente: Hitler optase deja pentru exterminarea evreilor din URSS, în ciuda funcției lor economice. În consecință, Berlinul va comunica către *Reichskommissariat* Ostland, măsurându-și cu grijă cuvintele, că „problema evreiască a fost cel mai probabil lămurită deja în cadrul unor discuții", iar „considerațiile de ordin economic nu vor intra sub nici o formă în calcul în ce privește soluționarea problemei".[26]

Și la Riga, după ce 2 000 de evrei au fost executați de SS și de unitățile locale în iulie 1941,[27] *Reichskommissar*-ul Hinrich Lohse a încercat să blocheze lichidările folosind argumentele economice, însă Himmler a fost categoric: „Spune-i lui Lohse că eu am dat ordinul și că reflectă voința Führerului".[28] În consecință, pe 30 noiembrie și pe 8 decembrie 1941, când *Einsatzgruppe* A a masacrat 25 000 de evrei din ghetoul Riga (unii dintre ei deportați din Reich) în pădurea Rumbula, nimeni nu a mai îndrăznit să protesteze. Așa se face că 90% dintre cei 75 000 de evrei letoni erau deja morți înainte de Conferința de la Wannsee, din ianuarie 1942.[29] Unul dintre puținii supraviețuitori de la Rumbula, Frida Michelson, a scăpat reușind să se ascundă sub un munte de pantofi. Era iarnă și a stat ore în șir dezbrăcată sub acesta, topind zăpada cu căldura trupului său. A auzit cum copiii strigau „Mama! Mama!" din interiorul gropilor comune. Aproape 40 de ani mai târziu, Frida a fost chemată la o secție de poliție din Haifa pentru a încerca să identifice în poză călăii din Rumbula. L-a recunoscut pe loc pe lituanianul care o lovise și o împinsese în direcția gropii

comune, Karlis Detlays: „O figură pe care nu o voi uita niciodată. A fost ca un șoc electric."

În Estonia, *Einsatzgruppe* A a renunțat la coregrafia populară antisemită, punând însă accent pe crimele săvârșite sub steag local, de către poliția estoniană. În Estonia a acționat *Sonderkommando* 1a, sub conducerea lui Martin Sandberger, care a putut raporta în 1942 că țara este *Judenfrei*. Pe lângă cooperarea formațiunilor locale, Sandberg a beneficiat de exodul în masă al evreilor estonieni, care au avut la dispoziție două săptămâni – după declanșarea Operațiunii Barbarossa – pentru a fugi spre est. Doar 1 000 de evrei au mai rămas în Estonia – și aproape toți au pierit în Holocaust. „Acum, că evreii și comuniștii au fost exterminați deopotrivă, oamenii revin la viață", nota încântat Rosenberg.[30] Corespondentul de război Alexander Werth a aflat de la supraviețuitori cum îi liniștea naziștii pe copii care urmau să moară: „Să luăm de exemplu orașul Tallinn, pe care l-am văzut eu însumi. În mica localitate Klooga, situată în apropiere de Tallinn, am văzut rămășițele carbonizate a 2000 de evrei, aduși din Vilnius și din alte locuri, împușcați și apoi arși pe niște ruguri mari pe care ei înșiși fuseseră siliți să le ridice și să le aprindă. (...) Un german «bun la inimă» – unul din SD – a căutat să liniștească un copil care plângea spunându-i: «*Aber Kleiner, weine doch nicht; bald kommt der Tod*. Nu mai plânge micuțule, imediat vine Moartea.»"[31]

Belarus și Ucraina. Pământul se mișcă singur la Babi Iar

La Białystok, dincolo de Bug și Narev, nu departe de Treblinka, un batalion *Ordnungspolizei* a strâns pe 27 iunie 1941 aproape 1 000 de evrei în sinagoga locală, pe care a incendiat-o. În prealabil, evreii fuseseră obligați să distrugă statuile lui Lenin și Stalin – tot ca o formă de asociere a lor cu bolșevismul menită să stârnească furia polonezilor.[32] Toată elita nazistă însărcinată

cu „problema evreiască" – inclusiv Göring și Himmler – a venit ulterior la Białystok, îngrijorată de faptul că polonezii, care știau ce fac germanii în Guvernoratul General, refuză să se implice în masacrele antievreiești.[33] Pogromul din Szczuczyn contrazice însă această perspectivă. Szczuczyn, un orășel cu circa 4 500 de locuitori, din care mai mult de jumătate evrei, ilustrează pe deplin tragedia nesfârșită a acestor ținuturi de graniță dintre totalitarismul stalinist și cel hitlerist. Szczuczyn a fost ocupat de Wehrmacht după invadarea Poloniei – și sute de evrei de aici au fost trimiși în lagăre de muncă, unde aproape toți au murit. La foarte scurt timp însă, orașul a fost cedat Uniunii Sovietice, iar NKVD a început propriile epurări: zeci de familii de evrei au fost deportate în Siberia. Când armata germană a atacat URSS, a venit rândul polonezilor să se răzbune pe evrei, 300 dintre aceștia fiind masacrați de o mulțime violentă. În mod paradoxal, pogromul a fost oprit de o unitate Wehrmacht care trecea prin oraș.[34] Ulterior însă, după ce naziștii au preluat controlul orașului, evreii au fost lichidați în continuare prin execuții în masă în cimitirul local sau trimiși în lagărul de exterminare de la Treblinka. În pogromul de la Jedwabne, din 10 iulie 1941, comunitatea evreiască locală a fost ucisă după un tipar similar, sub coordonarea unor militari germani pe care polonezii din zonă îi confundaseră cu membri Gestapo. Circa 50 de evrei, între care și rabinul din Jedwabne, au fost obligați să dărâme statuia lui Lenin, în timp ce erau umiliți și forțați să danseze. Apoi au fost conduși într-un hambar, unde au fost puși să sape o groapă în care l-au „înmormântat" pe Lenin, fiind apoi împușcați și aruncați alături de el. Restul membrilor comunității au fost închiși și incendiați în același hambar.[35]

În Lvov, oraș unde mulți evrei polonezi se refugiaseră după distrugerea Poloniei, masacrele s-au întins pe mai multe săptămâni, începând la sfârșitul lui iunie 1941 și revenind în forță la sfârșitul lui iulie. Un factor important pentru instigarea lor au fost crimele politice săvârșite aici, cu numai o lună înainte, de NKVD-ul lui Stalin. În contextul tensiunilor etnice complicate

dintre ucraineni, polonezi și ruși din acest oraș multicultural, persecutarea evreilor a reprezentat pentru fasciștii ucraineni din zonă (*Organizațiia Ukrainskih Naționalistiv*), conduși de Stepan Bandera și de antisemitul Iaroslav Stețko, o soluție pentru a câștiga simpatia germanilor și pentru a pretinde că răzbunaseră crimele NKVD. Evreii au fost obligați să îndepărteze cadavrele victimelor lui Stalin, ca semn al vinovăției lor. Apoi au fost bătuți și uciși în public, în veritabile ritualuri de înjosire, de naționaliștii ucraineni, în timp ce naziștii filmau din mai multe unghiuri măcelul. Femeile au fost dezbrăcate și lovite inclusiv de copii în uniforme de voluntari ucraineni. La Rava-Ruska, la 50 de kilometri de Lvov, evreicele erau înhămate la căruțele cu fân în locul animalelor. Trebuiau să vină la seceriș în zori și își aduceau copiii cu ele, ca să îi alăpteze. Când pruncii plângeau prea tare, paznicii naziști îi izbeau, pur și simplu, de căruță și îi ucideau.[36]

La Borîslav, Sambir, Zolociv, Ternopil, Obertîn, Jovkva, Strîi, Drohobîci, Colomeea sau Berejanî, evreii au fost atacați și masacrați în mai multe etape. Pe lângă pogromurile spontane – generate adesea de interese patrimoniale și comerciale, dar și de nevoia foștilor colaboratori sovietici de a-și dovedi zelul nazist –, germanii au încurajat pogromuri după descoperirea cadavrelor victimelor NKVD, precum și cu ocazia „zilelor Petliura", când comemorarea eroului ucrainean Simon Petliura – care fusese asasinat în 1926 – a fost utilizată ca pretext pentru declanșarea unor masacre antievreiești menite să îl răzbune.[37] „Te rugai să cazi în mâinile nemților, credeți-mă", povestește un supraviețuitor al Holocaustului. „Nemții aveau așa-zisul glonț al milei, *Gnadekugel*, dar ucrainenii te împușcau în burtă, așa încât mai treceau poate 48 de ore până mureai. O moarte lentă, oribilă."[38]

La Tarașcea, lângă Kiev, *Einsatzkommando* 5 și Divizia *Wiking* au exterminat toată populația evreiască din oraș – aproximativ 1 000 de oameni.[39] Tot lângă Kiev, în râpa de la Babi Iar, sub coordonarea *Einsatzgruppe* C, au fost lichidați în numai două zile, 29 și 30 septembrie 1941, aproape 34 000 de evrei.

Păziți de colaboraționiști ucraineni, ei trebuiau să se dezbrace, depozitând fiecare obiect vestimentar într-o grămadă specială, apoi coborau în râpă și se așezau peste cadavrele deja adunate, fiind împușcați de gruparea *Sonderkommando* 4a, aflată sub conducerea lui Paul Blobel, cândva un arhitect respectabil, devenit între timp alcoolic și, foarte probabil, nebun. Ca în orice zonă în care au existat astfel de gropi comune uriașe, pământul s-a mișcat multă vreme după plecarea călăilor. Toate amintirile martorilor converg înspre aceeași cifră: trei zile. Vreme de trei zile, oamenii au agonizat sub pământ și au încercat să iasă la suprafață. Aproape 30 dintre aceștia au reușit să o facă. Pe Dina Proniceva – unul dintre supraviețuitori – au salvat-o calitățile de artistă: era angajată la teatrul din Kiev. A pretins inițial că nu este evreică și că fusese reținută dintr-o eroare; naziștii au crezut-o, însă asta nu o putea ajuta cu nimic: trebuia ucisă ca martor la pogrom. Când a fost dusă pe marginea gropii pentru a fi împușcată, a sărit cu o secundă mai devreme, mimând că fusese răpusă de glonț. A așteptat ore în șir sub pământ, culcată pe cadavre, acoperită de morți și de oameni în agonie. Masa de oameni se legăna continuu din cauza spasmelor muribunzilor. După ce germanii au plecat, a putut să dea pământul la o parte – fusese aruncat de mântuială de polițiștii ucraineni – și să alerge dezbrăcată spre salvare.

În apărarea sa, după război, colonelul SS Paul Blobel, călăul de la Babi Iar, a negat cifra de 60 000 de oameni uciși sub comanda sa de către *Sonderkommando* 4a între iunie 1941 și ianuarie 1942, estimând că numărul de victime pe care și le atribuie direct nu depășea 15 000 de oameni. În plus, Blobel a susținut că toate crimele fuseseră aprobate de feldmareșalul von Reichenau și că toate lichidările se făcuseră în conformitate cu legislația internațională și Convenția de la Haga.[40] După ce a fost îndepărtat de la comandă la începutul lui 1942, Blobel a fost recuperat de Heydrich (și, după moartea acestuia, de șeful Gestapo, Heinrich Müller) pentru a coordona, începând cu mai 1942, cumplita

Sonderaktion 1005 prin care cadavrele din gropile comune din URSS și Polonia au fost exhumate și distruse printr-un procedeu special de ardere și strivire – inventat de Blobel – pentru a șterge urmele Holocaustului.

La Bolehiv, germanii au organizat un prim masacru în octombrie 1941, închizând 1 000 de evrei în sediul comunității catolice, torturându-i și apoi executându-i la marginea unei gropi comune din pădurea Taneava. În 1942 a avut loc o a doua *Aktion*, în care 500 de evrei au fost uciși în piața centrală, restul de 2 000 fiind trimiși la Bełżec pentru gazare.[41] Alte execuții au avut loc între cele două *Aktionen* de mari proporții, grupuri de zeci sau sute de evrei fiind lichidați în cimitir. Pentru a nu mai auzi rafalele mitralierelor, a aflat Daniel Mendelsohn de la o supraviețuitoare, „mama s-a așezat la mașina de cusut, veche de când lumea, și a început să apese pe pedală pentru ca scârțâitul să acopere zgomotul împușcăturilor".[42]

Și Wehrmachtul a contribuit, în multe rânduri, la misiunile de lichidare coordonate Himmler și Heydrich. În ciuda faptului că Rudolf von Gersdorff notase în jurnalul de război al armatei că avea „impresia că aproape toți ofițerii se opuneau executării evreilor" și că „aceste tiruri erau percepute ca dezonorante pentru armata germană, mai ales pentru corpul de ofițeri", unii generali nu vor ezita să ordone crime în masă.[43] Generalul Hermann Hoth, care a comandat Armata a 4-a tancuri la Stalingrad, le spunea soldaților săi că „anihilarea acelorași evrei care sprijină bolșevismul și organizația criminală a acestuia – partizanii – este o măsură de autoconservare".[44] La începutul lui iulie 1941, feldmareșalul von Reichenau a ordonat uciderea a 3 000 de evrei ca represalii,[45] în vreme ce un raport al Armatei a 6-a din august 1941 remarca cu satisfacție faptul că „au fost și cazuri de soldați care se ofereau voluntari, în afara orelor de serviciu, să-i ajute pe cei din SS la execuții, să asiste ori să fotografieze oricare dintre execuții".[46] Pe 10 octombrie 1941, același von Reichenau a emis un ordin în care spunea că „soldatul este obligat să aprecieze

deplin necesitatea unei severe, dar juste pedepse ce trebuie date speciei subumane a evreimii".[47] Pe de altă parte, ofițeri precum Henning von Tresckow se vor opune masacrelor, susținând că „în Rusia avem putere și trebuie să acționăm fără milă [împotriva SS]. Dacă acționăm împotriva lor acum, putem să-i transformăm într-un exemplu."[48]

Grupări de lichidare au înființat, pentru a ține pasul cu solicitările lui Himmler, și structurile SS- *und Polizeiführer*. Folosind oameni din *Waffen*-SS și OrPo, aceste grupuri s-au implicat în uciderea a 11 000 de evrei la Riga, 3 700 la Moghilev (Moghilău), 2 300 la Minsk. Friedrich Jeckeln, devenit SS- *und Polizeiführer* în teritoriile ocupate în 1941, după ce trecuse prin *Division Totenkopf*, a condus masacre la Camenița Podoliei (Kamianeț-Podilskii), pe 27 și 28 august 1941 (23 600 de evrei uciși), la Dnepropetrovsk (15 000 de victime) și în pădurea Rumbula de lângă Riga (25 000 de morți), implicându-se și în crimele de la Babi Iar. Jeckeln va avea pe conștiință circa 100 000 evrei a căror ucidere a coordonat-o direct. El a dezvoltat, de altfel, „sistemul Jeckeln" („metoda sardelelor") de execuție în masă prin dezbrăcarea victimelor și întinderea lor în groapă, întinse peste alte cadavre, împușcarea fiind făcută cu mitraliera de un călău care se plimba printre victime sau fuma pe marginea gropilor comune.[49] Metoda lui Jeckeln implica o organizare atât de strictă – de la momentul ridicării evreilor din ghetouri de către oamenii de informații din SD până la cel al conducerii către gropile comune de către OrPo și al împușcării de către *Waffen*-SS sau către polițiști –, încât rata de supraviețuire la Rumbula, de exemplu, a fost de două persoane la circa 25 000 de evrei uciși.

În masacrul de la Nikolaev (Mikolaiv, sudul Ucrainei), dintre 16 și 30 septembrie 1941, au fost uciși aproape 35 000 de evrei de către *Einsatzgruppe* D, condusă de Otto Ohlendorf. Conform mărturisirii lui Ohlendorf, „drept loc pentru execuție se alegea, de regulă, un șanț antitanc sau vreo groapă", victimele erau împușcate „stând în picioare sau în genunchi" și „cadavrele erau

îngropate chiar în șanțul sau în groapa lângă care se făcuse execuția".[50] Mai multe detalii despre desfășurarea unor astfel de masacre găsim într-un raport întocmit în ianuarie 1942 pentru comandantul Armatei a 9-a de un maior din Regimentul 528 infanterie. Acesta relatează că, la sfârșitul lui iunie 1941, a auzit focuri repetate de armă în apropiere de Jîtomîr („un semnal strident de fluier, apoi o salvă cam din circa zece pușți, urmată la scurt timp de focuri de pistol") și a plecat să inspecteze valea dinspre care veneau acestea:

> O imagine dezgustătoare și cutremurătoare totodată s-a înfățișat privirilor noastre. Un șanț de circa șapte–opt metri lungime, de – poate – patru metri lățime, pământul ridicat din el formând un val pe una din lături. Atât pe valul de pământ, cât și pe peretele gropii se revărsau șiroaie de sânge. Groapa era plină ochi cu cadavre omenești – imposibil de apreciat numărul lor – de ambele sexe, încât nici nu mi-am putut da seama de adâncimea ei. În spatele valului de pământ se afla un comando de poliție, comandat de un ofițer de poliție. Uniformele soldaților erau înroșite toate de sânge. De jur împrejur – nenumărați soldați din subunitățile care se aflau pe acolo, unii în costum de baie, ca spectatori, și mulți civili, cu neveste și copii.[51]

În Jîtomîr – unde Wehrmachtul pătrunsese la începutul lui iulie 1941 – a acționat *Sonderkommando* 4a.[52]

Alain Besançon notează într-o lucrare despre Shoah că „secretul nazist privind distrugerea evreilor din Europa este un secret «simplu», obținut prin mijloace clasice: izolarea centrelor de exterminare, uciderea periodică a executanților aleși dintre victime, jurământul care-i lega pe exterminatori, efectivul lor relativ restrâns".[53] E un verdict parțial greșit, căci se aplică doar Holocaustului gazelor; după cum reiese din documente precum raportul de la Jîtomîr, în Holocaustul gloanțelor călăii și

martorii au fost numeroși – cei din urmă bucurându-se uneori ca la un spectacol.

În vestul Ucrainei, la Ostroh, Brigada SS 1 infanterie i-a adunat pe 4 august 1941 pe evreii din oraș, obligându-i să sape „șanțuri antitanc" care erau, în fapt, propriile morminte. După o lungă așteptare, victimele au fost puse să se dezbrace și să-și ordoneze hainele lângă gropi, fiind apoi executate până la lăsarea întunericului. La căderea nopții, cei care scăpaseră cu viață au fost conduși în oraș, fiind readuși la locul execuției a doua zi. Doar câțiva evrei selectați pentru muncă forțată au supraviețuit.[54]

În octombrie 1941, Hermann Gräbe, un inginer care fusese detașat în Ucraina, la Dubno, oraș aflat la 80 de kilometri de Ostroh, a fost martorul unui alt masacru:

> Un SS-ist, cu un bici în mână, le-a ordonat oamenilor aduși cu camioanele să se dezbrace și să-și rânduiască cu grijă hainele de pe ei, pe categorii: pantofi, obiecte de îmbrăcăminte, rufărie. Am văzut un morman de pantofi de circa 800 până la 1 000 de perechi, stive mari de rufărie, de îmbrăcăminte. Oamenii aceia s-au dezbrăcat într-o liniște desăvârșită, fără țipete, fără plânsete; s-au adunat grupuri-grupuri pe familii, se sărutau și-și luau rămas-bun. Așteptau semnalul din partea unui alt SS-ist, aflat în apropierea gropii, și el cu un bici în mână. În sfertul de oră pe care l-am petrecut lângă groapă n-au auzit nici vaiete, nici implorări. Mă tot uitam la o familie compusă din vreo opt persoane, un bărbat și o femeie, ambii cam de 50 de ani, cu trei copii mai mici, cam de un an, de opt și zece ani, și două fete mai mari, de 20–24 de ani. O femeie în vârstă, cu părul complet alb, luase în brațe copilul cel mic, îngâna un cântec și-l mângâia ușor. Copilul chiuia de încântare. Soțul și soția se uitau la ei cu lacrimi în ochi. Tatăl îl ținea de mână pe băiețelul mai mare, de vreo zece anișori, îi vorbea în șoaptă. Băiețelul se lupta cu lacrimile. Atunci tatăl a arătat cu degetul spre cer, l-a mângâiat pe băiat ușor pe creștet și părea că-i explică ceva.[55]

În august 1941, locotenent-colonelul Helmuth Groscurth a aflat despre execuția iminentă a 90 de copii evrei din Belaia Țerkov. Pentru a opri uciderea lor, a intrat în conflict cu Paul Blobel, care a spus că-l va informa pe Himmler de imixtiune; nu a mai fost nevoie, pentru că von Reichenau a autorizat execuția: toți copiii au fost împușcați.[56] În Uman, comunitatea evreiască număra 15 000 de oameni, din care 10 000 au fost executați în primul an al războiului. În aprilie 1942, comandatul nazist care răspundea de oraș a emis un ultimatum prin care cerea ca 1 000 de copii cu vârsta între trei și zece ani să fie predați până pe 22 aprilie pentru a fi duși într-un „orfelinat". Dacă nu erau cedați de bunăvoie, ei urmau să fie luați de naziști, cu impunerea unor pedepse suplimentare. După două zile de discuții, cei mici au fost predați, pentru a salva comunitatea în ansamblu. Părinții care nu au vrut să se despartă de copii au fost ridicați împreună cu aceștia. Au fost uciși și îngropați în gropi comune pregătite într-o pădure din apropiere.[57]

În Harkov, germanii din Wehrmacht, *Sonderkommando* 4a și dintr-un batalion al OrPo au beneficiat de concursul larg al colaboraționiștilor sovietici, care au întocmit liste ale comunității evreiești și ale proprietăților acestora.[58] Pe 14 decembrie 1941, evreii au fost mutați într-o fabrică de tractoare, fiind apoi transportați în râpa de la Drobîski Iar, unde au fost fie împușcați, fie îngropați de vii. Având în vedere temperaturile foarte scăzute ale iernii sovietice, germanii au preferat să economisească gloanțele destinate copiilor, mizând pe faptul că aceștia vor îngheța oricum în pământ.

În Stalino (Donețk) trăiau, în 1939, 24 991 de evrei la o populație totală de 466 268. O parte din această populație a putut fi evacuată – având în vedere importanța lucrătorilor industriali calificați pentru sovietici – grație înaintării anevoioase a Grupului de armate Sud (Gerd von Rundstedt). Din acest motiv, 1 500 de muncitori evrei și familiile lor au fost mutați din vreme spre Urali, pentru a-și continua activitatea.[59] Când germanii au

pătruns în oraș, pe 20 octombrie 1941, au găsit mulți ucraineni dispuși să colaboreze cu ei ca formă de răzbunare pentru politicile de înfometare și de colectivizare impuse de Stalin în regiune. Având în vedere dificultatea operațiunilor militare, uciderea evreilor nu a fost o prioritate imediată, accentul căzând pe recrutarea naționaliștilor și a foștilor bolșevici într-o miliție locală; în acest răstimp, evreii au fost închiși într-un ghetou și eliminați mai întâi prin înfometare. Execuțiile în masă au început în decembrie 1941, 15 000 de evrei fiind împușcați de *Einsatzkommando* 6, cu sprijinul poliției locale.[60] Când ghetoul din Stalino a fost lichidat, ultimii supraviețuitori au fost aruncați într-o mină abandonată.

Unele dintre primele operațiuni de vânare și de ucidere în masă care vizau explicit femeile și copiii au avut loc în jurul râului Pripet din Belarus (și, parțial, Ucraina). Pregătirile pentru acțiunea *Pripiatsümpfe* din Mlaștinile Pripet au început încă din 19 iulie 1941, după ce Himmler a cerut eliminarea elementelor ostile Germaniei din această zonă. Din 28 iulie a început lichidarea evreilor, circa 18 000 fiind uciși în două valuri de masacre. Ulterior numărul victimelor a ajuns la 24 000.[61] Șase sate au fost arse de brigada de Cavalerie SS și de trupe de infanterie din Wehrmacht, operațiunea fiind condusă de Erich von dem Bach-Zelewski. Una dintre metodele testate acum a fost împingerea evreilor în mlaștină, în speranța că se vor îneca. Când comandanții au cerut instrucțiuni privind tratamentul care trebuia aplicat femeilor, Himmler a răspuns, pe 31 iulie 1941, că și acestea trebuie ucise.[62] Un raport asupra atrocităților arată că, „atunci când femeile nu se clinteau din loc și își țineau copiii în brațe ca să nu se înece, soldații le secerau fără milă, cu rafale de gloanțe ale mitralierelor".[63]

În Minsk au fost create, între iunie și noiembrie 1941, pe măsură ce administrația nazistă se stabilea în oraș, două ghetouri. Pe lângă cei 80 000 de evrei locali, au fost aduși aici, în ghetoul secundar, peste 30 000 din Germania, Austria sau fosta Cehoslovacie – conform planului inițial ei urmau să plece mai

departe, spre Urali, pe măsură ce armata lui Hitler înainta. În scurt timp, 140 000 de oameni, înfometați și însetați, se înghesuiau pe o suprafață echivalentă cu un maidan. „Numărul redus de gardieni pe care cade dificila sarcină de a sta de pază zile în șir fără a fi înlocuiți îi determină să folosească singurul limbaj ce merge la deținuți, anume limbajul armei, iar asta fără milă", spunea un raport întocmit pentru Rosenberg, menit să explice crimele comise zilnic.[64] Având în vedere numărul uriaș al evreilor concentrați în Minsk, lichidarea lor nu se putea face peste noapte, într-o singură *Aktion;* în plus, orașul urma să devină un centrul logistic important, munca forțată a evreilor fiind utilă pentru efortul de război. Din acest motiv, masacrele au fost organizate etapizat. Imediat după sosire, naziștii au împușcat circa 2 000 de oameni considerați elita „iudeo-bolșevică". Apoi au fost uciși 20 000 de evrei „inutili" sau „periculoși". Era vorba, în realitate, de doctori, contabili sau ingineri.[65] Chiar și după un prim val de asasinate, ghetoul din Minsk găzduia încă 70 000 de evrei, care se hrăneau cu coji de cartofi sau cu urzici.[66] Pe 7 noiembrie 1941, evreii din ghetou au fost obligați să simuleze o aniversare a Revoluției bolșevice, 12 000 dintre ei fiind ulterior transportați într-un lagăr din apropiere și lichidați. Tot în noiembrie a mai avut loc un val de asasinate – soldat de această dată cu 7 000 de victime. Levin, un frizer evreu care îi bărbierea pe SS-iști a obținut privilegiul de a alege cine primește dreptul să trăiască: fiica sau soția sa? „Levin a ales-o pe fiică-sa", notează un martor.[67] Pe martie 1942 crimele s-au întețit, vizând chiar și copiii din orfelinatul improvizat în ghetou, care au fost îngropați de vii. Ultimii supraviețuitori ai Holocaustului gloanțelor au fost trimiși în lagăre de exterminare (cei mai mulți la Sobibór), devenind victime ale Holocaustului gazelor.

În dimineața zilei de 27 octombrie 1941, un batalion de poliție a fost trimis la Slutsk cu sarcina „să curețe tot orașul de evrei, fără excepție".[68] Sarcina a fost executată, conform unui raport întocmit chiar de administrația nazistă, cu „sadism" și

o „brutalitate de nedescris“: „Pe străzi zăceau, în grămezi, cadavrele evreilor împușcați“.[69] Acest lucru se întâmpla în ciuda faptului că afecta activitatea industrială din oraș, unde evreii asigurau mâna de lucru calificată.[70]

Pe 14 august 1942, cei 500 de evrei din ghetoul Zagrodski, aflat lângă Pinsk, au fost încercuiți de trupele SS, fiind conduși, conform procedurii *Einsatzgruppen*, într-o zonă retrasă, unde o groapă comună fusese deja pregătită. „Când am ajuns în acel loc, am văzut oameni goi, fără haine“, își amintește supraviețuitoarea Rivka Yosselevska.

Noi tot credeam că era vorba despre tortură. Dar am vrut să văd ca să mă conving, să fiu sigură. Am văzut câteva rânduri de oameni care fuseseră împușcați mortal întinși acolo. (...) Și apoi au luat-o pe mama și ea a spus: lasă-ne să stăm în fața ei; dar au prins-o pe mama și au împușcat-o și pe ea; și apoi era bunica mea, mama tatălui meu, care stătea acolo; avea 80 de ani și avea doi copii în brațe. Și apoi era sora tatălui meu. De asemenea, avea copii în brațe și a fost împușcată pe loc cu bebelușii în brațe. Și în cele din urmă mi-a venit rândul. Era acolo sora mea mai mică și ea voia să plece; i-a implorat pe germani; a cerut să fugă, goală; a mers spre germani cu una dintre prietenele ei; stăteau îmbrățișate; și a cerut să fie cruțată, stând acolo goală. El s-a uitat în ochii ei și le-a împușcat pe amândouă. Au căzut împreună, în îmbrățișarea lor, cele două tinere fete, sora mea și tânăra ei prietenă. Apoi a doua mea soră a fost împușcată și apoi mi-a venit rândul. Eram cu copilul în brațe. Ne-am întors spre mormânt, apoi el s-a răsucit și m-a întrebat: „În cine să trag mai întâi?“ Eram deja cu fața spre mormânt. Germanul a întrebat: „Pe cine vrei să împușc mai întâi?“ Nu i-am răspuns. Am simțit că-mi ia copilul din brațe. Copilul a strigat și a fost împușcat imediat. Și apoi a țintit spre mine. Mai întâi m-a prins de păr și mi-a întors capul; am rămas în picioare; am auzit o împușcătură, dar am rămas în picioare, apoi mi-a întors din nou capul și a

îndreptat revolverul către mine, mi-a ordonat să mă uit, apoi mi-a răsucit capul și m-a împușcat. Apoi am căzut la pământ în groapă, printre trupuri; dar nu am simțit nimic. După momentul acela am simțit un fel de greutate și apoi m-am gândit că poate nu mai sunt în viață, dar că simt ceva după ce am murit. Am crezut că sunt moartă, că acesta este sentimentul care vine după moarte. Apoi am simțit că mă sufoc; oamenii cădeau peste mine. Am încercat să mă mișc și am simțit că trăiesc și că mă pot ridica. Mă înecam. Am auzit împușcăturile și mă rugam pentru un alt glonț care să pună capăt suferinței mele, dar am continuat să mă mișc.[71]

La Borisov, aflat la 120 de kilometri de Smolensk, naziștii vor executa 15 000 de evrei: 7 000 din ghetoul Borisov și 8 000 din regiunile vestice ocupate în Belarus. Conform mărturiei lui Rudolf von Gersdorff: „Oamenii SS-ului au mers la Borisov și au înconjurat ghetoul. (...) Au dat instrucțiuni unităților SS din Lituania să elimine evreii. (...) Mai întâi, i-au forțat pe evrei să sape gropi adânci, apoi au fost împărțiți în grupuri de 100, aruncați goi în groapă și seceraţi cu mitraliere de către lituanieni. Pentru a verifica cine murise și cine mai era încă în viață, îi forțau pe evreii din grupul următor să calce pe trupuri și apoi să aibă aceeași soartă. Un membru SS a fost văzut ridicând copii mici de picioare, împușcându-i în cap și apoi aruncându-i înapoi în groapa comună."[72]

În Moghilev trăiau aproape 20 000 de evrei în 1939, reprezentând 20% din populație. Numărul acestora a crescut după invadarea Poloniei – mulți refugiați dinspre Bug au venit aici –, dar a scăzut din nou după invazia germană, evreii grăbindu-se să se pună la adăpost spre est. Totuși, când Wehrmachtul a intrat în oraș, pe 26 iulie 1941, între 7 000 și 10 000 de evrei au fost prinși în zonă. Lupta pentru cucerirea Moghilevului se întinsese pe mai mult de trei săptămâni, iar orașul fusese folosit ca loc de retragere pentru comuniștii din Belarus, motiv pentru care

el va căpăta o importanță militară specială, găzduind Cartierul General al Grupului de armate Centru și al comandourilor de lichidare atașate acestuia.[73] Mai mult, în cazul în care cuceririle germane în est ar fi continuat, Moghilevul era luat în calcul pentru a deveni un centru de exterminare de tip Auschwitz. În Moghilev au acționat *Sonderkommando* 7a și *Einsatzkommando* 8 din cadrul *Einsatzgruppe* B, care la începutul lui octombrie 1941 puteau raporta la Berlin că toți evreii din oraș fuseseră lichidați.[74] În august, când stabilizarea frontului era prioritară, evreii au fost uciși sub pretexte militare: 80 pentru că arătaseră semne de rezistență, 113 pentru că încercaseră să fugă din oraș. Ulterior, zona a fost „curățată" fără a mai recurge la justificări: în octombrie 1941 au fost lichidați 2 200 de evrei din zona Gorki, 900 din Mstislavl, 3 726 în Moghilev. Artur Nebe, care conducea *Einsatzgruppe* B, a folosit azilul din Moghilev, așa cum vom vedea, pentru experimente privind uciderea prin gazare.[75]

Din septembrie, zvonurile despre masacrele germane ajunseseră deja la comunitățile evreiești din zona rusă. Un raport al *Einsatzgruppe* C din 12 septembrie 1941 menționează „zvonurile care par a fi circulat printre evrei privind soarta la care se pot aștepta de la noi".[76] Evreii din multe comunități fugiseră sau fuseseră evacuați, privând comandourile morții de masacrele preconizate la Mariupol și în apropierea Leningradului.[77]

Formațiunile de lichidare trimiteau la Berlin rapoarte detaliate cu numărul de morți, acesta fiind modul în care eficiența lor putea fi măsurată. La jumătatea lui noiembrie, *Einsatzgruppe* B anunța o cifră (parțială) de 45 000 de crime. La începutul aceleiași luni, *Einsatzgruppe* C vorbea de 75 000 de evrei lichidați. La jumătatea lui decembrie, *Einsatzgruppe* D transmitea un bilanț de 55 000 de morți.[78] Cea mai sângeroasă formațiune a lui Heydrich, *Einsatzgruppe* A, care acționase în țările baltice, putea raporta acasă, încă de la jumătatea lui octombrie 1941, că ucisese 125 000 de oameni.[79]

Dacă înaintea Operațiunii Barbarossa uciderea „bolșevicilor" și a „sabotorilor evrei" în zonele străbătute de Wehrmacht era considerată o misiune rezervată în general unei „elite ariene" coordonate de SS, pe măsură ce Himmler a trecut la uciderea în masă a evreilor – inclusiv bătrâni, copii, femei fără nici o implicare în lupte –, ucigașii de vocație și oportuniștii străini au devenit tot mai importanți pentru el. SS-istul Bach-Zelewski considera că „există o legătură evidentă între cuvântarea lui Heinrich Himmler de la începutul lui 1941, înainte de campania din Rusia, cuvântare rostită la Wewelsburg și în care arăta că scopul campaniei în Rusia ar fi decimarea populației slave și reducerea ei cu 30 de milioane, și încercarea amintită de a acționa realmente în acest sens prin intermediul unor trupe de calitate inferioară".[80] Acesta a fost motivul pentru care implicarea diferitelor grupări naționaliste locale a crescut constant pe parcursul Holocaustului gloanțelor. Dincolo de rațiunile propagandistice și de cele logistice (Himmler avea nevoie, pur și simplu, de mai multe batalioane de lichidare decât putea găsi în SS), a existat și un factor psihologic în mărirea continuă a efectivelor străine implicate în Holocaust: călăii germani doreau ca formațiunile locale – lituanieni, letoni, ucraineni, români – să îi elibereze de o parte din crime, care deveneau prea greu de suportat.

Uciderea a mii de oameni într-o zi, împușcarea continuă a copiilor și a femeilor au creat probleme psihice chiar pentru naziștii convinși. Oricât de multă ideologie rasistă fusese revărsată asupra acestor oameni, mulți dintre ei își pierdeau mințile și nu puteau face față decât cu ajutorul alcoolului. Vodca oferită celor care ucideau copii era mereu suplimentată. Un membru al echipei de filmare a lui Hitler care a asistat la masacrul din Minsk, din 15 august 1941, însoțindu-l pe Himmler, susține că un comandant de poliție implicat în asasinate l-ar fi rugat să îl ia cu el: „Nu pot să mai suport. Mă poți scoate de aici? Nu mai pot suporta – e teribil."[81] Bach-Zelenski a susținut că i-ar fi spus lui Himmler în timpul execuțiilor din Minsk: „Priviți în ochii

oamenilor din acest Kommando, cât de tulburați sunt. Acești oameni sunt terminați pentru tot restul vieții."[82]

Oskar Paul Dirlewanger, liderul brigăzii care îi purta numele, compusă din condamnați care se puteau reabilita murind pe front, era alcoolic, psihotic și necrofil. Bach-Zelewski explica despre formațiunea acestuia că „era alcătuită în cea mai mare parte din răufăcători cu antecedente penale; oficial se vorbea de braconieri, dar printre ei erau și adevărați criminali, condamnați pentru furturi prin efracție, pentru crime etc."[83] Dirlewanger, care a ucis 30 000 de evrei în Belarus, consuma mari cantități de alcool, care îl făceau să transforme misiunile de lichidare în spectacole de tortură.[84] Era un adept al incendierii evreilor și își ucidea victimele violurilor. Aceasta era o procedură răspândită, de altfel, în grupările naziste de lichidare. În vreme ce aștepta să fie ucisă la Babi Iar, actrița Dina Proniceva a văzut cum două evreice au fost violate în grup de polițiștii germani, care apoi le-au înjunghiat.[85]

Ciudatul caz românesc: masacre, oportunism, salvare

Spre deosebire de Adolf Hitler sau Benito Mussolini, care aveau în spate îndelungate cariere politice, în cursul cărora își clarificaseră poziția în „chestiunea evreiască" (Ducele, de pildă, alterna strategic antisemitismul cu momentele de simpatie față de evrei), mareșalul român Ion Antonescu a fost un lider neexperimentat, pus prea repede, începând cu septembrie 1940, în fața unor decizii istorice pentru care nu era pregătit. Și din acest motiv, la Antonescu se va manifesta o dublă schizofrenie, care face atât de atipic și de greu de înțeles Holocaustul românesc. În primul rând, Antonescu a exercitat guvernarea sub efectul unui puternic narcisism – purtându-se și vorbind precum personajele istorice pe care le admira și pe care încerca să le imite. El voia să pară, pe rând, „măreț" prin cruzime, dar și „măreț" prin simțul dreptății: putea condamna la moarte, fără ezitare, zeci de mii de evrei când dorea să încarneze un lider sever, arătându-se mai apoi ultragiat

de modul sărăcăcios în care era îmbrăcat un singur evreu folosit la muncă forțată în Vechiul Regat. În al doilea rând, Antonescu a intrat în războiul împotriva Rusiei total subjugat de Hitler, convins de victorie și îmbătat de rolul care credea că îi va reveni în istoria României. În această etapă, mareșalul s-a arătat fanatic și nemilos, renunțând la prudența care ar fi trebuit să caracterizeze o țară cu resurse reduse, cum era România. Când însă soarta războiului s-a schimbat, după Stalingrad, Ion Antonescu a dovedit că nu era un fanatic autentic, precum Hitler, ci – din fericire – un oportunist dispus să devină rezonabil și viclean când forța nu mai era de partea sa. Întreaga armată română a fost pusă în gardă, în fapt, de șocul de la Stalingrad. Liviu Beris, un supraviețuitor al deportărilor din Transnistria, își amintește că „imediat după înfrângerea armatei române comportamentul jandarmilor s-a modificat. A devenit mai uman, era cu totul altceva."[86]

Plecând de la acest portret fluctuant al mareșalului, și Holocaustul românesc a fost inegal și ciudat: de o brutalitate extremă la începutul războiului, în special în teritoriile eliberate sau ocupate, apoi tot mai domolit pe măsură ce puterea lui Hitler se evapora. Românii au comis unele dintre cele mai odioase crime și masacre din cel de-al Doilea Război Mondial în Basarabia, Bucovina și Transnistria, având o contribuție majoră în Holocaustul gloanțelor. Paul Johnson afirmă că „după germani și austrieci, românii au fost cei mai mari ucigași de evrei".[87] Raul Hilberg a ajuns la aceeași concluzie: „Nici o țară, în afara Germaniei, nu s-a implicat în masacrarea evreilor la o asemenea scară".[88] Richard J. Evans notează că forțele române, „de cele mai multe ori acționând singure, au omorât între 280 000 și 380 000 de evrei, cel mai mare număr de evrei executați de o țară independentă din Europa în cursul celui de-al Doilea Război Mondial, după Germania".[89] Conform raportului întocmit de Comisia internațională pentru Studierea Holocaustului în România, compusă din zeci de istorici specializați în Shoah din Israel, SUA și România, „între 45 000 și 60 000 de evrei au fost omorâți în Basarabia și în Bucovina de către trupele germane și

române în 1941. Între 105 000 și 120 000 de evrei români deportați au murit ca rezultat al expulzărilor în Transnistria. În regiunea Transnistriei, între 115 000 și 180 000 de evrei locali au fost lichidați (în special la Odessa și în districtele Golta și Berezovca). Cel puțin 15 000 de evrei din Regat au fost uciși în pogromul de la Iași și ca urmare a altor măsuri antievreiești. (...) Din cei 25 000 de romi (jumătate dintre ei copii) trimiși în Transnistria, aproximativ 11 000 au pierit. Comunități rome nomade vechi de secole au dispărut pentru totdeauna."[90]

Pe de altă parte, puțin peste 50% dintre evreii români (estimările variază între 50% și 57%) au supraviețuit războiului.[91] Evreii din Banat și din sudul Transilvaniei au fost păstrați în țară când deportarea lor în centrele de exterminare părea deja stabilită, în vreme ce evreii din Vechiul Regat nu au făcut obiectul unor discuții avansate între București și Berlin.[92] După august 1942, liderii antisemiți români – alertați de avertismentele Marii Britanii și ale Statelor Unite privind intenția de a pedepsi complicii la Holocaust – au devenit tot mai prudenți și pasivi, context în care corupția din administrația românească s-a dovedit o binecuvântare pentru evreii care încercau să supraviețuiască și chiar să scape din Europa prin portul Constanța. În această etapă, deschiderea orientală către mită a funcționarilor români a fost o *felix culpa* în comparație cu intransigența criminală a birocrației naziste. Alti Rodal, o evreică din Bucovina care era copil în acea perioadă, povestește: „Am supraviețuit prin tatăl meu care cumpăra și vindea în piață, el a fost arestat și acolo de mai multe ori, dar în România era foarte ușor să mituiești, așa că a scăpat de fiecare dată".[93] Și reporterul de război Alexander Werth va obține din partea locuitorilor din Odessa, care au cunoscut pentru o scurtă perioada administrația lui Antonescu, o mărturie similară: „Singura circumstanță atenuantă ce se poate invoca în favoarea Siguranței [românești] este extraordinara ei corupție. Profitând de acest fapt, mulți evrei care dispuneau de

suficienți bani își cumpărau acte de «arieni» sau, cel puțin, pri meau autorizația de a pleca la țară."[94]

România avea propria tradiție antisemită – una dintre cele mai virulente din Europa. Scriitorul Ioan Slavici scria despre evrei că „ne rămâne doar ca, la un semn, să închidem granițele, să-i sugrumăm, să-i aruncăm în Dunăre până la cel din urmă, ca să nu mai rămână nici sământă din ei",[95] în vreme ce omul de știință Nicolae Paulescu explica faptul că, „în urma cercetărilor mele, am descoperit că jidanii au un creier prost format, adică cu toții sunt degenerați".[96] În Constituția din 1866, articolul 7 stabilea că „numai străinii de rit creștin pot dobândi calitatea de român"; pentru a se asigura că parlamentarii vor vota această prevedere, negustorii din București vandalizaseră Templul Coral.[97] Ca și în Imperiul German, antisemitismul ținea de un cod cultural și social al formării națiunii – ispitindu-l chiar și pe poetul și gazetarul care va defini această epocă, Mihai Eminescu – motiv pentru care Julius Constantinescu afirmă că nu a putut identifica decât „trei personalități ale României din secolul al XIX-lea care nu au fost antisemite: Alexandru Ioan Cuza, P.P. Carp și Caragiale".[98] Această tradiție va fi confirmată în anii 1930, când noua generație de intelectuali, compusă din scriitori care vor face ulterior carieră în afara țării (Eliade, Cioran), a aderat la mișcările de extremă dreapta. Formatorul acestei generații, profesorul Nae Ionescu, nota în prefața la cartea *De două mii de ani...* a romancierului și dramaturgului evreu Mihail Sebastian (pseudonimul lui Iosif Hechter): „Suferi pentru că ești evreu; ai înceta să fii evreu în momentul în care nu ai mai suferi; și nu ai putea scăpa de suferință decât încetând a fi evreu. Este, desigur, o apăsătoare fatalitate. Dar tocmai de aia nu e nimic de făcut: Iuda va agoniza până la sfârșitul veacului."[99]

În aceste condiții, în ciuda îndelungatelor presiuni internaționale, drepturile cetățenești vor fi obținute târziu de evreii din România – abia în 1923 – și vor fi pierdute aproape imediat, începând cu 1938, când la putere încă se afla Carol al II-lea,

reprezentatul unei dinastii care reușise modernizarea țării. Cei mai importanți politicieni români ai epocii, Ion C. Brătianu și fiul său, Ion I.C. Brătianu, deși liberali educați în Franța, inspirați de idealurile revoluționare de la 1848, s-au împotrivit constant acordării de drepturi evreilor. Mark Mazower explică acest fenomen, întâlnit și în restul estului Europei, prin faptul că obiectivul liberalilor era, înainte de toate, întărirea statului și a națiunii: „Discriminarea, în cazul drepturilor minorităților, nu li s-a datorat, în primul rând, reacționarilor și conservatorilor. Din contră, în estul Europei, ea a fost, înainte de toate, opera liberalilor modernizatori, care încercau să creeze o comunitate națională prin acțiunea directă a statului."[100]

După Primul Război Mondial, integrarea evreilor s-ar fi putut face, fără mari eforturi, prin includerea în Constituție a articolului 7 din Tratatul Minorităților adoptat la Conferința de Pace de la Paris, tratat care fusese semnat de România. Conform acestuia, regatul dunărean se obliga să „recunoască drept supuși români cu deplin drept și fără nici o formalitate pe evreii care locuiesc în toate teritoriile României și care nu se pot prevala de nici o altă naționalitate".[101] Liderii români nu erau însă dispuși să recunoască tratatele semnate, explicând – așa cum o făcea ministrul G.G. Mârzescu – că problema evreiască nu trebuia soluționată „decât la lumina necesităților noastre interne, iar hotărârile noastre să izvorască din conștiințele noastre de cetățeni români, iar nu din protecțiunile pe care ni le-ar da unora sau altora tratatele internaționale".[101] În acest mod, emanciparea colectivă va fi evitată după 1918, protejându-se principiul naturalizării prin cereri individuale, care puteau fi foarte ușor blocate administrativ pe termen nedefinit.[102]

România anilor 1938–1941 se îndrepta inevitabil spre catastrofă; atât din cauza antisemitismului local – un fascism ortodox organizat politic de Legiunea Arhanghelului Mihail –, cât și pentru că țara stârnea interesul lui Stalin. Deși imitau NSDAP, legionarii practicau – cel puțin în perioada fondatorului

Corneliu Zelea Codreanu, „Căpitanul“ – un misticism dezgustător pentru un ideolog nazist anticreștin precum Rosenberg. „Facem o mare deosebire între linia pe care mergem noi și linia Bisericii Creștine“, explica Zelea Codreanu. „Linia Bisericii este cu mii de metri deasupra noastră. Ea atinge perfecțiunea și sublimul. Nu putem coborî această linie pentru a explica faptele noastre. Noi, prin acțiunea noastră, prin toate faptele și gândurile noastre, tindem către această linie, ne ridicăm spre ea, atât cât ne permite greutatea păcatelor cărnii și condamnarea la care am fost sortiți prin păcatul originar.“[103] Chiar și când preluau cultul nazist al camarazilor căzuți în Puciul de la Berărie, legionarii o făceau înlocuind mistica sângelui arian cu un cult al martirilor și al jertfei ortodoxe. Evocând constant amintirea lui Ion I. Moța și Vasile Marin, doi vechi legionari care muriseră la Majadahonda, luptând în tabăra fascistă în Războiul Civil din Spania, Căpitanul Codreanu scria: „Fiți cu gândul la sfântul mormânt, care a sfințit toată generația noastră de luptători, prin sângele lui Moța și Marin, cu gândul la cei morți sub pământ, sub asupriri nedrepte. (...) Acești zece ani ce vin vor mai vedea asupriri și morminte de-ale noastre, dar vor vedea și pe toți vrăjmașii noștri înfrânți și toate uneltirile lor sfărâmate.“[104]

Amenințarea pe care românii – deloc tentați de comunism – o resimțeau constant dinspre Uniunea Sovietică explica în parte această îndârjire religioasă. Sovieticii revendicau Basarabia românească – teritoriu cucerit de țari în 1812, dar care fusese redobândit de România la sfârșitul Primului Război Mondial – , însă erau cu ochii și pe petrolul din zona Ploiești, care devenea vital pentru Hitler în contextul pregătirilor de război. Bucureștiul pendulase după 1866 între Berlin și Paris: regii din familia Hohenzollern-Sigmaringen și politicienii conservatori, educați adeseori la Viena, erau filogermani, în timp ce burghezia liberală prefera Franța, de care se simțea mult mai apropiată cultural. În Primul Război Mondial, românii au ezitat doi ani între cele două blocuri, optând în 1916 pentru Antantă – o victorie a premierului

liberal filofrancez împotriva monarhului german, care a ales cu onoare interesele țării în fața loialităților dinastice. Când însă blocul occidental nu a mai putut proteja Europa răsăriteană în fața lui Hitler și a lui Stalin, România – vizată de revendicările URSS – a ales să joace, oarecum în disperare de cauză, cartea Berlinului. Germanii erau interesați de petrolul și de grânele românești, intenționând să transforme țara într-un producător agricol căruia să-i acopere, la schimb, nevoile industriale. Pe 25 iulie 1941, Hitler le spunea apropiaților că

> România ar face bine să renunțe pe cât posibil la propria industrie și să se integreze în piața germană pentru a-și vinde acolo bogățiile agricole, mai ales grâul, și pentru a primi în schimb produsele industriale de care are nevoie. Basarabia este un grânar. În felul acesta, proletariatul bolșevizat ar dispărea, iar țara ar avea ce îi trebuie. Trebuie să recunosc că regele Carol a acționat în acest sens.[105]

Concurând cu Ungaria pentru favorurile lui Hitler în privința Transilvaniei (care se unise cu România în 1918, o pierdere considerată catastrofală de Budapesta) și sperând să fie protejați de germani în fața ambițiilor lui Stalin, românii au dat dovadă de zel în imitarea Führerului. Carol al II-lea a instaurat un stat totalitar pe model german și a adoptat o legislație antisemită de inspirație nazistă. În baza legilor guvernului Octavian Goga – un alt poet român care s-a definit politic prin antisemitism, numit premier deși partidul său primise doar 9,15% din voturi – 225 222 de evrei și-au pierdut drepturile civile recent dobândite.[106] Chiar și așa, Carol nu a putut împiedica pierderea Basarabiei și a nordului Bucovinei în urma acordului Hitler-Stalin, dar nici a nord-vestului Transilvaniei în favoarea maghiarilor în baza unui „arbitraj“ al lui Hitler.

În lupta electorală, antisemitismul nu era nicidecum o invenție a Legiunii Arhanghelului Mihail. Așa cum scrie Andrei

Oișteanu, „antisemitismul a fost chiar rațiunea de a fi a fascismului românesc".[107] Precursorii legionarilor, „lăncierii" (Liga Apărării Naționale Creștine) își asumaseră în mai 1930 următorul program politic în „problema jidovească":

1. Retragerea drepturilor politice și înlăturarea jidanilor de la împământenire.

2. Revocarea cu efect retroactiv a legii numelui.

3. Scoaterea jidanilor din comunele rurale.

4. Exproprierea pământurilor ocupate de jidani și trecerea lor în mâinile sătenilor.

5. Scoaterea jidanilor din funcțiuni publice.

6. Exproprierea treptată a proprietății urbane jidănești în interesul naționalizării orașelor.

7. *Numerus clausus*, legiferarea proporționalității în toate ramurile de activitate culturale și economice.[108]

În 1935, gazetarul de dreapta Pamfil Șeicaru lansase o campanie împotriva avocaților evrei, acuzându-l pe ministrul justiției că, „aici, în Barou, ca în toate celelalte domenii de activitate, elementul românesc este amenințat de creșterea vertiginoasă a elementelor neromânești, care încep să devină o majoritate periculoasă și intolerabilă. Proporția etnică, în toate domeniile, este o necesitate vitală pentru apărarea statului român."[109] Campania lui Șeicaru a dat imediat rezultate, din același an fiind impus în avocatură principiul proporției etnice, pentru ca doi ani mai târziu, în 1937, toți avocații evrei să fie excluși definitiv din Barou.[110]

Într-o tentativă tardivă de a păstra independența statului român în fața lui Hitler, regele Carol al II-lea a demis în 1938, înaintea pierderilor teritoriale, guvernul Goga și a lichidat conducerea Gărzii de Fier, în frunte cu Zelea-Codreanu. Reacția Germaniei a fost însă virulentă, Hitler retrăgându-și ambasadorul de la București și oferindu-i protecție lui Horia Sima, noua căpetenie legionară. Izolat și neputincios, regele Carol a cedat

din acel moment controlul economic al țării ambasadorului german Fabricius. Când Berlinul a început să negocieze împărțirea teritoriilor românești celorlalți clienți ai săi din est (Ungaria, Bulgaria), precum și partenerului său vremelnic de la Kremlin, naziștii au inclus printre solicitările la adresa Bucureștiului și o severitate sporită în chestiunea evreiască. Era tema asupra căreia românii erau dispuși să facă cele mai mari concesii – atât în regimul lui Carol al II-lea, cât și în cel al mareșalului Antonescu. Pe lângă evreii din Vechiul Regat, România dobândise în 1918, prin Marea Unire, alte trei categorii de evrei: cei din Basarabia, priviți mai degrabă ca ostili din pricina unor potențiale simpatii comuniste, evreii din Transilvania, care erau adeseori maghiarizați, precum și evreii din Bucovina – germanizați.[111] Față de aceste categorii, statul român a refuzat să exercite, în general, orice formă de protecție și de responsabilitate. Populația evreiască a României a variat mult pe fondul pierderilor teritoriale: de la 728 000 în România Mare la puțin peste 300 000 după pierderea Transilvaniei de nord, a Basarabiei și a Bucovinei de nord.[112]

Printre măsurile antisemite adoptate în această perioadă de București se numără trecerea în patrimoniul statului a proprietăților rurale și urbane evreiești, epurarea funcționarilor evrei și a angajaților din întreprinderi, interzicerea căsătoriilor dintre evrei și români, interdicția de a purta nume românești, munca obligatorie, limitarea strictă (la 6% din numărul total de elevi) și apoi interzicerea completă a dreptului la educație, precum și o sumedenie de interdicții comerciale. Într-un document din 8 august 1940, menit să justifice legislația antisemită, ministrul român al justiției afirma că „problema evreiască constituie o problemă politică, juridică și economică în marginile Statului român autoritar și totalitar. Se poate spune că prin rezolvarea acestei probleme se statornicește dreptatea poporului român.“[113] O explicație suplimentară venea în Decretul 711 din 1941: „Ființa etică a neamului nostru trebuie ferită de amestecul cu sânge evreiesc“.[114] În contextul exproprierii proprietăților

orășenești ale evreilor, decisă la 21 martie 1941, mareșalul Antonescu spunea: „Decretul pentru trecerea proprietății urbane evreiești în patrimoniul statului este un decret de stabilire a unor drepturi istorice ale Națiunii Românești și de întoarcere la credința noastră națională și creștină".[115]

Mareșalul Ion Antonescu fusese propulsat la putere pe fondul prăbușirii politice a statului român. După abdicarea regelui Carol al II-lea – detestat oricum din cauza corupției și a promiscuității –, a fost proclamat, prin decretul din 14 septembrie 1940, statul național-legionar sub conducerea mareșalului:

> Art. 1. Statul român devine stat național-legionar.
>
> Art. 2. Mișcarea Legionară este singura mișcare recunoscută în noul stat, având ca țel ridicarea morală și materială a poporului român și dezvoltarea puterilor lui creatoare.
>
> Art. 3. D-l general Ion Antonescu este conducătorul statului legionar și șeful regimului legionar.

În condițiile în care partidele democratice tradiționale încercau să rămână loiale taberei occidentale, legionarii au fost singurii entuziasmați de perspectiva accesului la putere. După ce Zelea Codreanu, adept al terorismului politic, fusese lichidat în noiembrie 1938 (în prealabil oamenii Căpitanului îl uciseseră, în 1933, pe premierul liberal I.G. Duca și măcelăriseră, trei ani mai târziu, cu sute de gloanțe și lovituri de topor, un disident legionar) conducerea Legiunii fusese preluată de Horia Sima, un personaj mai șters și alunecos, controlat de naziști și, foarte probabil, de serviciile secrete românești.

De-a lungul guvernării sale antisemite, Ion Antonescu a fost constant la curent cu situația evreilor din România. În septembrie 1940, de pildă, el îl primise în audiență pe Wilhelm Filderman, președintele Federației Uniunii Evreilor, parcurgând ulterior mai multe memorii trimise de acesta (pentru insistența lui, Filderman va fi deportat de Antonescu în Transnistria).

Analizând discuțiile dintre Antonescu și Filderman, Radu Ioanid notează că „această relație personală, dar și instituțională, constituie unul dintre paradoxurile antisemitismului din România. Este într-adevăr de neconceput ca Hitler să-i primească în audiență pe reprezentanții evreilor germani și să justifice (sau să anuleze) măsurile luate împotriva acestora."[116] Pe de altă parte, același mareșal Antonescu nu se sfia să-și admită antisemitismul, mai cu seamă în ședințele Consiliului de Miniștri, unde ținea lungi discursuri pe acest subiect: „Așa am crescut eu, cu ura împotriva turcilor, jidanilor și ungurilor. Sentimentul acesta de ură împotriva dușmanilor patriei trebuie împins până la ultima extremă. Îmi iau eu această răspundere", anunța el, pe 8 aprilie 1941, în fața propriului Cabinet.[117]

Colaborarea dintre legionari – mult prea violenți, dezorganizați și interesați de jefuirea proprietăților evreiești – și armata controlată de Antonescu avea să fie de scurtă durată. Pe măsură ce se contura planul de a ataca Uniunea Sovietică, Germania și militarii români simțeau nevoia de a elimina orice factor inutil de dezordine. Ruptura se va produce în ianuarie 1941, în beneficiul lui Antonescu, care primise pe 14 ianuarie sprijinul lui Hitler. Mareșalul se bucura și de suportul Wehrmachtului și al Ministerului de Externe german, în vreme ce Legiunea era încurajată de Heydrich și era privită cu oarecare simpatie de Himmler. Între 21 și 23 ianuarie 1941, legionarii vor încerca în mod neconvingător să preia puterea și, în paralel, vor lansa un pogrom de o violență extremă (Pogromul de la București), mergând până la a ucide și a expune 13 evrei la abator – spintecați, spânzurați cu propriile intestine și agățați în cârligele pentru animale. Au schingiuit alte 2 000 în centre de tortură de pe Calea Călărași nr. 37, Prefectura Poliției, Sinagoga Malbim sau Moara Străulești (unde se afla „Ferma Căpitanului"). Templele evreiești au fost distruse cu topoare și incendiate, în vreme ce legionarii dănțuiau lângă flăcări. În timp ce o parte dintre evreii de la Prefectura Poliției erau executați la abator, 86 dintre cei supuși

supliciilor în Calea Călărași nr. 37 au fost transportați la margi-
nea Bucureștiului, în pădurea Jilava, lângă râul Sabar, unde au
fost jefuiți și executați. Printre aceștia se găseau și frații Iancu
și Iosif Guttman, copiii lui Zvi Guttman – rabin al Comunității
Evreilor din România și președinte al Tribunalului rabinic –,
care au fost împușcați în brațele tatălui lor (aveau doar 28 și 26
de ani). Rabinul Guttman a supraviețuit execuției – apoi unei
alte încercări de omor câteva ore mai târziu. A existat și o a treia
tentativă de a-l împușca, dar călăii au renunțat în ultima clipă.[118]
Ziaristul Brunea-Fox a descris modul în care arătau trupurile
celor masacrați la Jilava:

> Despuiați, complet goi, (...) zac în grupuri, câte trei sau individual, perechi sau răzleți, așa cum au fost întovărășiți în clipa morții. (...) Flăcăiaș subțire, blond. De-a curmezișul pieptului, peste șale, i s-au incrustat brazdele vinete lăsate de răngile și frânghiile ude. Dar oroare! Ce manichiură sinistră ornează degetele sfărâmate, cu vizibile articulații deviate care înțeapă pielea. Fiarele i-au smuls unghiile. A fost cărat aici și mutilat. (...) Altul. Bărbat atletic, piept lat, picioare și brațe vânjoase. A încremenit cu mâinile crispate în zvâcnirea din urmă peste pântecele neted, de unde a țâșnit prin gaura largă a proiectilului, un ghem de viscere. (...) Privesc sub petecul de hârtie ce acoperă pubisul unui vlăjgan voinic. Nu-i o drăcească iluziune: nefericitul e emasculat.[119]

Cel puțin 120 de evrei au fost omorâți în această dezlănțuire de furie a legionarilor.[120] Mai multe sinagogi au fost distruse sau prădate, inclusiv Sinagoga Mare, Templul Coral sau Templul evreilor de rit spaniol. Sute de magazine au fost sparte și aproape 1 400 de familii evreiești jefuite.[121] Intervenția Berlinului de partea lui Antonescu, prin Wehrmacht, va fi decisivă, cum spuneam, pentru oprirea legionarilor. După cum consemnează în jurnal Mihail Sebastian, pe 23 ianuarie, „pe la 11 dimineața, au început

să defileze pe Calea Victoriei, ducându-se spre Șosea, lungi coloane motorizate germane, cu puștile și mitralierele gata de tragere. Erau impresionanți. Și era limpede că armata germană era cu generalul Antonescu împotriva legiunii răsculate."[122]

Violențele înregistrate în contextul Rebeliunii legionare nu erau însă izolate. Și în armată, care tocmai își asigurase puterea, exista o orientare antisemită care a fost încurajată de Antonescu. În fapt, așa cum arată istoricul Emanuel Grec, scurta dominație legionară făcuse ca „instituțiile naționale să internalizeze ideile fasciste (...) și să le combine cu un puternic naționalism și un antibolșevism omniprezent".[124] După cedarea Basarabiei și a nordului Bucovinei, notele informative militare – și ele tendențioase – arătau că „un puternic curent antisemit și-a făcut loc în sânul armatei și numai printr-o puternică disciplină morală și militară nu-și ia avânt spre a rezolva – prin sânge – insultele și defăimările aduse armatei și familiilor lor".[125] Telegramele serviciilor de informații militare păreau să anunțe și să pregătească o răzbunare împotriva evreilor: „În general, armata și populația evacuată din Basarabia își manifestă revolta contra evreilor. Nu sunt excluse manifestări antisemite mai grave din partea armatei."[126] Ideea că evreii i-au primit cu brațele deschise pe sovietici în Basarabia și Bucovina este contrazisă, de altfel, de mărturiile din epocă: pentru micii comercianți evrei, comunismul era o catastrofă. Alti Rodal, al cărui tată cumpăra produse agricole de la țăranii ucraineni și le vindea lângă Cernăuți, își amintește: „Când tatăl meu a aflat de ocuparea nordului Bucovinei în iunie 1940 de către sovietici, i-a spus unui tânăr care-l ajuta să încarce căruța cu produse agricole pentru comercializare să le descarce, pentru că altfel ar fi fost confiscate în drum spre târg. Evreii din nordul Bucovinei nu i-au primit pe ocupanții sovietici cu brațele deschise, iar unii dintre ei au fost deportați în Siberia."[127]

Un factor care va facilita declanșarea masacrelor antievreiești a fost, așa cum a observat Adrian Cioflâncă, „periculoasa mișcare de forfecare între refugiații care veneau din Basarabia și unii care

voiau să treacă granița spre noul teritoriu al Uniunii Sovietice. Era vorba despre basarabeni, evrei-basarabeni, ruși, ucraineni, care se găseau la muncă în România, sau despre evrei-polonezi care fugiseră odată din calea nazismului în 1939 și doreau să fugă mai departe pe calea apei, cât mai departe de amenințarea nazistă."[128] Cei care se grăbeau să ajungă în teritoriile românești anexate de URSS erau văzuți de soldații care se retrăgeau drept trădători și agenți iudeo-bolșevici. În aceste condiții, militarii români au declanșat pogromuri la Galați – unde au atacat, pe 30 iunie 1940, 400 de evrei care plecau spre URSS – sau pe 1 iulie 1940, în Dorohoi. Aici au fost uciși 50 de evrei, între care cinci copii, dar și bătrâni de 94 sau 80 de ani. În cimitirul din Dorohoi, soldații români și-au executat camarazii de origine evreiască.[129]

Obsesia evreului-partizan, care acționează din interiorul țării în beneficiul bolșevicilor, va deveni centrală din momentul în care mareșalul Antonescu a decis să i se alăture lui Hitler în Operațiunea Barbarossa. În condițiile în care Moldova, cu o importantă populație evreiască, urma să se afle pe linia frontului, Antonescu dorea o „curățare" a acesteia de „pericolul evreiesc". Din acest motiv, evreii din Vechiul Regat au fost mutați în lagăre stabilite în zona de sud-vest a țării (Craiova, Târgu Jiu, Turnu Severin, Caracal), deportările afectând circa 40 000 de persoane.[130] În strategia românească de înaintare prin Basarabia și Bucovina se vorbea despre „curățarea" teritoriului de evrei prin intermediul Jandarmeriei, ceea ce presupunea „exterminarea pe loc a tuturor evreilor găsiți în zone rurale" și ghetoizarea celor din orașe – mulți dintre aceștia urmând a fi executați în etape.[131]

Acesta a fost momentul în care statul român a devenit un actor asumat în Holocaust – evreii din orașul Iași fiind inițial cei mai expuși primejdiei. Capitala Moldovei era centrul politic și cultural al antisemitismului românesc – locul în care crescuse atât vechea generație antisemită (Liga Apărării Național-Creștine a lui A.C. Cuza), cât și generația nouă a lui Corneliu Zelea Codreanu.[132] În Iași mai avuseseră loc violențe

antisemite – precum pogromul din mai 1899.[133] În oraș locuiau, la momentul lansării atacului împotriva URSS, 35 000 de evrei, dintr-o populație totală de 110 000 locuitori.[134] Apropierea de zona frontului s-a dovedit fatală pentru aceștia. Pe de o parte, armata română dorea, așa cum am arătat, „curățarea" regiunii de potențiali sabotori „iudeo-bolșevici" în cadrul acțiunilor de „pregătire a frontului". Pe de altă parte, când orașul a fost bombardat de aviația sovietică – pe 24 iunie, apoi în 26 iunie 1941 – s-a născut aici o psihoză a colaborării dintre Armata Roșie și evrei, aceștia din urmă fiind acuzați că dirijează bombardamentele și parașutiștii sovietici.[135] În al treilea rând, germanii păreau să aplice și în România ordinul lui Heydrich de a încuraja discret crimele antievreiești. Din acest motiv, pogromul de la Iași, care se va desfășura între 27 și 30 iunie 1941, va avea în spate o listă lungă de instigatori, orchestratori și complici: Serviciul Special de Informații (SSI) românesc, Secția a II-a a Marelui Stat-Major al Armatei, Jandarmeria română, legionarii, dar și structuri germane de spionaj precum Gestapo, *Sicherheitsdienst* (SD) și Abwehr. „Totul merge conform planului. (...) Atrocitățile care se petrec și la care suntem martori sunt de nedescris – iar noi le tolerăm și trebuie să le tolerăm în continuare", nota un german prezent în Moldova în acea perioadă.[136]

Pogromul de la Iași a fost pregătit din vreme, o dovadă în acest sens fiind gropile comune săpate cu o săptămână înainte în cimitirul evreiesc din Păcurari.[137] Pe zidurile din oraș erau lipite afișe cu textul: „Români! Cu fiecare jidan ucis ați ucis un comunist!"[138] După ce crimele au început sporadic, sub conducerea unor grupuri legionare (care, teoretic, fuseseră eliminate de Antonescu cu câteva luni înainte), evreii au început să fie scoși din case în mod organizat, încolonați și conduși la sediul Chesturii Poliției. Pe drum, ei erau bătuți cu rângi și, când nu mai puteau merge, împușcați. La sediul Chesturii erau întâmpinați de un cordon format din militari români și germani, care îi loveau crunt, ucigându-i uneori în bătaie. În curtea Chesturii,

unde au fost strânși peste 3 500 de evrei, s-a deschis focul asupra lor.[139] Circa 300 au murit aici, restul fiind transportați în două mari grupuri către gară: Ion Antonescu și secundul său, Mihai Antonescu, ordonaseră deja evacuarea lor.[140] În plus, mareșalul Antonescu ceruse și executarea „evreilor comuniști".[141]

Istoria celor două trenuri ale morții care vor pleca din Iași în dimineața zilei de 30 iunie 1941 – în urma pogromului care lăsase deja în urmă între 4 000 și 10 000 de victime – este unul dintre cele mai crude episoade ale Holocaustului românesc.[142] În primul tren – pe care fusese scris „Jidani comuniști" – au fost urcați 2 500 de evrei (circa 140 în fiecare vagon). După o călătorie de 17 ore în jurul orașului, trenul a ajuns la Târgu Frumos, aflat la o distanță de doar 40 de kilometri de Iași, unde au fost coborâte 654 de cadavre. Când un copil din tren a încercat să alerge spre apă, a fost sfârtecat de gloanțe.[143] Un alt copil a fost ținut cu capul sub apă până a murit. Trenul a plecat apoi spre Călărași, lăsând în alte gări și câte 300 de cadavre. În final, după o călătorie de aproape opt zile, doar 1 000 de evrei au ajuns în viață la Călărași, în seara zilei de 6 iulie 1941.[144] Aceștia erau, conform mărturiei medicului-șef din oraș, „niște cadavre vii".[145]

În al doilea tren, în care au fost urcați – tot în dimineața zilei de 30 iunie – 1 900 de evrei ieșeni, 1 200 și-au pierdut viața până la oprirea de la Podu Iloaiei, după 20 de kilometri străbătuți în opt ore.[146] Acest deznodământ a fost unul asumat – dacă nu dorit – de autoritățile române, transportul în vagoane de marfă, fără aerisire, în condiții de caniculă și supraaglomerare, fără acces la apă și la mâncare, cu răni deschise căpătate în timpul pogromului, fiind în sine o formă de lichidare. De altfel, cel puțin 80 de evrei fuseseră urcați în ultimul dintre vagoane deja morți sau muribunzi, după ce au fost torturați sau împușcați în gara din Iași.[147] Directivele – deopotrivă categorice și confuze – emise în această perioadă de Ion și Mihai Antonescu erau dublate, așa cum a explicat Alexandru Florian, de „discursul politic al lui Ion Antonescu", discurs care „îndemna la astfel de acțiuni represive și

la asasinat în masă".[148] Pe 3 septembrie 1941, mareșalul îi transmitea lui Mihai Antonescu că „trebuie să se înțeleagă de toți că nu este luptă cu slavii, ci cu evreii. Este o luptă pe viață și pe moarte. Ori învingem noi și lumea se va purifica, ori învinge ei și devenim sclavii lor."[149]

Principiul „curățării terenului" a fost aplicat cu și mai multă violență după pătrunderea armatei române în Basarabia și Bucovina. Alti Rodal își amintește: „În iulie 1941, românii s-au întors în nordul Bucovinei, iar evreii din mai multe sate au fost ridicați de naționaliștii ucraineni și masacrați. Printre ei s-au numărat trei dintre cei patru bunici ai mei, precum și unchi, mătuși și veri, cred că în total au fost masacrați 37 de membri ai familiei mele. Nu știu dacă toți au fost masacrați în prima fază, care a avut loc pe 7 iulie, sau unii au fost uciși și în faza a doua, pe 29 iulie. (...) O mătușă de-a mea a supraviețuit și ea este sursa informațiilor mele. A fost împușcată în laba piciorului și a căzut într-un lac, dar a supraviețuit. La căderea nopții s-a ascuns într-un lan de porumb și cu chiu, cu vai a ajuns la casa părinților mei din Zastavna, la 15 kilometri distanță, și le-a povestit ce s-a întâmplat."[150]

În Basarabia, la Sculeni, Regimentul 6 Vânători a împușcat 311 evrei, după ce i-a obligat pe 40 dintre aceștia să sape mai multe gropi comune.[151] În documentele oficiale ale armatei apare, în privința acestui masacru, următoarea notă a colonelului Matieș: „Ostașii acestui regiment de la Sculeni au avut foarte mult de îndurat de pe urma tuturor jidanilor rămași în acest târg. De aceea au fost executați conform ordinului superior."[152] În gropile comune au fost descoperiți îngropați 33 de copii până în 12 ani (șapte aveau doar un an). Unul dintre aceștia fusese îngropat de viu.[153] La Costești, militarii români – alertați de un grup de antisemiți români și ucraineni – au executat cel puțin 360 de evrei.[154] Și în Herța, unde Divizia 7 infanterie română a intrat la începutul lui iulie 1941, cei 1500 de evrei din oraș au fost înghesuiți în sinagogile orașului, fiind împușcați în izbucniri dezorganizate,

întrerupte doar de violuri.[155] Acest lucru se întâmpla deși evreii din zonă îi așteptau pe români cu brațele deschise, așa cum povestește Liviu Beris:

> Au fost doar vreo trei–patru evrei din aceia de care v-am spus că erau comuniști și care au încercat să fugă, dar am auzit că au fost prinși undeva prin satele din jur. În rest, nu s-a retras nici un evreu din Herța, dimpotrivă, așteptau să vină românii, venirea românilor era așteptată ca o eliberare. Noi nu știam ce s-a întâmplat în România în anul care a trecut, nu am cunoscut regimul național-legionar, nu știam cine este Antonescu, am fost luați complet prin surprindere. Oamenii așteptau, ziceau „vin ai noștri". Pentru că anul sub stăpânirea sovietică a fost teribil și a constituit un leac pentru veșnicie pentru cei care ar fi avut idei comuniste. (...) A venit un cetățean la tata și i-a spus „Trupele române sunt la marginea Herței", iar tata mi-a spus: „Vino să-i întâmpinăm pe ai noștri, am scăpat de deportarea în Siberia", asta era obsesia lui. Mă ia de mână și mergem și pe drum se mai adună vreo zece evrei și vreo 20 de români și mergem noi în pas vioi spre marginea orășelului și, când ajungem, era un soare foarte puternic, și acum am în memorie cum străluceau căștile soldaților. Era un căpitan care în loc de bună ziua ne-a luat direct: „Care dintre voi sunt jidani să treacă la o parte", astea au fost primele lui cuvinte. După care ne indică o margine de șanț. Ne ducem acolo ăștia zece care eram, toți bărbați, nici o femeie, între care și un copil ca mine. A doua comandă a lui a fost: „Descălțați-vă!" Ne-am aplecat să ne descălțăm și când ne-am ridicat în fața noastră era un grup de ostași cu armele îndreptate spre noi. Atunci, din grupul de români unul, nu mai rețin cine, a sărit în fața noastră, a început să-și facă cruce și să strige: „Ce faceți, dom' căpitan, ăștia-s oameni care au suferit de-a valma cu noi." Din grupul de români au început să vină și alții care și-au dat seama ce se întâmpla. Și-atunci, când

a văzut asta căpitanul, nu a mai dat ordin să ne împuște. Acești oameni sărmani nu fuseseră încă influențați de propaganda românească.[156]

Ritmul crimelor s-a păstrat constant în toate localitățile cucerite: 150 de evrei uciși la Hotin, 300 la Climăuți, 500 la Edineț. Masacre majore au avut loc, în colaborare cu *Einsatzgruppe* D, la Chișinău, unde vor muri peste 10 000 de evrei, sau la Orhei, unde alte mii – inclusiv femei și copii – vor fi uciși în grupuri de 300–500 de persoane.[157] Principiul impus de mareșalul Antonescu – de a executa 50 de evrei pentru orice soldat român (sau german) ucis – a dus la peste 10 000 de execuții sumare în Basarabia și Bucovina. Colonelul Tudose, comandantul din Chișinău, anunța pe 12 august 1941: „Am curățit orașul de evrei și resturile inamice, dându-i o față românească și mai ales creștină. Am organizat ghetoul evreiesc în astfel de condițiuni ca să nu mai fie nici un pericol prezent sau viitor din partea acestor elemente."[158]

Cel puțin 45 000 de evrei (alte estimări vorbesc de 60 000) își vor pierde viața în Basarabia și Bucovina. Supraviețuitorii au fost încolonați pentru a fi deportați peste Nistru, în zona care se termina la râul Bug („Ordinul nr. 6651: în conformitate cu ordinul Domnului Mareșal Antonescu, toți Evreii vor fi trecuți în 10 zile la Est de Nistru").[159] După un acord cu Germania la Tiraspol, completat ulterior cu unul semnat la Tighina, această zonă a intrat sub administrație românească începând din 19 august 1941. Purta numele de Transnistria și era condusă de guvernatorul Gheorghe Alexianu.[160] La începutul lui 1944, povestește Alexander Werth, Alexianu a fost demis de Antonescu „ca urmare a unor uriașe delapidări în care se spune că ar fi fost și el amestecat. (...) Își alesese drept reședință frumosul palat Voronțov, de pe bulevardul Primorski. (...) Alexianu a cheltuit banii statului nu pe nevoi obștești, ci mai mult pe picioare frumoase."[161]

Așa cum scrie Alexandra Laignel-Lavastine, pentru Antonescu, Transnistria reprezenta „o gigantică colonie penală de

40 000 de kilometri pătrați, pe care românii o vor lua în considerare, din toamna lui 1941, ca un «depozit etnic de deșeuri».[162] Aici, românii au reușit „inventarea unui mod de exterminare mai lent, mai dezordonat și mai haotic decât în alte părți – prin nesfârșite marșuri ale morții, foame, frig extrem, tortură, mizerie sau boală".[163] Din cei 160 000 de evrei selectați în Basarabia, Dorohoi și Bucovina în vederea deportării, doar 135 000 au ajuns în Transnistria. Ei s-au alăturat unui număr de cel puțin 300 000 care trăiau între Nistru și Bug la începutul Operațiunii Barbarossa – dintre care doar o parte au putut fugi din calea înaintării germane și românești.[164] Românii au organizat lagăre de concentrare-exterminare la Vapniarca și Peciora. Prizonierii primeau aici pe post de mâncare mazăre pentru vite, care provoca paralizie și, în final, moarte; între 400 și 600 de persoane și-au pierdut viața numai din acest motiv.[165] Liviu Beris povestește că a scăpat de deportarea la Peciora grație avertismentului primit din partea unui plutonier român care îi împrumutase romanul *Pădurea spânzuraților*: „După vreo patru săptămâni vine același plutonier la meșter, să-i facă o altă comandă, și mă vede acolo trebăluind. M-a întrebat: «Ai citit cartea?» «Da», i-am răspuns și am început să discutăm despre ea, iar el a rămas impresionat despre modul în care i-am expus eu părerile mele. Asta a fost salvarea mea. Peste câteva luni mă trezesc din nou cu acest plutonier la atelierele comunale. «N-am venit să fac o comandă, vino tu să stăm de vorbă», îmi spune. «Mâine se fac deportări la Peciora. Tu știi ce-i aia?», mi-a zis fără nici o introducere. Peciora era un lagăr pe Bug, la granița de est a Transnistriei, un lagăr de exterminare unde au murit 95% din cei trimiși acolo. Au ajuns și la acte de canibalism, mai ales sânii de femeie. Am cunoscut oameni din Herța duși acolo. Te prindeau ca hingherii pe un câine. «S-a dat dispoziție ca mâine să nu se țină cont de cine lucrează, ascunde-te că după aceea intră din nou în vigoare hârtia și ești în siguranță.» M-am ascuns și am mai spus și câtorva băieți. S-au umplut vagoanele cu evrei și au plecat."[166]

Pe 4 octombrie 1941, consecvent ideii „împingerii" evreilor cât mai spre est, pe măsură ce armata română înainta în Ucraina, mareșalul Antonescu dispunea aglomerarea evreilor din Transnistria în centre primitive de detenție plasate pe Bug. Un bilanț întocmit două luni mai târziu arăta că aproape 50 000 fuseseră mutați la Bug prin Moghilev, 30 000 prin Iampol și 27 000 prin Ribnița.[167] Aceștia au fost ținuți în grajduri și în ferme de porci, dormind pe jos și fiind privați de mâncare. Mulți au murit de foame sau de frig. La Moghilev se strânseseră mii de copii orfani, hrăniți doar cu o fiertură pe zi, la amiază; mulți aveau mâinile și picioarele amputate, pentru că degeraseră în timpul marșului de strămutare.[168] Aproape 120 000 de evrei români își vor pierde viața în urma expulzărilor în Transnistria și aproape 180 000 de evrei transnistreni vor fi uciși sub administrația românească.[169]

În 1941, într-o ședință de Cabinet, Ion Antonescu va încerca să explice acest Holocaust românesc de mari dimensiuni:

> Dacă timpurile ar fi normale, eu aș proceda, în mod normal, la eliminarea din statul român, în masă, a elementelor evreiești, adică la izgonirea lor peste graniță. Dar astăzi nu pot să o fac. (...) Și atunci, problema aceasta o întrevăd sub un aspect cu totul special, adaptat la situația internațională de astăzi.[170]

Ce înțelegea mareșalul Antonescu prin această soluție specială aflăm câteva luni mai târziu, în declarațiile sale din 6 octombrie 1941, care le contrazic pe cele anterioare:

> În ceea ce-i privește pe evrei, am luat măsura să-i scot definitiv și total din aceste regiuni. Măsura este în curs. Mai am în Basarabia aproximativ 40 000 de evrei, care în câteva zile vor fi trecuți peste Nistru, iar dacă circumstanțele îmi vor permite, vor fi trecuți dincolo de Urali.[171]

Într-un document grăitor, redactat în perioada când intuia că va da socoteală pentru faptele sale, pe 24 ianuarie 1944, Antonescu spunea că „deportarea în masă a evreilor din Bucovina în Transnistria a început în august 1941. A urmat apoi deportarea celor din Chișinău și Basarabia. Mai târziu, măsura deportării s-a extins și la evreii din Ardeal și Banat, în proporție însă mult mai mică, deportarea făcându-se pentru motive precise. Astfel, pe când deportarea evreilor din Bucovina și Basarabia s-a făcut pentru a da o satisfacție simțului de onoare al poporului român, ultragiat prin: a) atitudinea evreilor față de Armata Română la retragerea acesteia din teritoriile cedate în iunie 1940 și b) atitudinea lor față de populația română în timpul ocupației URSS, celelalte deportări de evrei din Vechiul Regat, Ardeal și Banat s-au făcut pe baza dispozițiilor Domnului Mareșal Antonescu, care a ordonat, pe 17 iulie 1942, ca toți evreii care au fost găsiți că au înfrânt legile și dispozițiunile actuale privitoare la prețuri și restricțiuni în vânzarea anumitor produse (cum sunt evreii de la Galați cu ața, evreii din București cu încălțămintea și alții cu greșeli similare), să fie deportați pe Bug."[172]

În mod paradoxal, SS-iștii au protestat în timpul asaltului asupra Uniunii Sovietice împotriva violenței haotice a militarilor români la adresa evreilor. Conform documentelor întocmite de *Einsatzgruppe* D (Otto Ohlendorf), care era atașată Armatei a 11-a germane și Armatelor a 3-a și a 4-a române, militarii maghiari manifestau o atitudine „ușor prietenoasă față de evrei și polonezi", în vreme ce românii „acționau împotriva evreilor fără nici un plan. Nu ar fi nimic de reproșat în privința numeroaselor execuții ale evreilor dacă pregătirea tehnică și implementarea acestora nu ar fi fost atât de neadecvate. Românii îi lăsau pe cei executați la fața locului, în general fără să îi îngroape."[173] Germanii mai acuzau și „execuțiile săvârșite de români într-o manieră neprofesionistă și sadică".[174]

Deși românii și germanii colaborau în privința execuțiilor, ei intrau și într-o competiție stranie. Linia de demarcație

dintre teritoriile care reveneau României și cele care reveneau Germaniei fiind recentă și neclară, românii au încercat să împingă zeci de mii de evrei în zona nazistă. Germanii, care procedaseră similar în 1939, la împărțirea Poloniei, când au împins evreii în zona care urma să revină URSS, au dejucat planul românesc și au întors din drum aproape 28 000 de evrei, executând 1 100 dintre aceștia.[175]

Cel mai violent s-a comportat armata lui Antonescu la Odessa, oraș cucerit după eforturi uriașe de români, care începuseră înaintarea dincolo de Nistru la începutul lui august 1941 și reușiseră să pătrundă în oraș și să cucerească portul abia pe 16 octombrie 1941, cu Armata a 4-a aproape complet decimată, după o aprigă rezistență sovietică. În oraș se mai găseau 80 000 dintre cei 150 000 de evrei care locuiseră aici la începutul războiului – o mare parte reușiseră să fugă din vreme. La scurt timp după căderea Odessei au început demersurile pentru ghetoizarea celor care nu reușiseră să scape din oraș, iar circa 4 000 au fost executați.[176] În ciuda mai multor avertismente privind minarea de către sovietici a sediului pe care NKVD îl evacuase în cursul retragerii, generalul român Ion Glogojanu, comandatul militar al orașului, a insistat să își instaleze Cartierul General acolo. În seara zilei de 22 octombrie 1941, o mină sovietică a explodat, ucigând 16 ofițeri români – inclusiv pe generalul Glogojanu –, patru ofițeri germani și zeci de soldați. În replică, Bucureștiul a ordonat executarea a 22 500 de evrei.[177] Câteva mii de evrei au început să fie spânzurați și împușcați haotic în jurul vechii clădiri a NKVD, iar pe 23 octombrie – conform unui raport al spionajului militar german – 19 000 au fost executați și incendiați în apropierea portului.[178] Sursele românești, în schimb, confirmă că 25 000 de evrei au fost scoși la marginea Odessei, la Dalnic, și împușcați în șanțuri antitanc sau în interiorul unor magazii.[179] Într-un raport al *Einsatzgruppe* D din decembrie, numărul victimelor din regiune era estimat la 55 000 de evrei.[180]

Un masacru și mai înfiorător a avut loc la Bogdanovca, pe Bug, în districtul Golta, unde administrația românească înființase, în octombrie 1941, un lagăr de concentrare (în fapt, exterminare). Aici se aflau în jur de 48 000 de evrei din Odessa și alți 7 000 din Basarabia. Lagăre similare se aflau în apropiere, tot pe Bug, la Dumanovca și la ferma Acmecetca. Folosind ca pretext o epidemie de tifos, colonelul român Modest Isopescu a ordonat uciderea tuturor prizonierilor de la Bogdanovca. Ordinul a fost executat – sub supravegherea armatei române, după consultări cu germanii – de către militari și jandarmi români, precum și de forțe de ordine ucrainene (comandantul acțiunii a fost, de altfel, polițistul ucrainean Kazachievici).[181] Începând cu 21 decembrie 1941 vor fi uciși 5 000 de prizonierii bolnavi sau infirmi – arși de vii într-o magazie. Apoi, în grupuri de câte 400, evreii au fost transportați într-o pădure din apropiere, dezbrăcați și executați zile în șir. Pentru că au fost nevoiți să-și aștepte execuția goi, în pădure, în plină iarnă (călăii au făcut o pauză, pentru a sărbători cum se cuvine Crăciunul), condamnații și-au săpat singuri gropi în care să se adăpostească. 30 000 de evrei au murit împușcați, sfârtecați de grenade, înghețați și înfometați până în ultimele zile ale lui 1941, când colonelul Modest Isopescu a cerut ca ultimii supraviețuitori – circa 11 000 – să fie lichidați.[182] Toate cadavrele au fost arse. La Dumanovca se estimează că au fost uciși între 14 000 și 18 000 de evrei, iar la ferma Acmecetca – un număr similar.[183] La Acmecetca, așa cum scrie Andrei Muraru, colonelul Isopescu practica uciderea prin privarea de hrană, evreii primind sporadic cantități infime de mălai nefiert sau cartofi cruzi: 4 000 de oameni au pierit aici numai de foame.[184] Modest Isopescu, probabil alcoolic, savura agonia muribunzilor descărnați, venind în lagăr doar pentru a-i fotografia în ultimele clipe de viață.[185]

Politica de deportare a evreilor în Transnistria practicată de mareșalul Antonescu a avut o influență inclusiv asupra lui Hitler, părând să explice motivul pentru care Führerul s-a

răzgândit, între 19 august 1941 și 15 septembrie 1941, în privința expulzării evreilor din Reich. În august, Hitler îl refuzase pe Goebbels, care intenționa să mute evreii din Berlin spre est; în septembrie însă, el a acceptat o cerere similară din partea lui Karl Kaufmann, *Gauleiter*-ul Hamburgului, care dorea să se folosească de locuințele evreilor din oraș pentru cazarea germanilor afectați de bombardamente.[186] În intervalul dintre cele două decizii, Hitler îi mărturisise lui Goebbels că „în ceea ce privește problema evreiască, poate fi spus cu certitudine că un om ca Antonescu urmează politici mult mai radicale în acest domeniu decât am făcut noi până acum".[187] Din a doua jumătate a lui septembrie, naziștii căutau deja soluții pentru a deporta evreii din Germania – după modelul lui Antonescu din Transnistria – în teritoriile poloneze sau sovietice.

Hitler nu și-a ascuns, de altfel, aprecierea pentru Antonescu, care încerca să-l impresioneze prin duritatea măsurilor sale antisemite. Una dintre secretarele Führerului, Christa Schroeder, își amintea că „în ziua în care Antonescu i-a anunțat «dispariția» evreilor din Basarabia, stima sa în ochii lui Hitler a crescut vertiginos".[188] În toamna lui 1941, Führerul le spunea apropiaților că, „din punct de vedere al rasei, Antonescu este cu siguranță un german, și nu român, este un soldat înnăscut. Nenorocul lui este că trebuie să comande niște români."[189] Câteva zile mai târziu, pe 17 octombrie 1941, sub impresia capturării Odessei, Hitler adăuga că „în afară de Duce, Antonescu este, printre aliații noștri, personalitatea care lasă cea mai puternică impresie, un om mare, de nezdruncinat și incoruptibil, un bărbat cum altul România n-a mai avut vreodată".[190]

În vara lui 1942, RSHA (Biroul Central de Securitate al Reichului) a cerut – așa cum Heydrich anunțase că intenționează să facă încă din ianuarie, la Conferința de la Wannsee – cedarea evreilor din statele aliate Germaniei (Italia, Ungaria, Croația, România), în vederea transportării lor către lagărele de exterminare.[191] În august 1942, sursele ambasadei germane la București

afirmau că purificarea României de evrei este iminentă. Aparent, Antonescu acceptase solicitarea lui Himmler, lucru dovedit de apariția în *Völkischer Beobachter*, cotidianul nazist cu peste 1,5 milioane de exemplare, a informației conform căreia România urma să devină *Judenfrei* până în 1943.[192] Eichmann nu își putea ascunde satisfacția:

> Pregătirile politice și tehnice în vederea soluționării problemei evreiești din România au fost atât de plenar efectuate de reprezentantul Biroului Central de Securitate al Reichului, încât transporturile celor evacuați vor putea pleca la drum în foarte scurt timp. Se are în vedere deplasarea evreilor din România printr-o serie de transporturi, care vor porni cam spre 10 septembrie 1942 în direcția regiunii Lublin, unde cei în măsură să fie folosiți vor fi repartizați sectorului de folosire a mâinii de lucru, pe când toți ceilalți vor fi supuși unui tratament special.[193]

Evreii români din Banat și din sudul Transilvaniei urmau să fie primii vizați de transferul în centrele de ucidere, liste de deportare fiind deja pregătite la Arad, Timișoara și Turda. Totul părea fixat: ruta de deplasare (Adjud-Bełżec), trenul folosit (un marfar cu 50 de vagoane), numărul de transporturi săptămânale (patru, fiecare cu câte 2 000 de evrei), numărul total de persoane vizate (280 000) și data estimativă a plecării, aceeași cu cea indicată de Eichmann: 10 septembrie 1942.[194] Totuși, deși Antonescu a evitat să îl sfideze în mod deschis pe Hitler, preferând să tragă de timp, din octombrie 1942 el a schimbat politica statului român, oprind deportările.[195]

Este adevărat că, așa cum informa trimisul lui Adolf Eichmann la București, liderii români începuseră să pretindă bani pentru a-i salva pe evrei (în curând și Eichmann va proceda la fel, la indicațiile lui Himmler).[196] Remarcabilul baron Franz von Neumann de la Arad, de pildă, a „donat“ suma de patru

miliarde de lei armatei, contribuind astfel la salvarea evreilor din Banat și din sudul Transilvaniei. Dar cauzele acestei răzgândiri dramatice erau mai profunde. Înainte de a juca – în mod fanatic și disperat – cartea celui de-al Treilea Reich, România fusese, așa cum am arătat, o țară prooccidentală, unde tânărul rege Mihai, regina-mamă Elena sau politicieni precum Iuliu Maniu puteau contrabalansa și chiar tempera pornirile sângeroase ale lui Antonescu. Mareșalul însuși se arătase – înainte de a fi subjugat de Hitler și de visul unui imperiu românesc pe seama URSS – un admirator al Londrei. Manfred von Killinger, reprezentantul Germaniei la București, admitea în noiembrie 1941 că „pătura conducătoare și burghezia română sunt împotriva noastră. Dacă ar fi după mine, aș turna gaz peste toată burghezimea românească."[197] Așa cum scrie Timothy Snyder, „politica românească a fost ca evreii să fie uciși atâta vreme cât aceștia reprezentau o minoritate care putea fi eliminată pe parcursul războiului fără ca acest lucru să aibă consecințe politice majore".[198] Acum, când Aliații aflaseră despre crimele naziste și anunțau – prin vocea lui Cordell Hull, secretarul de stat american – că ele nu vor rămâne nepedepsite după război, „consecințele politice majore" deveneau inevitabile. Antonescu încerca să ascundă politica sa genocidală din intervalul 1941–1942; așa se face că, în 1943, nu a mai cedat insistențelor lui Hitler de a-i trimite la moarte pe evrei. Diplomatul Constantin Karadja, născut într-o familie aristocratică otomano-suedeză, în Olanda, și naturalizat român prin căsătorie, a putut salva un număr de peste 50 000 de evrei din Franța, Germania, Italia, Grecia, Ungaria și România, asigurîndu-le acestora, în calitatea sa de consul la Berlin și apoi de șef al secției consulare MAE, documente de călătorie cu observația *Bon pour se rendre en Roumanie* – documente pe care a refuzat să ștampileze cu avertismenul „Evreu" (folosind în schimb un x care nu putea fi detectat decât de partea română).[199] În decembrie 1942, Manfred von Killinger transmitea cu indignare la Berlin faptul că Antonescu ar fi dispus să permită plecarea în Palestina,

Siria și Iran, prin porturile Constanța și Brăila, a circa 80 000 de evrei, contra unei sume de 200 000 de lei de persoană.[200] Adolf Eichmann (în numele Biroului Central de Securitate al Reichului) și Martin Luther (în numele Ministerului de Externe german), ambii participanți la Conferința de la Wannsee, s-au implicat în blocarea acestui plan, oprind transporturile din România spre Palestina în cursul lui 1943. Călătoria pe mare între Constanța și Tel Aviv sau Haifa era, oricum, foarte riscantă, producând tragedii care sunt parte componentă a Holocaustului. În 24 februarie 1942, nava *Struma* a fost torpilată de un submarin sovietic în Marea Neagră, după ce 763 de refugiați evrei – plecați spre Palestina din Constanța după așteptări înfrigurate și mite uriașe – au fost întorși din drum de la Istanbul de britanici.[201] Un singur pasager a supraviețuit.

În aceeași perioadă, Radu Lecca, cel care era responsabilul român pentru „problema evreiască", a descoperit suveranitatea statului român, simțindu-se ofensat de modul arogant în care fusese tratat de von Ribbentrop la Berlin. Agățându-se de acest pretext, el va tărăgăna demersurile pentru transportul evreilor români la Bełżec și Auschwitz.[202] Un rol important l-au jucat și demersurile rabinului-șef Alexandru Șafran și ale avocatului Wilhelm Filderman, care vor reuși să susțină punctul de vedere al evreilor în fața autorităților române și, pe cât era posibil, al comunității internaționale. Ei au fost sprijiniți și de nunțiul papal la București, arhiepiscopul Andrea Cassulo, care va interveni în mai multe rânduri la Antonescu pentru a opri deportările în Transnistria.[203] Deși acțiunile sale din 1941 nu vor avea efecte – și în ciuda faptului că era interesat cu precădere de evreii convertiți la creștinism –, faptul că masacrele antisemite ale românilor erau cunoscute în cancelariile străine îl va influența pe Antonescu din momentul în care va înțelege că Germania pierde războiul. Funcționarii români simțeau nevoia să ia distanță față de mareșal pe măsură ce prăbușirea acestuia devenea inevitabilă. Aflat în România, fratele lui Hermann Göring, Albert – un

personaj mult mai decent decât fratele său –, spusese pe 6 aprilie 1944, la Curtici, că „singura salvare a românilor rămâne ca Domnul Mareşal Antonescu să plece de la conducerea ţării", considerându-l pe acesta vinovat de corupţie, iresponsabilitate şi incompetenţă. Pentru a îndulci nota de spionaj în care consemnaseră spusele lui Albert Göring, poliţiştii români vor susţine că acesta era beat („puţin turmentat de băutură").[204]

Un alt factor important pentru salvarea evreilor din Vechiul Regat românesc va fi poziţia geografică a ţării: apropierea rapidă a trupelor sovietice, trecerea României de partea Aliaţilor în august 1944 şi distanţa faţă de Germania nu îi vor mai permite lui Hitler – care era obligat să se concentreze pe zona de ciocnire directă cu Stalin dintre Polonia şi Ungaria – să disperseze trupe pentru a aplica Soluţia Finală în România. Evreii transilvăneni, aflaţi sub administraţie maghiară, nu vor avea aceeaşi şansă. Concomitent cu planurile româneşti pentru debarcarea lui Antonescu, în perioada mai–iunie 1944, peste 130 000 de evrei din nordul Transilvaniei – zonă care fusese cedată Ungariei – vor sfârşi la Auschwitz.[205]

Partea a III-a

Soluția Finală. Holocaustul prin monoxid de carbon și Zyklon B

Capitolul VII

Arheologia Soluției Finale

Programele de exterminare din Reich. *Aktion* T4. Uciderea copiilor și a bolnavilor

În iulie 1939, Adolf Hitler a creat – sub autoritatea sa directă, prin intermediul Cancelariei Führerului – un program destinat uciderii copiilor considerați „nedemni de viață". El a răspuns astfel solicitării unui părinte care dorea eutanasierea propriului fiu, afectat de un handicap sever. Hitler nu s-a limitat la autorizarea uciderii, dovedind un interes straniu în privința acestui subiect: șeful Cancelariei sale, Philipp Bouhler, s-a ocupat direct de eutanasierea copilului bolnav, alături de doctorul personal al Führerului, Karl Brandt.[1] Mulțumit de rezultat, conducătorul celui de-al Treilea Reich a decis aproape imediat lansarea unui vast program de crime similare. Acesta era deja în pregătire în august 1939, când moașele și medicii din Germania primeau sarcina să raporteze copiii cu malformații congenitale, retard și alte probleme grave de sănătate.

Trebuie spus aici, de altfel, că toate proiectele de exterminare naziste – având ca apogeu Holocaustul – au plecat din biroul lui Hitler, prin intermediul unei mecanism de coordonare care evita abordarea frontală a instituțiilor tradiționale ale statului german, pe care complicii lui Hitler mai degrabă le-au parazitat cu răbdare și eficiență, implicându-le în final pe deplin în crimele lor. Führerul a început să-și ucidă cetățenii cu afecțiuni cronice, folosindu-l în acest scop pe Bouhler, un nazist de carieră adus în cancelaria sa pentru a coordona afacerile de partid. Acesta

răspundea exclusiv în fața lui. Ulterior, Himmler va prelua de la Bouhler programele de anihilare, care au fost extinse treptat pentru a cuprinde toți evreii din Europa. Și SS era la origine o structură privată, menită să-l apere și să-l servească numai pe Führer; deși a fost inclus în statul german, a primit toate atribuitele puterii și și-a subordonat poliția și serviciile secrete, SS a continuat să se considere în totalitate la dispoziția capriciilor Führerului, inclusiv când acesta și-a dorit să ucidă copii, bolnavi sau evrei. Pentru a putea masca faptul că toate crimele erau concepute și ordonate de el, Hitler nu a interacționat direct cu vechile structuri ale statului – prea birocratizate și dispuse să lase urme – când a simțit nevoia să ucidă; el a folosit ca interfață de protecție personaje precum Bouhler și Himmler, care erau simultan valeții săi personali și personalități cu o mare putere formală și informală în statul nazificat.

Decizia lui Hitler de a-i eutanasia forțat pe copiii bolnavi venea pe un teren ideologic îndelung explorat de naziști, care se inspirau din teorii medicale la modă. Doctorul Alfred Hoche de la Universitatea din Freiburg consacrase de mulți ani formula „viață nedemnă de viață“ – preluată ulterior de Hitler – în lucrarea *Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Leben* (*Permisiunea de a distruge viața nedemnă de viață*). În 1935, doctorul Karl Knab scria în *Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift*: „Avem în fața noastră, în aceste aziluri, ruine spirituale, al căror număr nu e neînsemnat și care nu răspund eforturilor noastre terapeutice – pe lângă idioți de cel mai jos nivel; stofă de pacient care, ca simplu balast generator de costuri, ar trebui eradicat prin uciderea nedureroasă, ceea ce este justificabil în termenii politicii financiare de autoconservare a unei națiuni care luptă pentru însăși existența sa“.[2] Un alt medic, Hermann Pfannmüller, pleda pentru izolarea în lagăre a „alcoolicilor asociali, apaticilor, paraziților refractari și a leneșilor“.[3] Pfannmüller este, de altfel, unul dintre personajele care ilustrează cel mai bine legătura organică dintre nazism,

eugenism, sterilizare forțată și „igienă rasială". Psihiatru și neurolog, Hermann Pfannmüller era membru al NSDAP încă din 1922. El se ocupase din 1936 de programul nazist de sterilizare forțată, apoi devenise, din 1939, unul dintre medicii care decideau eutanasierea forțată a pacienților. În calitate de director al Institutului Psihiatric Eglfing-Haar, Pfannmüller a ordonat, începând cu 1940, omorârea a peste 300 de copii. Alți 440 de pacienți au fost lichidați de Pfannmüller prin supradoze de medicamente și prin înfometare.[4] „Pentru mine este de nesuportat ideea că cei mai buni, floarea tineretului nostru, trebuie să-și piardă viața pe front pentru ca aceia slabi de minte și elementele asociale iresponsabile să ducă o viață confortabilă într-un azil", spunea Pfannmüller pentru a-și explica acțiunile.[5]

Profitând de o astfel de legitimare asigurată de medici, Führerul a semnat în octombrie 1939 un decret (antedatat 1 septembrie, pentru a putea fi asociat cu începutul războiului, deci cu nevoia de a ușura efortul depus de societatea germană) prin care Bouhler, omul său de încredere din Cancelarie, precum și doctorul Brandt deveneau responsabili pentru programul secret *Aktion* T4. Acest program urmărea ca pacienții cu un „diagnostic critic", considerați „incurabili" în urma unei evaluări făcute de mai mulți medici, să poată beneficia de o „moarte din milă".[6] Trei doctori decideau – prin unanimitate – uciderea copiilor, deși nu îi consultau medical pe aceștia și nu aveau acces la dosarul lor, bazându-se doar pe chestionarul completat de moașă. *Aktion* T4 (denumire care provine de la un birou din Tiergartenstraße 4, de unde era condusă operațiunea) nu se va limita la copii, extinzându-se rapid la toate categoriile de vârstă. Hitler își exprimase dezgustul pentru oamenii în toată firea care „se murdăresc tot timpul singuri" și „își pun excremente în gură ca și cum ar fi mâncare", oferindu-i ca exemple pentru „viața nedemnă de viață".[7] Ca atare, Führerul solicitase – încă din vara lui 1939 – dublarea proiectului de omorâre a nou-născuților cu un program dedicat adulților. Din 21 septembrie 1939, toți

pacienții cu internări mai vechi de cinci ani sau care nu erau arieni trebuiau declarați; 40 de medici erau implicați în decizia privind condamnarea acestora la moarte. Dacă inițial, pentru copii, se apelase la injecții cu soluții letale (morfină) și la supradoze de medicamente, monoxidul de carbon va fi preferat pentru lichidarea adulților.[8] Și criteriile de eutanasiere se vor extinde pe nesimțite dinspre probleme mentale, epileptice etc. înspre incapacitatea de muncă a pacienților, costurile tratamentului sau rasa celor bolnavi.[9] Viktor Brack, un fost șofer din SS angajat de Hitler, a preluat sarcinile practice ale *Aktion* T4 în calitate de adjunct al lui Philipp Bouhler – ocupat cu conducerea Cancelariei din Berlin – și a început să se intereseze de soluția gazării. Aceasta îi fusese sugerată ca optimă de Arthur Nebe, șeful *Kriminalpolizei* (Kripo), care își pusese la lucru chimiștii din subordine.[10] Dacă în timpul nopții – susțineau aceștia – într-un salon cu pacienți ar fi fost eliberat monoxid de carbon îmbuteliat, la scurt timp pacienții indezirabili ar fi fost morți.[11]

Un experiment decisiv a avut loc în decembrie 1939 sau în ianuarie 1940, într-o închisoare din Brandenburg an der Havel, în apropiere de Berlin, care a devenit primul centru de lichidare al lui Hitler. Aici a fost construită, în premieră, o cameră falsă de dușuri, cu lungimea de cinci metri și înălțimea de trei metri, dotată cu o țeavă perforată prin care gazul era eliberat în interior. Un întreg contingent de lideri naziști a asistat la demonstrația coordonată de doctorul lui Hitler, care își propunea să probeze superioritatea uciderii cu gaz față de cea prin injectare. Mai mulți pacienți cu probleme psihice, aduși special pentru demonstrație, au fost omorâți cu injecții chimice. Apoi opt bărbați au fost introduși în dușul fals, aceștia fiind gazați sub privirile audienței, care le urmărea agonia printr-un mic geam instalat în acest scop.[12]

Satisfăcuți de succesul acțiunii, Philipp Bouhler, doctorul Karl Brandt și fostul șofer Viktor Brack au organizat alte cinci centre de eutanasiere, pe lângă cel din Brandenburg (care va

fi operațional doar până în septembrie 1940): Grafeneck (activ din ianuarie până în decembrie 1940), Hartheim (Austria; 1940–1944), Sonnenstein (1940–1943), Bernburg (1940–1943) și Hadamar (1940–1941).[13] Procedura stabilită acum pentru ucidere va fi preluată în mare măsură la Auschwitz, singura diferență constând în gazul utilizat (Zyklon B granulat, nu monoxid de carbon): pacienții erau gazați în dușurile false imediat după sosire, dușul fiind prezentat ca un demers firesc în cursul procedurilor de internare; ei erau verificați în gură după moarte, în căutarea dinților de aur, care le erau smulși; în final, cadavrele erau arse în cuptoare instalate special, dispărând fără urmă.[14] Doctorul Arthur Schreck, ai cărui pacienți erau uciși în cadrul programului de eutanasiere, a povestit cum decurgea o execuție într-un centru de gazare din Reich:

> M-am uitat prin ușile deschise ale camerei de gazare. Am văzut 50 sau 60 de cadavre, în toate pozițiile, unele căzute pe scaune sau bănci, altele așternute pe jos. Toți erau bărbați. [...] La aproximativ 30 de metri de camera de gazare exista un crematoriu uriaș în aer liber. [...] Paznicii au scos cadavrele, două câte două, din camera de gazare [...] și le-au introdus în cuptor. Incinerarea a durat aproximativ un sfert de oră.[15]

Nu mai puțin de 22 de centre de ucidere pentru copiii cu malformații și afecțiuni grave (*Kinderfachabteilung* – saloane ale copiilor) au fost înființate la nivelul Reichului, cel puțin 5 000 de nou-născuți fiind omorâți astfel de medici specializați pe parcursul programului. În „Salonul copiilor“ din Brandenburg, de pildă, au fost eutanasiați 147 de copii.[16] Părinții erau de obicei convinși să își cedeze copiii pentru tratament, aflând ulterior că muriseră din motive naturale. Dacă se opuneau, ei puteau fi stimulați financiar sau, dimpotrivă, amenințați cu pierderea drepturilor părintești.[17] Micuțul Jürgen Weise, născut pe 5 iunie

1941 la Bad Polzin, într-o maternitate *Lebensborn*, a fost declarat „necorespunzător“ de către medici, fiind transportat la Brandenburg și ucis în februarie 1942, la vârsta de opt luni, după ce a fost tranchilizat și lăsat să flămânzească.[18]

Din iulie 1940, toți pacienții evrei din Germania – indiferent de afecțiune și fără un triaj medical – au început să fie gazați.[19] În registrele lui Irmfried Eberl, care conducea centrul din Brandenburg, pacienții exterminați erau notați în trei categorii: bărbați, femei și, distinct, evrei. Colectați din diferite regiuni, aceștia erau transportați în centrul cel mai apropiat și erau gazați imediat. În acte, evreii uciși erau consemnați inițial ca „transferați în Guvernământul General“; ulterior, pentru a le încasa în continuare indemnizațiile de hrană, va fi inventat un sanatoriu fictiv în Chełm (Guvernământul General), unde aceștia erau tratați pe hârtie.[20]

O companie specială, *Gekrat* (*Gemeinnützige Krankentransport GmbH*, „Ambulanța Caritabilă“), se ocupa de transportarea bolnavilor spre centrele de gazare. Familiile victimelor „ariene“ puteau revendica cenușa celui dispărut, care le era expediată de la o adresă falsă (Crematoriul II Wiesbaden). În fapt, cenușa trimisă nu mai aparținea cuiva anume, fiind amestecată cu restul corpurilor arse în ziua respectivă. O vastă rețea de înșelătorie menținea aparențele: decesele erau atribuite unei cauze naturale, care era aleasă prin variație statistică; locul decesului era falsificat, pentru ca în fiecare sanatoriu să se mențină un număr credibil de morți; în cazul evreilor, contabilii se asigurau că în acte pacienții uciși încă trăiesc și primesc rații de hrană și medicamente.[21] În ciuda acestor eforturi, zvonurile circulau repede chiar și în Germania nazistă. O femeie care își pierduse ambele surori, în mod misterios, în centrul din Sonnenstein, a depus eforturi insistente pentru a afla dacă acestea fuseseră eutanasiate: „Nu îmi pot găsi pacea decât dacă aș putea fi sigură că o lege a Reichului permite cruțarea ființelor umane de bolile lor incurabile“, le-a scris ea coordonatorilor centrului. După mai

multe deliberări, naziștii au decis că femeia putea fi înștiințată verbal de existența eutanasierilor *dacă* se dovedea „politic ireproșabilă" și, mai ales, „dacă nu are legături cu biserica".[22]

Programul de ucidere a bolnavilor cu probleme psihice a fost extins și în teritoriile poloneze, imediat după ocuparea acestora. Din 22 septembrie 1939 până la începutul lui decembrie, aproape 2000 de pacienți ai spitalului Kocborowo au fost lichidați prin metoda consacrată a împușcării în pădurea Szpęgawsk, unde cadavrele puteau fi ascunse în gropi comune. Și în pădurea Piasnitzer și-au găsit sfârșitul aproape 10000 de bolnavi.[23] Din noiembrie 1939 se va trece însă și în fosta Polonie la metoda gazării, după ce chimistul SS August Becker a improvizat în Fortul VII din Poznań o cameră de lichidare cu monoxid de carbon.[24] Pe 13 decembrie 1939, Himmler va asista la una dintre gazările pacienților din Warthegau în Fortul VII.[25]

Din 1940, în această regiune din vestul Poloniei – inclusă între timp în Reich – își va face apariția grupul mobil de lichidare al SS-istului Herbert Lange, care utiliza un camion de gazare cu monoxid de carbon îmbuteliat (*Gaswagen*). Lange intrase în acțiune, în premieră, pe 7 decembrie 1939, când gazase bolnavii psihic polonezi din Gniezno.[26] SS-*Sonderkommando* Lange s-a perindat câteva luni între spitalele din Warthegau, suind mii de bolnavi în mașina inscripționată cu o denumire de firmă fictivă (Compania de Cafea a Kaiserului) și dispensându-se de cadavre în gropi comune săpate în păduri.[27] Lange a experimentat această metodă de ucidere în lagărul de la Działdowo (devenit Soldau după anexarea de către Reich), loc în care erau concentrați deținuți polonezi și evrei.

Din 1941, SS-*Sonderkommando* Lange a trecut de la executarea bolnavilor la cea a evreilor, răspunzând noilor dorințe ale Führerului. În octombrie 1941, duba de gazare a lui Herbert Lange s-a prezentat la un cămin de bătrâni din Kalisz (între Łódź și Poznań) de unde a ridicat 50 de evrei, pe care i-a ucis.[28] Camionul cu monoxid de carbon a fost utilizat în noiembrie

1941 pentru lichidarea deținuților evrei din lagărul Koźminek, din aceeași gubernie Kalisz.[29] La o lună distanță, în decembrie 1941, Lange se va stabili la Chełmno, pentru a conduce primul centru nazist de exterminare din cadrul Soluției Finale. Doctrina nazistă îndreptată împotriva celor cu afecțiuni psihice va fi pusă în practică și după lansarea Operațiunii Barbarossa, când *Einsatzgruppen* au dezlănțuit o campanie nebunească de exterminare împotriva a circa 10 000 de pacienți din URSS, pe care i-au vânat de pe cai, i-au aruncat în aer, i-au împușcat, otrăvit și pe care i-au lăsat să înghețe dezbrăcați.[30]

Existența programului de ucidere al lui Hitler a devenit relativ cunoscută în Germania la sfârșitul lui 1940 și începutul lui 1941, acesta fiind contestat nu doar în mediile religioase, dar chiar și de unii naziști. O aristocrată bine situată în NSDAP, Else von Löwis, s-a revoltat împotriva crimelor care se petreceau în centrul de gazare din Grafeneck, lângă care locuia. Într-o scrisoare de protest din noiembrie 1940, ea îi explica soției președintelui Tribunalului Partidului Nazist că bolnavii uciși la Grafeneck nu erau niște doar „imbecili perfecți", așa cum fusese asigurată în cursul unei reuniuni naziste din Stuttgart: erau oameni cu „sclipiri de conștiință". În plus, scria ea, toți locuitorii din regiune știau unde merg transporturile ciudate cu pacienți, după sosirea cărora „noaptea, fumul se ridică din hornul crematoriului" – ceea ce putea afecta popularitatea Führerului.[31] Pus la curent cu nemulțumirile, Heinrich Himmler sugera într-o scrisoare adresată lui Viktor Brack închiderea centrului de gazare de la Grafeneck: „Am auzit că există o mare agitație în Alpii șvabi din cauza Institutului Grafeneck. Populația recunoaște autobuzele SS-ului și crede că știe ce se întâmplă acolo cu crematoriul care fumegă constant. Ceea ce se petrece acolo ar trebui să fie ținut secret – și totuși nu mai este. În plus, se înregistrează cea mai proastă atmosferă posibilă și, în opinia mea, rămâne doar să se renunțe la utilizarea instituției din acest loc."[32] Pe lângă Grafeneck, și centrul din Brandenburg a fost

închis pentru a liniști situația. Alte centre de exterminare au fost însă inaugurate la Bernburg și Hadamar.[33]

Lovitura decisivă pentru Hitler și Himmler a venit pe 3 august 1941, când episcopul Clemens August Graf von Galen din Münster a atacat violent regimul nazist într-o predică dedicată Acțiunii T4. Predica era, în fapt, un rechizitoriu extrem de avizat, plin de detalii privind programul de exterminare – detalii care nu puteau veni decât din partea unor catolici care fuseseră obligați să asiste la crime. (Himmler se va plânge de altfel, în iunie 1939, de faptul că „partea luterană a populației înțelege mai bine lupta și misiunea SS-ului decât partea catolică".)[34] „De câteva luni", spunea episcopul von Galen,

> auzim rapoarte conform cărora, la ordinele Berlinului, pacienții din azilurile psihiatrice care sunt bolnavi de mult timp și pot părea incurabili, sunt eliminați în mod forțat. Apoi, după un timp scurt, rudele sunt informate în mod regulat că corpul lor a fost ars și cenușa le poate fi livrată. Există o suspiciune generală, care se apropie de certitudine, că aceste frecvente decese neașteptate ale bolnavilor mintal nu apar de la sine, ci sunt provocate în mod deliberat, că este urmată doctrina conform căreia se poate distruge așa-numita „viață fără valoare"... Sunt informat, în mod credibil, că sunt întocmite liste și în azilurile din provincia Westfalia cu acei pacienți care urmează să fie luați ca așa-zișI „camarazi naționali neproductivi" și care urmează să fie uciși. Primul transport a părăsit azilul Marienthal de lângă Münster săptămâna trecută. Bărbați și femei ai Germaniei, Secțiunea 211 din Codul penal al Reichului este încă valabilă. Aceasta spune: „Cel care ucide în mod deliberat o altă persoană va fi pedepsit cu moartea pentru crimă dacă uciderea este premeditată". [...] Acei pacienți care sunt destinați uciderii sunt transportați departe de casă, într-un azil îndepărtat, probabil pentru a-i proteja pe cei care-i ucid în mod deliberat pe acești oameni sărmani, membri

ai familiilor noastre... Unele boli sunt apoi sugerate drept cauză a morții. Deoarece cadavrul a fost ars imediat, rudele și poliția penală nu pot stabili dacă boala a fost reală și care a fost cauza morții.[35]

La trei săptămâni distanță de la această predică, Führerul a fost obligat să cedeze și să oprească oficial programul T4.[36] Crimele au continuat totuși în spitale – inclusiv împotriva copiilor.

Conform datelor disponibile după război, s-a estimat că programul T4 făcuse deja 70 000 de victime până în august 1941. Adăugând și cifrele din Polonia, Hitler ar fi ucis în jur de 90 000 de pacienți cu afecțiuni psihice. Ulterior, Michael Burleigh va demonstra, utilizând noi dovezi de arhivă, că în al Treilea Reich au fost exterminați, cu larga complicitate a medicilor, 200 000 de bolnavi.[37]

Mutarea programului de exterminare în lagăre: *Aktion* 14f13

Încă din primăvara lui 1941, programul de eutanasiere desfășurat în Reich sub egida Cancelariei Führerului a făcut un pas decisiv spre imperiul lagărelor lui Himmler. Liderul SS considera că metodele perfecționate în cadrul *Aktion* T4 ar putea fi folosite pentru lichidarea deținuților care reușeau să supraviețuiască în *Arbeitslager*, deși erau bolnavi, bătrâni și nu mai dădeau randament. În acest scop, el a discutat cu Philipp Bouhler pentru a prelua o parte din personal și din tehnologia de ucidere dezvoltată în cursul programului T4. S-a dovedit un moment prielnic pentru intențiile sale, sincronizându-se cu decizia lui Hitler din 24 august 1941 de a suspenda crimele din Reich. Așa s-a născut *Aktion* 14f13, prin intermediul căreia prizonierii din lagăre primeau, în limbajul codificat nazist, „*Sonderbehandlung* 14f13“, („tratamentul special 14f13“): erau, cu alte cuvinte, uciși.

Experții în exterminare ai Cancelariei Führerului vor începe pe inspectarea lagărelor SS, supervizând selectarea victimelor care urmau să fie lichidate în centrele din Reich. Cel puțin 12 medici din programul T4 au fost trimiși în vizite de evaluare în lagărele lui Himmler. Toți erau naziști cu carnet, iar unii dintre ei făceau parte din SS sau din SA. Una dintre primele vizite de acest gen a fost cea efectuată de doctorul Friedrich Mennecke în lagărul Sachsenhausen-Oranienburg, la începutul lui aprilie 1941. În scrisorile trimise către soția sa – pe care o numea, cu afecțiune, *Mutti* –, el își descria munca de selectare a pacienților drept „foarte, foarte interesantă".[38] Câteva luni mai târziu, un contingent din personalul T4 a început să fie transferat discret spre Minsk: din partea SS-iștilor implicați în Holocaustul din țările baltice veneau către Cancelaria Führerului solicitări pentru chimiști și dube de gazare.[39]

La acest punct, mai erau încă funcționale în Reich centrele de ucidere din Sonnenstein, Bernburg, Hartheim și Hadamar. Uciderile din programul 14f13 aveau loc la Bernburg și Sonnenstein (până în 1943), respectiv la Hartheim (până în 1944).[40] Pe 28 iulie 1941, circa 575 de prizonieri de la Auschwitz au fost omorâți prin noua metodă nazistă de gazare. Ei au fost anunțați că urmează să plece la tratament în Germania, unii oferindu-se chiar voluntari. (*Kapos*, căpeteniile batalioanelor de muncă, care erau mai bine informați și aflaseră zvonuri despre eutanasieri, au făcut tot ce le-a stat în putere pentru a nu fi aleși; totuși, doi dintre ei, care nu mai erau pe planul gardienilor, aveau să fie trimiși la „tratament".) Uciderea s-a făcut în centrul din Sonnenstein (Danzig), ceea ce ne confruntă cu un paradox: primul tren al morții către camerele de gazare a circulat *dinspre* Auschwitz *spre* Reich.[41] Totuși, după cum vom vedea, se făceau deja pregătiri pentru a transforma lagărul din Silezia într-o imensă facilitate de exterminare. Lansarea *Aktion* 14f13 a coincis cu sosirea unui val de prizonieri sovietici în rețeaua de concentrare SS în primele luni ale războiului împotriva URSS. Pentru a pregăti

primirea acestora, SS-*Sturmbannführer* Karl Bischoff a ajuns la Auschwitz pe 1 octombrie 1941, cu misiunea de a ridica un nou lagăr, mult mai mare, la Birkenau. El va cere și construirea unui nou crematoriu – cu instalații de gazare aferente – în vechiul lagăr.[42]

Transferul naziștilor care conduseseră programul T4 spre imperiul lagărelor SS din Est va avea o importanță majoră în istoria Soluției Finale, pentru că acești „experți" vor organiza și vor conduce primele centre de exterminare definitorii pentru Holocaust. Personaje precum Horst Schumann, Irmfried Eberl, Christian Wirth, Herbert Lange sau Franz Stangl coordonaseră uciderea bolnavilor în centrele din Reich (sau, în cazul lui Lange, în duba experimentală de gazare), iar acum erau trimiși să-și utilizeze cunoștințele în vederea „curățării" Estului de evrei. Franz Stangl, care lucrase în centrele de ucidere din Hartheim și Bernburg, a condus lagărul de exterminare Sobibór, apoi pe cel de la Treblinka. Stangl avusese șansa să părăsească definitiv programul T4, primind opțiunea de a lucra în Linz, pentru Gestapo. El a ales, în schimb, să meargă la Lublin și să organizeze împreună cu Odilo Globočnik operațiunea de exterminare a evreilor polonezi (*Aktion Reinhard*).[43] Franz Reichleitner, care activase în centrul de gazare de la Hartheim, a preluat de la Stangl conducerea lagărului Sobibór.[44] Și Christian Wirth, poreclit *Christian der Grausame* (Cristian cel Crud), dirijase o perioadă centrul de eutanasiere din Hartheim. Wirth se remarcase în Primul Război Mondial, primind Crucea de Fier pentru bravură; acest lucru a trecut în plan secund pregătirea sa modestă – lucrase ca dulgher înainte de a intra în poliție. Obiectivul lui era să scape de „gurile inutile" ale bolnavilor. Respingea orice intervenție motivată de caritate, spunând că aceste forme de slăbiciune „îl fac să vomite".[45] La începutul activității sale la Hartheim, le ținuse angajaților următorul discurs: „Ca șef, eu sunt responsabil pentru fiecare lucru. Trebuie să construim aici un crematoriu pentru a arde pacienții psihiatrici din Austria.

Ei sunt aleși de cinci medici care examinează bolnavii pentru a stabili ceea ce poate sau nu poate fi salvat. Ceea ce nu poate fi salvat intră în crematoriu și va fi ars. Pacienții psihiatrici sunt o povară pentru Germania și vrem doar oameni sănătoși. Pacienții psihiatrici sunt o povară pentru stat. Anumiți bărbați vor fi aleși să lucreze în crematoriu. Mai presus de orice, deviza este tăcerea sau pedeapsa cu moartea. Cine nu reușește să respecte această tăcere va ajunge într-un lagăr de concentrare sau va fi împușcat."[46] Pe Christian Wirth îl vom regăsi peste puțin timp în fruntea lagărului de la Bełżec, apoi la conducerea tuturor centrelor de ucidere implicate în Holocaustul polonez.

Doctorul Horst Schumann, obsedat de tehnica sterilizării prin iradiere, a condus centrele de lichidare Sonnenstein și Grafeneck.[47] În contextul opririi Acțiunii T4, din 28 iulie 1941 Schumann a început să lucreze în spitalul femeilor din Auschwitz, experimentând iradierea cu raze X a organelor genitale în vederea sterilizării forțate, care era sinonimă cu o condamnare la moarte în dureri înfiorătoare, uneori „ușurată" prin gazarea imediată.

Irmfried Eberl, directorul centrului de gazare T4 din Bernburg, va conduce lagărul de exterminare de la Treblinka. Eberl era pasionat de munca de exterminare și insista – în ciuda poziției sale de conducere – să fie cel care deschidea valva menită să elibereze monoxidul de carbon în camera de ucidere, comparând această muncă de curmare a „vieții nedemne de viață" cu activitatea unui grădinar care elimină buruienile.[48] Faptul că era psihotic va deveni evident la Treblinka, unde, în mandatul său, se va înregistra unul dintre cele mai sumbre episoade ale Holocaustului – munți de cadavre în descompunere, al căror miros se simțea de la zece kilometri distanță. Pentru a se destinde, Eberl obliga evreicele care urmau să fie gazate să danseze dezbrăcate pe mese.[49]

Echipa T4 va fi păstrată unită și după exterminarea evreilor polonezi. Sub conducerea lui Christian Wirth și Odilo

Globočnik, ea va fi detașată în Italia, cu scopul de a organiza aici lagăre de concentrare, dar și un centru de tortură, interogare și exterminare (Risiera di San Sabba), dotat inclusiv cu o camionetă de gazare. După cum vom vedea, e posibil ca la acest punct Himmler să-și fi dorit ca asasinii din Polonia să moară în luptă.

Cancelaria Führerului va fi implicată decisiv în creionarea tehnicilor de ucidere specifice Soluției Finale. Când Odilo Globočnik – șeful SS din districtul Lublin, locul unde vor fi construite majoritatea lagărelor de exterminare – va primi de la Himmler, în vara lui 1941, ordinul de a pregăti anihilarea evreilor polonezi, el va prelua personalul proiectului T4, pe care Cancelaria Führerului avea tot interesul să îl păstreze activ după sistarea schemei de eutanasiere forțată a bolnavilor din Reich. Chimiștii August Becker și Albert Widmann vor fi utilizați de SS în experimentele privind uciderile în masă care vor contura Soluția Finală, iar grupul lui Herbert Lange va trece de la uciderea pacienților din fostele teritorii poloneze la coordonarea crimelor de la Chełmno – primul centru de exterminare a evreilor.[50] În toamna lui 1941, Lange îi mărturisea unui colaborator care era noua sa însărcinare: „Am ordine să creez o unitate specială la Chełmo. Ni se vor alătura alți oameni și membri ai poliției din Litzmannstadt. Avem de îndeplinit o misiune dificilă, dar importantă."[51]

Philipp Bouhler și Viktor Brack au călătorit în septembrie 1941 la Lublin, unde Odilo Globočnik căuta soluții tehnice pentru lansarea Soluției Finale. Un loc pe care l-au vizitat a fost tocmai viitorul centru de exterminare de la Bełżec. În lunile următoare, decisive pentru schițarea mecanismul de distrugere a evreilor din Europa, mai mulți membri ai proiectului T4 vor ajunge la Lublin: printre aceștia se aflau Christian Wirth și chimistul Helmut Kallmeyer. După ce infrastructura de lichidare din Guvernământul General va fi pregătită, cel puțin 19 componenți ai echipei T4 vor fi distribuiți la Treblinka, Bełżec și Sobibór.[52]

Deportările din Reich

Mai multe fire narative separate se întretaie în toamna lui 1941, când Soluția Finală începe să se contureze, SS îndreptându-se spre *Endlösung der Judenfrage* și pe alte direcții decât cea deschisă de Cancelaria Führerului. Așa cum am văzut, multă vreme Himmler, Heydrich și Eichmann testaseră diferite scenarii de „curățare de evrei" a Germaniei – prin emigrare voluntară, emigrare forțată și deportare. Toate eșuaseră – mai ales deportarea, care provocase haos, mizerie și suferințe cumplite în Polonia. O situație critică era generată de schimbările de frontieră provocate de reîmpărțirea Europei și de războaiele declanșate de Hitler: diferite regiuni din Cehoslovacia, Polonia, Ucraina, România, Ungaria, Iugoslavia treceau peste noapte de la o națiune la alta – și noile autorități profitau de dezorganizare pentru a încerca să-și mute evreii în teritorii din state mai vulnerabile (primele masacre de mari dimensiuni, precum cel din Camenița Podoliei, așa au apărut).

În Polonia, ghetoizarea evreilor s-a desfășurat inegal, începând cu toamna lui 1939, cunoscând momente de vârf în primăvara (Łódź) sau toamna (Varșovia) lui 1940. Acest proces crease deja o penurie de alimente, care – pentru naziști precum Alexander Palfinger, conducătorul adjunct al ghetoului din Łódź – reprezenta o oportunitate de exterminare prin înfometare. Alte voci din SS, precum cea a lui Rolf-Heinz Höppner, sugerau că o lichidare rapidă ar fi fost o soluție mai umană decât foametea: „Există pericolul ca în această iarnă să nu poată fi hrăniți toți evreii", îi scria el lui Eichmann.

> Ar trebui să judecăm cinstit dacă cea mai umană soluție nu ar fi să terminăm cu toți evreii care nu sunt apți de muncă, cu ajutorul unei soluții care să acționeze rapid. Oricum, ar fi mai plăcut decât să-i lăsăm să moară de foame.[53]

Pentru Himmler, lucrurile s-au agravat în septembrie 1941. Atunci, Hitler, care inițial crezuse că războiul din URSS se va termina rapid și ceruse, în consecință, ca deportarea evreilor din Reich să aibă loc *după* înfrângerea lui Stalin, a înțeles probabil că are în față o campanie de lungă durată. El și-a schimbat ordinul: evreii trebuiau alungați imediat din teritoriile germane.[54] Decizia lui Stalin de a muta în Kazahstan și în Siberia 600 000 de *Volksdeutsche* de pe Volga i-a oferit un pretext ideal. Rosenberg se grăbise să anunțe că „îi va face responsabili pe evreii din Europa Centrală" pentru această decizie.[55] El îi ceruse lui Hitler deportarea imediată a „tuturor evreilor din Europa Centrală" – și avusese câștig de cauză pe 17 septembrie 1941.[56]

Himmler a avut nevoie de o lună pentru a se organiza; a trecut la acțiune pe 15 octombrie 1941, reușind să transfere 20 000 de evrei din Viena, Praga, Berlin, Hamburg etc. în ghetoul din Łódź.[57] Din noiembrie 1941, înțelegând că situația din Łódź nu mai permite noi sosiri (inițial, el dorise să aducă aici 60 000 de evrei și de romi), Himmler a găsit o nouă soluție: utilizarea teritoriilor cucerite de Wehrmacht în URSS pentru deportări. În consecință, noile transporturi din Reich vor pleca spre Minsk, Kaunas și Riga, operațiunea oprindu-se în februarie 1942, când șeful SS îi putea raporta Führerului 58 000 de deportări. Carl Friedrich Goerdeler, unul dintre liderii conspirației împotriva lui Hitler, viitor cancelar al Germaniei în cazul în care tentativa de asasinat din iulie 1944 ar fi reușit, a asistat pe 19 și 27 ianuarie 1942 la evacuarea evreilor din Leipzig:

> Afară era ger, minus 15–20 de grade Celsius. Evreii erau obligați să predea hainele de lână. (...) Au fost încărcați în vagoane deschise, bărbați, femei și copii. În acel transport se afla și o femeie în vârstă de 64 de ani al cărei frate, profesor la Universitatea din Leipzig, fusese rănit grav în Primul Război Mondial și fusese decorat cu medalia pentru curaj extraordinar. Au fost trimiși spre Est în vagoane pentru

> transportul vitelor. (...) Sufletul se înspăimântă când te gândești la inimile taților și mamelor care își vedeau copiii înghețând sub propriii ochi. (...) Asemenea atrocități sunt fără precedent în analele istoriei umane.[58]

Aceste transporturi au un rol important în istoria Soluției Finale. Deși nu erau în teorie trenuri ale morții (transporturi *pentru* lichidare), ele implicau exterminarea din cauza dilemelor pe care le puneau în fața responsabililor naziști din Est. Aceștia trebuiau să găsească loc în ghetouri care erau oricum supra-populate și de nelocuit – și o făceau ucigând. În cazul transportului Berlin–Riga (27 noiembrie 1941 plecare – 30 noiembrie sosire), evreii veniți au fost cei uciși (deși Himmler ordonase, dar cu întârziere: „Transport de evrei din Berlin. Nici o lichidare“).[59] La fel se întâmplase cu evreii din München, Berlin, Frankfurt, Viena și Breslau trimiși la Kaunas între 15 și 23 noiembrie 1941: 5 000 de oameni au fost executați pe loc – acestea fiind de altfel primele transporturi cu lichidare imediată.[60] Execuțiile au avut loc, prin împușcare, în Fortul IX, parte componentă a Fortăreței Kaunas, fiind realizate de *Einsatzkommando 3* condus de Karl Jäger. (Gruparea lui Jäger a ucis pe frontul de est, în cinci luni, 140 000 de evrei.)[61] Raportul crimelor din Kaunas consemna birocratic uciderea a „1 159 de bărbați evrei, 1 600 de femei evreice, 175 de copii evrei. [Total:] 2 934. (Mutați din Berlin, München și Frankfurt a. M.)“, respectiv „639 de bărbați evrei, 1 155 de femei evreice, 152 de copii evrei. [Total:] 2 000. (Mutați din Viena și Breslau)“.[62]

În alte cazuri s-a procedat pe dos: locuitorii mai vechi ai ghetourilor au fost lichidați pentru a le face loc nou-veniților. La Minsk, circa 12 000 de evrei din URSS au avut această soartă pentru a asigura spațiu de cazare unui mare contingent compus din 7 000 de evrei din Hamburg.[63] Evreii sovietici erau executați pe măsură ce SS făcea calcule privind cazarea: într-o primă tranșă, între 7 și 11 noiembrie 1941, au fost împușcați 6 624 de

evrei; după ce s-a constatat că mai era nevoie de spațiu, au mai avut loc 5 000 de execuții pe 20 noiembrie.[64] Pentru a-l liniști pe Hinrich Lohse, guvernatorul din Ostland, în privința numărului mare de evrei care erau trimiși în teritoriile sale, un consilier al lui Rosenberg i-a propus acestuia să construiască camere de gazare pentru exterminarea celor inapți de muncă (într-un final, Polonia va fi preferată în acest sens, în statele baltice Holocaustul fiind unul al gloanțelor, nu al gazelor).[65]

Comandantul nazist din Belarus, Wilhelm Kube – de altfel un antisemit radical, care fusese în trecut demis pentru corupție –, va traversa un episod pasager de empatie față de evreii din Reich deportați la Minsk. El a fost surprins să găsească printre aceștia veterani decorați în Primul Război Mondial: „Am descoperit că printre acești evrei, care se disting de evreii ruși prin curățenia lor personală, sunt și muncitori foarte calificați, care sunt probabil de cinci ori mai productivi decât evreii ruși... Eu sunt cu siguranță puternic și pregătit să ajut la soluționarea problemei evreiești, dar ființele umane care vin din sfera noastră culturală sunt ceva diferit de hoardele de bestii autohtone."[66] În consecință, Kube făcea apel la Berlin „să se ia măsurile necesare" – formula care în limbajul birocrației naziste din Est echivala cu lichidarea – „în cel mai uman mod".[67] Kube l-a numit „porc" pe un polițist care ucisese un evreu și a protestat împotriva modului brutal în care fusese „curățat" ghetoul din Minsk – deși, concomitent, a avut grijă să pună mâna pentru sine pe multe proprietăți evreiești.[68]

Himmler își propusese să facă din Minsk o destinație prioritară de deportare pentru 1942, luând în calcul transporturi de până la 50 000 de evrei din Reich. În octombrie 1941, el a călătorit în Moghilev (Moghilău, Belarus), aflat la 200 de kilometri de Minsk, spre est, ordonând construirea aici a unui crematoriu uriaș, cu 32 de incineratoare.[69] E foarte probabil că acesta (nu Auschwitz) ar fi fost principalul centru de exterminare al evreilor în cazul în care Uniunea Sovietică ar fi fost învinsă. Însă

autoritățile naziste din Belarus, ca și cele din Guvernământul General, îi întârziau planurile lui Himmler. Conducătorul Minskului, Wilhelm Janetzke, l-a avertizat pe Rosenberg că situația din Belarus nu îi permitea să hrănească zeci de mii de evrei. Mai mult, arăta Janetzke în limbajul codat al naziștilor, „alte posibilități" (împușcarea) nu erau disponibile, pentru că pământul era „înghețat până la o adâncime de doi metri". Nu se puteau săpa, cu alte cuvinte, gropi comune. Primăvara îi va rezolva această problemă organizatorică: transporturile și execuțiile vor fi reluate, solul permițând acum îngroparea la adâncime a mii de cadavre.[70]

În căutarea unei Soluții Finale

Campania din URSS i-a oferit lui Hitler spațiul și ocazia pentru a extinde în spirală programul de exterminare. Inițial, el și Himmler considerau că aici va fi centrul Holocaustului – Polonia fiind aleasă pe măsură ce devenea clar că Armata Roșie rezistă. În URSS au început crimele sistematice și la scară mare înfăptuite de *Einsatzgruppen*, dar și lichidările care aveau loc imediat după ce transporturile cu deportați evrei ajungeau la destinație; aici a început exterminarea fără rezerve a femeilor și a copiilor. Tot acum a fost făcut, inclusiv de către Hitler, pasul psihologic către asumarea – în fața lui Himmler cel puțin – a ideii că își dorește uciderea tuturor evreilor europeni. Între vara și în toamna lui 1941, pe măsură ce limitele Holocaustului prin gloanțe se evidențiau din rapoartele comandaților din Est, conducătorul SS a cerut – încurajând inițiativele individuale și locale – identificarea unor soluții mai impersonale, mai „umane" pentru lichidări în masă. Himmler însuși se convinsese că acest lucru este necesar. Conform mărturiei lui Bach-Zelewski, în august 1941 acesta a dorit să asiste la execuția a 100 de persoane, la Minsk. Printre victime se numărau multe femei, care nu au murit pe loc. Lui Himmler i s-a făcut rău privindu-le, și-a pierdut echilibrul,

a fost la un pas de leșin, apoi a început să răcnească la plutonul de execuție, acuzându-și subordonații că trag fără precizie.[71] Deși autorizase inițial uciderea copiilor și a femeilor prin împușcare, șeful SS s-a răzgândit după ce a înțeles că efectele psihologice asupra SS-iștilor erau devastatoare, transformând această „elită ariană" într-o adunătură de alcoolici nevrotici. Interogat după război, Otto Ohlendorf, comandatul *Einsatzgruppe* D (Moldova, Ucraina, Crimeea) a oferit următoarea mărturie:

> Acuzatorul american John Harlan Amen: „Toate victimele, bărbații, femeile și copiii, erau executate în același fel?"
>
> Ohlendorf: „Da, aceasta a fost situația până în primăvara lui 1942. Apoi a sosit un ordin din partea lui Himmler, ca pe viitor femeile și copiii să nu mai fie executați decât prin intermediul camioanelor de gazare."[72]

Pe 31 iulie 1941, la cererea lui Heydrich, Göring – care proclamase deja că „acesta nu este al Doilea Război Mondial, ci Marele Război Rasial"[73] – a semnat un ordin prin care solicita: „Pe lângă sarcina care v-a fost încredințată pe 24 ianuarie 1939, referitoare la soluționarea problemei evreiești prin emigrare sau evacuare, în funcție de condiții, prin prezenta vă însărcinez să pregătiți un proiect cuprinzător de măsuri pregătitoare, materiale, organizatorice și suplimentare pentru implementarea preconizatei Soluții Finale a problemei evreiești".[74] În paralel, Heydrich îi transmitea lui Eichmann un ordin formulat oral de Hitler – „Tocmai am venit de la *Reichsführer*: Führerul a ordonat anihilarea fizică a evreilor".[75] Totuși, chiar și la acel punct, „Soluția Finală a problemei evreiești" nu avea încă forma deplin conturată din 1942, pendulând între exterminare, deportare spre Est și distrugere lentă prin muncă (în final, așa se cumva stabili la Conferința de la Wannsee, exterminarea va deveni esența Soluției Finale, deportările și munca forțată reprezentând doar

un pretext pentru aceasta – precum și o variantă pe termen scurt pentru asigurarea mâinii de lucru gratuite). Așa se face că, în a doua parte a lui 1941, SS a desfășurat cercetări și experimente în domeniul uciderii discrete și impersonale în masă. Scopul principal al acestor experimente nu era găsirea unei „soluții umane", așa cum pretindea limbajul codificat nazist, ci scoaterea unui număr cât mai mare de militari și polițiști din procesul direct de ucidere și asigurarea unui zid – la propriu și la figurat – între asasin și victime. Himmler își dorea să poată ucide cât mai mulți oameni cu o singură mână criminală; în plus, călăul trebuia menajat de un contact direct cu condamnații la moarte.[76] La acest moment (a doua jumătate a lui 1941), pe fondul informațiilor care veneau dinspre programul T4, în interiorul SS ideea că gazul poate reprezenta o soluție pentru lichidări „curate" era relativ răspândită, lucru atestat de scrisoarea lui Rolf Heinz Höppner privind potențiala ucidere a evreilor din Łódź cu ajutorul unei „soluții cu acțiune rapidă".[77] În august 1941, *Einsatzgruppen* care acționau în Rusia erau în căutare de chimiști sau făceau solicitări pentru trimiterea în zonă a lui Herbert Lange, ucigașul cu monoxid de carbon din Warthegau.

Două locuri importante pe harta experimentelor naziste vor fi Moghilev (Moghilău) și azilul Novinki (Minsk). Aici, la ordinul lui Himmler, Arthur Nebe va testa o serie de inovații în domeniul uciderii în masă. La Novinki, zeci de pacienți cu probleme psihice vor fi închiși într-un buncăr și aruncați în aer cu 250 de kilograme de explozibil. După două tentative, „ipoteza dinamitei" va fi abandonată, fiind departe de a fi „curată", „umană" și confortabilă psihic pentru călăi, așa cum își dorea SS. Pe de altă parte, încercările de a ucide, la Moghilev, grupuri mari cu ajutorul unor mașini care pompau monoxid de carbon prin țevi de eșapament în camere închise au fost considerate încurajatoare.[78] Dacă într-o primă fază victimele lui Nebe au murit greu, fiind otrăvite cu gazele unei mașini de mici dimensiuni, experimentul care a folosit un camion a arătat că decesul survine

în opt minute. Satisfăcut, Arthur Nebe l-a sunat pe Himmler pentru a-l pune la curent cu descoperirile sale.[79]

Căutările vor fi extinse în departamentul de transport auto al RSHA, la solicitarea lui Heydrich, căutându-se o soluție prin care gazele de eșapament să fie dirijate în interiorul dubelor, pentru a ucide persoanele închise aici. O serie de modificări structurale au fost efectuate împreună cu producătorii automobilelor, iar în toamna lui 1941, 40 de prizonieri din lagărul Sachsenhausen au fost otrăviți experimental prin această metodă, care a fost considerată o reușită și a dus la comandarea de 30 de dube modificate în scopul uciderii.[80] Din noiembrie 1941, ele vor fi trimise să extermine comunitățile evreiești din Est.[81] Nu mai puțin de 100 000 de evrei vor fi uciși în camioane de gazare în Ucraina, între iarna lui 1941 și vara lui 1942.[82]

În teritoriile sovietice, SS a utilizat atât camionul de gazare Diamond-Wagen (care ucidea până în 30 de oameni concomitent), cât și modelul Saurer-Wagen (cu o capacitate de ucidere de până la 60 de oameni).[83] Pentru a liniști victimele, camera de gazare montată pe camion era iluminată – adeseori becurile fiind distruse de victime în ultimele momente de viață, în căutarea unei soluții de a ajunge la aer (aceste distrugeri îi indispuneau pe operatorii vehiculelor de ucidere, pentru că presupuneau aprobări și demersuri birocratice pentru reparații). Camera de gazare instalată pe camioane avea patru metri în lungime, doi metri înălțime și puțin peste doi metri în lățime.[84] La aceste dimensiuni, victimele se sufocau în 15 minute. O astfel de dubă opera în noiembrie 1941 la Poltava. Alta ucidea evrei în Harkov, în decembrie 1941.[85] În total, 15 camioane de ucidere cu monoxid de carbon au acționat în URSS, ajungând până în Caucaz și în Crimeea. Ele au fost prezente și în Iugoslavia, gazând 7 000 de evrei (femei, copii) în lagărul Sajmiste.[86] În total, 700 000 de evrei vor fi lichidați – la Chełmno și în URSS – în camioanele mobile de gazare. O cifră nesatisfăcătoare pentru naziști, care căutau în paralel alte soluții.

Experimentele cu Zyklon B au început chiar în lagărul de la Auschwitz, în vara lui 1941. Ele s-au desfășurat în *Bunker* 11, fiind ulterior transferate în crematoriul vechi al lagărului. Pe 16 septembrie 1941, zi care poate fi considerată momentul zero al Soluției Finale în forma ei cea mai cunoscută azi, prima cameră de gazare de la Auschwitz a fost supusă probelor cu Zyklon B, aceasta începând din acel moment să fie folosită – încă la scară mică – pentru lichidarea evreilor din lagăr care nu mai erau apți de muncă.[87]

În vara și în toamna lui 1941, naziștii își limpezeau tot mai mult căutările în direcția organizării unor centre de gazare bazate inițial pe monoxid de carbon, apoi pe Zyklon B (mai întâi pe dube de gazare, apoi pe camere fixe aferente crematoriilor). Pe 20 iulie 1941, de pildă, Odilo Globočnik primea de la Heinrich Himmler, aflat în trecere prin Lublin, ordinul de a înființa un nou lagăr de concentrare: Majdanek. Luna august 1941 a fost decisivă și pentru fixarea adicției tot mai mari a lui Hitler de injecțiile cu hormoni, opiacee și steroizi administrate de doctorul Morell. După o criză majoră de diaree, suspect de dizenterie, Führerul nu va mai putea funcționa decât cu ajutorul amestecurilor preparate de medicul său personal, care i-au acutizat maniile și nevrozele.[88] Omul care ordonase exterminarea evreilor era un dependent de droguri care va apela în curând la un amestec de cocaină și analgezice opioide.

Octombrie – decembrie 1941: decizia privind Soluția Finală

Lansarea Soluției Finale pentru comunitățile din Reich și de la est de Reich a fost decisă de Führer în toamna lui 1941. Pe 4 octombrie 1941, Goebbels consemna în jurnal: „*Der Führer ist maßlos glücklich...*“ – „Führerul este extrem de fericit“.[89] Erau zilele în care Hitler hotăra destinul evreilor, lucru dovedit de faptul că pe 13 octombrie 1941, la Rastenburg, Himmler îi ordonase lui Odilo

Globočnik să construiască centrul de exterminare de la Bełżec, acesta apucându-se de lucru o lună mai târziu.[90] Tot în octombrie 1941, așa cum am văzut, Herbert Lange căuta – în baza ordinelor primite de la același Himmler – un loc pentru plasarea unui lagăr de exterminare în Warthegau (va opta pentru Chełmno). Era perioada în care Hitler începuse să se compare cu bacteriologul Koch: „Mă văd ca pe un Robert Koch", spunea el.

> Koch a descoperit bacilul tuberculozei, deschizând noi drumuri în știința medicală. Eu am descoperit că evreul este bacilul și fermentul întregii putreziciuni sociale. Fermentul lor. Și am dovedit un lucru: un stat poate trăi fără evrei.[91]

În seara zilei de 22 februarie 1942, el va repeta această teză bizară într-o discuție la care asista și Himmler, susținând că

> descoperirea virusului evreiesc este una dintre cele mai mari revoluții care au avut loc în lume. Lupta în care suntem angajați azi este de același tip cu bătălia dusă în secolul trecut de Pasteur și de Koch. Câte boli își au originea în virusul evreiesc![92]

Pe 14 octombrie 1941, Hitler a vorbit într-una dintre conversațiile sale nesfârșite la cină despre marele ajutor de care se bucură din partea „oamenilor de încredere cărora le deleg sarcinile pe care eu nu pot să le îndeplinesc. Oameni duri, despre care știu că fac lucrurile așa cum le-aș face eu însumi."[93] El se gândea, foarte probabil, la Himmler, cu care s-a și văzut în acea zi – complicele alături de care a creionat Soluția Finală. Deși cei doi se întâlneau relativ frecvent – fără ca Himmler să facă parte dintre intimii Führerului –, conversațiile lor nu erau niciodată consemnate. În vara și în toamna lui 1941, de pildă, într-o etapă decisivă pentru Holocaust, Himmler și Hitler se întâlnesc fără martori pe 15 și 17 iulie, pe 5, 13, 16 și 17 august și pe 2, 4, 5, 7, 16, 22, 24 septembrie.[94] Rochus Misch, care făcea parte din garda personală a

Führerului, își amintește că citise pe furiș o telegramă despre o vizită a inspectorilor organizației Crucea Roșie în lagăre: „A fost singura dată în cei cinci ani pe care i-am petrecut lângă Hitler când am citit ceva despre lagăre. Treaba nu s-a mai repetat. Și nici n-am auzit un singur înalt demnitar vorbind în public despre subiectul acesta. În nici un moment nu i s-a întâmplat cuiva să abordeze problema în cursul unei întruniri la care eram de față. Dacă lagărele de concentrare erau evocate în timpul discuțiilor dintre anumiți oameni puternici ai regimului, acest lucru nu se întâmpla în acel cadru, nu pe față. Heinrich Himmler și Führerul se întâlneau, desigur, adesea. Dar discuțiile lor se desfășurau între patru ochi, în spatele unei uși închise.“[95] Christa Schroeder, principala secretară a liderului german, a oferit o mărturie categorică: „Pot afirma cu certitudine că Hitler era informat cu exactitate de Himmler despre tot ce se întâmpla în lagărele morții lente“.[96]

Pe 5 noiembrie 1941, în cursul unei noi conversații de seară cu doi oaspeți mai puțin importanți, Hitler a avut o ieșire extrem de virulentă la adresa evreilor. „Am spus întotdeauna“, a perorat Führerul, „că evreii sunt demonii cei mai stupizi care există. Nu posedă nici un muzician și nici un gânditor veritabil, nici artă, nimic, absolut nimic. Sunt niște mincinoși, niște șarlatani, niște escroci. Nici unul nu a realizat nimic, decât exploatând prostia anturajului său. Dacă arianul nu și-ar ridica nivelul, jegul evreului l-ar împiedica să deschidă ochii.“[97] Peste zece zile, pe 15 noiembrie 1941, Himmler și Rosenberg și-au rezervat patru ore într-o zi liniștită de sâmbătă pentru a lua masa și a încerca să concilieze numeroasele frecușuri dintre SS-iști și administrația lui Rosenberg în teritoriile cucerite în Est. Nu avem, desigur, o stenogramă a discuției; știm însă că peste alte trei zile, pe 18 noiembrie 1941, Alfred Rosenberg a convocat o întâlnire informală cu presa germană, în care le-a spus ziariștilor că „în Est trăiesc în continuare vreo șase milioane“ de evrei și că „problema poate fi soluționată doar prin eradicarea biologică a întregii evreimi din Europa“.[98] Desigur, era o discuție privată, care nu putea fi relatată

de presa controlată de Goebbels. De ce simțise Rosenberg nevoia să o convoace imediat după întâlnirea cu Himmler? Probabil pentru că aflase de la acesta despre planurile privind lansarea Soluției Finale și încerca să le arate jurnaliștilor, din vreme, că Hitler luase această decizie *împreună cu el*, nu că fusese ținut în întuneric, fiind doar *informat* de Himmler.

Decizia conturată încă din octombrie va fi întărită la începutul iernii fatale a anului 1941, după atacul japonez de la Pearl Harbor (7 decembrie 1941), care va aduce Germania, din 11 decembrie 1941, în stare de război cu Statele Unite. Atacul de la Pearl Harbor și declarația de război a Germaniei naziste împotriva Americii nu au făcut decât să înrăutățească situația evreilor. Ca de obicei, Hitler reușise să se convingă cumva că tot aceștia erau de vină pentru dimensiunile mondiale pe care le căpătase conflagrația – asta deși Axa era tabăra agresoare. Așa se face că, dacă Führerul a revenit cumva în decembrie asupra deciziilor luate deja în privința Soluției Finale, el a făcut-o numai pentru a o *extinde* la scara întregii Europe, incluzând și evreii occidentali sau mediteraneeni în ordinul său.

Datorită consemnărilor făcute de Goebbels și de Rosenberg, putem urmări pas cu pas modul în care a abordat Hitler chestiunea evreiască în decembrie 1941. Pe 12 decembrie, la o zi după ce a declarat război Statelor Unite, Hitler a convocat liderii NSDAP pentru o discuție secretă la reședința sa din Berlin. El a susținut că îi avertizase pe evrei că, „dacă vor provoca un nou război mondial, praful se va alege de ei".[99] Nu fusese ascultat. Ca atare, scria Goebbels, „în ceea ce privește problema evreiască, Führerul e hotărât să o rezolve o dată pentru totdeauna".[100] Aceasta însemna un singur lucru: „Războiul mondial a venit. Cei responsabili pentru acest conflict sângeros vor plăti cu viața."[101] În discursul susținut în Reichstag, cu o zi înainte, pe 11 decembrie 1941, Hitler explica decizia de a declara război Americii prin faptul că președintele Franklin Delano Roosevelt era controlat, cu „satanică perfidie", de „un cerc de evrei". În

spatele lui Roosevelt, spunea Hitler, se afla „evreul etern", care era „mânat de lăcomia din Vechiul Testament".[102]

Deloc întâmplător, pe 16 decembrie, imediat după ce a revenit în Guvernământul General după întâlnirea secretă cu Hitler, Hans Frank va anunța categoric, în fața naziștilor de la Cracovia, anihilarea evreilor:

> „În ceea ce privește evreii, vreau să vă spun, cu sinceritate, că trebuie să fie eliminați într-un fel sau altul. (...) Atitudinea mea față de evrei se va baza numai pe așteptarea că ei trebuie să dispară. Trebuie să se termine cu ei. (...) Trebuie să-i anihilăm pe evrei, oriunde îi găsim și oriunde este posibil. (...) Guvernământul General trebuie să devină liber de evrei, la fel ca și Reichul."[103]

La două zile după întâlnirea de la reședința Führerului, pe 14 decembrie 1941, Alfred Rosenberg și Hitler au discutat despre un discurs pe care cel dintâi urma să îl susțină la Berlin Sportspalast. Discursul fusese planificat înainte de atacul de la Pearl Harbor și Alfred Rosenberg fusese instruit inițial de Hitler să atace „evreii newyorkezi" pentru „propaganda mondială împotriva Germaniei".[104] Mai mult, ideologul NSDAP intenționa să șantajeze explicit evreii din Statele Unite cu „măsuri corespunzătoare împotriva evreilor din Est".[105] În noul context însă, amenințările nu mai aveau sens; Rosenberg i-a cerut Führerului să renunțe la orice trimitere vizând „exterminarea evreilor".[106] Hitler a fost de acord: era decis la treacă la fapte – și, în acest context, păstrarea secretului devenea importantă. Pe 14 decembrie, imediat după discuția cu Rosenberg, el i-a primit pe Himmler și pe Philipp Bouhler. Foarte probabil, discuția a vizat progresele obținute în programele de gazare din Est. Așa cum am văzut, Philipp Bouhler, coordonatorul programului T4, călătorise în septembrie 1941 la Lublin, vizitând o localitate numită Bełżec, unde funcționase în 1940 un mic lagăr de muncă; după vizita

sa, în noiembrie 1941, acolo a început construirea unui centru de exterminare. Între timp, la Chełmno tocmai avusese loc, pe 8 decembrie 1941, prima gazare a evreilor din împrejurimi și, șase zile mai târziu, Hitler putea primi detalii.

Fără îndoială, 14 decembrie 1941 a fost o *Dies Irae* pentru Hitler, care tocmai îi declarase lui Rosenberg că evreii „ne-au împovărat cu un război și au provocat mari distrugeri; nu e de mirare că sunt primii care suportă consecințele".[107] Cercul va fi închis pe 18 decembrie, când Hitler i-a spus lui Himmler că evreii „trebuie exterminați ca partizani".[108] Acest lucru se întâmpla deja în URSS – diferența fiind că, în scurt timp, *toți* evreii urmau să fie considerați partizani. Inclusiv femeile și copiii. Din *toată* Europa controlată de naziști.

Conferința de la Wannsee

Pe 20 ianuarie 1942, la Wannsee, lângă Berlin, a avut loc o întâlnire de o importanță majoră în istoria Holocaustului. Pe malul unui lac dotat cu o plajă exclusivistă, interzisă de mai bine de un deceniu evreilor, într-o vilă elegantă situată la adresa Am Grossen Wannsee 56/58, 15 demnitari naziști au sosit, pe rând, din Guvernământul General sau de la birourile lor berlineze, situate în Wilhelmstrasse 101, Prinz-Albrecht-Strasse 8, Unter den Linden 72 sau Rauchstrasse 17/18; obiectivul acestora era să confere Holocaustului o rigoare birocratică specific germană. Într-o ordine aproximativă a importanței, cei 15 participanți de la Wannsee au fost:

1. Reinhard Heydrich (RSHA – *Reichssicherheitshauptamt*)
2. Heinrich Müller (RSHA – Gestapo)
3. Adolf Eichmann (RSHA, *Referat IV B 4 – Judenreferat*)
4. Wilhelm Stuckart (Ministerul de Interne, coautor al Legilor de la Nürnberg)

5. Martin Franz Julius Luther (Ministerul de Externe; omul lui von Ribbentrop)
6. Josef Bühler (Guvernământul General, Cracovia)
7. Otto Hofmann (*Rasse – und Siedlungshauptamt der* SS, Departamentul pentru rasă și colonii al SS; omul lui Himmler)
8. Gerhard Klopfer (Cancelaria NSDAP; omul lui Martin Bormann)
9. Friedrich Wilhelm Kritzinger (Cancelaria Reichului; omul lui Hans Lammers)
10. Karl Eberhard Schöngarth (RSHA, SiPo și SD în Guvernământul General)
11. Rudolf Lange (RSHA, *Einsatzgruppe A*)
12. Roland Freisler (Ministerul Justiției)
13. Georg Leibbrandt (Ministerul pentru Teritoriile Ocupate din Est; omul lui Rosenberg)
14. Alfred Meyer (Ministerul pentru Teritoriile Ocupate din Est; omul lui Rosenberg)
15. Erich Neumann (Departamentul Planului de Patru Ani; omul lui Göring)

După cum se poate observa, cei prezenți la Wannsee nu erau decidenți politici, ci, în general, secretari de stat cu atribuții executive. („Aceia erau domnii care știau lucrurile ce trebuiau știute", va spune mai târziu procurorul Robert Kempner, unul dintre acuzatorii de la Nürnberg.[109])Heydrich lansase inițial invitația la Wannsee la finalul lui noiembrie 1941, fiind nevoit să o amâne, pe fondul intrării Statelor Unite în război, până în ianuarie 1942. Scopul conferinței era mai degrabă unul de informare și de coordonare. Fiind funcționari de rang secund, cei prezenți la Wannsee nu erau în măsură să ia decizii politice în privința exterminării evreilor – acesta era exclusiv atributul Führerului; ei nici măcar nu au stabilit modul practic în care anihilarea urma să aibă loc – de asta se ocupau Himmler și Heydrich, care

se orientaseră deja spre camerele de gazare. Conferința de la Wannsee avea rolul de a înlocui un decret oficial, care nu putea fi emis, pentru a nu lăsa urme. Structurile implicate în Holocaust urmau să fie informate – în mod oficial, dar în limbaj codificat și în cel mai strict secret – despre ordinul privind uciderea evreilor din Europa. Formulele utilizate ulterior de birocrația germană pentru deportare și exterminare vor fi *Arbeitseinsatz* (misiune de muncă), *Abwanderung* (migrație), *Evakuierung* (evacuare) sau *Sonderbehandlung* (tratament special). În cazul lagărului special de la Theresienstadt se utiliza termenul *Wohnsitzverlegung* (schimbarea rezidenței).[110]

De asemenea, Heydrich dorea să se asigure că toată lumea înțelege faptul că *el* era cel ales să coordoneze întregul proces – aspect organizatoric extrem de important în cel de-al Treilea Reich, unde multe structuri doreau să participe la jefuirea, exploatarea sau anihilarea evreilor: Ministerul de Interne, Ministerul lui Rosenberg pentru Teritoriile Ocupate din Est, Ministerul de Externe sau oamenii lui Göring care gestionau Planul pe Patru Ani. Din acest motiv, fiecare invitat la conferință a primit o copie a documentului din 31 iulie 1941, prin care Hermann Göring îl însărcina pe Reinhard Heydrich să tranșeze problema evreiască („... prin prezenta vă însărcinez să pregătiți un proiect cuprinzător de măsuri pregătitoare, materiale, organizatorice și suplimentare pentru implementarea preconizatei soluții finale a problemei evreiești").[111] Chiar și în invitația la conferință, Heydrich insistase asupra acestei idei: „Mareșalul Marelui Reich m-a însărcinat cu toate pregătirile, organizaționale și tehnice, necesare soluționării problemei evreiești și să-i prezint cât mai curând un plan complet, *punându-mi la dispoziție* sprijinul principalelor agenții de stat".[112]

Afirmându-și în termeni categorici autoritatea, Heydrich nutrea ambiția de a asigura la Wannsee o coordonare la scară continentală a uciderii evreilor. Problemele birocratice în suspensie nu erau puține sau de neglijat; sute de mii de vieți au depins, de

pildă, de modul în care au fost stabilite la Wannsee excepțiile privind evreii „cu sânge mixt" sau de atitudinea pe care a ales să o adopte acolo Heydrich față de evreii din state precum România și Ungaria.[113] În plus, Conferința de la Wannsee a lăsat cea mai importantă dovadă scrisă privind Soluția Finală ca operațiune derulată cu complicitatea statului german în ansamblu: copia cu numărul 16 din cele 30 de exemplare ale stenogramei întocmite de Eichmann la finalul discuțiilor. Aceste exemplare aveau un caracter strict secret și ar fi trebuit distruse de participați. Totuși Martin Luther, de la Ministerul de Externe, nu a făcut-o; copia cu numărul 16 a fost descoperită după război într-o ascunzătoare din munții Harz și a fost preluată de documentariștii procurorului Robert Kempner.[114]

În cursul scurtei discuții care a stabilit modul în care urmau să fie uciși milioane de evrei, fiind ora prânzului, invitații au luat masa. Pe invitația trimisă de SS se preciza, de altfel, că „vor fi servite aperitive".[115] S-a băut coniac. Heydrich a acordat mare atenție acestor detalii: știa că zece dintre participați au studii universitare și că opt dintre ei obținuseră și doctorate. Tot opt aveau studii de drept. Trei dintre ei erau formați la Universitatea din Jena, unde preda Hans Günther, cel mai important cercetător rasist al lui Hitler. Patru dintre decidenții de la Wannsee, în frunte cu Wilhelm Stuckart, autorul Legilor de la Nürnberg, erau naziști din garda veche a anilor 1920.[116]

Deși ședința era condusă și convocată de Heydrich, cel care s-a ocupat de detaliile organizatorice a fost Adolf Eichmann, „expertul" lui Himmler în probleme evreiești din cadrul Biroului IV B 4 (*Judenreferat*). Acesta a supervizat întocmirea stenogramei, având grijă ca referirile explicite la exterminare să fie evitate. Va utiliza, în schimb, formule precum „evacuare" sau „tratament corespunzător". Pentru Eichmann, acesta era un moment de vârf al carierei – care îi intrase într-un con de umbră după ce se ocupase de procesul de emigrare forțată din Austria sau din Cehoslovacia. Organizând întâlnirea de la Wannsee și redactându-i Protocolul,

el se pregătea, în fapt, pentru coordonarea uriașei mașinării presupuse de Soluția Finală. În această ședință, care nu a durat decât 90 de minute, Eichmann punea bazele procesului la capătul căruia va spune, conform acuzatorilor de la Ierusalim: „Voi sări în mormânt râzând, pentru că sentimentul că am cinci milioane de inamici evrei ai Reichului pe conștiință este pentru mine o sursă de satisfacție extraordinară".[117]

Heydrich a deschis discuțiile de la Wannsee amintind – din nou! – mandatul primit de la Göring în vara lui 1941. A trecut apoi în revistă măsurile adoptate împotriva evreilor din 1933 până în 1941, punând accent pe efortul de emigrare forțată din „sfera vitală" și din „spațiul de locuire" care aparțineau poporului german.[118] Scopul acestor măsuri fusese, a explicat el, să „curețe de evrei, într-o manieră legală", teritoriile germane.[119] Deși această politică se lovise de numeroase probleme tehnice, Heydrich a arătat că 537 000 de evrei fuseseră alungați din Germania până pe 31 decembrie 1941. Între timp însă, Himmler suspendase procesul de emigrare, „având în vedere pericolele unei emigrații în timpul războiului și luând în calcul posibilitățile din Est".[120] Acum, Hitler își dăduse acordul pentru o nouă soluție: „evacuarea evreilor către Est".[121]

Până aici, nimic nu era nou pentru participanții la Conferință – evacuări către Est avuseseră deja loc atât în fostele teritorii poloneze, cât și în Reich. Prima surpriză a venit în momentul în care Heydrich a anunțat că „aproximativ 11 milioane de evrei vor fi implicați în Soluția Finală a problemei *europene* a evreilor".[122] Era cifra însumată a tuturor evreilor din Europa, inclusiv a celor din Uniunea Sovietică, Anglia, Elveția, Italia, Ungaria, Finlanda etc. Obiectivul lui Hitler, cu alte cuvinte, era să „evacueze" inclusiv evreii din state neutre (Suedia, Elveția), state aliate cu Germania (Italia, Ungaria, Finlanda) sau controlate de naziști (Danemarca), dar care aveau politici diferite privind evreii, și, în sfârșit, din state care nu erau cucerite decât parțial de Wehrmacht (URSS) sau pentru care nu existau perspective

realiste de a fi cucerite (Anglia). Ulterior, când a văzut Protocolul de la Wannsee, Goebbels a consemnat faptul că „soluționarea problemei evreiești a devenit o problemă paneuropeană".[123]

Lista întocmită de Eichmann pentru această ocazie, conținând numărul aproximativ de evrei din fiecare țară (trebuie observat că în dreptul Estoniei apărea deja, în urma masacrelor comise de *Einsatzgruppen*, obiectivul pe care naziștii și-l propuneau în toate celelalte state: „liberă de evrei") arăta după cum urmează:

Germania	131 800
Austria	43 700
Teritoriile cucerite din Est	420 000
Guvernământul General	2 284 000
Białystok	400 000
Protectoratul Boemiei și Moraviei	74 200
Estonia	*Judenfrei*
Letonia	3 500
Lituania	34 000
Belgia	43 000
Danemarca	5 600
Franța, teritoriul ocupat	165 000
Franța, teritoriul neocupat	700 000
Grecia	69 600
Olanda	160 800
Norvegia	1 300
Bulgaria	48 000
Anglia	330 000
Finlanda	2 300
Irlanda	4 000
Italia, incluzând Sardinia	58 000
Albania	200
Croația	4 000
Portugalia	3 000
România, incluzând Basarabia	342 000
Suedia	8 000

Elveția	18 000
Serbia	10 000
Slovacia	88 000
Spania	6 000
Turcia (zona europeană)	55 500
Ungaria	742 800
URSS	5 000 000
Ucraina	2 994 684
Bielorusia fără Białystok	446 484
Total	peste 11 000 000[124]

În realitate, aprecia Heydrich, numărul evreilor era mai mare; totuși, în unele țări, aceștia erau în continuare definiți plecând de la apartenența la credința iudaică, nu respectând principiile rasiale practicate de Berlin.[125]

Un al doilea element nou care răzbătea din cuvintele lui Heydrich era dorința de a-i anihila pe *toți* cei care urmau să fie „evacuați". Discuția de la Wannsee a fost mult mai explicită decât protocolul întocmit de Eichmann și corectat atent de Heydrich și de Heinrich Müller de la Gestapo; Eichmann a admis ulterior acest lucru, mărturisind că dialogul neconsemnat a făcut „abstracție de limbajul protocolar", menționând deschis obiectivul criminal al SS[126]; chiar și așa, protocolul cenzurat dovedește că evacuarea implica exterminarea: „În cursul Soluției Finale", spunea Heydrich, „evreii vor fi distribuți pentru muncă adecvată în Est. Evreii în putere, separați în funcție de sex, vor fi duși în coloane mari de muncă în aceste zone pentru a munci la drumuri; în cursul acestor acțiuni, fără îndoială, *o mare parte a lor va fi eliminată din cauze naturale. Eventualii supraviețuitori* finali, din care ar face parte, fără îndoială, cei mai rezistenți, *trebuie tratați corespunzător*, pentru că reprezintă rezultatul selecției naturale și ar acționa, în cazul eliberării, ca sămânța unei renașteri evreiești."[127] Evacuarea în Est însemna așadar, în termenii discutați la Wannsee, „moarte

naturală", iar „eventualii supraviețuitori" urmau să fie lichidați („tratați corespunzător").

În momentul în care Heydrich prezenta acest plan, o parte din centrele de exterminare din teritoriile poloneze erau deja construite sau în curs de construire; evreii urmau să moară în camere de gazare – „tratați corespunzător" – nu în condiții „naturale". Și nu cei rezistenți vor fi „tratați corespunzător"; dimpotrivă, cei slabi, bătrâni, bolnavi vor fi uciși cu prioritate. Nu e clar dacă în ianuarie 1942 Heydrich chiar spera ca evreii să moară într-un număr mult mai mare din cauze „naturale" sau dacă el știa încă de acum că „moarte naturală" însemna gazare. Oricum ar fi, stagnarea armatei germane în Uniunea Sovietică a tranșat rapid problema: în condițiile în care spațiile uriașe din URSS nu puteau fi încă reconstruite, nu existau suficiente lucrări de mare anvergură la care evreii să poată fi uciși „natural".

În cursul punerii în practică a Soluției Finale, a mai explicat Heydrich la Wannsee, Europa urma să fie răscolită temeinic „de la vest la est", „Germania și Protectoratul Boemiei și Moraviei urmând să fie prioritizate".[128] Evreii trebuiau trimiși inițial în ghetouri de tranzit, fiind expediați de acolo spre Răsărit. Cei care împliniseră deja 65 de ani, veteranii răniți sau decorați în Marele Război urmau să fie duși în ghetoul-model de la Theresienstadt (acest lucru s-a întâmplat, în realitate, într-o mică măsură, în general pentru grupuri considerate de interes special).

Heydrich a prezentat și o situație a evreilor din țările care erau aliate cu Germania sau controlate de cel de-al Treilea Reich: în Slovacia și Croația problema era „aproape de finalizare", fără să mai ridice probleme speciale; în România fusese deja numit un comisar pe probleme evreiești, lucru care trebuia să se întâmple și în Ungaria. În Franța, „înregistrarea evreilor pentru evacuare urma să înceapă, foarte probabil, fără mare dificultate", în vreme ce în Italia erau necesare discuții suplimentare.[129]

O mare parte a discuției a fost dedicată modului în care urmau să fie tratați evreii cu „sânge mixt" sau care erau căsătoriți

cu arieni și aveau copii cu aceștia. Problema era de o mare importanță pentru coautorul Legilor de la Nürnberg, Wilhelm Stuckart, care arăta că, în practică, aceste cazuri complexe vor genera „o muncă administrativă nesfârșită". Totuși, „elementele biologice neputând fi în nici un caz ignorate", el recomanda pentru aceste persoane sterilizarea forțată mai degrabă decât „evacuarea". Otto Hofmann, de la Biroul pentru Rasă al lui Himmler, a observat la rândul său că sterilizarea va deveni o practică de masă dacă evreii cu „sânge mixt" vor avea de optat între ea și „evacuare".[130] Josef Bühler, care reprezenta administrația din Guvernământul General, a insistat ca „evacuarea" să înceapă de acolo. Majoritatea evreilor din fostele teritorii poloneze, explica el, sunt inapți de muncă și reprezintă „purtători de epidemii".[131]

Eichmann a evocat mai târziu marea satisfacție încercată de Heydrich la finalul lucrărilor: „După conferință, Heydrich, Müller și neînsemnatul de mine, ne-am așezat comod în jurul unui șemineu. L-am văzut pentru prima oară pe Heydrich fumând un trabuc sau o țigaretă, ceva nemaivăzut de mine până atunci; a și băut coniac, ceva ce nu mai făcuse de ani de zile. În mod normal el nu bea alcool."[132] Reacția omului însărcinat de Himmler să coordoneze aplicarea Soluției Finale se datora faptului că reușise, în mai puțin de două ore, să asigure controlul SS asupra exterminării evreilor europeni. „Am stabilit coordonatele generale pentru realizarea Soluției Finale în privința problemei evreiești", nota el, cu satisfacție, când a făcut bilanțul zilei.[133]

La multă vreme după război, văduva lui Heydrich, Lina, încă încerca să nege implicarea acestuia în Holocaust. „În ceea ce privește ordinele legate de evreii din Rusia, acestea au fost date de la cel mai înalt nivel, din câte știu eu, și nu știu dacă au fost emise când soțul meu mai era încă în viață. Dar, cu cât mă gândesc mai mult la asta, cu atât am mai multe dubii."[134] Lina Heydrich nu era străină de antisemitism: pe domeniul ei de lângă Praga beneficia de sclavi pe care îi numea „evrei împuțiți", punând să fie biciuiți.[135] Chiar și soția lui Himmler, Marga, își disculpa

bărbatul pentru participarea la Shoah: „Cred că aceste chestiuni au fost hotărâte de Führer", va afirma ea după război.[136] Și ea era antisemită; când a ajuns în Polonia, în martie 1940, va vorbi despre „aceste gunoaie evreiești".[137] Pe de altă parte, când a călătorit spre România, pentru a vizita o comunitate de etnici germani, Marga va petrece de minune pe „muzică țigănească".[138]

Primul centru de exterminare: Chełmno

Rolul centrului de ucidere de la Chełmno în istoria Holocaustului este frecvent trecut cu vederea din cauza siluetei mai întunecate și mai bine conturate a lagărului de la Auschwitz sau a *Vernichtungslager* din Operațiunea Reinhard (Bełżec, Sobibór, Treblinka, Majdanek). Totuși Chełmno are o poziție cu totul specială în cronologia Soluției Finale, pentru că a fost primul loc în care a fost pusă în aplicare uciderea în masă, sistematică, prin gazare.

Evrei fuseseră deja gazați în Reich, în centrele de ucidere aferente programului T4; evrei bolnavi din Germania, lichidați fără să se mai țină cont de gravitatea afecțiunii lor (orice evreu internat într-un spital german putea fi omorât) sau evrei din sistemul de lagăre care erau prea bătrâni sau slăbiți pentru a mai putea fi exploatați prin muncă. De asemenea, evrei fuseseră gazați și în afara Germaniei, în unități mobile (camioane) cu capacitate mică (între 20 și 60 de oameni). Chełmno a fost primul centru *din afara* Reichului (lucru extrem de important, pentru că în Germania, sub privirile populației, programul de exterminare nu putea fi decât unul de proporții limitate) în care s-a trecut la soluția *centrului* de gazare. Chiar dacă instrumentul de asasinare rămânea duba cu monoxid de carbon, aceasta era integrată acum într-un complex SS extins, destinat exclusiv uciderii, care cuprindea o administrație proprie, un mecanism de înșelare a victimelor prin imitarea dușurilor și o procedură de ascundere a cadavrelor în zonele din apropiere.

Chełmno (Kulmhof, în germană) era un sat din regiunea Wartheland, aflat la 60 de kilometri de Łódź. El va fi ales de germani ca punct de exterminare tocmai datorită acestei distanțe: suficient de aproape pentru a asigura un transport rapid al evreilor din ghetoul din Łódź, dar suficient de departe pentru a ascunde crimele (Łódź-ul fiind un oraș cu suburbii întinse). Chełmno era soluția prin care *Reichsstatthalter*-ul din Warthegau, Arthur Greiser, urma să se dispenseze de evreii „neproductivi" aflați sub controlul său.[139] Himmler crease în Warthegau o situație infernală, deportând la Łódź – fără să țină cont de lipsa spațiului și a hranei – mii de romi austrieci și zeci de mii de evrei din spațiul german.[140] Iar Greiser hotărâse ca tot „surplusul inutilizabil" să fie anihilat la Chełmno.

Nu doar evreii din Łódź urmau să moară aici, ci cei din întregul Wartheland, teritoriu pe care Himmler își propusese să-l facă *Judenfrei* pentru a repatria, în schimb, germanii așezați tradițional în teritoriile estice. De altfel, primele exterminări, care au avut loc între decembrie 1941 și ianuarie 1942, vor viza evreii din zonele învecinate cu Chełmno (Kłodawa, Babiak, Kowale Pańskie, Koło, Dąbie, Sompolno), nu pe cei din Łódź.[141]

Un conac impunător, numit Castelul, fusese ales pentru procedura de gazare de la Chełmno. Profilul său elegant avea darul de a liniști victimele. Când ajungeau aici, prizonierii erau informați de SS-iști îmbrăcați în medici că urmează să fie dezinfectați și spălați, urmând să fie dirijați ulterior spre un lagăr de muncă. Se dezbrăcau, își predau bunurile unui deținut polonez și, în grupuri de circa 50 de oameni – la indicațiile supraveghetorilor, care trebuiau să se asigure că totul se petrece foarte repede, astfel încât nimeni să nu dezmeticească până începea gazarea[142] –, erau împinși spre subsol și, de acolo, prin intermediul unor punți improvizate, în camerele de gazare montate pe mașini (un camion Renault de dimensiuni mari și alte două camionete Renault cu capacitate mai redusă).[143] Momentul cel mai sensibil – al prinderii în capcana morții – era traversarea pasarelei care ducea în

camion. Orice ezitare sau moment de panică puteau conduce la o busculadă –, deci gărzile de la Chełmno și polonezii aflați în slujba lor obișnuiau în acest punct să își lovească victimele cu sete, forțându-le să continue alergarea. După ce ușile erau sigilate, motorul dubelor era pornit, gazul ucigaș fiind împins în compartimentul de ucidere, unde victimele se sufocau în 15 minute (metoda țevii de eșapament a fost introdusă după o scurtă perioadă în care s-a folosit varianta mai veche a monoxidului de carbon îmbuteliat).[144] „Evreii se dezbrăcau fără a fi separați pe sexe", a povestit un SS-ist care supraveghea operațiunea. „Fuseseră deja obligați să își predea bunurile; acestea erau colectate, în coșuri, de muncitori polonezi. În drumul către pivniță era o ușă. Pe ea era un semn: «Spre baie» (...) Aici, oamenii trebuiau să facă dreapta și să urce pe o rampă la capătul căreia erau parcate dubele de gazare cu ușile deschise. Rampele erau atent acoperite cu un gard de lemn până la ușile camionului de gazare. În general, evreii intrau repede și obedient în dubă, având încredere în promisiunile care le fuseseră făcute."[145]

Camionul pleca spre gropile comune săpate din vreme la trei kilometri distanță (după ce mirosul trupurilor în descompunere va deveni insuportabil, se va trece la arderea cadavrelor). Evreii care nu muriseră în timpul gazării erau executați de SS-iști în pădure, în dreptul gropilor.[146] În vreme ce gazările aveau loc într-o parte a Castelului, viitoarele victime așteptau să le vină rândul la „dezinfectare" în partea opusă. Camioanele cu cadavre circulau neîncetat între Castel și pădure, iar pregătirea gropilor comune era ușor de observat de localnici – ceea ce făcea ca operațiunea de la Chełmno să fie cunoscută în zonă. Sătenii auzeau chiar și urletele victimelor – inclusiv pe cele ale copiilor care își implorau mamele să îi salveze.[147] Așa cum se va întâmpla și la Auschwitz, un *Sonderkommando* compus din circa 50 de evrei era obligat să asigure îngroparea sau arderea victimelor (și, pentru o perioadă, deshumarea în vederea arderii). Componenții acestuia erau uciși la intervale regulate – după ce înțelegeau în detaliu sistemul

de funcționare al centrului de exterminare –, fiind înlocuiți cu nou-veniți într-o stare fizică și psihică mai bună.

Primul transport către centrul de lichidare de la Chełmno a avut loc pe 7 decembrie 1941, vizând 700 de evrei din împrejurimi.[148] Prima exterminare a avut loc a doua zi, pe 8 decembrie. Transporturile din Łódź au început pe 16 ianuarie 1942. Înaintea evreilor, pe 2 ianuarie, fuseseră trimiși din ghetoul Łódź spre centrul de exterminare romii, care erau afectați de o epidemie de tifos provocată de condițiile inumane în care erau internați (la Łódź, dar și în multe alte lagăre sau ghetouri, romii vor fi ținuți sub cerul liber, în țarcuri).[149] Transporturile erau efectuate cu trenul (până la Koło pe rețeaua principală de cale ferată, apoi pe una secundară până la Powiercie),[150] ultimii kilometri fiind parcurși în camioane.[151] Victimele din Łódź nu erau doar evrei polonezi; în ghetoul din Warthegau fuseseră înghesuiți, în deportări anterioare, evrei din Luxemburg, Austria, Germania sau Boemia și Moravia.[152] Scurtul lor popas în Łódź nu a reprezentat, în fapt, decât un răgaz de care naziștii au avut nevoie pentru a găsi soluția de a-i omorî. Circa 55 000 de evrei din Łódź au fost trimiși la Chełmno pentru exterminare între ianuarie și mai 1942.[153] Sarcina de a-i alege pe cei care urmau să părăsească ghetoul fusese încredințată de naziști lui Chaim Rumkowski, conducătorul comunității, care a format un comitet de selecție ce își propunea să ofere prioritate „elementelor indezirabile".[154] Membrii acestui comitet nu cunoșteau destinația transporturilor – cel mult o puteau bănui. Rezistența era, din perspectiva lui Rumkowski, inutilă: naziștii și-ar fi întocmit oricum propriile liste și ar fi executat, drept represalii, liderii *Judenrat*-ului și familiile acestora. În speranța de a supraviețui (inutilă, de altfel – și el va sfârși la Auschwitz, în 1944), Rumkowski a ținut pe 4 septembrie 1942 sumbrul discurs cunoscut sub numele „Dați-mi copiii voștri", în care i-a implorat pe evreii din Łódź să le predea naziștilor copiii mai mici de zece ani și bătrânii în vederea deportării: „O lovitură gravă s-a abătut asupra ghetoului. Ei ne cer să renunțăm la tot ce

avem mai bun – copiii și bătrânii. Nu am reușit să am un copil al meu, așa că am oferit cei mai buni ani din viața mea copiilor. Am trăit și am respirat alături de copii. Nu mi-am imaginat niciodată că voi fi forțat să duc acest sacrificiu la altar cu propriile mâini. La bătrânețe, trebuie să întind mâinile și să vă implor: frați și surori! Dați-mi-i! Tați și mame: dați-mi copiii voștri!"[155]

Centrul de exterminare de la Chełmno era condus de Herbert Lange, vechiul experimentator în domeniul uciderilor cu camioane de gazare din Wartheland (înlocuit din aprilie 1942 de SS-*Hauptsturmführer* Hans Bothmann, care va propune adăugarea unui surplus de otravă în monoxidul de carbon pentru a grăbi moartea victimelor).[156] Chełmno era supravegheat de circa 100 de oameni – cei mai mulți din *Ordnungspolizei*.[157] Aceștia fuseseră informați de Lange că „ordinele de exterminare a evreilor veneau de la Hitler și Himmler".[158] Abuzurile sexuale asupra evreicelor care urmau să moară gazate sunt atestate din mai multe surse. La ele se dedau atât SS-iștii, cât și polonezii care lucrau la Castel; cei din urmă obișnuiau să aleagă o femeie care le atrăgea atenția, violând-o mai multe zile la rând, în pivniță. Când se săturau de ea, o gazau.[159]

Faptul că Chełmno erau un centru de exterminare, nu un lagăr de concentrare, precum și principiul lichidării regulate a evreilor incluși în *Sonderkommandos* va face ca foarte puțini martori să reușească să evadeze de aici. Doar cinci evrei au reușit să scape în 1942 și doi în 1945. Unul dintre aceștia – cunoscut sub numele de Szlamek – va oferi Rezistenței poloneze un raport al experienței sale, care va fi publicat de ziarul *New York Times* în iulie 1942.[160]

În martie 1943, exterminările de la Chełmno se vor opri. Castelul va fi demolat în aprilie de ultimii membri ai *Sonderkommando*-ului evreiesc, care vor fi executați pentru a distruge orice memorie a locului (nu înainte de a șterge și urmele celor două cuptoare de ardere a victimelor din pădure). La peste un an distanță, între iunie și iulie 1944, crimele de la Chełmno

vor fi reluate pentru o scurtă perioadă, pentru a pune în practică decizia de a lichida ghetoul din Łódź.[161] De această dată va fi folosit un centru de exterminare nou, improvizat într-o pădure din apropiere, utilizându-se însă tot camioane de gazare disimulate în unități de primire și de dezinfectare. Au avut loc și numeroase execuții prin împușcare: fiind grăbiți, germanii apelau la toate metodele de asasinare pe care le aveau la îndemână.[162]

Din vara lui 1942, naziștii au început să caute soluții pentru a ascunde urmele Holocaustului, Paul Blobel – măcelarul de la Babi Iar – fiind însărcinat de șeful Gestapo, Heinrich Müller (Heydrich tocmai fusese asasinat) cu identificarea unor proceduri eficiente de distrugere integrală a cadavrelor, în cadrul *Sonderaktion* 1005 (Acțiunea Specială 1005). Primele experimente ale acestuia au avut la Chełmno, unde Blobel a încercat inclusiv să pulverizeze trupurile cu bombe incendiare, ajungând în final la soluția rugurilor în straturi, încastrate într-un schelet metalic (care asigura pisarea oaselor pe măsură ce carnea se topea). Ultima etapă a *Sonderaktion* 1005 se va desfășura la Chełmno între septembrie și noiembrie 1944, când corpurile care mai erau încă îngropate în zonă au fost arse.[163]

Ultimul transport spre Chełmno a fost efectuat pe 14 iulie 1944. În total, aici vor fi uciși între 172 000 și 320 000 de oameni, în marea lor majoritate evrei.[164] Pe lângă aceștia, la Chełmno își vor găsi sfârșitul aproape 5 000 de romi din Austria, dar și câteva sute de sovietici și de polonezi.[165] Pe 17 ianuarie 1945, ultimii naziști care păzeau perimetrul de exterminare au fugit din fața sovieticilor.[166]

Capitolul VIII

Einsatz Reinhard

Nimicirea evreilor polonezi

Evreii polonezi formau, alături de cei din Uniunea Sovietică – a căror ucidere în masă începuse deja, în paralel cu Operațiunea Barbarossa, prin Holocaustul gloanțelor – cel mai numeros grup evreiesc european. În plus, ei se aflau sub controlul direct al lui Hitler, într-o zonă (Guvernământul General) în care administrația nazistă exercita un control absolut, care avea deja un caracter genocidal. Spre deosebire de evreii din state precum Italia, Franța, Danemarca, România – plasați sub administrații cu grade variabile de autonomie în raport cu al Treilea Reich –, soarta celor din Polonia nu depindea decât de voința Führerului. Iar Führerul, care visa ca teritoriile poloneze să fie colonizate de germani, decisese exterminarea acestora înainte să își extindă verdictul asupra tuturor evreilor europeni. Încă din toamna lui 1941, Himmler și Heydrich pregătiseră în acest scop facilitățile de exterminare de la Chełmno și Majdanek, ordonând și ridicarea unei salbe de centre de ucidere la Bełżec, Sobibór și Treblinka, în estul îndepărtat al teritoriilor poloneze. Anihilarea celor aproape două milioane de evrei polonezi va fi cunoscută sub numele de Operațiunea Reinhard (*Einsatz Reinhard*). Acest nume va fi ales *după* lansarea acțiunii, în memoria celui care o creionase, Reinhard Heydrich, care murise la începutul lunii iunie 1942, după un atentat pus la cale de britanici și executat de combatanți cehi. Pe 19 iunie 1942, după o scurtă vizită la Auschwitz, Himmler a ajuns la concluzia că poate duce la capăt,

în ritm accelerat, Soluția Finală în Polonia. Din acest motiv, el a decretat peste două zile: „Ordon prin prezenta ca relocarea întregii populații evreiești din Guvernământul General să fie efectuată și finalizată până la 31 decembrie". În cinstea lui Heydrich, lichidarea ghetourilor evreiești din teritoriile polone-ze și exterminarea tuturor evreilor de aici trebuiau să se încheie în următoarele șase luni.[1]

Din cei circa 1 700 000 de evrei uciși în cursul Operațiunii Reinhard, 1 500 000 au fost gazați, restul fiind lichidați prin împușcare – inclusiv în acțiuni ulterioare, care au avut loc după ce lagărele de exterminare și-au încetat activitatea. Zeci de mii de oameni au fost executați cu mitraliera în Operațiunea Festivalul Recoltei, din 3–4 noiembrie 1943, când Himmler a cerut o ultimă purificare etnică în regiunea Lublin.

Organizatorii Holocaustului polonez au fost naziștii Christian Wirth și Hermann Höfle. Primul a creat și a supervi-zat centrele de gazare, pe care le-a și condus personal, când a fost cazul. Cel de-al doilea a coordonat transporturile victimelor pe calea ferată, având grijă ca fluxul de lichidare să fie unul regu-lat.[2] Deasupra lor se afla Odilo Globočnik, SS- *und Polizeiführer* în Lublin, care – din pricina originilor slave, sugerate de nume – își exhiba excesiv fanatismul și imaginea de arian, inclusiv purtându-și părul pieptănat pe spate cu straturi succesive de gel. Globočnik a condus *Aktion Reinhard*, răspunzând de succesul acesteia în fața lui Himmler.

Având în vedere dispersarea trupelor naziste pe întregul continent și implicarea masivă a SS în efortul de război (ambi-țiosul Himmler dezvoltase excesiv *Waffen*-SS, brațul militar al *Schutzstaffel*, care se va extinde până în 1945 la 38 de divi-zii), centrele de exterminare erau deservite doar de câteva zeci de SS-iști de carieră și polițiști germani (20 la Bełżec, 50 la Sobibór).[3] Majoritatea personalului provenea din programul T4, fiind adeseori rotit între lagăre. Acești profesioniști în lichidare, care își începuseră cariera în Reich, erau ajutați de formațiuni

auxiliare compuse din circa 100 de ucraineni (*Hilfswilliger* sau *Hiwi* – prizonieri sovietici de război, care se ofereau ca „voluntari auxiliari" pentru a evita o soartă mai rea). Ucrainenii nu erau întotdeauna loiali SS, având propriile strategii de supraviețuire, în funcție de evoluția războiului (uneori vor încerca să evadeze). Personalul aflat în serviciul naziștilor era instruit, înainte de a ajunge într-un lagăr de exterminare, în centrul de formare SS de la Trawniki.

Deși cifrele propuse de cercetători variază semnificativ, putem estima că la Bełżec au fost uciși circa 500 000–600 000 de evrei, la Sobibór – circa 200 000–250 000, la Majdanek – minim 80 000, în vreme ce la Treblinka au pierit între 800 000 și 925 000 de oameni.[4] Un bilanț parțial întocmit pe 11 ianuarie 1943 de SS-istul Hermann Höfle, adjunctul lui Odilo Globočnik, vorbește despre 713 555 de evrei uciși la Treblinka, 434 508 – la Bełżec, 101 370 – la Sobibór și 24 733 – la Majdanek.[5] La aceste cifre puteam să adăugăm cele circa 320 000 de victime de la Chełmno, centru de ucidere care era socotit oficial ca făcând parte din regiunea germană Wartheland.

Pregătirile pentru exterminarea evreilor polonezi, care erau deja concentrați în ghetourile din Guvernământul General, au început încă din toamna lui 1941. Câteva luni au fost dedicate experimentelor și creionării infrastructurii necesare unui genocid industrializat, unic în istorie. Ceea ce naziștii au căutat să creeze acum a fost un *flux continuu* de ucidere și de dispensare de cadavre. Tendința naturală a publicului este să-și fixeze atenția asupra celui mai cumplit moment al acestui flux: finalul din camerele de cazare. Totuși minuțiozitatea birocratică a procesului în ansamblu este la fel de sinistră. Fiecare minut din cursul acestui proces era calculat pentru a asigura eficiența deplină a operațiunii de exterminare. Transporturile trebuiau sincronizate perfect pentru a nu genera aglomerație în fața lagărelor; din rețelele principale de cale ferată au fost dezvoltate rute secundare, care permiteau aducerea vagoanelor până în poarta

centrelor de anihilare. Evreii trebuiau să aștepte în tren până în momentul în care linia de lichidare se elibera, cadavrele din gazarea anterioară fiind strânse; din acel moment începea un nou proces – reluat de sute de ori de către gardieni – care se termina cu uciderea în mai puțin de o oră.

Din acest motiv, centrele de anihilare trebuiau să fie plasate în Guvernământul General, foarte aproape de calea ferată, ascunse în pădure, deservind cu precădere un ghetou aflat la o distanță de circa 100 de kilometri.[6] Ceea ce Himmler și Odilo Globočnik nu puteau estima cu precizie în iarna lui 1941 era numărul oameni pe care îi vor putea distruge zilnic într-un singur centru. Nu atât numărul celor gazați ridica probleme – pentru Globočnik acesta era un calcul simplu, care ținea de suprafața camerei de gazare, de cantitatea necesară de gaz și de durata uciderii –, ci restul pașilor din fluxul de anihilare, în special dispensarea de cadavre, tema care le va da naziștilor cele mai mari bătăi de cap. Energia pe care Odilo Globočnik și Christian Wirth o investeau în liniștirea victimelor prin disimularea camerelor de ucidere în dușuri și în alte elemente de butaforie avea un singur scop: să împiedice un moment de panică care ar fi afectat întregul flux de lichidare. Dacă s-ar fi revoltat între gară și locul de gazare, evreii ar fi fost oricum împușcați; însă acest lucru ar fi creat o sumedenie de neajunsuri pe linia industrială de asasinare. Victimele care așteptau închise în vagoane ar fi auzit împușcăturile și ar înțeles ce se întâmplă; trupurile ar fi fost strânse mai greu și ar fi întârziat următoarea gazare. Acesta este motivul pentru care, atât în lagărele din Operațiunea Reinhard, cât și la Auschwitz, drumul morții (între vagoane și camera de lichidare) se desfășura sub semnul urgenței și al terorii. *Kapos* loveau în stânga și în dreapta, în vreme ce gardienii urlau: „*Schnell! Schnell!*“ Principalul scop al acestei scenografii elaborate era să elimine posibilitatea ca evreii să înțeleagă unde sunt și să încerce să opună rezistență.[7]

Fabrica morții de la Bełżec

Bełżec a reprezentat al doilea centru de exterminare utilizat de naziști în cadrul Soluției Finale. Ca și în cazul centrului de la Chełmno, folosirea formulei împământenite „lagăr" e inexactă: cu excepția câtorva croitori, tâmplari, mecanici, frizeri sau cizmari – care erau cruțați o vreme –, toți cei care ajungeau la Bełżec mureau de îndată ce camerele de gazare erau disponibile; personalul prezent la Bełżec – inclusiv puținii evrei care erau ținuți în viață câteva săptămâni – nu aveau decât sarcina de a ucide (germanii, ucrainenii) sau de înlătura cadavrele (evreii).[8]

Dacă în Reich, în cadrul programului T4, naziștii apelaseră la camere de gazare însoțite de crematorii (uneori cuptoare primitive în aer liber), în teritoriile din Est ei au utilizat inițial dube cu monoxid de carbon, considerând că acestea au avantajul de a ucide victimele *în timp* ce le transportă spre gropile comune din păduri. Exterminarea mobilă nu mai avea însă sens din momentul în care Hitler a ordonat distrugerea tuturor evreilor polonezi; milioane de oameni nu puteau fi uciși și transportați în păduri în camionete cu o capacitate limitată la 60 de persoane. Această problemă „logistică" cu care se confrunta Himmler era dublată de limitele tehnice ale camioanelor și instalațiilor de gazare montate pe mașini – care se defectau frecvent, uneori în mijlocul crimelor, generând scene cumplite. Soluția la care organizatorul centrului de ucidere Bełżec, Christian Wirth, a recurs, a fost să renunțe la camioanele utilizate la Chełmno și să revină la camere de exterminare pe modelul celor din Germania (Wirth lucrase în centrele T4 din Grafeneck și Brandenburg an der Havel).

Bełżec era menit să omoare evreii din Lublin, aflat la o distanță de 130 de kilometri – așa cum Chełmno fusese gândit pentru lichidarea celor din Łódź. Dar avea, din perspectivă nazistă, și alte avantaje. În vreme ce Chełmno se afla în colțul de nord-vest al Poloniei, înspre Gdansk, așadar în aproprierea spațiului german, Bełżec era plasat în colțul opus, în sud-est,

lângă Bug, într-o zonă considerată mai degrabă din „Estul îndepărtat". În plus, Bełżec era așezat și în apropierea Lvovului (aflat la o distanță de 100 de kilometri), un alt centru tradițional evreiesc, dar și la o depărtare rezonabilă de Cracovia. Plasarea satului Bełżec în imediata apropiere a căii ferate Lublin-Lvov a fost, de altfel, decisivă pentru ridicarea centrului de lichidare aici, la mai puțin de un kilometru de gara unde ajungeau victimele.[9] O linie secundară de cale ferată, dedicată exclusiv lagărului, se desprindea de artera principală. Scopul acesteia era, în primul rând, de găzduire a vagoanelor cu victime care trebuiau să-și aștepte rândul la gazare. Trenurile puteau aduce și 60 de vagoane, în fiecare fiind înghesuiți până în 100 de evrei. Din acestea, numai câte 20 de vagoane puteau fi preluate pentru o secvență de gazare, restul fiind ținute în așteptare.[10] Orice oră în plus petrecută în vagoane aducea însă noi victime. Un deținut evreu își amintește cum a decurs un transport spre Bełżec în 1942:

> Îmi este imposibil să descriu situația tragică din vagonul nostru de marfă închis, fără aer. Era ca un WC imens. Toți se împingeau ca să ajungă la o gură de aer. Toți zăceau pe podea. Eu, la fel. Am găsit o crăpătură în podea, de care mi-am lipit nasul ca să iau puțin aer. Duhoarea din jur era insuportabilă. Oamenii își făceau nevoile în toate cele patru colțuri ale vagonului... Era tot mai rău. Apă. Ne rugam de muncitorii feroviari. Îi plăteam bine. Unii au dat și 500 sau 1 000 de zloți pentru o căniță de apă... Eu am dat 500 de zloți (mai bine de jumătate din banii pe care îi aveam la mine) pentru o cană de apă – cam jumătate de litru. Când am dus cana la gură, o femeie al cărei copil leșinase a sărit la mine. Am băut; nu-mi puteam dezlipi cana de buze. Femeia m-a mușcat tare de mână – voia cu toată puterea să mă silească să-i las și ei puțină apă. N-am ținut cont de durere. Aș fi îndurat orice durere pentru mai multă apă. Dar am lăsat câțiva stropi pe fundul căniii și m-am uitat cum bea copilul. Situația din vagon era tot mai rea. Era abia șapte dimineața, dar soarele deja

> încălzea vagonul. Bărbații și-au scos cămășile și au rămas goi până la brâu. Unele femei și-au scos și ele rochiile, rămânând doar în desuuri. Oamenii stăteau întinși pe podea, gâfâiau și tremurau de parcă aveau friguri, agitându-și capetele în încercarea de a mai trage ceva aer în plămâni. Unii se lăsaseră pradă disperării și nu mai mișcau.[11]

Un lagăr de muncă funcționase la Bełżec, câteva luni în 1940, evreii din Lublin fiind folosiți aici pentru a construi fortificații pe vechea linie de demarcație dintre spațiul german și cel sovietic.[12] Construirea centrului de ucidere – folosind muncitori polonezi și evrei – a început în noiembrie 1941, sub coordonarea comandamentului SS din Lublin.[13] Materialul folosit era lemnul, Bełżec fiind gândit ca o soluție de exterminare pe termen scurt; urmele trebuiau distruse repede și ușor.[14] Perimetrul lagărului a fost înconjurat cu sârmă ghimpată căptușită cu ramuri de conifere, pentru a-l separa de lumea exterioară. În decembrie 1941, fanaticul căpitan SS Christian Wirth a preluat conducerea centrului.[15] După cum am văzut, el fusese transferat discret în teritoriile poloneze de către Himmler și protectorii săi de la Cancelaria Führerului după suspendarea programului T4 din Reich, misiunea sa fiind să-și utilizeze „expertiza" în gazare împotriva evreilor din Lublin.

În februarie 1942, instalațiile de ucidere de la Bełżec erau finalizate, ele intrând într-o etapă de testare care a presupus inclusiv gazarea muncitorilor evrei care construiseră clădirile noului amplasament – prin folosirea monoxidului de carbon îmbuteliat.[16] Totuși, având în vedere cantitățile uriașe de gaz pe care Wirth trebuia să le obțină pentru a lichida sute de mii de oameni, el va găsi o soluție mai economicoasă, care îi asigura o „autonomie" a uciderii: inspirându-se din metoda dubelor de gazare, va apela la un motor cu combustie internă, care avea exclusiv rolul de a produce monoxid de carbon. Sistemul lui Wirth va fi ulterior preluat de restul centrelor dedicate exterminării

evreilor polonezi în Operațiunea Reinhard. Ca și în camioane, în centrul de la Bełżec gazarea dura până la 15 minute – iar urletele victimelor se puteau auzi în jur, în ciuda izolării stricte a camerelor de exterminare (în primul rând pentru a nu pierde gaz).[17] După ce Christian Wirth a primit sarcina de a coordona toate centrele implicate în Operațiunea Reinhard, poziția sa la Bełżec a fost preluată – în iunie 1942 – de Gottlieb Hering, care provenea tot din programul T4 (coordonase lichidările de la Hadamar, Hartheim și Bernburg).[18]

La Bełżec existau trei camere de ucidere, în care puteau fi exterminați 15 000 de evrei în fiecare zi.[19] Ca și în programul T4, acestea imitau niște săli de baie – gazul fiind introdus în interior chiar prin para dușurilor fictive.[20] Cele trei camere de lichidare erau plasate într-o căsuță numită Lagărul 2. Micul lagăr propriu-zis (Lagărul 1), care servea la colectarea bunurilor, începea în apropierea stației de cale ferată, unde erau debarcate victimele. Pe un afiș era scris: „Atenție! Dezbrăcați-vă până la piele! Toate obiectele personale, cu excepția banilor, bijuteriilor, documentelor și certificatelor, trebuie lăsate jos. Banii, bijuteriile și documentele trebuie păstrate până ajungeți la ghișeu. Pantofii trebuie legați perechi și lăsați în locul indicat."[21] Aici exista un perimetru pentru apel, înconjurat de barăci în care evreii erau obligați să se dezbrace. Apoi ei erau împinși într-un culoar din sârmă ghimpată („Tubul", *Schlauch*) care îi conducea spre camerele de gazare.[22] La intrare stătea scris: *Bade und Inhalationsraüme*.[23] Primii uciși erau bărbații; femeile trebuiau mai întâi rase în cap, naziștii colectându-le părul; abia după tundere puteau fi gazate.[24] Părul era utilizat pentru a produce saltele, pături și postav, fiind trimis în Reich în cutii de 20 de kilograme; după capitularea Germaniei, vor fi descoperite într-un depozit 7 tone de păr.[25] Pentru a ascunde cât mai bine clădirea de gazare, între Lagărul 1 și Lagărul 2, în zona străbătută de Tub, SS ridicase un gard format din copaci și sârmă ghimpată. În spatele Lagărului 2 începea zona de

îngropare, unde fuseseră instalate șine de tren destinate exclusiv transportării cadavrelor.

Centrul din Bełżec a început exterminările la scară industrială pe 17 martie 1942, primele comunități evreiești vizate fiind cele din Lvov și din Lublin. Evreii din Galiția, Lublin și Cracovia își vor găsi sfârșitul aici, împreună cu alții din Pomerania, Cehoslavacia și Austria, care fusese deportați în prealabil în ghetourile din Piaski sau Izbica.[26] La Bełżec au fost uciși și romi sau polonezi.

Niciodată personalul compus din SS-iști și polițiști germani nu a depășit la Bełżec 30 de persoane, limitându-se uneori și la 20 de oameni. Aceștia erau ajutați totuși de 120 de auxiliari care proveneau fie din rândul prizonierilor de război sovietici, fie al polonezilor și al ucrainenilor din Galiția.[27] În plus, și la Bełżec erau folosite *Sonderkommando*-uri compuse din evrei care erau executați după câteva luni (sau oricând păreau să își piardă vigoarea). Dimensiunile lagărului erau de doar 90 000 de metri pătrați, laturile acestuia nedepășind în general 275 de metri liniari.[28] Totuși în acest loc micuț, ascuns în pădure, au fost exterminați între 450 000 și 600 000 de evrei.

Doar două evadări au fost consemnate.[29] Singura mărturie a unui supraviețuitor de la Bełżec îi aparține lui Rudolf Reder, selectat de naziști pentru a ajuta la îngroparea victimelor. Reder a povestit că era nevoit să traverseze gropile comune pentru a ajunge la alte gropi și „picioarele noastre se afundau în sângele mamelor noastre, călcam pe munți de cadavre".[30]

Obiectivul de exterminare a evreilor din Galiția a fost considerat îndeplinit în noiembrie 1942, când operațiunea de ucidere în masă de la Bełżec a încetat. Activitatea de ștergere a urmelor a fost mai îndelungată. În octombrie 1942, comandatul SS din Lublin, Odilo Globočnik, a ordonat ca evreii încă în viață din regiunea pe care o conducea să fie forțați să dezgroape și să ardă trupurile din gropile comune.[31] *Sonderkommando*-urile au continuat această operațiune până în iunie 1943, când componenții lor au fost executați.[32] Dar numărul victimelor era atât de mare,

încât naziștii au revenit la Bełżec când Armata Roșie se apropia de Polonia, pentru a finaliza arderea trupurilor și pulverizarea osemintelor.[33] Ascunderea urmelor Holocaustului devenise atât de importantă pentru Himmler, încât SS a ridicat pe terenul de la Bełżec o fermă fictivă. Trupele lui Stalin a ajuns la „fermă" în iulie 1944.

Lagărul de concentrare-exterminare de la Majdanek. *Aktion Erntefest*

Majdanek a fost un lagăr mixt, de tipul celui de la Auschwitz, în care infrastructura de lichidare s-a dezvoltat în jurul spațiilor dedicate inițial detenției. Locul pe care a fost ridicat fusese ales de Himmler în iulie 1941, când se pregătea de primirea prizonierilor sovietici.[34] Aflat în imediata vecinătate a Lublinului și a frontierei (de scurtă durată) cu URSS, Majdanek urma să găzduiască 50 000 de deținuți – deși barăcile puteau primi doar 20 000. Începând din octombrie 1941, evreii din Lublin internați în centrul de pe strada Lipowa (Lindenstraße 7 Lager) și 2 000 de prizonierii sovietici au fost folosiți pentru a construi primele clădiri ale lagărului în care vor fi concentrați, în timp, 100 000 de polonezi și 120 000 de evrei.[35] Primii prizonieri sovietici vor fi exterminați prin muncă – toți murind în decurs de cinci luni.[36] Iarna 1941–1942 a fost una foarte grea în spațiile deschise din estul Poloniei, iar rata de supraviețuire în barăcile neîncălzite și măcinate de tifos de la Majdanek era nesemnificativă.[37]

Oficial, Majdanek a rămas un lagăr pentru prizonieri de război până în februarie 1943[38]; în realitate, încă din 11 decembrie 1941, evreii din Lublin au început să fie aduși aici, operațiunea continuând în forță în primele două luni din 1942.[39] Având birourile la câțiva kilometri de Majdanek, Odilo Globočnik folosea acest lagăr ca o soluție de rezervă pentru sarcinile urgente pe care le primea de la Berlin: în funcție de perioadă, aici putea concentra evrei pentru muncă, putea interna prizonieri

de război sau deținuți politici și putea desfășura execuții în masă. Inițial, în primul an de funcționare a lagărului, SS-iștii vor extermina prizonierii sovietici prin metodele consacrate – împușcare, spânzurare, înecare –, ajungând uneori și la 1 000 de lichidări pe zi.[40] Apoi, încă din vara lui 1942, la Majdanek vor fi improvizate două camere de lichidare marcate ca dușuri, înlocuite din octombrie cu trei camere permanente.[41] Acestea erau plasate chiar lângă sala reală de dușuri, de unde urletele victimelor putea fi auzite – motiv pentru care SS-iștii obișnuiau să ambaleze motoarele camioanelor în timpul procedurii de exterminare.[42] La Majdanek au fost utilizate ambele tehnici naziste de gazare: cu monoxid de carbon și cu Zyklon B.[43] De asemenea, au fost construite crematorii care puteau arde 1 000 de trupuri în fiecare zi.[44]

Totuși Majdanek rămânea în primul rând un lagăr de muncă, unde principalul instrument de teroare era bătaia. Înainte de a ajunge la Auschwitz, Bełżec, Sobibór sau Treblinkla, zeci de mii de evrei apți de muncă – din Varșovia, dar și din Slovacia, Cehia sau Reich – erau selectați la Lublin pentru a munci la Majdanek. Ei se puteau considera, pe moment, salvați, pentru că trenurile din care erau coborâți își continuau apoi călătoria spre centrele de exterminare. Faptul că Majdanek era soluția de rezervă a comandamentului SS din Lublin (din septembrie 1943, Odilo Globočnik va fi transferat în Italia) reiese din faptul că aici au fost direcționate trenurile morții după ce centrele de ucidere din cadrul Operațiunii Reinhard au fost închise; 25 000 de evrei destinați inițial să ajungă la Bełżec, Sobibór și Treblinka au fost exterminați prin gazare sau prin muncă la Majdanek din toamna lui 1942.[45] Aceeași soartă o vor avea și aproximativ 20 000 de supraviețuitori ai rebeliunii și distrugerii ghetoului din Varșovia.

În octombrie 1943, Heinrich Himmler a ordonat urgentarea lichidărilor din Guvernământul General. Îngrijorat de revoltele evreiești care cuprinseseră ghetourile și centrele de exterminare

din Varșovia, Sobibór, Treblinka și Białystok, el i-a cerut lui SS-*Obergruppenführer* Friedrich-Wilhelm Krüger, conducătorul *Schutzstaffel* din teritoriile poloneze, să-i extermine pe evreii de la Majdanek, Poniatowa și Trawniki.[46] Obiectivul lui Himmler era să concentreze tot mai mult exploatarea și exterminarea evreilor la Auschwitz, care își dezvoltase accelerat capacitățile de ucidere, era mult mai bine păzit și aducea profituri mai mari pentru SS.[47]

Această operațiune de lichidare a ultimilor evrei din districtul Lublin – pe care Eichmann visase cu câțiva ani înainte să îl transforme într-o rezervație evreiască – va purta numele „Festivalul Recoltei" (*Aktion Erntefest*). Foarte concentrat în timp și spațiu, Erntefest va fi, de altfel, cel mai mare masacru comis vreodată de naziști într-un interval atât de scurt. Pe 3 noiembrie 1943, lagărele Trawniki și Poniatowa au fost luate cu asalt de trupele de poliție și SS-iști, evreii de aici fiind împușcați și aruncați în gropi comune.[48] Megaplutonul de execuție al lui Himmler era compus din 2 000 de persoane. Chiar și așa, la Poniatowa se va înregistra o tentativă de rezistență, evreii dintr-o baracă deschizând focul asupra naziștilor, care i-au incendiat pentru a opri rebeliunea.[49] Tot pe 3 noiembrie va avea loc marea lichidare de la Majdanek, unde un șir prelung de gropi comune fusese pregătit din vreme, chiar de viitoarele victime, sub pretextul săpării unor tranșee defensive în apropierea crematoriului. Evreii au fost culcați la pământ, dezbrăcați și au fost mitraliați în vreme ce în difuzoarele lagărului era se auzea o muzică veselă.[50] În masacrul care a durat toată ziua au murit 18 400 de evrei.[51] În total, în două zile de execuții, în cele trei lagăre din Lublin au fost uciși 42 000 de evrei.[52] Ascunderea trupurilor lor va dura mai mult, naziștii apelând la alți deținuți pentru a arde cadavrele care nu au mai încăput în morminte. Oasele victimelor au fost măcinate și o parte din rămășițele lor au fost încărcate în saci, urmând să fie folosite pe post de îngrășământ.[53]

Eliberat de sovietici în 1944, Majdanek nu fusese distrus de naziști, care au lăsat în urmă inclusiv camerele de gazare, deși nu s-au retras în panică. Din câte se pare, Himmler considera că lagărele de muncă și de concentrare reprezentau o acoperire suficient de bună pentru procesul de exterminare și că nimeni nu se va gândi să cerceteze încăperile bizare dotate cu dușuri care nu erau alimentate cu apă, ci cu gaz.

Lagărul de exterminare Sobibór. Revolta

Lagărul de exterminare de la Sobibór a fost ridicat în primăvara lui 1942 – în paralel cu primele exterminări de la Bełżec –, lângă satul cu același nume de lângă râul Bug. Din martie 1942, SS-*Hauptsturmführer* Richard Thomalla – expertul lui Himmler în infrastructura de exterminare – a fost detașat de Odilo Globočnik la Sobibór pentru a finaliza construcția. Spre deosebire de Chełmno și de Bełżec, mai degrabă centre de ucidere cu anexe minimale, Sobibór poate fi numit cu mai multă îndreptățire lagăr de exterminare, fiind ridicat de Thomalla pe un perimetru larg (600 de metri pe 400 de metri), care le permitea naziștilor să selecteze un număr mai mare de deținuți pentru a lucra, măcar o vreme, în beneficiul lor. Existența unor clădiri vechi la Sobibór (inclusiv o capelă și un oficiu poștal) oferea SS-iștilor și auxiliarilor ucraineni condiții mai bune de trai. În primul rând, ei puteau locui chiar în lagăr, nu în satul învecinat – din acest motiv Sobibór fiind divizat în trei secțiuni (zona de primire și de internare a deținuților, zona de exterminare și zona gardienilor – numită Lagărul 1), nu doar în două, precum la Bełżec.[54] Apoi personalul nazist de la Sobibór era deservit de bucătari, cizmari, croitori sau bijutieri evrei – salvați pentru scurt timp de la moarte. Pentru câteva sute de prizonieri această lăcomie a SS-iștilor se va dovedi salutară, oferind condiții nebănuite pentru evadarea în masă din octombrie 1943. Chiar și așa, mai mult de 99% dintre evreii care ajungeau la Sobibór sfârșeau imediat în camerele de gazare.[55]

Lagărul de la Sobibór era gândit de naziști pentru exterminarea evreilor din nordul regiunii Lublin. Era situat la 80 de kilometri de orașul Lublin, la opt kilometri de Włodawa și la 39 de kilometri de Chełm, orașul unde naziștii pretindeau că sunt trimiși evreii bolnavi din Reich care erau uciși în cadrul programului T4.[56] Conform standardului german pentru centrele de anihilare, și la Sobibór SS-iștii vor construi o deviere de aproape un kilometru de cale ferată, care asigura intrarea discretă a garniturilor de tren până în lagăr, fără a afecta traficul feroviar și permițând o evacuare discretă din vagoane.

Pentru a construi Sobibór vor fi utilizați muncitori evrei mobilizați din orașul învecinat Włodawa – muncitori care vor fi lichidați imediat după finalizarea construcțiilor. Unii dintre cei care lucrau la finalizarea lagărului au fost gazați de Christian Wirth doar pentru a testa eficiența camerelor de ucidere. Venit într-o inspecție neanunțată, Wirth „a cercetat camerele de gazare la care ei încă mai lucrau și a spus: «În regulă, le vom încerca chiar acum cu cei 25 de lucrători evrei: aduceți-i aici»".[57]

Deși aflat în imediata apropiere a căii ferate, Sobibór era protejat de o zonă mlăștinoasă (specifică malurilor Bugului) și de o pădure de mesteceni și pini.[58] Perimetrul lagărului era înconjurat de sârmă ghimpată și de un câmp minat de circa 20 de metri. Trecerea nou-veniților dinspre zona de primire (Lagărul 2) înspre cea de gazare (Lagărul 3) se făcea, ca și la Bełżec, printr-un „Tub" (pasaj) atent acoperit și camuflat cu frunze, menit să împiedice atât privirile indiscrete din exterior, cât și să blocheze orice tentativă de evadare a victimelor care erau împinse spre camerele de gazare.[59]

Începute în mai 1942, deportările către Sobibór au fost întrerupte două luni, între iulie și septembrie, pentru reparații la calea ferată. Numărul mai mic al victimelor de la Sobibór – în comparație cu Bełżec sau Treblinka – se explică tocmai prin multitudinea de probleme pe care le întâmpinau trenurile în drumul către cel mai estic punct de pe harta Holocaustului: exista

o singură cale ferată care trebuia să deservească ambele direcții de circulație (ceea ce genera întârzieri), iar solul din apropierea Bugului era mlăștinos, ducând uneori la scufundarea șinelor.[60]

Deportările se vor derula până în toamna lui 1943.[61] Trenuri compuse din 40 până la 60 de vagoane opreau în gara Sobibór, 20 dintre acestea fiind detașate și transportate în lagăr pentru gazare. Operațiunea se repeta de două sau trei ori, în funcție de mărimea transportului.[62] SS-iștii foloseau și aici „protocolul de întâmpinare": o primire mai degrabă amabilă, în care victimele erau anunțate că vor fi dezinfectate pentru propria siguranță, urmând să muncească din greu, dar în siguranță; apoi avea loc o separare pe sexe – femeile (care erau și aici tunse) rămâneau alături de copii; în sfârșit, grupurile – mai întâi bărbații, apoi femeile și copiii – erau împinse tot mai violent înspre tubul care conducea la „dușuri". Pe lângă evreii din regiunea Lublin (în special din orașul Chełm), la Sobibór vor fi lichidați evrei din toată Europa. Circa 24 000 de evrei din Slovacia (prima comunitate exterminată sistematic la Auschwitz în cadrul Soluției Finale) vor fi direcționați spre Sobibór, lagărul din Silezia neavând în acel moment capacitatea de a anihila rapid comunități întregi.[63] De asemenea, 35 000 de evrei din Olanda au fost trimiși aici într-un moment în care la Auschwitz erau primiți evreii din Grecia (această decizie explică, după cum arată Laurence Rees, procentul foarte ridicat de victime înregistrat în rândul evreilor olandezi; în timp ce la Auschwitz o parte din ei ar fi fost selectați pentru muncă și ar fi putut supraviețui, la Sobibór selecția era minimală și aproape toți au ajuns imediat în camerele de gazare).[64] Tot la Sobibór vor sfârși evrei din spațiul sovietic, din Reich, din Franța sau Boemia și Moravia.[65]

Pe lângă prizonierii ținuți în viață pentru una dintre calificările prețuite de SS-iști (croitori, cizmari), și la Sobibór naziștii organizau *Sonderkommando*-uri evreiești. Acestea erau de cinci tipuri: un *Bahnhofkommando* (lucrători la platformă), format din circa 40–50 de deținuți, a căror misiune era să

supravegheze coborârea din vagoane și încolonarea spre lagăr[66]; un *Transportkommando* specializat în coordonarea dezbrăcării victimelor, dar și în transportarea celor prea bătrâni sau bolnavi spre locul de execuție (pentru a nu întârzia procesul de gazare, aceștia erau duși cu căruța în pădure, unde erau împușcați); o mică unitate de *friseurs* care tăiau părul femeilor înainte de gazare; un *Lumpenkommando*, care putea ajunge și la 100 de persoane, obligat să verifice bagajele și să sorteze fiecare obiect găsit (o subunitate importantă a *Lumpenkommando* erau așa-numiții *Goldjuden*, foști funcționari de bancă, bijutieri sau ceasornicari, care trebuiau să sorteze banii, bijuteriile și ceasurile victimelor; *Goldjuden* erau cea mai protejată categorie de prizonieri, SS-iștii rezervându-și un procent discret din pradă)[67]; în sfârșit, munca cea mai cumplită revenea evreilor care făceau parte din *Sonderkommando*-urile aferente *Totenlager* (centrelor de gazare), care aveau sarcina de a căra cadavrele și de a le îngropa. Din toamna lui 1942, noi *Sonderkommando*-uri au fost formate pentru a dezgropa cadavrele și a le arde. Pentru o înțelegere corectă a poziției morale în care se aflau evreii selectați de SS pentru aceste sarcini, trebuie spus că ei nu știau pentru ce sunt aleși de naziști la coborârea din tren; când înțelegeau, refuzul de a îndeplini sarcinile repartizate le-ar fi adus moartea imediată (pe care unii o și alegeau, preferând însă să se sinucidă). Thomas Blatt, care a ajuns la Sobibór când abia împlinise 16 ani, a fost selectat de SS pentru a tăia părul femeilor înainte de execuție. A aflat la scurt timp că restul familiei sale ajunsese în camerele de gazare. Atunci a înțeles, povestește el, că „nimeni nu se cunoaște pe sine. Fiecare dintre noi putem fi oameni buni sau oameni răi în aceste situații. Câteodată, când cineva se poartă foarte frumos cu mine, mă trezesc întrebându-mă: oare cum s-ar purta la Sobibór?“[68] Alegerea lui Blatt a fost să supraviețuiască pentru a-i răzbuna pe cei uciși – și cei mai mulți componenți ai *Sonderkommando*-urilor gândeau ca el. Blatt a fost, de altfel, unul dintre cei 300 de prizonieri care au reușit să evadeze de

la Sobibór în octombrie 1943, amintirile sale despre lagăr fiind printre cele mai citate astăzi de istorici.

Primul comandant de la Sobibór a fost austriacul Franz Stangl, venit aici din programul T4. De altfel, când a ajuns în lagăr, primul lucru care i-a sărit în ochi a fost faptul că sistemul de gazare era „exact precum camerele de gazare din Castelul Hartheim“[69]; Stangl vorbea în cunoștință de cauză: lucrase atât la Hartheim, cât și la Bernburg. Posteritatea lui nu va fi la fel de întunecată precum cea a altor criminali din Holocaustul polonez. Acest lucru se datorează în primul rând faptului că Stangl a reușit să supraviețuiască războiului și să ofere propria variantă asupra Operațiunii Reinhard la câteva decenii distanță de la evenimente (a fost capturat în 1967, în Brazilia). În vreme ce Christian Wirth a murit în 1944, luptând împotriva partizanilor iugoslavi, iar Irmfried Eberl sau Odilo Globočnik s-au sinucis în detenție, pentru a evita procesul, Franz Stangl a oferit anchetatorilor depoziții menite să îl umanizeze și să îi scoată în evidență dilemele morale. Totuși mărturiile celor care l-au cunoscut pun la îndoială această imagine. Un SS-ist și-a amintit că Stangl deplângea alături de un coleg faptul că lagărul de la Sobibór era pe ultimul loc în competiția cu Bełżec și Treblinka la numărul de exterminări, în vreme ce un prizonier evreu a povestit că dovedea „o plăcere evidentă pentru munca și situația sa. (...) Avea tot timpul un zâmbet pe față. Și nu cred că era un zâmbet nervos; era pur și simplu fericit.“[70] Un alt austriac trecut pe la Castelul Hartheim, Franz Reichleitner, a fost adjunctul lui Stangl la Sobibór, preluând comanda lagărului din august 1942, când acesta a fost trimis să salveze situația de la Treblinka, unde Irmfried Eberl își pierduse controlul și, probabil, mințile.[71]

În octombrie 1943, la Sobibór a avut loc o revoltă soldată cu o evadare în masă. Planificarea minuțioasă a operațiunii și îndrăzneala dovedită de prizonieri nu au termen de comparație în nici un alt lagăr de concentrare sau de exterminare nazist. Rebeliunea de la Sobibór ne spune multe, în fapt, despre motivul

pentru care naziștii au reușit să ucidă evrei pe o scară atât de mare fără a întâlni din partea lor o rezistență semnificativă: respectul disproporționat pe care aceștia îl purtau hainei militare și autorității în general. Fiind puși în situația de a-și dovedi de secole bune loialitatea față de statele în care locuiau, evreii nu au luat aproape deloc în calcul, între 1933 și 1945, ideea de a ataca militari germani sau trupe SS pentru a se salva. În primăvara lui 1943, rezistența evreiască de la Sobibór – condusă de Leon Feldhendler – căuta cu înfrigurare o soluție de evadare. Lagărul de la Bełżec fusese deja închis și toți evreii care lucrau în *Sonderkommando*-uri fuseseră gazați chiar la Sobibór; aceștia lăsaseră în haine mesaje ascunse privind soarta lor: „Fiți conștienți că vă vor ucide și pe voi. Răzbunați-ne!“[72] Operațiunea Reinhard se apropia de final și naziștii doreau să distrugă orice dovadă privind existența ei: atât camerele de gazare, cât și oamenii care văzuseră ce se petrecea în ele. Până și SS-iștii care conduseseră operațiunea vor susține că Himmler dorea să-i ucidă.

Totuși în nici un scenariu luat în calcul de rezistența din lagăr nu era inclusă ipoteza înfruntării germanilor – ci numai evadarea. Pentru ca această realitate să se schimbe a fost necesar ca în lagăr să își facă apariția – dintr-o vădită eroare de calcul făcută de *Schutzstaffel* – un grup de circa 20 de prizonieri de război din Armata Roșie. În urma verificărilor fizice (pentru circumcizie), aceștia fuseseră separați de militari și trimiși în ghetoul din Minsk, de unde ajunseseră la Sobibór, fiind selectați pentru munca forțată. Concentrându-se pe faptul că erau evrei, SS-iștii au neglijat faptul că aveau de-a face cu militari sovietici, a căror mentalitate era complet diferită în raport cu autoritatea nazistă. Liderul evreilor sovietici, Aleksandr Pecerski, era un personaj charismatic și îndrăzneț, care fusese comisar politic în Armata Roșie și actor amator. Când a fost abordat de Leon Feldhendler, conducătorul rezistenței de la Sobibór, Pecerski a schimbat total modul de gândi al acestuia. I-a explicat faptul că o salvare din partea partizanilor care acționau în împrejurimi

era imposibil de așteptat, pentru că aceștia aveau multe alte misiuni și „nimeni nu ne poate face treaba noastră".[73] Apoi, după o scurtă perioadă de planificare, Aleksandr Pecerski a venit cu ideea care până atunci fusese de neconceput: evadarea de la Sobibór nu se putea limita la o simplă fugă din fața naziștilor; aceștia trebuiau mai întâi uciși, pentru ca evadarea unui mare număr de evrei să fie posibilă.

Revolta a fost planificată pentru 14 octombrie 1943. Profitând de plecarea anunțată a comandantului lagărului, Franz Reichleitner, într-o permisie la Lublin, rebelii și-au propus să atragă pe rând SS-iștii în atelierele de cizmărie și croitorie, sub pretextul de a proba haine și cizme noi – și să îi ucidă cu pumnale și răngi pregătite în secret de meșteșugarii din lagăr. Așa a putut fi lichidat, în jurul orei 16.00, în atelierul de croitorie, comandantul adjunct Johann Niemann, care era considerat cel mai periculos dintre germanii prezenți la Sobibór. Alți doi SS-iști au sosit cu punctualitate pentru a încerca haine special pregătite și au fost uciși. Concomitent, doi SS-iști erau omorâți în atelierul de tâmplărie.[74] Până la ora 17.00, 11 membri *Schutzstaffel* și câteva gărzi auxiliare (ucraineni) fuseseră executați; SS pierduse majoritatea detașamentului de la Sobibór. Nemulțumit de faptul că un *Oberscharführer* nu putuse fi ademenit în barăcile prizonierilor, Aleksandr Pecerski a trimis un comando format din doi voluntari pentru a-l asasina chiar în birourile SS. Chaim Engel, care l-a înjunghiat pe *Oberscharführer* ajutat de un *kapo*, i-a strigat acestuia înainte de a-l ucide: „Pentru tatăl meu! Pentru fratele meu! Pentru toți evreii!"[75]

Omorându-i pe naziști, rebelii au reușit să intre în posesia pistoalelor acestora. În paralel, ei au pătruns în baraca gardienilor auxiliari, de unde au reușit să sustragă câteva puști și muniție. Aveau nevoie de arme, pentru că planul inițial – care prevedea ca deținuții să iasă pur și simplu pe porțile lagărului, la ordinul unui *kapo*, pentru o pretinsă activitate în pădure, nici un SS-ist nemaifiind în viață pentru a le cere gardienilor auxiliari

să îi oprească – eșuase parțial. SS-*Oberscharführer* Karl Frenzel, un nazist înverșunat, era încă în viață și ar fi opus rezistență. Din acest motiv, liderii rebeliunii, Aleksandr Pecerski și Leon Feldhendler, au decis să forțeze evadarea. Au cerut să fie lansat semnalul pentru încetarea zilei de muncă, deținuții strângându-se în curtea lagărului pentru apelul regulat. Atunci, pe fondul zvonurilor care nu mai puteau fi controlate, Pecerski a luat cuvântul și i-a informat despre revoltă: „Majoritatea germanilor sunt morți. Haideți să murim cu onoare."[76]

Prizonierii au început să alerge în dezordine spre diferite puncte de ieșire din lagăr, în vreme ce SS-iștii care mai erau în viață și paznicii ucraineni au deschis focul asupra lor. Rebelii evrei au răspuns cu foc, reușind să împuște mai mulți gardieni. Din circa 600 de prizonieri care au avut posibilitatea să evadeze, în jur de 300 au reușit să iasă din Sobibór pe 14 octombrie 1943. Mulți au fost împușcați în timp ce fugeau sau și-au găsit sfârșitul în câmpul minat. Circa 100 au fost capturați și executați în zilele următoare. Din cauza condițiilor extrem de dificile din teritoriile poloneze, care erau disputate de naziști, partizani sovietici și naționaliști polonezi (care erau uneori antisemiți), doar 58 de evadați au rămas în viață până în mai 1945. Thomas Blatt, puștiul de numai 16 ani a cărui familie fusese gazată la Sobibór, a izbutit să ajungă la ferma unui țăran polonez, care a acceptat să îl găzduiască în schimbul bijuteriilor pe care Blatt și însoțitorii săi reușiseră să le ascundă înainte de evadare.[77] Era însă o capcană: fermierul l-a împușcat pentru a-i fura bunurile; deși rănit, adolescentul s-a prefăcut mort și a reușit să supraviețuiască.

Aleksandr Pecerski, liderul revoltei, și-a dezamăgit compatrioții. Pretinzând că pleacă în recunoaștere cu detașamentul său de militari sovietici, Pecerski a abandonat grupul de supraviețuitori evrei care îl urmau, după ce le-a cerut o parte din bani. Nu s-a mai întors: a trecut Bugul și a intrat în contact cu Armata Roșie.[78] A susținut ulterior că datoria sa de soldat îi cerea să facă

acest lucru, iar evadații fără pregătire militară îl împiedicau în misiunea sa.

În lagăr execuțiile au continuat în cursul nopții dintre 14 și 15 octombrie. Unii evrei se ascunseseră și erau înarmați, continuând rebeliunea. Pe 19 octombrie 1943, Himmler a ordonat distrugerea camerelor de gazare și lichidarea ultimilor deținuți.[79] Tot pe 19 octombrie, Odilo Globočnik anunța încheierea Operațiunii Reinhard. Demolarea lagărului de la Sobibór s-a făcut cu ajutorul unor prizonieri de la Treblinka, care vor fi la rândul lor executați după îndeplinirea acestei sarcini, la începutul lui noiembrie 1943.

Lagărul de exterminare Treblinka. Distrugerea evreilor din Varșovia

Lagărul de exterminare de la Treblinka a sintetizat toate cunoștințele privind asasinarea în masă pe care naziștii le căpătaseră în cursul Operațiunii Reinhard. Din acest motiv, la Treblinka vor fi exterminați aproape 900 000 de evrei – aproape la fel de mulți cât la Bełżec, Sobibór și Majdanek la un loc. Construcția camerelor de gazare de la Treblinka a început în mai 1942, concomitent cu începutul operațiunilor de exterminare de la Sobibór. La acest moment, naziștii înțelegeau mai bine cum trebuie să funcționeze banda industrială de ucidere pe care o visase Himmler. Căutând să aleagă zone izolate pentru a ridica centrele de exterminare, ei ignoraseră blocajele de pe calea ferată sau eventualele defecțiuni provocate de terenul mlăștinos de lângă Bug. La Treblinka au evitat acest neajuns, selectând o zonă aflată mai aproape de centrul Poloniei, deservită de o rețea dezvoltată de cale ferată: în cazul în care una dintre linii se bloca, existau rute alternative pentru a ajunge la destinație. În raport cu Sobibór, Bełżec și Majdanek, Treblinka a fost cel mai vestic lagăr de exterminare din Operațiunea Reinhard (doar Chełmno, care nu a fost implicat oficial în operațiune, se afla mai la vest). Rolul principal

al camerelor morții de la Treblinka a fost exterminarea evreilor închiși în ghetoul din Varșovia – una dintre marile aglomerări evreiești din lume, având în jur de 500 000 de locuitori – aflat la numai 80 de kilometri distanță. Simultan, Treblinka putea servi ca fabrică a morții pentru centre evreiești tradiționale precum Radom și Białystok.

Treblinka fusese inițial un *Arbeitslager* inaugurat în septembrie 1941, în zona unei vechi balastiere comerciale. Cu o forță de muncă de circa 2 000 de oameni – polonezi și evrei ridicați de pe stradă –, cariera de pietriș se putea dovedi o afacere bună pentru SS, care sprijinea astfel producția de beton destinată construirii de drumuri în URSS. Lagărul de muncă de la Treblinka era condus de SS-*Sturmbannführer* Theodor van Eupen și se întindea pe o suprafață de aproape 20 de hectare. În apropierea acestuia – la mai puțin de doi kilometri spre sud – va fi ridicat de naziști, în primăvara și vara lui 1942, centrul de exterminare cunoscut sub numele Treblinka II.[80] Acesta avea o suprafață mai mică (standardul SS pentru lagărele de exterminare devenise de 400 pe 600 de metri), fiind delimitat cu garduri de sârmă ghimpată de aproape trei metri înălțime, acoperite de copaci.[81] Lagărul era păzit de un efectiv de circa 25 de SS-iști, ajutați de cel puțin 100 de auxiliari selectați din rândul prizonierilor sovietici de război (ucraineni antrenați în prealabil de SS la Trawniki).[82] Misiunea celor din urmă era să supravegheze lagărul din mai multe turnuri de observație cu o înălțime de opt metri.

Toate aceste premise anunțau o misiune ușoară pentru doctorul Irmfried Eberl, primul comandant de la Treblinka – trecut și el, ca mai toți liderii din cadrul Operațiunii Reinhard, prin Programul T4 destinat exterminării pacienților din Reich (Eberl coordonase gazarea bolnavilor în centrele din Bernburg și Brandenburg). Eberl își propusese să își impresioneze superiorii cu o rată de exterminare net superioară celor de la Bełżec și Sobibór, cerând creșterea continuă a numărului de transporturi care ajungeau aici. Începute la finalul lui iulie 1942, când lagărul

a devenit funcțional, deportările de la Varșovia aduceau o medie de 6 000 de evrei pe zi, care trebuiau gazați pe loc.[83] În primele zece zile ale evacuării ghetoului din capitala poloneză, 65 000 de evrei muriseră deja la Treblinka.[84] Dar ambițiosul Eberl era nemulțumit. Tocmai îi scrisese soției că este „bucuros și mândru de realizările sale".[85] Dorea să se autodepășească, ajungând la un număr între 10 000 și 12 000 de lichidări pe zi. Iar la Treblinka – datorită poziției centrale în rețeaua de cale ferată – dorința îi putea fi îndeplinită de către Hermann Höfle, specialistul în transporturi al Operațiunii Reinhard, care a crescut numărul de trenuri. Pentru ca banda industrială de ucidere concepută de SS să nu se gripeze, Irmfried Eberl trebuia așadar să ucidă un număr aproape dublu de evrei în aceeași unitate de timp. Inițial, capacitatea de exterminare de la Treblinka era de circa 12 000 de oameni pe zi (cu 3 000 de oameni uciși la fiecare trei ore).[86] După ce o nouă clădire destinată gazării cu monoxid de carbon a fost ridicată în august-septembrie 1942 – dotată cu cel puțin opt camere de exterminare – naziștii puteau omorî la Treblinka aproape 25 000 de evrei zilnic (conform unei confidențe făcute de Odilo Globočnik).[87]

Sistemul de ucidere era similar celui stabilit la Sobibór: garniturile de tren cu maxim 60 de vagoane opreau în gara Małkinia, din ele fiind detașate, pe rând, câte 20 de vagoane, care erau tractate în lagăr. Punerea în scenă cu dușurile trebuia repetată și aici, pentru a nu alarma victimele și a nu a genera panică sau revoltă – acestea se măsurau, pentru naziști, în minute de întârziere în procesul continuu de exterminare.

În iunie 1961, la procesul lui Eichmann, Avraham Lindwasser, care fusese integrat în *Sonderkommando*-ul de la Treblinka când avea numai 14 ani, a depus următoarea mărturie în fața judecătorul Moshe Landau – cel care îl va condamna pe Eichmann la moarte:

Î: Pe 28 august 1942 ați ajuns la Treblinka de la Varșovia?

R: Corect.

Î: Exista vreun anunț în gară, în germană sau poloneză?

R: Corect.

Î: Ce spunea?

R: „Evrei, după ce faceți baie și vă schimbați hainele, veți continua călătoria spre est, la muncă."

Î: V-au permis să debarcați liniștiți?

R: Nu.

Î: Ce s-a întâmplat?

R: Au deschis vagoanele de marfă și am auzit ordinul: „Afară!" Lumea striga. Am început să coborâm. Ne loveau tot timpul cu bâte, ca să nu ne lase timpul și ocazia să înțelegem unde ne aflăm sau ce se întâmplă; am fost goniți până în piață și acolo ni s-a ordonat să predăm banii și bijuteriile, apoi ni s-a spus să ne scoatem pantofii. (...)

Î: Auziserăți despre Treblinka la Varșovia?

R: Auzisem despre Treblinka.

Î: Știați că evreii erau exterminați la Treblinka?

R: Nu credeam asta.

Î: Nu credeați? De ce?

R: De ce? Probabil că la asta este cel mai greu de răspuns. Probabil că este o problemă personală, pentru fiecare. Cineva nu poate, pur și simplu, să conceapă că așa ceva este posibil – exterminarea.

Din acest punct, interogatoriul a fost preluat de procurorul Gideon Hausner:

Î: În ziua aceea ați observat imediat cadavrele?

R: Chiar de la început, când am intrat în locul acela – am fost adus de un german, de asemenea din SS –, al cărui nume, am aflat ulterior, era Matthias. El m-a dus înăuntru și imediat mi-a ordonat să apuc trupurile și să le trag spre morminte. (...)

Î: Asta se întâmpla lângă camerele de gazare?

R: Alături de camerele de gazare mici.

Î: Înainte ca trupurile să fie transferate în gropi?

R: Înainte să fie duse la gropi.

Î: Și ați făcut asta?

R: Da. Am fost ocupat cu această muncă timp de aproximativ o lună, o lună și jumătate, poate mai mult, poate mai puțin, până când am recunoscut trupul surorii mele.

Î: Zăcea acolo, moartă?

R: Da... N-am mai putut suporta. Am încercat să mă sinucid. Deja mă atârnasem de curea când un evreu cu barbă – nu-i cunosc numele – m-a dat jos de acolo.[88]

Platforma unde erau debarcați prizonierii trebuia curățată de bagajele celor din transportul anterior, iar camerele de „duș" (*dushehubka*) trebuiau eliberate de cadavre și de urmele agoniei care abia se încheiase. Victimele erau împinse în camerele de gazare cu ajutorul câinilor, care erau antrenați să le sfâșie organele genitale în cazul în care se împotriveau. „După ce camerele se umpleau", povestește un martor, „ușile erau închise ermetic. Mecanicii Marcenko și Nikolai porneau motoarele. Prin conducte, gazele de eșapament erau introduse în camere. Începea procesul de asfixiere. La ceva timp după pornirea motorului, mecanicii se uitau în camere prin fantele speciale de observație aflate de-a lungul fiecărei uși, pentru a vedea cum se desfășoară procesul de ucidere. Când au fost întrebați ce văd acolo, mecanicii au răspuns că oamenii se zvârcolesc, se răsucesc unul peste altul. Treptat, zgomotul din camere s-a potolit. După aproximativ 15 minute motoarele au fost oprite și s-a instalat un calm neobișnuit."[89]

Un factor care nu fusese luat în calcul de tânărul doctor Irmfried Eberl (avea doar 31 de ani) era sosirea unor trenuri în care, din cauza temperaturilor ridicate din august și a condițiilor inumane de transport, deținuții evrei își pierduseră deja viața – dispensarea de trupurile acestora durând mai mult decât procesul standardizat de gazare. Într-un tren cu 6000 de evrei din Biała Podlaska, de pildă, aproape 90% dintre prizonieri au fost găsiți

morți în momentul când au ajuns în lagăr. Când primele întârzieri au început să apară în mecanismul criminal de la Treblinka, Eberl a luat decizii proaste în cascadă – fapt care dovedește faptul că nu participase la conceperea principiului benzii industriale de exterminare și nu înțelegea importanța fiecărui detaliu stabilit de Odilo Globočnik și Christian Wirth. Evreii au început să fie împușcați în zona de primire a lagărului de exterminare (Lagărul 2), acolo unde trebuia să fie jucată șarada pregătirii pentru dezinfecție.[90] Transportarea cadavrelor de aici înspre zona de îngropare lua mai mult timp decât strângerea lor din camerele de gazare aflate în Lagărul 3, destinat exclusiv uciderii. Pentru a curăța în liniște Lagărul 2 de corpuri, fără a-i alarma pe nou-veniți, SS-iștii au cerut ca trenurile să oprească la o distanță de câțiva kilometri de gară.[91] Garniturile în așteptare s-au aglomerat, iar prizonierii din vagoane – chinuiți de sete – au început să moară cu miile. Munți de cadavre, de care nimeni nu avea vreme să se ocupe, s-au acumulat pe marginea căii ferate și au intrat rapid în descompunere sub soarele din august.[92] Mirosul putea fi simțit la zeci de kilometri distanță. Pentru că adevărul nu mai putea fi ascuns și pentru că nu existau suficiente trupe pentru a ține sub control coloana de trenuri, SS-iștii au început pur și simplu să tragă asupra vagoanelor din turnurile de control.[93] Într-un astfel de context infernal, aparențele morale erau mult mai greu de păstrat de germani și de ucraineni, cărora li se cerea să asiste în deplină ordine la o orgie a morții; ei au renunțat la orice pretenție de civilizație și au abuzat sexual deținutele în pragul morții, pe care le și jefuiau. Chiar și Eberl le cerea deținutelor să danseze pe mese pentru a-și destinde subordonații.

Alarmați, Odilo Globočnik și Christian Wirth au venit de urgență la Treblinka. L-au destituit pe Eberl și l-au numit în fruntea lagărului de exterminare pe Franz Stangl de la Sobibór – fostul polițist austriac, care era mult mai calculat.[94] De asemenea, au suspendat deportările între 28 august și 3 septembrie 1942, pentru a restabili ordinea și a se dispensa de cadavre.

Ulterior, transporturile din Varșovia au fost reluate.[95] Trenurile au continuat să curgă până pe 12 septembrie 1942, când ajunseseră la Treblinka aproape 270 000 de evrei din ghetoul vechii capitale poloneze. În paralel, din august începuseră și deportările din Radom: 350 000 de evrei din acea regiune cu o importantă comunitate evreiască au ajuns în lagărul de exterminare până în noiembrie 1942.[96] Tot la Treblinka vor ajunge și 4 221 de evrei din Tracia și 7 122 din Macedonia, pe care autoritățile bulgare (care au protejat în general evreii din vechile lor teritorii) au fost de acord să îi cedeze lui Hitler după distrugerea Greciei și a Serbiei. Aceștia vor fi transportați pe Dunăre până la Viena, fiind apoi preluați de trenurile morții și exterminați la Treblinka în intervalul dintre 4 și 15 martie 1943.[97] Deși regiunea Białystok fusese alipită formal Prusiei de Est, peste 110 000 de evrei de aici își vor găsi sfârșitul tot la Treblinka.[98] Circa 8 000 de evrei din Boemia și Moravia, concentrați inițial în ghetoul Theresienstadt, au ajuns la rândul lor la Treblinka într-o succesiune rapidă de transporturi din 18, 21, 23, 26 și 29 septembrie, apoi 5, 8, 15, 19 și 22 octombrie 1942.[99] Chiar și 33 000 de evrei din Lublin, district care avea la dispoziție centrele de ucidere de la Bełżec, Majdanek și Sobibór, vor fi gazați la Treblinka – ca și câteva mii de romi.[100]

Persoana care pornea mecanismul de gazare la Treblinka era un *Hiwi* ucrainean poreclit Ivan cel Groaznic, care va fi ulterior identificat ca Ivan Marcenko. Se născuse în Dnepropetrovsk; capturat de Wehrmacht, trecuse prin centrul de pregătire SS de la Trawniki, fusese detașat ca gardian în ghetoul din Lublin și, în final, ajunsese la Treblinka. Era tot timpul beat și nu își putea aminti ce făcuse în ziua precedentă. Lovea deținuții cu picioarele și cu un bici, strigându-le „să se grăbească la duș", pentru că „apa se răcea". Arma lui favorită era o țeavă metalică, cu care ucidea adesea dintr-o singură lovitură. Folosea, de asemenea, un stilet cu care tăia sânii femeilor.[101]

Din mai 1943, după revolta ghetoului din Varșovia, transporturile spre Treblinka au devenit tot mai rare. Deținuții au

început să bănuiască faptul că SS-iștii pregăteau lichidarea lor și distrugerea centrului morții, a cărui existență nu mai era un secret. În aceste condiții, evreii au început organizarea unei mișcări secrete de rezistență sub conducerea inițială a doctorului Julian Chorążycki, care servise în armata poloneză. După ce acesta s-a sinucis – trezise bănuielile SS-iștilor și se temea că va face mărturisiri sub tortură –, liderul revoltei a devenit un alt medic militar, Berek Lajcher.[102]

Rebelii au ales o zi în care gardienii ucraineni și SS-iștii se relaxau (gazările erau suspendate), o parte dintre ei făcând plajă pe malul Bugului: 2 august 1943.[103] Au reușit să pună mâna pe câteva zeci de arme și de grenade și au început să incendieze clădirile din lagăr, pentru a genera confuzie. Spre deosebire de Sobibór, unde garnizoana germană fusese eliminată în prealabil, la Treblinka efectivul de germani era mult mai mare (peste 20 de militari – fără a-i pune la socoteală pe cei 60 de *Trawnikimänner* ucraineni) și nu a existat un blocaj în lanțul de comandă. Din cei 700 de deținuți care s-au repezit spre poarta principală și spre garduri, în timp ce SS-iștii trăgeau asupra lor cu mitraliera, doar 200 au reușit să scape cu viață în prima fază – 100 dintre aceștia fiind capturați în scurt timp, în apropierea lagărului. Cu sprijin din partea partizanilor polonezi și a localnicilor, aproape 70 de rebeli de la Treblinka au supraviețuit războiului (mai mulți decât cei de la Sobibór).[104]

După revoltele din Varșovia și de la Treblinka, care au fost urmate de o rebeliune similară în ghetoul Białystok (16 august 1943), Himmler a început să înțeleagă că pierde controlul asupra Operațiunii Reinhard. Lagărele de exterminare erau ținute sub observație de Rezistența poloneză, care transmitea Aliaților detalii compromițătoare. Pe fondul înfrângerilor suferite de Wehrmacht în URSS, o repetare în sens invers a episodului deshumărilor de la Katyń devenea plauzibilă: când naziștii descoperiseră – în aprilie 1943 – urmele masacrului comis de NKVD asupra militarilor polonezi, ei speculaseră intens momentul,

convocând Crucea Roșie și formând o comisie internațională de experți pentru cercetarea crimelor sovietice. Himmler și-a dat seama că Stalin avea să procedeze la fel dacă ajungea în Polonia. Din acest motiv, *Sonderaktion* 1005 – operațiunea prin care cadavrele evreilor uciși în Holocaust trebuiau deshumate și arse – a devenit o prioritate din aprilie 1943. Liderii Operațiunii Reinhard au început să fie expediați în Italia, pentru a lupta împotriva partizanilor – probabil în speranța că vor fi uciși în luptă. După rebeliunea de la Treblinka, acest lucru s-a întâmplat și cu Franz Stangl – transferat imediat la Trieste, alături de comandantul său, Odilo Globočnik. Totuși exterminările au mai continuat câteva luni la Treblinka – deși într-un ritm redus – până când revolta de la Sobibór l-a convins pe Himmler să lichideze definitiv Operațiunea Reinhard. Camerele de gazare au fost demolate de deținuți evrei, fiind transformate într-o fermă fictivă unde un fost gardian din lagăr s-a instalat cu familia. Armata Roșie a ajuns la Treblinka în august 1944; în ciuda eforturilor depuse de naziști pentru arderea cadavrelor și pisarea scheletelor, urme de oase, păr și dinți încă mai puteau fi distinse în sol.[105]

Capitolul IX

Periferia Holocaustului

Complicitatea elvețiană

Dacă epicentrul Holocaustului a fost situat în Reich și în Guvernământul General, afectând decisiv zonele învecinate, care au fost invadate sau anexate de Hitler (Franța, Belgia, Olanda, Italia, Austria, Cehoslovacia, Iugoslavia, URSS ș.a.), a existat și o „periferie" a acestuia, compusă din țări mai îndepărtate, aliate cu Germania sau tratate de aceasta cu o oarecare blândețe din rațiuni economice. Așa cum scrie Oula Silvennoinen, „caracteristic acestei periferii a Holocaustului a fost că peste tot în această zonă Soluția Finală a fost fie amânată, fie limitată în funcție de circumstanțele locale și de alte nevoi considerate mai presante de conducerea nazistă. De la țările nordice până la Bulgaria, toate acestea erau țări, într-un fel sau altul, pe marginea abisului."[1] Și țările a căror neutralitate a fost tolerată de Hitler vor fi, inevitabil, implicate în discriminarea sau, dimpotrivă, în salvarea evreilor în perioada Holocaustului. Ele nu au fost uitate nici un moment de Führer, care spunea la Berghof, în ianuarie 1942, că „evreii trebuie să-și facă bagajele și să dispară din Europa... Vor trebui să plece din Elveția și Suedia. Nu le putem îngădui să-și mențină căile de retragere lângă porțile noastre."[2]

Într-un mesaj confidențial transmis în iunie 1943, Ministerul german al Economiei îi solicita lui Joseph Goebbels să cenzureze orice referință la rezervele de aur din Elveția, deoarece „majoritatea acestora conduc la noi", Elveția fiind în acel moment singura țară care accepta schimburi în aur cu Berlinul.[3]

O eventuală retragere a elveţienilor din acest schimb ar fi însemnat o catastrofă: „Nu am mai obţine franci elveţieni pentru chestiuni militare şi nonmilitare; aurul nostru ar deveni astfel lipsit de valoare în domeniile care ne interesează".[4]

Acest mesaj oglindea o veche colaborare a Elveţiei neutre cu Germania nazistă. Deşi elveţienii au refuzat tranzitarea teritoriului lor de trupe ale Axei, ei au acceptat totuşi numeroase transporturi pentru aprovizionarea Werhmachtului sau a armatei italiene.[5] Şi alte afaceri profitabile legau Berlinul de Berna: lagărul Dachau, de pildă, a fost construit de o companie elveţiană pentru 13 milioane de franci elveţieni.[6]

După ce îşi epuizase propriile rezerve de aur pentru pregătirea pentru război, Germania se specializase în jefuirea aurului statelor pe care le invada. Naziştii au pus mâna pe aurul Austriei şi al Cehoslovaciei; au ratat tezaurul Poloniei, care a fost salvat prin România, dar au obţinut lingouri din Danzig, Danemarca, Franţa, Belgia şi Olanda. Se estimează că germanii au jefuit aur în valoare de 579 de milioane de dolari din 11 ţări.[7] Cea mai mare parte a acestuia a ajuns în Elveţia.

În condiţiile în care ţările de la care cumpărau arme sau materii prime vitale nu acceptau marca germană, solicitând în schimb aur sau franci elveţieni, naziştii aveau nevoie de sprijinul Elveţiei pentru a-şi transforma aurul în bani.[8] Tot în Elveţia erau vândute şi bijuterii, tablouri sau instrumente financiare confiscate de la evrei de către agenţi ai lui Göring, care lucrau sub acoperire diplomatică.[9] Trezorierul american Henry Morgenthau i-a avertizat pe bancherii elveţieni pe 22 februarie 1944 să nu accepte aur din partea Germaniei, deoarece Statele Unite „nu recunosc şi nu vor recunoaşte transferul titlurilor pentru aurul furat" de nazişti.[10] Totuşi, în ultimele luni de existenţă ale celui de-al Treilea Reich, „sume gigantice" se scurgeau în continuare dinspre Germania spre Elveţia, conform unui raport al spionajului american. În plus, naziştii transferau aur de la Berlin la ambasada lor din Berna.[11]

La Wannsee, la începutul lui 1942, Heydrich susținuse că în Elveția se găsesc 18 000 de evrei.[12] O cifră relativ mare, având în vedere că elvețienii își înăspriseră politica privind refugiații încă din 17 octombrie 1939, făcând o distincție între refugiații politici și emigranți. Cei din urmă erau nevoiți să părăsească țara după bunul plac al lui Heinrich Rothmund, care conducea departamentul de poliție pentru imigranți (*Eidgenössischen Fremdenpolizei*). Vizele erau acordate de elvețieni numai dacă exista certitudinea că Elveția urma să fie părăsită ulterior. Când a început Holocaustul în Franța, Heinrich Rothmund a cerut ca evreii care încercau să fugă din teritoriile controlate de regimul de la Vichy să fie întorși pe teritoriul francez. Scenele de la graniță erau dramatice, evreii știind că sunt trimiși la moarte. „Unii își luau viața în fața grănicerilor de la frontiera elvețiană", spune o relatare din epocă.[13] Se estimează că cel puțin 20 000 de fugari, majoritatea evrei, nu au fost lăsați să intre în Elveția.

După lansarea Soluției Finale în Italia, cea mai importantă șansă de supraviețuire pe care o aveau evreii italieni era fuga în Elveția, unde autoritățile susțineau însă că nu vor acorda azil decât în condiții speciale: pentru evreii căsătoriți cu elvețieni, pentru copii sau pentru bătrâni pensionați. Rothmund, care vizitase lagărul Sachsenhausen pe 21 octombrie 1942, a stabilit că este interzis ca un refugiat „să se angajeze în vreun fel activitate profesională, retribuită sau nu".[14] Pe măsură ce a devenit clar că Germania pierdea războiul, aceste reguli au fost relaxate, în etape, în decembrie 1943, apoi în iulie 1944.[15] Supraviețuirea celor mai mulți evrei din nordul Italiei se datorează faptului că au reușit să se refugieze în Elveția. Pe fondul relaxării politicilor antiimigrație, la finalul celui de-al Doilea Război Mondial, în taberele pentru refugiați din Elveția trăiau 115 000 de persoane.[16]

Nici eforturile organizației Crucea Roșie, cu sediul la Geneva, nu au dat rezultate în timpul Holocaustului – și nu au părut să fie foarte energice. Pe 29 aprilie 1942, Crucea Roșie din Germania a anunțat că nu va comunica informații despre prizonierii „nearieni",

cerând ca întrebările pe această temă să înceteze. În vara lui 1942, Crucea Roșie a elaborat un protest privind violarea drepturilor omului – dar a considerat inoportun să îl facă public.[17]

O relație complicată a existat între Elveția și banii evreilor care au pierit în Holocaust. Se estimează că evreii din Olanda au transferat în afara țării – preponderent în Elveția – sume care echivalează azi cu două miliarde de dolari, în vreme ce evreii germani au ascuns sume echivalente cu cinci miliarde de dolari. Conform unei mărturii, 17 000 de evrei polonezi au depus bani în Elveția în contextul Holocaustului.[18] După ce proprietarii acestor conturi au pierit la Auschwitz sau în centrele de exterminare din Guvernământul General, urma banilor s-a pierdut. Mii de conturi latente, ai căror proprietari nu le-au mai accesat din perioada celui de-al Doilea Război Mondial, au fost recunoscute în ultimele decenii de bancherii elvețieni. Circa 20% par să aparțină, după nume, unor evrei, deși acest detaliu nu este relevant, pentru că banii erau frecvent depuși pe numele unor cetățeni elvețieni, germani etc.[19] Aurul obținut din bagajele sau din dantura evreilor care ajungeau în lagărele de exterminare a fost trimis, din câte se pare, tot în Elveția. S-a stabilit că un cont deschis pe numele SS-istului Bruno Melmer, care valora în epocă trei milioane de dolari, conținea în fapt aur furat de la victimele Holocaustului.[20]

Totuși neutralitatea elvețiană a permis ca unele relatări esențiale despre Holocaust să fie transmise Aliaților pe aici. Pe 8 august 1942, Gerhart Riegner, reprezentantul Congresului Mondial Evreiesc în Elveția, a transmis prin consulatul american din Geneva o telegramă în care anunța lansarea Soluției Finale în Europa. Conform informațiilor de care dispunea Riegner, erau vizați circa patru milioane de evrei, care urmau să fie exterminați începând din toamna lui 1942 prin gazare cu acid prusic.[21] Elvețienii au fost implicați și în operațiuni remarcabile de salvare a evreilor. În ianuarie 1945, politicianul elvețian Jean-Marie Musy, care fusese în două rânduri președinte al Confederației, s-a întâlnit cu Heinrich Himmler în Pădurea Neagră. Cei doi au

negociat soarta a 1 210 deținuți evrei din lagărul Theresienstadt. Musy și fiul său, Benoît, fuseseră rugați să intervină pentru salvarea acestora de către un cuplu de evrei elvețieni, Recha și Yitzchak Sternbuch.[22] Himmler a pretins 1 250 000 de dolari, care au fost depuși în bănci elvețiene („costul" unui evreu era așadar de 1 000 de dolari). În februarie, evreii răscumpărați de Musy au ajuns în Elveția, sosirea lor fiind anunțată de presă. Când Hitler a fost informat că loialul său Himmler se transformase într-un „protector" al evreilor, a făcut o criză de furie, interzicându-i comandantului SS să mai facă astfel de tranzacții.[23]

Finlanda: Mannerheim la sinagogă

În conformitate cu datele prezentate de Heydrich la Conferința de la Wannsee, în Finlanda trăiau 2 300 de evrei la începutul lui 1942. Aceștia erau bine integrați și se bucurau de protecția statului finlandez. Inevitabil, apăruse și aici un partid de extremă dreapta – *Isänmaallinen Kansanliike* (Mișcarea Patriotică) –, care imita nazismul și promova în paginile ziarului său, *Ajan Suunta*, atacuri antisemite. Totuși *Isänmaallinen Kansanliike* era o prezență mai degrabă izolată.[24] Indiferenți la mesajele îndreptate împotriva evreilor, finlandezii erau mult mai receptivi – așa cum observase diplomatul german Wipert von Blücher în decembrie 1942 – la mesajele antisovietice ale naziștilor.[25]

Circa 330 de evrei finlandezi au luptat împotriva Uniunii Sovietice – inclusiv 21 de femei –, bucurându-se chiar de o sinagogă improvizată pe front (15 dintre ei au căzut în luptă, pentru aceștia impunându-se un serviciu religios). Pentru că naziștii luptau alături de finlandezi, imaginea evreilor rugându-se la sinagoga de campanie înconjurați de militari germani ar fi părut o halucinație pentru un ochi neavizat.[26] Mai mult, trei evrei din Finlanda au fost nominalizați de către germani pentru distincția Crucea de Fier după acțiuni prin care salvaseră viețile unor militari din Wehrmacht; totuși ei au refuzat decorația.

Heinrich Himmler a călătorit la Helsinki în iulie 1942 pentru a-i presa pe finlandezi să-i predea, pentru început, pe cei 200 de evrei fără cetățenie care își găsiseră refugiu aici.[27] Finlanda nu a satisfăcut solicitările sale decât marginal și mai degrabă din cauza unor încurcături birocratice. Astfel, într-un schimb amplu de prizonieri de război între Finlanda și Germania, în care fiecare parte a oferit peste 2 000 de persoane de care nu era interesată, Finlanda a cedat Germaniei circa 500 de comisari politici sovietici, dintre care 47 erau evrei (fără a fi însă selectați ca atare de către finlandezi). Majoritatea acestora au pierit în lagărele celui de-al Treilea Reich. Un scandal major – soldat cu demisii și proteste din partea politicienilor de stânga și din partea clerului – s-a declanșat în Finlanda după ce opt evrei refugiați din Austria au fost trimiși în Germania la sfârșitul anului 1942, majoritatea acestora fiind lichidați imediat de naziști. Scandalul a dus la oprirea oricăror deportări ulterioare ale evreilor din Finlanda.[28] Exceptând aceste episoade izolate, Finlanda și-a protejat evreii pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial – realitate pe care Berlinul a fost nevoit să o accepte din necesități politice și militare. Finlanda nu a promovat o legislație antisemită – fie ea nazistă sau de altă inspirație.[29] Mai mult, în Finlanda, sinagogile au rămas neatinse în timpul războiului și și-au continuat activitatea; a fost singurul stat din Axă în care acest lucru s-a dovedit posibil. Mareșalul Carl Mannerheim va avea, de altfel, grijă să viziteze sinagoga din Helsinki pe 6 decembrie 1944, pentru a participa la o ceremonie în memoria soldaților evrei căzuți sub steag finlandez, într-un moment în care Holocaustul era deja cunoscut în mediile politice internaționale.

Norvegia. Holocaustul marionetei Quisling

Destinul evreilor din Norvegia a fost mult mai nefericit decât al celor din Danemarca, Finlanda și Suedia. Vaga tentativă a Marii Britanii de a lupta pe teritoriul norvegian și refuzul clasei politice norvegiene de a colabora cu Germania nazistă au favorizat un

regim de ocupație mai sever. Totuși principalul vinovat pentru suferințele evreilor norvegieni a fost Vidkun Quisling, imitatorul local al lui Adolf Hitler. Quisling, devenit un sinonim universal pentru „trădătorul din interior", căpătase o oarecare notorietate locală de filantrop în anii 1920, când se implicase în sprijinirea refugiaților armeni și a victimelor foametei din Uniunea Sovietică.[30] Ulterior, Quisling devenise ministru al apărării și fondase în 1933 partidul de extremă dreaptă *Nasjonal Samling* (Adunarea Națională), formațiune minoră, care se bucura însă de sprijin material din partea Berlinului. Vidkun Quisling vizitase Berlinul în decembrie 1939, purtând încă de atunci discuții cu Alfred Rosenberg (principalul său susținător în cel de-al Treilea Reich) în vederea organizării unei lovituri de stat în Norvegia.[31] Servil, Quisling îi trimitea lui Hitler felicitări de ziua lui, mulțumindu-i pentru „salvarea Europei de bolșevism și de dominația evreiască" și își ocupa timpul susținând conferințe despre „Problema evreiască în Norvegia".[32]

Germania a invadat Norvegia în dimineața zilei de 9 aprilie 1940, la ora 5.15, devansând la mustață un plan britanic similar, care urmărea să lipsească cel de-al Treilea Reich de minereurile de fier suedeze de la Gällivare, transportabile doar prin portul norvegian Kiruna.[33] Trei divizii ale Wehrmachtului, sprijinite de 1 050 de avioane (dintre care 800 erau de vânătoare), au debarcat cu succes și au ocupat rapid Oslo, Narvik, Trondheim, Bergen, Kristiansand și aerodromul din Stavanger.[34] Adepții lui Quisling nu au fost implicați în invazia germană și nici măcar nu au fost informați despre pregătirea acesteia, păstrarea secretului privind operațiunea fiind considerată de Wehrmacht mult mai importantă decât orice sprijin din interior.[35] Totuși Quisling – care, ca fost ministru al apărării, avusese acces la informații militare sensibile – a fost consultat de spionii Berlinului în privința strategiei defensive norvegiene.

Deși planificatorii germani intenționau să-i captureze pe liderii statului norvegian, guvernul condus de Johan Nygaardsvold,

precum și regele Haakon al VII-lea, parlamentarii și o parte din conducerea armatei au reușit să se retragă spre Hamar.[36] Un potențial acord între germani și rege – similar celui din Danemarca – a eșuat în cursul negocierilor din 10 aprilie 1940, care au avut loc la Elverum. Regele Haakon era înfuriat de faptul că marioneta naziștilor, Vidkun Quisling, se proclamase prim-ministru în ziua invaziei germane. Acesta dăduse buzna în studiourile postului de radio norvegian, sprijinit de un comando german, ordonând public oprirea mobilizării militare și a rezistenței armate. Încercând să-l convingă pe rege să revină la Oslo, germanii s-au arătat concilianți, debarasându-se de Quisling pe 15 aprilie 1940. Era însă prea târziu: liderii norvegieni deciseseră să reziste. În consecință, pe 24 aprilie 1940 Hitler a format *Reichskommissariat Norwegen* și l-a numit *Reichskommissar* pe Josef Terboven, un nazist de frunte, care fusese *Oberpräsident* în provincia Rheinpreußen. Într-o primă fază, Terboven a reușit să îl elimine din scenă pe Quisling. Totuși, cu ajutorul lui Rosenberg, acesta a reintrat în grațiile lui Hitler după o întâlnire care a avut loc pe 16 august 1940. Führerul l-a repus în fruntea guvernului norvegian, însă sub autoritatea lui Josef Terboven. În mod formal, guvernarea directă germană a fost prelungită până pe 1 februarie 1942, când Quisling a devenit ministru-președinte al Guvernării Naționale (*Den nasjonale regjering*).

Pe 7 iunie 1940, guvernul Norvegiei și regele Haakon al VII-lea au fost evacuați de britanici prin Narvik, oraș pe care trupele aliate – compuse din britanici, francezi, polonezi și norvegieni – îl recuceriseră pe 27 mai 1940, folosindu-l însă doar ca punct de extragere, pentru ca apoi să-l abandoneze.[37] Conducerea legitimă a Norvegiei a ales exilul la Londra, de unde regele transmitea în mod regulat mesaje care se bucurau de popularitate în țară, în vreme ce cabinetul Quisling era disprețuit.[38] (După război, când Quisling a fost judecat pentru crimele sale, gardienii din închisoarea unde era ținut stabiliseră să-l omoare chiar ei în cazul în care tribunalul nu îl condamna la moarte.[39])

Instalând în fruntea statului un colaborator antisemit, Hitler a putut impune în Norvegia atât legislația rasistă pe model nazist, cât și aplicarea Soluției Finale. Prezent la Frankfurt în martie 1941, Quisling rostise de altfel, din proprie inițiativă, un discurs antisemit furibund, comparându-i pe evrei cu niște „bacili distructivi" care corupeau puritatea sângelui norvegian și vorbind despre expulzarea lor.[40]

Circa 1 700 de evrei trăiau în Norvegia în 1940; 200 dintre aceștia se refugiaseră aici din Germania și Austria, fugind de naziști.[41] Persecutarea lor a început la aproximativ un an după ocuparea țării. Din iulie 1941, evreii au fost înlăturați din funcțiile publice.[42] Pe 10 mai 1941, poliția din Oslo a primit din partea *Reichskommissarului* Josef Terboven ordinul de a confisca aparatele de radio ale evreilor. Ordinul a fost transmis ulterior și în provincie. În octombrie 1941, proprietățile evreilor au fost arianizate.[43] În această perioadă a fost operată o singură modificare în Constituția norvegiană: reinstituirea interdicției evreilor de a intra în țară, care fusese abolită în 1851. Pe 20 decembrie 1941 a fost introdusă ștampilarea actelor de identitate ale evreilor cu litera „J", iar din ianuarie 1942 a început înregistrarea evreilor conform principiilor rasiale de la Nürnberg.[44] Listele cu evrei, necesare în vederea deportării, au fost întocmite folosindu-se registrele sinagogilor și informațiile strânse de *Nasjonal Samling*, partidul lui Quisling. În sfârșit, în octombrie 1942 Berlinul a ordonat deportarea evreilor norvegieni la Auschwitz, Vidkun Quisling străduindu-se din răsputeri să se prezinte ca artizan al acestei decizii.[45] Pentru a se justifica, Quisling va declara în decembrie 1942 că a colaborat cu naziștii pentru ca norvegienii „să se protejeze împotriva evreilor".[46]

Faptul că deportările din Norvegia au început *devreme*, în toamna lui 1942, a avut un efect tragic asupra evreilor din această țară. În acel moment, informațiile despre Auschwitz nu căpătaseră amploarea din 1943, când Suedia s-a implicat în salvarea evreilor danezi. În fapt, chiar deportările din Norvegia au fost cele

care au provocat o schimbare de atitudine în Suedia, țară care a decis din acel moment că va oferi azil evreilor europeni care se considerau în pericol.

Pe 26 octombrie 1942, cu sprijinul colaboraționiștilor norvegieni din poliție și din administrația Quisling, au fost arestați toți bărbații evrei de peste 15 ani. Pe 25 noiembrie a venit rândul femeilor și al copiilor.[47] Printr-un act semnat de Quisling, proprietățile celor arestați au fost însușite de statul norvegian.

Pe 26 noiembrie 1942, primii 532 de evrei din Norvegia au fost transportați la Stettin.[48] Germanii au folosit în acest scop vasul comercial *Donau*.[49] Ulterior, vasul *Gutenland* a transportat alți 158 de evrei. Și nava *Monte Rosa* a asigurat deportarea bărbaților evrei spre Auschwitz. În total, 772 de evrei au fost deportați.[50] Dintre aceștia, 747 au fost gazați.[51] Nici un copil și nici o femeie nu au supraviețuit selecției inițiale de la Auschwitz.

Circa 1 000 de evrei au reușit să fugă în Suedia din calea Holocaustului.[52] Sumele necesare pentru trecerea în Suedia variau între 150 și 6 000 de coroane norvegiene, în funcție de posibilitățile fiecărei familii. Au existat și rețele organizate de salvare. Cea mai importantă dintre acestea a fost „Transportul Carl Fredriksen". Organizat de Alf Tollef Pettersen, Gerd Julie Bergljot Pettersen, Rolf Syversen și Reidar Larsen, „Transportul Carl Fredriksen" s-a desfășurat între 28 noiembrie 1942 și ianuarie 1943, când a fost descoperit de naziști. Fugarii se strângeau în grădina lui Rolf Syversen și plecau în grupuri de 10–40 de persoane, ascunși în două camioane. Se opreau la Orderudseter, de unde se putea pătrunde în Suedia.[53] Circa 1 000 de persoane au fost salvate astfel, între care 358 de evrei.[54] Organizatorii rețelei de salvare au fost declarați Drepți Între Popoare.

Salvatorii din Suedia

Deși neutră, Suedia a arătat naziștilor la începutul celui de-al Doilea Război Mondial o amiciție bine remunerată. Navele

suedeze au transportat în Germania, până în 1943, 53% din minereul de fier vital pentru Wehrmacht.[55] Comandantul de la Treblinka, Franz Stangl, susținea că banii confiscați de la evrei în cursul Holocaustului erau esențiali tocmai pentru a plăti fierul suedez.[56] O parte din piesele rachetelor V-2, precum și rulmenții utilizați de industria militară germană veneau din Suedia.[57]

Suedia a permis Germaniei să mute trupe și armament în Norvegia folosind teritoriul său. Chiar și o divizie utilizată în Operațiunea Barbarossa s-a deplasat prin Suedia. Căile ferate suedeze au transportat, din vara lui 1940 până în august 1943, aproape 150 000 de militari ai Wehrmachtului. Totuși, în 1940, o solicitare similară din partea Aliaților – care doreau să sprijine Finlanda împotriva URSS – a fost respinsă de suedezi.[58]

Pe 9 august 1942, consulul suedez Karl Ingve Vendel, fost spion, a transmis un raport despre gazarea evreilor din Guvernământul General.[59] Raportul, considerat implauzibil, a fost ignorat. În scurt timp însă, suedezii au fost confruntați cu realitatea Holocaustului, pentru că naziștii au început deportarea evreilor norvegieni la Auschwitz. Mulți dintre aceștia s-au salvat fugind în Suedia, așa cum vor face și evreii danezi un an mai târziu. Solidaritatea arătată fraților scandinavi a schimbat radical poziția Suediei.[60] Din toamna lui 1942, presa a început să vorbească deschis despre crimele comise de germani în Norvegia.[61] La finalul lui 1943, în publicația conservatoare *Svensk Tidskrift* a apărut un lung articol, intitulat „Războiul de exterminare împotriva evreilor".[62]

După ce Suedia s-a implicat decisiv în salvarea evreilor din Danemarca, Aliații și organizațiile evreiești vor apela la serviciile sale și în primăvara lui 1944, când a început Holocaustul din Ungaria. Toate privirile s-au îndreptat atunci spre Stockholm. La solicitarea președintelui american Roosevelt, James Pehle, secretarul executiv al *War Refugee Board*, a luat legătura cu Hershel Johnson, ambasadorul american din Stockholm, pentru a negocia cu suedezii o misiune secretă de salvare a evreilor din

Ungaria.[63] Marele rabin din Zürich a apelat tot la suedezi, determinându-l pe marele rabin din Stockholm, Marcus Ehrenpreis, să contacteze Ministerul suedez de Externe. Și Carl Danielsson, ambasadorul suedez de la Budapesta, solicita ministrului său trimiterea unei misiuni de ajutorare în Ungaria.[64] În urma acestor apeluri, Ministerul suedez de Externe l-a expediat la Budapesta pe Raoul Wallenberg, care a reușit să salveze prin acțiunile sale câteva mii sau chiar zeci de mii de evrei maghiari.

Pe 16 februarie 1945, contele suedez Folke Bernadotte a ajuns la Berlin pentru a negocia recuperarea a mii de deținuți scandinavi din lagăre naziste. În februarie și martie 1945, Folke Bernadotte s-a întâlnit în patru rânduri cu Himmler, care făcea eforturi să intre în grațiile Aliaților. Contactul dintre cei doi fusese negociat cu maseurul lui Himmler, Felix Kersten (numit de șeful SS „micul meu Buddha")[65], de către un grup de inițiativă format din evreii Fritz Hollander, Norbert Masur și Gilel Storch, care acționau în colaborare cu Congresul Mondial Evreiesc.[66] Contele Bernadotte a reușit să obțină de la șeful SS eliberarea a circa 5000 de evrei dintr-un număr de cel puțin 17000 de prizonieri care au fost transportați din Germania în Suedia, prin Danemarca, până la începutul lui mai 1945. Hitler, desigur, nu trebuia să afle sub nici o formă despre noua concesie făcută de Himmler. Deși convoiul era asigurat de armata suedeză, a fost utilizată ca acoperire Crucea Roșie din Suedia. Autobuzele cu deținuți au fost vopsite în alb, pentru a nu fi considerate vehicule militare.

Acțiunea lui Himmler trebuie înțeleasă în contextul eforturilor pe care acesta le făcea pentru a fi acceptat de Aliați ca partener de dialog după așteptata moarte a lui Hitler. În martie 1945, el i-a scris maseurului său, care negocia cu evreii din Suedia, o scrisoare bizară, în care afirma că se străduise să-i scoată pe evrei în siguranță din Germania până la începutul războiului, care „dezlănțuise iraționalitatea"; totuși Himmler spera că acum „înțelepciunea și raționalitatea" vor prima.[67]

Danemarca: o suită de miracole

„Unde e Dumnezeu?“ a fost o întrebare repetată de mii de ori de evrei în timpul Holocaustului; cu siguranță, Dumnezeu nu era nici în Polonia, nici în Uniunea Sovietică, nici în Transnistria sau în Croația. Dacă ținem neapărat să facem acest exercițiu – al localizării lui Dumnezeu în timpul celui de-al Doilea Război Mondial –, atunci probabil îl putem plasa în Danemarca, la sfârșitul lui septembrie și începutul lui octombrie 1943. Pentru că salvarea evreilor din Danemarca de la o moarte iminentă în camerele de gazare de la Birkenau ține de domeniul miraculosului. Firește, acest miracol poate fi descompus într-o serie de factori care îl explică. Totuși faptul că *toate* elementele care trebuiau întrunite simultan pentru salvarea evreilor danezi *chiar* au fost întrunite are un caracter pe care îl putem numi providențial.

În primul rând, în Danemarca a existat un demnitar nazist, Georg Ferdinand Duckwitz, care a acționat energic, la cel mai înalt nivel, pentru a bloca ordinele lui Hitler privind deportarea. În al doilea rând, elitele politice, administrative și poporul danez i-au sprijinit în mod decisiv pe evrei pentru a putea ieși în secret din țară. În al treilea rând, reprezentanții lui Hitler în Danemarca – atât cei politici, cât și cei militari – au fost dispuși să lase evreii să scape. În al patrulea rând, a existat un stat vecin care a dorit să primească și să ajute evreii care fugeau pentru viața lor: Suedia. Totuși, după cum vom vedea, și alte detalii au contat.

Danemarca fusese atacată de Germania pe 9 aprilie 1940, în cadrul Operațiunii Weserübung – mai degrabă pentru a-și asigura drumul spre Norvegia, pentru care Hitler și Churchill concurau din rațiuni strategice. Controlul asupra Danemarcei era important și pentru a preveni mișcările flotei britanice în strâmtorile Kattegat și Skagerrak.[68] Atacul a început în zori, după ora 4.00, când trupele de frontieră au raportat un „zgomot puternic de motoare“.[69] Parașutiștii germani au aterizat la Ålborg, anihilând rapid forțele aeriene daneze.[70] În paralel, contingente de soldați

ai Wehrmachtului debarcau în Copenhaga, Assens, Middlefart, Nybørg și Korsor, în vreme ce forțele de uscat treceau granița în Iutlanda, la Krusa.[71] Întruniți la castelul Amalienborg, miniștrii danezi și regele Christian al X-lea au acceptat la ora 6.00 termenii de capitulare oferiți de germani, locuitorii din Copenhaga trezindu-se într-un oraș aflat sub ocupație germană. O ocupație mai puțin severă decât în alte state europene: Hitler era dispus să se arate curtenitor față de danezi atât timp cât aceștia nu îi creau probleme, permițându-i să-și concentreze forțele în zone mai importante. Sarcina Danemarcei în Europa nazistă era să ofere un culoar sigur de trecere pentru produsele din țările scandinave, să continue livrările de armament și să asigure alimente vitale în condiții de război: unt, carne și pește.[72] Aceste condiții fiind îndeplinite, în Danemarca au fost trimiși militari trecuți de prima tinerețe, mai puțin radicalizați de nazism.

Oficialii naziști de la Copenhaga erau dispuși să facă unele concesii imposibil de imaginat în Polonia sau în Iugoslavia. Danezii erau considerați arieni, neintrând pe lunga listă de inamici ideologici și rasiali a lui Hitler.[73] Bătrânul rege Christian al X-lea a rămas în țară și a insistat să fie văzut plimbându-se zilnic pe sub nasul soldaților din Wehrmacht, alegere care i-a sporit mult popularitatea. El a continuat să fie șeful statului.[74] Între aprilie 1940 și vara lui 1943, Parlamentul, guvernul și, foarte important, poliția, armata și administrația au rămas instituții daneze.[75] „Viața a continuat ca și înainte, cu excepția faptului că au postat soldați cu arme și căști de oțel și lucruri de genul acesta în fața băncilor, hotelurilor și a instituțiilor importante pe care doreau să le păzească", povestește un danez care era copil în acea perioadă.[76]

Nici cei circa 8000 de evrei din Danemarca (0,2% din populație) nu au fost afectați.[77] Nu a fost adoptată legislația antisemită care era impusă de Berlin în toată Europa. „Nu făceam nici un fel de discriminare. Evreii erau total asimilați", își amintește un polițist.[78] E drept că această situație fericită avea

la bază o politică foarte restrictivă aplicată anterior de danezi în privința imigrației, aceasta fiind suspendată după 1935, an din care o parte dintre evreii fără cetățenie fuseseră și deportați, suferind consecințele Holocaustului în alte state europene.[79] Totuși, în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, evreii din Danemarca au fost considerați în general cetățeni danezi cu drepturi depline (6 000 dintre ei erau deja cetățeni).[80] Deși câteva mii de danezi s-au înrolat în *Waffen*-SS, curentul antisemit nu s-a bucurat de sprijin[81]: tentativele de a incendia sinagoga din Copenhaga au fost dejucate chiar de poliția daneză.[82]

Lucrurile s-au schimbat începând din toamna lui 1942. Pe 26 septembrie 1942, când regele Christian a împlinit 72 de ani, Hitler i-a trimis o felicitare pe care a considerat-o foarte galantă. Totuși regele s-a limitat să răspundă:

> *Meinen besten Dank.*
> Chr. Rex.[83]

Pe Führer l-a scos din minți această replică rece. A cerut demisia premierului danez, a înlocuit comandantul militar german din țară și l-a expediat din Germania pe ambasadorul danez. Mult mai important însă, l-a trimis la Copenhaga, în noiembrie 1942, în calitate de plenipotențiar al Reichului (*Reichsbevollmächtigter*) pe SS-*Obergruppenführer* Werner Best, un nazist din nucleul dur al SS. Acesta trebuia să îi ia locul lui Cécil von Renthe-Fink, considerat prea moale. Best avea un doctorat în drept, pe care îl folosise pentru a justifica doctrina rasistă și totalitară a lui Himmler și Heydrich (o vreme fusese chiar adjunctul celui din urmă). Coordonase formarea *Einsatzgruppen*, fiind apoi detașat în Franța, unde a dovedit un zel antisemit pe placul Führerului. Best, ca și Rosenberg în zona baltică, era adeptul guvernării cu ajutorul unor elite locale loiale. Utiliza în acest sens argumentul eficienței: în timp ce în teritoriile poloneze era necesar un militar sau administrator german pentru fiecare 790

de polonezi, în Franța – controlată cu ajutorul regimului de la Vichy – un reprezentant al celui de-al Treilea Reich era suficient pentru 15 000 de francezi. Din acest motiv, Werner Best, deși antisemit și participant direct în Holocaust, pleda pentru o continuitate a statului în zonele ocupate. Cu el erau de acord și Harald Turner, *Staatsrat*-ul Serbiei, sau chiar Otto Ohlendorf, sângerosul comandant al *Einsatzgruppe* D; deși aveau pe conștiință peste 100 000 de evrei, cei doi respingeau regimul de „dezordine organizată" promovat de Himmler în Est, propunând în schimb o „administrație de supervizare".[84] (Ei nu înțelegeau că, așa cum explică Timothy Snyder, Hitler și Himmler aveau nevoie de o distrugere completă a statalității est-europene pentru exterminarea completă a evreilor, care era mai importantă pentru ei decât alocarea rațională a resurselor în război.)După ce a ajuns la Copenhaga și a analizat atmosfera politică din Danemarca, Werner Best a cerut Berlinului să nu se grăbească cu deportarea evreilor, care nu putea fi justificată legal și care ar fi generat o criză guvernamentală majoră.[85] În martie 1943, după ce Best își începuse activitatea, guvernul lui Erik Scavenius primise un vot de încredere, ceea ce dovedea dorința danezilor de a nu se asocia cu naziștii. Totuși Best nu făcea decât să aștepte un moment potrivit pentru a acționa – iar acesta s-a ivit pe 29 august 1943, când guvernul danez a căzut și a fost instituită starea de urgență.[86] Propunându-și să profite de intervalul de instabilitate politică, Best a transmis pe 8 septembrie 1943, la Berlin, un mesaj în care afirma: „Opinia mea este că acum trebuie luate măsuri în vederea unei soluții pentru problemele evreilor și ale francmasonilor. Pașii necesari trebuie făcuți atât timp cât se menține actuala stare de urgență..."[87] Aceste rânduri, în mod deliberat neclare, însemnau, în fapt, că evreii urmează să fie deportați și gazați.

În acest moment a intrat în scenă Georg Ferdinand Duckwitz, care va deveni, mult mai târziu, în 1971, Drept Între Popoare (*Hasid Umot HaOlam*) pentru faptele sale, precum și ambasador al Germaniei în Danemarca din 1945.[88] Asemenea unui

personaj din Thomas Mann, Georg Ferdinand Duckwitz se născuse într-o veche familie de patricieni și negustori hanseatici din Bremen. Toată viața sa fusese legată de mare și comerț: avea studii comerciale și juridice la Freiburg și Bonn și călătorise în toată Scandinavia, făcând afaceri cu cafea. Lucrase și pentru compania de transport transatlantic Hamburg–America, care avea printre fondatori și un evreu german, locuind câteva luni la New York în calitate de reprezentant comercial. În 1929 ajunsese în Danemarca în calitate de reprezentant al companiei Kaffee Haag; vorbea impecabil limba daneză și avea uși deschise în înalta societate.[89] Profilul ideologic al lui Duckwitz înainte de 1940 e neclar și straniu: în 1932 devenise nazist, dar, cu timpul, se declarase tot mai dezamăgit de Hitler[90]; unii istorici l-au acuzat de apartenență la SS, deși e sigură numai cooperarea sa cu Abwehr, serviciul de informații al Wehrmachtului, care nu era controlat în totalitate de naziști.[91] Încă din 1933, Duckwitz lucrase ca expert comercial pentru spațiul scandinav în Ministerul german de Externe; după începutul celui de-al Doilea Război Mondial, fusese trimis la Copenhaga, în calitate de atașat naval.

Werner Best conta pe sfaturile lui Duckwitz pentru a naviga prin hățișurile politicii din Danemarca, invitându-l frecvent la masă și ascultându-i părerile. Când criza din august 1943 a debutat, Duckwitz a fost foarte critic cu Best și cu Hitler. A scris în jurnalul său: „Acum, locuitorii ultimului stat din Europa [care nu o făceau deja] ne vor urî din adâncul sufletului. E foarte dificil să fii german."[92] Când a aflat de recomandarea lui Best privind deportarea evreilor, a cerut să fie transferat în Suedia, amenințând cu demisia. Apoi a zburat la Berlin, pe 13 septembrie 1943, într-o încercare disperată de a împiedica telegrama lui Best să ajungă la Hitler. Nu a reușit: Hitler primise deja de la Ribbentrop textul lui Werner Best; pe 17 septembrie, Führerul a aprobat deportarea evreilor și pe 22 septembrie a semnat ordinul.[93] Imediat, s-a trecut la organizarea forțelor de poliție și a celor navale pentru reținerea și transportul evreilor – 2000 urmau să fie expediați

pe calea ferată, dar cei mai mulți (circa 5 000) urmau să plece pe mare.[94] Pe 20 septembrie, SS-*Standartenführer* Rudolf Mildner – care coordona biroul Gestapo din Katowice, oraș de care ținea lagărul de la Auschwitz – a fost transferat la Copenhaga pentru a conduce operațiunile.[95] Centrul Comunității Evreiești din Copenhaga a fost spart de naziști pentru a obține listele cu membrii acesteia – care nu fuseseră supuși de autoritățile daneze unei înregistrări polițienești. Noaptea de 1 spre 2 octombrie 1943 a fost stabilită pentru raidul în cursul căruia urmau să fie operate arestările în masă.

Totuși, pe 28 septembrie 1943, s-a produs primul miracol de la Copenhaga: Werner Best s-a răzgândit. Înțelegând că deportarea evreilor ar fi produs o criză majoră, care ar fi afectat interesele Germaniei în Danemarca și, foarte probabil, i-ar fi subminat propria poziție, Best a ales să pună în practică o cacealma complicată, prin care îl va trage pe sfoară pe Hitler. În timp ce pregătea energic deportarea evreilor, el l-a convocat pe Duckwitz la birou și l-a informat despre acțiunea din 1–2 octombrie.[96] Duckwitz nu avea o atribuții în ceea ce privea deportarea – deci gestul lui Best era un avertisment care trebuia transmis de acesta către liderii danezi și către comunitatea evreiască.

Best îl anunțase pe Duckwitz încă de pe 19 septembrie – într-un moment în care arestările nu fuseseră încă fixate – despre acordul de principiu al Führerului pentru începerea deportărilor, dându-i astfel timp să pregătească o rută de scăpare prin Suedia. Duckwitz a notat în jurnal: „Știu ce am de făcut".[97] Apoi a călătorit în Suedia, unde l-a întâlnit pe premierul Albin Hansson, obținând acordul acestuia pentru găzduirea evreilor care urmau să fugă din Danemarca; totuși, pentru a nu provoca furia lui Hitler, suedezii puneau o condiție: Germania trebuia să aprobe transferul.[98] Pentru că era de neimaginat ca Führerul să accepte această ofertă, s-a ajuns la un compromis: Suedia a făcut public anunțul privind disponibilitatea sa de a-i primi pe evrei, difuzându-l în mod deliberat la postul de radio național și pe prima

pagină a ziarelor, pentru ca acesta să ajungă la urechile și sub ochii evreilor danezi.[99]

În planul de sabotare a ordinului lui Hitler au fost implicați și comandații marinei și ai armatei germane. Pe 24 septembrie 1943, ordinul de zi al forțelor navale germane din Danemarca critica deschis planul de deportare: „Plenipotențiarul Reichului a ridicat brusc problema deportării evreilor din Danemarca. Pentru marină, aceasta înseamnă necesitatea – pe o perioadă lungă – de a furniza echipaje germane flotei de patrulare de coastă din Øresund. Prin urmare, deminările în Marea Nordului și în largul coastei Iutlandei, care vor avea o importanță majoră odată cu apariția furtunilor de toamnă, nu vor putea fi efectuate la scara necesară."[100] Chiar și temutul SS-*Standartenführer* Rudolf Mildner și-a exprimat rezerve.[101] Reprezentantul Wehrmachtului a susținut punctul de vedere al *Kriegsmarine*. Mai mult, comandatul portului din Copenhaga, Richard Camman, pus în temă de Duckwitz, și-a trimis navele de patrulare la reparat, asigurând evreilor un culoar maritim de ieșire spre Suedia.[102]

După ce a demobilizat forțele germane și s-a asigurat de colaborarea suedezilor, Duckwitz s-a întâlnit cu Hans Hedtoft, care era din 1939 președintele social-democraților danezi (*Socialdemokraterne*), anunțându-l de iminenta deportare: „Totul este planificat în cel mai mic detaliu. Vasele vor acosta în portul Copenhaga. Bieții voștri compatrioți evrei care vor fi găsiți de Gestapo vor fi transportați cu forța pe vapoare și deportați spre o soartă necunoscută."[103] De la Hedtoft, semnalul de alarmă s-a răspândit în toată societatea daneză. Marți, 28 octombrie 1943, rabinul din Copenhaga, Marcus Melchior, a primit avertismentul privind acțiunea germană – care era planificată vineri. A doua zi, miercuri, pe 29 octombrie, în cursul serviciului religios de la sinagogă, rabinul a informat întreaga comunitate. Așa cum își amintește fiul său, Bent, „tatăl meu a oprit serviciul religios și le-a spus celor din comunitate că aceasta era o problemă serioasă și a repetat mesajul pe care îl primise: «Vineri seară să nu stați

acasă»".[104] Rabinul Melchior a cerut fiecărui evreu în parte să-și alerteze familia, vecinii, prietenii, pentru a avea timp să-și pregătească un refugiu.[105] „Trebuie să faceți aceste lucruri imediat, în următoarele minute, astfel încât în două sau trei ore de acum înainte toată lumea să știe ce se întâmplă. La căderea nopții toți trebuie să fim în ascunzători."[106] Și danezii care nu aveau nici o legătură cu comunitatea evreiască s-au implicat în răspândirea informației. Un tânăr de 17 ani, Robert Pedersen, a alergat de la o casă la alta și i-a transportat pe evrei într-un punct prestabilit: „Oricând vedeam o plăcuță care indica un nume evreiesc, sunam la ușă și ceream să vorbesc cu ei. Uneori nu mă credeau. Dar am reușit să-i conving să împacheteze și să vină cu mine la Spitalul Bispebjerg, care fusese transformat într-un loc de adunare pentru refugiații evrei."[107]

Între timp, în vreme ce majoritatea germanilor influenți din Danemarca închideau ochii, mobilizarea cetățenilor și a autorităților a făcut posibilă o schimbare de plan: fuga în masă spre Suedia a luat locul ascunderii în interiorul țării. Dacă germanii nu patrulau strâmtoarea Øresund, aceasta putea fi străbătută cu bărci pescărești, având de parcurs doar patru kilometri între orașul suedez Helsingborg și orașul Helsingør din Danemarca. Începând cu noaptea de 1 octombrie 1943 – cu o zi înaintea raidului german –, cel puțin 300 de ambarcațiuni au intrat în acțiune, părăsind țărmul danez din 50 de puncte de îmbarcare.[108] În funcție de îngustimea strâmtorii și de minele întâlnite în drum, traversarea Øresundului a durat între 50 de minute și o zi și o noapte.[109] Un rol important l-a avut și Biserica daneză, care a făcut publică o scrisoare a episcopului de Copenhaga în care se afirma că „vom lupta pentru dreptul surorilor și fraților noștri evrei de a-și păstra libertatea pe care noi o prețuim mai mult decât pe propria viață".[110] În acest mod, grație celor 1 000 de traversări ale Øresundului reușite de pescarii și de navigatorii danezi, 7 000 de evrei, însoțiți de aproape 700 de soții și de soți „arieni" care aleseseră să rămână lângă ei, au ajuns în Suedia, salvându-se din fața Soluție Finale.[111] Închirierea

bărcilor nu a fost gratuită – riscurile pentru pescari fiind mari. Prețul traversării pentru o persoană a variat între 500 și 10 000 de coroane. Totuși pentru familiile sărace costul călătoriei a fost suportat de binefăcători evrei sau danezi.[112]

Polițiștii danezi s-au implicat decisiv în organizarea fugii. Unul dintre aceștia a fost Knud Dyby. Pe 1 octombrie, când a aflat ce se întâmplă, i-a cerut șefului său o învoire, pretinzând că „bunica sa a murit și are nevoie de câteva ore libere". Comandantul, care a înțeles ce intenționa să facă Dyby, i-a sugerat acestuia să folosească o mașină de poliție: „Nu crezi că bunica ta ar aprecia dacă ai lua una din mașinile de poliție?"[113] Knud Dyby a preferat însă să acționeze fără însemne oficiale, noaptea, „pe cea mai proastă vreme".[114] El își amintea că „șoferii taxiurilor știau ce se întâmplă și au fost foarte, foarte cooperanți, iar în unele cazuri nici nu au cerut bani pentru transport".[115]

Și fizicianul Niels Bohr, a cărui mamă era evreică, a făcut parte dintre cei care s-au refugiat în Suedia. El a fost alertat pe 29 septembrie 1943 că se află în atenția naziștilor și a fost transportat de Rezistența daneză pe coasta suedeză a doua zi, împreună cu familia. Activitatea sa în domeniul cercetării nucleare fiind în atenția Gestapoului, germanii erau pregătiți să-l captureze inclusiv în Suedia. Din acest motiv, un avion britanic Mosquito îl aștepta, pregătit să îl transporte la Londra înghesuit în compartimentul pentru bombe adaptat special pentru el (savantul era să-și piardă viața din cauza condițiilor de zbor). Înainte de a pleca, fizicianul a insistat să îl vadă pe regele Gustav al Suediei, căruia i-a cerut să facă publică oferta Suediei de a găzdui evreii danezi.[116]

Sub aceste auspicii, doar 481 de evrei danezi – în marea lor majoritate prea bolnavi și bătrâni ca să mai încerce să fugă – au fost capturați în raidul Gestapoului din 1–2 octombrie 1943. La presiunile Danemarcei și ale Suediei, ei nu au fost deportați la Auschwitz, ci la Theresienstadt, unde nu au fost gazați.[117] Totuși 50 dintre aceștia au murit în ghetoul din Cehoslovacia. În 1944, regele danez a trimis o delegație pentru a verifica modul în care

sunt tratați. În ansamblu, peste 90% dintre evreii din Danemarca au reușit să se refugieze în Suedia, iar 98% au supraviețuit Holocaustului. Plenipotențiarul nazist Werner Best și-a continuat cacealmaua, raportând Ministerului de Externe german faptul că, „din moment ce scopul obiectiv al *Judenaktion* din Danemarca a fost de-iudeizarea țării, și nu o vânătoare de capete încununată de succes, trebuie concluzionat că *Judenaktion* a fost un succes".[118] Mai mult, Best a afirmat cu mândrie că „din acest moment, pe teritoriul țării nu mai trăiește nici un evreu în mod legal și potrivit legilor statului".[119] Hitler nu a înțeles niciodată anvergura acțiunilor lui Georg Ferdinand Duckwitz și nu l-a pedepsit pe acesta.

Capitolul X

Trenurile morții

Deportări din Boemia și Moravia. Theresienstadt, Nisko, Łódź, Auschwitz

În septembrie 1941, Reinhard Heydrich a devenit *Reichsprotektor* al Boemiei și Moraviei în locul lui von Neurath.[1] Pe 10 octombrie 1941, soarta evreilor cehi a fost decisă la o întrunire condusă de el: aceștia urmau, într-o primă fază, să fie aduși în Terezín (Theresienstadt), așteptând acolo stabilirea Soluției Finale în privința lor.[2] Pentru a asigura cooperarea comunității evreiești, un Consiliu al Bătrânilor (*Ältestenrat der Juden*), constant epurat de naziști, își va începe activitatea încă din vara lui 1941. Acesta avea dreptul de a edita revista *Jüdisches Nachrichtenblatt* (*Știrile evreiești*), cu condiția de a colabora cu naziștii inclusiv pentru întocmirea listelor de deportare. Pe lângă evacuările către Theresienstadt – care reprezentau un deznodământ, prin comparație, mai fericit – și rezervația Nisko din estul Guvernământului General a devenit, din octombrie 1939, o destinație pentru evreii cehi: 1 300 de evrei din Moravia vor fi trimiși în regiunea Lublin, într-o deportare cu caracter „experimental" care se va dovedi un eșec, pentru că la Nisko nu exista infrastructura necesară pentru a susține un mare număr de refugiați.[3] În octombrie și noiembrie 1941, 5 000 de evrei din Protectorat vor fi expediați de Heydrich în ghetoul din Łódź, unde 5% dintre ei vor supraviețui. După lansarea Operațiunii Barbarossa, 1 000 de evrei cehi vor fi deportați într-un nou ghetou, organizat de naziști la Minsk, unde rata de supraviețuire va fi și mai mică: sub 1%.[4]

Ghetoul din Theresienstadt fusese gândit, încă de la primul transport de evrei cehi din noiembrie 1941 – și mai cu seamă după Conferința de la Wannsee – ca unul de paradă („ghetou-model"), prin care al Treilea Reich încerca să dovedească presei internaționale și organismelor pentru refugiați și drepturile omului (Crucea Roșie) că deținuții „rasiali" erau bine tratați în zonele pe care le controla. Pe lângă cei din Boemia și Moravia, care ajungeau aici în drum spre Est, în cetatea Theresienstadt erau aduși evreii decorați în Primul Război Mondial sau cei care se bucurau de prestigiu și de notorietate – și care nu puteau să dispară fără urmă în crematoriile din Polonia. Tot la Terezín au fost dirijate și grupurile de evrei din state pe care naziștii doreau să le menajeze din rațiuni politice, precum Danemarca. În ghetoul-model Theresienstadt condițiile erau semnificativ mai bune decât la Auschwitz sau la Łódź, fiind tolerată chiar și o viață artistică și intelectuală. Aici se cântau, la cel mai înalt nivel artistic, compoziții de Brahms sau Beethoven, deținuții fiind muzicieni evrei renumiți în Cehoslovacia. Au existat momente în care deportații părăseau Theresienstadt – plecând spre centrele de exterminare – în vreme ce un grup instrumental cânta în onoarea lor.

5 000 de evrei de la Theresienstadt deportați la Auschwitz în septembrie 1943 vor fi folosiți pentru o operațiune de inducere în eroare a reprezentanților organizației Crucea Roșie, care erau acceptați în ghetoul din Protectorat tocmai în acest scop. Copiii din acest grup nu au fost gazați imediat după ce trenul a ajuns la destinație, așa cum se obișnuia, ci au putut locui cu unul dintre părinți la Birkenau. Privilegiul a fost menținut până când mai multe rânduri de scrisori ale nou-veniților au ajuns la rudele lor din Theresienstadt, vorbindu-le despre condițiile bune de aici (obiectivul naziștilor era ca mesajul să ajungă, implicit, la reprezentanții Crucii Roșii); după ce șarada și-a făcut efectul, deținuții au fost uciși.[5] La Theresienstadt vor ajunge, între 24 noiembrie 1941 și 20 aprilie 1945, peste 75 000 de evrei cehi, în general pentru a fi trimiși mai departe, cu

precădere spre Auschwitz.[6] Doar 3 000 dintre ei vor supraviețui celui de-al Doilea Război Mondial. Un singur grup evreiesc de rezistență, *Hashomer Hatzair*, va încerca să se opună deportării la Theresienstadt.

Împușcarea lui Reinhard Heydrich, pe 27 mai 1942, de către agenții cehi Jan Kubiš și Jozef Gabčík – antrenați de britanici – în Operațiunea Anthropoid, și moartea lui ulterioară, pe 4 iunie 1942, vor avea consecințe dramatice pentru evreii din Cehia. La înmormântarea lui Heydrich, Himmler a declarat că numai el știa „cât l-a costat pe acest om să fie atât de dur și de sever, în ciuda inimii lui blânde: să ia decizii dure pentru a acționa în conformitate cu legile SS".[7] În paralel cu acest discurs despre blândețe, se dezlănțuise o baie de sânge. Pe 10 iulie, 1 000 de evrei au fost trimiși la Majdanek pentru a fi exterminați.[8] Numărul celor arestați în urma asasinatului – mulți dintre ei evrei – va depăși 13 000; cei mai mulți vor sfârși în lagăre sau vor fi împușcați pe loc.[9] Și prețul plătit de cehi a fost mare: satul Lidice, aflat la 16 kilometri nord de Praga – unde Gestapoul suspecta că fuseseră găzduiți parașutiștii trimiși de britanici – a fost distrus integral la ordinul lui Hitler; bărbații au fost executați pe parcursul unei zile întregi, iar femeile au fost deportate în lagărul Ravensbrück de lângă Berlin.[10]

O importantă activitate caritabilă a fost desfășurată în această perioadă de JDC (The American Jewish Joint Distribution Committee), organizație fondată încă din noiembrie 1914, dar care se reactivase după 1933, când oferise evreilor din Germania ajutoare de peste cinci milioane de dolari, asumându-și din 1938 și misiunea de a ajuta evreii din Austria și din Cehoslovacia care intrau sub control nazist.[11] În 1939, Joint Distribution Committee a cheltuit două milioane de dolari pentru salvarea refugiaților din zone expuse agresiunii naziste, o mare parte din buget fiind rezervat pentru mutarea în America Latină a evreilor din Austria și Cehoslovacia.[12]

Orașul Praga va plăti un preț disproporționat în Holocaust; de aici vor fi deportați 46 000 de evrei către ghetourile înființate de naziști la Łódź, Theresienstadt sau Minsk. Praga va fi utilizată și drept centru de colectare a obiectelor de cult evreiești jefuite din zonele estice de ocupație în vederea organizării muzeului evreiesc al lui Rosenberg sau a expozițiilor antisemite itinerante inventate de Goebbels.[13]

Holocaustul slovac. Auschwitz – centru de exterminare la scară europeană

În mai 1941, liderii slovaci i-au tatonat pe naziști – prin intermediul ambasadei de la Bratislava, dar și al oamenilor lui Eichmann – în vederea deportării evreilor în Guvernământul General. Încă din octombrie 1941, Heinrich Himmler le dăduse președintelui Tiso și premierului Tuka unele speranțe în acest sens.[14] Totuși, naziștii aveau o agendă proprie: confruntați cu o criză tot mai mare de muncitori, ei sperau să îi găsească în Slovacia. Tiso și Tuka au venit cu o contrapropunere: mâna de lucru să fie asigurată de evrei, care urmau astfel să fie evacuați de germani din țară, fără dreptul de a se mai întoarce. Au apărut însă complicații în momentul în care slovacii au precizat că nu doreau să fie deportați *doar* bărbații apți de muncă – ci familii întregi, cu femei și copii.

În februarie 1942, prim-ministrul Tuka a discutat subiectul cu Dieter Wisliceny, explicând că un stat creștin nu putea accepta separarea familiilor. Într-un final, un compromis a fost stabilit între ambasadorul german Hans Ludin și Tuka: germanii acceptau preluarea femeilor și a copiilor în schimbul unei plăți de 500 de mărci pentru fiecare evreu care părăsea Slovacia (și care, se angajau naziștii, urma să nu se mai întoarcă niciodată). În schimb, statul slovac putea dispune în voie de proprietățile acestora, nefiind nevoit să împartă prada cu naziștii.[15] Acordul inițial prevedea asigurarea unui număr de 20 000 de evrei ca mână de

lucru pentru Germania, dar în mai 1942 – când parlamentul slovac a adoptat retroactiv o lege care permitea expulzarea, făcută până atunci ilegal – 40 000 fuseseră deja deportați.

Sub amenințările Gărzii Hlinka, primele transporturi spre Auschwitz, Majdanek și Lublin (de unde vor ajunge apoi la Sobibór) au plecat pe 26 martie 1942. Femeile din aceste transporturi erau primele care ajungeau la Auschwitz. Deși la intrarea în lagăr au trecut printr-un control ginecologic umilitor în căutarea unor bijuterii ascunse, ele se puteau considera norocoase: marile instalații de exterminare de la Birkenau erau încă în construcție în primăvara lui 1942, drept pentru care nu au fost supuse selecției.[16] Abia evreii slovaci din următoarele transporturi, care veneau grupați pe familii – așa cum ceruseră conducătorii slovaci – au cunoscut procedura selecției, din vara lui 1942.[17] Valul de deportări din Slovacia va grăbi lucrările de la Birkenau, unde femeile vor fi mutate în august 1942. Faptul că lagărul Auschwitz I nu avea capacitatea de a găzdui numărul de mare de evrei „dăruiți" de slovaci lui Himmler (alături de cele 500 de mărci – pentru „întreținere") este probat de numărul uriaș al femeilor care vor fi răpuse de foame și epidemii imediat după sosire: din 6 700 de evreice slovace internate la Auschwitz în aprilie 1942, puțin peste 2 000 mai trăiau când s-a efectuat transferul la Birkenau.[18]

Mai multe apeluri pentru oprirea deportărilor adresate președintelui Tiso de preoții catolici din țară și de Vatican au fost ignorate de preotul-nazist, care se justifica pretinzând că eliberarea Slovaciei de „ciuma" evreiască reprezenta „o faptă creștinească".[19] După o scurtă întrerupere în vara lui 1942, transporturile au continuat într-un ritm susținut, astfel încât în octombrie 1942 circa 58 000 de evrei slovaci ajunseseră în centrele de exterminare.[20] Dintre aceștia, puțin peste 200 vor supraviețui.[21] Nu doar la Auschwitz au fost anihilați evrei slovaci: 24 000 vor fi uciși la Sobibór, în apropiere de Lublin.[22]

Eforturile de salvare din Slovacia se vor concentra în jurul organizației ilegale evreiești *Pracovna Skupina* (Grupul de Lucru), care era condusă de o femeie, Gisi Fleischmann.[23] În mod neașteptat, *Pracovna Skupina* reușise să își asigure sprijinul unor persoane din elita politică și administrativă slovacă, mai cu seamă pe cel al guvernatorului Băncii Naționale, Imrich Karvas, și al ministrului educației, Josef Sivak.[24] În jurul acestui grup a prins contur Planul Europa, în cadrul căruia evreii slovaci încercau să negocieze cu SS, prin intermediul lui Dieter Wisliceny, salvarea ultimului contingent rămas în țară – care ajungea la 20 000 de oameni –, propunând în schimb anumite „donații" față de care Himmler se putea arăta sensibil. Planul, care miza pe eventualul sprijin material oferit de organizații internaționale precum Congresul Mondial Evreiesc sau Agenția Evreiască, nu s-a putut materializa în prima fază a războiului, când naziștii încă mai sperau în victorie; el va fi reluat spre finalul celui de-al Treilea Reich, când Himmler încerca să obțină bani pentru Hitler și bunăvoință pentru propria persoană din partea Aliaților.[25] Deportările în centrele de exterminare vor fi blocate pe parcursul lui 1943, pe fondul unor dezacorduri între conducătorii slovaci și al presiunilor reînnoite ale Vaticanului. Cu sprijinul clerului, circa 23 000 de evrei slovaci vor reuși să evite trenurile morții.[26] Augustin Pozdech, un preot din Bratislava, îi scrisese papei Pius al XII-lea că „e imposibil ca lumea să fie obligată să privească în mod pasiv copilași mici, bătrâni bolnavi în faza terminală, fete tinere smulse de lângă familiile lor și oameni tineri deportați ca animalele: transportați în vagoane pentru vite către o destinație necunoscută, către un viitor incert".[27] După intervenția unor cardinali, Tiso a părut să își modereze viziunea, suspendând din octombrie 1942 deportările. Mai mult, în august 1944, mișcarea de rezistență slovacă – sprijinită de 2 000 de evrei slovaci și chiar de patru parașutiști ai armatei prestatale evreiești (Hagana), antrenați de britanici – va lansa o insurecție împotriva guvernului-marionetă de la Bratislava. În replică,

aproape 2 300 de evrei din zonele răsculate vor fi lichidați de SS-iștii din gruparea psihoticului Oskar Dirlewanger.[28]

Deportările vor fi reluate în octombrie 1944 – cu binecuvântarea președintelui Tiso, care se lăuda cu ele în corespondența cu papa Pius al XII-lea –, ultimii evrei slovaci fiind trimiși către Auschwitz, și ulterior, când situația frontului nu a mai permis-o, către Theresienstadt, Bergen-Belsen sau Ravensbrück.[29] Aproape 14 000 de evrei vor cădea victime ale acestei izbucniri târzii de furie a slovacilor, care nu se va opri decât în martie 1945.[30] Mai mult de trei sferturi dintre evreii slovaci au pierit în final în Holocaust, în trei valuri principale de deportări care au fost încurajate de liderii statului-marionetă desprins din Cehoslovacia.[31]

Deportările din Grecia

Pe 6 februarie 1943, la Salonic ajungeau Alois Brunner și Dieter Wisliceny, oamenii de încredere ai lui Adolf Eichmann. Ei își vor asigura de la bun început sprijinul lui Laskaris Papanaoum, unul dintre liderii grupării antisemite locale EEE.[32] Reprezentanții lui Eichmann vor impune la Salonic legislația de la Nürnberg, precum izolarea în ghetouri, purtarea însemnelor evreiești, interzicerea utilizării mijloacelor de transport în comun, confiscarea telefoanelor.[33] Concepute pentru a funcționa o perioadă foarte scurtă, ghetourile din Salonic erau supraaglomerate: în ghetoul de tranzit Baronul Hirsch, de exemplu, 2 300 de evrei locuiau în 590 de camere minuscule.[34]

Evreii din Grecia au fost exterminați în două etape distincte: din primăvara până în vara lui 1943 cei din Salonic (zona ocupată de Germania), dar și din Tracia și Macedonia de est (regiuni oferite Bulgariei); apoi, din primăvara până în vara lui 1944, cei din insule (Corfu, Creta, Rodos), precum și cei din Macedonia de vest, Epir, Tesalia, Atica, Peloponez – zone unde Italia fascistă exercitase controlul până pe 8 septembrie 1943, când se retrăsese

din război, făcând loc ocupației germane.[35] Până atunci, regimul patronat de Duce îi protejase pe evreii din aceste regiuni; în mod paradoxal, căderea lui Mussolini, cândva idolul lui Hitler, a fost o veste catastrofală pentru ei.

Pe 4 martie 1943, evreii din zonele controlate de bulgari au fost ridicați de germani și trimiși la Treblinka, prin Viena și Cracovia. Peste 4 000 de evrei din Tracia vor muri acolo – gazați cu monoxid de carbon – imediat după ce vor ajunge la destinație.[36] Bulgarii, care i-au protejat pe evreii din vechile lor teritorii, au acceptat solicitarea nazistă de a avea o Macedonie de est *Judenfrei* și o Tracie *Judenrein*. Ei credeau că își urmăresc propriile interese naționale debarasându-se de evreii din zonele smulse Greciei, pentru a-și duce acolo propriii coloniști. *Hauptsturmführer* Theodor Dannecker – implicat și în deportările evreilor din Franța, Italia sau Ungaria – va negocia în februarie 1943 cu Hristo Vasiliev, responsabil pentru chestiunea evreiască, planul de „curățare" a Macedoniei și Traciei.[37] În contrast cu comportamentul bulgarilor, funcționarii diplomatici și atașații militari italieni din Salonic au salvat de la deportare – până în ultimul moment – inclusiv evreii cu cetățenie italiană din teritoriile germane (pe cei din zona italiană i-au protejat oricum). Susținând că evreii din Mediterana au o valoare strategică pentru ei, italienii le-au eliberat acestora acte false chiar sub nasul naziștilor.

Operațiunea de exterminare a evreilor din Salonic a fost coordonată de Wehmacht (Grupul de armate E) și de echipa lui Eichmann (Wisliceny și Brunner), cu sprijinul nelipsitului operator feroviar german (Reichsbahn). 19 transporturi Salonic–Auschwitz au fost suficiente pentru anihilarea întregii comunități care trăia în Grecia din epoca Inchiziției.[38] Primul tren a plecat pe 15 martie 1943, a trecut prin Belgrad și Viena și a ajuns la destinație pe 20 martie. Includea peste 2 800 de evrei, din care 2 191 au fost imediat conduși în camerele de gazare, apoi incinerați.[39] Restul – 609, majoritatea bărbați – au fost păstrați pentru muncă forțată. Bărbații greci din acest transport au fost

tatuați cu numere între 109 371 și 109 787.[40] Numerele evreilor din Salonic – care variau între 109 371 și 182 759 – au fost privite ulterior cu mare respect de cei din Italia și Ungaria. Așa cum scrie Primo Levi: „Trebuie să deschizi bine ochii când intri în relații comerciale cu un 116 000 sau 117 000: au rămas vreo 40, dar sunt greci din Salonic: nu trebuie să te lași tras pe sfoară".[41]

Un al doilea transport a plecat din Salonic la doar două zile distanță, pe 17 martie 1943, incluzând tot 2 800 de evrei. Al treilea tren a părăsit orașul pe 19 martie. Ritmul s-a păstrat relativ constant până la cel de-al nouăsprezecelea transport, care a plecat spre Auschwitz în noaptea de 10 august 1943, peste 1 500 de evrei fiind gazați imediat.[42]

În sociologia Auschwitz-ului, evreii germani și polonezi erau considerați cei mai puternici și mai bine informați, în vreme ce grecii din Salonic treceau drept cei mai descurcăreți și mai uniți. Evreii din Franța erau văzuți ca fragili și predispuși la sinucidere, iar cei din Ungaria erau priviți cu compasiune pentru delicatețea și lipsa lor de rezistență fizică. Primo Levi – pentru care evreii din Salonic reprezentau „cel mai coerent nucleu" din lagăr – povestește despre piața ilegală de schimb de la Auschwitz („Bursa"):

> Negustorii de profesie de la Bursă stau în colțuri bine cunoscute; printre primii sunt grecii, nemișcați și tăcuți ca niște sfincși, ghemuiți pe jos în spatele gamelelor cu supă deasă, rod al muncii, al învârtelilor și al solidarității lor naționale. Au rămas foarte puțini greci, dar ei au adus o contribuție substanțială la conturarea fizionomiei lagărului și a argoului internațional din el. Toți știu că gamela e „*caravana*" și că „*la comedera es buena*" vrea să însemne supa e bună; cuvântul care exprimă ideea generică de furt e „*klepsi-klepsi*", de origine evident grecească. Acești puțini supraviețuitori ai coloniei ebraice din Salonic, cu dublul limbaj spaniol și elenic, și cu multiple îndeletniciri, sunt depozitarii unei înțelepciuni practice, pământene, lucide.[43]

Uimiți de cultura lor spaniolă, la Auschwitz naziștii îi numeau pe evreii din Grecia „grecos", în vreme ce polonezii le spuneau „grecos banditos".[44]

Între aprilie și august 1944, trei trenuri din Atena au ajuns la Auschwitz, transportând evrei din fostele zone controlate de italieni (Atena, Corfu, Rodos).[45] Succesul acestui val de deportări a depins de contextul local, de gradul de implicare al naziștilor și de dorința grecilor de a-i salva pe evrei. Pe 10 iunie 1944, după bombardarea insulei de către Aliați (o diversiune pentru a acoperi Debarcarea din Normandia), 1 800 dintre cei 2 000 de evrei din Corfu au fost trimiși la Auschwitz-Birkenau. Pe de altă parte, toți cei 275 de evrei din Zakynthos au scăpat nevătămați, fiind salvați de un act eroic al primarului și al episcopului din localitate, care au trecut pe lista evreilor din insulă doar două nume – ale lor.[46] În schimb, 265 de evrei din Creta, arestați pentru deportare, s-au scufundat pe vasul care îi transporta pe continent – probabil în urma unui sabotaj. În iulie, 1 651 de evrei din Rodos au fost trimiși la Bierkenau.[47]

Din miile de greci selectați pentru muncă în lagărul de la Auschwitz (după ce 4 150 au fost gazați pe loc la Treblinka și 41 770 la Auschwitz), doar 701 au supraviețuit până în ultimele zile ale lagărului, comunitatea evreilor din Grecia – care a pierdut aproape 60 000 de oameni – fiind una dintre cele mai afectate de Holocaust.[48]

Transporturi din Occident

Deși Berlinul își dorea utilizarea unui sistem comun pentru implementarea Soluției Finale în Olanda, Belgia, Luxemburg, Franța și Germania însăși, forma de organizare a administrației din aceste state sau protestele populației au influențat semnificativ numărul final al evreilor din Occident pe care Hitler a reușit să îi deporteze în Est. În timp ce procentul evreilor din Olanda

exterminați de naziști a fost de 73%, cel al evreilor belgieni nu a trecut de 44%. În Franța, 22% dintre evrei au fost exterminați.[49]

Unul dintre efectele Conferinței de la Wannsee, din 20 ianuarie 1942, a fost lansarea în forță a deportărilor din Occident. Până în acel punct, în așteptarea Soluției Finale, naziștii parcurseseră o suită de etape pregătitoare: prin impunerea Legilor rasiale de la Nürnberg, evreii au fost definiți în manieră rasială (nu religioasă); ulterior, prin mijloace polițienești, ei au fost identificați și înregistrați; concomitent, prin excludere din meserii, arianizarea proprietăților, amenzi și confiscări (telefoane, biciclete, aparate de radio), interdicția de a folosi spațiile publice și prin marcarea cu Steaua lui David, ei au fost izolați, pauperizați și stigmatizați. În faza finală a distrugerii comunităților, evreii occidentali vor fi comasați în lagărele de concentrare și tranzit (Westerbork în Olanda, Cinqfontaines în Luxemburg, Drancy în Franța, Mechelen în Belgia), în așteptarea trenurilor care îi vor transporta la Auschwitz sau în alte centre de lichidare din Est.

Aceste trenuri erau puse la dispoziție, cu mari eforturi, de către Ministerul Transporturilor din Reich, la solicitarea biroului evreiesc al lui Adolf Eichmann din RSHA.[50] Coordonarea mecanismului feroviar al Holocaustului a revenit unui vechi colaborator al lui Eichmann, Franz Novak; austriac ca și Hitler sau Kaltenbrunner, Novak se ocupase de transferurile de populație din teritoriile poloneze începând cu 1940 și și-a consolidat experiența organizând evacuarea evreilor din Reich.[51] Mecanismul pus la punct de el se va replica în peste 700 de transporturi din mai mult de zece state europene, atingând apogeul prin cele 147 de trenuri ale morții destinate evreilor din Ungaria.

Trenurile de deportare erau numite *Sonderzüge*; personalul era desemnat cu titlul *Sonderzuggruppe*.[52] Deportarea se făcea în vagoane de marfă, dotate cu paie (într-un caz fericit) și cu două găleți – una pentru apă, alta utilizată pe post de toaletă. În fiecare vagon erau înghesuite, în medie, 60 de persoane, un transport incluzând în general 1 000 de evrei.[53] Pentru că

trenurile care mergeau către centrele de ucidere – considerate de mare importanță – trebuiau totuși să ofere prioritate transporturilor militare, călătoriile durau zile întregi. Schimbarea echipajelor feroviare – suprasolicitate de Holocaust – impunea opriri suplimentare. Din acest motiv, dar și pentru că ușile vagoanelor nu erau aproape niciodată deschise pe drum, vagoanele se transformau, așa cum își amintesc supraviețuitori, în toalete de mari dimensiuni, care-i otrăveau pe pasageri. Când trenul ajungea în lagăr, în timp ce pasagerii treceau prin procedura de selecție, echipe speciale de curățare urcau în vagoane pentru a le igieniza. SiPo (*Sicherheitspolizei*) pregătea transporturile și asigura numărul necesar de evrei (care era stabilit în funcție de vagoanele disponibile), în vreme ce OrPo (*Ordnungspolizei*) avea misiunea de a păzi deținuții cu 15 polițiști conduși de un ofițer.[54] Gărzile din trenurile morții erau numite *Begleitkommandos*, fiind compuse din oameni proveniți din *Schutzpolizei* (parte din OrPo). Această poliție clasică a gestionat deportările din Vest către lagărele morții și a fost implicată în crimele în masă din Rusia. Munca polițienească în trenurile morții era căutată și apreciată, pentru că oferea acces la bunurile evreilor, dar și zile de odihnă după revenirea de la Auschwitz.[55] *Reichsbahn*, căile ferate germane, au jucat un rol esențial în distrugerea evreilor europeni; așa cum spune Paul Johnson, „fără căile ferate, Holocaustul nu ar fi fost posibil".[56] Aproape un milion și jumătate de angajați – funcționari și lucrători feroviari – deserveau colosul *Reichsbahn*, care a primit ordinul să ofere o prioritate absolută deportării evreilor – prioritate comparabilă numai cu solicitările Wehrmachtului.[57]

SS-iștii numeau un *Transportleiter* – responsabil al transportului din partea deportaților, care trebuia să fie vorbitor de germană. Acesta primea o banderolă galbenă. Despre utilitatea *Transportleiter*-ului vorbește în premieră Theodor Dannecker, într-un document din noiembrie 1939 care viza un transport din Moravia spre Lublin. În 1942, Dannecker emitea instrucțiuni

care arătau că „un evreu trebuie numit în fiecare vagon pentru a asigura ordinea în timpul călătoriei și curățarea vagonului după ajungerea la destinație. Acel evreu trebuie să poarte, de asemenea, material sanitar întotdeauna la el."[58]

Câteva mii de evrei apți de muncă din Vest nu vor ajunge la Auschwitz: trenurile morții din Franța, Belgia și Olanda opreau la circa 80 de kilometri de marele lagăr, la Cosel (Koźle), unde – începând cu 1942 – se realiza o selecție pentru „lagărele Schmelt", conduse de SS-*Brigadeführer* Albrecht Schmelt.[59] 15 trenuri din Franța (Drancy și Pithiviers), 18 trenuri din Olanda (Westerbork) și șase trenuri din Belgia (Mechelen) au staționat la Cosel pentru ca Albrecht Schmelt să poată alege pentru muncă forțată bărbați între 15 și 50 de ani, separând mulți adolescenți de familiile lor.[60] Părea o tragedie pentru aceștia – care nu știau deocamdată ce i-ar fi așteptat la Auschwitz.

Westerbork și catastrofa olandeză

Din ianuarie 1941, la ordinul *Reichskommissar*-ului Arthur Seyss-Inquart, sobra și meticuloasa birocrație olandeză începea procesul de înregistrare a populației evreiești, oferind altfel naziștilor liste minuțios întocmite în vederea deportărilor. În paralel, lagărul de la Mauthausen, din Austria – inaugurat de SS la scurt timp după *Anschluss* –, era folosit de naziști pentru deportarea punitivă a evreilor, considerați vinovați pentru acțiunile de nesupunere civică ale cetățenilor olandezi. Începând din februarie 1941, mai multe grupuri de câte 200–300 de evrei vor fi trimiși să moară în sinistra carieră de piatră austriacă, exemplul acestora fiind folosit în anii următori pentru a obține supunerea necondiționată a comunității evreiești.[61]

În februarie 1941 va fi format, după modelul-standard gândit de Adolf Eichmann, Consiliul Evreiesc (*Joodsche Raad*) din Amsterdam, care era chemat să faciliteze politicile antisemite naziste. Acesta era condus de profesorul David Cohen și de omul

de afaceri Abraham Asscher – ambii figuri respectate în comunitate.[62] SS a propus chiar formarea unui ghetou în Amsterdam (deși ghetourile erau utilizate de naziști exclusiv în Est), această idee fiind cu greu respinsă de administrația orașului.[63] În schimb, din aprilie 1942, Steaua lui David trebuia purtată în mod obligatoriu pe haine, alături de denumirea *Jood*.[64]

În această etapă, angajatorii olandezi erau încurajați să concedieze evreii din orice poziție: șomajul era considerat de naziști un pretext pentru trimiterea acestora în tabere de muncă – importante mai ales ca mijloc de concentrare, în absența ghetourilor, în așteptarea Soluției Finale. Pe 26 iunie 1942, Consiliul Evreiesc a fost notificat că, în vederea muncii forțate sub supraveghere polițienească, se hotărâse deportarea evreilor olandezi în Răsărit: primul transport urma să plece pe 14 iulie 1942. Ca măsură de siguranță – pentru a evita răspândirea zvonurilor – evreii nu mai puteau folosi mijloacele de transport în comun, telefoanele și bicicletele.[65]

Din cei 140 000 de evrei olandezi definiți ca *Volljuden* (evrei „integrali"), 107 000 au fost deportați de naziști, din acest moment, în centrele de lichidare din Est. Dintre aceștia, doar 5 450 vor supraviețui, între 73% și 80% din comunitate fiind exterminată – cea mai mica rată de supraviețuire din vestul Europei.[66] Această tragedie a fost provocată, între altele, de informațiile detaliate pe care naziștii le aveau despre populația evreiască – atât în baza registrelor administrației olandeze (*Bevolkingsregisters*), cât și pe fondul colaborării cu Consiliul Evreiesc din Amsterdam. Acolo unde liderii evreilor au ales să se ascundă, îndemnându-i pe ceilalți să le urmeze exemplul, șansele de supraviețuire au fost mai mari. Comunitatea evreiască din Enschede, din estul Olandei, de pildă, a decis să nu colaboreze cu naziștii, ceea ce a dus la o rată mai mare de supraviețuire.[67] Dintre cei 30 000 de evrei olandezi care au ales să-și piardă urma în adăposturi improvizate, trei sferturi au supraviețuit.[68] Unele acțiuni de sfidare a autorităților germane au produs miracole

și la Amsterdam: 1 000 de copii evrei au fost salvați din creșa *Hollandsche Schouwburg*, fiind scoși în secret – inclusiv cu complicitatea locuitorilor din Amsterdam – și transportați de asistente sub haină, în tramvaie.[69] Călătorii olandezi au observat ce se întâmplă, dar au păstrat tăcerea.

Totuși, pe fondul conformării voluntare și al raidurilor nocturne organizate de SS și de poliție, 6 000 de evrei fuseseră deja reținuți de naziști la Amsterdam, în primele luni ale verii lui 1942, în vederea trimiterii în Est.[70] Cei care se prezentau pentru deportare, în urma convocării autorităților, trebuiau să se adune în fața Teatrului Evreiesc; cum numărul acestora nu era satisfăcător, începând din septembrie 1942, germanii și-au intensificat raidurile, ajungând să captureze aproape 500 de evrei în fiecare noapte.[71] Raidurile din Amsterdam alternau cu cele din alte orașe, precum și cu șantajarea Consiliului Evreiesc pentru a oferi mii de nume suplimentare. Când șantajul nu mai funcționa, informațiile primite de la denunțătorii olandezi erau puse cap la cap pentru a pregăti noi arestări în masă, cum va fi cea din 29 septembrie 1943, când 10 000 de evrei olandezi vor fi capturați.[72]

În această etapă, anumite categorii au fost – cel puțin provizoriu – privilegiate, din rațiuni administrative sau chiar rasiale. Evreii sefarzi, de exemplu, considerați ca provenind dintr-o ramură occidentală mai expusă influențelor ariene, vor fi o vreme exceptați de la deportare; în final, și ei vor sfârși la Auschwitz.[73] A fost stabilită o listă a evreilor de prestigiu, a căror dispariție inexplicabilă ar fi putut genera scandal în presă; aceștia vor fi izolați într-un centru special din estul țării, fiind ulterior deportați în lagărul „model" din Theresienstadt, unde mulți vor supraviețui.[74]

Zvonuri privind planul de exterminare pus la punct de naziști apăruseră în Olanda încă din vara lui 1942. BBC și Radio Oranje – post olandez retransmis de BBC – au vorbit despre exterminarea prin gazare. Unii deținuți de la Westerbork fuseseră informați despre o strămutare în Silezia Superioară și cunoșteau

din iarna lui 1942 numele Auschwitz, fără a avea însă detalii despre ce se întâmplă acolo. Așa cum spunea Elie A. Cohen, „nu știam ce se găsește dincolo de Westerbork. Dar aveam un vag sentiment că nu va fi ceva plăcut.“[75] Pe 9 octombrie 1942, Anne Frank nota în Jurnal: „Numeroșii noștri cunoscuți evrei sunt arestați în grupuri. Gestapoul nu se poartă deloc blând cu acești oameni. Sunt transportați în vagoane de vite la Westerbork, marele lagăr pentru evrei din Drenthe. (...) Trebuie să fie groaznic acolo. Oamenilor nu li se dă nimic de mâncare, ce să mai vorbim de băutură. N-au decât o oră pe zi apă și o toaletă și o chiuvetă pentru câteva mii de oameni. (...) Dacă deja în Olanda este așa de rău, cum vor trăi ei în ținuturile îndepărtate și barbare în care sunt trimiși? Bănuim că cei mai mulți vor fi uciși. Radioul englez vorbește de gazări; poate că asta e, într-adevăr, cea mai rapidă metodă de exterminare.“[76]

Așa cum Anne Frank știa deja, în vederea expedierii către centrele de lichidare din Est evreii olandezi erau transferați, într-o primă fază, în lagărul de tranzit de la Westerbork, unde condițiile erau totuși mai bune decât în lagărele poloneze. Un alt centru de detenție și concentrare era lagărul de la Vught. Westerbork fusese amenajat în anii 1930 chiar de olandezi, pentru a oferi un refugiu provizoriu evreilor care fugeau din Germania.[77] Aici, deținuții se puteau plimba pe drumul de pământ dintre barăcile din lemn, numit „Bulevardul suferinței“.[78] Din 1942, lagărul era condus de Albert Konrad Gemmeker, care asigura din patru în patru zile un nou tren cu destinația Auschwitz sau Sobibór: între 1 000 și 3 000 de oameni puteau fi înghesuiți în aceste trenuri. Eddy de Wind, un evreu olandez care a supraviețuit Auschwitz-ului, evocă astfel atmosfera din Amsterdam și Westerbork în această perioadă:

> Evreii erau marionetele cotropitorilor, cu care se jucau de-a șoarecele și pisica. Seară de seară, motocicletele horcăiau pe străzile Amsterdamului, cizmele de piele bocăneau,

> iau ordinele răsunau, răcnite de-a lungul canalelor, odinioară atât de pașnice. Apoi, în Westerbork, șoarecele era lăsat iarăși liber – pentru puțin timp. Deseori, oamenii aveau voie să umble liberi prin lagăr, primeau pachete, iar familiile rămâneau nedespărțite. Nu-i de mirare că toată lumea trimitea cuminte scrisori cu „Îmi merge bine" la Amsterdam, astfel încât ceilalți se predau la rândul lor fără rezistență la *Grüne Polizei*. În Westerbork, evreilor li se dădea iluzia că lucrurile nu aveau să fie atât de grave, că, e drept, în acel moment nu mai făceau parte din societate, dar că urmau să se întoarcă din izolare cândva.[79]

Nu mai puțin de 93 de transporturi au plecat, din iulie 1942 până în septembrie 1944, din lagărul de la Westerbork către centrele de ucidere din Est, destinațiile în care își vor găsi sfârșitul peste 100 000 de evrei olandezi fiind în special Auschwitz și Sobibór, dar și Theresienstadt sau Bergen-Belsen.[80]

Deportările din Belgia. Mechelen

La conferința din Berlin privind deportările din Occident din 11 iunie 1942, s-a stabilit că 10 000 de evrei belgieni urmau să ajungă – într-o primă etapă – în lagărele din Răsărit. Peste două luni, Eichmann insista ca numărul lor să se dubleze. Reeder a încercat, fără rezultate, să amâne executarea acestui ordin – pe care îl considera contraproductiv pentru păstrarea ordinii în Belgia; deși refuzat, el va obține totuși, în compensație, protejarea provizorie a evreilor care beneficiau de cetățenia belgiană.[81] În aceeași perioadă, evreii fără cetățenie ridicați de *Geheime Feldpolizei* dispăreau fără urmă, în vreme ce familiile acestora apelau zadarnic la ajutorul poliției belgiene pentru a-i căuta.[82] Aproape 2 300 de evrei din Liege și Antwerpen vor fi trimiși, începând cu 13 iunie 1942, în Franța, pentru a lucra la Zidul Atlanticului – „o muncă importantă pentru război".[83] Deși această măsură fusese gândită pentru a amâna deportările către Est, după câteva luni muncitorii vor fi trimiși la Malines, de unde vor fi expediați la Auschwitz.

Centrul de deportare – singurul lagăr important de tranzit din Belgia, operat de SiPo-SD – a fost stabilit în Barăcile Dossin din Mechelen (Malines), un oraș din regiunea Antwerpen. În a doua parte a lui iulie 1942, naziștii au început să trimită, prin intermediul *Judenrat*-ului, primele 5000 de convocări la lagărul din Mechelen, în vederea deportării. Deschis din martie, lagărul a primit primii deținuți în 27 iulie 1942. Primul transport din Belgia spre Auschwitz a plecat pe 4 august 1942: în tren erau înghesuiți 998 de evrei, dintre care 544 de bărbați, 403 femei și 51 de copii. Al doilea transport a plecat pe 11 august 1942, cu un număr similar de deținuți. Ziarul rezistenței flamande, *De Vrijschutter*, vorbea încă din august 1942 despre faptul că „evreii sunt împușcați în masă și sunt exterminați cu gaz".[84]

Pentru a pregăti următoarele transporturi, naziștii au apelat, de la jumătatea lunii august până la mijlocul lui septembrie 1942, la patru raiduri de amploare în Antwerpen și Bruxelles, reținând 4000 de evrei; în condițiile în care conformarea voluntară în vederea deportării scădea pe măsură ce zvonurile despre Auschwitz se înmulțeau, raidurile erau singurul mod în care germanii puteau menține ritmul de două transporturi pe săptămână – pe care l-au păstrat până pe 31 octombrie 1942, când a intervenit o pauză de iarnă. Între 4 august și 31 octombrie 1942, circa 17000 de evrei au fost deportați la Auschwitz (aproape de ținta de 20000 impusă de Eichmann).[85]

Un al doilea lagăr a fost organizat la Breendonk. Acesta era mult mai mic (cu cel mult 660 de deținuți închiși aici concomitent), lucru care permitea însă o supraveghere mult mai riguroasă. Din aproape 3600 de prizonieri înregistrați la Breendonk (și probabil peste 260 neînregistrați), 303 vor muri în urma execuțiilor, a înfometării sau a torturii, alți 1741 de deținuți evrei pierzându-și viața după dirijarea spre alte centre.[86]

Transporturile au fost reluate în ianuarie 1943, dar ritmul lor a scăzut pe fondul crizei de vagoane: după primele trenuri care au plecat spre Polonia, vor urma transporturi în aprilie, iulie

și 20 septembrie 1943 (acesta având cele mai mari dimensiuni). În acest punct, mulți evrei se ascundeau deja, naziștii fiind nevoiți să apeleze la recompense și la operațiuni sub acoperire pentru a-i descoperi pe cei circa 8 000 de evrei capturați în această ultimă fază a Holocaustului belgian.

Până în vara lui 1943, la insistențele lui Reeder, evreii cu cetățenie belgiană fuseseră exceptați de la deportări; pentru că urmărea să pună mâna pe bunurile evreiești, Himmler a revenit însă asupra acestei decizii. În Operațiunea Dihorul (*Aktion Iltis*), care s-a desfășurat în noaptea de 3 spre 4 septembrie 1943, evreii belgieni vor fi capturați pentru a fi expediați la Auschwitz în marele transport din 20 septembrie 1943, în vreme ce o grupare specializată în jaf (*Devisenschutzkommando*) avea grijă ca banii acestora să ajungă la Berlin.[87] După ce fuseseră reținuți în cursul *Aktion Iltis*, în timpul călătoriei spre lagărul din Mechelen, nouă evrei belgieni au murit sufocați într-o camionetă. Acest incident a provocat indignare în rândul administrației belgiene, arestările în masă fiind oprite până la retragerea germană din Belgia, din septembrie 1944.[88] În 1944, doar trei transporturi de mai mici dimensiuni (circa 500 de persoane pentru fiecare tren) vor mai părăsi Belgia. Cei aproximativ 4 000 de evrei care se bucurau de o oarecare protecție prin intermediul *Judenrat*-ului urmau să fie deportați în august-septembrie 1944, dar au fost salvați de Debarcarea din Normandia.[89] Între vara lui 1942 și cea a lui 1944, 25 800 de evrei au fost deportați în Est din lagărul Mechelen, în 28 de transporturi. Dintre aceștia, puțin peste 1 200 mai erau în viață în primăvara lui 1945.

Pe lângă rezerva administrației militare germane față de deportări, și prudența birocrației belgiene a avut o contribuție la numărul mai mic de evrei din Belgia care au pierit în Holocaust, în comparație cu Olanda. Belgienii s-au supus naziștilor în privința ordinelor de înregistrare a evreilor sau de eliminare a lor din administrația publică, dar nu au participat la raidurile împotriva acestora și nici la confiscarea bunurilor lor.[90]

Din vara lui 1943, în Belgia au început să circule mărturiile unor evrei evadați din lagărul polonez Pyskowice – William Herskovic și Léopold Goldwurm –, care reușiseră să se întoarcă în țară. Ei aflaseră de la medicii din Pyskowice faptul că evreii inapți de muncă urmau să fie exterminați în cuptoarele de la „Oschwitz".[91] Organizarea tradițională a evreilor belgieni în rețele de stânga (sioniste, socialiste și comuniste) a avut un rol important în operațiunile de salvare organizate după ce realitățile de la Auschwitz au devenit cunoscute, grupările socialiste și sioniste având capacitatea de a ascunde discret oameni vânați de SS. Faptul că o parte din populația Belgiei era francofonă – așadar privea cu rezerve administrația germană, inclusiv pentru regimul dur de ocupație din Primul Război Mondial – a crescut șansele de supraviețuire ale evreilor care au ales să nu se supună indicațiilor *Judenrat*-ului. Deși nu a fost vocală, biserica catolică din Belgia a ajutat evreii – mai ales copii – din Liège și Mechelen.[92]

Soluția Finală în Franța

La începutul lui 1942 au fost operate ultimele modificări în administrația de la Paris și Vichy în vederea lansării Soluției Finale. În februarie 1942, Otto von Stülpnagel, comandantul militar din Franța a demisionat, nefiind de acord cu politica de executare a ostaticilor impusă de la Berlin în replică la acțiunile Rezistenței (el considera că deportările reprezintă o pedeapsă mai bine înțeleasă de populație). Acesta va fi înlocuit de un alt von Stülpnagel, care îi era văr – nimeni altul decât Karl Heinrich von Stülpnagel, unul dintre principalii conspiratori împotriva lui Hitler din 1944. În ciuda opoziției sale față de regim, von Stülpnagel era antisemit.[93] În primăvara lui 1942, și Xavier Vallat a fost schimbat de Louis Darquier de Pellepoix în poziția de responsabil pentru probleme evreiești a regimului de la Vichy (conducător al *Commissariat Général aux Questions Juives*). Darquier de Pellepoix era un antisemit la fel de radical ca Vallat, dar mult

mai servil în relațiile cu naziștii.[94] Pe 1 iunie 1942, un reprezentant de vârf al lui Himmler, *Hoherer* SS- *und Polizeiführer* Carl Albrecht Oberg, și-a început activitatea la Paris, fiind detașat din Polonia, unde aplicase politici antisemite de o duritate încă greu de conceput în Occident.[95] Pentru a pune la punct ultimele detalii ale Holocaustului francez, atât Reinhard Heydrich, cât și Adolf Eichmann vor veni la Paris: primul în mai 1942, cel de-al doilea – în iunie. În timp ce Heydrich s-a asigurat că aparatul polițienesc era pregătit pentru deportări, Eichmann a anunțat dorința lui Himmler de a transporta în Est, către centrele de lichidare, toți evreii din Franța.[96]

Conform politicii naziste din zilele premergătoare lansării Soluției Finale, orice atentat antigerman din Franța urma să fie pedepsit prin execuții în masă și prin deportarea a 500 de „iudeo-bolșevici" în Polonia, în acest scop constituindu-se la Compiègne o „garanție" de mii de ostatici gata oricând să plece spre Est.[97] Pe 21 august 1941, doi comuniști francezi – în semn de protest față de arestările operate de naziști în rândul evreilor – au ucis un militar de marină german. Era pretextul așteptat. Autoritățile germane și franceze s-au întrecut în represalii, împușcând și ghilotinând peste 500 de potențiali partizani. În același timp, ambasadorul francez de la Berlin condamna ferm „acțiunile criminalilor, incitate zilnic de emisiunile radio ale emigranților evrei aflați în solda guvernului britanic și a plutocraților bolșevici".[98] În octombrie 1941, 98 de ostatici au fost executați la Nantes, generând proteste puternice din partea opiniei publice.[99] Totuși naziștii au continuat politica de pedepsire în 12 decembrie 1941, arestând aproape 800 de evrei francezi și alte sute de emigranți din Paris – aleși la întâmplare – și internându-i într-o închisoare din Compiègne. Două zile mai târziu, ei au anunțat deportarea acestor „criminali iudeo-bolșevici" în Est.[100] Suplimentar, o amendă de un miliard de franci a fost impusă evreilor din nord pentru uciderea cadetului german – cu care, în mod evident, nu aveau nici o legătură.[101]

Pe 27 martie 1942, după o lungă așteptare provocată de lipsa unei garnituri de tren, 1 112 evrei adunați la Compiègne au fost transportați la Auschwitz (dintre ei, mai puțin de 20 vor supraviețui Holocaustului).[102] Acest transport reprezenta, în fapt, o etapă de tranziție între aplicarea de către administrația militară germană a pedepselor colective pentru rezistență antinazistă și lansarea Soluției Finale de către oamenii lui Himmler și ai lui Eichmann. Primul tren cu evrei francezi a ajuns în lagărul din Silezia după un drum de trei zile, pe 30 martie; fiind unul dintre primele transporturi europene direcționate către Auschwitz, toți deținuții au fost internați, fără a fi aplicată procedura selecției.[103] După o pauză de două luni – interval generat strict de problemele logistice pe care Theodor Dannecker trebuia să le soluționeze pentru a obține trenuri –, transporturile regulate către Auschwitz au intrat în rutină. De altfel, la câteva zile după efectuarea primei deportări, în aprilie 1942, Pierre Laval s-a întors în fruntea guvernului de la Vichy, lucru care i-a făcut pe naziști să creadă că și evreii din sudul Franței vor fi cedați în vederea exterminării.[104]

Pentru pregătirea evacuării în Est, evreii au fost concentrați atât în sistemul de lagăre din Zona Ocupată, cât și în cel din teritoriul controlat de Vichy. În septembrie 1940 existau circa 15 *camps de concentration* în Zona Ocupată și 31 în Zona Liberă[105], între care cele mai mari erau Gurs, Rivesaltes, Noé, Le Vernet, Rieucros, Récébédou, Argelès sau Les Milles.[106] Lagăre pentru evrei – găzduind circa 15 000 de prizonieri – fuseseră improvizate și în Maroc sau în Algeria. Germanii vor concentra evreii din zona lor, începând cu 1941, la Drancy, Beaune-la-Rolande și Pithiviers – toate aceste *camps* fiind administrate de francezi.[107] Lagărele Pithiviers și Beaune-la-Rolande, aflate la sud de Paris, aveau un statut similar celui de la Dachau, fiind utilizate inițial de naziști împotriva disidenților politici – însă transformându-se în timp în închisori destinate prioritar evreilor.[108] Lagărul de la Drancy, în schimb – cel mai dramatic spațiu al

Holocaustului francez –, le fusese rezervat acestora încă din prima zi, fiind ridicat în august 1941 pentru a găzdui 6 000 de evrei arestați în Paris. 50 de deținuți se înghesuiau într-o singură cameră, suferind de foame și de dizenterie.[109] În plus, atmosfera de la Drancy era sumbră: aici ajungeau mame care fuseseră despărțite cu forța de copii – pe care nu îi vor mai revedea niciodată. Multe dintre ele încercau să se sinucidă.[110]

În toamna lui 1940, circa 65 000 de deținuți se aflau deja în sistemul de lagăre de pe teritoriul francez – majoritatea fiind evrei. În anul următor, datele indică aproape 70 000 de persoane adunate numai în *camps de concentration* din zona controlată de germani și 40 000 în cea controlată de Vichy.[111] În noiembrie 1940, tema condițiilor inumane din lagărul Le Vernet a explodat în presa occidentală, obligând guvernul de la Vichy să impună o verificare – începută în aprilie 1941 de André Jean-Faure, noul responsabil pentru centrele de internare forțată.[112] Semnalul de alarmă tras de el a făcut ca unii birocrați de la Vichy să înțeleagă că trebuie luate măsuri „din motive umanitare, precum și pentru a evita comentariile jurnaliștilor străini". În ciuda acestui lucru, a fost nevoie de intervenția organizațiilor nonguvernamentale internaționale pentru a le asigura deținuților un surplus de hrană esențial pentru supraviețuire.[113] În iulie 1942, situația evreilor din lagăre a fost discutată și de conducătorii Bisericii Catolice din Franța. Aceștia au decis să nu le ofere nici un ajutor.[114] Au apărut unele proteste din partea arhiepiscopilor de Marsilia și Toulouse, dar Vaticanul nu a dorit să se implice.[115]

După ce problema transporturilor regulate între Drancy și Auschwitz a fost rezolvată – Soluția Finală intrând în faza operațională –, zelul antisemit al oamenilor lui Eichmann a crescut de la o săptămâna la alta: dacă inițial 10 000 de evrei urmau să ajungă în Polonia, naziștii și-au propus imediat o țintă de 40 000. Deportările au fost accelerate după asasinarea lui Reinhard Heydrich în Protectoratul Boemiei și al Moraviei. La câteva zile distanță, pe 11 iunie 1942, Himmler cerea deja

implementarea accelerată a Soluției Finale, într-un an, în toată Europa.[116] Planul său de deportare și de lichidare pentru Occident viza 100 000 de evrei din Franța, 15 000 de evrei din Olanda și 10 000 de evrei din Belgia (cifra pentru Franța a fost revizuită, fiind considerată nerealistă din punct de vedere logistic).[117] Germanii solicitau o despăgubire de transport de 700 de mărci pentru fiecare evreu, precum și o alocație de hrană care trebuia să acopere o perioadă de două săptămâni.[118]

La întâlnirea din mai 1942 cu Heydrich, secretarul general al poliției franceze, René Bousquet, îl rugase pe acesta să includă în următoarele transporturi către Est și evrei din zona controlată de regimul de la Vichy.[119] Chiar și așa, regimul de la Vichy încă rezista în iunie 1942 ideii de a-i deporta pe cei cu cetățenie franceză. Pe 26 iunie 1942, Laval și-a anunțat colegii de cabinet că germanii pregătesc o soluție „extrem de severă" pentru evrei și că fac presiuni pentru ca Franța să colaboreze, recomandând „cea mai mare prudență" în acest sens.[120] Laval dorea, în acest punct, să rămână fidel, pe cât se poate, principiului favorizării „vechilor evrei" francezi în dauna emigranților recenți, lansând un nou recensământ pentru a-i separa pe aceștia. (În Holocaustul francez vor pieri, de altfel, mai mulți evrei din Polonia decât evrei din Franța.[121])

Regimul de la Vichy încerca să evite implicarea directă în evacuări, lucru imposibil în condițiile în care arestarea unui număr mare de evrei se putea face numai cu sprijinul Ministerului francez de Interne. Germanii, care nu aveau decât 2 500 de polițiști în Franța, depindeau de cei 100 000 de oameni ai legii francezi pentru pregătirea deportărilor.[122] Or, așa cum declara un oficial, deși „nu se opuneau arestărilor", ideea că acestea urmau „să fie făcute de poliția franceză era stingheritoare".[123] Adolf Eichmann a fost nevoit să vină la Paris, negociind ca francezii să participe activ, cu propriul aparat polițienesc, cel puțin la deportarea evreilor fără cetățenie franceză (și alte cetățenii erau considerate sensibile – precum cea britanică sau americană).[124]

Pierre Laval, care știa că fusese readus pe 18 aprilie 1942 în fruntea guvernului de la Vichy în urma solicitării lui Dannecker de a avea un colaborator în Zona Neocupată, a primit docil solicitările germane din iunie 1942, care vizau predarea a 100 000 de evrei pentru evacuare. În consecință, pe 4 iulie, naziștii au fost anunțați că Pétain și Laval stabiliseră că toți evreii fără cetățenie din teritoriile franceze pot fi deportați.[125] Germanii nu erau dispuși însă, pe termen mediu și lung, să se limiteze la aceștia, Dannecker explicând că francezii urmau să fie împinși spre un proces de anulare a cetățeniei evreilor naturalizați în vederea uciderii lor la Auschwitz.[126]

Într-un final, Pierre Laval a acceptat și ca acțiunile de capturare și de pregătire pentru deportare să fie desfășurate de polițiștii francezi. Derularea în ordine a îmbarcării în vagoane – un moment traumatic – era asigurată de jandarmeria franceză, condusă de o grupă germană de poliție.[127] Mai grav, Laval s-a arătat dispus să le cedeze naziștilor copiii evrei mai mici de 16 ani.[128]

În iulie 1942, germanii au cerut arestarea a 28 000 de evrei din zona Parisului (*der Gross-Paris*), dintre care aproape 80% urmau să fie evacuați în Est. Acțiunea – denumită *Vent printanier*, dar care va rămâne în istorie ca *rafle du Vélodrome d'Hiver* sau *grand rafle* – urma să fie coordonată de *Commissariat Général aux Questions Juives*, condus de Darquier de Pellepoix, utilizând din plin poliția franceză și sistemul riguros prin care aceasta îi înregistra și îi urmărea pe evrei. Inițial, copiii celor arestați (bărbați și femei peste 16 ani) urmau să fie luați în primire de organizația evreiască *Union générale des israélites de France*, care fusese instruită să îi trimită în orfelinate.[129] Ulterior, pentru mai multă discreție, s-a stabilit ca și copiii să fie reținuți și concentrați. Listele de arestare au fost redactate de polițiștii francezi, iar ordinele detaliate de acțiune au fost emise de șeful poliției municipale din Paris, Émile Hennequin. Peste 9 000 de polițiști și de jandarmi francezi – însoțiți de sute de voluntari din gruparea colaboraționistă *Légion des Volontaires*

Français – au intrat în acțiune în dimineața zilei de 16 iulie 1942, organizând un raid de amploare, întins pe două zile, în care au reținut 13 000 de evrei, dintre care cel puțin 4 000 erau copii.[130] Peste 100 de persoane vizate de poliție au ales să se sinucidă.[131] De-a lungul verii, raidurile din zona sudică au mai adus 11 000 de arestări în rândul evreilor.[132] Totuși unii polițiști francezi care aveau cunoscuți evrei i-au anunțat pe aceștia de iminența acțiunii, sfătuindu-i să plece din oraș.[133]

Toți cei reținuți în acțiunea din Paris au fost izolați pe arena Vélodrome d'Hiver (cunoscut ca Vél d'Hiv), un stadion acoperit de pe strada Nélaton, care a devenit punctul inițial de concentrare pentru evreii arestați pe 16 și 17 iulie 1942.[134] Mii de oameni au fost înghesuiți în Vel d'Hiv, unde au fost ținuți sub pază vreme de șase zile, în plină caniculă, fără apă.[135] Ei au fost transferați apoi în lagărele din Pithiviers, Beaune-la-Rolande, Drancy și Compiègne. Ulterior, vânătoarea s-a extins în toată Franța. Raidul din 16–17 iulie 1942 a avut drept consecință deportarea a 15 000 de evrei din Zona Ocupată, în vreme ce raidurile din august 1942 au avut dus la alte 10 000 de deportări – de această dată din Zona Liberă.[136] În 1942 au fost eliminați astfel din teritoriile franceze 42 000 de evrei.[137]

Aspectul cel mai deplorabil al comportamentului liderilor francezi în această perioadă a fost dorința de a scăpa de copii evrei care ar fi rămas în îngrijirea lor în cazul în care doar părinții erau trimiși la Auschwitz. Francezii nu numai că au acceptat, dar au încurajat deportările copiilor rămași în urmă și, ulterior, ale familiilor cu copii mici. Au fost trimiși în Est, din acest motiv, peste 11 000 de evrei minori. Ca regulă generală, erau amânate deportările evreilor cu cetățenie franceză, ale orbilor, ale femeilor gravide și ale veteranilor de război.[138] Aveau prioritate în trenurile spre Auschwitz, în schimb, femeile cu copii mici, copiii cu părinți deja deportați, văduvele, bătrânii și infirmii.[139] Chiar și în transportul târziu Drancy-Auschwitz din 31 iulie 1944 au fost deportați 300 de minori.[140]

Pentru a-și proteja copiii, familiile evreiești făceau eforturi disperate, beneficiind adesea de sprijinul francezilor. Scrisoarea de mai jos surprinde drama care avea loc în 1942:

> Madame Friedländer către Madame M. de L. Néris-les-Bains, August 1942
>
> În disperarea mea mă îndrept către dvs., pentru că știu, prin intermediul soțului meu, că vă e milă de noi și înțelegeți ce ni se întâmplă. Am reușit, cel puțin pentru moment, să ne protejăm băiatul, dar nu vreau să-l las unde este, pentru că astăzi nu mai putem avea încredere în nici o instituție evreiască. Vă rog, dragă doamnă, să fiți de acord să aveți grijă de copilul nostru și să-i asigurați protecția dumneavoastră până la sfârșitul acestui război teribil. (...) Micuțul are suficiente haine, lenjerie intimă și încălțăminte și există și bani suficienți pentru el. Vă voi aduce toate lucrurile dacă veți avea marea bunătate să-mi spuneți da. Noi nu mai putem exista legal.[141]

Această epistolă i-a salvat viața lui Saul Friedländer. Copilul de opt ani a fost preluat, în ultima clipă, de internatul catolic Saint-Béranger din Montluçon, cu condiția să fie botezat creștin. Părinții lui au încercat să fugă în Elveția, însă au eșuat: pe 30 septembrie 1942 au fost arestați de polițiștii francezi, iar pe 5 octombrie au fost deportați spre centrele de exterminare din Est, unde, fără scrisoarea mamei sale, ar fi fost ucis și Saul.[142] În situația lui s-au aflat aproape 60 000 de copii, care au reușit să supraviețuiască pentru că au fost ascunși de familii în zonele rurale sau au găsit soluții de a părăsi Franța.[143] Rutele de scăpare încă active în această perioadă includeau Elveția și Spania.

După raidurile din vara lui 1942, opinia publică franceză s-a întors împotriva naziștilor, apărând proteste din partea bisericilor protestante, dar și a unor catolici de stânga.[144] Ziarul de rezistență *En Avant* vorbea la finalul lui 1942 despre două milioane de evrei uciși de Hitler în Est. Pe 25 decembrie 1942,

J'accuse utiliza în premieră expresia „cameră de gazare".[145] În perioada 15 septembrie–31 octombrie 1942, planul conform căruia 50 de trenuri urmau să plece spre Auschwitz încărcate cu câte 1 000 de evrei s-a lovit de rezistența populației și, implicit, de tărăgănările regimului de la Vichy, ceea ce va duce la o revizuire a proiectelor naziste.[146]

Ocuparea integrală a Franței în noiembrie 1942 a însemnat o implementare unificată a Soluției Finale și anularea diferențelor dintre evreii străini și cei francezi. Cei care s-au refugiat în zona din sudul Franței, unde regimul lui Mussolini a administrat vreme de nouă luni opt departamente administrative, au câștigat câteva luni de siguranță;[147] totuși, în septembrie 1943, după ce Ducele a fost alungat de la putere, trupele celui de-al Treilea Reich au avansat până la Mediterana, evreii refugiați la Nisa sau la Grenoble fiind deportați imediat.[148] În 1943 s-au înregistrat 17 000 de deportări.[149] În 1944, până în iulie, când debarcarea din Normandia și-a făcut efectul și transporturile s-au oprit, alți 16 000 de evrei au fost deportați.[150]

Peste 75 000 de evrei au fost evacuați la Auschwitz din teritoriile franceze între martie 1942 și iulie 1944, când transporturile au luat sfârșit. 67 dintre trenurile către lagărele din Est (dintr-un total de 79) au plecat de la Drancy cu 67 000 de evrei. Dintre aceștia, 2 000 erau copii sub șase ani, iar circa 30 000 aveau cetățenie franceză.[151]

Pe de altă parte, așa cum scrie Serge Klarsfeld, fondatorul asociației urmașilor deportaților evrei din Franța, „chiar dacă regimul de la Vichy a dus la o prăbușire morală și a adus rușine asupra sa prin contribuția bine organizată la pierderea unui sfert din populația evreiască din această țară, cele trei sferturi care au supraviețuit și-au datorat în mare măsură viața compasiunii autentice a francezilor și sprijinului lor activ".[152] Ajutorul oferit de francezii de rând, ezitările regimului de la Vichy și problemele logistice cu care naziștii se confruntau în contextul generalizării Soluției Finale în Europa au făcut ca 75% din evreii francezi să

fie salvați, 220 000 dintre ei fiind în viață la finalul războiului. În ziua eliberării Parisului, în capitala Franței trăiau, de pildă, 30 000 de evrei.[153]

Italia: fascism și salvare

Evreii – puțini la număr, în jur de 1 000 – erau bine integrați în Italia secolului al XIX-lea, bucurându-se de drepturi civile, participare activă la viața politică și de o oarecare simpatie din partea unui curent liberal și anticatolic.[154] Roma fusese, de altfel, cel mai vechi centru european de emigrație evreiască. În anii premergători celui de-al Doilea Război Mondial – și pe fondul discriminărilor din centrul și estul Europei – în Italia ajunseseră deja în jur de 50 000 de evrei.[155] Generația lui Mussolini era, în aceste condiții, prima care se lăsa ispitită marginal de antisemitism – unul mai nuanțat decât cel german și care se dovedea mai degrabă cultural decât rasist (deși Ducele se va converti la rasism în 1938, din mimetism față de Hitler).

Liderul italian crezuse întotdeauna în ideea unei conspirații internaționale evreiești, pe care o înfiera în articolele din *Il Popolo d'Italia*. La începutul carierei sale, Mussolini fusese cu precădere antisionist, criticând solidaritatea evreiască și proiectul de a fonda un stat al evreilor în Palestina.[156] În iunie 1919, Mussolini vorbea, de exemplu, despre „marii bancheri evrei din Londra și New York, legați de legături rasiale cu evreii care la Moscova și la Budapesta se răzbună împotriva rasei ariene".[157] Credința Ducelui în forța financiară a evreilor îl făcea să penduleze însă între ostilitate și dorința de a apela la sprijinul acestora pentru a obține împrumuturi sau influență economică și politică. În octombrie 1920, el spunea – în totală opoziție cu tezele lui Hitler – că „bolșevismul nu este un fenomen evreiesc" și își exprima speranța că „evreii italieni vor continua să fie suficient de inteligenți încât să nu trezească antisemitismul în singura țară în care acesta nu a existat niciodată".[158] În această perioadă,

Ducele începuse deja lunga sa relație cu Margherita Sarfatti, o evreică educată și activă politic. Sarfatti a colaborat cu Ducele la ziarul *Popolo d'Italia*, a scris o biografie foarte populară a acestuia, s-a afișat alături de el la mitinguri și a locuit chiar lângă Villa Torlonia a liderului fascist.

Diferențele de abordare dintre Hitler și Duce în chestiunea evreiască sunt evidente – atât înainte de îmbrățișarea de către acesta a rasismului în 1938, precum și ulterior. În 1933, de pildă, Mussolini îi ceruse lui Hitler, prin intermediul ambasadorului italian Vittorio Cerruti, să își revizuiască planul de a boicota afacerile evreiești, considerând că Germania riscă să își piardă reputația internațională, în vreme ce comunitatea evreiască ar fi „crescut presiunea morală și repercusiunile economice".[159] După ce SS-ul din Austria l-a ucis pe cancelarul austriac Dollfuss în iulie 1934, încercând să preia puterea în numele lui Hitler, Mussolini a ridiculizat pretențiile de superioritate rasială ale germanilor, spunând într-un discurs că „30 de secole de istorie ne permit să privim cu milă suverană la unele doctrine de dincolo de Alpi, susținute de urmașii unor oameni care nu știau să scrie... la momentul când Roma îi avea pe Cezar, pe Virgiliu și pe Augustus".[160] În 1941, Marele Muftiu al Ierusalimului, Amin Hajj al-Husseini – principalul inamic al evreilor din Palestina – făcuse o lungă vizită în Italia, unde propusese formarea unui stat panarab de orientare fascistă în Orientul Mijlociu, compus din Transiordania, Siria, Liban și Irak. Deși italienii acceptaseră politicos propunerea – pe care nu aveau însă capacitatea de a o sprijini –, Mussolini insistase la întâlnirea cu Muftiul asupra ideii că el nu este antisemit.[161]

Având în vedere aceste elemente, politica lui Mussolini față de evrei între momentul accesului la putere din 1922 și promovarea legilor rasiale din 1938 fusese mai complexă, mai inconstantă și mai ambiguă decât cea a lui Hitler. Elita fascistă din jurul Ducelui era divizată, de altfel, între antisemiți radicali, precum Giovanni Preziosi, Roberto Farinacci sau Achille Starace, și politicieni

care respingeau cu tărie antisemitismul, precum Italo Balbo, charismaticul aviator care era considerat potențialul moștenitor al lui Mussolini. Balbo se va opune, de altfel, atât legislației antisemite din 1938, cât și alianței cu naziștii. Rasismul italian se manifesta mult mai clar în Africa, unde italienii au masacrat zeci de mii de ethiopieni. Fasciștii au analizat posibilitatea de a interzice relațiile sexuale între italieni și ethiopieni, ministrul de externe Galeazzo Ciano lăudând în același timp, în fața Adunării Generale a Ligii Națiunilor, „progresele înregistrate [de Italia] în opera ei de civilizare a Ethiopiei".[162]

Și față de Occident, Ducele se arătase multă vreme ambivalent, fiind interesat – cel puțin până la începutul lui 1936 – să cultive mai degrabă o alianță cu Anglia și Franța, pentru a bloca ambițiile germane din Austria, țară pe care o considera în aria sa de influență. În aprilie 1935, Ducele lansase, în compania premierilor englez și francez, fragilul Front de la Stresa, prin care Italia și cele două puteri occidentale se angajau să descurajeze ambițiile militariste și expansioniste ale lui Hitler. Totuși războiul sângeros din Ethiopia, concurența cu Marea Britanie și Franța în Mediterana și Africa, precum și implicarea masivă a Italiei în Războiul Civil din Spania îl apropiaseră pe Mussolini de Hitler. Frustrat și, în același timp, inspirat de succesele revizioniste ale acestuia, Ducele își va abandona vechile idei și va adera la versiunea nazistă a fascismului.

Legile antisemite din Italia au fost elaborate între septembrie și noiembrie 1938, în paralel cu Criza Sudetă, cu Acordul de la München și cu *Kristallnacht*. În iulie 1938, *Il Giornale d'Italia* a publicat manifestul rasist al fasciștilor italieni: „Fascism și probleme rasiale" („Il Manifesto della Razza"), realizat „sub îndrumarea Ministerului Culturii Populare" – articol despre care Mussolini susținea că îl dictase personal. În acest document, fasciștii italieni reluau tezele de bază ale rasismului german: biologia ca bază a diferențelor rasiale, superioritatea arienilor (între care se aflau și italienii) în raport cu alte rase, caracterul diferit

și neasimilabil al evreilor. Mussolini s-a asigurat că papa nu va protesta împotriva noi sale politici rasiste – oferind la schimb, prin ginerele său Ciano, o serie de garanții privind autonomia Vaticanului.[163]

O primă lege antisemită, publicată pe 5 septembrie 1938, elimina evreii din învățământ; ei nu mai aveau acces în universități și licee publice – nici ca profesori, nici ca elevi. De asemenea, era înființată acum *Direzione Generale per la Demografia e Razza* în cadrul Ministerului de Interne – structura care urma să coordoneze prigoana îndreptată împotriva evreilor. O altă lege, din 7 septembrie 1938, anula cetățeniile acordate evreilor din Italia începând cu 1919, obligându-i pe aceștia să părăsească țara în cel mult o jumătate de an.[164]

Utilizând metoda lui Hitler din 1935 – când Führerul făcuse din legile rasiale momentul de apogeu al reuniunii naziste de la Nürnberg –, Mussolini s-a asigurat de adoptarea legislației sale antisemite în cadrul unui mare consiliu fascist desfășurat la Palazzo Venezia, în octombrie 1938. La *Dichiarazione sulla Razza* a fost votată cu entuziasm, în ciuda faptului că în Italia, spre deosebire de Germania, au existat voci critice la adresa proiectului, precum cea a lui Italo Balbo. Și publicații precum *La Camicia Rossa*, condusă de nepotul lui Garibaldi, sau *La Critica*, editată de Benedetto Croce, s-au opus legislației antisemite.[165] În ciuda acestor poziții, regele Victor Emmanuel al III-lea va accepta să semneze legile rasiste ale lui Mussolini.

Consiliul de miniștri italian va promulga legislația antisemită pe 10 noiembrie 1938, imediat după *Kristallnacht*, în semn de solidaritate cu Germania, iar Mussolini va lăuda pogromul nazist în fața lui Ciano, afirmând chiar că el ar fi acționat cu mai multă severitate. În mod caracteristic pentru ambivalența sa, Ducele se va răzgândi în zilele următoare, arătându-se îngrijorat de implicațiile Nopții de Cristal și temându-se că și catolicii ar putea suferi discriminări similare.[166] Publicată pe 17 noiembrie 1938, Legea pentru protejarea rasei italiene stabilea că vor fi

considerați evrei din punct de vedere rasial cei care au doi părinți evrei (indiferent de religie), un părinte evreu și un părinte neitalian, o mamă evreică și un tată necunoscut, precum și cei care au părinți italieni, dintre care cel puțin unul de origine evreiască, dacă aderă la credința iudaică. Persoanele aflate în aceste situații nu se puteau căsători cu italieni, nu puteau fi militari, nu puteau fi fasciști, nu puteau lucra în instituții de asigurare sau bănci, nu puteau deține funcții în instituții publice, nu puteau fi tutori ai nici unui minor, nu puteau deține proprietăți sau afaceri care depășeau un anumit prag financiar și nu puteau angaja servitori de origine ariană.[167] Ulterior, evreii nu vor mai avea dreptul să dețină aparate de radio, să lucreze în presă, să practice meserii liberale sau să meargă în stațiuni de vacanță.[168] Erau acordate scutiri marginale (privind proprietatea sau dreptul de a angaja menajere) pentru veteranii din Primul Război Mondial, pentru familiile celor căzuți în luptă și pentru adepții fascismului dinainte de 1925.[169] Evreii erau obligați să se înregistreze, după apariția legilor, într-un registru special dedicat lor.

Piera Sonnino, o supraviețuitoare de la Auschwitz, rememorează modul în care a trăit această perioadă: „Legile rasiale au intrat în vigoare în mod neașteptat... Cu ceva timp în urmă, guvernul fascist declarase că în Italia «problema evreiască» nu exista. Așa că evenimentul ne-a luat prin surprindere: ca un fulger care ne-a lovit casa. În decurs de câteva zile, [frații mei] Paolo, Roberto și Maria Luisa și-au pierdut slujbele. În octombrie, Giorgio, Bice și cu mine a trebuit să părăsim școlile de stat și să ne înscriem la școala evreiască."[170] Ca și evreii din Germania sau Polonia cucerită, cei italieni nu puteau ține pasul cu restricțiile care le erau impuse de la o zi la alta, existând situații în care nu apucau să afle că nu mai au voie să intre în hoteluri, parcuri sau tramvaie: „Primele discriminări și primele interdicții au fost urmate de altele. Nu a trecut nici o zi în august și în lunile următoare fără ca ziarele să nu publice textul unei noi sancțiuni împotriva evreilor. Progresiv, zi de zi, marja noastră de libertate

și viață a fost redusă. (...) În acea vară au fost publicate ordinele care duceau la declasificarea noastră la rangul de suboameni, iar campania rasială a câștigat un avânt vizibil – în special în presă, cu articole și eseuri la dispoziția cărora s-au pus persoane care se proclamau oameni de știință."[171]

În aceste condiții, între adoptarea legilor rasiste și începutul războiului, peste 6000 de evrei au părăsit Italia, alegând însă destinații care se vor dovedi mai periculoase în perspectiva Holocaustului. O activitate salutară a avut în această perioadă *Delegazione Assistenza Emigranti Ebrei* (DELASEM), o asociație a evreilor italieni care – nefiind organizată sub tutelă nazistă, precum *Judenrät*-ele – va reuși să ajute 5000 de evrei să emigreze și va oferi asistență pentru alți 9000 aflați în lagăre sau consemnați de autorități în zone rurale.[172]

O lege care permitea internarea în lagăre a „cetățenilor din țările inamice" (cu precădere evrei, în realitate) a fost adoptată pe 4 septembrie 1940.[173] Încă înainte de apariția ei, italienii începuseră să dezvolte o rețea de 40 de lagăre, în care erau internați în 1940 aproape 2500 de evrei fără cetățenie italiană – alături de disidenți de stânga, care rămâneau deocamdată prioritatea poliției politice fasciste. Condițiile din aceste lagăre, înainte de septembrie 1943, erau totuși mai bune decât cele din Germania (nu este și cazul lagărelor italiene din spațiul iugoslav).

În ciuda convertirii lui Mussolini la rasism și a discriminărilor din țară, un fenomen cu totul neașteptat se va contura în teritoriile dobândite de italieni în Franța, Grecia și Iugoslavia. Aici, militarii italieni hotărâseră – sfidând ideologia lui Mussolini și obligându-l pe acesta să le accepte acțiunea – să protejeze evreii de deportări, refuzând să îi predea germanilor sau croaților, despre care știau (sau măcar bănuiau) că practică genocidul. Italia fascistă nu a fost singurul stat cu un comportament contradictoriu în privința evreilor. Așa cum am arătat, danezii s-au dovedit de neînduplecat când a fost vorba de deschiderea granițelor pentru a ajuta refugiații evrei, însă au salvat aproape toți evreii din

Danemarca de Soluția Finală; bulgarii au protejat evreii din vechile lor teritorii, dar i-au trimis la moarte pe cei din Macedonia și Tracia – teritorii care le fuseseră oferite de germani; românii au măcelărit cu fanatism sute de mii de evrei dincolo de Prut, dar au avut tendința să protejeze vechea evreime din provinciile istorice ale țării, mai ales din octombrie 1942, când au înțeles că războiul este pierdut și au înlocuit fanatismul cu oportunismul; maghiarii și chiar regimul de la Vichy au fost dispuși să sacrifice evreii fără cetățenie, refugiați recenți, pentru a-i proteja pe cei cu cetățenie.[174] Cazul Italiei este însă diferit de toate acestea, pentru că a demonstrat generozitate și cavalerism, în mod paradoxal, *în afara* vechilor teritorii italiene, adică tocmai în zonele de conflict în care nici o altă țară nu a fost interesată să îi ajute pe evrei. În condițiile în care în Italia se aplicau din 1938 discriminări rasiale severe, s-a ajuns la situația paradoxală în care evreii din zonele ocupate vremelnic de italieni erau mai bine tratați (de către armată) decât cei aflați de secole în țară (de către poliție). Mai mult decât atât, spre deosebire de toate situațiile din statele descrise mai sus, unde obiectivele politice din spatele protejării evreilor erau ușor de înțeles (afirmarea autonomiei față de germani sau speranța unui tratament mai bun din partea Aliaților la finalul războiului), în cazul italienilor un obiectiv politic limpede e mai greu de stabilit. La mijloc părea să stea mai degrabă satisfacția de a-i sfida pe naziști, care nu își ascundeau disprețul pentru forța militară a italienilor. Urmașii marilor războinici romani își puteau repara demnitatea în spațiul cavaleresc al valorilor morale, invocând – așa cum făcuse Mussolini în perioada tensiunilor cu Hitler – vechimea civilizației lor în raport cu „barbarii“ din nord.

Un rol important în această amplă acțiune de protejare a evreilor l-a avut generalul Mario Roatta – fost atașat militar la Berlin și șef al serviciului de informații al armatei –, care comanda Armata a 2-a italiană, concentrată în Croația, Dalmația și Slovenia.[175] Roatta a refuzat transferul evreilor în zona croată,

arătând că știe foarte bine ce se va întâmpla cu aceștia odată ajunși în uriașul lagăr de exterminare de la Jasenovac.[176] Oprind crimele comise de ustași împotriva sârbilor și evreilor, armata italiană a publicat o proclamație în care afirma că „toți cei care, din diferite motive, și-au abandonat patria, sunt acum invitați să se întoarcă în ea. Forțele armate italiene sunt garanții siguranței, ai libertății și ai proprietăților lor." Justificările pe care militarii italieni le ofereau în 1942, în plin Holocaust, pentru a explica protecția pe care le-o asigurau evreilor – justificări în care vorbeau despre „aspectul moral" al chestiunii și despre refuzul de a-i abandona pe cei care își puseseră încrederea în armata italiană – sunau aproape de necrezut în Europa lui Hitler.[177]

Ambasadorul german în Croația transmitea indignat la Berlin că militarii italieni din Karlovac nu se limitaseră la protejarea comunității de 500 de evrei din oraș, dar chiar locuiseră în casele acestora. La Mostar, italienii i-au sfidat atât pe croați, cât și pe germani; ei au anulat legile antisemite croate, orașul devenind un loc de refugiu pentru evreii din zonă. Mai mult, italienii nu au permis germanilor să evacueze evreii din Mostar pentru a le putea rechiziționa locuințele. Explicația a fost aceeași: discriminarea era „incompatibilă cu onoarea armatei italiene".[178]

La Dubrovnik, italienii acceptaseră (frecvent în schimbul mitei) sute de refugiați evrei din Sarajevo, militarii germani observând descumpăniți cum ofițeri italieni se afișează cu evreice în cafenelele din oraș.[179] Numărul evreilor din Dubrovnik crescuse în această perioadă de la 150 la 1 000.[180] În comparație cu slavii, evreii sefarzi – vorbitori de ladino – erau considerați de italieni un grup aproape înrudit cu ei, pe care puteau conta din punct de vedere politic în complicata ecuație etnică din Balcani.

Franc Potočnik, un supraviețuitor sloven al lagărului italian de la Rab, povestește că „internații din Tabăra I [care erau sloveni] puteau urmări prin barierele duble de sârmă ghimpată ceea ce se petrecea în lagărul evreiesc. Evreii internați acolo trăiau în condiții reale de custodie pentru «protecție», în timp ce

slovenii și croații se aflau într-un regim de «represiune». Au adus o mulțime de bagaje cu ei. Soldații italieni le-au purtat bagajele în căsuțe de cărămidă destinate lor. Aproape fiecare familie avea propria căsuță. Erau destul de bine îmbrăcați; în comparație, desigur, cu alți internați."[181] Trebuie totuși spus că italienii au avut propriii inamici etnici în spațiul iugoslav: peste 7000 de sloveni și-au pierdut viața, în estimarea lui Potočnik, în lagărele fasciste, condițiile de viață ale acestora fiind, în opinia lui, mai grele decât cele asigurate evreilor. Generalul Mario Roatta va fi de altfel acuzat de iugoslavi, după război, de purificare etnică, fiind inițial condamnat – apoi achitat – de justiția italiană.

În acest timp, în interiorul Italiei persecuțiile antisemite continuau. În mai 1942, copiind din nou măsurile introduse de naziști în anii anteriori, fasciștii au instituit munca obligatorie pentru bărbați și femei între 18 și 55 de ani. Ei invocau, pentru a explica această măsură, o interdicție introdusă anterior – cea de a activa în armată: pentru că nu își vărsau sângele pe front (neavând dreptul să o facă), ei aveau obligația să trudească din greu. Caracterul mimetic al măsurii a fost dovedit chiar de incapacitatea (sau de lipsa de interes) a autorităților italiene de a utiliza forța de muncă evreiască: puțin peste 10% din cei aproape 16 000 de evrei care s-au prezentat la lucru vor fi folosiți de fasciști.[182]

Operațiunile Aliaților în Sicilia au început pe 10 iulie 1943, insula fiind cucerită până la jumătatea lui august. Un efect major al debarcării reușite din Sicilia va fi prăbușirea lui Mussolini, Ducele – vizibil descurajat și lipsit de vlagă – fiind înlăturat de la putere de propriul Mare Consiliu fascist pe 25 iulie și apoi arestat după o discuție cu regele Victor Emmanuel al III-lea. Puterea va fi preluată de mareșalul Pietro Badoglio, care va capitula în fața Aliaților. Când vestea capitulării va deveni publică, pe 8 septembrie 1943, naziștii se vor grăbi să preia controlul asupra Italiei centrale și de nord, ocupând inclusiv Roma. Ei îl vor salva pe Mussolini din detenție printr-o acțiune de comando condusă

de Otto Skorzeny în masivul Gran Sasso, folosindu-l apoi ca lider-marionetă al Republicii de la Salò.

Deşi vestea pătrunderii Aliaților în Italia ar fi trebuit să fie una bună pentru evreii din Peninsulă, ea se va transforma în scurt timp într-un coşmar: germanii controlau acum zonele cu cele mai mari comunități evreieşti şi exercitau puterea în condițiile apropierii de front (ceea ce, aşa cum am văzut în Est, favoriza soluțiile antisemite sângeroase). Faptul că trupele aliate înaintau lent, după lungi preparative logistice, precum şi fuga regelui Victor Emmanuel şi a mareşalului Pietro Badoglio la Brindisi, le-au oferit naziştilor timp pentru a lansa Soluția Finală în Italia. Republica de la Salò, controlată de fasciştii radicali, s-a grăbit să îi declare pe evrei o „naționalitate inamică" şi să le retragă cetățenia. SS îşi asigurase cadrul-tip pentru declanşarea terorii, în ciuda apelurilor Berlinului de a nu încuraja ostilitatea italienilor.

Imediat după capitularea Italiei din 8 septembrie 1943, componenții 1. SS-*Panzerdivision Leibstandarte Adolf Hitler*, transferați de pe frontul de est, au început să rețină evrei greci şi italieni care se ascundeau în jurul lacului Maggiore (Lago Maggiore), executând în următoarea lună 56 dintre aceştia. Cadavrele au fost scufundate în Lago Maggiore, începând să iasă însă la suprafață pe malul elvețian. Pe 26 septembrie 1943, trupele SS din Roma au cerut evreilor să le pună la dispoziție, în mai puțin de două zile, 50 de kilograme de aur pentru a nu ucide 200 de deținuți.[183] Un alt masacru a avut loc pe 24 martie 1944, în Peşterile Ardeatine din Roma: 335 de civili au fost lichidați sumar – împuşcați în ceafă – în grupuri de câte cinci, cadavrele fiind aşezate unele peste altele, după sistemul „sardelelor" exersat în teritoriile sovietice. Crimele reprezentau represaliile naziste pentru un atac cu bombă al partizanilor italieni comis cu o zi înainte, pe 23 martie, asupra unei companii SS care mărşăluia prin Roma, între Piazza di Spagna şi Via Rasella. 33 de SS-işti germani muriseră în prima zi după atac (alți nouă vor deceda în zilele următoare), iar responsabilii Wehrmacht şi *Sicherheitsdienst* din Roma au propus – din câte

se pare cu acordul lui Hitler, care inițial ceruse chiar distrugerea orașului – executarea a 330 de italieni (zece civili pentru fiecare german mort). Negăsind suficienți deținuți politici pentru a asigura numărul de victime, germanii au suplimentat lista cu 75 de evrei.[184]

Aplicarea Soluției Finale îi va reveni lui SS-*Obergruppenführer* Karl Wolff, *Höheren-* SS *und Polizeiführer* în Italia, în vreme ce secția evreiască (*Judenreferat*) a fost inițial condusă aici de nelipsitul Theodor Dannecker, implicat în Holocaustul din Bulgaria, Franța și, ulterior, Ungaria. În Italia va fi detașat și Odilo Globočnik, ucigașul evreilor polonezi. Pe 23 septembrie 1943, RSHA a anunțat că evreii italieni deveniseră eligibili pentru „deportarea către Est", din 24 septembrie fiind transmise instrucțiuni la Roma pentru pregătirea arestărilor.[185] Acestea vor începe pe 9 octombrie 1943, la Trieste. Va urma un raid la Roma, pe 16 octombrie 1943, completat de rețineri în Toscana, Bologna, Milano, Torino și Genova în octombrie și noiembrie.[186] Totuși eficiența operațiunilor SS va fi sub nivelul din Olanda sau din Franța. Pe de o parte, naziștii nu avuseseră timp să își construiască aici o birocrație antisemită și rețele de informatori – pe care în Vest le putuseră pregăti încă din vara lui 1940. Pe de altă parte, italienii evitau să îi ajute pe germani – atât din mândrie națională, cât și din solidaritate cu evreii. În plus, în toamna lui 1943, când începeau primele raiduri antisemite, prăbușirea Germaniei era mult mai clară decât în 1942, când fusese declanșată Soluția Finală în Olanda sau în Franța. În aceste condiții, evreii vor primi informații de la Vatican și din partea administrației italiene privind iminentele acțiuni naziste îndreptate împotriva lor, reușind să se ascundă. La Roma, de pildă, aproape 90% din comunitate a reușit să se salveze.[187] Pe de altă parte, Liliana Picciotto a demonstrat că circa jumătate dintre evreii deportați din Italia au fost reținuți cu sprijinul autorităților locale sau al colaboratorilor italieni.[188] La Roma,

Veneția sau în Toscana au fost implicați în arestări polițiști sau fasciști italieni.

Evreii arestați erau trimiși în lagărele de tranzit de la Bolzano (Tirolul de Sud), Borgo San Dalmazzo (Piemont), Fossoli (Emilia-Romagna) și Risiera di San Sabba (Trieste) – ultimul dintre acestea fiind transformat de naziști, în mare grabă, într-un lagăr de exterminare dotat cu un crematoriu în care erau arse cadavrele celor împușcați sau gazați în camioane cu monoxid de carbon. Primele deportări spre Auschwitz au început pe 16 septembrie 1943, din Merano – oraș unde locuise, cu două decenii înainte, un Franz Kafka grav bolnav. A urmat un transport din Roma, pe 18 octombrie 1943 și unul din Florența, pe 9 noiembrie. Pe 21 noiembrie un tren va pleca din lagărul Borgo San Dalmazzo, pe 6 decembrie 1943 unul din Milano, iar a doua zi, pe 7 decembrie, un altul din Trieste.[189] Ritmul va fi păstrat la un nivel similar în 1944, ultimele două transporturi – din ianuarie și februarie 1945 – fiind îndrumate spre Germania.

Evreii italieni care ajungeau la Auschwitz descopereau un lagăr ale cărui taine erau deja cunoscute de toți deținuții, așa cum își amintește Piera Sonnino:

> Un zgomot cumplit când ușa se deschide și intră un schelet, cu ochii strălucitori, purtând o uniformă cu dungi care atârnă liber pe corpul său incredibil de subțire. Oamenii se înghesuie în jurul său. Scheletul ține o găleată. Se oprește câteva clipe, apoi cu pași domoli, traversează șopronul și dispare. Alții urmează. (...) Unul dintre ei se oprește în fața mea. Arată spre glezna pansată și îmi face semn să-mi scot bandajul imediat. Pentru că nu înțeleg, ezit. Cuvântul „selecție", rostit printre altele, mă izbește. Scheletul se întoarce spre bărbați și vorbește agitat. Vorbește în germană. Cineva traduce. Trebuie să îndepărtăm imediat orice semn care ar putea dezvălui o afecțiune fizică. Răni sau boli. Selecțiile devin din ce în ce mai severe. Camerele de gaz și cuptoarele funcționează non-stop. Oricine nu poate lucra este eliminat. Îmi scot imediat bandajul subțire

de hârtie care îmi pansează glezna. Cuvintele scheletului par să nu provină din gura unui om, ci din noapte.[190]

Adaptarea în lagăr a fost foarte dificilă pentru evreii italieni, mulți dintre ei fiind intelectuali din mica burghezie, care nu se confruntaseră niciodată cu sărăcia și privațiunile:

De când am ajuns la Auschwitz nu am primit nici măcar o coajă de pâine. Abia în a patra zi, după ce am făcut duș și am fost rase în cap, ni s-a dat ceva de mâncare. Cu câteva ore mai devreme ne tatuaseră numere pe brațe: Maria Luisa A26698, eu A26699, Bice A26700. Un castron de supă și o felie de pâine neagră. Maria Luisa a spus că trebuie să facem un efort să mâncăm. Era pe punctul de a da un exemplu când am auzit o voce în spatele nostru care întreba: „Sunteți italience?“ Ne-am întors. O femeie foarte palidă și slabă a încercat să ne zâmbească. Ne-a spus că este doctorița Morpurgo, din Trieste. (...) Am întrebat dacă există vreo posibilitate de a ne vedea părinții și frații. „Frații voștri poate mai trăiesc... Mama și tata – nu. Au fost deja gazați.“ Arăta în direcția coșurilor de fum, unde flacăra sinistră se înroșea în noapte. A continuat să ne vorbească cu tristețe, în timp ce plângeam, spunându-ne că trebuie să ne confruntăm cu realitatea așa cum era, sufocând fiecare sentiment, evitând apariția oricărei iluzii, luptându-ne mai presus de toate pentru a supraviețui. Ea ne-a spus că nu e omenesc să plângem pentru moartea părinților noștri: în aceste circumstanțe ar trebui să fim fericiți că tatăl și mama noastră au pierit. Nu ar fi putut avea o soartă mai bună.[191]

Din cei 59 000 de evrei care trăiau în Italia înainte de cel de-al Doilea Război Mondial (circa 44 000 vor intra sub ocupație germană din septembrie 1943), 7 858 au murit în Holocaust.[192] Cei mai mulți deportați au fost din Roma (peste 1 100), Trieste (circa 600), Cuneo (400), Torino, Veneția, Firenze și Fiume (câte 200–300).[193] Cei mai mulți vor ajunge la Auschwitz (6 000).[194]

După înaintarea sovieticilor în Polonia, circa 500 de evrei vor fi trimiși în lagăre din Germania, în special Bergen-Belsen (394) și Ravensbrück (112).[195] Au existat puțin peste 300 de supraviețuitori. Circa 700 de copii evrei din Italia au murit la Auschwitz, alături de părinții lor.

Dacă privim comparativ rata de distrugere a evreilor din Europa de către naziști (73% în Olanda, 44% în Belgia, 22% în Franța, 17% în Italia, 0,7% în Danemarca) vom observa că Italia – primul regim fascist din Europa – a reușit să își protejeze evreii într-o proporție neașteptat de mare. În plus, militarii italieni au acționat – în ceea ce unii istorici au numit o veritabilă conspirație la nivel de stat – pentru salvarea evreilor din teritoriile ocupate. Principalul motiv al șanselor mai mari de supraviețuire pe care le-au avut evreii italieni a fost că regimul Mussolini nu i-a deportat pe aceștia în lagărele de exterminare nazistă până în toamna lui 1943, când Ducele a pierdut puterea și germanii au pătruns în nordul și în centrul Peninsulei. Când naziștii au putut lansa Soluția Finală, ei au avut la dispoziție puțin peste un an pentru a pune pe picioare și gestiona mecanismul complex al Holocaustului, într-un moment în care numărul fanaticilor fasciști era în scădere.[196]

Bulgaria: între colaborare și eroism

Circa 50 000 de evrei (majoritatea sefarzi) trăiau în vechile teritorii bulgare, în proporție de 75% în zone rurale. Deși acuzații privind răpirea copiilor creștini pentru omoruri rituale fuseseră înregistrate de-a lungul timpului la Ruse, Lom sau Vrața, ei nu cunoscuseră persecuții sistematice și primiseră drepturi civile prin Constituția din 1879.[197] În 1936, pe model nazist, în Bulgaria se născuse o formațiune antisemită de orientare ortodoxă, Uniunea Luptătorilor pentru Progresul Bulgarității (membrii acesteia erau cunoscuți ca *Ratniți* – ratnici). Ratnicii încercaseră în 1938 și 1939 să declanșeze un pogrom inspirat de

Kristallnacht, distrugând prăvăliile negustorilor evrei și sinagogile – totuși fără să facă victime.[198]

Deși forțată de împrejurări să devină un satelit german, Bulgaria a navigat prin cel de-al Doilea Război Mondial mai inteligent decât România lui Antonescu. Poziția geografică și prudența extremă a regelui Boris al III-lea (pe care Hitler în considera „un om foarte inteligent") au făcut ca statul bulgar să nu sufere pierderi umane, economice sau teritoriale.[199] În vreme ce România se învecina cu URSS și cu Ungaria, care ridicau pretenții teritoriale la adresa sa, Bulgaria a avut șansa de a se învecina cu Grecia și cu Iugoslavia, state care urmau să fie atacate de Axă și la adresa cărora Bulgaria era cea care ridica pretenții teritoriale. Bulgaria fusese loială Puterilor Centrale în Primul Război Mondial, fiind printre marii învinși ai acestuia. Din acest motiv, Hitler se va arăta generos cu Sofia, oferindu-i un teritoriu românesc (Cadrilaterul, care aparținuse istoric Bulgariei) pentru a adera la Axă la 1 martie 1941, la Palatul Belvedere din Viena și, ulterior, făcându-i cadou Macedonia (teritoriu iugoslav) și o parte din Tracia (teritoriu grec) pentru a participa la invazia celor două state balcanice.

Regele Boris al III-lea a ezitat îndelung înainte de a accepta ofertele Germaniei. Considerat mai degrabă un prieten al evreilor, însă speriat de Moscova și total dependent economic și militar de Berlin, el s-a văzut nevoit să îl îndepărteze pe premierul prooccidental Gheorghi Kiosseivanov. În februarie 1940, când regele a optat pentru Hitler, acesta a fost înlocuit în fruntea guvernului de arheologul filogerman Bogdan Filov, care studiase la Bonn, Leipzig și Freiburg. Concomitent, în fruntea Ministerului de Interne a fost promovat un politician de extremă dreaptă, Peter Gabrovski, conducătorul ratnicilor.[200] Hitler și Ribbentrop îl convinseseră pe premierul Bogdan Filov încă din 4 ianuarie 1941 – când îl primiseră la Kehlsteinhaus, lângă Berchtesgaden – să aducă Bulgaria alături de Axă. Au fost necesare încă două luni pentru ca Filov să-l facă pe Boris al III-lea să accepte această idee.

Pe de altă parte, regele Boris a rezistat până la capăt presiunilor lui Hitler de a declara război Uniunii Sovietice și de a trimite trupe pe frontul de est. „Poporul meu e prorus", explica regele Bulgariei, care se temea de răzbunarea lui Stalin.[201] Ambasada Germaniei naziste și cea a Uniunii Sovietice au continuat să funcționeze la Sofia, una lângă alta, pe tot parcursul războiului. Dacă Stalin sau Hitler ar fi luat în calcul negocieri pentru un armistițiu sau pentru capitulare, acestea ar fi avut loc, mai mult ca sigur, în Bulgaria.

Politicile antisemite ale Berlinului au fost acceptate docil – deși cu o oarecare viclenie – de bulgari încă din octombrie 1940. „Am întârziat-o și nu am dorit să o facem", va spune regele Boris despre legislația antisemită. „Dar acum, când o avem în România, în Ungaria și chiar în Franța, am decis că e mai bine să o facem noi, decât să ne fie impusă."[202] În ianuarie 1941 a fost adoptată Legea pentru protejarea națiunii bulgare.[203] Francmasoneria – considerată de naziști o creație evreiască – a fost interzisă.[204] Căsătoriile între evrei și nonevrei au fost scoase în afara legii și evreii au fost excluși din serviciul civil.[205] Steaua lui David a devenit obligatorie, deși bulgarii au avut grijă ca monopolul asupra producerii acesteia să fie oferit unei manufacturi nefuncționale, astfel încât bucățile de pânză galbenă lipseau de pe piață, nefiind purtate în realitate (doar 20% din necesarul de însemne cu Steaua lui David au fost produse, conform unui raport nazist).[206] O altă breșă lăsată deliberat de bulgari în lege a fost refuzul de a defini rasial – conform principiilor de la Nürnberg – calitatea de evreu; singurul factor care conta era religia. În acest mod, mulți evrei din căsătorii mixte au putut fenta legislația antisemită; alții s-au convertit formal la creștinism.[207]

Evreii au fost concentrați în orașe și cartiere prestabilite. Au fost introduse taxe severe asupra proprietăților lor, acestea fiind confiscate dacă impozitul nu era plătit în maximum șase luni. În acest mod, guvernul bulgar a obținut în scurt timp aproape 1,7 miliarde de leva. Evreii nu mai putea ieși din casă de la ora 21:00

până în zori. Le era interzisă utilizarea telefonului. Radiourile și mașinile le-au fost confiscate.[208] La sfârșitul lui 1941, când puterea lui Hitler ajunsese la apogeu, zelul nazist al guvernului de la Sofia a crescut. Între decembrie 1941 și februarie 1942, tânărul avocat bulgar Aleksander Belev – un ratnic care îi era loial ministrului fascist de interne Peter Gabrovski – a fost trimis la Berlin pentru a studia practicile antisemite naziste.[209]

În iulie 1942, Filov a primit din partea Parlamentului dreptul a reglementa prin decrete soarta evreilor. În august s-a stabilit că evreii – care erau definiți acum rasial, după modelul german – urmau să fie deportați „în provincii sau în afara regatului".[210] A fost înființat Comisariatul pentru Probleme Evreiești (*Komisarstvo za Evreiskite Vuprosi*), în fruntea acestuia fiind numit Aleksander Belev, expertul rasist școlit în Germania.[211]

Pe 10 decembrie 1942, Eichmann l-a însărcinat pe Theodore Dannecker cu exterminarea evreilor din Bulgaria. Pe 21 ianuarie 1943 acesta a ajuns la Sofia.[212] La scurt timp, pe 2 februarie 1943, l-a vizitat pe Belev la birou, anunțându-l că „Reichul este gata să primească populația evreiască din Tracia și Macedonia, precum și evreii nedoriți din vechile granițe, într-un număr care va fi indicat de Comisariat. Deportarea ar trebui să fie declanșată la începutul lui martie; 10 000–20 000 de persoane pot fi deportate în fiecare lună, echivalentul a 10–20 de trenuri speciale de deportare."[213]

La nivelul societății bulgare se manifesta deja o opoziție mută față de politicile antisemite ale guvernului Filov. Intuind rezistența pe care bulgarii o vor opune, în martie 1943, în fața iminentei deportări a evreilor, ambasadorul german Beckerle raporta la Berlin că „societatea bulgară nu pătrunde sensul real al problemei evreiești. Pe lângă câțiva evrei bogați din Bulgaria, există mulți oameni săraci, care își câștigă existența ca muncitori și meșteșugari. Crescut parțial alături de greci, armeni, turci și țigani, bulgarul mediu nu înțelege sensul luptei împotriva evreilor, cu atât mai mult cu cât problematica rasială îi este total străină."[214] Beckerle

a insistat totuși pe lângă ministrul de interne Gabrovski pentru deportarea imediată a evreilor. Gabrovski a amânat, susținând că, deși „toți evreii ar trebui deportați", ei erau încă necesari ca mână de lucru.[215] Pe de altă parte, bulgarii nu au fost interesați de protejarea evreilor din Tracia și Macedonia, punându-i la dispoziție, la solicitarea Berlinului, în vederea transferului în lagărele de exterminare. Ei urmăreau propria politică – de bulgarizare accelerată a teritoriilor recent obținute, iar perspectiva de a scăpa de 13 000 de evrei greci sau macedoneni nu îi deranja. Mulți dintre aceștia au fost gazați la Treblinka.[216]

Pe 4 martie 1943, evreul bulgar Buko Lazarov a fost avertizat de un funcționar că Bulgaria și Germania au semnat un protocol în urma căruia evreii din Plovdiv, Kiustendil, Dupnița și alte orașe urmau să fie deportați în Polonia. Informația ieșise la iveală după ce bulgarii începuseră să transforme un depozit de tutun din Kiustendil în punct de adunare pentru cei aproape 1 000 de evrei din localitate. Aceștia urmau să fie reținuți în noaptea de 10 martie 1943, fiind apoi transportați în vagoane pentru vite într-un lagăr de tranzit, în drum spre Guvernământul General.[217] Îngrijorați de această informație, evreii din regiunile vizate l-au contactat pe deputatul bulgar Dimitar Pețev, vicepreședinte al Parlamentului și fost ministru de justiție. Acesta protestase deja, în lunile anterioare, în fața politicilor antisemite, și era văzut ca un potențial protector. Cu puțin timp înainte ca deportările să înceapă, Dimitar Peșev și alți parlamentari bulgari au dat buzna în biroul ministrului de interne Gabrovski, cerându-i să le oprească. Gabrovski a pretins că nu știe nimic despre acestea. Când a înțeles că secretul înțelegerii cu germanii nu a putut fi protejat, a cedat și a început să telefoneze în principale orașe vizate de raiduri, oprind deportările.[218]

La Plovdiv, ordinele ministrului au ajuns prea târziu. În cursul nopții, circa 1 000 de evrei fuseseră deja reținuți.[219] În ajutorul acestora a sărit mitropolitul de Plovdiv, aromânul Kiril Markov, care s-a comportat admirabil. I-a scris regelui Boris, cerându-i

să intervină imediat. A mers la școala unde erau concentrați evreii, a sărit gardul și s-a alăturat prizonierilor, spunându-le: „Oriunde mergeți voi – merg și eu". Văzând trenul care era pregătit pentru deportare, a amenințat că se va așeza în fața acestuia, pe șine. Le-a cerut evreilor creștini să se adăpostească în casa lui.[220] Prin astfel de gesturi, evreii din vechile teritorii bulgare au putut fi salvați.

Revolta ghetoului evreiesc din Varșovia

Începând cu primele zile ale lui 1943, o nouă atitudine – cu totul neașteptată pentru naziști – a început să se manifeste în ghetoul din Varșovia. În cadrul *Grossaktion* Varșovia, care se desfășurase între 23 iulie și 21 septembrie 1942, fuseseră deportați la Treblinka 265 000 de evrei, într-un ritm nebunesc, cu două garnituri de tren înțesate de oameni plecând zilnic spre camerele de gazare; numărul acestor camere a trebuit mărit pentru a face față victimelor care soseau fără oprire în trenurile morții. La cifra celor exterminați la Treblinka trebuie adăugați și cei 35 000 de evrei care au fost uciși, în aceeași perioadă, direct în ghetou. Când deportările s-au oprit, în cartierul evreiesc din Varșovia se mai găseau între 60 000 și 80 000 de evrei care fuseseră păstrați în viață pentru a munci ca sclavi. Cei mai mulți dintre ei rămăseseră fără familie, trăiau singuri și nu mai aveau nimic de pierdut.[221] Ei înțeleseră, în sfârșit, ce se întâmplă la Treblinka. Așa cum va scrie Marek Edelman, unul dintre liderii rebeliunii: „Era greu să crezi că ești ucis fără nici un motiv. Dar așa era." Când adevărul – atât de greu de crezut – a fost, în sfârșit, acceptat, hotărârea de a pieri în luptă a început să își facă loc în ghetou. „E limpede că lagărele morții au fost factorul care a generat rezistența", va admite același Edelman.[222]

Încă din 28 iulie 1942, pe fondul *Grossaktion* Varșovia, fusese fondată de către 200 de voluntari Organizația Evreiască de Luptă (ŻOB – *Żydowska Organizacja Bojowa*, în poloneză, și *Yidishe*

Kamf Organizatsie, în idiș). Ea se adăuga unei structuri similare a dreptei revizioniste evreiești (*Betar*) numită Uniunea Militară Evreiască (ŻZW – *Żydowski Związek Wojskowy*).[223] Esențială pentru activarea acestor structuri s-a dovedit însă apariția în ghetou a unor lideri absenți în timpul marii deportări din vara lui 1942: Mordechai Anielewicz, care venea din Zaglembie și era deja foarte popular în organizația Hashomer Hatzaír, sau Eliezer Geller, care coordona gruparea sionistă Gordonia. Poreclit Aniołek (Îngerașul), Mordechai Anielewicz a fost una dintre cele mai luminoase figuri din epoca întunecată a Holocaustului: capacitatea sa de a conduce și a-și însufleți oamenii era dezarmantă pentru un tânăr de 24 de ani; era curajos, neobosit și plin de vervă oratorică. Și Eliezer Geller s-a dovedit un lider remarcabil, el luptând în mai multe ciocniri cu SS-iștii și reușind să evadeze din ghetou – doar pentru a pieri, în final, la Auschwitz.[224]

În octombrie 1942, în strada Mila – unde va fi stabilit centrul de comandă al rebeliunii – au avut loc primele discuții organizatorice între Mordechai Anielewicz, Yitzhak Zuckerman și reprezentanții grupului *Po'alei Zion*. Toți au fost de acord să lupte în Organizația Evreiească de Luptă (ŻOB), propunându-și ca obiectiv atât apărarea ultimilor locuitori din ghetou, cât și acțiuni punitive împotriva celor care colaboraseră cu naziștii în cadrul *Grossaktion* Varșovia.[225] A fost stabilită o strategie de gherilă, care miza pe buna cunoaștere a clădirilor, a tunelurilor, a buncărelor improvizate și a pozițiilor de tragere optime de pe acoperișuri. Tot în octombrie combatanții evrei au reușit să obțină arme și explozibili din partea *Armia Krajowa* poloneză.[226]

O primă tentativă de rezistență a avut loc chiar în primele săptămâni ale lui 1943. Pe 18 ianuarie 1943 ar fi trebuit să înceapă o nouă serie de deportări; totuși, când germanii au intrat în ghetou, au avut loc, la intersecția dintre Zamenhof și Niska, ciocniri cu grupuri de evrei care au refuzat să se supună ordinelor SS, naziștii suferind primele pierderi.[227] Deși i-au lichidat pe unii

dintre rebeli, SS-iștii au decis să deporteze doar 6 000 de deținuți și să suspende din nou transporturile spre lagărele morții.[228]

Cu doar câteva zile înainte de această primă ciocnire, în ghetou domnea vechiul amestec de disperare și de resemnare din perioada *Grossaktion*: „Starea noastră de spirit este foarte mohorâtă și deprimată", scria Abraham Levin în jurnalul său. „Știrile care ne-au parvenit din diferite direcții indică faptul că germanii intenționează să-i distrugă pe evrei complet. Nu vor lăsa în viață nici un evreu. (...) Veștile sunt teribil de deprimante. Ne temem că o nouă «acțiune» aici, în mijlocul nostru, va fi ultima pentru noi toți."[229] După scurta rebeliune din 18 ianuarie însă, decizia de a rezista a luat amploare: „Da, știam că nu vom învinge, dar trebuia să le arătăm germanilor că suntem ființe umane ca toate celelalte. În timpul războiului ești o ființă umană când îți ucizi inamicul", explica Marek Edelman. „Obiectivul nostru", continua el, era „să nu le permitem doar germanilor să aleagă momentul și locul morții noastre."[230]

După prima confruntare cu trupele SS, Mordechai Anielewicz a lansat în ghetou o chemare la luptă în care spunea:

> Pe 22 ianuarie 1943 se vor împlini șase luni de când au început deportările de la Varșovia. Ne amintim cu toții zilele de teroare în care 300 000 de frați și surori au fost uciși cu cruzime în lagărul morții din Treblinka. Au trecut șase luni de viață cu frica constantă de moarte, neștiind ce poate aduce ziua următoare. Am primit informații din toate părțile despre distrugerea evreilor în Guvernământul General, în Germania, în teritoriile ocupate. Când auzim aceste vești amare, așteptăm să vină și ora noastră, în fiecare zi și în fiecare moment. Astăzi trebuie să înțelegem că ucigașii naziști ne-au lăsat să trăim doar pentru că vor să folosească capacitatea noastră de a lucra până la ultima picătură de sânge și de sudoare, până la ultima suflare. Suntem sclavi. Iar când sclavii nu mai sunt profitabili, sunt uciși.[231]

Noua atitudine a rezistenței evreiești era explicată de „Îngerașul" Anielewicz nu prin promisiunea victoriei și a supraviețuirii, ci prin nevoia recâștigării demnității în luptă:

> Acum sloganul nostru trebuie să fie: să fie toți pregătiți să moară ca niște bărbați! Ne ridicăm pentru război! Suntem dintre cei care și-au propus să trezească oamenii. Dorința noastră este să transmitem acest cuvânt de ordine oamenilor noștri: Treziți-vă și luptați! Nu disperați căutând drumul de scăpare! Să știți că scăparea nu trebuie găsită mergând pasiv la moarte, ca oile la sacrificiu. Se găsește în ceva mult mai mare: în război![232]

Pe 16 februarie 1943, Himmler a ordonat „să fie făcut una cu pământul ghetoul din Varșovia".[233] După o pregătire minuțioasă, atacul a fost lansat de SS pe 19 aprilie 1943, cu o zi înainte de aniversarea Führerului – fiind gândit ca un cadou al lui Himmler pentru acesta. Sub comanda *Brigadeführer* Jürgen Stroop, care era asistat de 16 ofițeri, urmau să acționeze peste 2 000 de soldați, cu o avangardă de 850 de germani și ucraineni care fuseseră antrenați în centrul de instrucție SS pentru prizonieri sovietici de la Trawniki. Aceștia erau sprijiniți de două mașini blindate, de trei tunuri și de un tanc. Jürgen Stroop nu primise întâmplător această misiune, fiind considerat un specialist în lupta antipartizani.[234]

Rezistența evreiască, compusă dintr-un nucleu de 700 de luptători, a răspuns în fața ordinului lui Stroop de a cuceri ghetoul folosind cocktailuri Molotov, grenade, bombe artizanale și arme simple de foc din poziții înalte de tragere. Germanii erau superiori din toate punctele de vedere – armament, pregătire militară, muniție –, cu o singură excepție: cunoașterea și dominarea terenului. Aici superioritatea evreilor a fost atât de mare, încât a anulat inițial toate celelalte avantaje ale naziștilor. Trebuie adăugat șocul suferit de militarii germani, intoxicați cu

propaganda lui Goebbels despre evrei ca „suboameni“ lipsiți de curaj. După două ore de luptă, „supraoamenii“ din *Waffen*-SS au fost nevoiți să se retragă. Fuseseră învinși de luptătorii evrei. Oricât de mică și de pasageră era această victorie, semnificația ei era uriașă pentru ambele tabere. „În primele zile victoria ne-a aparținut nouă“, putea spune cu îndreptățire Marek Edelman. Până și raportul lui Stroop asupra luptelor conținea unele pasaje aproape admirative la adresa rebelilor: „Evreii și evreicele trăgeau cu două pistoale în același timp... Evreicele purtau arme încărcate în îmbrăcăminte... În ultimul moment, scoteau grenade de mână și le aruncau asupra soldaților.“[235] Dacă pentru naziști șocul înfrângerii era mare, evreii din Varșovia au trăit un moment de uluială când i-au văzut pe SS-iști retrăgându-se speriați din fața lor: „Era prima dată când îi vedeam pe germani fugind“, povestea Aharon Karmi. „Eram obișnuiți ca noi să fim cei care fugeam de germani. Nu se așteptau ca evreii să poată lupta așa. Era sânge și nu-mi puteam lua ochii de la el. Am spus: «sânge german».“[236]

Rebeliunea începută pe 19 aprilie 1943 s-a întins pe 27 de zile. Germanii au fost nevoiți să arunce în aer și să incendieze fiecare imobil din ghetou pentru a lichida rezistența. „La început“, menționa raportul întocmit de SS, „i-am prins cu destulă ușurință și în număr mare pe evrei. În partea a doua a acțiunii noastre de anvergură însă, chestiunea a devenit tot mai dificilă. Răsăreau iar și iar, ca din pământ, grupe de luptă, formate din 20–30 de tineri evrei, uneori și mai mulți, în vârstă de 18–25 de ani, având și femei printre ei, care opuneau rezistență.“[237] Peste 13 000 de evrei (după alte surse chiar peste 20 000) au murit în aceste condiții – o mare parte din ei (circa 6 000) fiind sufocați de fum sau arși de vii. Potrivit bilanțului lui Stroop, foarte probabil falsificat, circa 20 de militari germani au fost uciși, restul până la 110 fiind răniți. Estimările lui Marek Edelman – și ele probabil exagerate – vorbeau despre 300 de morți în rândul germanilor și al auxiliarilor ucraineni. Pe 8 mai 1943 a fost distrus

buncărul de comandă al rebelilor din strada Mila, Mordechai Anielewicz și locotenenții săi alegând să se sinucidă. Mulți alți rebeli au preferat să își ia singuri viața decât să ajungă la Treblinka. Naziștii au consemnat faptul că, pe 27 martie, evreii baricadați într-o clădire „au tras foc după foc, până în ultima clipă, și apoi au sărit pe fereastră în stradă, chiar și de la etajul patru. S-au aruncat din ferestrele și balcoanele în flăcări, proferând injurii la adresa Germaniei și a Führerului și blestemându-i pe soldații germani."[238]

Conform raportului întocmit de SS- *und Polizeiführer* Jürgen Stroop pe 16 mai 1943, acțiunea condusă de el vizase 56 065 de evrei care încă trăiau în ghetou și fusese finalizată prin aruncarea în aer a Sinagogii din Varșovia, cartierul evreiesc fiind în acel moment complet distrus – cu excepția a opt clădiri administrative și a zidurilor exterioare. Alfred Jodl va comenta mai târziu cu dispreț raportul bombastic al lui Stroop, vorbind despre „porcii ăștia infecți și aroganți din SS! Auzi, să scrii un raport lăudăros, lung de 75 de pagini, în legătură cu o mică expediție de asasinare."[239] Toți supraviețuitorii rebeliunii – cel puțin 20 000, deși unele estimări urcă până la 50 000 – au fost trimiși în lagărele de exterminare Majdanek și Treblinka.

Capitolul XI

Apogeul anihilării: Auschwitz-Birkenau

Eroarea lui Himmler

Cel mai cunoscut simbol al Holocaustului, Auschwitz a fost, în realitate, un megalagăr – compus din Auschwitz I, Auschwitz II (Birkenau), Auschwitz III (Monowitz) și alte zeci de sublagăre subordonate –, care deservea mai multe obiective ale celui de-al Treilea Reich, fiind concomitent un lagăr de exterminare (*Vernichtungslager*), unul de muncă (*Arbeitslager*) și unul de concentrare (*Konzentrationslager*). Nu în ultimul rând, Auschwitz-Birkenau a fost locul în care Himmler a încurajat cele mai grotești experimente medicale naziste.[1]

Deși numele său a ajuns să fie asociat cu cea mai macabră ipostază a Holocaustului, Auschwitz-ul propriu-zis („vechiul lagăr") era, așa cum își amintește Eddy de Wind, „lagărul-model. *Block*-urile erau din cărămidă, pentru toți oamenii existau paturi. Acolo se aflau marile depozite, din care fiecare putea șterpeli câte ceva, tot acolo se afla și infirmeria-model. Însă situația din Auschwitz I nu era norma pentru întregul complex Auschwitz."[2] Fiind construite în timpul războiului, la o scară mai mare, Birkenau și Monowitz aveau o infrastructură mai primitivă, deși numai în uzinele de la Monowitz vor fi investite 776 de milioane de mărci, 30 000 de oameni pierind în cursul ridicării lor.[3]

Notorietatea disproporționată de care se bucură Auschwitz în raport cu alte centre ale morții – la fel de sinistre, de altfel – îi

nemulțumește pe unii cercetători ai Holocaustului. Timothy Snyder, de pildă, observă că „la vremea la care Auschwitz-ul devenise una dintre principalele fabrici ale morții, vasta majoritate a evreilor fuseseră deja omorâți în regiunile aflate la est. Însă, în timp ce Auschwitz a rămas în memorie, cea mai mare parte a Holocaustului a fost în mare măsură uitată. Auschwitz a fost un simbol relativ controlabil pentru Germania după cel de-al Doilea Război Mondial, care a redus semnificativ scara reală la care a fost înfăptuit răul. (...) Din motive asemănătoare, Auschwitz a fost un simbol convenabil pentru Uniunea Sovietică postbelică. (...). Dacă Holocaustul este redus la Auschwitz, atunci se poate uita cu ușurință faptul că exterminarea evreilor de către germani a început în teritorii pe care Uniunea Sovietică abia le cucerise.“[4]

Totuși rolul central al lagărului Auschwitz în imaginarul colectiv se datorează – pe lângă faptul că aici au fost uciși cei mai mulți evrei în cadrul Soluției Finale, deși cifrele de la Treblinka sunt relativ comparabile – persistenței fizice, „arheologice“ a răului. Spre deosebire de centrele morții din estul Poloniei, care au fost distruse din vreme de SS, Auschwitz se afla într-o zonă înglobată în Reich, considerată mai puțin expusă din punct de vedere militar. Fiind un complex uriaș, întins pe zeci de kilometri, el s-a dovedit imposibil de șters de pe fața pământului de o mână de SS-iști demoralizați, care erau obligați să se retragă în grabă în fața înaintării rapide a Armatei Roșii. În vreme ce Chełmno, Bełżec, Sobibór sau Treblinka nu erau decât fabrici de ucis – care puteau fi demontate peste noapte, fără vreun cost suplimentar –, Auschwitz fusese edificat de Himmler în straturi strategice consecutive, influențate de schimbările de priorități ale naziștilor. Primul „strat“ a fost cel al persecuției politice îndreptate împotriva polonezilor (evreii fiind doar una din categoriile considerate potențial ostile, alături de preoți sau de ofițeri); al doilea „strat“ a fost cel economic, dirijat de lăcomia lui Himmler și de eforturile de război, Auschwitz transformându-se

într-un furnizor major de resurse din solul polonez cu mâna de lucru practic gratuită a prizonierilor transformați în sclavi; abia al treilea „strat" – sub raport cronologic – a fost cel al Soluției Finale. Amestecând interesele economice cu obiectivul exterminării evreilor, Himmler a comis o eroare majoră din perspectiva dorinței sale de a șterge urmele Holocaustului. Pentru că, la finalul lui 1944, când prudența i-ar fi dictat să lichideze toate operațiunile de la Auschwitz și să treacă la distrugerea probelor, Germania avea nevoie cronică de resursele din lagăr, inclusiv de sutele de mii de deținuți-sclavi care compensau criza demografică din Reich (unde bărbații căzuseră deja pe frontul de est sau erau înrolați în Wehrmacht). Așa se face că Auschwitz – mai ales lagărul vechi, care nici măcar nu fusese ridicat de naziști și nu era reprezentativ pentru construcțiile mult mai primitive ale SS din Est – a rămas în picioare, oferind posterității o imagine concretă și „vizitabilă" a Holocaustului.

Poziția geografică a lagărului explică motivul pentru care Himmler a acceptat să suprapună o fabrică a morții peste un centru industrial bazat pe muncă forțată. Bogățiile solului din Silezia poloneză l-au convins pe comandantul *Schutzstaffel* să răspundă pozitiv solicitării industriașilor germani de a susține cu prizonieri întreprinderile inaugurate de aceștia la Monowitz, lângă Auschwitz. Resursele de prizonieri-sclavi aflate la dispoziția lui Himmler din 1942, când a început aplicarea Soluției Finale, erau practic nelimitate. El dispunea de viața a milioane de oameni, primind de la Hitler sarcina să îi extermine pe evrei; sau – în funcție de necesitățile de război – să îi anihileze prin muncă. În paralel, Himmler se confrunta cu o dilemă în privința celui mai sigur loc pentru a ascunde un centru de exterminare de mari dimensiuni. Uciderea pe scară industrială în Germania era exclusă după eșecul proiectului T4, care fusese denunțat chiar de o parte a societății germane. Inițial, planul lui Himmler fusese ca acest centru de lichidare să fie situat în Estul îndepărtat, în Belarus, la Moghilev (Moghilău),

dar evoluția campaniei din URSS îl făcuse să abandoneze ideea. Exterminarea evreilor din Polonia, concentrați deja în mare măsură în zona Lublin, a avut loc la Bełżec, Majdanek, Sobibór și Treblinka, centre de ucidere provizorii (cu excepția lagărului Majdanek, care, ca și Auschwitz, avea mai multe funcții), aflate în extremitatea estică a teritoriilor poloneze. Dar aceste zone erau mai greu de atins pe calea ferată; în plus, zona devenise tot mai nesigură din 1942, de când Rezistența poloneză și partizanii sovietici începuseră să se arate periculoși. Auschwitz, pe de altă parte, era situat într-o zonă cu infrastructură mai dezvoltată; era plasat în apropierea ghetourilor din vestul teritoriilor poloneze, unde erau concentrate ultimele comunități de evrei care supraviețuiseră Operațiunii Reinhard. Mai mult, era mai accesibil pentru evreii care urmau să sosească din vest și sud – Franța, Olanda, Belgia, Italia, Slovacia, Boemia și Moravia etc. – după adoptarea Soluției Finale.

Acestea sunt rațiunile pentru care Auschwitz va deveni pentru Himmler, concomitent, cel mai important loc pentru a concentra mâna de lucru evreiască, precum și cel mai sigur din punct de vedere geografic pentru exterminarea în masă a evreilor. Sforțarea economică de război a Germaniei și nebuneasca Soluție Finală se întâlneau în același loc – iar diferența între victimele gazării și muncitorii-sclavi o făcea doar procedura selecției, desfășurată pe fugă, la coborârea din vagoane. Un deget care arăta la dreapta sau la stânga.

Așa se face că Auschwitz reprezintă un paradox. Apogeul Holocaustului a fost atins în 1942, când Auschwitz-Birkenau nu devenise încă cel mai important centru nazist de ucidere; din cei 2 700 000 de evrei uciși în 1942, 1 600 000 au pierit în lagărele de exterminare asociate Operațiunii Reinhard, 850 000 au fost executați și aruncați în gropi comune din Est de *Einsatzgruppen* și doar 200 000 au murit la Auschwitz.[5] Totuși, pe parcursul războiului, aici au fost deportați și uciși cei mai mulți evrei; conform unui calcul clasic al lui Franciszek Piper, istoricul Muzeului

Auschwitz, 1,3 milioane de persoane au fost aduse în lagăr, dintre care 15 000 erau sovietici, 23 000 erau romi, 145 000 erau polonezi și 1,1 milioane erau evrei; dintre aceștia, 1,1 milioane și-au găsit sfârșitul – cel puțin 1 milion fiind evrei. În plus, la Auschwitz au fost exterminați evrei din cele mai multe țări europene: 700 de norvegieni, 430 000 de unguri, 7 500 de italieni, 300 000 de polonezi, 10 000 iugoslavi, 69 000 de francezi, 23 000 de germani, 25 000 de belgieni, 60 000 de olandezi, 55 000 de greci, 26 000 de slovaci și 46 000 de cehi.[6] Pe de altă parte, la Auschwitz au reușit să supraviețuiască câteva mii de evrei – care vor furniza cele mai importante mărturii împotriva naziștilor – în vreme ce de la Chełmno cunoaștem șapte supraviețuitori, de la Bełżec doar doi, de la Sobibór aproape 40 și de la Treblinka circa 60.[7]

Viață și moarte la Auschwitz I

După cucerirea Poloniei, naziștii căutau variante pentru un Dachau local, optând inițial pentru orașul Sztutowo (sau Stutthof, aflat lângă Danzig).[8] În ianuarie 1940, SS-*Oberführer* Arpad Wigand a remarcat însă cazarma părăsită din suburbia Zasole a Oświęcimului – un oraș din Silezia Superioară, care se pronunța în germană Auschwitz și era așezat în apropierea râului Sola, a Vistulei și a munților Tatra, la 50 de kilometri de Cracovia –, sugerându-i-o lui Erich von dem Bach-Zelewski ca alternativă pentru un lagăr de concentrare. Până atunci, orășelul fusese cunoscut în primul rând pentru castelul său, ridicat în secolul al XIV-lea, precum și pentru Marea Sinagogă care va fi incendiată de *Schutzstaffel*.[9] Bach-Zelewski – însărcinat de Himmler cu misiunea de „întărire a germanității" în Silezia – a transmis propunerea mai departe.

Oświęcim avea circa 12 000 de locuitori în 1939, dintre care 5 000 erau evrei. La scurt timp după ocuparea și distrugerea Poloniei, pe 26 octombrie 1939, Silezia Superioară fusese anexată

de Germania: Oświęcim devenea oficial Auschwitz, iar piața sa centrală era rebotezată Adolf Hitler.[10]

În fruntea noului lagăr, pentru care a fost rezervat un buget de două milioane de mărci, a fost instalat un vechi nazist (avea carnetul de partid cu numărul 3 240), în vârstă de 39 de ani, transferat de la Sachsenhausen – „o persoană normală, care semăna cu un băiat de prăvălie", după cum va fi caracterizat de un jurist american care l-a întâlnit la Nürnberg, după război: Rudolf Höss.[11] Ca mulți alți camarazi naziști, Höss se înscrisese după sfârșitul Primului Război Mondial în Freikorps și fusese închis pentru crimă. Se făcuse apoi fermier, precum Himmler, cel care i-a cerut să intre în SS în 1934, trimițându-l la Dachau, apoi la Sachsenhausen.[12] A doua zi după ce Höss a ajuns la Auschwitz, pe 29 aprilie 1940, însoțit de alți cinci SS-iști, decizia numirii sale în funcție a fost semnată de șeful *Schutzstaffel*.

Primul contact al comandantului cu locul a fost dezamăgitor: „În cel mai scurt timp posibil trebuia să creez un lagăr de tranziție pentru 10 000 de prizonieri din complexul existent de clădiri bine conservate. Clădirile erau murdare și pline de păduchi, purici și altele insecte, iar în ceea ce privește igiena, practic nimic nu era disponibil. În Oranienburg mi s-a spus deja că nu mă pot aștepta la mare ajutor și ar trebui să mă ajut în mare parte singur."[13] Höss a susținut după război că a dezvoltat lagărul Auschwitz I utilizând în mare măsură materiale furate: sârmă ghimpată, materiale de construcții, benzină. „A trebuit să fur din vagoane și camioane", va admite el cu oarecare mândrie.[14] Lipsa cronică de bani și de resurse va avea consecințe sistemice asupra felului în care era organizat lagărul și în care erau tratați deținuții. Lucrurile care lipseau erau fie „rechiziționate" din zonă, fie confiscate de la deținuți. „Nu exista suficient material de construcție pentru a ne îndeplini sarcina, așa că s-a găsit o soluție tipic nazistă – furtul. Lucram la demontarea caselor care aparținuseră familiilor poloneze", povestea un prizonier din echipele de muncă.[15] Jefuirea sistematică a evreilor va deveni o componentă atent organizată

a Holocaustului. Deși urmau să fie uciși, aceștia aveau dreptul să vină cu bagaje – doar pentru că SS urmărea să pună mâna pe bunurile lor. Iar dacă SS fura, toată lumea din lagăr era obligată să supraviețuiască în același mod. *Kapos* își trimiteau echipele să fure de la alte echipe. Bătându-și joc de importanța cu care naziștii își ascundeau jaful sub cultul tipic german al „organizării", prizonierii numeau furtul chiar așa – „organizare". Eva Mozes Kor, o evreică din Transilvania care a supraviețuit la Auschwitz – în ciuda faptului că, având o soră geamănă, a fost supusă experimentelor doctorului Mengele –, povestește cum decurgea „organizarea" unor cartofi:

> Prin lagăr se spunea că pentru a te întări și a scăpa de dizenterie trebuia să consumi cartofi. La Auschwitz deținuții „organizau" de la naziști lucrurile de care aveau nevoie pentru a supraviețui și considerau „organizările" tot atâtea victorii împotriva asupritorilor lor. Problema era că până atunci eu nu furasem niciodată nimic, cu o excepție: o cană.

După ce a fost prinsă de o bucătăreasă „organizând" doi cartofi, Eva a decis să încerce din nou, pentru că viața surorii sale, Miriam, depindea de acei cartofi:

> De data aceasta mi-a fost mai ușor să „organizez" cartofii fără să fiu prinsă. Nu mai eram nici așa speriată. (...) Când am ajuns la sacii de sub masă, am înhățat iute trei cartofi și i-am pitit sub rochie. De data aceasta nu m-a zărit nimeni. Victorie! Cartofii aceia au fost una dintre cele mai mari comori pe care le-am avut vreodată.[16]

Prizonierii care lucrau în depozitele lagărului furau orice obiect care putea fi ascuns de SS-iști: „Subtilizam încălțăminte, chiloți, lenjerie intimă – împărțeam mai departe toate acestea, pentru că noi nu aveam nevoie de ele".[17] Și gardienii naziști își rotunjeau veniturile furând sau obligându-i pe deținuți să o facă

pentru ei. Un angajat german câștiga la Auschwitz un salariu de circa 9 000 de mărci, însă avea posibilitatea să dubleze această sumă prin diferite acte de corupție.[18]

Nucleul în jurul căruia se va dezvolta lagărul Auschwitz I era, la origine, compus din blocuri modeste, menite să găzduiască imigranții în vechiul Imperiu Austro-Ungar. După dispariția Imperiului, clădirile de tip baracă au fost împărțite între artileria poloneză și Monopolul Polonez al Tutunului.[19] Barăcile abandonate ale artileriei erau compuse din șase clădiri cu două etaje și 14 clădiri cu un singur etaj.[20] Infrastructura din Auschwitz I a fost extinsă prin munca prizonierilor, care au primit sarcina de a construi noi blocuri. De asemenea, clădirile cu un singur nivel au fost înălțate cu un etaj suplimentar.[21] S-a ajuns astfel la 28 de blocuri în incinta Auschwitz I. Capacitatea de cazare a fiecărui bloc varia între 750 și 1 200 de deținuți.[22]

Locuitorii din suburbia Zasole au fost evacuați după fondarea lagărului, SS-iștii preluându-le locuințele. La începutul lui iunie, 300 de evrei din Auschwitz au fost convocați la muncă forțată, fiind obligați să igienizeze clădirile și să monteze sârmă ghimpată sub coordonarea unui detașament de 15 SS-işti.[23] Ulterior, cei 6 000 de evrei din Auschwitz au fost mutați din oraș – care urma să fie germanizat –, fiind deportați începând cu 3 aprilie 1940 în lagăre de muncă și ghetouri.[24] În 1942, în Auschwitz mai trăiau 21 de evrei.[25]

În iulie 1940 va fi deja stabilit un prim sublagăr, la Sośnica.[26] Terenurile și fermele din zonă au fost rechiziționate progresiv și mii de case au fost demolate pentru a face loc construcțiilor naziste. Acestea vor varia de la locuințele elegante din ceea ce Himmler dorea să fie *Musterstadt Auschwitz* (orașul-model Auschwitz), menite să-i găzduiască pe coloniștii arieni, până la barăcile primitive și adesea neterminate rezervate deținuților de la Birkenau.[27] În aprilie 1941, un mesager al lui Himmler anunțase că „obiectivul *Reichsführer*ului este ca aici să fie creată o așezare estică exemplară, acordându-se atenție specială cooptării de femei

și de bărbați germani foarte calificați".[28] În consecință, 6 500 de germani au fost convinși să se stabilească în orașul Auschwitz până la finalul lui 1943, deși Himmler țintea o cifră de 40 000.

Pe 30 mai 1940 își vor face apariția la Auschwitz primii deținuți germani – aproape 30 de infractori care își ispășeau pedeapsa la Sachsenhausen (Oranienburg), aleși pentru a deveni *kapos*, sau responsabili de bloc.[29] Primul lot de deținuți din Polonia a ajuns pe 14 iunie 1940: 728 de polonezi (137 dintre ei vor supraviețui până la eliberarea lagărului), închiși până atunci la Tarnów pentru că încercaseră să fugă din țară sau pentru că erau potențiali disidenți (profesori, preoți). Printre aceștia se aflau și 20 de evrei, între care avocatul Isaac Holzer sau profesorul Maximilian Rosenbusz.[30] Pe 20 iunie 1940 își vor face apariția încă 313 prizonieri din Cracovia și Nowy Wiśnicz, iar sosirile vor continua cu 271 de deținuți transferați din lagărul Sosnowiec.[31] Auschwitz I a fost gata pentru prima zi de activitate regulată pe 21 iunie 1940, moment în care deținuții au intrat în blocuri.[32]

Regimul de teroare – inspirat de principiile de la Dachau – a fost instaurat de la bun început. Groaza trebuia interiorizată de prizonieri încă de la coborârea din tren, ei fiind bătuți din acest motiv pe tot drumul dintre gară și lagăr. „Dacă cineva se mișca mai încet când cobora din vagoanele de vite, era bătut sau, cum s-a întâmplat în câteva ocazii, era ucis pe loc", își amintește unul dintre deținuți.[33] Un prizonier politic polonez îl completează: „Eram speriați, nu știam unde suntem. Mi se părea că ne trezisem în iad. Nu îl poți descrie altfel. Și s-a dovedit că acela era iadul."[34]

După ce ajungeau în lagăr, deținuții primeau un număr de identificare și erau rași în cap, în zona pubiană și la subraț (pentru a evita răspândirea păduchilor).[35] Erau dezinfectați și spălați, moment în care gardienii constatau care dintre ei sunt circumciși. Evreii și preoți catolici erau tratați cu cea mai mare duritate, fiind trimiși în compania penală sau – când gardienii

voiau să se amuze – fiind obligați să cânte imnuri religioase și fiind bătuți pentru că „erau leneși și nu cântau suficient de tare".[36]

Tot pe modelul de la Dachau, Rudolf Höss a ordonat ca deasupra porților principale să fie montat sloganul *Arbeit macht frei* – titlul unui roman moralizator al lui Lorenz Diefenbach din 1873: *Arbeit macht frei: Erzählung von Lorenz Diefenbach*. Literele au fost turnate de fierarul Jan Liwacz, ajuns în lagăr în transportul din 20 iunie 1940 (al doilea din Polonia) și care primise numărul 1 010. Liwacz a așezat deliberat „B"-ul din *ARBEIT* pe dos, în semn de sfidare.[37] Deținuții erau supravegheați din turnuri de observație construite din lemn, înlocuite ulterior cu stâlpi betonați de 3,3 metri înălțime, unde în timpul nopții urcau doi soldați – unul care manevra proiectorul de lumină și un altul care opera mitraliera; în timpul zilei, doar cel de-al doilea rămânea în post.[38] În 1944, turnurile au fost din nou îmbunătățite, devenind niște camere călduroase, dotate cu geamuri, ridicate pe platforme uriașe, care ajungeau la șapte metri înălțime pe laturile lagărului și la 12 metri în colțuri.[39] Deținuții recunoscuți ca buni meseriași aveau o anumită libertate, putându-se mișca între sublagăre în baza unui *Passierschein* (permis de trecere). Lagărul era înconjurat, așa cum își amintește deținutul olandez Eddy de Wind, cu „două rânduri de stâlpi de beton, înalți de trei metri și văruiți cu grijă. Pe izolatoare era sârmă ghimpată cu aspect solid, greu de depășit. Dar ceea ce nu se vedea era și mai grav: 3 000 de volți de înaltă tensiune! Doar ici-colo mai răsărea câte o luminiță roșie, semn că electricitatea funcționa, iar la fiecare zece metri era agățat câte un semn cu un cap de mort și o inscripție în germană și polonă: *Halt, Stój*."[40]

După o primă evadare din lagăr, în iunie 1940, Bach-Zelewski a dispus o serie de reamplasări ale populației poloneze, stabilind un perimetru de siguranță de cinci kilometri. Zona de interes de la Auschwitz (*Interessengebiet*) a fost delimitată începând cu martie 1941, după o vizită a lui Himmler, când nouă așezări de pe o rază de 40 de kilometri pătrați au început să fie golite,

aproape 9000 de polonezi fiind mutați pentru a face loc germanilor (o parte din aceștia erau din nordul Bucovinei).[41] Au fost evacuate, pentru ca Himmler să-și îndeplinească fanteziile agricole, localități precum Birkenau, Budy, Babice, Raijsko, Broszkowiece, Harmeze, Plawy. Și agronomul Rudolf Höss era încântat de potențialul agricol al zonei: „Oportunitățile de aici nu apăruseră niciodată în Germania propriu-zisă. Fără îndoială, aveai suficienți muncitori la îndemână. Toate experimentele agricole necesare trebuiau făcute acolo."[42] Din 31 mai 1941, enorma Zonă de Interes de la Auschwitz a fost inaugurată oficial.

În noaptea de 6 spre 7 iulie 1940 va fi înregistrat primul deces al unui prizonier: evreul-polonez Dawid Wongczewski, care ajunsese în lagăr pe 20 iunie. Acesta s-a prăbușit în mijlocul unui apel care a durat 20 de ore, în cursul căruia orice mișcare a fost sancționată cu bătaia; în răstimpuri, deținuții erau obligați să facă mii de genuflexiuni în soarele de iulie. Apelul fusese decretat de gardieni ca sancțiune pentru prima evadare de la Auschwitz: în ziua precedentă, Tadeusz Wiejowski – deținutul cu numărul 220 – reușise să fugă cu sprijinul electricienilor polonezi care lucrau în lagăr, primind de la aceștia haine civile și o banderolă verde care îi permitea o oarecare libertate de mișcare.[43] După ce a identificat 16 complici ai evadatului, Rudolf Höss a decis condamnarea lor la moarte; în mod neașteptat, Himmler a anulat pedeapsa, transformând-o în câteva zeci de lovituri de bici.[44] Chiar și așa, Auschwitz I era – încă înainte de a fi transformat într-un centru de exterminare – lagărul cu cea mai ridicată rată de mortalitate din Reich, peste 50% dintre deținuții trimiși aici în primele luni de funcționare murind până în 1942.[45]

Exercițiile fizice epuizante erau un obicei al locului, fiind rezervate prizonierilor care nu erau selectați pentru grupele de muncă. Deși aceștia erau respinși de *kapos* tocmai pentru erau prea slăbiți pentru a putea lucra, ei trebuiau să petreacă ore în șir în curtea lagărului făcând flotări, genuflexiuni, sărind și alergând. Regulamentul de la Auschwitz menționa zeci de abateri:

nu puteai merge cu mâinile în buzunar, nu puteai alerga într-un mod dezlânat, nu puteai să stai cu mâinile în sân, nu puteai fuma sau saluta greșit.[46] Mersul prea lent era considerat neregulamentar, deplasarea deținuților prin lagăr trebuind făcută în pas alergător, cu ochii în jos (așa-numitul „trap Auschwitz") chiar și când erau cărate greutăți.[47] Mulți martori au comparat ieșirea prizonierilor din barăci, dimineața, cu fuga furnicilor dintr-un mușuroi sub asediu.

Höss era secondat în fruntea Auschwitz-ului de *Schutzhaftlagerführer* Karl Fritzsch, un sadic născut în Boemia, care-și făcuse ucenicia la Dachau. Fritzsch va fi cel care va stabili principiile gazării cu Zyklon B. El le spunea celor care ajungeau în lagăr că singura ieșire de acolo e prin coșurile de fum și apela inclusiv la pedeapsa cu moartea prin „zidire" și înfometare. Deținuții bolnavi trebuiau să defileze dezbrăcați prin fața lui Fritzsch la apelul de seară, acesta hotărând dacă vreunul dintre ei poate fi trimis la spital.[48] Apelul era în sine o tortură, așa cum își amintește Max Eisen: „Trebuia să rămânem în poziție de drepți până când numerele era verificate de *Lagerschreiber*, un deținut care era însărcinat cu adunarea și raportarea acestora către ofițerul SS de serviciu. Într-o zi bună, când totalurile erau acceptabile, *appel*-ul dura între o oră și o oră și jumătate. Când numerele nu ieșeau la socoteală, puteam să rămânem acolo cu orele, până când verificau toate barăcile, căutându-i pe cei care muriseră în pat. Atunci aduceau corpul jos și îl țineau ridicat, astfel încât numărătoarea să poată fi încheiată."[49] Cadavrele erau frecvent batjocorite: în 1940, de Crăciun, SS-iștii au împodobit un brad uriaș, au așezat sub el – în loc de cadouri – morții înregistrați în acea zi și au cântat colinde.[50]

Karl Fritzsch era la rândul său asistat de *Rapportführer* Gerhard Palitzsch, care servise deja la Lichtenburg, Sachsenburg, Sachsenhausen și Neuengamme. Considerat de mulți cel mai sângeros SS-ist de la Auschwitz, acesta coordona activitatea *kapos*, împreună cu care și sosise în lagăr, de la Sachsenhausen.

El insista să execute personal prizonierii în fața Zidului Morții, lăudându-se că a ucis astfel 25 000 de oameni.[51] Din mai 1944, *Rapportführer* a devenit Wilhelm Claussen, care era la fel de dur. „Se plimba mereu cu un bici de călărie în mână", își amintea Eddy de Wind. „Dacă intrai în raza lui și primeai doar o lovitură de bici, te puteai socoti norocos."[52]

Ofițerii SS-*Totenkopfverbände* care răspundeau de lagăr aveau la dispoziție un bar elegant lângă gară (iar Himmler avea chiar un apartament în zonă). În vilele în care locuiau, aceștia beneficiau de serviciile unor menajere selecționate din rândul Martorilor lui Iehova, care câștigaseră respectul gardienilor pentru credința lor de nestrămutat.[53] La Auschwitz, SS-iștii aveau la dispoziție un teren de fotbal, o piscină și propriul club sportiv. Se ținea cont de depășirea vitezei legale – doctorul Mengele a primit o amendă consemnată în dosarul său.[54] Și în lagăr fusese improvizat un bazin de înot într-un rezervor de apă, iar deținuții-pompieri, priviți cu oarecare simpatie de SS-iști, aveau dreptul să înoate în el.[55]

Până în momentul în care la Auschwitz au început gazările sistematice, cel mai cumplit loc din lagăr se afla în colțul diametral opus intrării. Acesta era Zidul Morții, un perimetru îngust unde aveau loc execuțiile. Zidul propriu-zis, care amortiza gloanțele trase în ceafa condamnaților îngenuncheați și oprea sângele să se împrăștie, fusese ridicat în toamna lui 1941. „Inaugurarea" sa a avut loc pe 11 noiembrie 1941, de Ziua Independenței Poloniei, când 151 de deținuți polonezi au fost executați aici.[56] Zidul Morții era așezat între două blocuri de care toată lumea se temea: blocul 10 și blocul penal 11 (inițial numerotat 13). Blocul 10 era rezervat experimentelor medicale asupra femeilor (bărbații erau tratați în blocul 28) – în special experimentelor privind sterilizarea, efectuate din aprilie 1943 de doctorii Carl Clauberg și Horst Schumann (400 de evreice au murit în cursul acestora sau au fost ucise deliberat, Clauberg și Schumann dorind să le studieze organele interne).[57] Pentru

a masca execuțiile – care nu îi vizau doar pe prizonierii de la Auschwitz, ci și pe polonezii condamnați la moarte în regiunea Kattowitz –, geamurile din dreapta blocului 10 erau zidite cu cărămizi. Deși e greu de imaginat, blocul 11 era și mai înspăimântător. Așa cum își amintea un deținut, „personal, îmi era frică să trec prin preajma blocului 11. Realmente îmi era frică."[58] Era locul în care prizonierii erau interogați sub coordonarea lui SS-*Untersturmführer* Max Grabner, fost crescător de vaci, care utiliza o paletă nelimitată de torturi, între care incendierea cu benzină, frigerea pe sobă sau suspendarea cu mâinile la spate.[59] (În limbajul blocului 11, aceste pedepse erau numite „raport penal 1". „Raport penal 2" presupunea execuția pe loc.[60])

Carcerele din blocul 11 erau cufundate în întuneric – un supliciu favorit al lui Grabner fiind privarea de lumină. În aceste celule erau uciși prin înfometare cei care încercau să fugă, dar și deținuții aleși la întâmplare în cursul sancțiunilor colective dictate după o evadare. Blocul 11 beneficia și de patru izolatoare de mai puțin de un metru pătrat (*Stehzelle*), în care prizonierii erau obligați să își petreacă noaptea în picioare. Aceste sancțiuni se puteau întinde pe mai multe săptămâni, perioadă în care deținuții munceau normal în timpul zilei.[61]

La sfârșitul lui iulie 1941, Zygmunt Pilawski a evadat din blocul său, situat în vechiul lagăr (va fi capturat un an mai târziu și împușcat pe 31 iulie 1942). *Lagerführer* Karl Fritzsch a convocat toți prizonierii din baraca evadatului pentru a aplica principiul decimării: urma să aleagă zece deținuți care să moară de foame, în blocul 11, în camerele fără ferestre. Una dintre persoanele selectate de Fritzsch a pentru a fi ucise a fost Franciszek Gajowniczek. Când *Lagerführer* a indicat spre acesta, Gajowniczek a spus cu tristețe: „Oh, îmi pare rău pentru soția mea și copiii pe care îi las orfani". Un preot franciscan polonez care îl cunoștea, Maximilian Kolbe, l-a auzit, a ieșit din rând și l-a anunțat pe Karl Fritzsch că dorește să moară în locul lui Gajowniczek. Pentru a-l convinge, a încercat să îi sărute mâna.

Fritzsch a acceptat sacrificiul lui Kolbe, care mai târziu va fi canonizat de Biserica Catolică.[62] Gestul lui este cu atât mai remarcabil cu cât preotul trăise într-un mediu puternic antisemit, publicând o revistă în care colaboratorii săi atacau virulent evreii; chiar și Kolbe se lăsase tentat de clișee antisemite, făcând referire în trecut la „conspirația iudeo-masonică" care ar fi fost „dovedită" de *Protocoalele înțelepților Sionului*.[63] După 14 zile în beznă, fără hrană (în aceste condiții, unii deținuți încercau să își mănânce hainele și încălțămintea), franciscanul era încă în viață, alături de alți trei deținuți. A fost ucis pe 14 august 1941, printr-o injecție cu fenol, de germanul Hans Bock, unul dintre primii *kapos* ajunși în lagăr (era prizonierul cu numărul 5).[64]

În faza inițială a funcționării lagărului, cadavrele erau depozitate în blocul 28, fiind ulterior transportate la crematoriul din Gliwice, aflat la 50 de kilometri distanță. Pentru a scuti acest drum, Rudolf Höss a improvizat în august 1940 un crematoriu în buncărul pentru muniție. Camera mortuară a acestui crematoriu, poziționat în apropierea porții principale, va fi transformată la un an distanță, în septembrie 1941, în prima cameră de gazare de la Auschwitz.[65]

La începuturile Auschwitz-ului, numărul atribuit deținutului era cusut pe haina acestuia; totuși, dacă prizonierii erau dezbrăcați, identificarea lor după moarte devenea imposibilă. Din acest motiv, din noiembrie 1941, numărul a început să fie tatuat pe piele – primii tatuați fiind prizonierii de război sovietici. Din primăvara lui 1942, practica s-a extins asupra evreilor, apoi, din 1943, și asupra polonezilor – doar germanii și alți privilegiați rămânând netatuați.[66] Așa cum își amintește Eddy de Wind, tunderea și tatuarea erau două ritualuri înrudite, care te transformau într-un *Häftling* (prizonier): „Cine era gata la *Friseur* primea un bilețel cu un număr cu care se ducea la tatuator".[67] Naziștii au înțeles, în timp, că tatuarea cu un număr elimină dimensiunea personală, civilă și umană a evreilor, transformându-i în instrumente de muncă desemnate prin cifre.

Prizonierii comparau tatuajul cu o circumcizie exterioară, la vedere, care îi făcea ușor de capturat în cazul unei evadări.[68] Conform unor mărturii, dacă un copil se năștea în lagăr în 1943 (și, printr-un miracol, era lăsat să trăiască), acesta trebuia tatuat pe picior, având mâna prea mică pentru numerele utilizate în acea perioadă.[69]

Exploatarea sexuală a adolescenților a fost o realitate la Auschwitz. Atât *kapos*, care conduceau echipele de muncă, cât și șefii de cameră (*stubel*) sau de bloc (*Blockältester*) care asigurau ordinea în perioadele de odihnă și care făceau apelul, beneficiau de o serie de privilegii (mâncare în plus, haine mai groase, camere separate și chiar mobilier) care le permiteau să-și aleagă protejați din rândul băieților tineri, fără familii, ușor de exploatat. Acești copii, porecliți *pipels*, acționau ca asistenți ai protectorilor lor, fiind bănuiți că sunt obligați să ofere și servicii sexuale acestora. Pe de altă parte, la etajul blocului 24 va fi inaugurat în toamna lui 1943 un bordel (poreclit *Puff*, „Pufăitoarea"), deservit constant de 20 de femei, care erau repartizate prizonierilor prin tragere la sorți, având obligația de a satisface cel puțin șase clienți pe noapte.[70] Bordelul funcționa în fiecare seară, de la 20.00 la 22.00, precum și duminica după-amiază.[71] Acest demers bizar se născuse în urma unei decizii a lui Himmler, fiind pus în practică inițial la Mauthausen, Gusen și Buchenwald.[72] Robert Sommer a estimat că 200 de fete au trecut prin bordelurile din lagărele naziste.[73] Deținuții care se remarcau în muncă beneficiau de 15 minute de plăcere – exclusiv în poziția misionarului –, în vreme ce gardienii îi puteau privi prin vizor.[74] Nici evreii, nici prizonierii de război sovietici nu aveau acces la bordel, iar evreicele nu erau selectate pentru a lucra acolo.[75] Amatorii de dragoste erau controlați în prealabil de medicii SS, iar „limitările sau interdicțiile rasiale" erau anulate (cu excepția evreilor).[76] Persoana desemnată să selecteze fetele obligate să se prostitueze era doctorul transilvănean Fritz Klein – un antisemit convins că „evreii nu sunt doar dușmanii noștri, ci ai întregii umanități" –,

care a susținut la procesul de la Bergen-Belsen, din 1945, că acestea acționau „din proprie voință".[77] Ryszard Dacko, un deținut-pompier de la Auschwitz care beneficia frecvent de bilete de voie pentru bordel, unde frecventa o tânără numită Alinka, aprecia că femeile din „Pufăitoare" aveau o soartă relativ bună: „Primeau mâncare bună. Se plimbau."[78] În plus, li se promitea că vor fi eliberate după șase luni – promisiune care nu era însă onorată.[79] Medicul Klein selecta fetele, care aveau în jur de 20 de ani, din lagărul Birkenau – și e posibil ca aducerea în „Pufăitoare" să le fi salvat viața, deși suferințele din perioada sclaviei sexuale și stigmatul post-Auschwitz sunt cu neputință de cuantificat (în mod firesc, ele au evitat să vorbească după război despre experiențele lor). Stigmatizarea feminității la Birkenau a fost un fenomen real, puțin cercetat însă pe fondul umbrei mult mai amenințătoare a crematoriilor și a camerelor de gazare. Edita Grosman își amintește: „În mod ciudat, un număr destul de mare dintre noi am avut menstruația în același timp. Nu aveam lenjerie intimă, nici protecție sanitară." Din acest motiv, spune Edita, când femeile din Slovacia au fost obligate să se prezinte la apel în prima zi din lagăr, zăpada era plină de sângele lor. „Dar asta nu s-a mai întâmplat niciodată, pentru că au pus ceva în apă ca să ne împiedice să menstruăm."[80]

Și violul era o practică relativ răspândită la Auschwitz, chiar dacă relațiile dintre SS-iști și evreice reprezentau o infracțiune gravă – „pângărirea rasei". Vizate erau în primul rând deținutele care lucrau în depozitele de haine și de alimente – mai bine hrănite și îngrijite. Mai mulți violatori „arieni" din *Schutzstaffel* au primit sancțiuni formale din partea lui Rudolf Höss, care era mult mai interesat să își păstreze gardienii competenți. Sexualitatea și dragostea se manifestau în lagăr și în afara constrângerii. O evreică din Slovacia, Helena Citronova, de care SS-istul Franz Wunsch s-a îndrăgostit nebunește după ce a auzit-o cântând, își amintește că „prizonierii evrei se înamorau, în timpul lucrului, de tot felul de femei. Uneori, dispăreau în

barăcile unde erau sortate hainele și întreținеau acolo relații sexuale. Puneau pe cineva de pază, ca să-i prevină în eventualitatea în care se apropia vreun gardian din SS."[81] Citronova și Wunsch nu îndrăzneau să facă același lucru. În schimb, când rămâneau singuri, SS-istul „privea în dreapta și-n stânga și, dacă vedea că nimeni nu ascultă, îmi spunea: «Te iubesc»".[82]

Kapos răspundeau de eficiența *kommando*-urilor de muncă și de îndeplinirea sarcinilor, precum și de deplasarea în siguranță, fără tentative de evadare, până la locul fixat pentru lucru și înapoi.[83] Drept recompensă, puteau locui separat de deținuți. Un *über Kapo* coordona o echipă de 100 de prizonieri, în vreme ce un *kapo* începător avea 10 oameni în subordine. *Kapos* purtau haine distinctive, din dril, în dungi, precum și o banderolă specială.[84] De asemenea, aveau o beretă marinărească, fără boruri, motiv pentru care, așa cum își amintește un deținut, „credeam că sunt cu toții marinari. Aveau berete de marinari. Iar apoi am aflat că sunt criminali. Toți erau criminali."[85] *Kapos* erau însoțiți adesea de un secretar, care întocmea documente pentru fiecare lucrare, iar un *über Kapo* era de obicei ajutat de mai mulți *unter Kapo*.

Un *kapo* era recunoscut în general după poreclă – legată adesea de tipul de violență pe care o practica. Renumiți erau Adek „Nebunul" Rosenberg, Franciszek „Sângerosul" Karasiewicz, Alojzy „Strangulatorul" Stahler sau Leo „Teribilul" Wietschorek. Cel mai detestat era însă Ernst Krankemann, coordonatorul companiei penale, cândva frizer la Berlin. Diagnosticat cu tulburări psihice, el fusese sterilizat în Reich și dispăruse în sistemul penitenciar, fiind însă considerat numai bun pentru a teroriza grupurile evreiești de muncă la Auschwitz.[86] Era o matahală obeză și crudă, care lovea deținuții cu biciul în timp ce urla „Mai repede, câinilor!"[87] și care îngropa de vii sau strivea cu un compactor pentru drumuri prizonierii prea slăbiți pentru a mai putea munci.[88]

Deși naziștii îi premiau pe *kapos*, oferindu-le mâncare în plus sau chiar țigări, speranța de viață a celor mai violenți dintre aceștia era relativ scăzută, pentru că deținuții îi reclamau

pentru corupție sau furt. Așa cum am arătat, toată lumea fura la Auschwitz, însă doar personajele detestate erau denunțate. Un birou Gestapo, aflat lângă poarta incrustată cu inscripția *Arbeit macht frei*, înregistra astfel de reclamații, făcute uneori și de prizonieri în căutarea unei mese salvatoare.[89] Krankemann a fost executat în vara lui 1941, după ce a fost prins furând (conform altei versiuni, el se dovedise indiscret în privința procesului de exterminare).[90] *Kapos* din Birkenau puteau fi mai sângeroși decât cei din vechiul lagăr: aceștia cereau nou-veniților să le dea dinții de aur, ucigându-i dacă refuzau și apoi zdrobindu-le maxilarul cu lopata pentru a le smulge dantura.[91]

Despre *Blockältester*, deținuții care asigurau ordinea în barăcile prizonierilor, Eddy de Wind își amintește că „arătau cu totul altfel decât miile [de deținuți] de afară, de la muncă. Erau îmbrăcați în costume de in vărgate, dar curate și pe măsura lor. Deseori, aveau haine aproape elegante, cu berete negre și cizme înalte. În jurul brațului stâng purtau o banderolă roșie pe care se citea un număr. (...) Cu ajutorul unor adjutanți, dirijau oamenii și distribuiau mâncarea. Ei înșiși nu primeau cele mai mici porții, judecând după chipurile lor pline. Cu toții erau germani din Reich și polonezi."[92]

Teoretic, rația de hrană la Auschwitz era de 1 800 de calorii pe zi – cel puțin în perioada inițială. Ea era obținută dintr-o fiertură lungă, pâine, cartofi și o imitație de cafea. *Kapos* aveau obiceiul să sustragă o parte din alimente, ceea ce reducea porțiile la 1 000 de calorii. Eddy de Wind, care era medic, a consemnat valoarea nutrițională a porțiilor asigurate celor care munceau în Blocul 21 (chirurgical), care era teoretic mai bine aprovizionat:

> Pe zi, primești un litru de zeamă și o porție de pâine, apoi de două ori pe săptămână 40 de grame de margarină, de două ori o lingură cu marmeladă și de două ori o felie de parizer de 40 de grame. Dar să n-ai prea mari așteptări! Margarina are doar 15% grăsime, restul e un agent de îngroșare sintetic,

> și parizerul e mai mult carne jilavă de cal. (...) Am făcut un calcul aproximativ. (...) Supa nu face prea mult, cam 150–200 de calorii la litru. Cu toate laolaltă ajungi pe zi la vreo 1 500 de calorii, ceea ce, firește, nu este suficient. Doar în repaus corpul are nevoie de 1 600 de calorii. Îți poți închipui, așadar, că cineva care muncește din greu devine rapid un *Muselmann*.[93]

Deficitul zilnic de calorii determina numărul de luni în care un deținut putea spera că nu va muri de foame sau că nu va deveni un *Muselmann* (persoană înfometată cronic, care tăia parțial legătura cu realitatea și se legăna înainte și înapoi, precum într-o rugăciune). Medicii SS identificaseră o formulă riguroasă în acest sens: 5 000/deficitul de calorii = numărul de luni rămase de trăit.[94] Motivul pentru care au existat supraviețuitori pe perioade lungi, fără a deveni *Muselmänner*, ținea de existența unor surse suplimentare de calorii pentru cei descurcăreți, puternici și norocoși. Un loc în care puteai găsi hrană, haine călduroase sau alte bunuri erau depozitele poreclite Canada (*Kanada Effektenlager*), în care se strângeau bagajele celor selectați pentru exterminare. Aparent, Canada reprezenta în imaginarul prizonierilor de la Auschwitz un Tărâm al Făgăduinței, unde totul se găsea din belșug (prin contrast, cel mai sărăcăcios sector de la Birkenau va fi botezat Mexic). Deținuții din *Kanada Effektenlager* lucrau la sortarea obiectelor din valize într-un *Aufraumungskommando* (comando de curățare) invidiat de toți ceilalți prizonieri. Când îi anunțau pe deportați că pot aduce un bagaj de 45 de kilograme la Auschwitz, SS-iștii știau că aceștia își vor lua cu ei lucrurile cele mai de preț, care ajungeau astfel, fără eforturi, în magaziile Canada. Comorile din bagaje intrau economia lagărului sau erau trimise în Reich, după ce gardienii șterpeleau o parte din bani și bijuterii.[95] Prizonierii din *Aufraumungskommando* reușeau, la rândul lor, să pună deoparte mâncare și îmbrăcăminte, de care naziștii nu erau la fel de interesați.

Magaziile Canada erau teritoriul lui Oskar Gröning, cunoscut mai târziu drept „Contabilul de la Auschwitz“. Gröning ajunsese

în lagăr în 1942 – după ce se înrolase în *Waffen*-SS – și primise misiunea de a număra și de a înregistra valuta furată din bagajele evreilor.[96] La primul contact cu lagărul, Gröning a fost surprins de abundența de alimente la care aveau acces SS-iștii; în comparațiile cu rațiile din alte părți, observa el, aici puteai primi pește la conservă, rom sau vodcă.[97]

Primul depozit Canada a fost situat în blocul 26 din vechiul lagăr, fiind deservit în 1944 de circa 250 de femei și 210 bărbați.[98] Din decembrie 1943 a fost inaugurat depozitul Canada II în secțiunea BII de la Birkenau (chiar lângă camerele de gazare). Complexul Canada II era compus din 33 de barăci: una pentru garnizoana SS, două pentru *Aufraumungskommando* și 30 pentru sortarea și depozitarea produselor confiscate.[99] Aici lucrau în 1944, pe fondul transporturilor neîncetate din Ungaria, 815 femei și 590 de bărbați.[100] (Când naziștii au ars camerele de gazare și crematoriile de la Birkenau, în ianuarie 1945, pentru a șterge urmele Holocaustului, ei au incendiat și Canada II, care conținea prea multe obiecte personale ale celor gazați.[101]) Depozitele Canada I s-au extins în timp lângă rampa unde erau debarcați evreii din trenurile morții, pe drumul dintre Auschwitz și Birkenau. Acestea erau compuse din șase barăci din lemn și beneficiau de o cameră de dezinfectare pentru haine.[102]

Cei care nu găseau o cale de a lucra în Canada, la bucătării sau într-un detașament de muncă considerat important de naziști, deveneau în câteva luni *Muselmänner*. Așa cum își amintesc supraviețuitorii, cei reduși la această condiție își petreceau tot timpul în căutarea mâncării, precum un câine înfometat. Seara, zeci sau sute de *Muselmänner* se strângeau în apropierea bucătăriilor, așteptând ore în șir un miracol care le să permită să se hrănească cu coji de cartofi sau alte resturi.[103] O altă variantă de a procura mâncare era Bursa – locul în care se puteau schimba haine, hrană sau țigări (deși acest lucru era strict interzis de SS). Primo Levi a descris cum decurgea o seară la Bursă:

Împinși de un instinct înșelător, hămesiți de foame, se învârtesc cu zecile, cu buzele întredeschise, cu ochii strălucitori, aici, unde mărfurile expuse fac mai acidă măcinarea stomacului și mai abundentă salivația. În cel mai bun caz sunt înarmați cu o mizeră jumătate de rație de pâine pe care, cu un efort dureros, au economisit-o cu speranța nebună că o să se ivească ocazia unui schimb avantajos cu vreun naiv care ignoră cotările clipei. Câțiva dintre ei, cu o răbdare sălbatică, cumpără pe o jumătate de rație un litru de supă din care, retrași deoparte, extrag metodic puținele bucăți de cartofi de pe fund; după care îl schimbă cu pâine și pâinea din nou cu un litru pe care-l falsifică și tot așa până la epuizarea nervilor sau până când îi surprinde asupra faptului vreun păgubaș.[104]

Monowitz-Buna. Lagărul IG Farben

La începutul toamnei lui 1940 se estima că lagărul refăcut de Rudolf Höss prin munca prizonierilor ar putea găzdui până în 10 000 de deținuți. În martie 1941, Himmler va cere o creștere a capacității la 30 000.[105] Situația din Polonia fiind considerată stabilă, Auschwitz a fost declarat în septembrie 1940 de SS-*Obergruppenführer* Oswald Pohl – care reprezenta vastele interese economice ale lui Himmler – un lagăr de muncă forțată.[106] Pohl vizitase zona, arătându-se interesat de rezervele de pietriș de aici; *Schutzstaffel* – cândva o mână de bătăuși care îl păzeau pe Hitler – devenise între timp și o mare antrepriză de valorificare a pietrei și a nisipului, extrăgând granitul de la Mauthausen după alipirea Austriei la Reich.[107]

La scurt timp după această decizie a intrat în scenă un alt actor care va influența destinul lagărului de la Auschwitz: IG Farben. Colosul german IG Farben (*Interessen-Gemeinschaft Farben*) fusese înființat în 1925, reunind companii majore din domeniul farmaceutic și al chimiei. Din 1937–1938, când Hitler se pregătea de război, IG Farben devenise o întreprindere vitală pentru nevoile nelimitate ale Wehrmachtului, concediind

numeroșii evrei care avuseseră contribuții esențiale la progresele companiei. În momentul de apogeu al celui de-al Treilea Reich, *Interessen-Gemeinschaft Farben* furniza 85% din materialele necesare armatei germane.[108] Dar era nevoie de mai mult, motiv pentru care au fost planificate două noi fabrici de mari dimensiuni pentru obținerea de cauciuc și de petrol sintetic. Din 1940, Hitler pierduse sursele de cauciuc din Africa, orientându-se spre cauciucul sintetic Buna, patentat de IG Farben în 1927, care era obținut prin metoda amestecului de hidrogen și cărbune la temperaturi înalte (în realitate, la Auschwitz nu se va produce niciodată cauciuc). Locurile căutate de companie pentru amplasarea fabricilor trebuiau să răspundă unor cerințe minuțioase: să fie în relativa apropiere a Reichului, cu acces la calea ferată și autostradă; să beneficieze de surse numeroase de apă, sare, var și cărbune; în sfârșit, să dețină capacități pentru a găzdui mâna de lucru disponibilă din belșug în timp de război – deținuții din rețeaua de lagăre a lui Himmler. O zonă care satisfăcea toate aceste criterii a fost identificată în vestul Poloniei de Otto Ambros: Auschwitz.[109] În consecință, IG Farben a achiziționat terenul din zona așezării Monowitz. Când Himmler a vizitat Auschwitz-ul pe 1 martie 1941, i-au fost prezentate planurile companiei.[110] La ordinul lui Göring, care coordona planul economic al Germaniei, Himmler a acceptat cooperarea propusă de IG Farben.[111] Din 27 martie 1941, discuțiile au fost preluate de Höss, comandantul lagărului. Pentru acesta, prezența IG Farben se dovedea o mană cerească. El a obținut de la reprezentanții industriașilor germani o redevență pentru pietriș și a primit asigurări de la aceștia că îi vor asigura materialele de construcții pe care până atunci fusese nevoit să le fure de la localnici.[112]

În negocierile dintre SS și IG Farben, Himmler a asigurat inițial 12 000 de prizonieri, pentru un preț care varia între mai puțin de două mărci pentru copii și patru mărci pentru muncitori calificați. Sub 10% din această sumă era destinată întreținerii deținuților.[113] În schimbul banilor, SS-iștii (cei care primeau

banii) duceau zilnic, într-un marș de 12 kilometri, prizonierii din lagărul Auschwitz către fabrică, botezată IG Auschwitz, și înapoi (până când o cale ferată specială va fi construită între lagăre).[114] Era o afacere proastă pentru IG Farben, pentru că deținuții erau tratați inuman de gardieni și dădeau un randament scăzut (dar pierderile erau compensate prin redevențele avantajoase plătite Reichului pentru exploatarea resurselor naturale, care aparțineau de fapt Poloniei cucerite).[115] La Auschwitz, pantofii erau confiscați, fiind înlocuiți cu niște saboți de lemn care distrugeau picioarele – muncitorii lucrând adesea răniți. În plus, în condițiile în care porțiile de hrană asigurate de SS din banii IG Farben erau subdimensionate, în vreme ce consumul caloric – pentru o zi întreagă de muncă dură și un marș de 12 kilometri – era mult peste medie, deținuții deveneau rapid subnutriți și mureau de foame și de epuizare. Vara activitatea era suspendată din cauza epidemiilor de tifos. Boala era provocată de fecalele păduchilor, care pătrundeau în sângele deținuților după ce aceștia își provocau răni scărpinându-se. Tifosul producea halucinații severe, pacienții devenind suicidari sau violenți; de multe ori, trebuiau imobilizați.[116] Iar păduchii erau omniprezenți. Edita Grosman își amintea că hainele îi erau într-atât de năpădite de păduchi, încât se mișcau singure: „Mi-am scos bluza și am pus-o pe jos într-o zi și a început să meargă".[117]

Pentru a evita toate aceste neajunsuri provocate de nepăsarea SS-iștilor, producătorii de cauciuc sintetic și-au construit un lagăr propriu (Monowitz Buna-Werke), unde 3 000 de deținuți au fost transferați imediat după inaugurare. SS nu mai răspundea aici decât de asigurarea ordinii – IG Farben preluase răspunderea asupra tratamentului medical, a rațiilor de hrană și a condițiilor de cazare.[118] Practica a fost împrumutată de celelalte întreprinderi din complexul industrial Auschwitz, ajungându-se astfel la peste 40 de sublagăre de muncă ale companiilor care deserveau Reichul.[119] Printre companiile care vor urma exemplul, mutându-și manufacturi la Auschwitz, se vor regăsi Siemens-Schuckert sau Krupp.

Totuși Monowitz-Buna va rămâne cel mai întins lagăr de muncă din *Interessengebiet* Auschwitz.

În 1941, când accentul din vastul sistem penitenciar nazist s-a mutat dinspre anihilarea disidenței spre eficiența în muncă, condițiile de viață din lagăre au cunoscut chiar o îmbunătățire pentru lucrătorii utili. Răspunderea organizatorică fusese preluată de Departamentul Administrativ și Economic al SS, care era dispus să apeleze uneori la stimulente (țigări, mâncare mai consistentă, chiar și bordeluri).[120] Pentru că deținuții – extenuați și necalificați – rămâneau mai puțin eficienți decât lucrătorii germani, un lagăr de formare în muncă (la care evreii nu aveau acces) a fost inaugurat de comandantul de la Monowitz, SS-*Obersturmführer* Vinzenz Schöttl. Schöttl, care trecuse pe la Majdanek, a fost un conducător sângeros, lucru dovedit de prezența sa printre cei 36 de criminali de război condamnați la moarte în urma Proceselor de la Dachau.[121] Eforturile sale de eficientizare au dus la o dublare a numărului de muncitori exploatați și a suprafeței fabricii IG Farben până la jumătatea lui 1943.[122]

În timp ce lucrătorii performanți erau premiați, cei ineficienți continuau să sufere: „Când plecam de la muncă, târam după noi câțiva zeci de tovarăși morți, răpuși fie de bâtele *kapo* și ale SS-iștilor, fie de oboseală și de foame. SS-iștii și *kapo* aveau un singur principiu: deținutul nu poate fi bun decât ori capabil de muncă, ori mort. De îndată ce un deținut nu mai putea munci la rând cu ceilalți, se mișca mai încet sau părea extenuat, era bătut până își dădea sufletul."[123] Infirmeria din lagărul Buna-Monowitz era considerată de deținuți „ceva înfiorător".[124] Paturile erau așezate pe trei niveluri, cei grav bolnavi fiind poziționați sus, pentru a avea mai mult aer. Într-o seară, își amintea un deținut, deasupra patului său fusese așezat „un pacient cu dizenterie. Toată noaptea a urlat să i se aducă o ploscă, dar bineînțeles că nimeni nu l-a ajutat. Așa că s-a tot scăpat în pat. Spre dimineață a început să curgă de sus. (...) Când a venit *Pfleger*-ul și a constatat toate astea, l-a bătut pe bărbat. I-a dat vreo cinci lovituri direct în moacă."[125]

Interesele industriale ale naziștilor în zona întinsă pe care și-o rezervaseră în jurul Auschwitz-ului creșteau în ritm accelerat. În iulie 1942, 300 de evrei – ulterior 1 000 – au fost detașați de la Birkenau la fabrica de ciment Portland din Goleszów. Pe 15 august 1942, germanii au inaugurat un lagăr de muncă la Jawiszowice, unde 150 de evrei de la Birkenau au fost trimiși să lucreze pentru minele exploatate de *Reichswerke* Hermann Göring; numărul lor a ajuns rapid la 2 500. La Chełmek, 150 de evrei din Olanda, Franța și Belgia au primit misiunea să curețe iazurile care asigurau apa necesară unei fabrici de pantofi. Aproape toți erau morți în două luni.[126]

De la Birkenau (Auschwitz II) erau coordonate o serie de lagăre auxiliare, precum Harmęże, Budy sau Rajsko. Primul era destinat creșterii păsărilor, al doilea – agriculturii și creșterii de porci, oi, iepuri, cai, iar ultimul – cultivării de legume și flori.[127] În sublagărul de la Budy, zeci de evreice occidentale – unele cu educație la Sorbona – au fost măcelărite și aruncate pe geamurile blocului deținuților pentru că iubitei unui gardian i s-a părut că una dintre ele ține o piatră în mână și vrea să o atace. Investigatorii SS trimiși de la Auschwitz pentru a cerceta incidentul vor povesti că au putut auzi zgomotul făcut de insectele care zburau deasupra muntelui de cadavre însângerate când încă erau pe drum. Masacrul a fost raportat ca „tentativă de rebeliune" înăbușită cu succes.[128]

De Auschwitz III (Monowitz) depindeau sublagărele specializate în extragerea de cărbune (Chorzów, Fürstengrube, Bobrek, Jawiszowice, Janina) sau fabrica de ciment Goleszów.[129] Importante erau și Eintrachthütte, întreprindere specializată în producerea de armament antiaerian (care a funcționat între 26 mai 1943 și 23 ianuarie 1945) sau uzina electrică *Energie-Versorgung Oberschlesien* (EVO) din Łagisza.[130] În ciuda situației catastrofale de pe front, Himmler a continuat să înființeze lagăre în jurul Auschwitz-ului; în toamna lui 1944 au apărut Hindenburg, Heydebreck, Gliwice, Blechhammer.[131] În final, complexul de

peste 40 de sublagăre de la Auschwitz va ajunge să realizeze un profit de 30 de milioane de mărci din „închirierea“ unui număr de 40 000 de deținuți considerați sclavi.[132]

Experimente medicale naziste

Una dintre realitățile frapante de la Auschwitz este că principala funcție a medicilor germani trimiși aici era *să ucidă* în cursul unui proces numit de Robert Jay Lifton „genocid medicalizat“, cu proceduri stricte și standardizate. În primul rând, medicii naziști aveau misiunea de a realiza selecția deținuților la coborârea din vagoane (selecția nu fusese inițial o sarcină medicală, ci administrativă, însă doctorii au cerut să controleze procesul, pentru a-și alege victimele care urmau să fie utilizate în experimente). Ei indicau deținuților rândul din stânga (care însemna moarte imediată în camerele de gazare) sau rândul din dreapta (care însemna ucidere mai lentă, prin muncă). Uneori, se întâmpla ca evreii care ajungeau la Auschwitz să-i recunoască pe medicii care le decideau soarta: „Când mama l-a văzut pe ofițerul care efectua selecția, a exclamat: «Dar ăsta e doctorul Capesius din Cluj!» Cred că și el a recunoscut-o, căci i-a făcut semn cu mâna. Apoi le-a trimis pe mama și pe sora mea la stânga, spre camerele de gazare.“[133] O complicitate majoră a medicilor naziști în cadrul Soluției Finale consta în neînregistrarea în documentele de intrare în lagăr a celor care urmau să fie uciși – ceea ce făcea imposibilă eliberarea unui certificat de deces. Milioane de oameni au dispărut în neant din punct de vedere administrativ.

După selecție, doctorii însoțeau convoaiele celor trimiși la moarte imediată și supravegheau introducerea gazului Zyklon B în fanta specială a camerei de gazare. Zykon B era păstrat în cutii, sub formă de granule care, la contactul cu aerul, atacau inima și creierul, provocând rapid un atac de cord. Totuși doza folosită de naziști pentru sute de persoane nu era întotdeauna suficient de concentrată, astfel încât acestea luptau pentru fiecare respirație

și vreme de 15–20 de minute. Un miros de marțipan și de migdale amare se răspândea în cameră, apoi persoanele mai înalte și mai apropiate de zona de introducere a granulelor intrau în agonie. Copiii mureau mai greu, atât pentru că aveau un sistem cardiovascular sănătos, cât și pentru că Zyklon B – care era mai ușor decât aerul, deci se acumula spre tavan – avea nevoie de mai multe minute pentru a coborî la nivelul lor. Cu alte cuvinte, copiii își pierdeau cunoștința *după* ce își vedeau părinții agonizând. Conform unor mărturii, cel mai generos cadou de despărțire pe care membrul unui *Sonderkommando* de la Auschwitz îl putea face unui prieten sau unei rude aflate în drumul spre camere de gazare era să le șoptească acestora unde să se plaseze pentru a se sufoca cât mai repede, evitând astfel o agonie inutilă.

Doctorul german Johann Kremer a oferit după război o descriere detaliată a procedurii de gazare:

> Aceste crime în masă aveau loc în căsuțe mici situate în afara lagărului Birkenau, într-o pădure. Cabanele erau numite „buncăre“ în argoul SS-iștilor. Toți medicii SS de gardă din lagăr au participat, pe rând, la gazare, care era numită *Sonderaktion*, „acțiune specială“. Rolul meu ca medic în cursul gazării consta în a rămâne pregătit lângă buncăr. Am fost adus acolo cu mașina. Am stat în față cu șoferul, iar un asistent medical a stat în spatele mașinii cu un aparat de oxigen pentru a reanima SS-iștii angajați în gazare, în cazul în care vreunul dintre ei ar fi fost afectat de gazul otrăvitor. Când transportul cu persoane care erau destinate gazării a ajuns la rampa feroviară, ofițerii SS au ales, dintre noii sosiți, persoane apte să lucreze, în timp ce restul – bătrâni, toți copiii, femeile cu copii în brațe și alte persoane care nu au fost considerate apte de muncă – au fost încărcate în camioane și conduse la camerele de gazare. Obișnuiam să merg în spatele transportului până ajungeam la buncăr. Acolo victimele au fost conduse mai întâi într-o baracă unde s-au dezbrăcat; apoi au mers dezbrăcate la camerele de gazare. În general nu s-au

> produs incidente, deoarece SS-iștii țineau oamenii liniștiți, spunându-le că trebuie să se spele și să fie despăducheați. După ce i-au condus pe toți în camera de gazare, ușa a fost închisă și un SS-ist cu mască de gaz a aruncat conținutul unei cutii de Zyklon printr-o deschidere din peretele lateral. Strigătele și țipetele victimelor se auzeau prin deschidere și era clar că se luptau pentru viața lor. Aceste strigăte s-au auzit puțin. Aș putea să spun câteva minute, dar nu pot să apreciez exact durata.[134]

Hans Stark a fost unul dintre SS-iștii care au introdus Zyklon în camera de gazare. El își amintește că, „fiindcă Zyklon B era sub formă cristalizată, el cădea peste oameni când era aruncat. Atunci aceștia scoteau niște strigăte îngrozitoare, pentru că își dădeau seama ce avea să se întâmple cu ei."[135] Un deținut care a asistat la gazările din Crematoriul I arată că SS-iștii erau „foarte politicoși" cu victimele, rugându-le să se dezbrace și să-și lase hainele în ordine (acestea urmau să ajungă în depozitele Canada).[136] Pe lângă supervizarea otrăvirii, medicii germani erau cei care, teoretic, constatau decesul, permițând astfel componenților *Sonderkommando*-uri să înceapă pregătirile pentru incinerare.[137] Era însă o formalitate care nu era consemnată în scris și care, în fapt, era rareori respectată, multe victime fiind incinerate când încă trăiau.

Procedura selecției pentru cei admiși în sistemul concentrațional – așadar salvați într-o primă instanță – era una permanentă, doctorii SS stabilind la intervale regulate exterminarea deținuților care nu făceau față în lagăr. Îmbolnăvirea era, după standardele stabilite de ei, un criteriu pentru trimiterea la moarte dacă perioada de recuperare depășea două săptămâni. De asemenea, medicilor le revenea sarcina de a-i expedia în camerele de gazare pe *Muselmänner*.[138] Conform viziunii exprimate de Heydrich la Wannsee, orice evreu urma să devină pe termen mediu un *Muselmann*, munca sa fiind folosită pentru a-l ucide într-un mod mai profitabil.

O altă formă de exterminare practicată de medicii lui Himmler erau campaniile de eradicare a tifosului. Printr-o procedură atribuită lui Eduard Wirths, toate persoanele dintr-o baracă unde era depistată boala erau trimise la gazare. SS-*Standortarzt* Eduard Wirths a condus echipa medicilor de la Auschwitz în perioada cea mai sinistră a lagărului, începând cu toamna lui 1942 până în ianuarie 1945. Wirths devenise nazist din iunie 1933 și SS-ist din 1934. Luptase în Norvegia și pe frontul de est, apoi fusese pregătit pentru misiunea de la Auschwitz la Dachau și Neuengamme (unde studiase psihiatrie, pe care o va practica la Auschwitz numai pentru militarii germani).[139] Era un personaj ciudat, care utiliza un automobil cu însemnele organizației Crucea Roșie pentru a-i deruta pe prizonieri.[140] Eduard Wirths – care s-a sinucis în septembrie 1945 – coordona de la începutul lui 1943 selecția deținuților și experimentele pe oameni, fiind interesat personal de sterilizare, tifos sau cancerul de col uterin; obsesia lui Wirths era distrugerea ovarelor prin extirpare sau iradiere.

Studiile pe care doctorii SS le efectuau pe oameni se bazau adeseori pe ipoteze fanteziste, inacceptabile științific și moral. Acestea aveau loc fără a se asigura îngrijirea pacienților după operație și fără anestezie; gazarea imediat după experimente era uzuală. Multe dintre testele inventate de naziști erau, în realitate, doar crime înfăptuite pentru a trece la autopsie.[141]

Decizia de a utiliza evreicele în experimente medicale de „dimensiuni majore“ la Auschwitz a fost adoptată de Himmler, pe 7 iulie 1942, în cursul unei întâlniri secrete din Berlin la care au participat ginecologul german Carl Clauberg, doctorul lui Himmler, Karl Gebhardt, care era și SS-*Gruppenführer*, precum și șeful Inspectoratului Lagărelor de Concentrare, SS-*Gruppenführer* Richard Glueks. Himmler le cerea acestora să identifice o metodă garantată de sterilizare a femeilor, metodă pe care naziștii o aveau probabil în vedere – după exterminarea tuturor evreilor – pentru alte rase pe care le desemnaseră ca „inferioare“. El dorea și să afle dacă bărbații pot fi sterilizați cu raze X.

Testele vor începe în lagărul din Silezia pe 10 iulie 1942, doctorii stabilind mai multe „tratamente“ (în fapt, forme de tortură). Ei vor încerca arderea ovarelor prin plasarea de electrozi pe burtă și pe organele sexuale; aproape toate cele 15 adolescente sub 18 ani alese pentru această operație vor muri, în general după infectarea inciziilor care erau făcute ulterior în uterul lor. În alte cazuri, doctorul Clauberg a introdus un lichid – despre care martorii credeau că ar fi fost bariu – în vaginul pacientelor. Tot Clauberg dorea ca uterul femeilor pe care făcuse experimente să fie scos cu un forceps pentru a putea fi fotografiat.[142] Farmacistul Capesius a administrat vreme de trei ani unei deținute de numai 13 ani, pe care o legase goală de pat, o substanță necunoscută dintr-un flacon Beyer-Farben; după eliberarea din lagăr, fata a aflat că ovarele sale rămăseseră subdezvoltate și că era sterilă.[143] Experimentele doctorului Horst Schumann privind sterilizarea aveau loc atât în blocul 10 din lagărul vechi, cât și în blocul 30 din sublagărul BIb de la Birkenau. Ele au fost descrise în detaliu de medicul Eddy de Wind: „Lua fete din Grecia cam de 17 ani. Copilele erau puse într-un câmp electric de unde ultrascurte, cu o placă pe burtă și una pe șezut, apoi li se ardeau ovarele. Căpătau niște răni oribile de la curentul electric și aveau dureri extrem de mari. După ce se vindecau, le operau ca să vadă cum le fuseseră arse stomacul și mai ales ovarele.“[144] Toate aceste experimente erau încurajate sistematic de Himmler, care le reamintea gardienilor de la Auschwitz că evreii pot fi supuși oricăror suplicii. Edita Grosman din Slovacia își amintește că l-a văzut de aproape pe *Reichsführer* la una dintre vizite: „Un gardian SS a sugerat că era prea frig pentru ca noi să muncim în exterior. L-am auzit pe Himmler răspunzând: «*Für Juden gibt's kein Wetter*» (Pentru evrei nu există vreme).“[145]

SS-*Hauptsturmführer* Friedrich Entress e cel care a impus la Auschwitz uciderea bolnavilor prin injectarea în inimă a fenolului (acid carbolic, la origine un dezinfectat bactericid abandonat din cauza iritațiilor pe care le provoca). Pentru decesele provocate

astfel se întocmeau documente fictive de moarte naturală.[146] Până s-au oprit asupra fenolului, naziștii au testat multe alte soluții toxice: benzina, gazolina, eterul, peroxidul de hidrogen.[147] Tot Entress, dar și Helmuth Vetter, infestau deliberat evreii cu tifos sau cu bacili ai malariei.[148] Doctorii Bruno Beger și August Hirt – „specialiști" în antropologia rasistă – au solicitat gazarea a 86 de deținuți de la Auschwitz în lagărul Natzweiler-Struthof pentru a realiza o colecție de „oase evreiești" la Institutul Anatomic din Strasbourg.[149]

Medicul german Johann Paul Kremer, ajuns la Auschwitz pe 29 august 1941, nota cu satisfacție în jurnalul său din lagăr: „Astăzi am conservat materiale proaspete din ficat, splină și pancreas uman, precum și păduchi de la persoane infectate cu tifos, în alcool pur. Străzi întregi de la Auschwitz sunt pline de tifos. Prin urmare, am făcut prima inoculare împotriva tifosului abdominal."[150] Pasionat de efectele înfometării cronice, Kremer efectua autopsii asupra pacienților diagnosticați cu *Allgemeine Korperschwäche* (epuizare corporală generală), care erau uciși sub supravegherea sa:

> Pacientul era pus pe masa de disecție în timp ce era încă în viață. Mă apropiam apoi de masă și îi adresam omului mai multe întrebări cu privire la diferite detalii care țineau de cercetările mele. De exemplu, întrebam care a fost greutatea lui înainte de arest, cât de mult a slăbit de atunci, dacă a luat medicamente. Din câte știam, se foloseau doar injecții cu fenol. După ce îmi adunam informațiile, o persoană prestabilită se apropia de pacient și îl ucidea cu o injecție în apropierea inimii. Moartea era instantanee.[151]

Cel mai temut doctor nazist, Josef Mengele, studiase filosofie și provenea dintr-o familie bogată, care deținea o companie de mașini agricole. Avea un doctorat în antropologie, un al doilea în medicină și lucrase sub îndrumarea savantului rasist Otmar

Freiherr von Verschuer, care editase lucrarea *Fundamentele științei eredității umane și igiena rasială*, stabilind patru motive pentru care considera că evreii trebuie anihilați: vorbeau mult, sufereau de nevroze, mâncau usturoi în exces și evitau să-și plătească taxele.[152] Ajuns la Auschwitz în 1943, Mengele s-a ocupat de pacienții din *Zigeunerfamilienlager* (sublagărul destinat familiilor de romi). Ulterior a fost promovat în poziția de medic principal la Birkenau.

„Îngerul Morții" Mengele e un exemplu grăitor de dezumanizare prin ideologie: el putea fi politicos, seducător, mereu elegant – era numit „Unchiul cel bun" de gemenii pe care îi proteja –, torturând și exterminând în același timp copii pe care îi considera irelevanți din perspectivă rasială. Studiile de filosofie și doctoratele nu l-au împiedicat să coordoneze procesul de gazare cu Zyklon B. Participa cu plăcere la procesul de selecție, părând încântat să-și etaleze ținuta impecabilă pe peronul lângă care opreau trenurile morții. Evreul maghiar Miklós Nyiszli, un medic deportat din Transilvania, a rememorat momentul primului său contact cu Mengele în gara din Auschwitz: „În fața noastră stă un tânăr ofițer SS cu cizme negre lucioase și o decorație de aur. E limpede că el e la conducere, soldații așteptând comenzile lui. Nu cunosc rangurile SS, dar din insigna cu caduceu de pe braț presupun că este doctor. Mai târziu am aflat că este SS-*Hauptsturmführer*. Este doctorul Mengele și este medicul-șef al lagărului de concentrare Auschwitz. El este prezent pe rampă la sosirea fiecărui tren. E medicul care face selecțiile."[153] Nyiszli, ale cărui memorii au fost utilizate ca probă în procesul de la Nürnberg, a remarcat imediat pasiunea cu care Mengele se dedica experimentelor: „Dr. Mengele, medic-șef al K.Z. Auschwitz, este neobosit în exercitarea atribuțiilor sale. El petrece ore lungi în cazărmile experimentale din tabăra romilor, cufundat în munca sa. Stă jumătate de zi pe *Judenrampe*, unde sosesc deja patru-cinci trenuri de deportați maghiari pe zi." Și Eva Mosez Kor își amintea prima impresie pe care i-o făcuse Mengele: „Era

înalt, îmbrăcat elegant în uniformă SS, cu cizme de călărie negre, sclipitor de lustruite. Purta mănuși albe și avea baston. Primul meu gând a fost că era un bărbat extrem de frumos, ca un star de cinema. A trecut prin baracă, numărând gemenii de pe fiecare prici. (...). Când s-a oprit în dreptul priciurilor pe care se aflau cele trei cadavre, a izbucnit într-o criză de nervi. «De ce-ați lăsat copiii ăștia să moară?», a urlat el la infirmieră. «Nu-mi pot îngădui să pierd nici măcar un singur copil!»"[154]

Cercetările prioritare ale lui Mengele la Auschwitz vizau gemenii, femeile însărcinate și persoanele care sufereau de nanism, gigantism sau heterocromia ochiului (ochi de culori diferite). Viața evreilor selectați pentru studiile lui Mengele depindea strict de utilitatea lor în experimente: unele „exemplare valoroase" au fost protejate până la eliberarea lagărului. E cazul unei familii de pitici din Maramureș, familia Ovitz din Rozavlea, care avea șapte copii pitici dintr-un total de zece. Toată familia, inclusiv o mătușă care suferea de nanism (Ovitz era, de altfel, cea mai mare familie de pitici din lume) a reușit să scape nevătămată de la Auschwitz.[155] SS-iștii erau instruiți să îi aducă lui Mengele orice gemeni descoperiți la selecție. Eva Mozes Kor își amintește: „Un gardian SS a trecut prin fața noastră, strigând în germană: «*Zwillinge! Zwillinge!* Gemeni! Gemeni!» Ne-a depășit, apoi s-a oprit brusc, s-a răsucit și s-a întors. S-a oprit în fața noastră. Își plimba privirea înainte și înapoi de la chipul lui Miriam la al meu și de sus în jos la rochițele noastre identice. «Sunt gemene?», a întrebat-o pe mama. Ea a șovăit. «E bine dacă-s gemene?». «Da», a spus gardianul. «Sunt gemene.» Fără a mai spune nimic, ne-a prins pe amândouă și ne-a smuls de lângă mama."[156]

Nu mai puțin de 732 de perechi de gemeni au fost selectate pentru experimentele desfășurate în lagăr.[157] La cererea lui Mengele, aceștia erau închiși în cutii minuscule și erau injectați în zona dorsală cu substanțe misterioase, probabil în încercarea de a le modifica culoarea ochilor.[158] Doi gemeni au fost cusuți laolaltă, pentru a verifica dacă pot deveni siamezi. Le erau

amputate membrele și erau uciși – pentru recoltarea ochilor – prin injecții cu cloroform în inimă. Erau infectați cu tifos și erau fierți pentru a fi trimiși în Germania, ca exponate. Se testau pe ei transfuziile de sânge între frați și recoltările de organe fără anestezie. Când unul dintre gemeni murea, fratele său era, de asemenea, omorât, devenind irelevant pentru Mengele.

Naziștii au dorit să asiste chiar și la un act sexual între un pitic și o femeie romă. Nu întotdeauna experimentele erau atât de grotești: „Dr. Mengele ne stabilise o rutină pe care o respectam cu strictețe. De trei ori pe săptămână mergeam în laboratoarele din Auschwitz pentru studii intense care ne epuizau, iar în celelalte zile mergeam în laboratorul pentru analiza sângelui din Birkenau. Zilele se contopeau una cu cealaltă. În fiecare dimineață, Mengele venea în barăcile noastre pentru inspecție. Surâzând, ne spunea *meine kinde*, «copilele mele». Unele gemene îl plăceau și îi spuneau «unchiul Mengele».“[159]

Mengele folosea un deținut polonez, Wilhelm Brase, pe post de fotograf personal. Dorea fotografii cu gemene dezbrăcate.[160] Eva Mozes Kor evocă un astfel de moment: „Toți am stat, complet goi, pe băncuțe. Și băieții erau tot acolo. Era foarte frig. Nu aveam unde să ne ascundem. (...) Unele fete și-au încrucișat picioarele și s-au acoperit cu palmele. Altele dârdâiau de spaimă, în timp ce gardienii SS ne arătau cu degetul și râdeau. Pentru mine, nuditatea a fost unul dintre aspectele cele mai dezumanizante din lagăr.“[161]

Avortul medical era o practică răspândită la Auschwitz, atât pentru că medicii naziști aveau obligația de a opri dezvoltarea copiilor dintr-o „rasă inferioară“, cât și pentru că graviditatea reprezenta un motiv de gazare urgentă, ceea ce le făcea pe femeile însărcinate să apeleze la servicii medicale improvizate.[162] O practică barbară atestată la Birkenau era verificarea de către medici a virginității fetelor care intrau în lagăr. Mai mult, doctorii practicau dezvirginarea medicală – procedură consemnată în cazul evreicelor din Slovacia.[163]

Medicii de la Auschwitz au acceptat să vândă deținuți și companiei Bayer (IG Farben) pentru experimente. În cursul unui astfel de experiment, cele 150 de femei „achiziționate" au murit, motiv pentru care Bayer a solicitat „un alt grup de femei, în același număr și la același preț".[164] Experimente în beneficiul Wehrmachtului aveau loc și în alte lagăre de concentrare. La Dachau, deținuții erau folosiți pe post de cobai pentru a înțelege ce presiune atmosferică maximă poate suporta organismul omenesc și la ce temperaturi minime pot rezista piloții care se prăbușesc cu avionul în apă înghețată, Himmler însuși oferind ipoteze de testat (ideea comandantului SS a fost ca un prizonier înghețat să fie așezat între două femei goale).[165] Tot la Dachau a activat și doctorul Enno Lolling, dependent de morfină, care ucidea deținuții cu tatuaje pentru a le colecționa pielea sau pentru a o oferi ofițerilor SS sub formă de portofele.[166] La Sachsenhausen prizonierii erau otrăviți cu iperită.[167] La Ravensbrück, profesorul Gebhardt, care îl îngrijise pe Heydrich după ce acesta fusese împușcat, a rănit deliberat 70 de femei – tăindu-le pe picioare – și le-a introdus în plagă agenți de infectare (cioburi, ace, așchii de lemn) pentru a verifica dacă sulfamida ar fi putut preveni moartea lui Heydrich.[168]

Robert Jay Lifton, care a dedicat doctorilor naziști o carte, remarca „banalitatea celor mai mulți medici pe care i-am intervievat. Nici străluciți, nici stupizi, nici inerent malefici, nici sensibili moral în mod special, nu erau în nici un caz figuri demonice – sadici, fanatici, însetați să ucidă –, așa cum lumea s-a gândit adesea la ei." O constatare la care un apropiat i-a răspuns: „Dar e *demonic* că *nu* erau demonici".[169]

Începuturile gazării. Zyklon B

Rudolf Höss, comandantul de la Auschwitz, ne-a oferit propria versiune asupra momentului în care Heinrich Himmler și Adolf Eichmann l-au pus la curent cu adoptarea Soluției Finale de către

Hitler. Relatarea lui Höss nu este întru totul credibilă, acesta sugerând că Himmler i-a ordonat încă din *vara* lui 1941 (probabil în iunie, când o întâlnire între ei a fost, într-adevăr, consemnată) să pregătească uciderea sistematică a evreilor. Totuși puține probe susțin ideea că Hitler și Himmler ar fi luat încă din iunie 1941 decizii atât de categorice precum cele prezentate de Höss – acestea se vor contura abia din *toamna* acelui an. Motivul pentru care comandantul de la Auschwitz ar fi putut fi tentat să antedateze ordinul verbal al lui Himmler privind Soluția Finală ține de faptul că experimentele sale cu Zyklon B sunt, foarte probabil, după cum vom vedea, anterioare lansării *Endlösung der Judenfrage* – dovedind că el acționa din proprie inițiativă: „În vara lui 1941, nu reușesc să-mi amintesc data exactă", povestea Rudolf Höss,

> mi s-a ordonat brusc de adjutantul lui Himmler să mă prezint direct la *Reichsführer*-ul SS, la Berlin. Contrar obiceiului său, adjutantul său nu se afla în cameră. Himmler m-a întâmpinat cu următoarele cuvinte: „Führerul a ordonat Soluția Finală a problemei evreiești. Noi, SS-ul, trebuie să executăm acest ordin. Centrele de exterminare existente în Est nu sunt în măsură să efectueze operațiunile avute în vedere pe o scară largă. Prin urmare, am ales Auschwitz în acest scop. În primul rând, datorită facilităților de transport avantajoase și, în al doilea rând, deoarece permite ca această zonă să fie ușor izolată și mascată. Inițial m-am gândit să aleg un ofițer SS de rang înalt pentru această misiune, pentru a evita orice dificultăți cu cineva care nu are competența de a face față unei sarcini atât de dificile. Tu trebuie să îndeplinești acum această misiune. Trebuie să rămână între noi. Este o însărcinare grea și dificilă, care necesită angajamentul tău deplin, indiferent de dificultățile care pot apărea. Vei afla detalii suplimentare prin maiorul Eichmann de la Oficiul Securității Reichului, care te va vizita în curând. Departamentele administrative implicate vor fi notificate de mine la momentul potrivit. Ești obligat la cea mai strictă tăcere

cu privire la acest ordin. Nici măcar superiorilor tăi nu li se permite să știe despre asta. După întâlnirea cu Eichmann, vreau să-mi trimiteți imediat planurile instalațiilor avute în vedere. (...) Evreii sunt dușmanii eterni ai poporului german și trebuie exterminați. Toți evreii la îndemâna noastră trebuie anihilați în timpul acestui război. Dacă nu reușim acum să distrugem fundamentul biologic al evreimii, atunci, într-o zi, evreii vor distruge poporul german." După ce am primit acest ordin de mare amploare, m-am întors imediat la Auschwitz, fără să mă prezint în fața superiorilor mei de la Oranienburg. La scurt timp după aceea, Eichmann a venit să mă vadă la Auschwitz. El mi-a dezvăluit planurile secrete privind raidurile poliției din fiecare țară în parte. Nu-mi mai pot aminti succesiunea exactă. Evreii din Silezia Superioară de est trebuiau să fie primii, apoi urmau zonele învecinate din Guvernământul General. În același timp și în funcție de locația lor, evreii din Germania și Cehoslovacia, și în sfârșit cei din Vest, Franța, Belgia și Olanda, urmau să fie trimiși la Auschwitz. Mi-a menționat, de asemenea, numărul aproximativ estimat a fi transportat, dar nu-mi amintesc cifrele exacte. Am discutat în continuare despre modul în care trebuia să se efectueze anihilarea în masă. Numai gazul era potrivit, deoarece uciderea prin împușcare a numărului uriaș așteptat ar fi fost absolut imposibilă și ar fi reprezentat, de asemenea, o presiune extraordinară pentru soldații SS care ar fi trebuit să execute ordinul în ceea ce privește femeile și copiii. Eichmann mi-a povestit despre uciderea prin intermediul gazelor de eșapament în dubele de gazare și despre modul în care acestea au fost utilizate în Est până acum. Dar această metodă nu era potrivită, având în vedere transporturile de masă preconizate la Auschwitz. De asemenea, am discutat despre uciderea cu monoxid de carbon prin capetele de duș din băi, dar acest lucru ar fi generat, de asemenea, o problemă, deoarece ar fi fost necesare prea multe instalații complicate. Uciderea bolnavilor mintal a fost efectuată în diferite locuri din Germania folosind această metodă. Dar producerea unor cantități atât de mari de gaz

> pentru un număr atât de mare de oameni ar fi fost o problemă. Nu am ajuns la nici o decizie în acest sens. Eichmann dorea să găsească un gaz ușor de produs și care să nu necesite instalații speciale; urma să mă informeze ulterior.[170]

În 28 iulie 1941, prizonierii bolnavi sau epuizați ai lagărului din Silezia intraseră deja în programul de gazare 14f13. Acesta se desfășura însă în Reich, un prim lot de 500 de deținuți – „o coloană de stafii" – fiind expediat în centrul de lichidare de la Sonnenstein.[171] La scurtă vreme după lansarea „eutanasierilor" *extra muros*, în august 1941, Adolf Eichmann își făcea apariția la Auschwitz, încurajându-l pe Rudolf Höss – cel puțin după mărturisirile acestuia – să experimenteze pe cont propriu în domeniul gazării. Deportările din ghetourile poloneze deveneau iminente. După lansarea (și împotmolirea) Operațiunii Barbarossa, *Schutzstaffel* începea să caute soluții de exterminare în masă care să afecteze mai puțin moralul celor chemați să ucidă. Spre deosebire de alte structuri SS mai bine finanțate de Himmler, precum *Waffen*-SS, din partea lui Höss și a SS-*Totenkopfverbände* în ansamblu se aștepta mai degrabă să producă bani pentru Reich; oricum, așa cum am văzut, Höss trebuia să se descurce singur cu resursele de muncă forțată și materii prime de care beneficia. Din acest motiv, experimentele lui nu vor merge în direcția camioanelor cu monoxid de carbon, considerate costisitoare, ci vor încerca să testeze eficiența acidului cianhidric (sau prusic), cunoscut sub numele de Zyklon B, care era deja utilizat în lagăr pentru uciderea insectelor și a șobolanilor. Mai ieftin și ușor de procurat în cantități mari decât monoxidul de carbon îmbuteliat sau generat de motoare adaptate special, Zyklon B era produs de Corporația Germană pentru Controlul Dăunătorilor, fiind livrat la Auschwitz de firma Tesch und Stabenow (TESTA).[172]

Pe 3 septembrie 1941, două experimente care au avut loc la subsolul blocului penal 11 din lagărul vechi – efectuate pe 600 de prizonieri sovietici și circa 250 de deținuți evrei și polonezi

bolnavi – i-au convins pe naziști că Zyklon B poate ucide rapid și economicos.[173] Höss a susținut ulterior că inițiativa acestor experimente îi aparținuse lui Karl Fritzsch, adjunctul său, cel care le-a și condus: „În toamna lui 1941 a fost emis un ordin special secret în lagărele pentru prizonieri de război prin care politrucii ruși, comisarii și alți funcționari politici au fost selectați de Gestapo și au fost mutați în cel mai apropiat lagăr de concentrare pentru a fi uciși. Mici transporturi de acest fel soseau continuu la Auschwitz. Aceștia au fost împușcați în gropile de la Fabrica Monopolului sau în curtea blocului 11. În timp ce eram plecat cu probleme legate de lagăr, căpitanul Fritzsch, din proprie inițiativă, a folosit un gaz pentru uciderea acestor prizonieri ruși. El i-a înghesuit pe ruși în celulele individuale din subsol și, în timp ce folosea măști de gaz, a aruncat Zyklon B în celule, provocând astfel moartea lor imediată."[174] Versiunea lui Höss e îndoielnică: lista deținuților din lagăr care erau prea suferinzi pentru a munci și care au fost gazați acum – inclusiv toți bolnavii de tuberculoză – fusese întocmită încă din august, sub coordonarea sa.[175]

Primul experiment a fost un eșec, cantitatea de acid cianhidric aleasă fiind insuficientă și supunând victimele unei agonii oribile.[176] În consecință, Karl Fritzsch a aruncat în subsol mai mult Zyklon B, stabilind astfel doza letală de cristale din acid prusic. Cu șase kilograme de acid cianhidric puteau fi uciși circa 1 500 de oameni. Peste 25 de tone de Zyklon B vor fi livrate la Auschwitz între 1942 și 1944.[177]

Deși a evitat să fie asociat cu inițiativa primei gazări experimentale de la Auschwitz, Höss a primit cu entuziasm soluția propusă de Karl Fritzsch, declarându-se „ușurat" de faptul că nu mai trebuia să împuște prizonierii sovietici.[178] Ulterior, a participat și el la o gazare, susținând că s-a convins cu această ocazie că „moartea survenea instantaneu".[179] (Preocuparea lui Höss pentru modul în care mureau sovieticii nu e susținută de dovezi;

primii prizonieri de război ajunși în lagăr, în iulie 1941, fuseseră uciși de *kapos* în gropile de pietriș cu lopeți și topoare.[180])

Deținuții au aflat rapid ce se întâmplă în subsolul blocului 11. 20 de prizonieri din blocul 5 au fost obligați să mute cadavrele victimelor, fiind ajutați de asistenții din spitalul lagărului. Peisajul din camerele improvizate de gazare era cumplit: pielea morților era albastră și ochii le ieșiseră din orbite. Se mușcaseră de durere sau își introduseseră în gură și nas bucăți din haine, pentru a nu inhala gaz.[181] În prealabil, deținuții observaseră cum SS-iștii „aduceau pământ în roabe pentru a etanșa ferestrele" și cum „îi cărau din spital, pe tărgi, pe cei grav bolnavi și îi duceau la blocul 11".[182] Infirmierii care au văzut deținuții conduși la gazare povesteau că „puteam citi pe fețele lor înspăimântate că bănuiau că aveau să moară".[183]

Ulterior, gazările de la Auschwitz I (numite codificat *Sonderbehandlung* – tratament special) vor fi mutate în crematoriu, care era mai mare, mai izolat și permitea dispensarea mai facilă de cadavre (capacitatea inițială a crematoriului de la Auschwitz era de 70 de cadavre arse pe zi – nesemnificativ în comparație cu numărul de incinerări la care, așa cum vom vedea, vor ajunge naziștii la Birkenau în 1944).[184] Totuși urletele victimelor rămâneau greu de acoperit, fiind necesară ambalarea motoarelor mașinilor din parcul auto al lagărului; 900 de prizonieri sovietici ar fi fost uciși astfel pe 16 septembrie 1941, la ordinul lui Höss și al adjunctului său, Karl Fritzsch.[185] Cronologia crimelor din Crematoriul I de la Auschwitz în această perioadă este neclară, Höss susținând că nu își mai amintește dacă acestea începuseră încă din toamna lui 1941 sau abia din primăvara lui 1942, după Conferința de la Wannsee. Evreii din Silezia Superioară au fost printre primii gazați, probabil pe 15 februarie 1942.[186] În iarna lui 1942, un deținut din vechiul lagăr a asistat la o gazare nocturnă a prizonierilor de război: „Am văzut un grup de oameni alergând, complet dezbrăcați, spre crematoriu. Alergau și gărzile SS, având în mâini pistoale-mitralieră. (...) Ningea și era ger, probabil 15 sau 20 de grade sub zero. Toți

țipau și gemeau din cauza frigului. (...) Goi, ei intrau în camerele de gazare. Era o imagine demonică, de iad."[187] În mai 1942, în crematoriul de la Auschwitz I au fost uciși circa 10 000 de evrei – comunități întregi – din zonele aflate în vecinătatea lagărului, până când hornul de evacuare a fumului s-a crăpat.[188]

Când barăcile pacienților deveneau supraaglomerate – uneori săptămânal, alteori o dată la trei săptămâni –, avea loc un control medical în urma căruia era stabilit un nou lot destinat „tratamentului special". Același principiu era aplicat și în blocurile deținuților. Sistemul era denumit „triere" sau „scuturarea prafului"[189]. Elie Wiesel a consemnat sfaturile unui șef de bloc experimentat pentru a scăpa nevătămat dintr-o triere:

> Ascultați bine ce am să vă spun. (Pentru prima dată simțeam cum îi tremură vocea.) Peste câteva clipe începe trierea. Trebuie să vă dezbrăcați la piele. Apoi trebuie să treceți unul după altul prin fața medicilor SS. Sper că veți reuși să scăpați cu toții. Dar trebuie să vă măriți șansele. Înainte de a intra în camera de alături, faceți câteva mișcări ca să căpătați ceva culoare. Nu mergeți agale, alergați! Alergați ca și cum dracul ar fi pe urmele voastre! Nu vă uitați la SS. Alergați, drept înainte! S-a întrerupt o clipă, apoi a adăugat: Și, cel mai important, nu vă fie frică![190]

Crimele de la Auschwitz-Birkenau-Monowitz și din zonele aferente au fost înfăptuite de un dispozitiv SS compus din 3 000 de persoane. Pe lângă birourile specializate (economic, administrativ, Gestapo), cea mai mare parte a forței era concentrată în departamentul care asigura paza: aproape trei sferturi dintre SS-iștii din lagăr erau cel mult caporali care supravegheau deținuții.[191] Ca și în centrele de ucidere din Polonia, și la Auschwitz au fost utilizate serviciile prizonierilor de război. O companie de 150 de ucraineni a fost înființată în primăvara lui 1943. Aceștia erau folosiți pentru paza în exteriorul

lagărelor și pentru a controla deplasările între acestea. Deși au fost amestecați cu germani din motive de siguranță, 15 ucraineni au încercat să se revolte și să evadeze în iulie 1942, reușind să ucidă trei SS-iști.[192] Terorizarea deținuților era asigurată și cu ajutorul unei Companii de Câini, din care făceau parte circa 150 de gardieni. Antrenați lângă Birkenau, câinii erau folosiți pentru a descuraja dezordinea la coborârea din vagoane sau la intrarea în camerele de gazare. Câinii SS erau dresați să atace organele genitale și să ia urma evadaților.

Birkenau. Mlaștina cu mesteceni și crematorii

Cele mai mari instalații de ucidere din întinsul teritoriu al morții peste care domnea Höss nu vor fi cele din vechiul lagăr, ci camerele de gazare construite mai târziu la Birkenau. Inițial, lagărul Birkenau fusese gândit mai degrabă ca unul de tranziție pentru prizonierii de război de pe frontul de est: Wehrmachtul capturase la începutul războiului din URSS trei milioane de prizonieri sovietici, 100 000 dintre aceștia fiind ofițeri și comisari politici de interes pentru interogatorii *Schutzstaffel*. Pe 25 septembrie 1941, aceștia trebuiau predați de Wehrmacht către SS. Din acest motiv, Himmler a ordonat pe 26 septembrie, prin intermediul lui Hans Klammer, care conducea departamentul de construcții al SS, ca Rudolf Höss să înceapă construirea *Kriegsgefangenenlager* Birkenau (Auschwitz II) în zona satului evacuat Brzezinka, stabilind un buget de aproape nouă milioane de mărci în acest scop.[193] Și garnizoana SS își va dubla efectivul în această perioadă, ajungând la 2 000 de persoane.[194] Despărțit de Auschwitz I de o distanță de trei kilometri și de calea ferată, Birkenau era așezat într-o pădure de mesteceni (de unde și numele în germană și în poloneză).[195] Era o alegere nefericită, zona fiind mlăștinoasă; o mare parte din energia deținuților va fi irosită cu săparea unor șanțuri menite să colecteze apa și să o deverseze în Vistula.[196]

Birkenau trebuia inițial să găzduiască, în 30 de barăci, 17 000 de prizonieri în carantină. În alte 144 de barăci urmau să locuiască 80 000 de prizonieri în tranzit spre centrele de detenție din Germania.[197] Câte 744 de deținuți (inițial 550) urmau să doarmă în fiecare baracă, în paturi cu trei etaje, într-un spațiu care însemna un sfert din cel rezervat deținuților de la Dachau.[198] Cei între 90 000 și 120 000 de prizonieri așteptați urmau să fie separați de restul Zonei de Interes de un gard străbătut de curent electric de 760 de volți.[199] Între 7 și 25 octombrie 1941, primii 10 000 de prizonieri sovietici din acest lot vor ajunge la Auschwitz I în 12 trenuri cu vagoane pentru vite.[200] Deși ningea, au fost dezbrăcați și au intrat în lagăr goi, după ce au fost stropiți cu dezinfectant.[201] Unii au fost ținuți dezbrăcați în curtea lagărului peste noapte, în plin ger.[202] Ei erau cei aleși să construiască lagărul Birkenau.

Rudolf Höss a evocat după război condițiile în care erau nevoiți să supraviețuiască sovieticii, învinovățindu-i pentru faptul că mureau, la propriu, de foame:

> Odată am văzut cum o coloană de câteva sute de prizonieri ruși aflați pe drumul dintre Auschwitz și Birkenau s-au năpustit brusc asupra grămezilor de cartofi depozitați lângă strada aflată dincolo de calea ferată. Toți, la unison, i-au surprins complet pe gardieni și au fugit de lângă ei. Paznicii nu știau ce să facă. Din fericire, s-a întâmplat că tocmai treceam cu mașina prin zonă și am putut restabili ordinea. Rușii s-au aruncat în grămezile de cartofi. Era aproape imposibil să îi smulgi de-acolo. Unii dintre ei au murit în timp ce săpau în grămezi; alții au murit în timp ce încă mestecau, cu mâinile pline de cartofi. Nu mai erau capabili de nici cea mai mică reținere unul față de celălalt. Cea mai aprinsă dorință de autoconservare nu mai permitea nici un sentiment uman. Cazuri de canibalism se întâmplau destul de frecvent la Birkenau. Odată am găsit corpul unui rus întins între două grămezi de cărămizi. Corpul fusese spintecat cu un instrument tocit. Ficatul lipsea. S-au bătut unii cu alții până la moarte doar

> pentru a mânca ceva. Într-o zi, în timp ce călăream în afara gardului de sârmă ghimpată, am văzut un rus ghemuit în spatele unei grămezi de pietre, care mesteca o bucată de pâine. Un alt rus l-a lovit cu o cărămidă, astfel încât să-i poată smulge pâinea. Victima era deja moartă în spatele grămezii de pietre când am ajuns la locul faptei…[203]

Fiind obligați să mărșăluiască zilnic din lagărul vechi către cel în construcție, în plină iarnă, aproape toți rușii vor muri până la venirea primăverii, cauza morții lor fiind falsificată în registre (o practică brevetată de naziști încă din perioada Proiectului T4).[204] Nu mai puțin de 3 150 au pierit numai în prima lună – un număr uriaș chiar și pentru Auschwitz înainte de lansarea Soluției Finale.[205] Puțin peste 900 dintre ei mai trăiau la venirea primăverii, apucând mutarea în lagărul pe care îl construiseră. După două luni la Birkenau, mai toți erau morți.[206] „Trebuiau să fie exterminați. Mureau ca muștele", explica un deținut polonez care i-a văzut în lagăr.[207] Moartea venea în somn, uneori ca o izbăvire; unul dintre puținii supraviețuitori, Pavel Stenkin, povestea că, atunci „când venea timpul să ne trezim dimineața, cei care mai erau în viață încă se mișcau, iar în jurul lor erau doi sau trei morți. Mergeai la culcare și erai în viață, iar dimineața erai mort. Era moarte, moarte, moarte."[208]

Un factor decisiv în transformarea lagărului Birkenau dintr-un punct de tranzit destinat prizonierilor sovietici de război într-un centru de exterminare al evreilor a fost stingerea ofensivei Wehrmachtului în URSS. Fluxul de prizonieri scădea și Germania se pregătea acum – după ce *blitzkrieg*-ul eșuase – pentru un război îndelungat și total. Deținuții sovietici deveneau prețioși: puteau fi folosiți în fabricile de armament ale lui Göring, fiind bărbați tineri – mai în putere decât evreii care se aflau deja de câțiva ani în ghetouri. Concomitent cu „înnămolirea" din URSS, naziștii primeau din partea Slovaciei – un stat pe care îl patronau – o „ofertă" neașteptată și, inițial, nesolicitată: zeci de

mii de evrei – familii întregi, cu femei și copii, deși ei ceruseră numai bărbați capabili de muncă grea.[209] Pentru că Birkenau se afla la mică distanță de Slovacia – și pentru că rămânea fără preconizații deținuți sovietici – convertirea lagărului în centru de exterminare i s-a părut lui Himmler o idee firească în momentul în care Hitler i-a ordonat să lanseze Soluția Finală.

Karl Bischoff, SS-*Hauptsturmführer*-ul care conducea lucrările de la Birkenau, va reuși să finalizeze doar o parte din clădirile proiectate inițial pentru sovietici până în martie 1942, când în lagăr vor începe să sosească deportații evrei din toată Europa. Cu timpul, noi barăci vor fi ridicate, în ele fiind transferați și deținuți bolnavi din lagărul Auschwitz I.[210] Deoarece era construit integral de naziști, fără a folosi o infrastructură anterioară, cum se întâmplase la Auschwitz (deși câteva clădiri izolate din vechea așezare Brzezinka vor fi valorificate ocazional), Birkenau avea o structură geometrică. Fuseseră delimitate un sublagăr BI, un sublagăr BII și un sublagăr BIII – terminat doar în proporție de 30% și botezat Mexic (Meksyk) din pricina sărăciei de aici. La Mexic s-a lucrat între vara lui 1943 și primăvara lui 1944, făcându-se loc pentru mutarea femeilor aduse din Ungaria.[211]

Fiecare sublagăr era împărțit în secțiuni desemnate prin litere; astfel, femeile vor fi cazate inițial în secțiunea BIa, în timp ce bărbații locuiau în secțiunea BIb. Multă vreme, Auschwitz a fost rezervat exclusiv bărbaților, situația fiind schimbată de dorința guvernului slovac de a se dispensa de familiile întregite de evrei – decizie care va duce la transformarea Birkenau în lagăr de femei și, apoi, la segregarea pe sexe. Abia sosirea femeilor, din 1942, va atrage aici medicii naziști interesați de experimente privind sterilizarea. De asemenea, SS va trimite la Birkenau gardieni de sex feminin.[212]

Evreii deportați de la Theresienstadt au fost instalați în secțiunea BIIb, în vreme ce romii au fost așezați în BIIe.[213] În sublagărul BIIb vor fi înghesuiți în total aproape 50 000 de evrei. Când capacitatea maximă era atinsă și se așteptau noi transporturi – precum

cele din Ungaria –, avea loc o „triere“: 4 000 de deținuți au fost lichidați astfel în martie 1944. Epidemiile de tifos efectuau propriile „trieri“, putând ucide și 11 000 de deținuți, așa cum s-a întâmplat în martie 1943.[214]

La sfârșitul lui martie 1942, banda industrială de exterminare concepută de Himmler pentru evreii din Europa era tot mai limpede orientată spre Birkenau, în vreme ce evreii polonezi erau deja anihilați la Chełmno, Bełżec, Majdanek și, în curând, la Treblinka și Sobibór. Transporturi de pe întregul continent începeau să sosească la Auschwitz-Birkenau, prizonierii fiind admiși provizoriu în tabără, în așteptarea construirii camerelor de gazare: 1 000 de evreice din Slovacia au venit pe 26 martie; în următoarea lună au ajuns alți 6 000 de evrei slovaci. Pe 30 martie au fost transportați la Auschwitz 1 112 evrei din Paris.[215] Soluția Finală căpătase dimensiunile europene visate de Hitler.

În acel moment, decizia privind Soluția Finală era deja cunoscută de demnitarii naziști, lucru atestat de jurnalul lui Goebbels, cel care scria pe 27 martie 1942: „Procedura este destul de barbară – una care nu trebuie descrisă aici, în mod categoric. Nu va mai rămâne mare lucru din evrei. În ansamblu, aproximativ 60 la sută vor trebui să fie lichidați, în timp ce doar 40 la sută pot fi utilizați ca forță de lucru.“[216] Procedura, aprecia Goebbels, „deși barbară, e pe deplin meritată de ei“, fiind aplicată „cu o circumspecție considerabilă și în conformitate cu o metodă care nu atrage prea multă atenție“.[217] După revolta ghetoului din Varșovia, din primăvara lui 1943, îngrijorați de faptul că centrul de exterminare de la Treblinka devenise prea cunoscut, naziștii au dirijat și evreii din vechea capitală poloneză la Auschwitz, gazând sau mutând în alte lagăre 10 000 de prizonieri de la Birkenau pentru a le face loc.[218]

Pe 16 decembrie 1942, Himmler ceruse ca toți cei desemnați ca „țigani“ (populații *sinti* și *roma*) să fie deportați într-un lagăr SS – RSHA stabilind pe 29 ianuarie 1942 că acest lagăr va fi Auschwitz.[219] Lagărul romilor (*Zigeunerlager*) a fost organizat în secțiunea BIIe, urmând să funcționeze vreme de 17 luni. Aici,

doctorul Mengele – medicul principal al sublagărului pentru o vreme, înainte de a fi promovat – beneficia de o baracă pentru experimente pe oameni. Sosirea romilor la Birkenau a început în februarie 1943. În martie, pe fondul unei epidemii de tifos, aproape 2 000 dintre ei au fost gazați fără a mai fi înregistrați.[220] La Birkenau vor ajunge, până în iulie 1944 – când deportările încetează –, 23 000 de *zigeuner roma* și *sinti* din Germania, Rusia, Cehoslovacia, Austria, Franța, Ungaria, Olanda, Iugoslavia, Lituania, Belgia.[221] Dintre aceștia, circa 21 000 vor fi gazați.[222]

Romii au beneficiat, cel puțin inițial, de unele drepturi suplimentare în raport cu evreii, fiind lăsați să locuiască împreună, în familii. Ei erau scutiți de muncă și puteau să poarte hainele cu care intraseră în lagăr. Eddy de Wind susține că „țiganii primeau mai multă pâine decât ceilalți și cumpărau cu ea cârnați și cartofi, strecurați în lagăr de prizonierii obișnuiți, (...) cântau și dansau toată ziua, iar deținuții căscau ochii la garduri, până ce erau bătuți de paznici".[223] Totuși, din cauza condițiilor precare din secțiunea BIIe, romii nu vor avea nici o șansă de supraviețuire: folosind pretextul epidemiilor din *Zigeunerlager*, care riscau să afecteze tot lagărul Birkenau, SS-iștii au decis în vara lui 1944 desființarea acestuia. Așa cum observă același Eddy de Wind, „cu țiganii, lucrurile stăteau la fel ca și cu evreii. Deși formau un grup mult mai mic și aveau în diferitele țări ale Europei o poziție socială mai puțin importantă decât cea a evreilor, în Birkenau tot «la furnal» ajungeau. În plus, prezența lor în lagăre demonstra că persecuția evreilor nu era în esență o «luptă anticapitalistă împotriva plutocrației mondiale evreiești»", ci o problemă rasială.[224] Momentul de vârf al gazării romilor a fost atins în noaptea de 2 spre 3 august 1944, când 3 000 dintre aceștia au fost uciși.[225]

Pe 27 februarie 1942, Himmler s-a întâlnit cu arhitectul de la Auschwitz-Birkenau, Karl Bischoff. Cei doi au stabilit că Birkenau trebuia să aibă propriile capacități de gazare. Așa a apărut Căsuța Roșie (Buncărul numărul 1), testată în premieră pe 20 martie 1942.[226] Aceasta avea o capacitate de

ucidere de 700–800 de persoane;[227] în ea își vor găsi sfârșitul evreii din Slovacia și Silezia.[228] Era, la origine, o casă din vechiul Birkenau, plasată la o distanță considerabilă de barăci, nu o construcție specială SS, iar trupurile puteau fi îngropate de *Sonderkommando*-ul evreiesc în zona mâloasă din proximitate. Primii membri ai *Sonderkommando*-ului de la Birkenau au fost 200 de slovaci ajunși în lagăr în martie 1942;[229] refuzul de a face parte dintr-un *Sonderkommando* era pedepsit cu uciderea pe loc.

O altă clădire destinată gazării, Căsuța Albă (Buncărul numărul 2), era formată din patru camere, având o capacitate de ucidere de 1 200 de oameni.[230] În vreme ce Căsuța Roșie va fi dărâmată în 1943, după ce noi clădiri de gazare vor fi ridicate la Birkenau, Căsuța Albă va fi conservată până în mai 1944, când va fi reutilizată pentru a ucide evreii maghiari care veneau în număr fără precedent în lagăr. Căsuța Albă a fost folosită în premieră la începutul lui iulie 1942, exterminând un grup de 600 de persoane. În Căsuța Roșie și Căsuța Albă vor pieri evrei din toată Europa, începând cu cei din vest (Franța, Belgia, Olanda, Luxemburg) și terminând cu cei estici (Iugoslavia, Polonia, Slovacia).[231] La începutul lui septembrie 1942, abia ajuns în lagăr, doctorul Johann Kremer nota în jurnalul său: „Am fost prezent pentru prima dată la o acțiune specială la ora 3 dimineața. Prin comparație, infernul lui Dante pare aproape o comedie. Auschwitz este numit pe bună dreptate un lagăr de exterminare!“ Kremer urmărise gazarea a 78 de fete și 70 de băieți care aveau mai puțin de 15 ani. Asta nu îl împiedica să consemneze, satisfăcut, că găsise la Auschwitz o „climă tropicală cu 28 de grade Celsius la umbră, praf și muște nenumărate! Mâncare excelentă în Casa Ofițerilor. În această seară, de exemplu, am servit ficat de rață cu varză acră la prețul de 0,40 mărci, cu roșii umplute, salată de roșii etc.“[232] Cu totul altfel vedea lucrurile Dario Gabbai, un evreu din Salonic obligat să lucreze în *Sonderkommando*-ul care scotea cadavrele din camerele de gazare: „Când deschideam ușile, vedeam oamenii care cu o jumătate de oră înainte intraseră, îi vedeam încă stând în picioare,

unii negri, alții albaștri din pricina gazului. Nu avuseseră unde să se ducă. Morți. Dacă închid ochii, singurul lucru pe care îl văd sunt oameni stând în picioare, femei cu copii în brațe."[233]

Uciderea sistematică a copiilor devenise o realitate cotidiană la Birkenau. Dacă se întâmpla ca un copil evreu să se nască în lagăr, el era ucis imediat după naștere.[234] În mai 1942, primii copii au fost văzuți intrând în lagăr și fiind introduși în camerele de gazare împreună cu părinții lor.[235] Peste 400 de copii care nu împliniseră 12 ani au fost aduși de la Paris și uciși pe 26 august 1942. Peste două zile au sosit 280 de copii sub 16 ani, tot de la Paris, majoritatea fiind la rândul lor gazați. Unul dintre supraviețuitori își amintește cum, la coborârea din vagoane, „un bebeluș, smuls din brațele mamei sale, a fost aruncat într-un stâlp. Mama, înnebunită de durere, a început să țipe. SS-istul a lovit-o violent cu patul armei peste cap. Ochii ei erau istoviți, striga îngrozită, iar părul său frumos s-a colorat cu propriul sânge. A fost ucisă cu un glonț în cap.".[236] O evreică slovacă, Lilli Kopecky, a descris scena în care un evreu olandez își căuta familia: „«Unde este soția mea, unde sunt copiii mei?» Evreii din cazarmă i-au spus: «Privește la coșul de fum. Ei sunt acolo. Acolo sus.» Dar evreul olandez i-a blestemat. «Există atât de multe tabere în jur», a spus el. «Mi-au promis că vom fi ținuți împreună.»"[237] Lilli îl înțelegea pe olandez, pentru că fusese la rândul ei sceptică: „Când am venit la Auschwitz, am simțit mirosul dulce. Ne-au spus: «Acolo oamenii sunt gazați, la trei kilometri, acolo». Nu am crezut."[238]

În 1944, când la Birkenau au ajuns copiii din Ungaria, „domnii de la SS nici măcar nu aveau răbdare să aștepte cuviincios cinci minute până când gazul își făcea efectul. A trebuit să aruncăm copiii pe jumătate vii în șanțuri. Un grec, Lotsi Mordechai, nu a mai putut îndura și a sărit și el. La acel moment, mulți se săturaseră."[239] Conform unei mărturii, în vara lui 1944 SS-iștii începuseră să încurajeze femeile să își abandoneze fiii și fiicele la Birkenau, pentru a-și salva viața lucrând în alte lagăre. Cele care refuzau erau gazate împreună cu copiii în Crematoriul IV. Așteptând să

intre în camera de gazare, o fetiță care nu înțelegea ce se întâmplă și se plictisea a început să danseze, SS-iștii adunându-se în jurul său și încurajând-o.[240] În amintirile sale din lagăr, Eddy de Wind descrie gazarea unui alt grup de copii: „Îmi amintesc o zi în care trebuiau să fie gazați 250 de copii evrei polonezi. După ce au fost dezbrăcați, s-au aliniat de bunăvoie într-un șir lung. Intonând *Șema Israel*, rugăciunea iudaică a morților, au intrat în camera de gazare într-o ordine desăvârșită."[241] Adolescenții insuficient dezvoltați pentru muncă erau țintiți sistematic de SS-iști, care măsurau regulat înălțimea prizonierilor, susținând că pregătesc un transport pentru „lagărul copiilor"; în realitate, cei care nu îndeplineau baremul de înălțime – adesea copii de 12, 13 sau 14 ani – erau gazați.[242]

Totuși Himmler și arhitectul Karl Bitschoff nu erau mulțumiți de capacitatea de exterminare de la Birkenau: pentru ca ordinul Führerului privind distrugerea evreilor europeni să fie executat rapid, aceasta trebuia să crească. În consecință, arhitectul Walter Dejaco va concepe Crematoriul II și Crematoriul III, gândite – pe modelul Crematoriului I din vechiul lagăr Auschwitz I – ca un ansamblu ce includea camere de gazare și instalații de ardere. Primul a fost gata în martie 1943, iar următorul – o lună mai târziu.[243] Ușile izolate perfect – pentru a nu permite oxigenului să pătrundă în încăpere în etapa gazării – se deschideau acum în exterior, deoarece prizonierii obișnuiau să se adune în dreptul acestora în timpul agoniei, încercând să le deschidă – formând astfel maldăre de cadavre care nu mai permiteau accesul dacă ușa trebuia împinsă. Trupurile erau urcate în crematoriu cu ajutorul unui lift și erau arse.[244]

Dacă în dispozitivul de pază SS care asista la gazare – compus adesea numai din două persoane – se aflau și gardieni sadici, victimele nici măcar nu mai ajungeau în camera de exterminare. Un psihopat sexual din *Schutzstaffel* avea obiceiul să aleagă câteva fete care își așteptau moartea în fața crematoriului, să le oblige să se dezbrace și, după ce le admira o vreme, să le împuște în organele

sexuale.[245] Un membru al unui *Sonderkommando* i-a descris în detaliu medicului de Wind desfășurarea unei gazări la Birkenau:

> Veneau câte 700 până la 1000 de oameni deodată. Toți amestecați: bărbați, femei și copii, sugari și oameni încărunțiți, sănătoși și bolnavi. De obicei, tinerii și tinerele în putere erau selectați la tren, dar uneori ajungeau la crematoriu transporturi întregi, fără selecție. Oamenii erau băgați mai întâi în camera de așteptare A și după aceea, printr-un gang îngust, în spațiul B. Acolo atârnau de pereți tot felul de lozinci, precum: *Halte dich sauber* (Rămâi curat!), *Vergesse nicht deine Seife* (Nu uita săpunul!), ca oamenii să aibă până în ultimul moment iluzia că ajung într-o baie. În toate cele patru colțuri stătea câte un SS-ist cu o mitralieră. Dar nu au fost niciodată nevoiți să le folosească, oamenii erau liniștiți. (...) Apoi intra întreaga trupă la „baie". Era un spațiu larg, luminat cu neoane. De tavan atârnau trei rânduri de dușuri. După ce erau cu toții înăuntru, se trântea ușa mare, manevrată electric și izolată ermetic cu cauciuc. Apoi se desfășura drama. Gazul se afla în cutii de tinichea, iar în ele grăunțe de dimensiunea bobului de mazăre, probabil cristale de gaz concentrat, cianură de etan, „ciclon". În tavan erau găuri prin capetele de duș. SS-istul golea cutiile printr-una din acele găuri, pe care o închidea imediat la loc. Apoi se forma gazul și în cinci minute totul se termina.[246]

Cinci coșuri produse de compania Topf & Söhne din Erfurt scuipau zilnic cenușa provenită din câte 720 de corpuri. Implicarea acestei companii era departe de a fi nevinovată: inginerul-șef de la Topf & Söhne a fost de față la gazarea și arderea a 45 de evrei în martie 1942, când s-a făcut verificarea instalațiilor. Când crematoriile se stricau, angajații Topf & Söhne le reparau la fața locului, înțelegând exact ce se întâmplă în lagăr. Mai târziu, încă două crematorii (IV și V) vor fi ridicate, renunțându-se la subsol pentru a simplifica transportarea cadavrelor.[247] În total, în Crematoriile II, III, IV și V de la Birkenau – fără a lua în

calcul Căsuța Albă și Crematoriul I din vechiul lagăr – puteau fi asasinați și arși în fiecare zi 4 700 de evrei. În cursul unui singur anotimp puteau fi anihilați aproape 500 000 de oameni.[248]

Și la Birkenau, marea problemă cu care se confruntau naziștii în cadrul Soluției Finale nu erau crimele propriu-zise, cât dispensarea de cadavre. Într-o zonă mlăștinoasă, cadavrele intrate în descompunere în imensele gropi comune infestau inevitabil pânza freatică. Epidemiile măcinau lagărul; aerul era irespirabil. Pentru a împiedica o catastrofă sanitară – care îi amenința interesele economice –, dar și pentru a șterge urmele propriilor crime, Himmler va decide în cursul vizitei pe care a efectuat-o pe 17 iulie 1942, ca trupurile evreilor care fuseseră inițial îngropați să fie deshumate și arse. Sarcina a fost preluată de Franz Hössler, care va organiza un *Sonderkommando* compus din aproape 1 500 de oameni. Evreii care lucrau în acest batalion de deshumare au încercat să evadeze în noiembrie 1942, înțelegând că urmează să fie și ei gazați. Au fost uciși pe 9 decembrie, un nou *Sonderkommando* fiind format din transporturile care nu conteneau să sosească. Pentru că mulți componenți ai acestuia alegeau să se sinucidă, aruncându-se în gropile comune sau în gardul electric, fusese stabilită o pedeapsă specială pentru tentativele de suicid: introducerea victimelor în cuptoare – cu tot corpul sau numai cu jumătate din acesta – și arderea lor în etape. O alternativă era stropirea cu benzină și transformarea „vinovaților“ în torțe vii, care alergau prin lagăr.[249] Cel care coordona aceste torturi era SS-*Hauptscharführer* Otto Moll, comandantul crematoriilor, considerat unul dintre cei mai sadici SS-iști din dispozitiv. Îi sunt atribuite până în 20 000 din crimele de la Birkenau, el având obiceiul de a-i arunca direct în cuptoare pe deținuții care se împotriveau gazării.

Scrisorile ascunse de componenții *Sonderkommando*-urilor de la Birkenau printre haine sau chiar în pământ oferă detalii despre comportamentul SS-iștilor în momentele care precedau gazarea, comportament lipsit de orice cenzură morală – aceștia

fiind convinși că toți martorii urmau să fie uciși. Un *Scharführer* din *Schutzstaffel* obișnuia să atingă organele sexuale ale fiecărei femei care intra dezbrăcată în camera de gazare. Alți SS-iști erau mai selectivi, introducându-și mâna numai în vaginul femeilor pe care le găseau interesante.[250]

Membrii *Sonderkommando*-urilor erau considerați suficient de importanți încât să fie aleși personal de Johann Schwarzhuber, *Schutzhaftlagerführer*-ul de la Birkenau și cel care conducea selecția. Un rol special le revenea medicilor din *Sonderkommando*, care erau obligați să extragă dinții de aur din gura cadavrelor. Aceștia erau smulși cu tot cu oase, dizolvate ulterior într-o cadă de acid clorhidric.[251] Dinții erau topiți în lingouri de jumătate de kilogram, care erau predate unui SS-ist în fiecare zi de vineri. Un deținut care lucra la topitorie a estimat în toamna anului 1944 că obținuse în acest mod, de-a lungul timpului, 2 000 de kilograme de aur.[252] În perioada Holocaustului maghiar se puteau recolta până la 10 kilograme de aur pe zi.[253] În cazul în care un dinte de aur era uitat în gura unui evreu gazat, medicul-prizonier vinovat primea 25 de lovituri cu vâna de bou.[254]

După mai multe căutări, și la Birkenau a fost adoptată „metoda Blobel" de ardere a cadavrelor în gropi unde trupurile erau dispuse între straturi succesive de metal care striveau oasele sub greutatea lor pe măsură ce carnea stropită cu benzină se topea.[255] În cursul distrugerii evreimii maghiare, dar și al lichidării ghetoului Łódź, au fost utilizate inclusiv aceste gropi de ardere pentru dispensarea de cadavre – crematoriile nu mai făceau față numărului imens de gazări zilnice.

Deși fusese nemulțumit de criza sanitară de la Birkenau, Himmler a ajuns în timpul vizitei din iulie 1942 la concluzia că Rudolf Höss îndeplinise excelent misiunea pe care i-o încredințase pe 30 aprilie 1940, când îl numise comandantul nou-înființatului lagăr de la Auschwitz. Höss pregătise în onoarea *Reichsführer*-ului-SS o gazare demonstrativă în cele patru camere din Căsuța Albă. (Deși nu se dădea în vânt după ele,

Himmler asista regulat la execuții și la proceduri de gazare, poate pentru că era singurul demnitar nazist care i le putea povesti lui Hitler.) În urma vizitei, Höss a fost promovat în rang.[256]

După construirea crematoriilor de la Birkenau, Auschwitz va deveni epicentrul Holocaustului. Din cei 500 000 de evrei lichidați de naziști în 1943, jumătate au murit de Auschwitz.[257] Totuși ceea ce era mai rău urma să se petreacă abia în următorul an. Între noiembrie 1943 și mai 1944, Rudolf Höss a fost înlocuit în fruntea lagărului Auschwitz de SS-*Obersturmbannführer* Arthur Liebehenschel, lui Höss fiindu-i încredințată în schimb o poziție comodă de inspector-adjunct al lagărelor SS. Höss intrase în dizgrația lui Himmler după ce anchetatorii SS descoperiseră o aventură a acestuia cu o deținută austriacă, în urma căreia femeia rămăsese însărcinată. Intransigența lui Himmler era greu de înțeles, în condițiile în care acesta avea la rândul său o aventură extraconjugală; totuși nici măcar intervenția lui Martin Bormann nu l-a putut salva pe Rudolf Höss.[258] Liebehenschel, care era interesat de productivitate, s-a arătat mai blând decât Höss – acesta fiind retrimis urgent la Auschwitz în momentul lansării marii operațiuni de exterminare a evreilor din Ungaria, despre care se considera că necesită întreaga cruzime a vechiului comandant.[259] În cea din urmă parte a existenței sale, Auschwitz-Birkenau va fi condus de Richard Baer, de numele căruia se leagă crimele din ultimele zile ale lagărului, când a început evacuarea spre Reich.[260]

Revenit în lagăr în fruntea întregului dispozitiv SS (atât de la Auschwitz, cât și de la Birkenau), Höss – care își lăsase familia aici pe perioada transferului în Germania – a luat măsuri energice pentru uciderea evreilor din Ungaria. Au fost săpate noi gropi pentru arderea cadavrelor. *Sonderkommando*-ul specializat în dispensarea de cadavre, care avea inițial 200 de componenți, a fost extins la aproape 1 000 de persoane.[261] Calea ferată spre Birkenau a prelungită până în dreptul crematoriilor, astfel încât între selecție și gazare să nu mai existe decât câteva minute de mers pe jos.[262] Anihilarea evreimii maghiare a fost cel mai

cumplit moment din istoria lagărului, 320 000 de oameni fiind uciși în aproape două luni, între mai și iulie 1944.[263]

La fiecare transport, între 70% și 100% dintre deportați ajungeau imediat în camerele de gazare din interiorul Crematoriilor II, III, IV și V.[264] Dimineața, la ora 5.00, orchestra evreiască intona un cântec de deșteptare, acoperind zgomotul produs de prima selecție a zilei; la ora 6.00, când gardienii deschideau ușile barăcilor, mirosul de carne arsă pătrundea în interior odată cu lumina zorilor.[265] Orchestra de la Birkenau – obligată să cânte în timpul gazărilor, dar și în concerte pentru SS-iști, care se considerau melomani – era condusă de violonista Alma Rose, nepoata lui Gustav Mahler.[266]

Himmler a hotărât, în mai 1944, lichidarea ghetoului din Łódź, care rezistase până atunci datorită utilității sale industriale. Centrul de exterminare din Chełmno, care fusese gândit inițial pentru evreii din Łódź, a fost repus pe picioare, primind la sfârșitul lui iunie 1944 un prim transport de 7 000 de evrei.[267] Totuși capacitatea de ucidere de aici era mult sub cea de la Auschwitz – iar crimele trebuiau să se desfășoare rapid, pentru că Armata Roșie înainta amenințător. În consecință, trenurile morții au fost redirecționate spre Silezia. Din august 1944, 70 000 de evrei din Łódź au fost deportați la Auschwitz, crematoriile funcționând din nou la capacitate maximă.[268] Pentru a rezista, gardienii responsabili de gazări primeau porții mari de alcool, în vreme ce deținuții din *Sonderkommando*-uri își procurau alcool metilic, botezat șnaps.[269]

Evadări și rezistență

În ciuda măsurilor drastice de pază, au fost înregistrate 196 de evadări reușite de la Auschwitz din 928 de tentative consemnate oficial.[270] Dintre cei care au încercat să fugă, 50 erau femei și 878 bărbați.[271] Numărul tentativelor a crescut de la an la an, pe măsură ce lagărul se umplea și deținuții înțelegeau ce se întâmplă

acolo. Dacă în 1940 doar doi prizonieri au încercat să fugă, în 1942 – când a început aplicarea Soluției Finale – au existat 173 de încercări de evadare, în vreme ce în 1944 numărul acestora a sărit de 300.[272] Cele mai multe tentative de evadare au aparținut polonezilor: 439.[273] Mulți dintre aceștia făceau parte din grupări de rezistență și beneficiau de o rețea de sprijin mai importantă – atât în lagăr, cât și în exterior. Și 213 sovietici au încercat să fugă, unii dintre aceștia fiind prizonieri de război cu antrenament militar.[274] Din rândul evreilor – care erau cea mai vulnerabilă categorie, neputând fi siguri de sprijin în exterior – 150 de deținuți au încercat să scape.[275]

Prima evadare a fost cea reușită de polonezul Tadeusz Wiejowski pe 6 iulie 1940.[276] Wiejowski a beneficiat de sprijinul muncitorilor din interiorul lagărului. Cu ajutorul organizației de rezistență *Armia Krajowa*, șapte prizonieri sovietici de război au putut evada cu succes în toamna lui 1941. Pe 29 decembrie 1942, polonezii Boleslaw Kuczbara, Jan Komski-Baras și Mieczyslaw Januszewski, precum și germanul Otto Kusel au reușit să fugă din lagăr într-o căruță, pretinzând că sunt prizonieri transportați de un gardian SS (ei furaseră în acest scop o uniformă).[277] S-au putut ascunde tot cu ajutorul *Armia Krajowa*.

Pedepsele crunte reprezentau un factor major de descurajare, colegii de bloc ai evadatului fiind torturați și condamnați la moarte prin înfometare. Fugarii recuperați – vii sau morți – erau expuși sau puși să defileze cu un însemn pe care scria „Ura, ura, m-am întors!“[278] Totuși, când prizonierii lucrau în afara lagărelor propriu-zise, în Zona de Interes extinsă, tentația fugii era mare, pentru că un singur gard (*Grosse Postenkette*) îi despărțea de libertate.[279] Când componenții unei companii penale au încercat să evadeze, în iunie 1942 (nouă au și reușit, restul fiind uciși), nu mai puțin de 340 de deținuți au fost executați drept pedeapsă. Pe 20 iunie 1942, ucraineanul Ghenek Bendera și polonezul Kazik Piechowski, asistați de preotul Josef Lempart și de Stanislaw Jaster, au izbutit cea mai spectaculoasă

evadare de la Auschwitz, furând uniforme și un automobil SS și trecând nederanjați de poartă – ba chiar înjurând gărzile pentru lentoarea cu care se mișcau și fiind salutați cu „*Heil Hitler*" de SS-iști.[280] Ei au profitat de faptul că Ghenek Bendera lucra la garajul auto, având posibilitatea să „organizeze" o mașină, în vreme ce Kazik Piechowski a descoperit din întâmplare camera în care erau depozitate uniformele *Schutzstaffel*.[281] Au fost consemnate și evadări în cuplu, ale unor prizonieri între care se înfiripase o relație de dragoste. Cyla Stawiska și Jerzy Bielecki au fugit cu succes în iulie 1944, în vreme ce Mala Zimetbaum și Edward Galinski au fost capturați la puțină vreme după fugă, murind la Auschwitz (Edward a fost executat, iar iubita sa și-a luat singură viața, înainte de execuție).[282]

Chiar și în perioada târzie a existenței lagărului Birkenau evadările erau posibile, deși SS a sporit constant măsurile de siguranță. Roman Cieliczko și Jerzy Tabeau au reușit să fugă în noiembrie 1943, întrerupând curentul electric și tăind gardul cât să se poată strecura în exterior, pierzându-și urma în pădurea de mesteceni și apoi în Vistula. După ce au ajuns la Goczałkowice și au primit ajutor din partea Rezistenței poloneze (amândoi erau polonezi, Tabeau fiind membru al mișcării armate *Związek Walki Zbrojnej*), Jerzy Tabeau a început să scrie, din decembrie 1943, un raport despre Auschwitz-Birkenau care va deveni public în noiembrie 1944.[283]

Witold Pilecki s-a lăsat capturat de naziști pe 19 septembrie 1940, după ce acceptase misiunea de a informa Rezistența poloneză în privința situației de la Auschwitz. El a ajuns în lagăr pe 21 septembrie și a început să organizeze o celulă de spionaj, transmițând constant rapoarte în exterior prin intermediul deținuților polonezi care erau eliberați sau evadau.[284] Grație informațiilor excepționale oferite de Pilecki, guvernul polonez în exil, condus de Władysław Sikorski, a cunoscut constant situația de la Auschwitz, putând ține la curent și Londra sau Washingtonul. În noaptea de 26 spre 27 aprilie 1943, Witold

Pilecki, Edward Ciesielski și Jan Redzej au evadat.[285] Datele furnizate de aceștia puteau fi coroborate la acel moment cu cele livrate de soldatul sovietic Pavel Stenkin, care reușise să scape în primăvara lui 1942, după ce fusese trimis în afara lagărului pentru a recupera cadavrul unui camarad.[286] Totuși mărturisirile lui Stenkin nu au fost crezute de sovietici, care bănuiau că acesta fusese eliberat de germani pentru a-i spiona.

În martie 1943, situația de la Auschwitz a fost semnalată Aliaților și de Rezistența poloneză.[287] În ciuda tuturor acestor eforturi de informare, la Conferința din Insulele Bermude pe tema refugiaților evrei, organizată de britanici și americani între 19 și 30 aprilie 1943, decizia adoptată a fost că numai înfrângerea lui Hitler putea pune capăt Holocaustului. Un Comitet al Refugiaților de Război înființat atunci a reușit totuși să salveze, utilizând donații evreiești și fonduri guvernamentale, circa 200 000 de oameni.[288]

La începutul lui 1944, agentul polonez Wanda a oferit britanicilor un raport precis despre crimele de la Auschwitz-Birkenau, estimând corect durata procedurii de gazare și chiar numărul total al victimelor de până atunci.[289] Rudolf Vrba și Alfréd Wetzler au evadat de la Auschwitz în aprilie 1944, întocmind Raportul Vrba–Wetzler, care detalia pe 33 de pagini procedura de gazare folosită de naziști și prezenta chiar și eticheta unui recipient de Zyklon B. Acest document – considerat în premieră credibil de Aliați – a avut consecințe majore în stoparea deportărilor din Ungaria, estimându-se că a salvat peste 100 000 de vieți. Bazându-se pe el, regele Suediei, președintele Roosevelt și papa au intervenit pe lângă amiralul Horthy pentru a pune capăt transporturilor spre Auschwitz.[290] Czesław Mordowicz și Arnošt Rosin au reușit să evadeze în aprilie 1944, redactând la rândul lor un raport de șapte pagini.[291] Documentele oferite de Jerzy Tabeau, Rudolf Vrba, Alfréd Wetzler, Czesław Mordowicz și Arnošt Rosin au fost compilate în noiembrie 1944 de către United States War Refugee Board sub numele „Lagărele de

exterminare de la Auschwitz (Oświęcim) și Birkenau din Silezia Superioară" (cunoscut ulterior ca Protocolul de la Auschwitz). Pentru a dezminți informațiile care începeau să iasă la lumină în Occident, evreii transportați la Auschwitz de la Theresienstadt (un prim lot de 5 000 a ajuns în septembrie 1943) au fost obligați să trimită scrisori celor rămași în ghetoul din Boemia, lăudând condițiile din lagăr.[292]

Cea mai articulată tentativă de revoltă împotriva naziștilor a avut loc pe 7 octombrie 1944, când membrii *Sonderkommando*-ului care răspundea de Crematoriului IV de la Birkenau au înțeles că urmează să fie uciși. SS decisese din septembrie, după apogeul Holocaustului maghiar, lichidarea martorilor din *Sonderkommando*-uri (oricum omorâți regulat, în condiții normale, o dată la patru luni).[293] Pentru că aceștia știau exact ce se întâmplă în camerele de gazare, germanii au apelat la o stratagemă, selectând 200 dintre ei sub pretextul mutării într-un alt lagăr; peste noapte au fost uciși, iar trupurile lor au fost arse în secret chiar de SS-iști, pentru a nu alarma restul de 700 de componenți ai *Sonderkommando*-ului, de care doreau să se dispenseze în lunile următoare. Totuși planul a eșuat, pentru că trupurile colegilor lor – carbonizate doar parțial – au fost recunoscute a doua zi de către deținuți.[294] Aceștia pregăteau de câteva luni, în secret, o rebeliune, intenționând să arunce în aer crematoriile. Un grup de voluntare evreice – Ella Gärtner, Regina Safirsztain și Ester Wajcblum – aduceau în lagăr praf de pușcă de la fabrica de muniții Weichsel-Union-Metallwerke, pe care îl predau unei alte membre a Rezistenței evreiești, Róza Robota; în acest mod, praful de pușcă ajungea la liderii Rezistenței, care erau membri ai *Sonderkommando*-ului.[295] Când aceștia au fost anunțați că un nou grup de 300 de voluntari este alcătuit de SS în vederea „mutării" în alt lagăr, ei au lansat revolta, deși nu erau suficient pregătiți. Circa 250 de deținuți din *Sonderkommando*-urile aferente Crematoriilor IV și II au pierit încercând să-i atace pe SS-iști cu răngi, târnăcoape, ciocane și pietre, iar alții 200 au fost

executați ulterior, drept răzbunare.[296] Totuși ei au reușit să ucidă mai mulți gardieni SS, aruncându-l pe unul dintre ei în cuptorul Crematoriului II.[297] De asemenea, au reușit să incendieze Crematoriul IV. Toate cele patru femei implicate în pregătirea rebeliunii au fost identificate și executate.[298] Un supraviețuitor i-a relatat lui Eddy de Wind momentul rebeliunii: „A fost un plan pus la cale de cei 243 de greci și de alte naționalități din *Sonderkommando*. Reușiseră să ia de la fabrica Auto Union o mitralieră cu 2 000 de cartușe. Benzină aveau din belșug. S-au aruncat pe SS-iști și i-au doborât, au dat foc crematoriului și au omorât paznicii de la gard. Din păcate, sute dintre ei s-au răzgândit în ultimul moment, de frică. În zece minute au mobilizat întregul SS de la Birkenau. A fost adus și SS-ul din Auschwitz și oamenii noștri, care trecuseră deja de gard, au fost încercuiți! 25 au fost omorâți pe loc, ceilalți – arși în zilele următoare."[299]

Evadările reușite depindeau în mare măsură de sprijinul Rezistenței poloneze. După cum scria Rudolf Höss în iulie 1940, „populația locală este fanatic poloneză și gata să facă orice împotriva detestatei garnizoane SS din tabără. Fiecare prizonier care reușește să scape poate conta pe tot ajutorul posibil imediat ce ajunge la prima gospodărie poloneză."[300] În mai 1943 a fost fondat *Kampfgruppe Auschwitz* (Grupul de Luptă Auschwitz) de către Jozef Cyrankiewicz și Hermann Langbein.[301] Formațiuni precum *Zwiqzek Walki Zbrojnej* (ZWZ), devenită ulterior *Armia Krajowa* (AK), reușeau să pregătească mici sabotaje, să introducă ocazional arme în lagăr și să îi ajute pe fugari. Circa 200 de disidenți polonezi au fost arestați pentru că ajutau fugarii și forțele de rezistență.

Sfârșitul Auschwitz-ului. Marșul morții

În vara lui 1944, Aliații știau deja în detaliu ce se petrece la Auschwitz. Churchill observa în iulie 1944 că în lagăr avea loc „probabil cea mai mare și mai oribilă crimă comisă vreodată

în toată istoria lumii".[302] Când Congresul Mondial Evreiesc din Geneva – structură foarte activă în transmiterea informațiilor dinspre Europa nazificată către Marea Britanie și America – a cerut bombardarea crematoriilor de la Auschwitz-Birkenau, Churchill i-a scris lui Anthony Eden să convingă aviația britanică să se implice, invocând numele său dacă e nevoie.[303] Modul în care a acționat liderul britanic – pasând unui coleg responsabilitatea cu rugămintea de a interveni pe lângă militari – arată însă că problema era tratată cu o indignare mai degrabă platonică: Churchill ar fi avut cu totul alte mijloace de a se impune dacă ar fi dorit cu adevărat să bombardeze Auschwitz-ul. Britanicii au încercat să plaseze problema americanilor, pe care îi considerau mai bine pregătiți pentru bombardamente de precizie (obiectivul era să fie distruse doar camerele de gazare, fără a ucide deținuții). Americanii, la rândul lor, au îngropat subiectul, considerând că germanii aveau și alte posibilități de a ucide deținuții.[304] În plus, spuneau ei, bombardierele lor erau implicate în acel moment în „operațiuni decisive" din alte zone.[305] Totuși lagărul Buna-Monowitz, unde se producea combustibil sintetic pentru Wehrmacht, a fost bombardat în patru rânduri de aviația americană, începând cu vara lui 1944, până când fabrica a fost scoasă definitiv din funcțiune. Bombardamentul a avut loc deși o serie de deținuți și-au pierdut viața – și în ciuda faptului că aici se afla și sublagărul destinat prizonierilor britanici de război.[306]

Într-adevăr, e foarte probabil că SS-iștii i-ar fi executat oricum pe evreii din lagăr – drept represalii pentru bombardamente –, așa cum procedaseră în multe alte cazuri. Ceea ce li se poate reproșa Aliaților e totuși atenția scăzută pe care liderii politici și cei militari au acordat-o acestui subiect; pe un document intern al secretariatului de stat pentru apărare al SUA un militar american i-a scris șefului său politic despre bombardarea crematoriilor de la Birkenau: „Știu, mi-ați spus să «îngrop» chestiunea..."[307]

Sfârșitul Auschwitz-ului a început să se contureze din 22 iunie 1944, când Armata Roșie a lansat gigantica Operațiune Bagration, strivind astfel Germania între două fronturi – după ce Aliații debarcaseră în Normandia cu câteva săptămâni înainte. Avansând în Polonia, sovieticii amenințau și estul Sileziei. Deși deportările au continuat – evreii din Grecia, Slovacia și Łódź au ajuns în lagăr până în octombrie, ultimul transport fiind înregistrat pe 30 octombrie 1944, incluzând 2 000 de evrei din ghetoul Theresienstadt –, conducătorii de la Auschwitz au început distrugerea documentelor, precum și dezasamblarea instalațiilor din camerele de gazare și a crematoriilor de la Birkenau.[308]

Semnalul decisiv pentru părăsirea lagărului a venit pe 12 ianuarie 1945, când Armata Roșie a lansat ofensiva Vistula-Oder. Concomitent cu abandonarea Varșoviei, germanii au încolonat – în noaptea cumplită de 17 ianuarie – 56 000 de prizonieri din complexul Auschwitz-Birkenau-Monowitz, obligându-i să înceapă un lung drum al retragerii spre Reich – semn că doreau să-și păstreze mâna de lucru gratuită.[309] Max Eisen își amintește:

> Era o noapte stranie, cu focuri arzând peste tot și cu avioane rusești care lansau lumini de magneziu ce străfulgerau tabăra. În depărtare se auzea artileria. Înainte să fim scoși pe poartă, ni s-a dat câte o bucată de pâine pentru călătorie. 20 000 dintre noi am fost obligați să ne aliniem în șiruri de câte cinci, cu brațele legate între noi. În afara porților, gardienii SS și câinii lor de luptă s-au așezat pe fiecare parte a acestei coloane enorme. Era un frig cumplit și era multă zăpadă. Eu mă aflam în extrema stângă a rândului meu. Cei care cădeau în afara coloanei erau împușcați imediat în cap de către gardieni, care erau hotărâți să nu lase nici un prizonier în urmă.[310]

S-a format astfel „o coloană de cadavre“ întinsă pe zeci de kilometri.[311] Din 100 în 100 de metri puteai vedea trupul unei evreu împușcat în cap – gardienii numeau victimele „borne SS“.[312] Obiectivul naziștilor era să ajungă la Gliwice și

Wodzisław, unde deținuții puteau fi urcați în trenuri.[313] Mulți prizonieri au fost dirijați spre lagărul Gross-Rosen, care se afla la 250 de kilometri distanță: drumul a durat 16 zile.[314] Deși soarta celor transportați cu trenul ar fi părut mai bună, trebuie ținut cont de faptul că acum până și vagoanele pentru vite și marfă deveniseră un lux; transportul se făcea pe platforme deschise, pentru cărbune. Chiar dacă mărșăluiau toată ziua în condițiile de ger din ianuarie, iar noaptea dormeau în grajduri neîncălzite sau chiar în zăpadă, deținuții nu erau îmbrăcați decât cu hainele subțiri din lagăr. Înfometați și însetați, aceștia erau împușcați dacă încercau să mănânce zăpadă, deși gardienii le cereau să împingă și cărucioarele pe care își stivuiseră propriile bagajele.[315]

Și Elie Wiesel a descris în *Noaptea*, cea mai cunoscută dintre cărțile sale, acest marș al morții:

„Mai repede, javre mizerabile!“ Nu mai mergeam, alergam. Ca niște automate. Soldații SS alergau și ei, cu armele în mâini. Parcă fugeam înaintea lor. Noapte neagră. Din când în când, în noapte răsuna o detunătură. Aveau ordin să tragă în cei care nu puteau păstra ritmul. Cu degetul pe trăgaci, nu se lipseau deloc de această plăcere. Dacă unul dintre noi se oprea o secundă, o rafală scurtă suprima o javră mizerabilă. (...) Eram ca un somnambul. Mi se întâmpla să închid ochii și era ca și cum aș fi dormit. Din când în când, cineva mă împingea cu putere din spate și mă trezeam. (...) Când oboseau, soldații SS erau înlocuiți. Pe noi nu ne înlocuia nimeni. Cu membrele rebegite de frig, în pofida cursei, cu gâtul uscat, înfometați, gâfâind, continuam să alergăm. (...) Comandantul ne-a anunțat că parcurseserăm deja 70 de kilometri de când porniserăm. (...) Încă o oră de marș și, în sfârșit, a fost dat ordinul de oprire. (...) Nu era un hambar, ci o fabrică de cărămizi cu acoperișul prăbușit, cu geamurile sparte. (...) Am reușit să intrăm în cele din urmă. Și acolo era zăpadă. M-am prăbușit. Abia acum simțeam cât sunt de obosit. Zăpada mi se părea un covor moale, cald. Am ațipit.[316]

În aceste condiții, 15 000 dintre evreii care supraviețuiseră în lagăr au murit pe drum.[317] Cei care au reușit să ajungă la Gross-Rosen au descoperit condiții la fel de dificile ca la Auschwitz: „Suntem 1 000 de persoane într-o cameră în care există spațiu numai pentru 100, nu ne putem spăla, primim o jumătate de litru de supă de varză și 200 de grame de pâine. Până azi au murit 250 de oameni numai în baraca noastră."[318] Pentru că ofensiva sovietică continua, și lagărul Gross-Rosen a fost evacuat începând din 8 februarie 1945. Sute de evrei au fost executați în drum spre gară; alții au primit o felie de pâine și au fost urcați în platforme fără acoperiș, fiind trimiși cu precădere către Bergen-Belsen, dar și spre Mauthausen, Flossenbürg, Buchenwald sau Dora-Mittelbau.[319]

Nici soarta celor 20 000 de evrei care au reușit să rămână în viață până în lagărul Bergen-Belsen nu a fost mai bună, aici naziștii abandonându-i fără hrană și îngrijire medicală, deși izbucnise o epidemie de tifos.[320] Între 18 și 26 ianuarie 1945, o garnizoană de SS-iști și o parte din *Sonderkommando*-ul reținut la Auschwitz au continuat să lucreze pentru distrugerea urmelor lăsate de exterminarea evreilor, concentrându-se pe pisarea oaselor și aruncarea în aer a crematoriilor. Pe 27 ianuarie 1945, după o înaintare rapidă, sovieticii din Frontul Întâi ucrainean au ajuns în zonele de exterminare, încercuind lagărul Birkenau dinspre Monowitz și dinspre orașul Auschwitz. Nu au mai găsit decât 8 000 de oameni în viață în tot complexul de lagăre și sublagăre, inclusiv în zonele industriale și agricole îndepărtate; SS-*Obergruppenführer*-ul Ernst-Heinrich Schmauser, care a coordonat evacuarea, îi ordonase SS-*Sturmbannführer*-ului Franz Kraus să extermine toți deținuții lăsați în urmă la plecarea în marșul morții spre vest – fiind considerați prea slăbiți –, dar oamenii săi nu au mai avut timp să lichideze decât 700 dintre ei.[321] Ofițerii de informații ai Armatei Roșii au constatat că în depozitele Canada (ale căror arhive fuseseră distruse aproape complet) se găseau 837 000 de rânduri de haine pentru femei și 370 000

pentru bărbați. O primă estimare – surprinzător de precisă – privind dimensiunile crimelor comise la Auschwitz.

35 de moduri de a muri la Mauthausen

Un alt lagăr în care evreii au fost exterminați constant a fost cel de la Mauthausen, aflat la circa 20 de kilometri de Linz, orașul adolescenței lui Hitler. 200 000 de deținuți au trecut pe la Mauthausen între 1938 și momentul eliberării sale de către militarii americani, în mai 1945. Circa 14 000 de evrei și-au găsit sfârșitul în lagărul austriac.[322]

Fondat în 1938, imediat după anexarea Austriei, Mauthausen fusese construit de prizonierii de la Dachau, trimiși aici începând cu august 1938. Ca și la Auschwitz, criminalii germani vor asigura la Mauthausen prima generație de *kapos*.[323] Tot ca și la Auschwitz, Mauthausen era doar lagărul principal care coordona o vastă rețea de sublagăre austriece ce deserveau industria germană de război și ofereau deținuți-sclavi pentru companii strategice ale celui de-al Treilea Reich. Mauthausen reprezenta, în fapt, corespondentul în Ostmark al complexului de la Auschwitz. La Gusen, aflat la cinci kilometri de Mauthausen, a fost fondat după izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial un lagăr pentru polonezi, care în timp se va extinde în trei sublagăre și va deveni mai aglomerat decât Mauthausen. Pe lângă cariere de piatră, Himmler și Göring vor construi aici fabrici subterane pentru industria de război germană, deservite de mii de deținuți-sclavi.

Circa 10 000 de SS-iști păzeau în 1945 sistemul de lagăre Mauthausen-Ostmark.[324] În fruntea lor se afla Franz Ziereis, poreclit „Păunul" pentru cochetăria sa. Deși vechi național-socialist, Ziereis era totuși foarte tânăr când a preluat conducerea lagărului: avea 34 de ani (Himmler prefera, de altfel, să numească în poziții de acest gen tineri din noul val nazist, ambițioși și fanatici).[325] Un personaj strâns legat de Mauthausen-Ostmark a fost Ernst Kaltenbrunner, vechi nazist austriac și prieten al lui

Eichmann din copilărie. Acesta a cunoscut o carieră fulminată în SS: după ce a condus forțele austriece de represiune (SS și poliție), Kaltenbrunner a devenit înlocuitorul lui Heydrich în fruntea *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) după asasinarea acestuia.[326] Lipsit de charisma predecesorului său, Ernst Kaltenbrunner – cu chipul său brăzdat de o cicatrice adâncă – părea însă, oricât de greu ar fi fost de crezut, un călău mai brutal decât acesta.

La Mauthausen vor fi aduși cu precădere polonezi (40 000), dar și cehi sau republicani spanioli.[327] Din vara lui 1941 vor începe să sosească și deținuții „rasiali" (evrei și romi). Cei mai afectați au fost evreii din Olanda, deportați la Mauthausen ca represalii la o serie de greve și acte de disidență din Țările de Jos. Aceștia au murit în scurt timp, generând în Olanda o groază fără egal față de lagărul austriac – groază atât de mare încât Auschwitz era considerat o destinație mai bună.[328] SS-*Standartenführer* August Eigruber a făcut din evreii olandezi un exemplu: „Au încercat să ne facă probleme în Olanda, a avut loc o grevă uriașă la Amsterdam… Totuși în Olanda i-am capturat pe toți liderii grevei, iar dacă sunteți interesați, îi puteți vedea la Mauthausen. Acolo îi puteți observa pe liderii comuniști olandezi. Există 307 dintre aceștia, toți evrei. Dacă, după ce se uită la acele specimene, cineva continuă să fie comunist, înseamnă că este complet lipsit de judecată."[329]

În ierarhia cruzimii din sistemul penitenciar SS, Heydrich atribuise lagărului Mauthausen nivelul cel mai înalt de duritate. Fără a fi un lagăr de exterminare de tip Birkenau, unde camerele de gazare și crematoriile constituiau rațiunea principală de a fi, Mauthausen era mai degrabă un lagăr de exterminare și de tortură *prin muncă*. „Un tovarăș din lagăr a ajuns să numere 35 de moduri diferite de a muri la Mauthausen", își amintea un deținut. „Nici una dintre ele nu era la fel de oribilă precum cea provocată de epuizarea de a căra pietre prin carieră. A ajunge la final însemna doar a fi nevoit să o iei de la capăt. Naziștii ne transformaseră în caricaturi ale lui Sisif. Eram niște Sisifi vestejiți, scheletici și chinuiți, a căror pedeapsă finală era crematoriul."[330] Speranța

de viață varia între 6 și 12 săptămâni, dar numai dacă media se referea la moartea „naturală" – de epuizare, de foame, de boală; dacă în calcul se luau și execuțiile, sinuciderile sau accidentele de muncă, speranța era mult mai mică.[331] Un deținut spaniol a povestit drama unei familii de evrei sefarzi care au ales să rămână uniți și în moarte:

> Văzând că eram spaniol, am fost interpelat în spaniolă de niște evrei, tată și fiu, și s-a stabilit între noi o frumoasă, dar, din păcate, scurtă prietenie, în special cu Radek, fiul de 17 ani. (...) Într-o noapte, tatăl noului meu prieten a fost maltratat rău și, nemaiputând să reziste, a ales să se sinucidă, fiindcă nu mai putea să îndure tortura la care era supus. A sărit pe fereastră și a fugit spre gardul de sârmă ghimpată electrificat, la aproximativ cinci metri de baracă. S-a auzit un sfârâit de fire electrice și, imediat, împușcături. Așadar s-a sinucis în fața noastră, în acea noapte dureroasă, spre disperarea lui Radek, fiul, pe care l-am reținut cu mari eforturi ca să nu-și urmeze tatăl în ceea ce era, practic, o alinare, căci toți ceilalți evrei fuseseră masacrați în prima zi când au coborât în carieră. (...) Au trecut orele și am adormit lângă prietenul meu Radek și, dintr-odată, cu un zgomot ușor, am simțit mâna lui Radek pe capul meu și l-am văzut alergând spre fereastră și sărind prin ea. În ciuda strigătului meu („Oprește-te, Radek") a sărit și s-a îndreptat cu demnitate către garduri, apucând cu o mână două fire. Au urmat un strigăt indefinibil și o scânteie, apoi împușcături...[332]

Pe lângă utilitatea sa economică, marea scară a carierei de la Mauthausen, poreclită Scara Morții, reprezenta un instrument de exterminare. Avea 186 de trepte, inegale și cioplite primitiv. Ele trebuiau parcurse de deținuți încălțați în saboți aspri de lemn cu blocuri de piatră de 50 de kilograme în spate. Prizonierii, care erau forțați să se înghesuie pe trepte, mureau căzând unii peste alții. Un deținut catalan a descris modul în care gărzile executau prizonierii evrei folosind efectul de domino creat de scări:

„Într-o zi a sosit în lagăr un *Kommando* de 1 000 de bărbați, printre care se aflau aproximativ 300 de evrei, majoritatea încălțați cu pantofi cu talpă de lemn. Ofițerii SS i-au plasat la sfârșitul adunării, unde s-au așezat și ei, împreună cu câțiva câini polițiști. Când prima sută de evrei era aproape de mijlocul scărilor, s-a dat ordin să se oprească. Au făcut-o tremurând, intuind probabil groaza care îi aștepta. [...] Soldații au eliberat câinii din lesele lor și i-au asmuțit împotriva evreilor, care au început să alerge îngroziți, în hohotele naziștilor. Cuprinși de o panică de nedescris, cei mai puternici îi striveau pe cei slabi, în strădania lor de ajunge la primele locuri. Din cauza încălțămintei din lemn alunecau pe scări, în timp ce câinii le sfâșiau carnea însângerată. [...] Când s-a terminat totul, treptele erau acoperite de cadavre.“[333]

La Mauthausen a funcționat o cameră de gazare bazată de Zyklon B, similară cu cea de la Auschwitz. Prizonierii puteau fi gazați și în centrul de exterminare de la Hartheim, dar și în dube cu monoxid de carbon – care ucideau în timpul transporturilor dintre Mauthausen și Gusen.[334] În aceste condiții, în tot complexul de lagăre din jurul Mauthausen și-au pierdut viața circa 200 000 de oameni.[335]

Masacrarea evreimii maghiare. Răzbunare târzie și vânzare de oameni

Numărul evreilor din Ungaria a crescut constant în secolul al XIX-lea: de la 126 620 în 1805 la 339 816 în 1850, ajungând la 624 826 în 1880. Această creștere se datora, într-o primă instanță, simpatiei de care s-au bucurat evreii în contextul Revoluției de la 1848, când au susținut tabăra patriotică a lui Lajos Kossuth, primind în consecință drepturi egale din partea revoluționarilor maghiari. Deși reacțiunea habsburgică și cea țaristă au anulat pentru două decenii aceste drepturi, ele vor fi reiterate în momentul inaugurării, în 1867, a regimului bicefal austro-ungar.[336] În contextul unui imperiu foarte divers din punct de vedere

etnic, în care numeroase naționalități (români, cehi, slovacii, sârbi, croați etc.) luptau pentru autodeterminare, evreii reprezentau o minoritate mai puțin amenințătoare, lipsită de pretenții teritoriale. În plus, în condițiile în care patricienii maghiari preferau să se limiteze la calitatea de latifundiar, disprețuind ocupațiile burgheze, evreii constituiau pentru ei un aliat ideal în sectorul bancar, comercial și industrial.[337] Când micul partidul antisemit al lui Gyözö Istóczy a luat ființă în 1882, premierul maghiar Kálmán Tisza a declarat în Parlamentul de la Budapesta, în aplauzele colegilor, că „este greșit și demn de un dispreț deplin să numim «de bază» orice rasă sau religie din această țară", ridiculizând ideile conspirații onis te ale lui Istóczy.[338] Bucurându-se de această deschidere, evreii maghiari vor fi nu doar bine asimilați – în special în Budapesta –, ci vor rămâne loiali Ungariei până în zilele Holocaustului. Această realitate era parțial întunecată de modul în care elitele maghiare se raportau la evreii din provincie – „galițienii" –, care își păstrau cultura distinctă aşkenază și care erau considerați o amenințare pentru creștinism.

Prăbușirea Austro-Ungariei la sfârșitul Primului Război Mondial, importantele pierderi teritoriale suferite de maghiari, precum și implicarea unor lideri evrei în conducerea efemerului stat comunist al lui Béla Kun din martie-august 1919, vor altera profund statutul evreilor din Ungaria.[339] Aceste evenimente vor hrăni teoriile conspirații onis te ale „trădării evreiești din interior" – similare celor utilizate de extrema dreaptă din Germania. László Endre, unul dintre organizatorii locali ai Holocaustului din Ungaria, explica pe larg teoria „cuțitului înfipt în spate" în versiune maghiară:

> Cum am fi putut să prevedem sfârșitul grav și consecințele [Primului Război Mondial] într-un moment în care nu aveam nici o idee despre planul diabolic care a lansat războiul cu glonțul Principelui Evreu [Gavrilo Princip], astfel încât evreii să poată provoca prin acest război mondial sărăcia și ruina

a milioane de oameni care nu erau evrei, obținând în același timp câștiguri financiare incomensurabile pentru ei înșiși din aprovizionarea de război, din concentrarea și acumularea de bunuri, precum și din manipularea mărfurilor și a banilor, promovând astfel al doilea obiectiv al lor – cel de a conduce masele într-o astfel de stare de nemulțumire încât să le permită să pună capăt războiului prin intermediul revoluțiilor care îi serveau tot pe ei? Cum am fi putut ști atunci că acest lucru nu era deloc întâmplător, ci că toate acestea au fost planificate și hotărâte cu mult timp în urmă de către evrei în lojile lor masonice?[340]

Regimul conservator de la Budapesta – condus acum de către regentul Miklos Horthy, care fusese aghiotantul lui Franz Iosif – va fi primul stat european care va adopta, încă din 1920, principiul antisemit *numerus clausus* în universități (nu mai mult de 6% studenți evrei) – principiu care va deveni un etalon pentru guvernele de dreapta de pe întregul continent după triumful electoral al lui Hitler. El căuta să limiteze șansele evreilor, care erau studenți valoroși, de a izbuti în cariere de prestigiu – o nevoie explicată astfel de premierul maghiar Gyula Gömbös: „Evreilor nu trebuie să li se permită să reușească în nici un domeniu dincolo de procentul lor din populație".[341]

Înclinațiile antisemite naturale ale dreptei maghiare (reprezentate de Partidul Unității, devenit ulterior *Magyar Élet Pártja*) vor fi încurajate de succesele diplomatice ale Germaniei naziste. Fiind un stat revizionist, Ungaria paria pe politica externă agresivă a Führerului, fiind printre marii beneficiari ai acesteia. Ea va obține, grație lui Hitler, teritorii din Cehoslavacia (Felvidék, Rutenia Subcarpatică), din România (nordul Transilvaniei) sau din Iugoslavia (Délvidék) – reușită care se va dovedi catastrofală pe termen lung, pentru că va înrobi elita politica maghiară în fața Germaniei și va crește semnificativ numărul evreilor care au pierit în Holocaustul din granițele extinse ale Ungariei.[342] În 1930, în Ungaria post-Trianon mai rămăseseră doar 444 567 de evrei,

populație care avea tendința să scadă cu aproape 50 000 pe deceniu, pe fondul politicilor antisemite. Ulterior însă, câștigurile teritoriale obținute pe seama statelor vecine au adus Ungariei 324 026 de evrei (dintre care 146 000 numai din nordul Transilvaniei). În aceste condiții, luându-i în calcul și pe cei 100 000 de evrei creștinați cărora li se aplicau legile rasiale, statul maghiar intra în cel de-al Doilea Război Mondial cu peste 800 000 de evrei.[343]

Din 1938, Ungaria va adopta propria legislație antisemită pe model german, restrângând la 20% (apoi, din 1939, la 6%) proporția evreilor care puteau fi angajați în diferite sectoare economice. Aplicabilitatea acestei legi era discutabilă: din 30 000 de magazine în Budapesta, aproape 20 000 aparțineau unor proprietari evrei – motiv pentru care Horthy era nevoit să manifeste o anumită moderație, economia ungară fiind dependentă de evrei.[344] În august 1941, legea nazistă care scotea în afara legii relațiile sexuale (și, desigur, căsătoria) cu un evreu a fost preluată și de Ungaria,[345] iar la sfârșitul aceluiași an religia mozaică era declarată una „tolerată", pierzându-și statutul de religie „acceptată".[346]

Comportamentul autorităților maghiare față de evrei între iunie 1941, când se aventurau în războiul împotriva URSS, și martie 1944, când Hitler prelua controlul asupra țării, a fost unul ambivalent. Maghiarii au reușit în această etapă să își protejeze evreii – inclusiv pe cei refugiați din state în care Holocaustul era în desfășurare, precum Slovacia și Polonia – de deportarea în lagărele morții. Pe de altă parte, Ungaria îi va înrola pe aceștia într-un sistem special de muncă forțată cu caracter militar, care va genera un număr ridicat de victime. În plus, statul maghiar va fi implicat în mai multe masacre de mari dimensiuni.[347] Regimul Horthy a încercat să profite de teritoriile cucerite de naziști în Est pentru a se dispensa de o parte dintre evreii săi recenți – mulți dintre ei veniți în Ungaria din statele distruse de naziști, precum Austria sau Polonia. Aceștia aveau obligația de a se înregistra în fața unui Birou Național Central pentru Controlul Străinilor, unde doi funcționari antisemiți, Arkád Kiss și Ödön Martinides, au

schițat proiectul mutării lor în Ucraina, în zonele smulse Uniunii Sovietice. Aproape 19 000 de evrei au fost deportați în august 1941 la Colomeea și predați germanilor. Deși aceștia au protestat și au încercat să îi returneze în Ungaria, maghiarii au rămas fermi în decizia de a se dispensa de ei. Într-un final, *Obergruppenführer*-ul SS Franz Jäckeln s-a angajat să îi lichideze în câteva zile, laolaltă cu evreii din regiune. Masacrul a avut loc pe 27–28 august, în apropiere de Camenița Podoliei (Kamianeț-Podilskii), aproximativ 23 000 de evrei fiind împușcați în gropile deja pregătite pentru ei (mulți rămânând în viață, deși răniți grav, și agonizând zile în șir în pământ). Dintre aceștia, circa 16 000 erau evrei din Ungaria – trupele maghiare participând de altfel la masacru, alături de germani și de unități ucrainene.[348]

Elie Wiesel rememorează acest episod chiar în debutul cărții sale *Noaptea*, prin intermediul unui supraviețuitor al masacrului care încearcă fără succes să avertizeze comunitatea evreilor din Ungaria asupra pericolului care planează asupra sa:

> I se spunea Moise Paracliserul... Era omul bun la toate dintr-o sinagogă hasidică. Evreii din Sighet – micul oraș din Transilvania în care mi-am petrecut copilăria – țineau mult la el. (...) Apoi, într-o bună zi, evreii străini au fost expulzați din Sighet. Moise Paracliserul era străin. (...) Într-o bună zi, pe când intram în sinagogă, l-am zărit pe Moise Paracliserul așezat pe o bancă, lângă ușă. Mi-a povestit ce li se întâmplase lui și tovarășilor săi. Trenul cu deportați trecuse frontiera cu Ungaria și, pe teritoriul polonez, fusese preluat de Gestapo. Și se oprise. Evreii au fost coborâți din tren și urcați în camioane. Camioanele s-au îndreptat spre o pădure. Au fost obligați să sape niște gropi mari. După ce și-au terminat munca, oamenii Gestapoului au început-o pe-a lor. Cu nepăsare, fără grabă, și-au doborât prizonierii. Unul câte unul, aceștia se apropiau de groapă și acolo erau împușcați în ceafă. Copiii erau aruncați în sus, ținte pentru mitralierele care îi secerau. Toate acestea s-au petrecut într-o pădure din Galiția, lângă Colomeea. Cum

reușise să scape Moise Paracliserul? Printr-un miracol. Rănit la picior, l-au crezut mort...[349]

În ianuarie 1942, o operațiune de pedepsire a partizanilor sârbi din zona de ocupație maghiară din Iugoslavia (Délvidék) s-a transformat într-un nou masacru – îndreptat atât împotriva evreilor, cât și împotriva sârbilor. Folosind ca pretext moartea a șase jandarmi maghiari în cursul acestei operațiuni, militarii unguri au trecut la execuții în masă. În Novi Sad (Ujvidék) au fost executați 550 de evrei (inclusiv copii și femei) și aproape 300 de sârbi – aceștia fiind aruncați în apele reci ale Dunării, de unde implorau să fie împușcați din cauza frigului. În total, în Délvidék vor fi executați, în prima lună din 1942, peste 3 300 de civili, dintre care 140 erau copii.[350]

Maghiarii au introdus sistemul batalioanelor de muncă pentru evrei și alte „elemente îndoielnice" (sârbi, români etc.) încă din 1919, ca formă de răzbunare și control în raport cu minoritățile pe care le considerau vinovate pentru prăbușirea Ungariei Mari. Acestora le era refuzat serviciul militar, fiind nevoite să lucreze la construirea și întreținerea de drumuri, la deservirea logistică a armatei, la extinderea căilor ferate și a fortificațiilor militare. Din acest motiv, în contextul celui de-al Doilea Război Mondial, Ungaria era țara cea mai pregătită pentru a dezvolta un sistem uriaș de muncă auxiliară pe front și în spatele acestuia. Conform legilor antisemite adoptate în 1939, toți ofițerii maghiari și soțiile lor trebuiau să dovedească originile creștine ale fiecărui bunic. Evreii, ale căror documente erau însemnate cu literele „Zs" (*Zsidó*, evreu) erau încadrați în companii de circa 250 de oameni, fiind obligați în perioada războiul din Est să poarte haine civile – total inadecvate pentru vremea din URSS –, completate de o banderolă galbenă (pentru evreii religioși) sau albă (pentru evreii definiți rasial).[351] Din 100 000 de evrei înrolați în formațiunile de muncă, 45 000 au fost trimiși pe front pentru a deservi Armata a II-a ungară. Dintre aceștia, doar 20% vor supraviețui războiului

și relelor tratamente la care au fost supuși de unii ofițeri maghiari – care îi torturau prin exerciții fizice nesfârșite, asociate cu privarea de hrană, somn și îngrijire medicală.[352] Au existat însă și numeroși militari unguri care au dat dovadă de umanitate și curaj în apărarea evreilor. Colonelul Imre Reviczky, care conducea din 1943 brigada de muncă transilvană, în care erau concentrați circa 30 000 de evrei, a interzis orice act de cruzime asupra acestora și le-a facilitat comunicarea cu familiile. Mai important, când au început deportările, Reviczky a încărcat trenurile „evacuării" evreilor cu cherestea, avertizându-și subordonații să se ascundă – motiv pentru care a fost trimis la Dachau (ulterior, în onoarea acestui gest, colonelul Imre Reviczky va fi declarat Drept între Popoare).[353]

Munca forțată a fost, de altfel, cea mai importantă cale de salvare din fața Soluției Finale, germanii și maghiarii căzând de acord să smulgă din ghearele lui Eichmann 150 000 de evrei în putere, care trebuiau să suplinească criza de mână de lucru din economiile celor două țări. O veritabilă luptă s-a declanșat între SS, care voia să deporteze și să ucidă acești oameni, și Vitéz Lajos Csatay de Csataj, ministrul maghiar al apărării, care i-a declarat pe 7 iunie 1944 „prizonieri de război" – ceea ce, în mod paradoxal, le oferea un grad superior de protecție în fața legii decât calitatea de evreu. Mulți dintre ei – bărbați între 18 și 48 de ani și femei între 18 și 30 de ani – au fost mobilizați din ghetouri în ultima clipă, în timp ce așteptau trenurile morții.[354] Totuși salvarea de la deportare nu garanta și supraviețuirea, evreii din batalioanele de muncă căzând uneori victime izbucnirilor de violență ale SS și ale grupărilor înarmate ale Partidul Crucilor cu Săgeți (*Nyilas*). În octombrie 1944, în masacrul de la Pusztavám, o întreagă companie de muncă (216 oameni) a fost lichidată.[355]

După ce Italia a părăsit tabăra Axei, Hitler a devenit tot mai îngrijorat de posibilitatea ca și Ungaria să aleagă o ieșire similară dintr-un război eșuat: dezertarea maghiarilor l-ar fi adus rapid pe Stalin la porțile Vienei, adică într-unul din centrele definitorii

ale Marelui Reich. Încă din martie 1942, înțelegând că steaua lui Hitler apune, regentul Miklós Horthy îl înlocuise pe premierul filogerman László Bárdossy cu moderatul Miklós Kállay, considerat anglofil. Sarcina lui Kállay era să pregătească discret o ieșire a Ungariei din Axă și din război, atât prin negocieri cu liderii occidentali, cât și printr-o îmblânzire a politicilor fasciste și antisemite anterioare. Acest lucru a oferit, pe termen scurt, o protecție fragilă evreilor – lucru care îl va înfuria pe Führer, făcându-l să considere „evreimea ungară" vinovată pentru o potențială trădare a Budapestei. După masacrarea evreimii poloneze, comunitatea din Ungaria devenise acum cel mai important grup evreiesc din proximitatea Germaniei.[356] O contribuție funestă o va avea în acest context Edmund Veesenmayer, un nazist promovat în diplomație, loial lui Himmler, care jucase deja un rol în Holocaustul din Iugoslavia și din Croația, fiind transferat ulterior în Ungaria.[357] Veesenmayer îl alimenta pe Hitler cu informații despre evrei ca „avangardă bolșevică" care subminează interesele Berlinului în capitala maghiară. Faptul că premierul Miklós Kállay va recunoaște guvernul italian Badoglio, care îl detronase pe Mussolini, precum și tolerarea de către acesta a apelurilor opoziției maghiare de a retrage țara din război îl vor convinge pe Hitler să acționeze în disperare de cauză.[358] Pe 12 martie 1944, el a emis ordinul pentru ocuparea Ungariei (Operațiunea Margarethe I – Margarethe II fiind un plan similar, nepus în practică, pentru ocuparea României). În acest ordin, Führerul îi învinovățea pe „evrei, care controlează totul în Ungaria", pentru tentativele lui Kállay de a se rupe de Berlin.[359]

Hitler l-a convocat pe Horthy pe 15 martie 1944, în Austria, lângă Salzburg, la castelul Schloss Klessheim pentru discuții care se vor întinde până pe 18 martie. L-a acuzat că îi protejează pe evrei, alături de care pregătește trădarea Axei, l-a anunțat că Ungaria urma să fie ocupată și l-a ținut ostatic – invocând riscuri de securitate – până când armata germană a terminat ultimele pregătiri pentru a lansa, în zorii zilei de 19 martie 1944, Operațiunea

Margarethe. Regentul Horthy a protestat, s-a retras din discuții, a amenințat cu demisia și a încercat să plece urgent spre Ungaria – însă, în final, a acceptat dictatul Führerului.[360] Marea îngrijorare a maghiarilor viza eventuala implicare în ocupația germană a trupelor românești sau slovace, adversari tradiționali cu care aveau dispute teritoriale. Asigurarea lui Hitler că acest lucru nu se va întâmpla l-a mai liniștit pe Horthy, care va fi în schimb de acord cu trimiterea evreilor maghiari „la muncă" în Reich – formulă în spatele căreia se ascundea, în realitate, exterminarea la Auschwitz-Birkenau. Ideea ca sute de mii de evrei maghiari să lucreze în fabricile lui Hermann Göring din Boemia și Moravia, în beneficiul Luftwaffe, fusese discutată între Berlin și Budapesta începând cu 1943, oferind liderilor maghiari o narațiune în spatele căreia să ascundă realitatea Holocaustului – deși era evident că „evacuarea" bătrânilor și a copiilor nu avea nimic în comun cu asigurarea unor lucrători apți de muncă în condiții grele.[361] Toate dovezile arată că amiralul Horthy a acceptat în martie 1944 deportări în masă ale evreilor „galițieni" – mai degrabă tradiționaliști și săraci, din regiunile estice –, deosebindu-i clar pe aceștia de „evreii buni" și arătându-se mulțumit să se dispenseze de ei.[362]

În paralel cu armata germană, în Ungaria vor intra și câteva sute de SS-iști aflați în subordinea lui Ernst Kaltenbrunner. Vârful de lance al acestui corp de trupe SD și Gestapo era comandoul special condus de Eichmann, care urma să coordoneze aplicarea Soluției Finale.[363] Acest *Einsatzkommando Ungarn* format din 35 de persoane îi avea în componență pe experimentații ucigași de evrei Theodor Dannecker și Dieter Wisliceny.[364] Sarcina lor era una fără precedent chiar și pentru mașinăria criminală nazistă: uciderea a aproape 800 000 de evrei maghiari la Auschwitz până la finalul lui iulie 1944. În acest scop, capacitatea de exterminare a lagărului trebuia să atingă cifra de 13 000 de evrei pe zi (lagărul din Silezia fiind în situația de a compensa dezafectarea centrelor de ucidere de la Bełżec, Treblinka, Maidanek și Sobibór, ascunse în fața înaintării Armatei Roșii).[365]

Pe 22 martie 1944, Döme Sztójay a fost desemnat premier de Horthy, cu acordul Berlinului. Sztójay servise până atunci ca ambasador în Germania, după ce anterior fusese atașat militar în aceeași țară (era general și luptase în Primul Război Mondial). În scurtul mandat al acestuia (va fi demis de Horthy pe 29 august 1944, după mai multe tentative de a obține permisiunea lui Hitler în acest sens), Eichmann va distruge – într-una dintre cele mai ample operațiuni criminale din istorie – jumătate dintre evreii din Ungaria. Döme Sztójay va accepta cele mai importante solicitări naziste: va facilita arestările și deportările evreilor, va permite intrarea în legalitate a Partidului Crucilor cu Săgeți condus de Ferenc Szálasi și va menține pe front trupele maghiare. Doi antisemiți convinși, László Endre și László Baky, au devenit secretari de stat în ministerul de interne al lui Sztójay, ocupându-se cu entuziasm de deportarea evreilor. În jandarmeria maghiară se remarca, din aceleași motive, László Ferenczy, care se considera specialist în „problema evreiască" și care i-a ajutat activ pe naziști.[366]

Eichmann, care și-a stabilit cartierul general la hotelul Majestic din Buda, se va grăbi să organizeze un Consiliu Central Evreiesc la Budapesta (uzualul *Judenrat*), dublat de consilii evreiești în toate localitățile unde erau pregătite deportări. Spre deosebire de alte state – în care activitatea liderilor acestor consilii poate fi judecată într-o secvență mai lungă, de câțiva ani, lăsând să iasă la iveală tăria de caracter sau înclinația spre compromis –, în Ungaria rurală această posibilitate nu a existat: intervalul dintre ghetoizare, deportare și ucidere era atât de scurt – uneori de câteva zile –, încât întregi comunități evreiești nu reușeau să se dezmeticească decât atunci când ajungeau în camerele de gazare.[367]

Imediat după declanșarea Operațiunii Margarethe, Dieter Wisliceny – omul de încredere al lui Eichmann – a convocat pentru 20 martie 1944 o ședință de urgență cu reprezentanții evreilor din Pesta, conduși de Sámuel Stern. Aceștia au trecut în deplina subordine a SS-istului Alfred Trenker, care urma să

decidă unde aveau voie să se deplaseze liderii comunității (în mod normal, membrii săi nu mai puteau să își părăsească domiciliul), de ce protecție specială urmau să se bucure aceștia în comparație cu cei pe care îi reprezentau și ce anunțuri trebuiau să apară în *A Magyar Zsidók Lapja*, publicația evreilor maghiari. Totuși, în această primă întâlnire, prioritatea oamenilor lui Eichmann a fost să-i liniștească pe evrei, asigurându-i că – deși vor exista măsuri îndreptate împotriva lor – acestea vor avea un caracter moderat și just, viața și proprietatea fiindu-le garantată. Naziștii cereau ca această veste să fie transmisă întregii comunități, care trebuia calmată.[368] Eichmann personal a dat aceleași asigurări: „Comportați-vă cinstit, conduceți-i pe drumul cel drept pe toți aceia care au încredere în voi, în Ungaria nimic nu se va schimba", le va spune el conducătorilor evrei.[369] Cei care făceau aceste promisiuni erau veterani ai Soluției Finale, care aveau deja milioane de victime pe conștiință; seninătatea și convingerea cu care mințeau era consternantă. Procedau astfel pentru a-și proteja propriile cariere în urma complicațiilor apărute la Varșovia, unde ghetoul se revoltase cu un an înainte; oamenii lui Eichmann știau de-acum că evreii aveau capacitatea de a-i înfrunta cu succes pe naziști. La scurt timp, de altfel, în Ungaria vor începe arestările – multe dintre ele făcute la întâmplare. Institutul Rabinic a fost transformat în închisoare SS. În circa zece zile, 3 400 de evrei fuseseră reținuți, iar la jumătatea lui aprilie 1944 – peste 7 000.[370] Ziarul prin care SS păstra controlul asupra comunității evreilor maghiari sugera amenințător: „Trebuie să vă dați seama că orice decizie, oricât de dezagreabilă ar putea părea ea, este rezultatul intervențiilor oficiale și că viața fiecăruia dintre voi, la fel ca existența comunității noastre, depinde de stricta voastră obediență".[371]

În martie 1944, informațiile despre Holocaust la care aveau acces liderii evreilor din Ungaria erau mult mai numeroase și mai clare decât cele cu care operaseră omologii lor din Polonia, Grecia sau Franța. Auschwitz nu mai era un cuvânt necunoscut;

existau mărturii atât despre gazări, cât și despre execuțiile în masă din URSS sau Polonia. Din acest motiv, decizia conducătorilor evreilor din Budapesta de a nu alerta comunitățile rurale mai sărace și mai puțin informate din zonele îndepărtate – primele vizate de deportări – rămâne una controversată. În apărarea lor trebuie spus că, deși aceste informații existau, ele erau departe de a fi confirmate în afara unui cerc restrâns de lideri politici – confirmările categorice venind pentru opinia publică numai după ce sovieticii și americanii au eliberat lagărele de concentrare din Polonia și din Germania. În al doilea rând, mecanismul morții de la Auschwitz a fost de necrezut chiar și pentru mulți dintre cei care *ajunseseră deja* acolo. În al treilea rând, refuzul de a crede relatările martorilor – sau măcar speranța că lucrurile s-au schimbat între timp – reprezenta unul dintre puținele mecanisme psihologice de apărare pe care cei vizați de deportări le mai aveau la dispoziție.

Distrugerea evreilor maghiari într-un moment de prăbușire a Germaniei naziste nu a fost doar un act de răzbunare; a fost și un act deliberat de jaf – menit să ajute o economie sleită de efortul de război, dar și structuri (SS) și persoane (Eichmann, Himmler) care căutau deja căi pentru a supraviețui războiului. Militarii implicați în operațiunea Margarethe și-au asigurat locuințe, mobilier, haine și produse de lux prin confiscări imediate ale proprietăților evreiești. SS-iștii solicitau tablouri de mare valoare sau piane, în vreme ce maghiarii le-au cerut evreilor din Budapesta să pună la dispoziție sute de apartamente pentru a despăgubi persoanele afectate de bombardamentele aliate.[372] O altă metodă utilizată de Ministerul de Interne de la Budapesta era concentrarea în apartamente din zonele strategice ale capitalei, vizate de bombardamente aliate. Aici trebuiau să se înghesuie – pentru a descuraja raidurile aeriene – zeci de evrei ale căror case fuseseră confiscate în prealabil.[373]

Guvernul lui Döme Sztójay a adoptat rapid legislația nazistă menită să-i elimine din societate și să-i izoleze pe evrei.

Conform procedurii uzuale care preceda deportările, raporturile cu lumea exterioară au fost tăiate, pentru a bloca răspândirea informațiilor: radiourile și telefoanele erau interzise, precum și utilizarea automobilelor sau schimbarea domiciliului. Din 5 aprilie 1944, Steaua lui David devenea obligatorie pentru toți evreii peste șase ani, cu excepția eroilor și a răniților din Marele Război, a rudelor acestora, a convertiților din familii creștine și a celor care deveniseră preoți. Max Eisen, un evreu născut în Moldava nad Bodvou (Szepsi), în zona slovacă preluată de Ungaria, își amintește această etapă:

> În 1944 eram în al cincilea an de război. Ne confruntaserăm cu atât de multe dificultăți în anii precedenți – intoleranță, tratarea ca cetățeni de mâna a doua, absența tatălui meu și altor tineri evrei din oraș, propria noastră deportare amânată –, dar încă ne agățam de speranța că războiul avea să se termine în curând. Raționalizasem strict rezervele de hrană și materialul pentru îmbrăcăminte. A trebuit să adunăm fier vechi și să îl predăm autorităților pentru efortul de război, iar rafturile magazinelor erau golite de produse de bază cum ar fi zahărul, sarea și alte condimente. Privind retrospectiv, noi, evreii maghiari, trăiam încă într-o fericită ignoranță în mijlocul tuturor acestor neajunsuri. Nu eram conștienți de tragedia care se abătuse asupra altor evrei europeni – cei care au fost transportați în vagoane pentru vite la cele șase lagăre ale morții din Polonia ocupată sau împușcați în gropi și râpe în Ucraina și Belarus de către *Einsatzgruppen*. În martie 1944, Partidul fascist al Crucilor cu Săgeți a ajuns la putere în Ungaria; liderul său, Ferenc Szálasi, era un antisemit virulent. Comunitatea evreiască avea de înfruntat acum probleme critice, iar autoritățile au impus ferm edictul că toți evreii trebuiau să poarte o Stea galbenă a lui David pe piept. Purtând steaua, m-am simțit atât stigmatizat, cât și exclus. Acum eram un grup minoritar vizibil, ceea ce a adăugat o pedeapsă în plus suferințelor noastre. În

ciuda acestui lucru, ne-am păstrat atenția asupra următoarei sărbători de Pesah.[374]

În paralel, evreii erau eliminați din presă, din administrația publică, din domeniul farmaceutic, de pe piața bursieră și din viața artistică.[375] Bunurile evreiești trebuiau declarate în detaliu, urmând să fie preluate de stat după uciderea proprietarilor; retragerile din bănci erau strict limitate, ca și tranzacțiile cu bijuterii. Poliția maghiară era în alertă pentru a împiedica ascunderea obiectelor de valoare.[376] Capii familiilor erau torturați în fața copiilor, pentru a mărturisi unde și-au ascuns banii. Bunurile evreilor maghiari sunt estimate astăzi la circa 7–12 miliarde de pengö, adică la circa 14–24 de miliarde dolari, evaluarea cea mai riguroasă fiind de 20 de miliarde dolari.[377] În imaginarul nazist – distorsionat de propagandă – această sumă era însă mult mai mare.

În căutarea banilor, SS-iștii au negociat cu reprezentanți ai comunității evreiești – precum Rudolph Kasztner –, salvarea câtorva mii evrei. Un exemplu cunoscut este eliberarea celor patru familii care controlau fabrica Weiss-Manfréd – un colos cu zeci de mii de salariați, angajat în producția de armament și în multe alte afaceri conexe (de la extragerea de minereuri la bănci și biciclete) – în schimbul cedării controlului asupra afacerii către Germania pentru o perioadă de un sfert de secol. Kurt Becher, care coordona biroul economic SS de la Budapesta, a urmărit îndeaproape această afacere, asigurându-și un comision de 5% din valoarea ei. Aproape 50 de membri ai familiilor de acționari au putut pleca în țări neutre (Elveția, Portugalia) cu o sumă de 250 000 de mărci și peste o jumătate de milion de dolari.[378] Eichmann a lansat o altă negociere – mult mai sofisticată –, convocându-l pe 25 aprilie 1944 pe respectatul evreu Joel Brand la hotelul Majestic pentru a-i propune ciudata afacere „Sânge contra bunuri": un milion de evrei în schimbul unor camioane și al altor mărfuri care urmau să fie oferite de occidentali Germaniei, care se angaja să nu le utilizeze decât pe frontul de est[379]: „Am așadar o propunere a vă face:

sânge contra bunuri. Ce vreți? Femei la vârsta procreării, bărbați sănătoși, copii, bătrâni?“[380] După mai multe discuții, solicitarea finală a lui Eichmann viza 10 000 de camioane, 2 milioane de săpunuri, 800 de tone de ceai și 800 de tone de cafea.[381] Era o mutare complexă, în spatele căreia se afla Himmler, care încerca să deschidă un canal de negociere cu Statele Unite și să provoace o sciziune între sovietici și occidentali *în timp* ce rezolva și o problemă logistică importantă pentru Wehrmacht. După ce ucisese milioane de oameni, Heinrich Himmler spera că își poate spăla trecutul vânzând ultimii supraviețuitori din Europa; dacă oferta lui ar fi fost acceptată – lucru care l-ar fi făcut un partener de dialog al Aliaților –, următorul pas al comandantului SS ar fi fost, probabil, trădarea lui Hitler și capitularea în fața puterilor occidentale, cu scuza că ocupația sovietică trebuie evitată cu orice preț. Tatonarea lui Eichmann a fost respinsă de britanici și de americani, care nu erau dispuși să îl legitimeze pe Himmler și să îl ostilizeze pe Stalin. (În plus, așa cum spunea lordul Moyne, care reprezenta interesele britanice la Cairo și care va fi ulterior ucis de un comando Lehi: „Ce am putea face noi cu un milion de evrei?“[382])

Totuși acest dialog secret a avut un rezultat semnificativ. În semn de bună-credință în contextul negocierilor „Evrei pentru camioane“, lui Eichmann i s-a propus de către Rudolf Kasztner – un om de afaceri născut în Cluj, care condusese organizația *Vaada*, specializată în salvarea evreilor din Polonia și Slovacia[383] – să lase să ajungă în Elveția un tren cu evrei (care va deveni cunoscut drept „trenul lui Kasztner“).[384] Conform negocierii Eichmann-Kasztner, circa 1 700 de evrei urmau să fie „răscumpărați“ la prețul individual de 1 000 de dolari, deși SS a obținut și sume de 25 de ori mai mari de la familiile bogate, care au suportat inclusiv „taxa“ pentru cei care nu puteau plăti. Nu era primul moment în care naziștii pretindeau bani în schimbul salvării vieții unor evrei. În 1942, Dieter Wisliceny ceruse unui grup din Slovacia o sumă de 40 000–50 000 de dolari pentru a opri deportările.[385] Și Himmler solicitase în Olanda, în beneficiul

Waffen-SS, sume de 5 000–10 000 de dolari pentru fiecare evreu bogat care era lăsat în viață.[386]

Chiar dacă va obține o sumă de câteva milioane de franci elvețieni din această înțelegere, Eichmann nu își va respecta angajamentul, dirijând inițial „trenul lui Kasztner" spre lagărul Bergen-Belsen. Totuși aici refugiații vor fi găzduiți în condiții speciale, fiind ulterior transportați în siguranță în Elveția.[387] Deși a salvat un număr important de evrei – reușind aparent să îl convingă pe Eichmann să dirijeze și alte trenuri spre lagăre mai puțin periculoase decât Auschwitz –, Kasztner va plăti mai târziu cu viața lungul său dialog cu Eichmann. Acuzat că nu a adus la cunoștința evreilor maghiari existența Soluției Finale și că și-a favorizat cunoștințele din Cluj, care s-au bucurat de aproape 400 de locuri în trenul spre Elveția, Kasztner va fi ucis în 1957, la Tel Aviv, de un comando format din foști luptători Lehi.

Pentru că Eichmann încerca să stoarcă cât mai multe bunuri de la evreii din Budapesta – având nevoie de timp în acest scop –, dar și în condițiile în care sovieticii se apropiau de zona de nord-est a Ungariei, primele comunități alese pentru deportare au fost cele din Transilvania și din Rutenia Carpatică. Aceste comunități tradiționaliste erau vizate cu prioritate și de antisemiții maghiari, care le considerau mai puțin integrate și mai periculoase. Se urmărea o „curățare" a țării *de la est la vest*, urmând ca marea comunitate evreiască din Budapesta să fie printre ultimele deportate, după o căutare atentă a tuturor bunurilor ascunse. Din acest motiv, discreția era esențială – ca și izolarea evreilor din Budapesta de informații care i-ar fi putut alarma.[388]

Încă din 19 aprilie 1944, reprezentantul lui Hitler la Budapesta, Edmund Veesenmayer, solicita urgent trenuri pentru transportarea evreilor maghiari spre fabricile germane puse în slujba lui Hermann Göring. Partea ungară își făcea deja datoria, începând cu trei zile înainte strângerea evreilor în ghetouri în vederea deportării; în doar două săptămâni, 200 000 de evrei estici fuseseră deja ghetoizați.[389] Pentru concentrare erau preferate fabricile

de cărămidă, care beneficiau de linii feroviare secundare, cu acces în rețeaua principală. Deși coordonate de Eichmann, deportările erau asigurate de polițiștii maghiari, care utilizau registrele statului ungar.[390] Totuși, în momentul decisiv în care destinația primelor garnituri de tren trebuia stabilită – adică undeva între 20 și 26 aprilie 1944 –, câștig de cauză a avut Himmler, nu Göring: prioritară era uciderea evreilor la Auschwitz, nu utilizarea lor pentru efortul de război. Vizați nu mai erau doar evreii în putere, ci familiile în ansamblu – inclusiv bătrânii, copiii, femeile.[391]

Pe 29 aprilie și 30 aprilie, primele două trenuri (cu 1 800, respectiv 2 000 de evrei unguri arestați în raidurile care au urmat imediat după ocuparea Ungariei) plecau spre Auschwitz, unde circa 1 100 de persoane au fost selectate pentru muncă și aproape 2 700 au fost gazate imediat.[392] Transporturile de masă au început în 14 mai 1944, ajungând la Auschwitz peste două zile. Ritmul era amețitor: în medie, 6 250 de oameni pe zi. În numai zece zile din mai, 140 000 de evrei soseau în lagăr. Până pe 10 iulie, peste 430 000 de evrei au fost transportați în lagărul de exterminare din Polonia, în 147 de trenuri. Dintre aceștia, 320 000 au fost uciși.[393] Cu excepția regiunii Budapesta, Ungaria începea să fie *Judenrein*.

Transportul la Auschwitz era în sine o tortură:

> În ziua plecării noastre ne-am luat pachetele sărăcăcioase și am fost duși în zona de încărcare, unde așteptau vagoanele pentru vite. Acolo, am fost întâmpinați de jandarmii maghiari. După ce am fost urcați, trenul a plecat din cărămidărie, care se afla într-o suburbie a orașului Kassa, către gara principală, situată la mică distanță. Odată ajuns acolo, fiecărui vagon i s-a repartizat o găleată cu apă de băut și o găleată goală pentru a fi folosită ca toaletă. Apoi ușile au fost închise și încuiate. (...) Eram lipiți unul de altul, cu spațiu doar pentru stat în picioare, și cu greu puteam respira normal, deoarece căldura generată de corpurile noastre făcea aerul insuportabil. Situația era dezumanizantă, debilitantă și devastatoare, atât psihologic, cât și fizic.

> Lângă tavan nu exista decât o mică deschidere, cu gratii, pentru ventilație. Apa a dispărut aproape imediat și nu a fost nici măcar o dată înlocuită. Vasul de toaletă nu a fost golit, deoarece ușa nu a fost deschisă niciodată, iar duhoarea a infuzat întregul vagon. Bagajele cu bunurile noastre, lăsate pe podea, au fost, de asemenea, acoperite de gunoaie. Nu m-am putut apropia de părinții mei și ei nu m-au putut proteja. M-am simțit singur, copleșit de duhoarea urinei și a materiilor fecale.[394]

Pe lângă justificarea deportărilor sub pretextul „trimiterii de muncitori în Reich" – însoțiți de familii „din motive umanitare" –, o altă stratagemă folosită de naziști și de maghiari a fost transformarea nordului Transilvaniei și a Ruteniei Carpatice în teritorii destinate operațiunilor militare pe fondul apropierii sovieticilor. În acest mod, pregătirea transporturilor spre Auschwitz putea fi disimulată sub forma unor evacuări cu caracter militar. Atât Horthy, cât și și Döme Sztójay au încurajat încrederea evreilor în explicațiile naziste privind evacuările militare și munca în beneficiul mașinăriei de război germane. Din acest motiv, așa cum povestește Max Eisen, mulți dintre ei au ignorat avertismentele reale ale unor vecini privind deportările:

> La ora 2.00 noaptea ne-a trezit zgomotul produs de cineva care bătea la poartă. (...) Am auzit pe cineva spunându-i tatălui meu să vină și să deschidă porțile, ca să poată intra cu caii și cu căruța. A spus că trebuie să vorbească urgent cu tatăl meu, așa că porțile i-au fost deschise. Vizitatorul s-a dovedit a fi pădurarul din zonă; îl cunoșteam bine și aveam încredere în el. Când tatăl meu încă mai deținea cârciuma, acest om era un client obișnuit, care făcuse de multe ori afaceri și cu bunicul. (...) Ne-a spus că venea de la cârciumă, unde auzise câțiva jandarmi spunând că plănuiau să adune toți evreii din oraș și din vecinătate și să-i mute din oraș a doua zi. El a insistat să ne suim imediat în căruța lui; ne-ar lua de acolo și ne-ar găsi un loc sigur unde să ne ascundem, în pădure. Am rămas cu toții

fără cuvinte. Adulții au vorbit despre asta și, după o discuție îndelungată, bunicul meu a decis că, din cauza Paștelui și a Șabatului, nu am putea călători decât dacă viața noastră era în pericol iminent – și nimeni nu și-ar fi putut imagina o astfel de amenințare. Omul ne-a implorat, dar fără rezultat. (...) Dimineața, pe la ora 6.00, doi jandarmi au forțat porțile și au intrat în locuința noastră. Au strigat că avem cinci minute să ne împachetăm bagajul înainte de a fi luați. Au spus că trebuie să predăm orice bani sau bijuterii, pentru că acolo unde mergem nu vom avea nevoie de ele.[395]

Ordinea de ghetoizare și deportare a fost stabilită în funcție de șase zone operaționale: 1. Rutenia Carpatică; 2. Nordul Transilvaniei; 3. Nordul Ungariei; 4. Szeged–Debrecen; 5. Szombathely–Pécs; 6. Budapesta.[396] În prima zonă operațională concentrarea a început pe 16 aprilie 1944, iar în Transilvania – două săptămâni mai târziu. Activi în nordul Transilvaniei încă de la finalul lui martie, imediat după ocuparea Ungariei, naziștii au trecut și aici la arestarea notabilităților din comunitatea evreiască: 50 la Nagybánya (Baia Mare), 150 la Kolozsvár (Cluj-Napoca) și alte câteva sute la Marosvásárhely (Târgu-Mureș), Nagyvárad (Oradea), Szatmárnémeti (Satu Mare).[397]

Începută în aprilie-mai și finalizată în iunie, distrugerea evreilor din nordul Transilvaniei s-a încheiat în mai puțin de două luni, făcând din regiune una „liberă de evrei". De aici au fost expediați aproape 165 000 de oameni, dintre care circa 130 000 au pierit la Auschwitz.[398] Lista plecărilor din Maramureș dovedește că Eichmann a asigurat *zilnic* trenuri pentru deportare, lucru pe care nu reușise să îl facă în Occident:

- 16 mai – tren plecat din gara Sighet cu 3 007 evrei
- 17 mai – tren cu 3 052 de evrei, plecat din Boureni (Maramureșul de nord, azi în Ucraina)

– 18 mai – tren cu 3 248 de evrei, plecat din Sighet

– 19 mai – tren cu 3 032 de evrei, plecat din Vișeu de Sus

– 9 mai, Satu Mare (în ghetoul de aici au fost aduși și evrei din Baia Mare, Copalnic, Șomcuta și Seini), tren cu 3 006 evrei

– 20 mai, Sighet, 3 104 evrei

– 21 mai, Vișeu de Sus, 3 013 evrei

– 22 mai, Sighet, 3 490 de evrei

– 22 mai, Satu Mare, 3 300 de evrei

– 23 mai, Vișeu de Sus, 3 023 de evrei

– 24 mai, Hust, 3 328 de evrei (zona Maramureșului de nord).

– 25 mai, Ocna Slatina, 3 317 evrei

– 25 mai, Vișeu de Sus, 3 006 evrei

– 26 mai, Hust, 3 249 de evrei

– 26 mai, Satu Mare, 3 336 de evrei

– 28 mai, Teceul, 2 208 evrei

– 29 mai, Satu Mare, 3 306 evrei

– 30 mai, Satu Mare, 3 300 de evrei

– 31 mai, Baia Mare, 3 073 de evrei

– 1 iunie, Satu Mare, 2 615 evrei

– 2 iunie, Hust, 2 396 de evrei

– 5 iunie, Baia Mare, 2 844 de evrei

– 6 iunie, Hust, 1 852 de evrei[399]

Un martor al deportărilor, Vasile Moldovan din Sighet, își amintește cum l-a văzut ultima dată pe colegul de bancă Davidovitch:

Îi aduceau din tot Sighetul și din tot Maramureșul și îi băgau, câți încăpeau, în câte un tren întreg. Erau foarte mulți, trebuia mai mult de un tren întreg să îi bage. Îi aduceau militarii unguri. Cu baionetă, cască pe cap. Aveam 12 ani atunci. Davidovitch era colegul meu de școală. De bancă. Evreu. M-a strigat să-i dau apă. Și când m-am dus, am reușit să-i dau lui apă. Și toți au întins mâna să le dau apă. Era o căldură... Bătea soarele pe vagoane... Vagonul era plin. Vagon de vite. Unul lângă altul. Dar când am vrut să mai dau din găleată, mă trezesc că mă împroașcă în fund și-mi ia găleata și o calcă în picioare. Militarul ungur. Am fugit, dar n-a tras după mine, a văzut că am 12 ani. Nimeni nu avea curaj să zică nimic. Mulți i-au ascuns prin poduri, prin sate, pe mulți evrei. Au scăpat cumva aceia. (...) Nu erau așa mulți în școală. Vreo cinci-șase. Era Davidovitch Moses, era Katz, era Perl. Nu m-am mai întâlnit cu ei, că pe copiii ăștia îi omorau. Îi băgau la gazare. Era unul, Wolf, din Sighet, un evreu, care alimenta la camera de gazare – și după ce a scăpat de acolo a venit și ne-a povestit tot. Ne-am prins de cap. Multe nu le-a scris în carte – ce-a văzut el acolo. A zis că mulți nu erau morți după gazare. Mai mișcau. Îi omorau. Le dădeau în cap, îi omorau și îi băgau la ardere. Și eu, zice, am văzut pe nepotul meu cum l-am băgat în foc. Mi-a spus Wolf. Plângând. Norocul lui a fost că lucra la camera de gazare și a scăpat. Alimenta acolo cu oameni.[400]

Șocul suferit la Auschwitz de evreii maghiari a fost brutal. Rudolf Höss, primul comandant al lagărului, fusese rechemat pentru a coordona anihilarea lor (numită, din acest motiv, *Aktion Höss*).[401] Mirosul oamenilor carbonizați era izbitor: „*Kapos* ne-au ordonat să ieșim din barăci", își amintește Max Eisen. „Era o dimineață frumoasă, însorită și m-am trezit uitându-mă la sutele de barăci, la miile de oameni emaciați din spatele gardurilor din sârmă ghimpată și la zecile de turnuri de pază unde soldații SS aveau mitraliere și reflectoare. În apropiere erau patru coșuri uriașe, care aruncau flăcări roșii și fum. Mirosul de carne arsă,

care mă copleșise când am ieșit din vagonul de vite, plutea încă în aer. Nu puteam cuprinde dimensiunile imense ale acestui loc și am crezut că ne aflăm într-o mare zonă industrială. (...) Ne-au ordonat să venim pe rând la masa cea mai apropiată de noi. Tata a mers primul, eu am fost următorul, iar unchiul meu a fost ultimul. Primul bărbat m-a întrebat de nume, locul și data nașterii, ce limbi vorbeam, înălțimea, greutatea și culoarea părului. Următorul bărbat mi-a tatuat un număr pe brațul stâng: A-9892. Numărul tatălui meu era A-9891, iar al unchiului meu A-9893. Oriunde mergeam, eram mereu între ei; erau îngerii mei păzitori."[402]

Deținuții erau obligați să trimită în Ungaria scrisori din Waldsee, un oraș fictiv, lăudând condițiile de cazare și muncă.[403] Persoanele considerate incapabile de muncă – copii, bătrâni, femei slăbite, bolnavi – erau ucise pe loc, în vreme ce evreii în putere erau distribuiți în centrele de muncă forțată de la Auschwitz sau din Reich. Dacă se îmbolnăveau, slăbeau sau își pierdeau energia, reveneau la Birkenau pentru a fi gazați.[404] După cum consemna „Protocolul de la Auschwitz", compus din mărturiile evreilor care reușiseră să evadeze din lagăr,

> începând de la jumătatea lui mai, convoaiele provenite din Ungaria au ajuns în masă la Birkenau. În fiecare zi, debarcau între 14 000 și 15 000 de evrei. Drumul care ducea la crematorii a fost prelungit, astfel încât fiecare convoi putea ajunge direct [la gazare și ardere]. Aproximativ 10% dintre deportați au fost admiși în lagăr. Ceilalți au fost imediat gazați. De atunci, la Birkenau s-a gazat mai mult ca oricând. (...) Trei cuptoare funcționau deja zi și noapte. A fost pus în funcțiune și un al patrulea. Când responsabilii în drept și-au dat seama că, de fapt, capacitatea acelor cuptoare era încă insuficientă, au fost săpate patru șanțuri de 50 de metri lungime pe 15 metri lățime, acolo incinerându-se cadavre, noapte și zi.[405]

În primăvara lui 1944, Roosevelt a lansat prima acțiune mai conturată în favoarea evreilor maghiari, la presiunile lui Henry

Morgenthau, ministrul său de finanțe, dar și în urma apelurilor lansate de asociațiile evreilor americani, care primeau informații despre Holocaust prin Elveția.[406] War Refugee Board și Congresul Mondial Evreiesc din Elveția au transmis în Statele Unite, în 14 aprilie 1944, că „există un plan de exterminare a evreilor din Ungaria".[407] Esențial se va dovedi și Raportul Vrba-Wetzler: publicarea unor fragmente din acest raport l-a convins pe Horthy să oprească deportările în 7 iulie 1944. Decizia lui Horthy venea și pe fondul mesajelor primite dinspre Aliați, Vatican și Suedia. Pe 30 iunie 1944, regele Gustav al V-lea al Suediei i-a scris lui Horthy: „Aflând veștile despre măsurile extrem de dure ale Guvernului dvs. la adresa populației evreiești din Ungaria, îmi permit să intervin personal pe lângă Alteța Voastră Serenissimă, pentru a o ruga să ia măsurile de salvare pe care le consideră de cuviință, în favoarea membrilor încă cruțați ai acestei populații".[408] Regentul Horthy a răspuns: „O rog pe Majestatea Voastră să fie convinsă că voi face absolut tot ce îmi va sta în putere, în condițiile actuale, pentru a asigura respectarea principiilor de echitate și umanitate".[409] Pe 15 mai 1944, și nunțiul apostolic Angelo Rotta îi scria premierului maghiar că „întreaga lume știe ce înseamnă această deportare. Vă implorăm să nu mai continuați războiul împotriva evreilor dincolo de limitele prescrise de legile naturii și de comandamentele lui Dumnezeu."[410]

Eforturile diplomatului Raoul Wallenberg pentru salvarea evreilor maghiari vor fi exemplare. Trimis urgent la Budapesta de Suedia – stat care acționa ca intermediar special între Ungaria și Occident –, la rugămintea președintelui american Roosevelt, Wallenberg a ajuns la legația din capitala Ungariei în 9 iulie 1944. Din acel moment și până în 17 ianuarie 1945, când a fost arestat de sovietici – noii stăpâni ai Ungariei, care îl considerau omul naziștilor –, Wallenberg a salvat zeci de mii de evrei, oferindu-le pașapoarte provizorii de „protejați suedezi" (o ficțiune diplomatică, tolerată de maghiari la insistențele grupării proocciden-tale din Guvern, dar și datorită corupției). Circa 10 000 de evrei

au putut fi puși la adăpost în Budapesta după ce Wallenberg a achiziționat în acest scop zeci de apartamente și clădiri, pe care le-a declarat sedii diplomatice suedeze. Conform unei relatări a șoferului său, Wallenberg a reușit să împartă documente suedeze de protecție chiar și evreilor deja urcați într-un tren pregătit să plece spre Auschwitz, ignorând focurile de avertisment pe care le executau în direcția sa naziștii și localnicii din gruparea Crucilor cu Săgeți.[411]

Și alți diplomați sau binefăcători au salvat evrei maghiari în această perioadă. Italianul Giorgio Perlasca, un om de afaceri cu vagi însărcinări diplomatice, a pretins – cu complicitatea altor diplomați – că este consulul Spaniei în Ungaria, salvând astfel peste 5 000 de evrei. El a beneficiat de sprijinul însărcinatului spaniol cu afaceri Ángel Sanz Briz – și el un salvator (numit din acest motiv „Îngerul din Budapesta"). Diplomații portughezi Carlos Sampaio Garrido și Carlos de Liz-Texeira Branquinho au asigurat case de refugiu în care au putut supraviețui 1 000 de evrei. Hagana, formațiunea militară a evreilor din Palestina, a trimis spre Ungaria, cu sprijinul britanicilor, 13 voluntari din Palmach (formațiunea de elită a Haganei) sau din Armata a 8-a britanică. Între cei parașutați în zona controlată de naziști pentru a culege informații despre Holocaust se afla și Hannah Szenes, o luptătoare cu rădăcini maghiare, care va fi prinsă și ucisă de trupele lui Horthy.[412]

Pe 25 iunie 1944, guvernul lui Döme Sztójay anunțase evreii din Budapesta că, în decurs de cinci zile, trebuie să se mute pe malul estic al Dunării, în case special marcate cu Steaua lui David. Era o operațiune prin care gruparea Crucilor cu Săgeți și naziștii lansau o veritabilă lovitură de stat împotriva lui Horthy. Cum László Endre, secretarul de stat din Ministerul de Interne implicat în deportări, era parte a acestei conspirații, regentul Horthy va anula atribuțiile antievreiești ale acestuia, delegându-le către un diplomat moderat.[413]

Pe 22 septembrie 1944, regentul Horthy a încercat din nou să contacteze forțele americane și britanice – prin emisarii săi

din Italia – în vederea negocierii ieșirii Ungariei din război. România trecuse deja de partea Aliaților și lupta acum alături de sovietici în speranța recuperării Transilvaniei – o amenințare gravă din perspectiva liderului de la Budapesta. Regentului maghiar i s-a sugerat însă de către occidentali că, de-acum, cel cu care trebuia să negocieze era Stalin. În consecință, Horthy i-a adresat acestuia un mesaj și a anunțat pe 15 octombrie 1944 că Ungaria denunță alianța cu Hitler.[414] Specialiștii germani în operațiuni speciale – Bach Zelewski și Otto Skorzeny – erau însă deja la Budapesta, așteptând acest moment. Skorzeny l-a răpit pe fiul lui Horthy, Niklas, care avea contacte cu Aliații și cu opoziția – iar Führerul l-a amenințat pe regent cu uciderea acestuia în cazul în care nu cedează puterea. Horthy a acceptat; Niklas Horthy a ajuns în lagărul Mauthausen, în vreme ce tatăl său a fost ținut captiv în Bavaria.[415]

Puterea a fost oferită de naziști Partidului Crucilor cu Săgeți și liderului acestuia, Ferenc Szálasi, un rasist loial lui Hitler. Deși zona controlată de el era redusă, Szálasi exercita puterea tocmai în zona în care supraviețuiseră ultimii evrei maghiari: Budapesta. Din acest motiv, o nouă etapă sângeroasă a Holocaustului maghiar a început în octombrie 1944. Pe 18 octombrie, Eichmann a reintrat în scenă, discutând cu Ferenc Szálasi despre reluarea deportărilor.[416] Era un tip nou de deportare – specifică Reichului prăbușit –, în care evreii nu mai erau transportați cu trenurile morții spre centre de exterminare, ci erau obligați să meargă pe jos sute de kilometri, iarna, înspre Germania sau Austria. Scopul nu mai era anihilarea lor, ci salvarea unei resurse tot mai prețioase – sclavii. Totuși această schimbare teoretică de abordare avea puține consecințe practice; după ce terorizaseră evreii mai mult de un deceniu, SS-iștii nu își puteau schimba atitudinea peste noapte, motiv pentru care aceste marșuri au devenit unele ale morții. Eichmann a reținut 50 000 de evrei și a trimis într-o primă fază 27 000 dintre ei în marș spre Viena, fără hrană și condiții de găzduire; alți 40 000 de prizonieri trebuiau să îi

urmeze.[417] În cursul acestui marș forțat au murit de epuizare mii de oameni, ceea ce l-a silit chiar și pe fanaticul Szálasi să oprească din nou deportările.[418] În mod paradoxal, inclusiv doi dintre cei mai sângeroși naziști – Heinrich Himmler și Rudolf Höss de la Auschwitz – au intervenit în favoarea lor. Mai mulți SS-iști asistaseră la grozăviile care se petreceau în cursul marșului morții dintre Budapesta și Viena, alertându-și superiorii că resursa vitală de lucru a Germaniei e maltratată inutil.[419] Concomitent, grupările armate ale Crucilor cu Săgeți (*Nyilas*) executau în masă evrei pe malul Dunării. Formațiunile evreiești de muncă forțată care încercau să treacă Dunărea, retrăgându-se în fața înaintării sovietice, erau mitraliate de maghiari. Circa 38 000 de oameni au fost măcelăriți astfel.[420] Mii de evrei au fost ridicați de *Nyilas* din ghetouri și împușcați în dreptul fluviului. Nici pacienții din spitalele evreiești nu au fost cruțați de trupele Crucilor cu Săgeți care se retrăgeau din fața sovieticilor, în ianuarie 1945. Aparent, exista și un plan, atribuit lui Eichmann, de a arunca în aer ghetoul din Budapesta în contextul înaintării sovietice – plan care ar fi putut face alte 60 000 de victime. Totuși acesta a fost abandonat. Himmler descoperise o nouă utilitate a evreilor: transformarea lor în ostatici în vederea negocierilor de armistițiu cu Aliații. Considerându-se un potențial succesor al lui Hitler, Himmler visa să devină frecventabil pentru Occident protejând evreii, despre care Führerul nu se sătura să afirme că sunt „păpușarii" politicienilor de la Londra și Washington. Dacă era fie și în parte așa – și un nazist nu putea gândi altfel –, atunci, își spunea Himmler, măcar el ar fi putut să își salveze pielea, în condițiile în care Germania nu mai putea fi salvată. Din acest motiv, pentru a liniști zelul ucigaș dovedit de Eichmann în Ungaria, Himmler l-a convocat pe acesta în noiembrie 1944, în Pădurea Neagră, unde *Reichsführer*-ul-SS s-a deplasat cu trenul personal pentru a-i spune acest lucru straniu subordonatului său loial: „De acum înainte, dacă eu îți ordon, trebuie să devii un protector al evreilor".[421]

Partea a IV-a

Sfârșitul Holocaustului

Capitolul XII

Prăbușirea lui Adolf Hitler

Atentatul de la Wolfsschanze

„Doi metri, o eroare de doi metri", se lamenta în vara lui 1944 scriitoarea Magda Ceccarelli De Grada în jurnalul său.[1] Erau, e drept, doi metri care au influențat profund istoria. Pe 20 iulie 1944, un picior solid de masă din Wolfsschanze, centrul de operațiuni al Führerului de lângă Rastenburg, i-a salvat viața lui Hitler. Claus von Stauffenberg își așezase servieta – în care se afla o bombă setată să explodeze la ora 12.42 – lângă piciorul de masă salvator, care a preluat o parte din șoc. Cu hainele sfâșiate, cu timpanul perforat, cu brațul drept rănit și paralizat temporar, Hitler a revenit rapid în activitate și l-a primit pe Mussolini, cu care a discutat printre ruine, așezat pe o ladă. Înțelegând dimensiunile complotului – care se întindeau până la Berlin și Paris –, Führerul a vorbit la radio după miezul nopții, anunțând că supraviețuirea sa probează o protecție providențială: „Pentru a treia oară, a avut loc un atentat planificat și executat la adresa vieții mele. (...) O clică mică de ambițioși, iresponsabili și în același timp ofițeri criminal de stupizi și de necugetați au țesut un complot pentru a mă elimina pe mine și comandamentul Wehrmachtului german. Bomba a fost plasată de colonelul Graf von Stauffenberg. A explodat la doi metri în dreapta mea. Unul dintre cei care se găseau în aceeași cameră cu mine a murit. Câțiva colaboratori foarte dragi mie au fost răniți grav. Eu am scăpat doar cu câteva zgârieturi și vânătăi. Privesc acest fapt ca pe o confirmare a sarcinii pe care mi-a dat-o Providența pentru

a continua pe această cale în viață, așa cum am făcut și până acum."[2]

Reacția opiniei publice germane în fața complotului lui von Stauffenberg a dovedit că Hitler se bucura în continuare de sprijinul populației. După ce au aflat că bomba de la Rastenburg nu îl ucisese pe Führer, oamenii de rând au sărbătorit și au plâns de bucurie. Un raport întocmit de *Sicherheitsdienst* (SD) consemna că „vestea legată de atentat a produs o undă de șoc, dezorientare, furie și mânie".[3] În plus, supraviețuirea miraculoasă a lui Hitler a reușit să abată atenția de la înfrângerea catastrofală suferită de Wehrmacht în cursul Operațiunii Bagration, desfășurată de Armata Roșie între 22 iunie și 19 august 1944: numai la începutul lui august armata germană pierduse 700 000 de oameni,[4] iar pe 17 august 1944 armata lui Stalin punea deja piciorul pe pământ german, în Prusia Orientală.[5] De la momentul atentatului eșuat de la Rastenburg până la sinuciderea lui Hitler vor mai muri 2 600 000 de militari germani.[6]

Planurile elaborate de gruparea care a încercat să îl ucidă pe Führer și să preia puterea lăsau să se întrevadă o soartă mult mai bună pentru evrei. Acestea prevedeau inclusiv compensații pentru victimele nazismului. În plus, dacă lovitura de stat ar fi reușit, Ulrich von Hassell – unul dintre conspiratori – propunea anularea legilor adoptate în regimul nazist – „mai ales legile despre evrei".[7] Statul german urma să le asigure acestora drepturi depline. O altă celulă, grupată în jurul unui aristocrat care se implicase în salvarea evreilor, Helmuth James von Moltke – strănepotul *Generalfeldmarschall*-ului Helmuth von Moltke cel Bătrân –, cerea ca statul german să se dezică de rasism și să declare nule „toate legile și actele care discriminează un individ pe motiv că aparține unei anumite națiuni, rase sau religii".[8] Și Carl Goerdeler, o altă personalitate implicată în atentat, care avea puternice convingeri sioniste, vorbea despre „o reformă generală a statutului evreilor în întreaga lume".[9] Pe de altă parte, în conspirația din 1944 a fost implicat și un personaj precum

Arthur Nebe, care condusese *Einsatzgruppe* B în Belarus, supervizând uciderea a 45 000 de evrei înainte de a se întoarce la Berlin pentru a prelua conducerea Kripo. Lui Nebe i-ar fi revenit misiunea de a-l asasina pe Himmler.

Estul: între Stalingrad și Operațiunea Bagration

Pentru popoarele din estul Europei, Operațiunea Bagration avea o relevanță mai mare decât Debarcarea din Normandia (Operațiunea Overlord), pentru că dovedea sfârșitul puterii naziste în regiunea lor, care era, de altfel, epicentrul Holocaustului. În zorii zilei de 1 august 1944, sub conducerea lui Antoni Chruściel și Tadeusz Bór-Komorowski, Armata Teritorială poloneză a lansat o rebeliune antigermană; polonezii știau foarte bine că apropierea armatei lui Stalin însemna pentru ei prefigurarea unei noi forme de robie și încercau, revoltându-se, să salveze o parte din independența viitorului stat (la câteva zile distanță, România, care fusese întotdeauna legată strategic de Polonia – doar că așezată geografic pe un culoar mai puțin expus militar – a preferat să se dezică de Ion Antonescu și să treacă de partea Aliaților). După o încleștare care a durat două luni, polonezii, care aveau doar 108 mitraliere și până în 1 500 de pușți – și nu primeau, în mod deliberat, sprijin din partea Armatei Roșii –, au fost zdrobiți de *Waffen*-SS. Peste 80% din Varșovia a fost distrusă, 15 000 de rebeli au căzut în luptă și peste 150 000 de polonezi au fost reținuți și expediați în lagăre de către Himmler, iritat de faptul că trupele germane aveau pierderi comparabile cu cele ale polonezilor.[10]

Pianistul evreu Władysław Szpilman se ascundea în acele zile, cu ultimele puteri, prin casele părăsite din Varșovia. Fusese mult timp adăpostit de Rezistență, însă declanșarea revoltei poloneze îl obligase să bântuie singur prin ruinele orașului, în căutarea unor resturi de mâncare și unor poduri în care să poată dormi. A fost salvat de un militar german căruia i-a cântat la pian Chopin:

După două zile am ieșit din nou să caut hrană. (...) Am ajuns la o bucătărie, iar din ea, în cămară. Erau câteva conserve, niște sacoșe și cutii al căror conținut trebuia să-l verific neapărat. Am desfăcut sforile, am ridicat capacele. Eram atât de absorbit de ceea ce făceam, încât n-am simțit nimic până când n-a răsunat un glas care venea chiar din spatele meu: „*Was suchen Sie hier?*" Era un ofițer german elegant, zvelt. (...) Am simțit deodată, cu o siguranță de neînvins, că nu mai aveam forță să scap din această nouă cursă. Puterile mă părăsiseră brusc, ca și cum aș fi leșinat. Stăteam uitându-mă la ofițer cu o privire neroadă, abia respirând. Abia după un timp m-am adunat ca să-i răspund:

– Faceți ce vreți cu mine. Eu de-aici nu mă mișc.

– N-am intenția să vă fac nimic rău! a ridicat ofițerul din umeri. Cine sunteți?

– Sunt pianist.

A început să mă privească cercetător, cu o evidentă neîncredere. După o clipă a aruncat o privire în direcția ușii care ducea din bucătărie în celelalte camere, ca și cum și-ar fi dat seama de ceva.

– Veniți cu mine!

(...) La perete se afla un pian. Ofițerul a arătat spre el cu mâna:

– Cântați ceva!

(...) Când mi-am pus degetele pe claviatură, tremurau. De data asta trebuia să-mi răscumpăr viața cântând la pian. Nu mai exersasem de doi ani și jumătate, degetele îmi erau înțepenite, acoperite cu un strat gros de murdărie. [...] Am început să când *Nocturna în do diez minor* de Chopin. (...) Ofițerul a rămas nemișcat mai multă vreme, privindu-mă în tăcere, după care a oftat, zicându-mi apoi:

– N-ar trebui să rămâneți aici. O să vă duc în afara orașului, într-un sat. Acolo veți fi în siguranță.

Am clătinat din cap.

– Nu pot pleca de-aici! am răspuns apăsat.

Abia atunci a părut să priceapă motivul real pentru care mă ascundeam printre ruine. A tresărit nervos și m-a întrebat:

– Sunteți evreu?

– (...)

– Da, așa este, în cazul acesta nu puteți pleca de-aici. (...) O să vă aduc eu de mâncare.

Atunci am îndrăznit să-i pun o întrebare. Nu mai puteam să mă abțin.

– Sunteți german?

S-a înroșit și aproape că a pufnit, agitat, ca și cum l-aș fi jignit:

– Da. Din păcate, sunt german. Știu bine ce se întâmplă aici, în Polonia, și îmi este foarte rușine pentru poporul meu.[11]

Salvatorul pianistului Władysław Szpilman era *Hauptmann* Wilm Hosenfeld, care ajutase evrei și polonezi încă de la începutul războiului. Deși nazist din 1935, Hosenfeld găsise barbar modul în care erau tratați prizonierii din Polonia, întorcându-se la religia catolică, pe care o redescoperea acum în bisericile poloneze. Va muri în detenția sovietică, cu toate eforturile lui Władysław Szpilman de a-i da de urmă; pianistul și fiul acestuia se vor asigura totuși că Wilm Hosenfeld primește titlul de Drept între Popoare.

Pentru Adolf Hitler, prăbușirea începuse încă din decembrie 1941, lună în care el ajunsese și la propria concluzie definitivă în chestiunea evreiască – aceasta dovedindu-se a fi Soluția Finală. În noiembrie 1941, Wehrmachtul forțase, cu ultimele puteri, „Zborul spre front", încercând să atingă Moscova – obiectivul politic care îl ținea pe Stalin în viață. Trupele germane au ajuns la Krasnaia Poliana, la 30 de kilometri de marele oraș. Totuși temperaturile au scăzut sub minus 20 de grade, iar Jukov și-a lansat propriul contraatac pe 5 decembrie 1941.[12] Hitler dădea nas în nas, abia acum, cu rezervorul uriaș al Armatei Roșii și al industriei sovietice, care aduseseră pe front trei formațiuni noi,

constituite dincolo de Volga – trupele dure din Extremul Orient, care îi vor intimida de-acum înainte pe „arieni“ –, precum și sinistrele „orgi ale lui Stalin“, lansatoarele de rachete Katiușa, care măcinau nervii soldaților germani.[13] Deja, pe 6 decembrie 1941, trupele avansate ale Wehrmachtului de lângă Moscova începeau să se retragă, Guderian făcând-o chiar cu 100 de kilometri. Acesta era, în realitate, sfârșitul conceptului german de război – sfârșitul Operațiunii Taifun și al Operațiunii Barbarossa în ansamblu, care nu mai aveau nici un sens din momentul în care frontul devenea lent, static sau chiar defensiv pentru Wehrmacht. Dând vina pe ofițeri, Hitler și-a decimat armata, destituind, îndepărtând sau acceptând demisiile lui Walther von Brauchitsch, Gerd von Rundstedt, Heinz Guderian, Fedor von Bock, Wilhelm Ritter von Leeb și ale altor 30 de generali – oameni care până atunci îi aduseseră unele dintre cele mai importante victorii.[14] Eșecul Germaniei se datora, între altele, și militarilor evrei din Armata Roșie, care au plătit un preț disproporționat de mare: din 500 000 de soldați evrei care au luptat în cel de-al Doilea Război Mondial, 200 000 și-au pierdut viața (750 de evrei din Palestina au căzut luptând alături de britanici).[15]

Ca și cum asta nu ar fi fost de ajuns, în același timp cu împotmolirea de la Moscova, Japonia a lansat, pe 7 decembrie 1941, atacul de la Pearl Harbor, făcându-l pe Hitler să declare război Statelor Unite pe 11 decembrie, provocându-i inutil pe americani, care ar fi preferat să se concentreze o vreme doar pe Pacific. Așa cum observă Bevin Alexander, Hitler, „prin alegere deliberată, îndreptase în acel moment împotriva lui cele mai mari trei puteri industriale din lume“, deși cu șase luni înainte „se confrunta numai cu Anglia“.[16] Exasperați și absorbiți de situația din URSS, militarii germani nici măcar nu aveau timp să înțeleagă semnificația provocării Americii: meticulosul Walther von Brauchitsch nu apucase să consemneze în jurnal faptul că Germania lupta acum *și* împotriva Statelor Unite.[17]

Inaugurat atât de prost, anul 1942 – cel mai intens al Holocaustului – s-a terminat și mai prost. Începută în 23 octombrie 1942, bătălia decisivă de la El Alamein a luat sfârșit la începutul lui noiembrie cu înfrângerea lui Erwin Rommel. Concomitent, pe 8 noiembrie 1942, militarii americani începeau debarcarea în nordul Africii, în Operațiunea Torța. Cumulate, cele două evenimente însemnau sfârșitul acțiunilor Axei în Africa, adică în acel punct de plecare spre Orientul Mijlociu unde Hitler ar fi avut singura șansă reală – conform multor analiști militari – să câștige războiul.[18]

Aproape în același timp, pe 19 noiembrie 1942, în zorii unei zile de joi, la ora 7.20 (ora Rusiei), 3 500 de obuziere și tunuri deschideau focul împotriva pozițiilor germane de la Stalingrad, pregătind o ofensivă pentru care Jukov rezervase trei corpuri de tancuri, 12 divizii de infanterie și trei corpuri de artilerie.[19] În fața acestei ofensive, Hitler a ordonat, pe 24 noiembrie, ca frontul de pe Volga și „fortăreața Stalingrad" să fie menținute „în orice circumstanțe".[20] Prinsă în capcană, Armata a 6-a a lui Friedrich Paulus a rezistat până la începutul lui ianuarie 1943, deși podul aerian de aprovizionare promis de Göring era în mare parte o ficțiune. „Suntem încercuiți. Führerul a ordonat că Fortăreața Stalingrad trebuie apărată. Așa cum le place germanilor să facă în fața unor asemenea înfrângeri, am aruncat vina în întregime pe aliații noștri. Tinerii ofițeri au considerat că sunt de vină românii, care nu rezistaseră ferm la nord de Don, spre deosebire de noi, care rămăseserăm neclintiți la perimetrul de nord. Pe atunci nu vedeam lucrurile într-o manieră foarte dramatică", își amintește un militar care a luptat la Stalingrad.[21] Pe 7 și 25 ianuarie 1943, sovieticii i-au propus lui Paulus să se predea în condiții rezonabile – însă Hitler a refuzat de fiecare dată. Într-un final, Armata a 6-a a capitulat între 31 ianuarie și 2 februarie 1943, aproape 130 000 de militari fiind făcuți prizonieri, în vreme ce alți 60 000 căzuseră în luptă. Luând în calcul și cele patru armate capturate sau distruse ale aliaților Germaniei, Axa a pierdut în încleștarea

de la Stalingrad circa 500 000 de oameni.[22] Confruntat cu perspectiva tot mai clară a înfrângerii, Hitler a decis să mărească miza, anunțând că hotărâse să realizeze „o mobilizare gigantică a întregii forțe populare germane", în vreme ce Goebbels a organizat în februarie un miting intitulat „Războiul total – Războiul cel mai scurt" în cursul căruia a întrebat publicul: „Sunteți hotărâți să-l urmați pe Führer? Vreți război total?"[23]

Casablanca. Capitulare necondiționată

Încă de pe 2 martie 1943, Joseph Goebbels notase în jurnal o observație făcută de *Reichsmarschall* Hermann Göring – observație esențială pentru înțelegerea psihologiei elitelor naziste în această fază a războiului. „Göring este perfect conștient de ceea ce ne așteaptă pe toți dacă vom deveni slabi în acest război. Nu are iluzii în legătură cu asta. Mai ales în ceea ce privește problema evreiască, suntem atât de implicați încât nu mai există speranță pentru noi. (*Vor allem in der Judenfrage sind wir ja so festgelegt, daß es für uns gar kein Entrinnen mehr gibt.*) Și ăsta e un lucru bun. Experiența arată că o mișcare și un popor care și-au ars toate podurile de scăpare luptă cu mai multă hotărâre decât cei care încă mai au șansa de a se retrage."[24] (La Nürnberg, după cum vom vedea, Göring va pretinde că nu avusese informații despre Holocaust.) La acest punct, nivelul îndoctrinării antisemite din societatea germană atinsese un nivel halucinant. În aprilie 1943, ministrul justiției, Otto Georg Thierack, îl informa pe Führer că o evreică își vânduse laptele doctorilor ascunzându-și rasa, motiv pentru care „acuzata era învinuită de fraudă", deoarece „laptele unei evreice nu poate fi considerat hrană pentru un copil german".[25]

În paralel cu încercuirea de la Stalingrad, o decizie luată de Churchill și Roosevelt la Casablanca – într-un hotel din eleganta suburbie Anfa, unde s-au consultat vreme de opt zile – îl va obliga pe Hitler să se agațe și mai puternic de ideea războiului total.[26] La Conferința Aliată de la Casablanca (Stalin lipsea, invocând

convingător lupta de la Stalingrad), care a avut loc între 14 și 24 ianuarie 1943, Roosevelt a impus principiul „capitulării necondiționate" a Germaniei. Mai mult, Aliații anunțau că îi vor pedepsi pe „liderii vinovați, barbari" ai celui de-al Treilea Reich pentru crimele comise – inclusiv pentru Holocaust, a cărui realitate era deja cunoscută.[27] Tot la Casablanca, Churchill și F.D. Roosevelt se vor strădui să îi pună la aceeași masă pe generalii francezi Charles de Gaulle și Henri Giraud, aflați în conflict inclusiv din cauza problemei evreiești. Ultimul era omul de încredere al Aliaților în interiorul regimului de la Vichy – și persoana care putea negocia îmbunătățirea situației evreilor. În plus, tatonările cu regimul de la Vichy puteau duce la evitarea unor complicații inutile în nordul Africii. Dar acest lucru presupunea chiar negarea principiilor fixate la Casablanca privind „impunerea pedepselor și a răzbunării depline" față de cei care se făceau vinovați de crime împotriva umanității – regimul de la Vichy fiind implicat în aplicarea Soluției Finale și adoptând în mod voluntar, entuziast chiar, o legislație antisemită.[28] Când generalul Giraud va ajunge la Casablanca, pe 17 ianuarie, Winston Churchill va aduce în discuție situația evreilor din Franța, spunându-i acestuia că refuzul autorităților de la Vichy de a anula politicile antisemite era „una dintre principalele cauze ale iritării lui de Gaulle – sau cel puțin una dintre cauzele pe care el le invocă".[29] Pe de altă parte, președintele american Roosevelt a acceptat să se întâlnească cu Charles Noguès, comandantul forțelor franceze din Maroc, care implementase măsurile antisemite solicitate de Vichy în teritoriile pe care le controla. Noguès aprobase chiar și planul de a închide în ghetouri și de a deporta în lagărele morții cei 250 000 de evrei de aici, fiind însă oprit în acest demers de suveranul marocan.[30] La întâlnirea cu Roosevelt, Charles Noguès a deplâns perspectiva ca evreii să controleze economia din nordul Africii după război – perspectivă pe care o considera „tristă". Încercând probabil să se arate conciliant, președintele Statelor Unite i-a spus că acest risc putea fi prevenit prin impunerea

principiului *numerus clausus* în meserii – principiu care ar elimina „plângerile specifice și demne de înțeles pe care germanii le au în legătură cu evreii din Germania, și anume că, deși reprezintă o mică parte din populație, peste 50 la sută dintre avocați, doctori, profesori de gimnaziu sau universitate din Germania sunt evrei".[31] (O observație total inadecvată – și falsă, de altfel – din partea liderului de la Washington.)

Planul Morgenthau, Ardeni, Vistula-Oder

Pe 21 septembrie 1944, mașina de propagandă a lui Goebbels a primit o mână de ajutor nesperată din partea Statelor Unite, presa americană publicând Planul Morgenthau. Acesta – în realitate un memorandum numit „Propunere de program postcapitulare pentru Germania" – fusese elaborat de Henry Morgenthau Jr., secretarul Trezoreriei, și analiza oportunitatea ca industria care susținea capacitatea militară germană (inclusiv instalațiile din Ruhr) să fie eliminată după război, pentru a nu mai permite o renaștere a militarismului. Planul, care ar fi transformat Germania într-o țară preponderent rurală, era nerealist și ar fi afectat grav din punct de vedere economic un stat oricum prăbușit, el fiind înlocuit ulterior cu Planul Marshall, inspirat dintr-o filosofie complet diferită. Totuși, pentru că Morgenthau era evreu, Hitler a speculat din plin, până la finalul războiului, proiectul acestuia. Goebbels s-a dezlănțuit împotriva „iudeo-plutocrației anglo-saxone",[32] în vreme ce *Völkischer Beobachter* anunța: „Roosevelt și Churchill – de acord cu planul criminal evreiesc".[33]

Pe 16 septembrie 1944, Hitler – care va abandona „Bârlogul lupului" din Prusia Orientală în noiembrie, mutându-se pentru scurtă vreme lângă Frankfurt pe Main, în „Cuibul vulturului" – a lansat ideea unei ofensive în Ardeni pentru a salva Germania și a împinge înapoi trupele Aliate din Vest. Generalul Jodl a rezervat 30 de divizii, între care 12 blindate, pentru această

lovitură în care Führerul își punea acum toate speranțele, fiind dispus să slăbească forțele din Est pentru realizarea sa.[34] După mai multe amânări, ofensiva a început pe 16 decembrie 1944, în zori, într-o teribilă ceață. În fruntea trupelor germane acționau Sepp Dietrich (Armata a 6-a tancuri SS) și generalul Hasso van Manteuffel (Armata a 5-a tancuri), care sperau să ajungă până la Anvers.[35] Surprinși, Aliații au dat semne de slăbiciune: pe 19 decembrie, câteva mii de militari americani s-au predat lângă Schnee Eifel; lupte grele s-au dat pentru Bastogne, Saint-Vith sau Malmédy.[36] Führerul credea că steaua lui strălucește din nou, sperând că armele-minune (*WunderWaffen*) promise de inginerii germani vor schimba soarta războiului. Totuși armata germană nu era susținută de aviație, nu avea suficientă muniție și se dovedea prost echipată. Încă de la începutul lui decembrie, Göring distrusese ultimele rămășite ale Luftwaffe într-un atac disperat în Vest. Din 3 ianuarie 1945, Aliații recăpătaseră inițiativa și începeau din nou să atace.[37] Când Armata Roșie a lansat, pe 12 ianuarie 1945, ofensiva Vistula-Oder, Wehrmachtul era extrem de slăbit.[38] Pe frontul cuprins între Marea Adriatică și Marea Baltică sovieticii concentrau deja 6,7 milioane de oameni.[39] Guderian îl avertizase pe Hitler că trupele lui Stalin sunt pregătite pentru un atac masiv de iarnă, având un avantaj strivitor de 20 la 1 în materie de aviație și artilerie, 11 la 1 pentru infanterie și 7 la 1 în privința tancurilor.[40] Hitler respinsese, cu o criză de nervi, analiza lui Guderian, pe care o catalogase drept „cea mai mare impostură de la Ginghis Han încoace", cerând să i se spună imediat „cine este responsabil pentru producerea acestei porcării".[41] Și Himmler era de părere că totul nu era decât „un bluf enorm" și că „rușii nu vor ataca până la urmă".[42] Dar Stalin a atacat. În zorii zilei, armata condusă de generalul său preferat, Konev, a lansat ofensiva la Sandomierz.[43] Totuși, chiar și după ce ofensiva sovietică a fost lansată, naziștii au continuat să se iluzioneze. În ianuarie, când Guderian a arătat că Stalin dispunea de 8 000 de avioane pe Vistula și în Prusia Orientală,

Göring a luat cuvântul și a spus – sub privirile aprobatoare ale lui Keitel – că „acelea nu sunt avioane adevărate. Sunt numai machete.“[44] Soldații germani, considerați cândva neînfricați, simțeau însă forța sovieticilor și începeau să abandoneze lupta. Un raport al Grupului de Armate Vistula, puse în subordinea lui Himmler, avertiza că se pierduse controlul asupra soldaților și că aceștia „își aruncă uniformele și încearcă prin orice metode să obțină haine civile pentru a fugi“.[45]

În buncăr. Marșurile morții

De-acum, soarta celui de-al Treilea Reich era pecetluită. Pe 16 ianuarie 1945, Hitler se muta definitiv în buncărul său din Berlin, unde își va petrece ultimele zile. La două săptămâni după mutare, pe 30 ianuarie, el își va rosti ultimul discurs radiodifuzat, cerând poporului german să lupte până la capăt împotriva „bolșevismului asiatic“.[46] La jumătatea lunii martie, Albert Speer știa deja că Germania nu mai putea rezista decât două luni (în cel mai optimist scenariu), pentru că pierduse resursele din țările exploatate până atunci.[47] Pe 24 februarie 1945, când NSDAP celebra un sfert de secol de la lansarea programului său „irevocabil“, Hitler și-a făcut o apariție năucitoare printre liderii regionali ai partidului: îmbătrânit subit, stafidit, cu mâna stângă tremurând necontrolat. A susținut un discurs slab, lipsit de vervă – deși s-a înviorat în timpul mesei festive.[48]

În martie 1945, Hitler și-a mai încercat norocul cu o contraofensivă nerealistă, de această dată în zona lacului Balaton, cu scopul de a împinge Armata Roșie înapoi peste Dunăre, a redobândi Budapesta și a recâștiga accesul la petrolul maghiar. El va utiliza în această operațiune resturile armatelor înfrânte în Ardeni – inclusiv Armata a 6-a tancuri SS a lui Sepp Dietrich.[49] În plus, vor fi adunați din Reich bărbați trecuți de prima tinerețe care, conform unui ofițer din *Waffen*-SS, „îmi spuneau că suferă de gută și de diverse tipuri de hernie și îmi arătau fotografiile copiilor lor

adulți".[50] Oricum, spre sfârșitul războiului, Himmler renunțase la viziunea sa țanțoșă despre „puritatea sângelui" în SS, jumătate dintre diviziile sale fiind formate din străini – 100 000 de ucraineni, 50 000 de olandezi, 40 000 de belgieni, 20 000 de francezi.[51] El organizase la Sarajevo o divizie de musulmani bosniaci, dar și o formațiune de caucazieni care reunea azeri, armeni sau georgieni – Batalionul Bergmann.[52] Când a aflat că și ofensiva de la Balaton eșuase, Hitler s-a dezis și de unitățile sale de suflet: „Diviziile mele SS au uitat să lupte! Au ajuns niște lași."[53] Pe 27 martie 1945 a fost emis următorul mesaj: „Deoarece Führerul consideră că trupele sale n-au luptat așa cum le impunea situația, a ordonat ca diviziile SS *Adolf Hitler*, *Das Reich*, *Totenkopf* și *Hohenstaufen* să fie deposedate de însemnele lor".[54] Hitler dictase, de altfel, un ordin și mai umilitor: „Pentru că *Leibstandarte* nu a îndeplinit sarcina pe care i-am dat-o și nu a demonstrat spiritul combativ pe care-l așteptam de la ea, este nedemnă de a purta numele *Adolf Hitler*".[55] Mult mai grav, refuzând propunerile privind evacuarea populației din zonele care erau ocupate de sovietici, Hitler a făcut posibil – în formula lui Anthony Beevor – „cel mai mare fenomen de viol în masă din istorie".[56]

În lagărele naziste se mai găseau, în prima parte a lui 1945, 700 000 de prizonieri, păziți de 40 000 de SS-iști; lor li se adăugau aproape 200 000 de deținuți politici aflați în închisori clasice.[57] Dintre cei închiși în lagăre, 250 000 erau evrei. Hitler decisese în februarie 1945 că toate centrele de detenție ale SS trebuiau aruncate în aer în cazul în care situația militară a Germaniei se înrăutățea. Într-o primă fază, Himmler îi cântase în strună Führerului, spunându-i lui Felix Kersten, confidentul și maseurul său, că prizonierii „vor pieri odată cu noi".[58] Pe măsură ce teritoriile celui de-al Treilea Reich se îngustau, fiind ocupate de Aliați, liderul SS a cerut însă retragerea deținuților spre zonele controlate încă de germani. În această fază a prăbușirii, Himmler era deja confuz, ezitant și deprimat. Nu era în stare să le țină piept sovieticilor în calitate de comandant militar (va renunța de

altfel, peste câteva zile, la comanda Grupului de armate Vistula), așa că se retrăsese la sanatoriul Hohenlychen, tratându-și inima și intestinele. Vizitat de Goebbels pe 7 martie, îl surprinsese pe ministrul propagandei prin „slăbiciunea" de care dădea dovadă, susținând că „avem șanse mici să câștigăm războiul prin mijloace militare".[59]

Plecând de la ordinele confuze date de Himmler, în această perioadă vor avea loc mai multe marșuri ale morții similare celui de la Auschwitz. În ianuarie și februarie 1945, aproape 115 000 de prizonieri din lagărele de concentrare naziste au fost angrenați în ele, peste 35 000 dintre aceștia murind pe parcurs.[60] Lagărul de la Stutthof, de lângă Danzig, unde se găseau 50 000 de deținuți (în marea lor majoritate evrei) a fost evacuat începând cu 25 ianuarie 1945. 5 000 dintre aceștia au fost împinși în mare și executați. În aprilie, acest gen de execuție în apele Balticii s-a repetat. Alți 11 000 de evrei au fost nevoiți să meargă, vreme de șase zile, până la Lauenburg, primind ca hrană pentru drum 120 de grame de margarină și 500 de grame de pâine.[61] Doar 15% dintre cei care au parcurs drumul morții dintre Stutthof și Lauenburg au reușit să supraviețuiască.[62]

Și situația muncitorilor străini din Germania era foarte dificilă, aceștia fiind considerați acum o amenințare pentru regim. În august 1944, în Reich erau obligați să lucreze, adesea în condiții de sclavie, 6 milioane de străini și două milioane de prizonieri de război.[63] Numai în Berlin erau 300 000 de muncitori străini, însemnați cu vopsea pe haine pentru a-și dovedi statul de proveniență și pentru a nu se putea strecura în adăposturi subterane – rezervate arienilor – în timpul bombardamentelor.[64] În 1945, cifra muncitorilor-ostatici – sovietici, polonezi, evrei – depășea, după unele estimări, zece milioane. Pentru a fi sigur că aceștia nu vor dinamita din interior interesele Germaniei prin greve și sabotaje – vechea obsesie de la 1918 –, Ernst Kaltenbrunner a dispus în februarie 1945 ca, la prima suspiciune, ei să fie executați la nivel local, rapid, discret, fără cercetări

și formalități judiciare.[65] După unele date, 40% dintre victimele regimului polițienesc nazist din ultimele luni de război au fost muncitori străini.[66] Nu mai puțin de 800 000 de evrei, 130 000 de polonezi, 180 000 de sovietici și chiar 32 000 de italieni au pierit în Germania ca muncitori-sclavi.[67]

Pe 12 aprilie 1945, Hitler a mai trăit un moment de speranță: murise președintele american Roosevelt. „Ăsta e miracolul pe care îl tot anunțam. Cine a avut dreptate? Războiul nu este pierdut", striga Hitler prin buncăr.[68] Se agăța de exemplul rezistenței lui Frederic cel Mare, de care devenise obsedat, privindu-i portretul ore în șir, aparent scufundat într-o formă de implorare.[69] Toate speranțele Führerului s-au năruit însă pe 22 aprilie, când a aflat, după o așteptare înfrigurată, că ofensiva fantasmagorică pe care i-o ordonase lui Steiner nu fusese lansată. A vorbit despre trădare, a urlat minute în șir, a plâns și a declarat că războiul este pierdut. A anunțat că se va sinucide și le-a cerut ultimilor loiali – Bormann, Jodl, Keitel – să fugă spre sud.[70] A fost refuzat. Goebbels și soția sa, Magda, l-au anunțat că vor rămâne alături de el, ucigându-și copii în buncăr. Hitler a fost de acord și i-a oferit Magdei, în semn de prețuire, insigna sa de nazist turnată în aur.[71] La scurt timp, cei șase copii ai familiei Goebbels au fost aduși în *Führerbunker* pentru a fi otrăviți. Și Eva Braun i-a spus lui Hitler că „nu îl va părăsi niciodată". Emoționat, Führerul a sărutat-o.[72]

După criza lui Hitler, pe 23 aprilie, Göring s-a interesat de la Berchtesgaden dacă poate prelua puterea.[73] În mod bizar, el credea că este considerat mai degrabă un moderat de către Aliați – fusese văzut astfel, e drept, înainte de război și înainte de a bombarda devastator Anglia; mai credea și că își păstrase farmecul din tinerețe, mizând pe acesta pentru a-l cuceri pe Dwight Eisenhower, cu care era convins că urma să se întâlnească. „*Mein Führer*, sunteți de acord ca, în urma hotărârii dvs. de a rămâne în fortăreața Berlin, să preiau acum, în baza legii din 29 aprilie 1941, conducerea generală a Reichului?", a întrebat Göring la

Berlin. Hitler nu a fost de acord: l-a exclus din toate funcțiile și a cerut să fie executat după moartea sa. Totuși SS a refuzat să îndeplinească ordinul.[74] Și Himmler a interpretat episodul isteric al lui Hitler din 22 aprilie ca un semn al ieșirii acestuia din scenă. Prin intermediul contelui suedez Folke Bernadotte, el a transmis Aliaților dorința Germaniei de a capitula în fața acestora – nu și a lui Stalin. Și în cazul lui Himmler, după o criză în care a vorbit despre „cea mai rușinoasă trădare din istoria umanității", Hitler a ordonat excluderea din partid și arestarea.[75] În încercarea de a câștiga simpatia Occidentului, Himmler a acceptat – după mai multe răzgândiri – ca lagărele de concentrare să fie predate fără luptă și fără ca prizonierii să fie executați. În martie, el a cerut ca evreii să fie menținuți cât mai mult în viață și să fie considerați egali cu cei de altă rasă. Apoi, nemulțumit de mersul negocierilor secrete cu Vestul și încolțit de Kaltenbrunner și de Hitler, și-a schimbat poziția: prizonierii de la Buchenwald sau Mittelbau-Dora, care inițial puteau fi puși la dispoziția Aliaților, urmau acum să fie evacuați spre Flossenbürg.[76] Ei trebuiau uciși înainte de a putea fi eliberați de inamicii Reichului. Pe 13 aprilie 1945, de pildă, 1 000 de prizonieri de la Mittelbau-Dora au fost incendiați într-un hambar de lângă Gardelegen.[77] Totuși, înțelegând că Germania se prăbușește rapid și că pierde controlul asupra propriilor oameni, s-a răzgândit din nou. La Buchenwald, militarii americani au mai găsit, pe 13 aprilie 1945, 21 000 de deținuți aflați în pragul morții – în vreme ce 27 000 fuseseră dirijați haotic spre alte lagăre de concentrare. Deși îl inflama pe Hitler cu denunțuri în privința negocierilor purtate de Himmler cu Aliații în vederea cedării pașnice a lagărelor de concentrare, Kaltenbrunner va proceda întocmai ca șeful său în cazul Mauthasenului, pe care s-a oferit să îl predea americanilor în speranța unui tratament mai bun după capitulare.[78]

Peisajul de neimaginat care li s-a înfățișat militarilor britanici pe 15 aprilie 1945, când au pătruns în lagărul Bergen-Belsen, nu a avut darul să îl ajute pe *Reichsführer*-SS în tentativa sa de

reabilitare. În lipsa hranei – care nu mai era accesibilă nici măcar pentru germani –, privați de orice îngrijire medicală, măcinați de epidemii, cei 50 000 de supraviețuitori de aici erau reduși la propriul schelet; 37 000 de cadavre – aparținând morților din ultimele două luni – formau deja munți de carne în descompunere.[79] Rupt de această realitate, încercând să-și găsească liniștea în ședințe de masaj, Himmler n-a găsit nimic mai bun de făcut decât să i se plângă evreului Norbert Masur, reprezentant al World Jewish Congress în Suedia, că nu a primit laurii cuveniți pentru predarea lagărelor.[80]

Capitolul XIII

Pedeapsa

Mein politisches Testament. Cianura lui Himmler

Pe 29 aprilie, Hitler s-a căsătorit cu Eva Braun, apoi a dictat un document numit *Mein politisches Testament*. Acesta s-a dovedit a fi o ultimă răfuială cu evreii și o recunoaștere implicită a implicării sale în Holocaust. „Nu este adevărat că eu sau oricine altcineva din Germania am vrut război în 1939", pretindea Hitler, susținând că el doar se asigurase că „aceia care poartă adevărata vinovăție pentru lupta criminală – acel popor va fi de asemenea, tras la răspundere: evreii!"[1] Într-o asumare vagă a faptului că ordinul privind Soluția Finală venise de la el, Hitler spunea: „Nu am lăsat pe nimeni să se îndoiască că, de data aceasta, nu vor muri de foame doar milioane de copii ai europenilor, ai popoarelor ariene, nu doar milioane de bărbați adulți care vor pieri și nu doar sute de mii de femei și copii care vor fi incendiați și bombardați până la moarte în orașe, fără ca aceia care sunt cu adevărat responsabili să fie nevoiți să-și ispășească crima, chiar dacă prin mijloace mai umane".[2] Ultimele cuvinte rostite de Führer i-au vizat tot pe evrei: „Înainte de orice altceva, apelez la conducerea națiunii și la cei care o urmează să respecte cu mare atenție legile rasiale și să lupte fără milă împotriva otrăvitorilor tuturor popoarelor lumii, evreii internaționali".[3]

La câteva ore distanță, pe 30 aprilie, la ora 15.30, Hitler s-a sinucis. A doua zi, după ora 22.00, la radio a fost citit următorul anunț: „De la Cartierul General al Führerului se anunță că astăzi după-amiază Führerul nostru Adolf Hitler, luptând până la

ultima suflare împotriva bolșevismului, a căzut pentru Germania la postul său de comandă din Cancelaria Reichului. Pe 30 aprilie Führerul nostru l-a numit ca succesor pe amiralul Dönitz."[4] Șeful marinei militare a încercat să guverneze de la Flensburg, concentrând puterea executivă în mâinile lui Lutz Graf Schwerin von Krosigk, fost ministru de finanțe. În realitate, singura sa misiune reală a fost coordonarea procesului de predare. În noaptea de 7 mai 1945, la Reims, generalul-colonel Jodl a semnat capitularea fără condiții în fața Aliaților, spunând că „poporul german și Wehrmachtul sunt lăsați cu totul pe mâna învingătorilor".[5] Pe 9 mai, Wilhelm Keitel a semnat o a doua capitulare, în fața sovieticilor Jukov și Vîșinski, fiind apoi concediat brutal de mareșalul lui Stalin: „Rog delegația germană să părăsească sala".[6]

Pe 13 mai, Keitel a fost arestat la Flensburg de către Aliați. Pe 23 mai, la bordul navei *Patria*, membrii guvernului Reichului și comandanții Wehrmachtului sunt la rândul lor reținuți.[7] Albert Speer este descoperit la scurtă vreme de militarii britanici. „A sosit deci sfârșitul. E bine așa", va spune Speer cu răceală.[8]

Hans Frank, coordonatorul crimelor din Guvernământul General, a fugit pe 17 ianuarie 1945 de la Cracovia, din castelul Wawel, locul din care coordonase Holocaustul polonez. Vreme de o săptămână, a petrecut împreună cu anturajul său într-un alt castel, în Silezia, îndreptându-se apoi către Bavaria.[9] Va fi arestat și supus judecății la Nürnberg. Arthur Greiser, călăul din Warthegau, a fugit din Poznań pe 20 ianuarie, mințindu-și subordonații că primise o misiune secretă din partea *Reichsführer*-ului. Deși Poznań fusese declarat o „fortăreață" care trebuia apărată cu orice preț, Greiser i-a dus de nas pe Hitler și pe Bormann, obținând acordul acestora pentru o retragere care nu era încă necesară.[10] Fuga nu i-a fost de mare folos: a fost capturat de americani în 1945 și judecat de polonezi în 1946, fiind spânzurat pe 21 iulie 1946 – în ciuda unei intervenții din partea papei Pius al XII-lea – în fața unei mulțimi uriașe, de 100 000 de oameni. A fost ultima execuție publică din Europa.

Pe 9 mai, Hermann Göring a trimis un negociator pentru a anunța dorința sa de a se preda militarilor americani. Afectat de dependența de morfină, mareșalul Reichului avea momente în care își pierdea cunoștința și se prăbușea; totuși își păstrase pofta de mâncare proverbială. Se interesa când va fi primit de Eisenhower și îl bârfea pe Hitler, numindu-l „mărginit".[11] De asemenea, îi considera pe Führer și pe cei din subordinea sa directă unici vinovați pentru lagărele de concentrare și de exterminare, considerând că „organele de stat nu au avut nimic de-a face cu acestea".[12]

Pe 1 mai, Himmler s-a întâlnit cu amiralul Dönitz, care l-a informat despre numirea sa în fruntea Reichului. Șeful SS i-a cerut să devină al doilea om în stat, dar a fost refuzat. Apoi, în timp ce se ascundea în Flensburg, și-a pregătit fuga. Și-a ras mustața și a renunțat la ochelari, punându-și în schimb un plasture pe ochi. A devenit Heinrich Hitzinger, un polițist militar executat cu câteva luni înainte.[13] Însoțit de gărzile sale de corp, a călătorit incognito până pe 18 mai, când a ajuns la un punct de control de pe râul Oste, păzit de militarii britanici, care fuseseră informați că SS-iștii foloseau acte de identitate ale polițiștilor militari. A fost reținut pentru un control de rutină; pierzându-și cumpătul, și-a înlăturat plasturele și a declarat solemn: „Sunt Heinrich Himmler".[14] După ce analiza unui specimen de semnătură i-a confirmat afirmațiile, a fost pus sub pază și a primit dreptul să facă o baie. Complet dezbrăcat, a fost supus unui control corporal minuțios, în timpul căruia medicul britanic C.J Wells i-a găsit în „cavitatea inferioară a obrazului stâng", un mic „obiect albastru", pe care s-a grăbit să îl extragă.[15] Himmler s-a împotrivit: era fiola cu cianură care îi asigura o sinucidere rapidă. L-a mușcat pe doctor și a strivit capsula între dinți, în timp ce scotea „grohăituri și mârâituri îngrozitoare".[16] În câteva minute, coordonatorul Holocaustului – gol, purtând doar șosete – era mort.

Pe 25 octombrie, în detenție, s-a sinucis și Robert Ley, coordonatorul sistemului de muncă forțată, care își pierduse mințile.

Ley susținea că Statele Unite trebuie să devină național-socialiste (renunțând însă la antisemitism) și să anexeze Germania, procesul de nazificare urmând să fie condus de el, din penitenciar. Înaintea sinuciderii a avut o criză de vinovăție, strigând din celulă: „Ei nu mă lasă să dorm… milioane de oameni străini la muncă forțată… Dumnezeule… milioane de evrei… toți omorâți…“[17] În scurt timp a fost găsit spânzurat.

Nürnberg și procesele subsecvente

În toamna lui 1945 va începe primul proces de la Nürnberg. Au fost judecați, între alții, Hermann Göring, Rudolf Hess, Joachim von Ribbentrop, Wilhelm Keitel, Wilhelm Frick, Ernst Kaltenbrunner, Hans Frank, Konstantin von Neurath, Erich Raeder, Karl Dönitz, Alfred Jodl, Alfred Rosenberg, Baldur von Schirach, Julius Streicher, Fritz Sauckel, Albert Speer, Arthur Seyss-Inquart și Martin Bormann (ultimul, *in absentia*; ulterior s-a dovedit că acesta fusese ucis de sovietici când încerca să fugă din Berlin).[18] Acuzarea se concentrează pe patru puncte principale: conspirație, agresiune împotriva păcii, crime de război și crime împotriva umanității. Holocaustul este inclus în ultimele două puncte: „Acuzații au săvârșit un uriaș măcel, au ordonat sau acceptat genocidul, torturi, muncă de sclavi și jefuire de bunuri“; „Acuzații au urmărit adversari politici, minorități rasiale și religioase și s-au făcut vinovați de exterminarea unor întregi etnii“.[19] Începând cu 1944, sistemul judiciar beneficia de acest nou concept, propus în premieră de avocatul polonez de origine evreiască Raphael Lemkin în lucrarea „Stăpânirea Axei în Europa ocupată“: genocid.[20]

Pozițiile acuzaților în raport cu procesul au variat semnificativ. Cei mai inteligenți dintre ei au arătat căință. Hans Frank, juristul care guvernase Guvernământul General în timpul aplicării Soluției Finale la Bełżec, Majdanek, Sobibór, Treblinka, a afirmat că așteaptă procesul „ca pe Judecata de Apoi din voința Domnului, având menirea de a cerceta îngrozitoarele vremuri de

suferințe sub Adolf Hitler".[21] Speer a fost cel mai abil și cooperant, fiind salvat și de această dată de subtilitatea sa, care îl ajutase să se ridice și să supraviețuiască în timpul celui de-al Treilea Reich. „Procesul este necesar", a arătat el. „Există o răspundere colectivă pentru crime atât de odioase – chiar și într-un sistem autoritar."[22] Era exact ceea ce doreau să audă judecătorii, care pășeau pe un teritoriu necunoscut. Militarii, în schimb, au procedat exact pe dos, pretinzând că executaseră doar ordinele. „Pentru un soldat ordinele sunt ordine", a spus Keitel.[23] Kaltenbrunner l-a urmat: „Eu nu mă simt vinovat pentru nici un fel de crime de război, mi-am făcut doar datoria ca organ de securitate și refuz să apar în locul lui Himmler".[24] Poziția lui Kaltenbrunner – relevantă pentru a înțelege mecanismul Holocaustului – era că doar Himmler, Heydrich și Heinrich Müller aveau acces la cele mai secrete informații (adică direct la deciziile lui Hitler). „Nu vă dați seama cât de bine erau păstrate aceste secrete, chiar și față de mine", a pretins el.[25] Cu alt prilej, a afirmat că nu vrea să fie tratat ca „o imitație a lui Hitler".[26] Göring a sugerat că „învingătorul va fi întotdeauna judecător și învinsul întotdeauna judecat".[27] Rosenberg, care vorbise adeseori despre exterminarea evreilor, nega acum orice legătură cu aceasta. Accepta că auzise unele lucruri despre „cruzimi înfiorătoare" care avuseseră loc în teritoriile pentru care fusese responsabil, însă „nu mi-am putut închipui că s-a dat un ordin specific pentru anihilarea tuturor evreilor, iar când exterminarea evreilor își făcea loc în discuțiile noastre, nu neg că acest termen are o rezonanță sinistră în lumina mărturisirilor de care dispunem acum, însă în condițiile de-atunci, nu era perceput ca o exterminare separată, adică anihilarea individuală a milioane de evrei".[28] Despre lagărele de exterminare a susținut că nu ar fi putut crede în existența lor „nici dacă Heinrich Himmler mi-ar fi spus în persoană. Sunt anumite lucruri care depășesc, chiar și în ochii mei, ceea ce-i omenește posibil..."[29]

Cu excepția lui Funk, Hess, von Neurath, Raeder, von Schirach, Speer, Schacht și von Papen, toți cei judecați în acest prim proces

au fost condamnați la moarte. Göring s-a sinucis înaintea execuției cu o fiolă de cianură pe care o ascunsese din timp. Era într-o formă mult mai bună decât în perioada în care condusese Germania; scăpase de dependența de morfină și slăbise câteva zeci de kilograme. Înainte de sinucidere i-a spus psihologului închisorii:

> Recunosc că am fost dur. Nu voi nega că nu am fost rușinat de execuția a 1 000 de oameni, ca represalii. (...) Dar crud? Torturarea femeilor și copiilor? Asta este atât de departe de natura mea. (...) Tot nu înțeleg cum ar fi putut să știe Hitler toate acele detalii oribile. Acum, când știu ceea ce știu, mi-aș dori doar să-l pot avea pe Himmler, aici, pentru zece minute, să-l întreb ce punea la cale acolo.[30]

Spânzurarea condamnaților din lotul Nürnberg a avut loc în noaptea dintre 15 spre 16 octombrie 1946. Catolicii Ernst Kaltenbrunner, Arthur Seyss-Inquart și Hans Frank s-au spovedit, în vreme ce anticreștinul Rosenberg a refuzat prezența preotului chiar și pe eșafod.[31] Ultimele cuvinte ale naziștilor au vizat, în general, destinul Germaniei. Hans Frank s-a arătat „recunoscător pentru sentința indulgentă care i s-a dat" și l-a rugat „pe Dumnezeu să îl primească la El".[32] Doar cumplitul antisemit Julius Streicher s-a comportat nedemn, fiind adus la știreang în izmene, în vreme ce urla fără oprire „*Heil Hitler*! *Heil Hitler!*"[33] Cadavrele au fost incinerate la un crematoriu din München.

Pe fondul conturării Războiului Rece, a devenit limpede că procesele naziștilor de rang inferior nu vor mai putea continua în fața unor judecători occidentali *și* sovietici, motiv pentru care Statele Unite au decis investigarea și pedepsirea crimelor celui de-al Treilea Reich pe cont propriu, în ceea ce vor deveni cele 12 Procese subsecvente de la Nürnberg. În cadrul acestora, 183 de inculpați – „naziști de nivel secund" – vor fi judecați între 1946 și 1949.[34] Vor fi vizați judecătorii, medicii, industriașii (IG Farben, Krupp), funcționarii din ministere (inclusiv miniștri și secretari

de stat). Un proces esențial pentru înțelegerea Holocaustului a fost cel dedicat *Einsatzgruppen*, care a început pe 29 septembrie 1947, la Nürnberg. Acuzarea, condusă de Benjamin Ferencz, se baza pe registrele de activitate ale *Einsatzgruppen* de la Gestapo, care fuseseră descoperite de Ferencz lângă aeroportul Templehof din Berlin.[35] Acesta a povestit șocul suferit în momentul în care a consultat registrele: „Pe o mică mașină de calcul, am adunat numărul celor asasinați. Când cifra a depășit un milion, m-am oprit din socoteală. Era suficient pentru mine."[36] În realitate, *Einsatzgruppen* împușcaseră și îngropaseră în gropi comune între 1,3 și 2 milioane de evrei și 250 000 de romi.[37] Numărul morților pe care îi aveau pe conștiință acuzații era inimaginabil. Numai unitatea lui Otto Ohlendorf executase 90 000 de evrei. Totuși acesta a pledat „nevinovat".[38] El a explicat că „ordinul era ca populația evreiască să fie exterminată în totalitate" – inclusiv copiii, dar că el dăduse dovadă de generozitate, interzicând folosirea lor pentru exersarea tragerii la țintă și permițând, în schimb, ca mamele să-și țină pruncii la piept, pentru a fi lichidați cu un singur glonț.[39] În procesul *Einsatzgruppen* au fost condamnați la moarte criminali cumpliți precum Paul Blobel, Otto Ohlendorf, Erich Naumann, Walter Blume, Werner Braune sau Heinz Schubert.

Alte procese, dedicate lagărelor de concentrare, au avut loc la Dachau, Cracovia (pentru Auschwitz), Łódź și Bonn (pentru Chełmno), Lublin și Düsseldorf (pentru Majdanek și Treblinka), Haga (pentru Sobibór). Comandatul lagărului Auschwitz, Rudolf Höss, a fost capturat de militarii britanici în seara zilei de 11 martie 1946. Se ascundea la o fermă de lângă Flensburg, unde dormea alături de animale; soția sa, amenințată de anchetatori cu o fictivă deportare în Siberia, i-a trădat poziția.[40] A fost condamnat la moarte, fiind transportat la Auschwitz în aprilie 1947, pentru a fi spânzurat în apropierea camerelor de gazare din lagărul vechi. Execuția a fost amânată pentru că în jurul eșafodului se strânseseră mii de oameni – inclusiv foști deținuți din lagăr – și exista riscul ca Höss să fie linșat.[41] În final, a fost spânzurat în secret pe

16 aprilie 1947. Nu a făcut nici o declarație finală. Din cei 7 500 de SS-iști și gardieni care serviseră la Auschwitz-Birkenau, nu mai mult de 10% au fost pedepsiți, circa 670 de gardieni fiind trimiși în judecată în Polonia și 22 la Frankfurt.

Nu toți criminalii de război din rândul aliaților lui Hitler au fost pedepsiți după război. Ante Pavelić a reușit să fugă în Austria, de unde a plecat apoi spre Argentina. Răzbunarea a ajuns la el abia în 1957, când un sârb l-a împușcat de mai multe ori, fără a reuși să-l ucidă. Rănile s-au dovedit totuși grave și în 1959 Pavelić a murit în Spania, una dintre puținele țări care mai erau dispuse să îl primească. Arestat inițial de Hitler, Miklós Horthy a ajuns în mâinile militarilor americani, care l-au eliberat în scurt timp. A trăit câțiva ani într-un orășel din Bavaria, mutându-se apoi la Estoril, un oraș splendid de lângă ocean, plin de plaje și cazinouri.

Slovacul Jozef Tiso, implicat decisiv în uciderea evreilor din țara sa de către naziști, a fost condamnat la moarte în aprilie 1947 de un tribunal cehoslovac. Sentința făcea referire și la acțiunile sale antisemite. A fost spânzurat la trei zile după sentință, la Bratislava, urcând spre eșafod îmbrăcat în reverenda sa. Spre deosebire de marea majoritate a celor responsabili pentru Holocaust, Ion Antonescu a fost osândit la moarte prin împușcare – un sfârșit considerat mult mai onorabil pentru un militar. Condamnarea sa a avut în vedere numeroasele crime împotriva evreilor pe care le-a ordonat personal, deși judecătorii – controlați deja de comuniști – s-au dovedit mult mai interesați de atacul împotriva URSS. A fost executat pe 1 iunie 1946, în Valea Piersicilor, lângă Fortul 13 Jilava.

Eichmann la Ierusalim

În ultima perioadă a războiului, Adolf Eichmann intrase în conflict cu Himmler, nefiind de acord cu strategia „moderată" adoptată de acesta în speranța de a se salva. A ars dosarele Biroului său Antievreiesc și a început să se pregătească pentru

apărarea Berlinului. În aprilie 1945, Himmler i-a ordonat să transporte în Austria până în 200 de evrei „de marcă" din ghetoul Theresienstadt, pe care intenționa să îi folosească în negocierile cu Aliații. Nu și-a putut îndeplini misiunea, pentru că sovieticii erau prea avansați.[42] S-a pregătit de rezistență în munții Austriei, la ordinul lui Kaltenbrunner, însă Himmler a interzis atacurile împotriva militarilor din Vest. După sinuciderea lui Hitler, a pretins că este Adolf Karl Barth – un angajat Luftwaffe. Apoi a fost capturat sub numele de Otto Eckmann, locotenent în *Waffen*-SS, însă a evadat când a început să suspecteze că fusese identificat.[43] Situația lui s-a înrăutățit semnificativ din ianuarie 1946, când vechiul său colaborator Dieter Wisliceny a depus mărturie la Nürnberg împotriva lui, indicându-l drept arhitect al Soluției Finale. S-a ascuns într-o pădure de lângă Bremen, devenind tăietor de lemne.[44] În 1950, cu noi documente false – devenise, de această dată, Ricardo Klement – a fugit din Germania spre Argentina, prin Genova. Aici și-a pierdut urma la Buenos Aires și Tucumán. Pe 21 martie 1960 a fost identificat de agentul israelian Zvi Aharoni, premierul israelian David Ben-Gurion ordonând imediat prinderea și aducerea sa în Israel „viu sau mort".[45] Pe 11 mai 1960 a fost capturat de o echipă comună Mossad-Shin Bet. Ulterior, el a scris o declarație prin care se declara de acord cu un proces la Ierusalim, deoarece „vreau ca în sfârșit să fiu împăcat cu mine însumi".[46]

După extragerea din Argentina, Ben-Gurion și-a anunțat membrii cabinetului, care îl ascultau uluiți, că Eichmann se află în Israel:

> Forțele noastre de securitate îl căutau de mult pe Adolf Eichmann și în final au dat de el, este în Israel și va fi judecat aici. Voi cere președintelui Knessetului să fac un anunț la începutul lucrărilor și voi spune următorul lucru: trebuie să informez Knessetul că, nu cu mult timp în urmă, serviciile de securitate l-au găsit pe unul dintre cei mai mari criminali

de război, Adolf Eichmann, care a fost răspunzător, alături de alți lideri naziști, pentru ceea ce ei numeau „Soluția Finală pentru problema evreiască", adică exterminarea a șase milioane de evrei din Europa. Adolf Eichmann se află deja în arest în Israel și va fi curând judecat aici, în conformitate cu legile care vizează înfăptuirea justiției pentru naziști și complicii lor.[47]

Capturarea lui Eichmann a dat un nou impuls vânătorii de naziști din Europa, la scurt timp fiind arestați unii dintre cei mai apropiați colaboratori ai acestuia: Gustav Richter, care servise drept „consilier pe probleme evreiești" în România, Frank Novak, coordonatorul trenurilor morții, Willy Zopf, care trimisese la moarte 2 000 de pacienți evrei din spitalul olandez Appledoorn și acum poza în maseur în orășelul Murnau, Otto Hunsche, juristul RSHA, foarte activ în Holocaustul maghiar.[48]

Eichmann a refuzat să-și asume o responsabilitate personală pentru Soluția Finală: „Nu am avut nimic de-a face cu uciderea evreilor", a spus el. „Nu am omorât niciodată vreun evreu sau vreun neevreu, căci nu am ucis niciodată vreo ființă omenească. Niciodată nu am dat ordinul ca vreun evreu sau un neevreu să fie omorât; pur și simplu nu am făcut-o. S-a întâmplat... să nu trebuiască să o fac niciodată."[49] Era dispus doar să își asume faptul că a „ajutat și acceptat" exterminarea evreilor, pe care o numea acum „una dintre cele mai mari crime din istoria umanității".[50] Dacă el „nu i-ar fi transportat, nu ar fi fost dați pe mâna măcelarului", admitea Eichmann.[51] A mai pretins că „nu a avut poziții sau privilegii speciale" și a dat vina pe Himmler și pe Heydrich: „Mi-au dat instrucțiuni".[52] La final, melancolic, a anunțat că „i-ar plăcea să facă pace cu foștii dușmani".[53]

Sentința împotriva lui Adolf Eichmann a fost citită în decembrie 1961, el fiind găsit vinovat pentru „crime împotriva poporului evreu", acțiunile sale „cauzând uciderea a milioane de evrei".[54] „Trimiterea fiecărui tren, de către acuzat, la Auschwitz sau la oricare alt lagăr de exterminare, fiecare purtând câte 1 000 de

ființe umane", a spus judecătorul Landau, „înseamnă că acuzatul este complice direct la 1 000 de crime cu premeditare și gradul său de responsabilitate legală și morală pentru aceste crime nu este cu nimic mai mic decât responsabilitatea persoanelor care au împins, cu mâinile lor, acele ființe umane în camerele de gazare."[55] A fost spânzurat pe 1 iunie 1962, la Ramla, după ce a refuzat asistența unui pastor protestant, preferând să bea o jumătate de sticlă de vin roșu. „După o scurtă vreme, domnilor, ne vom întâlni din nou. Aceasta este soarta tuturor oamenilor", a spus el înainte de moarte.[56]

Spre deosebire de Eichmann, alți criminali naziști nu au fost niciodată aduși în fața justiției. Josef Mengele, care provenea dintr-o familie bogată, a trăit în Brazilia, murind de inimă în 1979, în timp ce se scălda în ocean. Cu doi ani înainte, fusese vizitat de fiul său, Rolf, căruia i-a spus că „el, personal, nu a făcut rău nimănui, în viața lui".[57] „Dacă zece soldați răniți sunt aduși la un spital de campanie, în stare critică, medicul trebuie să ia o decizie aproape imediată privind cine trebuie operat primul", i-a spus el lui Rolf. „Când alege unul, în mod necesar, celălalt moare. Când oamenii ajungeau la capătul liniei de cale ferată, ce ar fi trebuit să fac? Soseau oameni infectați cu diverse boli, pe jumătate morți. Treaba mea era să-i separ pe cei capabili să muncească de cei incapabili să muncească. Am fost generos în evaluările mele."[58]

Și Klaus Barbie, „Măcelarul din Lyon", care torturase personal evrei și membri ai Rezistenței franceze în calitate de comandant al biroului Gestapo din Lyon, a reușit, cu sprijinul spionajului american și vest-german, să își piardă urma în Bolivia. Abia în 1987 a fost judecat de un tribunal francez: 730 de evrei au depus mărturie împotriva lui. A murit de bătrânețe, fără regrete. „Sunt un nazist convins", spunea el în 1985, într-un interviu. „Admir disciplina nazistă. Sunt mândru pentru că am comandat una dintre cele mai bune unități ale celui de-al Treilea Reich. Dacă m-aș naște de 1 000 de ori, de 1 000 de ori aș fi cel care am fost. Nu sunt un fanatic. Sunt un idealist."[59]

La jumătatea anilor 1950, un tânăr încăpățânat din New York, Raul Hilberg, a scris o teză de doctorat cu un subiect considerat până atunci, din numeroase motive, extrem de sensibil: Soluția Finală. Familia lui Hilberg supraviețuise Holocaustului, fugind din Viena după *Anschluss*; părinții lui se stabiliseră în Brooklyn după o lungă călătorie prin Franța, Cuba și Miami. După ce a servit în armata americană în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, Hilberg a început să documenteze Holocaustul la un nivel de neimaginat până în acel moment. El a recompus în premieră, în teza sa de doctorat, mecanismul Soluției Finale. Lucrarea sa era atât de vastă, încât doar un sfert din aceasta a fost utilizată în expunerea doctorală din 1955. Abia în 1961, după îndelungate eforturi, bucurându-se de o donație privată, Hilberg și-a putut publica uriașa carte numită *Distrugerea evreilor europeni*. Împărțită în trei volume și însumând 1 273 de pagini, aceasta se va dovedi piatra de temelie a cercetărilor asupra Holocaustului, despre care Hilberg va spune înainte de moarte, în Viena natală, că îl cunoaștem doar în proporție de 20%.

Niciodată în viitor

Încheierea celui de-al Doilea Război Mondial nu a însemnat și sfârșitul suferințelor pentru evreii din Europa. În unele zone, antisemitismul, care fusese hrănit vreme de decenii de elitele naționale, încă persista. Evreii reveniți la Cracovia din lagărele de exterminare au fost atacați pe 11 august 1945 de o mulțime furioasă, fiind bătuți sistematic după ce imobilul în care locuiau a fost bombardat cu pietre. Într-o altă zonă a orașului vechi din Cracovia – acolo unde era situat cartierul evreiesc – o sinagogă care supraviețuise ocupației germane a fost vandalizată, cărțile sfinte fiind arse după tipicul acțiunilor naziste din trecut.[60] Tot în Polonia, la Kielce, a avut loc în vara lui 1946 un pogrom: fără ca autoritățile să intervină, 42 de evrei care reveneau din lagăre au fost uciși de localnici.[61] Ocupația germană încurajase sistematic

denunțarea evreilor, permițând la schimb colaboratorilor polonezi, sovietici, maghiari ș.a. să pună mâna pe proprietățile acestora (cele care nu îi interesau chiar pe ei, aflate în special în zona rurală). Delatorii care își însușiseră bunurile evreiești mizau pe faptul că vecinii lor vor pieri în Holocaust; când se dovedea că acest lucru nu se întâmplase și supraviețuitorii își revendicau casele, ei încercau pur și simplu să îi ucidă sub pretextul unor revolte antisemite.

Alți supraviețuitori ai Shoah-ului nu aveau nici măcar la ce să se întoarcă, locuințele lor fiind de mult distruse. Zeci de mii de evrei care ajunseseră în Reich în cursul marșurilor morții erau acum blocați în tabere pentru refugiați, unde se amestecau cu mii de torționari naziști care încercau să-și piardă urma. A fost nevoie ca noul președinte american, Harry Truman, să îl trimită pe reprezentantul său, Earl Harrison, într-o inspecție în Germania, pentru ca situația să se amelioreze (britanicii susțineau că separarea evreilor de prigonitorii lor din SS ar fi amintit de politica nazistă de segregare).[62] În ciuda presiunilor exercitate asupra britanicilor de președintele Truman pentru a accepta transferul a 100 000 de evrei din taberele de refugiați germane în Palestina, acest proces a fost blocat; Marea Britanie făcea eforturi pentru a păstra prietenia arabilor într-un moment decisiv pentru reîmpărțirea sferelor de influență în Orientul Mijlociu (fie și pentru că războiul confirmase importanța covârșitoare a petrolului).[63]

În ciuda acestor dificultăți, 40 000 de evrei au ajuns în Palestina de la finalul celui de-al Doilea Război Mondial până la proclamarea statului Israel, în 1948; o făceau în mod clandestin, utilizând documente contrafăcute de organizațiile sioniste.[64] De multe ori, marinarii britanici, instruiți să îi oprească, ajungeau să se înfrunte cu ei corp la corp, precum pe vaporul *Exodus 1947*, care aducea în Țara Sfântă 4 500 de evrei din Europa. Trei dintre aceștia au fost uciși de englezi pe nava numită de ziariști „un Auschwitz plutitor", care a fost capturată și dirijată spre Haifa.[65]

În alte cazuri, vasele erau avariate deliberat de Marina Majestății Sale în porturile din care urmau să plece spre Palestina, așa cum s-a întâmplat cu *Pan Crescent* la Veneția sau *Vrisi* la Genova. Dacă erau capturate din vreme, navele erau dirijate spre Cipru, aflat tot sub administrație britanică, unde pe evrei îi așteptau noi lagăre destinate lor. Pentru a evita patrulele englezilor, vapoarele ancorau noaptea, la distanță de țărmul palestinian, refugiații fiind transportați pe uscat în bărci pescărești de către voluntari din Hagana. Din pricina vremii, au existat situații în care supraviețuitorii Holocaustului au murit înecați la câțiva metri de Pământul Făgăduinței.[66] Nu puține vor fi cazurile în care, înrolați imediat după debarcare în Hagana pentru a lupta împotriva invaziei statelor arabe din 1948, alți supraviețuitori ai celui de-al Treilea Reich au căzut în luptă la câteva ore după ce ajunseseră, în sfârșit, în *Eretz Israel*.

Tentativele evreilor de a se răzbuna împotriva naziștilor au fost rare și de scurtă durată. În mai 1945, în Brigada Evreiească – formată de britanici în 1944 și trimisă să lupte împotriva germanilor în Italia și Austria – a fost constituită în secret gruparea *Gmul* („Recompensa“).[67] *Gmul* era controlată de Hagana, armata din Palestina, acțiunile sale nefiind cunoscute de comandații britanici. Obiectivul *Gmul* era uciderea naziștilor implicați în Shoah. Membrii grupării au obținut o serie de documente Gestapo care conțineau nume de naziști și au început să-i vâneze. Îi ridicau de acasă, îi transportau într-o zonă liniștită și îi omorau: „Majoritatea celor care erau puși în fața propriei execuții își pierdeau aroganța nazistă când auzeau că suntem evrei. «Aveți milă de soția și de copiii mei!» Îi întrebam câte astfel de strigăte auziseră naziștii în lagărele de exterminare din partea victimelor lor, care fuseseră evrei.“[68] Acțiunea a fost oprită în iulie 1945, când militarii occidentali au prins de veste și au presat Hagana să pună capăt răzbunărilor. *Gmul* a ucis peste 100 de naziști în scurta sa activitate (aparent, nu toți vinovați – neexistând timp pentru o verificare a informațiilor brute obținute de militarii evrei).

Mult mai amplu și mai nerealist s-a dovedit planul grupării *Nakam* („Răzbunarea"), fondat de poetul Abba Kovner. În timpul războiului, Kovner luptase împotriva germanilor într-o grupare de partizani care acționa lângă Vilnius, fiind probabil cel care a lansat strigătul de luptă al rezistenței evreiești din Europa: „Să nu mergem precum mieii la tăiere!"[69] Membrii *Nakam* au studiat posibilitatea de a otrăvi rețeaua de apă din mari orașe germane precum München sau Hamburg, pentru a produce în rândul germanilor – „ochi pentru ochi" – tot atâtea victime câte făcuseră și aceștia printre evrei. Pentru că ideea nu putea fi pusă în aplicare, gruparea lui Abba Kovner a încercat să otrăvească cu arsenic pâinea primită de prizonierii de război germani care erau închiși la Nürnberg. Cantitatea de otravă utilizată a fost însă prea mică: nici unul dintre cei 3000 de militari germani vizați nu și-a pierdut viața, deși majoritatea s-au îmbolnăvit.

Reinhard Heydrich susținea în ianuarie 1942, la Wannsee, că evreii care reușeau să supraviețuiască regimului de exterminare prin muncă pregătit de SS în teritoriile cucerite în Uniunea Sovietică puteau să formeze, prin selecție naturală, un soi de superrasă, compusă exclusiv din cei mai puternici și mai rezistenți indivizi. Această elită trebuia urgent lichidată, avertiza el, pentru că ar fi constituit nucleul unui popor important. Într-un fel, profeția lui Heydrich s-a îndeplinit – doar că nu în termenii darwiniști în care gândea acesta. Pentru că ofensiva împotriva lui Stalin a eșuat, evreii nu au fost supuși acelui uriaș efort de reconstruire a teritoriilor sovietice – inspirat poate din robia egipteană –, în cursul căruia urmau să moară de epuizare și foame. Această etapă a planului conceput inițial de Hitler a fost abandonată, evreii fiind folosiți doar în parte – în general în teritoriile poloneze, dar și în Reich – pentru a trudi ca sclavi. În cele mai multe cazuri s-a trecut însă direct la gazarea lor. Megaselecția naturală de care se temea Heydrich nu a avut loc. Este foarte adevărat că mulți dintre supraviețuitorii Holocaustului erau tineri puternici și hotărâți să reziste în orice condiții pentru

a spune povestea celor uciși. Însă, de bună seamă, și traumele suferite în lagărele de exterminare erau greu de depășit. Primii conducători ai statului Israel au fost în general persoane care, deși scăpaseră la limită din Europa nazistă și trecuseră prin încercări grele – a se vedea, de pildă, povestea unor lideri Irgun precum Menachem Begin sau Yitzhak Shamir –, nu ajunseseră la Auschwitz sau Treblinka și nu fuseseră obligați să facă parte dintr-un *Sonderkommando*.

Faptul că poporul evreu a renăscut în Palestina, transfigurat de drama Shoah-ului, în condițiile unui război lung și inegal cu popoarele arabe din jur, nu s-a datorat supraviețuirii celor mai puternici în centrele morții din Polonia, ci responsabilității față de victimele Holocaustului ca *esență* a noii lor vieți în Orientul Mijlociu. Din 1948 până astăzi, existența Israelului a fost ghidată de ideea că niciodată premisele unui nou genocid nu vor mai fi permise; că niciodată trauma trăită în Europa nu se va mai repeta. Vom găsi esența acestei credințe în scrisoarea unui parașutist israelian care a murit în 1967, în cursul Războiului de Șase Zile, luptând pentru Ierusalim. Cu câțiva ani înainte de moarte, acesta – poetul Ofer Feniger – i-a scris iubitei sale: „Când particip la reuniunile de comemorare a victimelor Holocaustului, privesc în ochii supraviețuitorilor și întreaga lor ființă exprimă lipsa de ajutor și de speranță… Din această groază și neajutorare simt urcând în mine o uriașă dorință de a fi puternic – puternic până în pragul lacrimilor, puternic și aspru ca un cuțit, calm și teribil și periculos. Asta e ceea ce vreau să fiu! Vreau să știu că niciodată în viitor acele priviri absente nu ne vor mai fixa din spatele gardurilor electrice!“[70]

Erau, de altfel, și ultimele cuvinte scrise de pictorița Gela Seksztajn în ghetoul din Varșovia, pe când se pregătea de moarte:

> Acum sunt liniștită. Voi pieri, dar las ceva în urma mea: câteva dintre lucrările mele. Adio, prieteni și colegi, adio, evrei. Să nu mai permiteți niciodată ca astfel de catastrofe să se întâmple.[71]

Note

Prolog

1 Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, Inc., Publishers New York, 1986, p. 147

2 Martin Heidegger, *Hölderlin's Hymn „The Ister"*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1996, pp. 79–80

3 Joshua Rothman, „Is Heidegger Contaminated by Nazism?", *The New Yorker*, 28 aprilie 2014

4 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Hurst and Blackett Ltd, Londra, p. 52

5 Rudolph Höss, *Death Dealer: The Memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz*, Da Capo Press, 1996, p. 28

6 Peter Ross Range, *1924, anul care l-a creat pe Hitler*, Editura Litera, București, 2019, p. 41

7 Primo Levi, *Mai e acesta oare un om?*, Editura Univers, București, 1974, p. 32

8 Mark Mazower, *Umbre peste Europa: democrație și totalitarism în secolul XX*, Editura Litera, București, 2019, p. 279

9 Adolf Hitler, *Însemnări intime și politice (iulie 1941 – martie 1942)*, Corint, București, 2017, pp. 102, 267

10 Joe Heydecker, Johannes Leeb, *Procesul de la Nürnberg*, Editua Politică, București, 1983, p. 407

11 Martin Kitchen, *O istorie a Germaniei moderne: de la 1800 până în prezent*, Humanitas, București, 2021, p. 442

12 Mazower, p. 268

13 *Ibidem*, p. 276

14 *Ibidem*, p. 275

15 Benjamin Carter Hett, *Cum moare democrația: ascensiunea la putere a lui Hitler și prăbușirea Republicii de la Weimar*, Polirom, Iași, 2021, p. 49

16 Timothy W. Ryback, *Biblioteca lui Hitler: Cărțile care i-au format personalitatea*, Editura Litera, București, 2010, p. 190

17 Elie Wiesel, *Noaptea*, Editura Art, București, 2020, p. 166

18 Laurence Rees, *Holocaust: A New History*, Penguin Books, 2017, p. 321

19 Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution, The*

Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942, University of Nebraska Press, Lincoln, Yad Vashem, Ierusalim, 2004, p. 394

20 Adolf Hitler, *Political Testament*, 29 aprilie 1945, Jewish Virtual Library, https://www.jewishvirtuallibrary.org/hitler-s-political-testament-april-1945

21 Michael Wildt, *Katrin Himmler, Heinrich Himmler: Corespondența cu soția sa (1927–1945)*, Editura RAO, București, 2015, p. 313

22 *Ibidem*, pp. 125–126

23 Etty Hillesum, *Jurnal (1941–1942), Scrisori din lagărul de la Westerbork (1943)*, Humanitas, București, 2021, p. 104

24 Alain Besançon, *Nenorocirea secolului: despre comunism, nazism și unicitatea Șoah-ului*, Humanitas, București, 2015, p. 44

25 Hannah Arendt, *Eichmann la Ierusalim: un raport asupra banalității răului*, Editura All, București, 1997, p. 117

26 Adolf Hitler, *Însemnări intime și politice*, p. 98

27 Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 63

28 Konrad Heiden, *The Fuehrer*, Robinson, Londra, 1999, pp. 124–125

29 Besançon, *Nenorocirea secolului*, p. 44

30 Tania Crasnianski, *Copiii naziștilor*, Meteor Publishing, București, 2018, pp. 69–72

31 *Ibidem*, p. 146

32 Laurence Rees, *Auschwitz: naziștii și soluția finală*, Editura RAO, București, 2010, p. 122

33 Rees, *The Holocaust*, p. 360

34 Rees, *Auschwitz*, p. 288

35 *Ibidem*, p. 176

36 Rees, *The Holocaust*, p. 365

37 Ryback, p. 109

38 Timothy Snyder, *Pământul negru: Holocaustul ca istorie și avertisment*, Humanitas, București, 2018, p. 337

39 *Ibidem*, p. 337

40 Arendt, p. 59

41 *Ibidem*, p. 65

42 Irene Levin, „Oslo: The escape from Norway în Civil Society and the Holocaust: International Perspectives on Resistance and Rescue", în Anders Jerichow și Cecilie Felicia (ed.), *Stokholm Banke*, pp. 162–175, Humanity in Action Press, New York, 2013.

43 David R. Blumenthal, *The Banality of Good and Evil: Moral Lessons from the Shoah and Jewish Tradition*, Washington, D.C., Georgetown University Press, 1999

44 David I. Kertzer, *Papa și Mussolini: istoria secretă a papei Pius al XI-lea și evoluția fascismului în Europa*, Editura RAO, București, 2015, p. 240

45 Paul O'Shea, *A Cross Too Heavy: Pope Pius XII and the Jews of Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2011, p. 179

46 *Ibidem*, p. 171

47 Kertzer, p. 417

48 *Ibidem*, p. 423

49 O'Shea, p. 179

50 Paul Johnson, *O istorie a evreilor*, Humanitas, București, 2015, p. 575

51 *Ibidem*, p. 576

52 Sidonia Bogdan, *De ce nu recunoaște Biserica Ortodoxă Română că a urât evreii*, Vice, 29.10.18, https://www.vice.com/ro/article/xw9n8a/biserica-ortodoxa-romana-a-urat-evreii

53 Paul Shapiro, Radu Ioanid, *70 de ani de la Pogromul de la București*, *Revista 22*, 25.01.2011, https://revista22.ro/eseu/paul-shapiro-radu-ioanid/70-de-ani-de-la-pogromul-de-la-bucure351ti

54 Grigore Resmeriță (1896–1941) – preot martir, Gheorghe Samoilă Blog, https://frgheorghe.wordpress.com/

55 https://www.raoulwallenberg.net/es/generales/archbishop-damaskinos/

56 Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Adams, 2001, EPUB, Capitolul 9: „An Order from the Highest Place"

57 Kitchen, p. 448

Nota despre terminologie

1 Centrul de Monitorizare și Combatere a Antisemitismului în România, Raport de monitorizare, 2009–2014, p. 50, file:///C:/Users/40725/Desktop/MCA-Romania-Raport-de-Monitorizare-2009-2014.pdf

2 *Ibidem*, p. 51

Nota despre cifre

1 Browning, p. 395

Capitolul I

1 A. Bullock, *Interpretations of the Holocaust*, p. 3, https://www.holocaustcentre.org.nz/uploads/1/1/5/2/115245341/interpretations-of-the-holocaust.pdf

2 Kitchen, p. 449

3 Rees, *The Holocaust*, p. 217

4 Léon Poliakov, *Istoria antisemitismului, vol. II, De la Voltaire la epoca sinucigasă*, Editura Hasefer, București, 2007, p. 301

5 *Ibidem*, p. 307

6 Browning, p. 6

7 *Ibidem*

8 *Ibidem*

9 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism, Part One: Antisemitism*, A Harvest/HBJ, New York, 1973, p. 30

10 *Ibidem*, p. 38

11 Poliakov, p. 120

12 *Ibidem*

13 Marius Turda, Maria Sophia Quine, *Istorie și rasism: ideea de rasă de la Iluminism la Donald Trump*, Polirom, Iași, 2019, p. 57

14 Poliakov, p. 131

15 *Ibidem*, p. 132

16 Ryback, p. 116

17 Poliakov, p. 135

18 Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 32

19 Poliakov, p. 200

20 *Ibidem*, p. 201

21 Geneza, 6:10, *The Interlinear Bible, Hebrew-Greek-English*, editor general și traducător Jay P. Green, sr, Hendrickson Publishers, SUA, 2018, p. 5

22 *Ibidem*

23 Poliakov, p. 218

24 Friedrich von Schlegel, *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag zur Begründung der Alterthumskunde; Nebst metrischen Übersetzungen Indischer Gedichte*, Mohr und Zimmer, Heidelberg, 1808, https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/schlegel_indier_1808

25 Poliakov, p. 219

26 *Ibidem*, p. 335

27 *Ibidem*

28 *Ibidem*, p. 222

29 *Ibidem*

30 Barbara Bush, *Imperialism and postcolonialism*, Pearson Education Limited, MB, 2006, pp. 30–31

31 Poliakov, p. 264

32 *Ibidem*

33 *Ibidem*, p. 223

34 *Ibidem*, p. 265

35 *Ibidem*, p. 267

36 *Ibidem*

37 *Ibidem*, p. 269

38 Rees, *Holocaust*, p. 4

39 Paul Johnson, p. 544

40 Rees, *Holocaust*, p. 3

41 Turda, Quine, p. 55

42 Toni Llácer, *Nietzsche: supraomul și voința de putere*, Editura Litera, București, 2020, p. 130

43 Poliakov, p. 338

44 *Ibidem*, p. 337

45 Llácer, p. 130

46 Rees, *Holocaust*, p 5

47 Paul de Lagarde, „Juden und Indogermanen", 1887, în A. Bein, *Der moderne Antisemitismus, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 6, 1958

48 David G. Williamson, *Al Treilea Reich*, Editura All, București, 2012, p. 74

49 Rees, Holocaust, p 6

50 *Ibidem*

51 *Ibidem*

52 Turda, Quine, p. 55

53 *Ibidem*, p. 56

54 *Ibidem*, p. 60

55 Williamson, p. 74

56 *Ibidem*

57 Turda, Quine, p. 58

58 *Ibidem*, p. 57

59 *Ibidem*, p. 58

60 *Ibidem*, p. 60
61 Rees, *Holocaust*, p 7
62 *Ibidem*
63 Rees, *Holocaust*, p 8
64 Stephen E. Atkins, *Holocaust Denial as an International Movement*. Greenwood Press, 2009, p. 24
65 Rees, *Holocaust*, p 8
66 Massimo Ferari Zumbini, *The Roots of Evil, Gründerjahre des Antisemitismus: von der Bismarckzeit zu Hitler*, Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M, 2003, p. 406
67 Egbert Klautke, „Theodor Fritsch (1852–1933): The «Godfather» of German Anti-Semitism", în Rebecca Haynes, Martyn Rady (ed.), *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, I.B. Tauris, Londra, 2011
68 *Ibidem*
69 *Ibidem*
70 *Ibidem*
71 Poliakov, p. 565
72 Rees, *Holocaust*, p 4
73 Williamson, p. 73
74 Poliakov, p. 350
75 *Ibidem*, p. 345
76 Susan Ronald, *Hoțul de artă al lui Hitler*, Editura Meteor Publishing, București, 2018, p. 43
77 Rees, *Holocaust*, p 10
78 *Ibidem*
79 Ronald, p. 43
80 Poliakov, p. 348
81 *Ibidem*, p. 350
82 *Ibidem*, p. 348
83 Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, p. 38
84 Poliakov, p. 348
85 Poliakov, p. 350
86 Klautke
87 *Ibidem*
88 Poliakov, p. 350
89 Rees, *Holocaust*, p. 14
90 *Ibidem*, pp. 14–15
91 Poliakov, p. 404
92 Ryback, p. 72
93 Poliakov, p. 439
94 *Ibidem*
95 Rees, *Holocaust*, p 6
96 Poliakov, p. 439
97 Johnson, p. 545
98 Rees, *Holocaust*, p 14
99 Poliakov, p. 564
100 *Ibidem*, p. 566
101 Rees, *Holocaust*, p 14
102 Poliakov, p. 269
103 Hett, p. 31
104 *Ibidem*, p. 29
105 Will Brownell, Denise Drace-Brownell, Alex Rovt, *Primul nazist: Erich Ludendorff, omul care l-a făcut posibil pe Hitler*, Humanitas, București, 2020, p. 9
106 Hett, p. 40
107 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, pp. 172–173
108 *Ibidem*, pp. 173–191
109 *Ibidem*, p. 174

110 Hett, p. 28

111 Anna Maria Sigmund, *Dictator, demon, demagog; întrebări și răspunsuri despre Adolf Hitler*, Editura RAO, București, 2006, p. 16

112 *Ibidem*, p. 16

113 Hett, p. 29

114 *Ibidem*, p. 28

115 *Ibidem*, p. 33

116 *Ibidem*, p. 34

117 James Hawes, *O scurtă istorie a Germaniei: de la Iuliu Cezar la Angela Merkel – o repovestire pentru vremurile noastre*, Editura Trei, București, 2020, p. 144

118 *Ibidem*, p. 34

119 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 184

120 *Ibidem*, p. 191

121 *Ibidem*, p. 194

122 *Ibidem*, pp. 196–197

123 Poliakov, p. 564

124 Rees, *Holocaust*, p 11

125 *Ibidem*

126 *Ibidem*

127 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 203

128 Poliakov, p. 442

129 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 213

130 Poliakov, p. 443

131 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, 2020, p. 204

132 *Ibidem*, p. 199

133 *Ibidem*, p. 201

134 *Ibidem*, pp. 205–206

135 Johnson, p. 549

136 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 212

137 *Ibidem*, p. 216

138 Hett, p. 51

139 Hedwig Gusto, *Adolf Hitler*, Editura Litera, București, 2017, p. 12

140 *Ibidem*, p. 14

141 Ronald, p. 43

142 Gusto, p. 21

143 Hett, p. 55

144 Heiden, *The Fuehrer*, p. 56

145 *Ibidem*

146 *Ibidem*, p. 57

147 *Ibidem*

148 *Ibidem*

149 *Ibidem*

150 Hett, p. 53

151 *Ibidem*

152 Gusto, p. 25

153 Hett, p. 53

154 *Ibidem*

155 Hett, p. 29

156 Hett, p. 55

157 Range, p. 32

158 *Ibidem*, p. 34

159 Hett, p. 57

160 Range, p. 34

161 *Ibidem*, p. 39

162 Johnson, p. 544

163 Range, p. 40

164 Rees, *Holocaust*, p 1

165 Hett, p. 56

166 Range, p. 40

167 *Ibidem*, p. 41

168 Hett, p. 57
169 Gusto, p. 30
170 Range, p. 36
171 Hett, p. 57
172 *Ibidem*
173 Range, p. 37
174 *Ibidem*
175 Hett, p. 58
176 *Ibidem*
177 *Ibidem*
178 *Ibidem*
179 Gusto, p. 33
180 *Ibidem*, p. 32
181 Range, p. 49
182 Heiden, p. 119
183 *Ibidem*, p. 120
184 Hawes, p 145
185 Heiden, p. 120
186 Gusto, p. 33
187 Range, p. 38
188 Ryback, p. 54
189 Range, p. 38
190 Ryback, p. 55
191 Range, p. 46
192 *Ibidem*, p. 43
193 Gusto, p. 34
194 Range, p. 49
195 Hett, p. 125
196 Range, p. 50
197 Hett, p. 125
198 Sigmund, p. 11
199 *Ibidem*
200 *Ibidem*, p. 12
201 *Ibidem*, p. 13
202 Range, p. 54
203 Sigmund, p. 13
204 Range, p. 55
205 Poliakov, p. 555
206 Snyder, *Pământul negru*, p. 43
207 *Ibidem*
208 Range, pp. 52–53
209 Heiden, p. 288
210 *Ibidem*, p. 289
211 *Ibidem*, pp. 116–117
212 Robert Gerwarth, *Cei învinși: de ce nu s-a putut încheia Primul Război Mondial. 1917–1923*, Editura Litera, București, 2019, p. 271
213 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 207
214 Range, pp. 125–126
215 *Ibidem*, p. 126
216 *Ibidem*, p. 128
217 Hett, p. 61
218 Range, p. 128
219 *Ibidem*, p. 140
220 *Ibidem*, p. 141
221 *Ibidem*
222 *Ibidem*, p. 144
223 *Ibidem*, p. 162
224 *Ibidem*, pp. 148–150
225 Ian Kershaw, *Hitler: A Biography*, Penguin Books, 2009, Londra, EPUB, Cap. 7: „Mastery over the Movement"
226 Range, p. 178
227 *Ibidem*
228 *Ibidem*, p. 182
229 Hett, p. 61
230 Hitler, *Însemnări intime și politice*, p. 433

231 Sigmund, p. 49
232 *Ibidem*
233 Mazower, p. 132
234 *Ibidem*, p. 261
235 *Ibidem*
236 Volker Ullrich, *Hitler: Ascent, 1889–1939*, Knopf, New York, 2016, Cap. 7: „Landsberg Prison and Mein Kampf"
237 Range, p. 44
238
239 Heiden, p. 115
240 *Ibidem*, p. 120
241 Johnson, p. 554
242 *Ibidem*
243 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 180
244 Heiden, p. 121
245 *Ibidem*, pp. 124–125
246 *Ibidem*, p. 125
247 *Ibidem*, p. 207
248 Brownell, Drace-Brownell, Rovt, p. 197
249 *Ibidem*
250 Ryback, p. 57
251 *Ibidem*, p. 71
252 *Ibidem*, p. 72
253 *Ibidem*, pp. 92–94
254 *Ibidem*, p. 97
255 *Ibidem*, p. 101
256 Alan E. Steinweis, *Studying the Jew: Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*, Harvard University Press, 2008, p. 28
257 Hitler, *Însemnări intime și politice*, p. 373
258 Hett, p. 60
259 *Ibidem*
260 Ryback, p. 58
261 *Ibidem*, p. 70
262 Hett, p. 49
263 *Ibidem*, p. 50
264 *Ibidem*, p. 48
265 *Ibidem*
266 *Ibidem*
267 Sigmund, p. 33
268 *Ibidem*
269 *Ibidem*, p. 37
270 *Ibidem*, p. 39
271 Hawes, p 153
272 Hett, p. 116
273 Hawes, p 152
274 Johnson, p. 547
275 *Ibidem*, p. 548
276 Hett, p. 29
277 Johnson, p. 549
278 Hawes, p. 153
279 *Ibidem*
280 *Ibidem*, p. 156
281 Sigmund, p. 51
282 *Ibidem*
283 Hett, p. 99
284 *Ibidem*, pp. 99–100
285 Sigmund, p. 53
286 Hett, p. 148
287 Adrian Gilbert, *Waffen-SS: armata lui Hitler în război*, Editura RAO, București, 2020, p. 23
288 *Ibidem*
289 Ingrid von Oelhafen, Tim Tate, *Copiii uitați ai lui Hitler*,

Editura Litera, București, 2020, p. 138

290 Richard J. Evans, *Al Treilea Reich,* vol. II, *Al Treilea Reich la putere,* Editura RAO, București, 2013, p. 64

291 Ferran Gallego, *Oamenii lui Hitler: elita național-socialismului (1919–1945)*, Editura All, București, 2010, p. 220

292 Oelhafen, Tate, p. 162

293 Gallego, p. 217

294 Oelhafen, Tate, p. 141

295 Gallego, p. 221

296 Adrian Gilbert, *Waffen*-SS, p. 25

297 Rees, *Auschwitz*, p. 184

298 Oelhafen, Tate, p. 141

299 Sigmund, p. 53

300 *Ibidem*, p. 54

301 *Ibidem*, p. 55

302 *Ibidem*

303 *Ibidem*

304 Hett, p. 149

305 *Ibidem*, p. 150

306 *Ibidem*, p. 163

307 *Ibidem*

308 Sigmund, p. 59

309 Hett, p. 17

310 Sigmund, p. 61

311 Hawes, p. 153

312 Hett, p. 18

313 *Ibidem*, p. 173

314 Sigmund, p. 62

315 Ryback, p. 15

316 *Ibidem*, p. 123

317 *Ibidem*, p. 124

Capitolul II

1 Rupert Butler, Gestapo: *istoria poliției secrete a lui Hitler*, Editura Litera, 2020, p. 14

2 *Ibidem*, p. 15

3 John J. Michalczyk (ed.), *Nazi Law From Nuremberg to Nuremberg*, Bloomsbury Academic, Londra, 2018, p. 7

4 Butler, p. 14

5 Rees, *Holocaust*, p. 57

6 Delarue, p. 77

7 Delarue, p. 30

8 Delarue, p. 34

9 Butler, p. 35

10 Butler, p. 50

11 Johnson, p. 568

12 Rees, *Holocaust*, p 71

13 Jacques Delarue, *Istoria Gestapoului*, Editura Lucman, București, 2006, p. 64

14 Evans, p. 468

15 Joseph Goebbels, „What Is Socialism?“, în *Fascist Voices, Essays From The „Fascist Quarterly“ 1936–1940*, vol. I, Sanctuary Press Ltd, Londra, 2019

16 Alfred Rosenberg, „World Philosophy and Foreign Politics“, în *Fascist Voices, Essays From The „Fascist Quarterly“ 1936–1940*, vol. I, Sanctuary Press Ltd, Londra, 2019

17 Butler, p. 50

18 Rees, *Holocaust*, p 70
19 Rees, *Auschwitz*, p. 34
20 Rees, *Holocaust*, p. 69
21 *Ibidem*
22 Niall Ferguson, *Războiul lumii: epoca urii*, Editura RAO, București, 2012, p. 315
23 Rees, *Auschwitz*, p. 36
24 Adrian Gilbert, *Waffen*-SS, p. 60
25 *Ibidem*, p. 61
26 *Ibidem*, p. 65
27 Rees, *Holocaust*, p. 73
28 Evans, p. 108
29 *Ibidem*, p. 90
30 *Ibidem*, p. 98
31 *Ibidem*, p. 107
32 Adrian Gilbert, *Waffen*-SS p. 61
33 Delarue, p. 64
34 Rees, *Holocaust*, p 78
35 Establishment of Dachau Camp, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/establishment-of-dachau-camp
36 Evans, p. 99
37 Rees, *Auschwitz*, p. 35
38 Evans, p. 468
39 Rees, *Holocaust*, p. 72
40 Evans, p. 105
41 *Ibidem*, p. 96
42 notă lipsă
43 Evans, p. 104
44 *Ibidem*, p. 104
45 *Ibidem*, pp. 99–102
46 *Ibidem*, p. 109
47 *Ibidem*, p. 84
48 *Ibidem*, p. 88
49 *Ibidem*, p. 86
50 *Ibidem*, p. 577
51 Deborah Dash Moore (ed.), *City of Promises: A History of the Jews of New York*, vol. 3: „Jews in Gotham", New York University Press, New York, 2012, p. 77
52 Rees, *Holocaust*, p 59
53 *Ibidem*, p. 58
54 *Ibidem*, p. 59
55 Evans, p. 578
56 Delarue, p. 35
57 Françoise Frenkel, *O librărie în Berlin*, Editura Litera, București, 2020, pp. 37–38
58 Evans, pp. 577–578
59 *Ibidem*, p. 577
60 *Ibidem*, p. 574
61 Kershaw, *Hitler: A Biography*, EPUB, Cap. 10: „The Making of the Dictator"
62 Evans, p. 575
63 *Ibidem*, p. 576
64 *Ibidem*, p. 575
65 Rees, *Holocaust*, p 57
66 Johnson, p. 576
67 Rees, pp. 64–66
68 *Ibidem*, p. 66
69 Delarue, p. 61
70 Evans, p. 35
71 *Ibidem*, p. 37
72 *Ibidem*
73 Erik Larson, *În grădina fiarelor: o poveste despre dragoste și teroare în Berlinul nazist*, Editura Litera, București, 2021, pp. 289–290

74 *Ibidem*, p. 290
75 Enzo Collotti, *Germania nazistă*, Editura Științifică, București, 1969, p. 94
76 Evans, p. 39
77 Delarue, p. 62
78 Evans, p. 33
79 *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*, vol. 15. International Military Tribunal, 1949, pp. 544–557.
80 Larson, p. 354
81 *Ibidem*, p. 355
82 Delarue, p. 180
83 Larson, p. 359
84 Delarue, p. 181
85 Evans, p. 44
86 Larson, p. 358
87 Evans, p. 45
88 Rees, p 83
89 Evans, p. 46
90 Larson, p. 380
91 Evans, pp. 47–48
92 Rees, p 83
93 Evans, p. 54
94 *Ibidem*, p. 42
95 *Ibidem*, p. 69
96 *Ibidem*
97 *Ibidem*, p. 66
98 *Ibidem*, p. 65
99 James Wyllie, *Neveste de naziști: femeile din elita Germaniei lui Hitler*, Editura Litera, București, 2021, p. 133
100 Michalczyk (ed.), p. 1
101 *Ibidem*
102 *Ibidem*, p. 14
103 *Ibidem* p. 23
104 *Ibidem*, p. 24
105 *Ibidem*, p. 27
106 *Ibidem*, p. 27
107 *Ibidem*, p. 31
108 *Ibidem*, pp. 28–29
109 *Ibidem*, p. 30
110 Evans, p. 58
111 Michalczyk (ed.), p. 18
112 Evans, p. 59
113 *Ibidem*, p. 57
114 *Ibidem*, p. 603
115 Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 70
116 Ryback, p. 112
117 Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 72
118 Larson, p. 113
119 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation: 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939
120 USHMM, *Law for the Restoration of the Professional Civil Service*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/law-for-the-restoration-of-the-professional-civil-service
121 Rees, *Holocaust*, p. 61
122 Evans, p. 581
123 Karl A. Schleunes (ed.), *Legislating the Holocaust, The Bernhard Loesener Memoirs*

and Supporting Documents, Westview Press, Colorado, 2001, p. 9

124 Michalczyk (ed.), p. 42

125 Schleunes (ed.), p. 9

126 USHMM, *Law Limits Jews in Public Schools*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/law-limits-jews-in-public-schools

127 Evans, p. 289

128 *Ibidem*, p. 291

129 *Ibidem*, p. 290

130 *Ibidem*, p. 289

131 USHMM, *Law Limits Jews in Public Schools, Timeline of Events*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/law-limits-jews-in-public-schools

132 Evans, p. 291

133 *Ibidem*, p. 609

134 *Ibidem*, p. 299

135 *Ibidem*, p. 301

136 Kitchen, p. 414

137 Evans, p. 609

138 Kitchen, p. 414

139 Ronald, p. 190

140 *Ibidem*

141 Evans, p. 609

142 *Ibidem*, p. 610

143 Ronald, p. 189

144 *Ibidem*

145 Holocaust Encyclopedia, *Book Burning*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/book-burning

146 Ronald, p. 181

147 Heiden, p. 290

148 Evans, p. 212

149 *Ibidem*, p. 214

150 *Ibidem*, p. 215

151 Ronald, p. 180

152 Wyllie, p. 120

153 Evans, p. 437

154 Ronald, p. 190

155 Evans, p. 59

156 *Ibidem*, p. 61

157 Wyllie, p. 44

158 Evans, p. 583

159 Erich Lichtblau, *Reîntoarcerea în Reich*, Editura Meteor Press, București, 2020, p. 29

160 Evans, p. 612

161 Rees, p. 63

162 USHMM, *Central Organization of German Jews Formed*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/central-organization-of-german-jews-formed

163 Evans, p. 608

164 *Ibidem*, p. 644

165 Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 70

166 *Ibidem*

167 *Ibidem*, p. 71

168 *Ibidem*

169 *Ibidem*, p. 74

170 Snyder, p. 104

171 USHMM, *Law for the „Prevention of Offspring with*

Hereditary Diseases", https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/law-for-the-prevention-of-offspring-with-hereditary-diseases

172 Evans, p. 552
173 Ferguson, p. 339
174 Mazower, p. 181
175 Ferguson, p. 339
176 Evans, p. 574
177 *Ibidem*, p. 552
178 *Ibidem*, p. 553
179 Oelhafen, Tate, p. 125
180 Ferguson, p. 316
181 Evans, p. 559
182 *Ibidem*, p. 552
183 *Ibidem*, p. 292
184 Ferguson, p. 316
185 Mazower, p. 189
186 Larson, p. 112
187 Larson, p. 171
188 Tim Bouverie, *Concilierea cu Hitler: Chamberlain, Churchill și drumul spre război*, Editura Litera, București, 2021, p. 152
189 *Ibidem*
190 O'Shea, p. 182
191 Evans, p. 260
192 *Ibidem*, p. 252
193 *Ibidem*, p. 250
194 *Ibidem*, pp. 253–254
195 *Ibidem*, pp. 258–259
196 Rees, *Auschwitz*, p. 208
197 Evans, p. 283
198 *Ibidem*, p. 282
199 USHMM, *Ban on Jehovah's Witness Organizations*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/ban-on-jehovahs-witness-organizations
200 Evans, p. 575
201 *Ibidem*, p. 578
202 *Ibidem*
203 *Ibidem*, p. 579
204 *Ibidem*
205 USHMM, *Revision of Paragraph 175*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/revision-of-paragraph-175
206 Feguson, p. 340
207 Wyllie, p. 145
208 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Holmes&Mayer, New York, 1985, p. 83
209 Evans, p. 414
210 Rees, *Holocaust*, p. 50
211 Evans, p. 418
212 *Ibidem*, p. 419
213 *Ibidem*, p. 420
214 Hilberg, p. 93
215 Evans, p. 588
216 *Ibidem*, p. 422
217 Hilberg, p. 95
218 Paul Johnson, p. 559
219 Evans, p. 426
220 Johnson, p. 579
221 *Ibidem*, p. 558
222 *Ibidem*
223 Evans, p. 423
224 *Ibidem*, p. 434

225 Patricia Posner, *Farmacistul de la Auschwitz*, Editura RAO, București, 2020, p. 25

226 *Ibidem*

227 Evans, p. 426

228 Michalczyk (ed.), pp. 172–173

229 USHMM, *Editors Law*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/editors-law

230 Johnson, p. 553

231 Ronald, p. 191

232 Evans, p. 594

233 *Ibidem*, p. 594

234 Larry Getlen, „How one man launched a mutiny on a Nazi ship in New York City", *New York Post*, 23 martie 2019

235 Evans, p. 586

236 Hilberg, p. 36

237 Evans, p. 586

238 *Ibidem*, p. 621

239 Evans, p. 584

240 William M. Shirer, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941*, Rosetta Books, p. 42

241 Michalczyk (ed.), p. 35

242 Snyder, p. 165

243 Schleunes, pp. 49–50

244 *Ibidem*, p. 10

245 Evans, pp. 590–591

246 *Ibidem*, p. 590

247 Michalczyk (ed.), p. 37

248 N.H. Baynes (ed.), *The Speeches of Adolf Hitler*, I, Londra, 1942, pp. 731–732.

249 Evans, p. 592

250 Johnson, p. 579

251 Holocaust Encyclopedia, *Nuremberg Race Laws*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Nuremberg-laws

252 Michalczyk (ed.), p. 38

253 Radu Ioanid, *Holocaustul în România: Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*, Polirom, Iași, 2019, p. 45

254 Ferguson, p. 338

255 Evans, p. 593

256 Ferguson, p. 338

257 Holocaust Encyclopedia, *Nuremberg Race Laws*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Nuremberg-laws

258 Yad Vashem, *Nuremberg Law for the Protection of German Blood and German Honor*, 15 septembrie 1935, https://www.yadvashem.org/docs/Nuremberg-law-for-protection-of-german-blood-1935.html

259 Oelhafen, Tate, p. 126

260 *Ibidem*, p. 127

261 Ferguson, p. 327

262 *Ibidem*

263 Rees, p. 68

264 Evans, p. 587

265 Ferguson, p. 334

266 *Ibidem*

267 *Ibidem*, p. 325

268 Evans, p. 612

269 Ferguson, p. 325

270 Evans, p. 613

271 Ferguson, pp. 335–336

272 *Ibidem*, p. 335

273 Michalczyk (ed.), p. 36

274 Holocaust Encyclopedia, *Anti-Jewish Legislation in Prewar Germany*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/anti-jewish-legislation-in-pre-war-germany

275 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

276 Evans, p. 582

277 *Ibidem*, p. 610

278 Karl A. Schleunes (ed.), *Legislating the Holocaust*, The Bernhard Loesner Memoirs and Supporting Documents, Westview Press, Colorado, 2001, p. 10

279 Evans, p. 610

280 *Ibidem*, p. 611

281 *Ibidem*, p. 613

282 Holocaust Encyclopedia, *Anti-Jewish Legislation in Prewar Germany*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/anti-jewish-legislation-in-pre-war-germany

283 Evans, p 582

284 Rees, p. 68

285 Benjamin G. Rader, *American Sports: From the Age of Folk Games to the Age of Televised Sports*, Pearson Higher Education, 2008

286 Bouverie, p. 160

287 Evans, p. 620

288 Kitchen, p. 424

289 Hawes, p 163

290 United States Holocaust Memorial Museum, *Persecution of Roma (Gypsies) in Prewar Germany, 1933–1939*, 20 mai 2008

291 Evans, p. 570

292 *Ibidem*, p. 571

293 *Ibidem*, p. 573

294 *Ibidem*, pp. 572–573

295 *Ibidem*, p. 573

296 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

297 *Ibidem*

298 *Ibidem*

299 Evans, p. 623

300 *Ibidem*

301 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

302 *Ibidem*

303 Evans, p. 624

304 *Ibidem*

305 Johnson, p. 560

306 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

307 *Ibidem*

308 Evans, p. 642

309 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

310 Johnson, p. 560

311 Evans, p. 642

312 Johnson, p. 561

313 Butler, p. 104

314 Evans, p. 622

315 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

316 *Ibidem*

317 *Ibidem*

318 *Ibidem*

319 *Ibidem*

320 Evans, p. 643

321 Johnson, p. 562

322 Evans, p. 642

323 Holocaust Encyclopedia, *Antisemitic Legislation 1933–1939*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitic-legislation-1933-1939

324 *Ibidem*

325 Evans, p. 642

326 *Ibidem*

327 USHMM, *Buchenwald Concentration Camp Opens*, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938/buchenwald-concentration-camp-opens

328 Evans, p. 420

329 *Ibidem*, p. 381

330 *Ibidem*, pp. 381–382

331 Kitchen, p. 425

332 Evans, pp. 390–391

333 *Ibidem*, p. 391

334 Kitchen, p. 425

335 Evans, p. 621

336 Bouverie, p. 195

337 *Hossbach Memorandum, Minutes of a Conference in the Reich Chancellery*, Berlin, 5 noiembrie 1937, FROM 4:15 to 8:30 P.M., https://avalon.law.yale.edu/imt/hossbach.asp

338 *Ibidem*

339 Evans, 393

340 *Hossbach Memorandum*

341 *Ibidem*

342 *Ibidem*

343 *Ibidem*

344 *Ibidem*

345 *Ibidem*

346 *Ibidem*

347 Evans, p. 394

348 E.R. Hooton, *Spain in Arms: A Military History of the Spanish Civil War 1936–1939*, Casemate Publishers, SUA, p. 71

349 *Ibidem*, p. 72

350 Jean Michel Charlier, Jacques de Launay, *Eva Hitler, născută Braun*, Editura Venus, București, 1993, pp. 138–140

351 *Discursul din 13 septembrie 1937*, http://der-fuehrer.org/reden/english/37-09-13.htm

352 *Ibidem*

353 *Ibidem*

354 *Ibidem*

355 *Ibidem*

356 Evans, p. 622

357 Snyder, p. 99

358 Evans, p. 671

359 *Ibidem*, p. 670

360 *Ibidem*

361 *Ibidem*, p. 671

362 *Ibidem*, p. 699

363 Rees, p. 110

364 Evans, p. 696

365 *Ibidem*, p. 697

366 *Ibidem*

367 *Ibidem*, p. 700

368 Rees, p. 111

369 Evans. p. 700

370 *Ibidem*

371 Rees, p. 112

372 *Ibidem*

373 Snyder, p. 100

374 Evans, p. 701

375 Snyder, p. 101

376 *Ibidem*, p. 103

377 Bouverie, p. 247

378 Evans, p. 704

379 Rees, p. 109

380 *Ibidem*, p. 110

381 *Ibidem*, p. 109

382 Evans, p. 708

383 Rees, p. 115

384 Bouverie, p. 253

385 Evans, p. 625

386 *Ibidem*

387 *Ibidem*, p. 713

388 *Ibidem*, p. 708

389 *Ibidem*, p. 710

390 Rees, p. 116

391 Snyder, p. 102

392 Rees, p. 116

393 Ilana Fritz Offenberger, *The Jews of Nazi Vienna, 1938–1945. Rescue and Destruction*, Palgrave Macmillan, 2017, p. xi

394 Offenberger, p. xii

395 Arendt, p. 53

396 Evans, p. 711

397 Arendt, p. 53

398 Ibidem, p. 56

399 Rees, p. 117

400 Offenberger, p. x

401 Offenberger, p. xi

402 Rees, p. 117

403 Arendt, p. 55

404 *Ibidem*

405 Snyder, p. 103

406 Rees, p. 117

407 Arendt, p. 54

408 *Ibidem*, p. 56

409 Agnes Grunwald-Spier, *Ceilalți Schindleri*, Editura Meteor Publishing, București, 2019, p. 121

410 *Ibidem*

411 *Ibidem*, p. 127

412 Arendt. p. 68

413 *Ibidem*, p. 76

414 Bouverie, p. 253

415 Offenberger, p. xvi

416 *Ibidem*

417 Christian Goeschel, *Mussolini și Hitler: făurirea alianței fasciste*, Editura Orizonturi, 2019, București, p. 164

418 Evans, p. 717

419 Bouverie, p. 309

420 *Ibidem*, p. 257

421 Evans, p. 722

422 *Ibidem*, p. 725

423 Robert Gerwarth, *Hitler's Hangman: The Life and Death of Reinhard Heydrich*, Yale University Press, 2011, pp. 131–132

424 *Ibidem*, p. 132

425 *Ibidem*

426 Tatjana Lichtenstein, *Zionists in interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging*, Indiana University Press, 2016, p. 34

427 *Ibidem*

428 *Ibidem*, p. 42

429 Gerwarth, *Hitler's Hangman*, p. 133

430 Walter Laqueur (ed.), Judith Tydor Baumel (ass. ed.), *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press New Haven, 2001, pp. 77–78

431 Gerwarth, *Hitler's Hangman*, p. 133

432 *Ibidem*

433 *Ibidem*, p. 134

434 *Ibidem*

435 Laqueur (ed.), pp. 77–78

436 *Ibidem*, p. 79

437 *Ibidem*

438 *Ibidem*, p. 80

439 *Ibidem*

440 *Ibidem*, p. 595

441 *Ibidem*, p. 596

442 *Ibidem*

443 Snyder, p. 250

444 Laqueur (ed.), p. 595

445 *Ibidem*

446 *Ibidem*, p. 597

447 Rees, p. 148

448 Laqueur (ed.), p. 597

449 *Ibidem*

450 *Ibidem*

451 *Ibidem*, p. 598

452 Rees, p. 149

453 Laqueur (ed.), p. 597

454 Rees, p. 132

455 Arendt, p. 78

456 Ovidiu Raețchi, *Tzahal: o istorie a armatei israeliene*, Litera, București, 2020, ed. 2, p. 89

457 Rees, p. 134

458 Arendt, p. 78

459 Rees, p. 136
460 *Ibidem*, pp. 135–136
461 Johnson, p. 577
462 Snyder, p. 104
463 Michael Dobbs, *Indezirabilii: America, Auschwitz și un sat prins la mijloc*, Editura RAO, București, 2019, p. 20
464 Rees, p. 138
465 Dobbs, p. 20
466 *Ibidem*, p. 21
467 Rees, *Holocaust*, p. 139
468 Evans, p. 630
469 *Ibidem*, pp. 629–630
470 Dobbs, p. 22
471 Evans, p. 637
472 Dobbs, p. 36
473 Gilbert, p. 65
474 Michael Müller-Claudius, *Der Antisemitismus und das deutsche Verhangnis*, J. Knecht, Frankfurt, 1948, pp. 175–176.
475 Johnson, p. 557
476 *Ibidem*
477 Evans, p. 632
478 *Ibidem*, p. 631
479 Rees, p. 141
480 Evans, p. 638
481 Rees, p. 139
482 Evans, p. 646
483 *Kristallnacht: Damages and Death, Holocaust Denial On Trial,* Emory University, 2018
484 Evans, p. 637
485 *Peace and War: United States Foreign Policy, 1931–1941*, U.S., Government Printing Office U.S., Washington, D.C., 1943, p. 438
486 Dobbs, p. 35
487 *Ibidem*, p. 47
488 *Ibidem*
489 *Ibidem*, p. 38
490 Mazower, p. 141
491 *Ibidem*
492 Dobbs, p. 49
493 *Ibidem*, p. 46
494 Evans, p. 652
495 Rees, p. 142
496 Dobbs, p. 54
497 Evans, p. 641
498 *Ibidem*, p. 642
499 *Ibidem*, p. 643
500 Holocaust Encyclopedia, *Kindertransport*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kindertransport-1938-40
501 Jewish Virtual Library, *The Kindertransport*, https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-kindertransport
502 *Ibidem*
503 *Ibidem*
504 Holocaust Encyclopedia, *Kindertransport*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kindertransport-1938-40
505 *Ibidem*
506 Jewish Virtual Library, *The Kindertransport*, https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-kindertransport
507 Raețchi, p. 66
508 *Ibidem*, p. 82

509 Dobbs, p. 70
510 *Ibidem*, p. 71
511 *Ibidem*
512 Evans, p. 644
513 *Ibidem*, p. 646
514 Heydecker, Leeb, p. 449
515 Evans, p. 652
516 Johnson, p. 555

Capitolul III

1 Lothar Gruchmann, *Al Doilea Război Mondial: strategie și politică*, Editura RAO, București, 2011, p. 14
2 Snyder, p. 89
3 Hawes, p. 120
4 *Ibidem*, p. 133
5 *Ibidem*, p. 143
6 *Ibidem*, p. 133
7 *Ibidem*, p. 134
8 *Ibidem*, p. 135
9 Snyder, p. 89
10 *Ibidem*, p. 92
11 Roger Moorhouse, *Alianța diavolilor: pactul lui Hitler cu Stalin 1939–1941*, Editura Meteor Press, București, 2019, p. 54
12 Gruchmann, p. 16
13 Ferguson, p. 459
14 Gruchmann, p. 17
15 *Ibidem*, p. 19
16 *Ibidem*, p. 20
17 Moorhouse, p. 88
18 Ferguson, p. 459
19 Snyder, pp. 64–65
20 Raețchi, pp. 19–20
21 Gil S. Rubin, *Was Polish Anti-Semitism Actually Zionism?*, tabletmag.com, 14 octombrie 2015
22 Snyder, p. 85
23 *Ibidem*, p. 84
24 Moorhouse, p. 79
25 Gruchmann, p. 36
26 Gerwarth, p. 141
27 Moorhouse, p. 82
28 Snyder, p. 126
29 Norman Davies, *Rising '44: The Battle for Warsaw*, Pinguin, Kindle Locations 1956–1958
30 Arendt, p. 80
31 Gerwarth, p. 143
32 Moorhouse, p. 89
33 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, Taylor & Francis e-Library, 2005, p. 24
34 Gerwarth, p. 144
35 Martin Gilbert, p. 24
36 Rees, p. 152
37 Moorhouse, p. 89
38 Snyder, p. 126
39 Moorhouse, pp. 91–92
40 Rees, p. 152
41 Gerwarth, p. 144
42 *Ibidem*
43 Hilberg, p. 190
44 Browning, p. 17
45 *Ibidem*
46 Rees, p. 153
47 *Ibidem*
48 Gerwarth, p. 145

49 Danny Orbach, *Comploturile împotriva lui Hitler: rezistența germană și arta conspirației*, Editura RAO, București, 2020, pp. 200–201
50 Gerwarth, p. 147
51 Browning, p. 17
52 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, Collins&Grafton Street, Londra, 1986, p. 84
53 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 20
54 Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 91
55 Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 22
56 *Ibidem*, p. 23
57 Hilberg, p. 190
58 Adrian Gilbert, p. 76
59 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 87
60 *Ibidem*, p. 85
61 *Ibidem*, p. 87
62 Gerwarth, p. 143
63 Adrian Gilbert, p. 82
64 David Cesarini, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, Londra, 2017, p. 245
65 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 87
66 Gerwarth, p. 144
67 Bruno Blau, *The Jewish Population of Germany 1939–1945*, Jewish Social Studies, vol. 12, nr. 2 (apr. 1950), Indiana University Press, https://www.jstor.org/stable/4464869
68 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 33, harta 28
69 Hilberg, p. 189
70 Gerwarth, p. 153
71 Moorhouse, p. 40
72 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 93
73 Moorhouse, p. 96
74 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 93
75 Gerwarth, p. 143
76 Moorhouse, p. 96
77 *Ibidem*
78 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 93
79 Moorhouse, p. 96
80 Browning, p. 12
81 Moorhouse, p. 88
82 *Ibidem*, p. 90
83 Rees, p. 154
84 Mazower, p. 297
85 Davies, Cap. I
86 Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, New Haven, 2008, pp. 60–64
87 Snyder, p. 128
88 Kershaw, p. 63
89 *Ibidem*, p. 64
90 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 105
91 Rees, *Auschwitz*, p. 39
92 Adrian Gilbert, p. 155
93 Gerwarth, p. 150
94 *Ibidem*
95 *Ibidem*, p. 151
96 Oelhafen, Tate, pp. 128–129

97 *Ibidem*, p. 129
98 *Ibidem*, p. 130
99 *Ibidem*, p. 159
100 *Ibidem*
101 *Ibidem*, p. 189
102 *Ibidem*, p. 192
103 Gerwarth, p. 154
104 *Ibidem*, p. 156
105 Arendt, p. 86
106 *Ibidem*, p. 86
107 Rees, *Holocaust*, p. 155
108 Arendt, p. 87
109 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 88
110 *Ibidem*, p. 89
111 *Ibidem*
112 Gerwarth, p. 154
113 Rees, p. 155
114 Rees, p. 157
115 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 25
116 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 94
117 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 25
118 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 94
119 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 20
120 *Ibidem*
121 Browning, p. 181
122 Kitchen, p. 443
123 Hilberg, p. 197
124 Kitchen, p. 443
125 *Diary of Hans Frank, Governor General of Occupied Poland, Tuesday, December 16, 1941*, Jewish Virtual Library
126 Rees, *Auschwitz*, p. 42
127 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 95
128 Rees, *Holocaust*, p. 157
129 *Ibidem*, p. 158
130 Moorhouse, p. 94
131 Jack Fairweather, *Voluntarul: povestea adevărată a eroului din rezistență care s-a infiltrat la Auschwitz*, Editura Litera, București, 2020, p. 51
132 Władysław Szpilman, *Pianistul*, Humanitas, București, 2019, pp. 46–60
133 Leon Leyson, Marilyn Harran, Elisabeth Leyson, *Un băiat de pe lista lui Schindler*, Editura RAO, 2017, p. 59
134 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 96
135 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, p. 24
136 Hilberg, p. 191
137 Rees, *Auschwitz*, p. 45
138 Laurent Binet, *Operațiunea Anthropoid*, Editura Corint, București, 2015, p. 109
139 Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 96
140 Snyder, p. 131
141 *The History of Litzmannstadt Ghetto*, centrumdialogu.com
142 Rees, *Holocaust*, p. 159
143 Gordon J. Horwitz, *Ghettostadt: Łódź and the making of a Nazi city*, The Belknap Press

of Harvard University Press, Londra, 2008, p. 22

144 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 427

145 Snyder, p. 129

146 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 451

147 *Ibidem*

148 *Ibidem*

149 *Ibidem*

150 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 105

151 *The History of Litzmannstadt Ghetto*, centrumdialogu.com

152 Moorhouse, p. 97

153 *The History of Litzmannstadt Ghetto*, centrumdialogu.com

154 *Ibidem*

155 Horwitz, p. 15

156 *Ibidem*

157 Rees, p. 161

158 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, pp. 32–33

159 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 455

160 Martin Gilbert, *The Dent Atlas of the Holocaust*, pp. 33–34

161 Snyder, p. 133

162 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 454

163 *Adam Czerniakov*, 1880–1939, Jewish Virtual Library, https://www.jewishvirtuallibrary.org/adam-czerniakow

164 Hilberg, p. 193

165 *Adam Czerniakov*, 1880–1939, Jewish Virtual Library, https://www.jewishvirtuallibrary.org/adam-czerniakow

166 *Adam Czerniakow and His Diary*, Holocaust Education & Archive Research Team

167 David G. Roskies (ed.), *Voci din ghetoul Varșoviei: cum ne-am scris istoria*, Editura RAO, București, 2021, pp. 218–219

168 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 123

169 Hilberg, p. 208

170 *Ibidem*

171 Browning, p. 136

172 Hilberg, p. 208

173 Browning, p. 131

174 *Ibidem*, p. 136

175 *Ibidem*

176 Rees, *Auschwitz*, p. 38

177 *Ibidem*, p. 48

178 „Reflections on the Treatment of Peoples of Alien Races in the East, a secret memorandum handed to Hitler by Himmler on 25 May 1940", în *Trials of War Criminals Before the Nürnberg Military Tribunals Under Control Council Law* Nr. 10. Vol. 13: United States of America v. Ernst von Weizsaecker, et al. (Case 11: „Ministries Case"). US Government Printing Office, District of Columbia, 1952, pp. 147–150

179 *Ibidem*

180 *Ibidem*

181 *Ibidem*

182 *Ibidem*

183 *Ibidem*
184 Browning, pp. 82–83
185 Rees, p. 133
186 Browning, p. 81
187 Rees, *Holocaust*, p. 133
188 Snyder, p. 134
189 Rees, p. 133
190 Browning, p. 83
191 *Ibidem*
192 *Ibidem*, p. 85
193 Browning, pp. 86–87
194 Rees, p. 175
195 Browning, p. 84
196 *Ibidem*, p. 123

Capitolul IV

1 Richard J. Evans, *Al Treilea Reich*, vol. III: *Al Treilea Reich în război 1939–1945*, p. 131
2 Eva Schloss, Karen Bartlett, *Viața după Auschwitz*, Editura RAO, București, 2017, p. 63
3 *Ibidem*, p. 65
4 *Ibidem*, p. 64
5 James C. Kennedy, *A Concise History of the Netherlands*, Cambridge Concise Histories, p. 371
6 Snyder, p. 265
7 *Ibidem*
8 Laqueur (ed.), p. 182
9 Schloss, p. 56
10 *Ibidem*, p. 65
11 Laqueur (ed.), p. 437
12 *Ibidem*
13 Rees, p. 184
14 Robert K. Wittman, David Kinney, *Jurnalul Diavolului: Alfred Rosenberg și secretele celui de-al Treilea Reich*, Editura RAO, București, 2017, p. 402
15 *Ibidem*
16 Anne Frank, *Jurnalul Annei Frank*, Humanitas, Bucuraşti, 2011, p. 20
17 Schloss, p. 66
18 Snyder, p. 265
19 R.P. Cleveringa, Afscheidscollege & 26 novemberrede. Zwolle, Tjeenk
20 R.P. Cleveringa, Afscheidscollege & 26 novemberrede. Zwolle, Tjeenk
21 Schloss, p. 67
22 Jennifer Hansen, *The Art and Science of Reading Faces: Strategies of Racist Cinema in the Third Reich*, Shofar, vol. 28, Nr. 1 (toamna 2009), pp. 80–103, Purdue University Press, https://www.jstor.org/stable/10.5703/shofar.28.1.80
23 Schloss, p. 68
24 Tanja von Fransecky, *Escapees: The History of Jews Who Fled Nazi Deportation Trains in France, Belgium and the Netherlands*, Berghahn Books, 2019, p. 254
25 Lieven Saerens, *Rachel, Jacob, Paul et les autres: L'immigration des Juifs en Belgique pour échapper aux rafles et persécutions religieuses de la* Gestapo, Mardaga, 2014

26 Fransecky, p. 255
27 James M. Deem, *The Prisoners of Breendonk: Personal Histories from a World War II Concentration Camp*, Clarion Books, p. 26
28 Fransecky, p. 255
29 *Ibidem*
30 *Ibidem*, p. 258
31 Laqueur (ed.), p. 56
32 Fransecky, p. 259
33 *Ibidem*
34 *Ibidem*, p. 257
35 *Ibidem*, p. 259
36 Laqueur (ed.), p. 56
37 Fransecky, p. 259
38 Rees, p. 179
39 *Ibidem*
40 *Cinqfontaines*, https://1933-1945.land-of-memory.eu/de/erinnerungsort/cinqfontaines-kloster-fuenfbrunnen/
41 Holocaust Encyclopedia, *Luxembourg*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/luxembourg
42 *Cinqfontaines*, https://1933-1945.land-of-memory.eu/de/erinnerungsort/cinqfontaines-kloster-fuenfbrunnen/
43 Holocaust Encyclopedia, *Luxembourg*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/luxembourg
44 Andrew Roberts, *Furtuna războiului*, Editura Litera, București, 2013, p. 124
45 Moorehead, p. 27
46 Ronald, p. 244
47 Caroline Moorehead, *Village of Secrets: Defying the Nazis in Vichy France*, HarperCollins, 2014, p. 25
48 Johnson, p. 574
49 Moorehead, pp. 26–27
50 Michael R. Marrus, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Basic Books Inc. Publishers, New York, 1981, p. 4
51 Jacques Semelin, *The Survival of the Jews in France, 1940–44*, Oxford University Press, 2018, Serge Klarsfeld, *Preface,* p. xxii
52 Marrus, Paxton, p. 3
53 *Ibidem*, p. 4
54 *Ibidem*, p. 19
55 *Ibidem*, p. 68
56 *Ibidem*, p. 14
57 *Ibidem*, p. 18
58 *Ibidem*, p. 10
59 *Ibidem*
60 *Ibidem*, p. 11
61 *Ibidem*, p. 5
62 *Klaus Barbie: The Butcher of Lyon*, Holocaust Education & Archive Research Team, http://www.holocaustresearchproject.org/nazioccupation/barbie.html
63 Marrus, Paxton, pp. 78–80
64 Wyllie, p. 188
65 Wittman, Kinney, p. 405
66 Marrus, Paxton, p. 7
67 *Ibidem*, p. 83
68 Rees, p. 187

69 Marrus, Paxton, p. 88
70 Snyder, p. 268
71 Marrus, Paxton, pp. 98–99
72 *Ibidem*, p. 100
73 *Ibidem*, p. 101
74 *Ibidem*, p.104
75 *Ibidem*, p. 106
76 *Ibidem*, p. 167
77 *Ibidem*, p. 169
78 Rees, p. 189
79 Marrus, Paxton, p. 85
80 *Ibidem*, p. 117
81 *Ibidem*, p. 113
82 *Ibidem*, p. 94
83 *Ibidem*, p. 108
84 Semelin, p. 137
85 *Ibidem*, p. 138
86 Marrus, Paxton, p. 235
87 *Ibidem*, p. 239
88 Roberts, p. 214
89 Gruchmann, p. 106
90 Steven B. Bowman, *The Agony of Greek Jews 1940–1945*, Stanford University Press, Stanford, p. 39
91 *Ibidem*, p. 40
92 Roberts, p. 215
93 Gruchmann, p. 123
94 *Ibidem*
95 Roberts, p. 216
96 Giorgos Antoniou, A. Dirk Moses (ed.), *The Holocaust in Greece*, Cambridge University Press, 2018, p. 17
97 Bowman, p. 41
98 Antoniou, Moses (ed.), p. 1
99 *Ibidem*, p. 31
100 Bowman, p. 31
101 Antoniou, Moses (ed.), p. 30
102 *Ibidem*, p. 34
103 Bowman, p. 34
104 *Ibidem*, p. 35
105 Rees, p. 342
106 https://www.raoulwallenberg.net/es/generales/archbishop-damaskinos/
107 Bowman, p. 43
108 Mazower, p. 299
109 Bowman, p. 60
110 *Ibidem*, p. 50
111 *Ibidem*, p. 51
112 Antoniou, Moses (ed.), p. 20
113 Browning, p. 62
114 Marcia Christoff Kurapovna, *Shadows on the Mountain: The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2010, p. 59
115 *Ibidem*
116 *Ibidem*
117 Evans, III, 166
118 Kurapovna, p. 60
119 *Ibidem*
120 *Ibidem*
121 Nevenko Bartulin, *Honorary Aryans: National–Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia*, Palgrave Macmillan, 2013, p. 43
122 *Ibidem*, p. 44
123 Federation of Jewish Communities of the

Federative People's Republic of Yugoslavia, *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, Belgrade, 1957, p. 1

124 *Ibidem*, pp. 1–2

125 *Ibidem*

126 *Ibidem*, p. 1

127 *Ibidem*, p. 2

128 *Ibidem*

129 *Ibidem*, pp. 4–5

130 *Ibidem*, p. 6

131 Oelhafen, Tate, p. 262

132 Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, p. 7

133 Bartulin, p. 21

134 *Ibidem*, p. 49

135 *Ibidem*, p. 2

136 *Ibidem*, p. 62

137 *Ibidem*, p. 67

138 *Ibidem*

139 *Ibidem*, p. 68

140 *Ibidem*, p. 72

141 Rees, p. 203

142 Evans, p. 168

143 Snyder, p. 249

144 Evans, p. 168

145 Rees, p. 202

146 Evans, p. 168

147 Snyder, p. 249

148 Evans, p. 168

149 István Deák, *Essays on Hitler's Europe*, University of Nebraska Press, 2002, p. 203.

150 Edmond Paris, *Genocide in Satellite Croatia, 1941–1945: A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres*, American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1961

Capitolul V

1 Gruchmann, p. 131

2 Ferguson, p. 521

3 Antony Beevor, *Stalingrad*, Editura RAO, București, 2009, p. 62

4 Gustavo, p. 79

5 Ferguson, p. 517

6 Gruchmann, p. 132

7 Ferguson, p. 509

8 Moorhouse, p. 318

9 Ferguson, p. 515

10 Moorhouse, p. 315

11 *Ibidem*, p. 316

12 Browning, p. 215

13 Gustavo, p. 78

14 Dallin, p. 4

15 Gruchmann, p. 132

16 Mazower, p. 289

17 Rees, *Holocaust*, p. 197

18 *Ibidem*

19 Heydecker, Leeb, p. 404

20 Beevor, p. 38

21 Snyder, *Bloodlands*, p. 162

22 Rees, *Auschwitz*, p. 80

23 Heydecker, Leeb, p. 313

24 Rees, *Auschwitz*, p. 78

25 Beevor, p. 38

26 *Human Fat Was Used to Produce Soap in Gdansk during the War*, PAP-Polish Press Agency, 13 octombrie 2006, http://auschwitz.org/en/museum/news/human-fat-was-used-to-produce-soap-in-gdansk-during-the-war,55.html

27 Heydecker, Leeb, p. 407

28 Adrian Gilbert, p. 178

29 Heydecker, Leeb, p. 407

30 Ferguson, p. 524

31 Danny Orbach, *Comploturile împotriva lui Hitler: rezistența germană și arta conspirației*, Editura RAO, București, 2020, p. 168

32 *Ibidem*

33 Browning, p. 221

34 Ferguson, p. 526

35 Alexander Dallin, *German Rule In Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies*, Westview Press, 1981, p. 69

36 Adrian Gilbert, pp. 178–179

37 Orbach, p. 169

38 *Ibidem*

39 Browning, p. 221

40 Heydecker, Leeb, pp. 405–406

41 Ferguson, p. 524

42 Rees, p. 206

43 Beevor, p. 89

44 Heydecker, Leeb, p. 316

45 Adrian Gilbert, p. 373

46 *Ibidem*, p. 375

47 Browning, p. 221

48 Jean-Michel Lecomte, *Teaching about the Holocaust in the 21st Century*, Council of Europe, 2001, Germania, p. 39

49 Rees, p. 203

50 Rees, *Auschwitz*, p. 71

51 Browning, p. 226

52 Rees, p. 79

53 Ferguson, p. 529

54 Hilberg, p. 284

55 Snyder, p. 168

56 Ferguson, p. 530

57 *Ibidem*

58 Arendt, p. 118

59 Besançon, p. 44

60 Arendt, pp. 117–118

61 Besançon, p. 43

62 *Ibidem*

63 *Ibidem*, p. 42

64 *Ibidem*, p. 43

65 Arendt, p. 117

66 *Ibidem*

67 Besançon, p. 44

68 *Ibidem*

69 Ferguson, p. 533

70 Hilberg, p. 290

71 *Ibidem*

72 Rees, p. 79

73 Snyder, p. 198

74 Hilberg, p. 291

Capitolul VI

1 *Ibid*, p. 273

2 Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind*

the Murder of 1.5 Million Jews, Palgrave Macmillan, 2008, p. VIII

3 Rees, pp. 71–72

4 Snyder, p. 162

5 Hilberg, p. 294

6 Nuremberg Documents, L-180, *Report by Einsatzgruppe A*, https://www.jewishvirtuallibrary.org/report-by-einsatzgruppe-a-in-the-baltic-countries-october-1941

7 Snyder, p. 169

8 Ephraim Oshry, *Annihilation of Lithuanian Jewry*, Judaica Press, New York, 1995

9 Rees, *The Holocaust*, p. 208

10 Alex J. Kay, *Brothers – The SS Mass Murderer and the Concentration Camp Inmate*, https://www.iwm.at/transit-online/brothers-the-ss-mass-murderer-and-the-concentration-camp-inmate/

11 Wittman, Kinney, pp. 458–459

12 *Ibidem*, p. 459

13 *Ibidem*, p. 460

14 Rees, p. 208

15 Heydecker, Leeb, pp. 399–400

16 *CG 105-4U99* , HIIT ED Department of Justice Federal Bureau of Investigation, Chicago, Illinois

17 Wittman, Kinney, p. 427

18 *Ibidem*

19 *Ibidem*

20 *Ibidem*

21 Michael MacQueen, *Lithuanian Collaboration in the „Final Solution": Motivations and Case Studies*, https://itunesu-assets.itunes.apple.com/itunes-assets/CobaltPublic6/v4/4a/d4/18/4ad4185e-1faa-6242-ac1d-d6c69320e76b/9ef41b90e0c7d21952267fb387f330b2a270ae459bec311ea3889f578b2c2563-1446634923.pdf

22 Snyder, p. 192

23 Adrian Gilbert, p. 183

24 Wittman, Kinney, p. 465

25 *Ibidem*

26 *Ibidem*, p. 466

27 Evans, p. 227

28 Wittman, Kinney, p. 465

29 *Ibidem*, p. 470

30 *Ibidem*, p. 455

31 Alexander Werth, *Un corespondent englez pe Frontul de Est*, Editura Politică, București, 1970, p. 554

32 Snyder, p. 178

33 *Ibidem*, p. 179

34 Jeffrey S. Kopstein, Jason Wittenberg, *Deadly communities: Local political milieus and the persecution of Jews in occupied Poland*, Comparative Political Studies 44.3 (2011): 259–283.

35 Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Penguin Books, 2002

36 Jessica Rapson, *Topographies of Suffering: Buchenwald, Babi Yar,*

Lidice, Berghahn Books, 2015, p. 106

37 Delphine Bechtel, *The 1941 Pogroms as represented in Western Ukrainian Historiography and Memorial Culture*, The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives Conference Presentations, Center for Advanced Holocaust Studies USHMM, p. 2

38 Daniel Mendelsohn, *Cei dispăruți*, Polirom, 2021, Iași, p. 231

39 Adrian Gilbert, p. 208

40 *Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10*, Nürnberg, octombrie 1946 – aprilie 1949, p. 102

41 Mendelsohn, pp. 124–125

42 *Ibidem*, p. 125

43 Orbach, p. 174

44 Beevor, p. 39

45 *Ibidem*, p. 90

46 *Ibidem*

47 *Ibidem*, p. 92

48 Orbach, p. 173

49 Hilberg, p. 297

50 Heydecker, Leeb, p. 400

51 *Ibidem*, p. 402

52 Snyder, p. 202

53 Besançon, p. 17

54 Rees, p. 218

55 Heydecker, Leeb, p. 431

56 Beevor, p. 91

57 Sue Surkes, „In a Ukraine forest, terrible events of 75 years ago given resonance by handful of survivors", *The Times of Israel*, 9 mai 2017, https://www.timesofisrael.com/in-a-ukraine-forest-terrible-events-of-75-years-ago-given-resonance-by-handful-of-survivors/

58 Snyder, p. 204

59 Virtual Jewish Library, *Donetsk, Ukraine*, https://www.jewishvirtuallibrary.org/donetsk-jewish-history-tour

60 Snyder, p. 206

61 Adrian Gilbert, p. 229

62 Snyder, p. 207

63 Adrian Gilbert, p. 229

64 Wittman, Kinney, pp. 455–456

65 *Ibidem*, p. 456

66 *Ibidem*

67 *Ibidem*, p. 458

68 *Ibidem*, p. 464

69 *Ibidem*

70 *Ibidem*

71 Rivka Yosselevska, *Massacre at Zagrodski*, Holocaust Historical Society, https://www.holocausthistoricalsociety.org.uk/contents/einsatzgruppen/rivkayosselevska.html

72 Orbach, *Comploturile împotriva lui Hitler: rezistența germană și arta conspirației*, Editura RAO, București, 2020, p. 172

73 Snyder, p. 208

74 *Ibidem*, p. 209

75 *The Einsatzgruppen: Killings At Moghilev Asylum*, https://www.jewishvirtuallibrary.org/einsatzgruppen-killings-at-moghilev-asylum

76 Hilberg, p. 294

77 *Ibidem*, p. 295

78 Snyder, p. 153

79 Hilberg, p. 296

80 Heydecker, Leeb, p. 398

81 Rees, p. 222

82 *Ibidem*

83 Heydecker, Leeb, p. 398

84 Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York, pp. 241–242

85 Rees, *Holocaust*, p. 220

86 Petru Clej, „Deportat de Antonescu în Transnistria – 5. Moghilev, joc cu moartea", RFI, 8 octombrie 2015, https://www.rfi.ro/societate-81950-deportat-de-antonescu-transnistria-5-moghilev-joc-cu-moartea

87 Johnson, p. 573

88 *Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România. Raport final*, Polirom, Iași, 2004, p. 388

89 Evans, p. 240

90 *Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România*, p. 388

91 Victor Neumann, *Istoria evreilor din România: studii documentare și teoretice*, Editura Hasefer, București, 2018, p. 317; *Institute for the Study of Rescue and Altruism in the Holocaust* (ISRAH), Chronology of Rescue of Jews in Romania, https://www.holocaustrescue.org/chronology-of-rescue-in-romania

92 Neumann, p. 317

93 Petru Clej, „Ziua Holocaustului din România: «37 de rude ale mele au fost împușcate, iar restul au fost deportate în Transnistria» – fiica unor supraviețuitori din Bucovina", RFI, 8 octombrie 2021, https://www.rfi.ro/reportaj-rfi-138609-ziua-holocaustului-din-romania-37-de-rude-ale-mele-au-fost-impuscate-iar-restul

94 Werth, p. 657

95 Ioanid, p. 22

96 *Ibidem*, p. 36

97 Andrei Oișteanu, *Moravuri și năravuri: eseuri de istorie a mentalităților*, Polirom, Iași, 2021, pp. 229–230

98 Julius Constantinescu, *Holocaustul Românesc. Antisemitismul în România modernă*, 9.10.2021, https://www.facebook.com/bravul.julica

99 Nae Ionescu, „Prefață" la Mihail Sebastian, *De două mii de ani…*, Editura Hasefer, București, 1995, p. 24

100 Mazower, p. 114

101 Lya Benjamin, *De la Constituția din 1923 la Statutul Juridic din 1940. O privire asupra problemei evreiești din România*

în Holocaust: studii și cercetări, INSHREW, vol. V, nr. 1 (6)/2013, p. 167

102 *Ibidem*

103 *Ibidem*, p. 168

104 *Din luptele tineretului român: 1919–1939* (Culegere de texte), Editura Fundației Buna Vestire, 1993, p. 129

105 *Ibidem*, p. 83

106 Hitler, *Însemnări politice și intime*, p. 50

107 Ștefan Alin Dragomir, *Ce nu-ți zice școala despre extremistul Octavian Goga care voia să deporteze români în Madagascar*, 30 septembrie 2021, *Vice*, https://www.vice.com/ro/article/jg8wx7/octavian-goga-extremism-deportare-romani-madagascar

108 Oișteanu, p. 239

109 Benjamin, p. 180

110 *Ibidem*, p. 173

111 *Ibidem*, p. 174

112 Browning, p. 210

113 *Ibidem*, pp. 210–212

114 Neumann, p. 290

115 Ioanid, p. 48

116 Neumann, p. 294

117 Ioanid, p. 86

118 Neumann, p. 298

119 Rabin H. Guttman, Iancu și Iosif Guttmann, *Slove de martiri…*, Editura Hasefer, București, 2008, pp. 403–407

120 F. Brunea-Fox, *Orașul măcelului. Jurnalul rebeliunii și crimelor legionare*, Editura APP, pp. 25–26

121 Paul Shapiro, Radu Ioanid, „70 de ani de la Pogromul de la București", *Revista 22*, 25 ianuarie 2011, https://revista22.ro/eseu/paul-shapiro-radu-ioanid/70-de-ani-de-la-pogromul-de-la-bucure351ti

122 *Ibidem*

123 Mihail Sebastian, *Jurnal 1935–1944*, Humanitas, București, 1996, p. 291

124 Emanuel-Marius Grec, *The Odessa Massacre and its Perpetrators: Memory and „Victimhood" Towards the Holocaust in Romania*, p. 5, https://ratiuforum.com/…/upl…/2021/05/RF-Award-Paper.pdf

125 Alex Mihai Stoenescu, *Armata, mareșalul și evreii*, Editura RAO, București, 2018, p. 171

126 *Ibidem*, p. 172

127 Petru Clej, „Ziua Holocaustului din România: «37 de rude ale mele au fost împușcate, iar restul au fost deportate în Transnistria»"

128 *Masacrul de la Galați din 30 iunie 1940*, Radio România Cultural, 17 octombrie 2018, https://www.radioromaniacultural.ro/masacrul-de-la-galati-din-30-iunie-1940/

129 Stoenescu, pp. 177–181

130 Ioanid, p. 193

131 Browning, p. 276

132 Ioanid, p. 110

133 Maria Madalina Irimia, „Pogromul de la Iași din 16 mai 1899", *Revista 22*, 4 aprilie 2017

134 Radu Ioanid, *Pogromul de la Iași*, Polirom, Iași, 2021, p. 19

135 *Ibidem*, pp. 27–28

136 Evans, p. 238

137 Ioanid, *Holocaustul în România*, p. 112

138 *Ibidem*, p. 115

139 Ioanid, *Pogromul de la Iași*, pp. 56–57

140 Ioanid, *Holocaustul în România*, p. 142

141 *Ibidem*, p. 143

142 Evans, p. 238

143 Ioanid, *Pogromul de la Iași*, p. 85

144 Ioanid, *Holocaustul în România*, pp. 135–135

145 Ioanid, *Pogromul de la Iași*, p. 92

146 Ioanid, *Holocaustul în România*, p. 139

147 Ioanid, *Pogromul de la Iași*, p. 95

148 Alexandru Florian, „Cuvânt-înainte" în Viorel Achim (ed.), *Politica regimului Antonescu față de cultele neoprotestante. Documente*, Polirom, Iași, 2013, p. 7

149 *Ibidem*

150 Petru Clej, „Ziua Holocaustului din România: «37 de rude ale mele au fost împușcate, iar restul au fost deportate în Transnistria»"

151 Ioanid, *Holocaustul în România*, p. 153

152 *Ibidem*

153 *Ibidem*, p. 154

154 *Ibidem*, p. 158

155 *Ibidem*, p. 159

156 Petru Clej, „Deportat de Antonescu în Transnistria - 3. Jandarmii împușcă evrei", RFI, 7 septembrie 2015, https://www.rfi.ro/societate-81116-deportat-de-antonescu-transnistria-3-jandarmii-impusca-evrei

157 Ioanid, p. 173

158 *Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România*, p. 135

159 Siviu Vexler, *Zichrona Livracha!*, 12 octombrie 2021, https://www.facebook.com/vexler.silviu

160 Ioanid, p. 291

161 Werth, p. 655

162 Matatias Carp, *Cartea Neagră, Le Livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940–1944*, Traduit du roumain, annoté et présenté par Alexandra Laignel-Lavastine, Éditions Denoël, 2009, p. 9

163 *Ibidem*

164 Ioanid, p. 291

165 Evans, p. 239

166 Petru Clej, „Deportat de Antonescu în Transnistria – 5. Moghilev, joc cu moartea", RFI, 8 octombrie 2015, https://www.rfi.ro/societate-81950-deportat-de-antonescu-transnistria-5-moghilev-joc-cu-moartea

167 Ioanid, p. 329

168 *Ibidem*, p. 355

169 *Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România*
170 Neumann, p. 295
171 *Ibidem*, p. 302
172 *Ibidem*, pp. 300–301
173 Browning, p. 400
174 *Ibidem*, pp. 274–277
175 *Ibidem*, p. 400
176 Ioanid, p. 293
177 *Ibidem*, p. 295
178 Evans, p. 239
179 Ioanid, p. 298
180 Browning, p. 292
181 *Bogdanovka*, Shoah Resource Center, www.yadvashem.org
182 *Ibidem*
183 Ioanid, p. 306
184 Andrei Muraru, *Procesele criminalilor de război din Transnistria (teză de doctorat)*, Facultatea de Istorie a Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2011, p. 128
185 Ioanid, p. 304
186 Rees, *Holocaust*, pp. 231–232
187 *Ibidem*, p. 234
188 Christa Schroeder, *12 ani cu Hitler (1933–1945)*, Editura Meditații, București, 2008, p. 181
189 Hitler, *Însemnări politice și intime*, p. 106
190 *Ibidem*, pp. 131–132
191 Gerwarth, p. 287
192 Rees, p. 293
193 Ioanid, p. 433
194 *Ibidem*, p. 439
195 Snyder, *Pământul negru*, p. 255
196 Ress, p. 294
197 Ioanid, p. 433
198 Snyder, p. 255
199 Florin van Dijk, „On diplomats during the Holocaust: the case of the Romanian Constantin Karadja", p. 10, https://www.mae.ro/sites/default/files/file/ihra/2017.03.07_constantin_karadja_eng_translation_incl_pictures.pdf
200 Ioanid, p. 429
201 Raețchi, pp. 112–113
202 Neumann, p. 316
203 Rees, p. 294
204 Arhivele Diplomatice ale MAE, *Göring cel bun*, 28 octombrie 2021, https://www.facebook.com/arhiveleDiplomaticeMAE
205 Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România, 2004

Capitolul VII

1 Rees, *Holocaust*, p. 163
2 Michael Burleigh, *Death and Deliverence: „Euthanasia" in Germany c. 1900–1945*, Cambridge University Press, 1994, p. 83
3 Douglas E. Rapozo, *Psychiatrists can be deadly to people and nations*, https://www.thegardenisland.com/2000/12/18/opinion/psychiatrists-can-be-deadly-to-people-and-nations/

4 *The national socialist euthanasia killings, Hermann Pfannmüller (1886–1961)*, https://www.t4-denkmal.de/eng/Hermann-Pfannmueller
5 Rees, *Auschwitz*, p. 76
6 Rees, *Holocaust*, p. 163
7 Browning, p. 186
8 Rees, *Auschwitz*, p. 75
9 Rees, *Holocaust*, p. 165
10 *Ibidem*
11 *Ibidem*
12 Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: from Euthanasia to the Final Solution*, The University of North Carolina Press, 1995, p. 87–88
13 *Ibidem*, p. 89
14 Rees, p. 168
15 Michael Tregenza, *Le secret d'Etat des nazis: l'extermination des handicapés physiques et mentaux*, Calmann-Levi, p. 321
16 Oelhafen, Tate, p. 165
17 Browning, p. 190
18 Oelhafen, Tate, p. 164
19 Browning, p. 191
20 Friedlander, pp. 278–279
21 Burleigh, p. 150
22 Friedlander, p. 172
23 Browning, p. 187
24 *Ibidem*, p. 188
25 *Ibidem*
26 Rees, p. 245
27 Browning, p. 189
28 Rees, p. 245
29 *Ibidem*
30 Burleigh, p. 230
31 Tregenza, pp. 321–322
32 *Ibidem*, p. 324
33 Browning, p. 192
34 Hawes, p. 167
35 The History Place, *Great Speeches Collection, Cardinal Clemens von Galen*, https://www.historyplace.com/speeches/galen.htm
36 Browning, p. 192
37 Burleigh pp. 220–238
38 Friedlander, pp. 145–146
39 Burleigh, p. 231
40 Friedlander, pp. 148–149
41 Rees, *Auschwitz*, p. 77
42 Browning, p. 358
43 Friedlander, p. 234
44 *Ibidem*
45 Rees, *Holocaust*, p. 170
46 Burleigh, pp. 126–127
47 Friedlander, p. 133
48 Rees, p. 169
49 Friedlander, p. 233
50 *Ibidem*, p. 296
51 Rees, *Auschwitz*, p. 110
52 Friedlander, p. 297
53 Rees, p. 78
54 Browning, p. 374
55 Wittman, Kinney, p. 461
56 *Ibidem*, p. 462
57 Browning, p. 374
58 Orbach, p. 148
59 Rees, p. 111
60 *Ibidem*
61 Browning, p. 395

62 *Ibidem*
63 Rees, p. 111
64 Browning, p. 393
65 Wittman, Kinney, p. 462
66 *Ibidem*, p. 394
67 Browning, p. 394
68 Kitchen, p. 443
69 Rees, p. 237
70 Browning, p. 394
71 Heydecker, Leeb, p. 401
72 *Ibidem*, p. 400
73 Kitchen, p. 440
74 Rees, p. 84
75 Johnson, p. 569
76 Browning, p. 353
77 *Ibidem*, p. 354
78 *Ibidem*, p. 355
79 Burleigh, p. 231
80 Browning, p. 356
81 Laqueur (ed.), p. 230
82 *Ibidem*
83 *Ibidem*
84 *Ibidem*
85 *Ibidem*
86 *Ibidem*
87 Browning, p. 357
88 Norman Ohler, *Naziștii și drogurile*, Corint, București, 2020, pp. 160–161
89 Joseph Goebbels, *Tagebücher, 1924–1945*, Piper, München, 1999, p. 1682
90 Chris Webb, *The Treblinka Death Camp: History, Biographies, Remembrance*, Ibidem-Verlag, Stuttgart, 2014, p. 2
91 Wittman, Kinney, p. 479
92 Adolf Hitler, *Hitler's Table Talk 1941–1944, His Private Conversations*, Introduced and with a new Preface by H.R. Trevor-Roper, Enigma Books, New York, 2000, p. 329
93 Hitler, *Însemnări politice și intime*, p. 119
94 *Ibidem*, p. 120
95 Rochus Misch, Nicolas Bourcier, *Am fost garda de corp a lui Hitler: 1940–1945*, Editura Meteor Press, 2010, p. 79
96 Christa Schroeder, p. 175
97 Hitler, p. 204
98 Wittman, Kinney, p. 468
99 *Ibidem*, p. 33.
100 Evans, p. 267
101 Wittman, Kinney, p. 473
102 Rees, *Holocaust*, p. 243
103 *Diary of Hans Frank, Governor General of Occupied Poland, Tuesday, December 16, 1941*, Jewish Virtual Library
104 Wittman, Kinney, p. 474
105 *Ibidem*
106 Evans, p. 267
107 *Ibidem*
108 *Ibidem*, p. 269
109 Wittman, Kinney, p. 476
110 Fransecky, p. 48
111 Rees, *Auschwitz*, p. 84
112 Evans, p. 266
113 John Mendelsohn (ed.), „The Wannsee Protocol" în *The Holocaust: Selected Documents*

in Eighteen Volumes, vol. 11: *The Wannsee Protocol*, https://www.writing.upenn.edu/~afilreis/Holocaust/Wannsee-transcript.html

114 Wittman, Kinney, p. 33.

115 Rees, p. 117

116 Hans-Christian Jasch, Christoph Kreutzmüller (ed.), *The Participants: The Men of the Wannsee Conference*, Berghahn Books, New York, 2017, p. 3

117 Eichmann Trial – Session 88 – *Hausner cross-examines the Accused about his antisemitism*, United States Holocaust Memorial Museum, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001798

118 Mendelsohn (ed.), *The Wannsee Protocol*

119 *Ibidem*

120 *Ibidem*

121 *Ibidem*

122 *Ibidem*

123 Evans III, p. 273

124 Mendelsohn (ed.), *The Wannsee Protocol*

125 *Ibidem*

126 Evans III, p. 272

127 Mendelsohn (ed.), *The Wannsee Protocol*

128 *Ibidem*

129 *Ibidem*

130 *Ibidem*

131 *Ibidem*

132 Rees, *Holocaust*, p. 251

133 Evans, p. 272

134 Wyllie, p. 276

135 *Ibidem*, p. 230

136 *Ibidem*, p. 273

137 *Ibidem*, p. 183

138 *Ibidem*, p. 190

139 Rees, p. 236

140 *Ibidem*, p. 244

141 Holocaust Encyclopedia, *Chełmno*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Chełmno

142 Laqueur (ed.), p. 231

143 *Ibidem*, p. 230

144 Rees, *Auschwitz*, p. 115

145 Rees, *Holocaust*, p. 246

146 Holocaust Encyclopedia, *Chełmno*

147 Rees, *Auschwitz*, p. 116

148 Rees, *Holocaust*, p. 246

149 *Ibidem*, p. 247

150 Rees, *Auschwitz*, p. 115

151 Holocaust Encyclopedia, *Chełmno*

152 *Ibidem*

153 Rees, p. 127

154 Rees, *Holocaust*, p. 247

155 Simone Schweber, Debbie Findling, *Teaching the Holocaust*, Torah Aura Productions, Los Angeles, 2007, p. 107

156 Holocaust Encyclopedia, *Chełmno*

157 *Ibidem*

158 Rees, *Auschwitz*, p. 116

159 Rees, *Holocaust*, p. 247

160 „Allies are urged to execute Nazis: Report on Slaughter

of Jews in Poland Asks Like Treatment for Germans Curb on Reich is Sought, «Only Way to Save Millions From Certain Destruction», Says the Appeal", *The New York Times*, 2 iulie 1942

161 Holocaust Encyclopedia, *Chełmno*

162 *Ibidem*

163 *Ibidem*

164 Laqueur (ed.), p. 230

165 Holocaust Encyclopedia, *Chełmno*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Chełmno

166 *Ibidem*

Capitolul VIII

1 Andrew Rawson, *Auschwitz – The Nazi Solution*, Pen and Sword Books, Barnsley, 2015, p. 22

2 Holocaust Encyclopedia, *Operation Reinhard*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/operation-reinhard-einsatz-reinhard

3 Rees, *Auschwitz*, p. 195–196, şi Holocaust Encyclopedia, *Sobibór*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Sobibór

4 Holocaust Encyclopedia, *Operation Reinhard*

5 Rees, *The Holocaust*, p. 313

6 Laqueur (ed.), p. 175

7 *Ibidem*, p. 176

8 Evans, p. 288

9 The Holocaust Encyclopedia, *Bełżec*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Bełżec

10 *Ibidem*

11 Mendelsohn, pp. 232–233

12 Laqueur (ed.), p. 178

13 The Holocaust Encyclopedia, *Bełżec*

14 Rees, *Holocaust*, p. 257

15 Rees, *Auschwitz*, p. 193

16 The Holocaust Encyclopedia, *Bełżec*

17 Rees, *Holocaust*, p. 258

18 The Holocaust Encyclopedia, *Bełżec*

19 Laqueur (ed.), p. 178

20 Rees, *Auschwitz*, p. 193

21 Mendelsohn, p. 234

22 Rees, p. 195

23 Mendelsohn, p. 235

24 Rees, *Holocaust*, p. 258

25 Stelean-Ioan Boia, Marius-Ioan Grec, *O istorie a Holocaustului european: cazul României*, „Vasile Goldiş" University Press, Arad, 2016, p. 61

26 The Holocaust Encyclopedia, *Bełżec*

27 *Ibidem*

28 Rees, *Auschwitz*, p. 194

29 Laqueur (ed.), p. 178

30 Rees, *Holocaust*, p. 259

31 The Holocaust Encyclopedia, *Bełżec*

32 Laqueur (ed.), p. 178

33 *Ibidem*
34 *Ibidem*, p. 177
35 *Ibidem*
36 Holocaust Encyclopedia, *Lublin/ Majdanek Concentration Camp,* https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/lublin-majdanek-concentration-camp-conditions
37 Rees, p. 310
38 Laqueur (ed.), p. 177
39 Holocaust Encyclopedia, *Lublin/ Majdanek Concentration Camp*
40 Laqueur (ed.), p. 177
41 *Ibidem*
42 Rees, p. 311
43 Holocaust Encyclopedia, *Lublin/ Majdanek Concentration Camp*
44 Laqueur (ed.), p. 178
45 Holocaust Encyclopedia, *Lublin/ Majdanek Concentration Camp*
46 Rees, *Auschwitz*, p. 262
47 Rees, *Holocaust*, p. 353
48 Holocaust Encyclopedia, *Operation Harvest Festival,* https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aktion-erntefest-operation-harvest-festival
49 Rees, p. 354
50 Laqueur (ed.), p. 177
51 *Ibidem*
52 Holocaust Encyclopedia, *Operation Harvest Festival,* https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aktion-ernte-fest-operation-harvest-festival
53 *Laqueur* (ed.), p. 177
54 Rees, *Auschwitz*, p, 196
55 Rees, *Holocaust*, p. 346
56 Holocaust Encyclopedia, *Sobibór,* https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/Sobibór
57 Rees, p. 269
58 Holocaust Encyclopedia, *Sobibór*
59 Rees, *Auschwitz*, p. 196
60 Rees, *Holocaust*, p. 268
61 Holocaust Encyclopedia, *Sobibór*
62 *Ibidem*
63 Rees, p. 267
64 Rees, p. 346
65 Holocaust Encyclopedia, *Sobibór*
66 *Jewish Working Kommando's in the Aktion Reinhard Death Camps*, Holocaust Education & Archive Research Team, http://www.holocaustresearchproject.org/ar/Jewish%20Kommando/jewishkommando.html
67 *Ibidem*
68 Rees, p. 270
69 Holocaust Encyclopedia, *Sobibór*
70 Rees, p. 268
71 Holocaust Encyclopedia, *Sobibór*
72 Jules Schelvis, *Sobibór: A History of a Nazi Death Camp*, Berg, Oxford & New Cork, 2007, pp. 144–145.
73 Richard L. Rashke, *Escape from Sobibór*, Houghton Mifflin, 1982, p. 236
74 Rees, p. 347
75 Schelvis, p. 163
76 Rashke, p. 313

77 Rees, p. 349
78 *Ibidem*
79 Schelvis, p. 168
80 Holocaust Encyclopedia, *Treblinka*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/treblinka
81 *Ibidem*
82 *Ibidem*
83 Rees, *Auschwitz*, p. 198
84 Rees, *Holocaust*, p. 301
85 *Ibidem*, p. 302
86 Yitzhak Arad, *Bełżec, Sobibór, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington, Indiana University Press, 1987, p. 120
87 Reuben Ainsztein, *Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe*, University of Michigan, 2008, p. 917
88 Bill O'Reilley, Martin Dugard, *Să ucizi SS: vânătoarea celor mai cruzi criminali din istorie*, Editura RAO, București, 2020, pp. 190–192
89 *Ivan Marchenko*, Holocaust Historical Society, https://www.holocausthistoricalsociety.org.uk/contents/treblinkadeathcamp/ivanmarchenko.html
90 Rees, *Auschwitz*, p. 198
91 *Ibidem*
92 *Ibidem*, p. 303
93 *Ibidem*
94 *Ibidem*, p. 199
95 Rees, *Holocaust*, p. 305
96 Holocaust Encyclopedia, *Treblinka*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/treblinka
97 David M. Crowe, *The Holocaust: Roots, History, and Aftermath*, Routledge, Londra, 2018, p. ???
98 Holocaust Encyclopedia, *Treblinka*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/treblinka
99 Holocaust Encyclopedia, *Theresienstadt*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt-concentrationtransit-camp-for-german-and-austrian-jews
100 Holocaust Encyclopedia, *Treblinka*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/treblinka
101 *Ivan Marchenko*, Holocaust Historical Society
102 Arad, p. 273
103 Mark S. Smith, *Treblinka Survivor: The Life and Death of Hershl Sperling*, The History Press, 2010
104 Adam Easton, *Treblinka survivor recalls suffering and resistance*, BBC News, 4 august 2013
105 Vasily Grossman, *The Treblinka Hell,* Foreign Languages Publishing House, Moscova, 1946

Capitolul IX

1 Oula Silvennoinen, *Helsinki: On the Brink – Finland and the*

Holocaust Era, Civil Society and the Holocaust: International Perspectives on Resistance and Rescue, edited by Anders Jerichow şi Cecilie Felicia Stokholm Banke, New York, 2013, pp. 148–161.

2 Roberts, p. 202

3 Itamar Levin, *The Last Deposit: Swiss Banks and Holocaust Victims Accounts*, Praeger, 1999, p. 141

4 *Ibidem*

5 Roberts, p. 199

6 *Ibidem*, p. 200

7 Levin, p. 141

8 Tom Bower, *Nazi Gold: The Full Story of the Fifty-Year Swiss-Nazi Conspiracy to Steal Billions from Europe's Jews and Holocaust Survivors*, Open Road, Integrated Media, New York, EPUB, Capitolul „Looted Gold"

9 *Ibidem*

10 *Ibidem*

11 *Ibidem*

12 Evans, p. 270

13 Roberts, p. 200

14 *Ibidem*

15 Rees, *The Holocaust*, p. 337

16 Roberts, p. 200

17 *The ICRC in World War Two: The Holocaust*, International Committee of the Red Cross, https://www.icrc.org/en/document/icrc-wwii-holocaust

18 Levin, p. 2

19 *Ibidem*

20 *Ibidem*, p. 144

21 *The Riegner Telegram*, Holocaust Encyclopedia, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-riegner-telegram

22 David Kranzler, Joseph Friedson, *Heroine of Rescue: The Incredible Story of Recha Sternbuch Who Saved Thousands from the Holocaust*, Artscroll History Series, Mesorah Publications Ltd., 1984

23 Rees, p. 416

24 Silvennoinen, pp. 148–161

25 *Ibidem*

26 John B. Simon, *Strangers in a Stranger Land: How One Country's Jews Fought an Unwinnable War Alongside Nazi Troops… and Survived*, Rowman & Littlefield, 2019, p. 183

27 Evans, p. 389

28 William B. Cohen, Jörgen Svensson, *Finland and the Holocaust*, Holocaust and Genocide Studies, 1995, nr. 9, pp. 70–93.

29 Rees, p. 377

30 Roberts, p. 107

31 Gruchmann, p. 57

32 Maynard M. Cohen, *A Stand Against Tyranny: Norway's Physicians and the Nazis*, Wayne State University Press, 2000, p. 53

33 Gruchmann, p. 56

34 Roberts, p. 102

35 Gruchmann, p. 59

36 *Ibidem*, p. 61
37 Roberts, p. 107
38 Evans, p. 389
39 Roberts, p. 107
40 Rees, p. 183
41 Holocaust Encyclopedia, *Norway*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/norway
42 Evans, p. 389
43 *Ibidem*
44 *Ibidem*
45 *Ibidem*
46 Rees, p. 289
47 Evans, p. 389
48 *Ibidem*
49 Rees, p. 290
50 Evans, p. 389
51 Rees, p. 289
52 Evans, p. 389
53 „Israel honours Norwegians for helping Jews flee in World War 2", *The Local*, 26 ianuarie 2017, https://www.thelocal.no/20170126/israel-honours-norwegians-for-helping-jews-flee-in-world-war-2/
54 Irene Levin, Oslo: *The Escape from Norway*, in *Civil Society and the Holocaust: International Perspectives on Resistance and Rescue*, edited by Anders Jerichow și Cecilie Felicia Stokholm Banke, Humanity in Action Press, New York, 2013, pp. 162–175
55 Roberts, p. 201
56 Levin, p. 2
57 Roberts, p. 201
58 *Ibidem*
59 Evans, p. 390
60 Johannes Heuman, Pontus Rudberg (ed.), *Early Holocaust Memory in Sweden*, Archives, Testimonies and Reflections, Palgrave Macmillan, 2021, p. 16
61 *Ibidem*
62 *Ibidem*
63 Jacques Derogy, *Cazul Wallenberg*, Institutul European, București, 2013, p. 50
64 *Ibidem*, p. 52
65 Butler, p. 301
66 Heuman, Rudberg (ed.), p. 16
67 Rees, *Holocaust*, p. 417
68 Roberts, p. 101
69 Emmy E. Werner, *A Conspiracy of Decency, The Rescue of the Danish Jews During World War II*, Westview Press, 2002, EPUB, Capitolul „Shadows over Denmark"
70 Evans, p. 126
71 Werner, Capitolul „Shadows over Denmark"
72 Ann Byers, *Rescuing the Danish Jews: a Heroic Story from the Holocaust*, Enslow Publishers, Inc., EPUB, Capitolul „Denmark Is Different"
73 Rees, *Auschwitz*, p. 265
74 Snyder, p. 237
75 Rees, p. 264
76 Byers, Capitolul „Denmark Is Different"

77 Holocaust Encyclopedia, *Denmark*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/denmark
78 Rees, *Auschwitz*, p. 264
79 Snyder, p. 238
80 Holocaust Encyclopedia, *Denmark*
81 Snyder, *Holocaust*, p. 237
82 Holocaust Encyclopedia, *Denmark*
83 Byers, Capitolul „The Crisis"
84 Kitchen, p. 445
85 Snyder, *Holocaust*, p. 237
86 Werner, Capitolul „Men of Conscience"
87 *Ibidem*
88 *Georg Ferdinand Duckwitz*, The Righteous Among the Nations, Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/righteous/stories/duckwitz.html
89 *Georg Ferdinand Duckwitz*, The Righteous Among the Nations, Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/righteous/stories/duckwitz.html f/Microsoft%20Word%20-%206623.pdf
90 *Ibidem*
91 Werner, Capitolul „Men of Conscience"
92 *Ibidem*
93 Evans, p. 391
94 *Ibidem*
95 Snyder, p. 237
96 Byers, Capitolul „The Warning"
97 Werner, Capitolul „Men of Conscience"
98 *Ibidem*
99 Snyder, p. 238
100 Werner, Capitolul „Men of Conscience"
101 Snyder, p. 237
102 Byers, Capitolul „The Warning"
103 *Ibidem*
104 Rees, *Auschwitz*, p. 266
105 Byers, Capitolul „The Warning"
106 Werner, Capitolul „Escape Across the Øresund"
107 Rees, *Holocaust*, p. 339
108 Werner, Capitolul „Escape Across the Øresund"
109 *Ibidem*
110 Rees, *Auschwitz*, p. 268
111 Evans, p. 391
112 Werner, Capitolul „Escape Across the Øresund"
113 *Ibidem*
114 Rees, *Holocaust*, p. 339
115 Rees, *Auschwitz*, p. 267
116 Byers, Capitolul „A Wanted Man"
117 Snyder, *Holocaust*, p. 238
118 Rees, *Holocaust*, p. 341
119 Evans, p. 391

Capitolul X

1 Laqueur (ed.), p. 81
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*
4 *Ibidem*
5 Rees, p. 356
6 Laqueur (ed.), p . 82
7 Wyllie, p. 212

8 *Ibidem*
9 *Ibidem*
10 Butler, pp. 202–205
11 Laqueur (ed.), p. 367
12 *Ibidem*
13 Laqueur (ed.), p. 494
14 Rees, p. 260
15 *Ibidem*, p. 261
16 *Ibidem*, p. 263
17 *Ibidem*, p. 264
18 *Ibidem*, p. 266
19 Laqueur (ed.), p. 597
20 Snyder, p. 250
21 Laqueur (ed.), p. 598
22 Rees, p. 267
23 Laqueur (ed.), p. 599
24 *Ibidem*
25 *Ibidem*, p. 598
26 Snyder, p. 250
27 Rees, p. 287
28 Laqueur (ed.), p. 599
29 *Ibidem*
30 *Ibidem*
31 Snyder, p. 250
32 Browning, p. 64
33 *Ibidem*, p. 65
34 *Ibidem*, p. 66
35 *Ibidem*, p. 80
36 *Ibidem*, pp. 80–81
37 Antoniou, pp. 25–26
38 Browning, p. 82
39 *Ibidem*, p. 83
40 *Ibidem*
41 Levi, p. 34
42 Browning, p. 91
43 Levi, p. 111
44 Antoniou, p. 162
45 Browning, pp. 92–93
46 Rees, p. 342
47 Browning, p. 72
48 *Ibidem*, p. 93
49 *The „Final Solution"*: Estimated Number of Jews Killed, Jewish Virtual Library, https://www.jewishvirtuallibrary.org/estimated-number-of-jews-killed-in-the-final-solution
50 Fransecky, p. 43
51 Browning, p. 381
52 Johnson, p. 562
53 Fransecky, p. 44
54 Browning, p. 381
55 Fransecky, p. 57
56 Johnson, p. 562
57 *Ibidem*
58 Fransecky, p. 45
59 *Ibidem*, p. 44
60 *Memorial Cosel Transports*, Traces of War, https://www.tracesofwar.com/sights/100746/Memorial-Cosel-Transports.htm
61 Laqueur (ed.), p. 438
62 *Ibidem*
63 Snyder, pp. 264–265
64 Schloss, p. 71
65 Laqueur (ed.), p. 439
66 *Ibidem*, p. 442
67 Kennedy, p. 375
68 *Ibidem*
69 Laqueur (ed.), p. 440
70 Laqueur (ed.), p. 439
71 *Ibidem*
72 Laqueur (ed.), p. 440

73 *Ibidem*
74 *Ibidem*
75 Fransecky, p. 52
76 Anne Frank, p. 70
77 Schloss, p. 90
78 Schloss, p. 90
79 Eddy de Wind, *Auschwitz, ultima stație: povestea mea din lagăr (1943–1945)*, Humanitas, București, 2021, pp. 8–9
80 Kennedy, pp. 375–376
81 Laqueur (ed.), p. 57
82 Deem, p. 29
83 Fransecky, p. 259
84 *Ibidem*
85 Laqueur (ed.), p. 58
86 Deem, p. 19
87 Fransecky, p. 261
88 Laqueur (ed.), p. 58
89 *Ibidem*
90 Laqueur (ed.), pp. 58–59
91 Laqueur (ed.), p. 54
92 *Ibidem*, p. 59
93 Evans, p. 379
94 Marrus, Paxton, p. 218
95 *Ibidem*
96 Thomas Laub, *After the Fall: German Policy in Occupied France, 1940–1944*, Oxford University Press, 2010
97 Marrus, Paxton, p. 227
98 *Ibidem*, p. 224
99 Rees, p. 272
100 François Marcot, *Dictionnaire Historique de la Résistance*, Robert Laffont, Paris, 2006
101 Marrus, Paxton, p. 226
102 *Ibidem*, p. 227
103 Rees, p. 273
104 Evans, p. 380
105 Marrus, Paxton, p. 165
106 *Ibidem*, p. 166
107 *Ibidem*
108 Allan Mitchell, *Nazi Paris: The History of an Occupation*, Berghahn, New York, 2008
109 Marrus, Paxton, p. 253
110 Rees, p. 277
111 Marrus, Paxton, p. 166
112 *Ibidem*, p. 171
113 *Ibidem*, p. 172
114 Evans, p. 381
115 Rees, p. 279
116 Semelin, p. 135
117 *Ibidem*, p. 136
118 Marrus, Paxton, pp. 227–228
119 *Ibidem*, p. 232
120 *Ibidem*, p. 233
121 Snyder, p. 270
122 Marrus, Paxton, p. 242
123 Rees, p. 275
124 Semelin, p. 136
125 Marrus, Paxton, p. 233
126 *Ibidem*, p. 234
127 *Ibidem*, p. 250
128 Rees, p. 275
129 Marrus, Paxton, p. 249
130 *Ibidem*, p. 250
131 *Ibidem*, p. 251
132 Laqueur (ed.), p. 219
133 Marrus, Paxton, p. 251
134 *Ibidem*, p. 250
135 Evans, p. 380

136 Semelin, p xxi
137 *Ibidem*, p. xxi
138 Marrus, Paxton, p. 254
139 *Ibidem*
140 Marrus, Paxton, p. 255
141 Semelin, p. 151
142 *Ibidem*, p. 152
143 *Ibidem*, p. xxii
144 Laqueur (ed.), p. 219
145 Fransecky, p. 49
146 Semelin, p. xx
147 *Ibidem*, p. xxi
148 Laqueur (ed.), p. 219
149 Semelin, p. xxi
150 *Ibidem*
151 Laqueur (ed.), p. 219
152 Semelin, p. xix–xx
153 *Ibidem*, p. xxi
154 Laqueur (ed.), p. 329
155 Pierra Sonnino, *This Has Happend: An Italian Familly in Auschwitz*, St. Martin's Griffin, 2009, p. 15
156 Laqueur (ed.), p. 330
157 Michele Sarfatti, *La Shoah in Italia, La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*, Einaudi, p. 67
158 *Ibidem*
159 Goeschel, p. 50
160 *Ibidem*, p. 73
161 Raeţchi, p. 69
162 Mazower, p. 137
163 Laqueur (ed.), p. 332
164 *Ibidem*, p. 332
165 *Ibidem*, p. 334
166 Goeschel, p. 183
167 Laqueur (ed.), p. 332
168 *Ibidem*, p. 333
169 *Ibidem*, pp. 332–333
170 Sonnino, p. 30
171 *Ibidem*, p. 31
172 Laqueur (ed.), p. 333
173 *Ibidem*, p. 336
174 Jonathan Steinberg, *All Or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941–1943*, p.6
175 *Ibidem*, p. 39
176 *Ibidem*, p. 50
177 *Ibidem*, p. 42
178 *Ibidem*, p. 44
179 *Ibidem*, p. 43
180 *Ibidem*, p. 44
181 *Ibidem*, p. 121
182 Laqueur (ed.), p. 336
183 *Ibidem*, p. 336
184 Holocaust Encyclopedia, *Ardeatine Caves Massacre*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ardeatine-caves-massacre
185 Sarfatti, p. 91
186 *Ibidem*
187 Holocaust Encyclopedia, *Holocaust in Italy*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/italy
188 Liliana Picciotto, *Il Libro della Memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1943–1945). Ricerca della Fondazione*, Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea, Mursia, Milano, 2002.

189 The International Institute for Holocaust Research, *Deportation Database and Research*, https://deportation.yadvashem.org/deportations-catalog.html?country=T1366350

190 Sonnino, pp. 70–71

191 *Ibidem*, p. 75

192 Holocaust Encyclopedia, *Jewish Losses during the Holocaust: by Country*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country

193 Picciotto

194 *Ibidem*

195 *Ibidem*

196 *Ibidem*, pp. 22–24

197 Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Adams, 2001, EPUB, Cap. 1: „Alarm"

198 *Ibidem*

199 Evans, p. 173

200 Bar-Zohar, Cap. 2: „The Fox"

201 Evans, p. 172

202 Bar-Zohar, Cap. 2: „The Fox"

203 Rees, p. 290

204 Evans, p. 173

205 Rees, p. 290

206 Evans, p. 173

207 *Ibidem*

208 Bar-Zohar, Cap. 4: „The Commissar"

209 *Ibidem*

210 *Ibidem*

211 *Ibidem*

212 *Ibidem*

213 *Ibidem*

214 *Ibidem*

215 *Ibidem*

216 Snyder, p. 259

217 Bar-Zohar, Cap. 1: „Alarm"

218 *Ibidem*, Cap. 9: „An Order from the Highest Place"

219 *Ibidem*

220 *Ibidem*

221 Israel Gutman, *Resistance: the Warsaw Ghetto uprising*, Houghton Mifflin, New York, 1994, EPUB, Between the Expulsion and January 1943

222 Rees, p. 320

223 Holocaust Encyclopedia, *Warsaw Ghetto Uprising*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/warsaw-ghetto-uprising

224 *Ghetto Fighters House Archives*, https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=28821&lang=eng&site=gfh

225 Gutman, Capitolul „Between the Expulsion and January 1943"

226 Holocaust Encyclopedia, *Warsaw Ghetto Uprising*

227 Gutman, Cap. 10: „January 1943: The first instance of resistance"

228 Holocaust Encyclopedia, *Warsaw Ghetto Uprising*

229 Gutman, Cap. 10: „January 1943: The first instance of resistance"

230 Rees, p. 321

231 Jewish Virtual Library, *Jewish Resistance: Jewish Fighting*

Organization Calls for Resistance in the Warsaw Ghetto (January 1943), https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-fighting-organization-calls-for-resistance

232 *Ibidem*

233 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 459

234 Holocaust Encyclopedia, *Warsaw Ghetto Uprising*

235 Norman Davies, *Rising '44: The Battle for Warsaw*, Penguin, Kindle Edition

236 Rees, p. 321

237 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 462

238 *Ibidem*, p. 465

239 *Ibidem*, p. 460

Capitolul XI

1 Posner, 52

2 Wind, p. 74

3 Kitchen, p. 442

4 Snyder, pp. 228–229

5 Rees, *Auschwitz*, p. 219

6 Rawson, p. 200

7 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, pp. 286–287

8 Rees, *Holocaust*, p. 170

9 Fairweather, p. 100

10 Rawson, p. 25

11 Rees, *Auschwitz*, p. 29

12 Rawson, p. 87

13 Rudolp Höss, *Death Dealer: The Memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz*, Da Capo Press, 1996, p. 118

14 Rees, p. 51

15 Rees, p. 50

16 Eva Mozes Kor, Lisa Rojany Buccieri, *Am supraviețuit lagărului morții*, Editura Meteor Publishing, București, 2009, pp. 69–71

17 Rees, p. 222

18 Posner, p. 105

19 Rawson, p. 25

20 *Ibidem*

21 *Ibidem*, p. 26

22 *Ibidem*

23 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy* p. 121

24 *Ibidem*

25 Posner, p. 103

26 Rawson, p. 26

27 *Ibidem*, p. 65

28 Rees, p. 66

29 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 121

30 *Ibidem*

31 Rawson, p. 25

32 *Ibidem*, p. 26

33 Rees, p. 50

34 Rees, *Holocaust*, p. 172

35 Fairweather, p. 71

36 Rees, p. 173

37 *Auschwitz's sign of death and defiance*, BBC News, http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8420681.stm

38 Rawson, p. 26

39 *Ibidem*, p. 106

40 Wind, pp. 18–19
41 Rawson, p. 65
42 Fairweather, p. 104
43 *The Anniversary of the First Escape from Auschwitz*, http://auschwitz.org/en/museum/news/the-anniversary-of-the-first-escape-from-auschwitz,434.html
44 Rawson, p. 25
45 Rees, *Auschwitz*, p. 49
46 Fairweather, p. 80
47 Johnson, p. 563
48 Fairweather, p. 85
49 Max Eisen, *Cu prețul vieții: o poveste despre curaj și supraviețuire la Auschwitz*, Editura RAO, București, 2018, p. 77
50 Fairweather, p. 123
51 Ernst Klee, *Auschwitz – Täter, Gehilfen, Opfer und was aus ihnen wurde: Ein Personenlexikon*, Fischer E-books, Frankfurt am Main, 2013, p. 309
52 Wind, pp. 74
53 Rawson, p. 110
54 Posner, p. 96
55 Rees, p. 249
56 Fairweather, p. 186
57 Rawson, p. 34
58 Rees, p. 57
59 Rees, pp. 58–59
60 Rees, p. 59
61 *Block 11*, http://auschwitz.org/en/history/punishments-and-executions/block-11
62 Rees, p. 75; *80 years ago, Maksymilian Kolbe gave his life for his fellow Auschwitz prisoner*, Poland In, https://polandin.com/55106201/80-years-ago-maksymilian-kolbe-gave-his-life-for-his-fellow-auschwitz-prisoner
63 Daniel Schlafly, Warren Green, „Kolbe & Anti-Semitism", *The New York Review*, 14 aprilie 1983, https://www.nybooks.com/articles/1983/04/14/kolbe-anti-semitism-2/
64 Rees, p. 75; *80 years ago, Maksymilian Kolbe gave his life for his fellow Auschwitz prisoner*, Poland In, https://polandin.com/55106201/80-years-ago-maksymilian-kolbe-gave-his-life-for-his-fellow-auschwitz-prisoner
65 Rawson, p. 34
66 *Tattoos and numbers: the system of identifying prisoners at Auschwitz*, Holocaust Encyclopedia, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/tattoos-and-numbers-the-system-of-identifying-prisoners-at-auschwitz
67 Wind, p. 25
68 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, pp. 375–376
69 Ota Kraus, Erich Kulka, *Fabrica Morții: o mărturie despre Auschwitz*, Editura Politică, București, 1961, p. 167
70 Posner, p. 99

71 Graham
72 Rees, p. 246
73 Graham, *New book reveals horror of Nazi camp brothels*
74 Rawson, p. 26
75 Graham
76 Posner, p. 99
77 Posner, p. 99
78 Rees, p. 249
79 Graham
80 Kate Connolly, „«I will never be free of it»: Auschwitz survivor recalls horror 75 years on", *The Guardian*, 25 martie 2017
81 Rees, p. 239
82 *Ibidem*
83 Rawson, p. 12
84 Fairweather, p. 69
85 Rees, p. 49
86 Fairwheather, p. 92
87 Rees, p. 53
88 Rawson, p. 114
89 Fairwheather, p. 90
90 Rawson, p. 114
91 Rees, pp. 139–140
92 Wind, *Auschwitz*, p. 19
93 *Ibidem*, p. 44
94 Fairweather, p. 89
95 Wind, p. 19
96 Rees, *Holocaust*, p. 365
97 Rees, *Auschwitz*, p. 175
98 *Kanada warehouses*, Auschwitz, https://amp.ww.en.freejournal.org/63167393/1/kanada-warehouses-auschwitz.html
99 *Ibidem*
100 *Ibidem*
101 *Ibidem*
102 *Ibidem*
103 Fairweather, p. 90
104 Levi, p 110
105 Fairweather, p. 155
106 Rawson, p. 34
107 Rees, p. 54
108 Posner, p. 27
109 *Ibidem*, p. 28
110 Rawson, p. 66
111 Rees, p. 64
112 Rees, p. 67
113 Colin Rushton, *Sabotorul de la Auschwitz*, Editura For You, București, 2019, p. 55
114 Posner, p. 31
115 Rawson, p. 66
116 Fairweather, pp. 165–166
117 Connolly
118 Lifton, p. 155
119 Posner, p. 34
120 Lifton, p. 156
121 Holger Lessing, *Der erste Dachauer Prozess (1945/46)*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1993, p. 323
122 Rawson, p. 66
123 Kraus, Kulka, p. 44
124 Wind, p. 76
125 *Ibidem*
126 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 425
127 Kraus, Kulka, p. 26
128 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, pp. 473–474
129 Kraus, Kulka, p. 26
130 Rees, p. 220

131 Kraus, Kulka, p. 27
132 Rees, p. 220
133 Posner, p. 82
134 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 438
135 Rees, p. 122
136 *Ibidem*
137 Lifton, p. 148
138 *Ibidem*
139 Posner, 55
140 *Ibidem*
141 Rawson, p. 116
142 Rees, *Holocaust*, p. 359
143 Posner, p. 94
144 Wind, p. 153
145 Connolly
146 Lifton, p. 149
147 Fairweather, p. 167
148 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, pp. 373–375
149 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, Simon & Schuster, SUA, 1960
150 *SS Doctor at Auschwitz: Johann Paul Kremer. Diary* – Selected Extracts, Holocaust Education & Archive Research Team, http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/auschkremerdiary.html
151 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, pp. 472–473
152 Kitchen, p. 446
153 Carlo Mattogno, *Miklós Nyiszli: An Auschwitz Doctor' s Eyewitness Account: The Bestselling Tall Tales of Dr. Mengele's Assistant Analyzed*, Castle Hill Publishers, 2018, p. 22
154 Kor, p. 41
155 Yehuda Koren, Eilat Negev, „The dwarves of Auschwitz", *The Guardian*, 23 martie 2013
156 Kor, p. 33
157 Andy Walker, „The twins of Auschwitz", BBC News, 28 ianuarie 2015
158 *Ibidem*
159 Kor, p. 46
160 Rees, *Holocaust*, p. 358
161 Kor, p. 43
162 Lifton, p. 149
163 Rees, *Auschwitz*, p. 141
164 *Ibidem*, p. 229
165 Rees, *Holocaust*, pp. 360–361
166 Posner, p. 50
167 Rees, p. 360
168 Wyllie, p. 214
169 Lifton, p. 5
170 Höss, pp. 27–29
171 Rees, *Auschwitz*, p. 77
172 Rawson, p. 15
173 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 239
174 Höss, pp. 29–30
175 Fairweather, p. 175
176 Rawson, p. 15
177 *Ibidem*, p. 63
178 Rees, p. 90
179 *Ibidem*
180 Fairweather, p. 170
181 *Ibidem*, p. 178
182 Rees, p. 89

183 Fairweather, p. 176
184 *Ibidem*, p. 94
185 Rawson, p. 15
186 Sybille Steinbacher, *Auschwitz: A History*, Ecco Press, New York, 2005, p. 107
187 Rees, p. 121
188 Fairweather, p. 221
189 Kraus, Kulka, pp. 111–113
190 Wiesel, pp. 146–147
191 Rees, p. 178
192 Rawson, p. 110
193 Rees, p. 101
194 Fairweather, p. 184
195 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 286
196 Rawson, p. 45
197 *Ibidem*, p. 42
198 Rees, p. 102
199 Rawson, p. 45
200 Fairweather, p. 180
201 Rees, p. 103
202 Fairweather, p. 180
203 Höss, p. 133
204 Rees, p. 104
205 Fairweather, p. 183
206 Steinbacher, p. 94
207 Rees, p. 104
208 *Ibidem*
209 *Ibidem*, p. 134
210 Rawson, p. 45
211 *Ibidem*, p. 55
212 Rees, p. 147
213 Rawson, p. 45
214 *Ibidem*, p. 47
215 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 309
216 *Ibidem*
217 *Ibidem*
218 Rawson, p. 51
219 *Sinti and Roma (Gypsies) in Auschwitz*, http://auschwitz.org/en/history/categories-of-prisoners/sinti-and-roma-gypsies-in-auschwitz/
220 Rawson, p. 52
221 *Sinti and Roma (Gypsies) in Auschwitz*
222 *Ibidem*
223 Wind, p. 176
224 *Ibidem*, p. 174
225 Rawson, p. 52
226 *Ibidem*, p. 56
227 Rees, p. 138
228 Rawson, p. 58
229 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, p. 340
230 Rees, p. 142
231 Rawson, p. 58
232 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, pp. 437–438
233 Rees, p. 286
234 Kraus, Kulka, p. 167
235 Fairweather, p. 218
236 Martin Gilbert, *The Holocaust: the Jewish Tragedy,* p. 437
237 *Ibidem*, p. 378
238 *Ibidem*
239 Wind, p. 228
240 Kraus, Kulka, pp. 163–164
241 Wind, p. 227
242 Rees, *The Holocaust*, p. 386

243 Rees, *Auschwitz*, p. 216
244 Rawson, p. 61
245 Rees, p. 287
246 Wind, pp. 226–227
247 Rawson, pp. 59–60
248 *Ibidem*, p. 64
249 Kraus, Kulka, p. 229
250 Rees, p. 287
251 Posner, p. 109
252 Kraus, Kulka, pp. 228–229
253 Posner, p. 109
254 Kraus, Kulka, p. 228
255 Rawson, pp. 59–60
256 Rees, p. 184
257 *Ibidem*, p. 219
258 *Ibidem*, p. 245
259 Rawson, p. 89
260 *Ibidem*, p. 91
261 Rees, p. 284
262 Rees, *Holocaust*, p. 383
263 Rees, *Auschwitz*, p. 284
264 *Ibidem*
265 Rushton, p 77
266 Schloss, p. 106
267 Rees, *Holocaust*, p. 372
268 *Ibidem*, p. 374
269 Rushton, p. 61
270 Natasha Frost, *Horrors of Auschwitz: The Numbers Behind WWII's Deadliest Concentration Camp,* History.com, 23 ianuarie 2020, https://www.history.com/news/auschwitz-concentration-camp-numbers
271 *Escapes and reports*, Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, http://auschwitz.org/en/history/resistance/escapes-and-reports
272 Rees, A*uschwitz*, p. 73
273 *Escapes and reports*, Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum
273 *Ibidem*
274 *Ibidem*
275 *Ibidem*
276 *Ibidem*
277 Rawson, p. 185
278 Rees, p. 74
279 Rawson, p. 186
280 Rees, p. 186
281 Rawson, p. 188
282 *Ibidem*
283 Fairweather, pp. 66–68
284 *Escapes and reports*, Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum
285 Rees, p. 105
286 Rawson, p. 190
287 Johnson, p. 579
288 Rees, p. 299
289 Rees, *Holocaust*, p. 400
290 Rees, *Auschwitz,* p. 300
291 Rawson, p. 50
292 Rushton p. 94
293 Rees, *Holocaust*, p. 406
294 *Prisoner Revolt at Auschwitz-Birkenau*, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1942-1945/auschwitz-revolt
295 Rees, p. 407

296 Rees, *Auschwitz*, p. 318

297 *Prisoner Revolt at Auschwitz-Birkenau*, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1942-1945/auschwitz-revolt

298 Wind, p. 229

299 *Escapes and reports*, Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum

301 Rawson, p. 189

302 Rees, *Holocaust*, p. 403

303 *Ibidem*

304 *Ibidem*

305 Rees, *Auschwitz*, p. 302

306 Kraus, Kulka, p. 48

307 Rees, p. 302

308 Rawson, p. 192

309 *Ibidem*

310 Eisen, p. 138

311 Ian Kershaw, *Sfârșitul: rezistența sfidătoare și înfrângerea Germaniei lui Hitler, 1944–1945*, Editura Corint, București, 2014, p. 312

312 *Ibidem*

313 Rees, p. 327

314 Kershaw, p. 312

315 *Ibidem*

316 Wiesel, p. 176

317 Kershaw, p. 313

318 *Ibidem*

319 *Ibidem*, p. 314

320 Rawson, pp. 194–195

321 Rees, p. 322

322 Rees, *Holocaust*, p. 389

323 Benito Bermejo, *Fotograful de la Mauthausen*, Editura Corint, București, 2020, p. 66

324 *Ibidem*, p. 71

325 *Ibidem*

326 *Ibidem*, p. 101

327 Rees, p. 389

328 *Ibidem*

329 Bermejo, p. 68

330 *Ibidem*, p. 77

331 Johnson, p. 563

332 Bermejo, pp. 97–98

333 *Ibidem*, p. 68

334 *Ibidem*, p. 93

335 David Wingeate Pike, *Spaniards in the Holocaust: Mauthausen, Horror on the Danube*, Routledge, Londra, 2000, p. XII

336 Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, Wayne State University Press, Detroit, 2000, p. 19

337 *Ibidem*, pp. 20–21

338 Gábor Kádár, Zoltán Vági, *Self-Financing Genocide: The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*, Central European University Press Budapest, 2004, p. 5

339 Braham, p. 21

340 Kádár, Vági, pp. 7–8

341 Braham, p. 22

342 *Ibidem*, p. 24

343 Kádár, Vági, p. 9

344 Derogy, p. 69

345 Braham, p. 25
346 *Ibidem*, p. 31
347 *Ibidem*, p. 29
348 *Ibidem*, pp. 33–34
349 Wiesel, pp. 33–38
350 Braham, pp. 35–36
351 *Ibidem*, pp. 37–39
352 Robert Rozett, *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during World War II*, https://www.yadvashem.org/articles/general/conscripted-slaves-hungarian-jewish-forced-laborers.html
353 *Imre Reviczky*, https://www.jewishvirtuallibrary.org/reviczky-imre-x00b0
354 Braham, pp. 49–50
355 National Committee for Attending Deportees (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság - DEGOB), *Labour Service*, http://degob.org/index.php?showarticle=2032
356 Snyder, p. 256
357 *Veesenmayer, Edmund*, Shoah Resource Center, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206338.pdf
358 Braham, p. 53
359 *Ibidem*, p. 54
360 Rees, p. 378
361 Braham, p. 58
362 *Ibidem*, p. 61
363 *Ibidem*, p. 55
364 Derogy, pp. 75–76
365 *Ibidem*, p. 76
366 Ress, p. 379
367 Braham, p. 73
368 *Ibidem*, pp. 74–75
369 Derogy, p. 78
370 Braham, p. 100
371 Derogy, p. 80
372 Braham, p. 101
373 Derogy, p. 82
374 Max Eisen, *By Chance Alone*, HarperCollins Publishers, LTD, p. 64
375 Braham, p. 102
376 *Ibidem*, p. 106
377 Kádár, Vági, p. 25
378 Braham, p. 108
379 Rees, p. 393
380 Derogy, p. 98
381 *Ibidem*, p. 99
382 *Ibidem*, p. 103
383 *Ibidem*, p. 95
384 Rees, p. 397
385 *Europa Plan*, Shoah Resource Center, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206300.pdf
386 Derogy, p. 96
387 Rees, p. 399
388 Braham, p. 113–114
389 Rees, p. 381
390 Snyder, p. 258
391 Braham, pp. 133–134
392 Czech, p. 618
393 Rees, p. 258
394 Eisen, pp. 76–77
395 *Ibidem*, pp. 67–68

396 Braham, pp. 113–114

397 Randolph L. Braham and András Kovács, *The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*, Central European University Press, 2016, p. 166

398 *Ibidem*, p. 170

399 Teofil Ivanciuc, *Deportarea evreilor din Maramureș: lista „trenurilor morții"*, http://www.salutsighet.ro/deportarea-evreilor-din-maramures-lista-trenurilor-mortii-autor-teofil-ivanciuc/

400 Ionuț Iamandi, *Interviu cu Vasile Moldovan, martor al deportării evreilor din Sighetu Marmației din mai 1944*, YouTube link???

401 Aleksander Lasik, „Rudolf Höss: Manager of Crime", în Gutman, Yisrael, Berenbaum, Michael (ed.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington, Indiana University Press, p. 295

402 Eisen, p. 85

403 Derogy, p. 83

404 Rees, p. 383

405 Derogy, p. 126

406 *Ibidem*, p. 49

407 *Ibidem*, p. 92

408 *Ibidem*, p. 61

409 *Ibidem*

410 *Ibidem*, p. 84

411 *Ibidem*, pp. 11–12

412 *Ibidem*, p. 107

413 *Ibidem*, p. 113

414 Evans, p. 667

415 *Ibidem*, p. 668

416 Rees, pp. 408–409

417 *Ibidem*, p. 409

418 Evans, p. 668

419 Rees, p. 409

420 Evans, p. 668

421 Rees, *Auschwitz*, p. 409

Capitolul XII

1 Goeschel, p. 364

2 Orbach, p. 321

3 Kershaw, p. 65

4 *Ibidem*, p. 141

5 *Ibidem*

6 *Ibidem*, p. 493

7 Orbach, p. 147

8 *Ibidem*, p. 155

9 *Ibidem*, p. 148

10 Roberts, pp. 758–761

11 Szpilman, pp. 212–216

12 Bevin Alexander, *Cum ar fi putut câștiga Hitler al Doilea Război Mondial*, Editura Lucman, București, 2003, pp. 142–143

13 *Ibidem*, p. 143

14 *Ibidem*, p. 144

15 Martin Gilbert, *Israel: A History*, Turner Books, Toronto, 1998, p. 120

16 Alexander, p. 144

17 *Ibidem*

18 Kitchen, p. 439

19 Beevor, *Stalingrad*, p. 336

20 *Ibidem*, pp. 375–376

21 Reinhold Busch (ed.), *În infernul de la Stalingrad: mărturii ale*

soldaților germani, Editura Corint, București, 2021, p. 259

22 Beevor, p. 548

23 *Ibidem*, p. 551

24 Goebbels, p. 1905

25 Johnson, p. 543

26 Simon Berthon, *Război între aliați: povestea rivalității dintre Churchill, Roosevelt și de Gaulle*, Humanitas, București, 2014, p. 285

27 Rees, *Holocaust*, p. 316

28 *Ibidem*

29 Berthon, p. 289

30 Susan Gilson Miller, *A History of Modern Morocco*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, p. 45

31 Rees, p. 316

32 Henri Bernard, Roger Gheysens, *Bătălia din Ardeni*, Editura Militară, București, 1989, p. 70

33 Michael R. Beschloss, *The Conquerors: Roosevelt, Truman and the Destruction of Hitler's Germany, 1941–1945*, Simon & Schuster, New York, 2002, p. 144

34 Bernard, Gheysens, p. 70

35 Antony Beevor, *Berlin: căderea – 1945*, Editura RAO, București, 2013, p. 48

36 Bernard, Gheysens, p. 83

37 Kitchen, p. 452

38 Beevor, *Stalingrad*, p. 548

39 Beevor, *Berlin: căderea – 1945*, p. 57

40 *Ibidem*, p. 50

41 *Ibidem*, p. 51

42 *Ibidem*

43 *Ibidem*, p. 65

44 *Ibidem*, p. 59

45 Kershaw, *Sfârșitul*, p. 285

46 Kitchen, p. 453

47 *Ibidem*

48 Kershaw, p. 328

49 Henrik Eberle, Matthias Uhl, *Dosarul Hitler*, Editura Meteor Press, București, 2021, p. 239

50 Adrian Gilbert, p. 495

51 Kitchen, p. 447

52 Kitchen, p. 447

53 Eberle, Uhl, p. 240

54 Adrian Gilbert, p. 502

55 Eberle, Uhl, p. 241

56 Hawes, p. 174

57 Kershaw, p. 307

58 *Ibidem*

59 Butler, p. 303

60 Kershaw, p. 315

61 *Ibidem*, p. 314

62 *Ibidem*, p. 315

63 *Ibidem*, p. 304

64 Beevor, p. 44

65 Kershaw, p. 306

66 *Ibidem*, p. 430

67 Kitchen, p. 452

68 Ryback, p. 193

69 Beevor, p. 460

70 *Ibidem*

71 *Ibidem*, p. 464

72 *Ibidem*

73 Kitchen, p. 455

74 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 36

75 Kershaw, p. 452
76 *Ibidem*, p. 433
77 *Ibidem*, p. 437
78 Butler, p. 327
79 Kershaw, p. 432
80 Rees, p. 420

Capitolul XIII

1 *Ibidem*, p. 421
2 *Adolf Hitler: Political Testament (April 29, 1945)*, Jewish Virtual Library, https://www.jewishvirtuallibrary.org/hitler-s-political-testament-april-1945
3 *Ibidem*
4 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 42
5 *Ibidem*, p. 48
6 *Ibidem*, p. 50
7 *Ibidem*, p. 51
8 *Ibidem*, p. 53
9 Kershaw, p. 290
10 *Ibidem*, pp. 290–291
11 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 38
12 *Ibidem*, p. 41
13 Bill O'Reilley, Martin Dugard, *Să ucizi SS: vânătoarea celor mai cruzi criminali din istorie*, Editura RAO, București, 2020, p. 13
14 *Ibidem*, p. 22
15 *Ibidem*
16 *Ibidem*, p. 23
17 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 114
18 Holocaust Encyclopedia, *The Nuremberg Trials*, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-trials
19 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 110
20 Mazower, p. 285
21 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 112
22 *Ibidem*
23 *Ibidem*
24 *Ibidem*
25 Butler, p. 327
26 *Ibidem*
27 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 112
28 Wittman, Kinney, pp. 605–606
29 *Ibidem*, p. 606
30 O'Reilley, Dugard, p. 34
31 Joe Heydecker, Johannes Leeb, p. 513
32 *Ibidem*, p. 522
33 *Ibidem*
34 Oelhafen, Tate, p. 184
35 O'Reilley, Dugard, p. 40
36 *Ibidem*, p. 40
37 Richard Rhodes, *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*, Vintage Books, New York, 2002, p. 257
38 O'Reilley, Dugard, p. 43
39 *Ibidem*, p. 45
40 Rees, *Auschwitz*, pp. 353–355
41 *Ibidem*, p. 355
42 Arendt, p. 255

43 Michael Bar-Zohar, Nissim Mishal, *Misiuni la limita imposibilului*, Editura Litera, București, 2018, p. 99

44 O'Reilley, Dugard, p. 69

45 Raețchi, p. 322

46 Arendt, p. 263

47 Raețchi, p. 322

48 Arendt, p. 21

49 *Ibidem*, p. 30

50 *Ibidem*, p. 31

51 *Ibidem*, p. 63

52 O'Reilley, Dugard, p. 193

53 Arendt, p. 63

54 *Ibidem*, p. 266

55 O'Reilley, Dugard, pp. 193–194

56 Arendt, p. 275

57 O'Reilley, Dugard, p. 228

58 *Ibidem*, p. 229

59 *Ibidem*, p. 275

60 Leyson, pp. 176–177

61 Daniel Gordis, *Israel: scurtă istorie a unei națiuni renăscute*, Editura Humanitas, București, 2019, p. 122

62 Shapira Anita, *Israel: A History*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2015, p. 90

63 *Ibidem*, pp. 90–91

64 Martin Gilbert, *Israel: A History*, Turner Books, Toronto, 1998, p. 127

65 Matti Friedman, *Spioni fără țară: vieți secrete în momentul nașterii Statului Israel*, Editura RAO, București, 2019, p. 47

66 *Ibidem*, p. 46

67 Ronen Bergman, *Rise and Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations*, John Murray, Londra, 2018, p. 12

68 Ronen Bergman, *Ridică-te și ucide primul: istoria secretă a asasinatelor planificate ale Israelului*, Editura RAO, București, 2020, p. 40

69 Dina Porat, *The Fall of a Sparrow: The Life and Times of Abba Kovner*, Stanford University Press, Palo Alto, 2009, pp. 57–75

70 Shapira, p. 313

71 Roskies (ed.), p. 221

Bibliografie

Ainsztein Reuben, *Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe*, University of Michigan, 2008

Antoniou Giorgos, A. Dirk Moses (ed.), *The Holocaust in Greece*, Cambridge University Press, 2018

Arad Yitzhak, Bełżec, Sobibór, *Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington, Indiana University Press, 1987

Arendt Hannah, *Eichmann la Ierusalim: un raport asupra banalității răului*, Editura All, București, 1997

Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism, Part One: Antisemitism*, A Harvest/HBJ, New York, 1973

Atkins E. Stephen, *Holocaust Denial as an International Movement*, Greenwood Press, 2009

Bartulin Nevenko, *Honorary Aryans: National–Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia*, Palgrave Macmillan, 2013

Bar-Zohar Michael, *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Adams, 2001, EPUB,

Bar-Zohar Michael, Mishal Nissim, *Misiuni la limita imposibilului*, Editura Litera, București, 2018

Baynes N.H. (ed.), *The Speeches of Adolf Hitler*, I, Londra, 1942

Bechtel Delphine, *The 1941 Pogroms as Represented in Western Ukrainian Historiography and Memorial Culture, The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives*, Conference Presentations, Center for Advanced Holocaust Studies USHMM

Beevor Antony, *Berlin: căderea – 1945*, Editura RAO, București, 2013

Beevor Antony, *Stalingrad*, Editura RAO, București, 2009

Benjamin Lya, *De la Constituția din 1923 la Statutul Juridic din 1940. O privire asupra problemei evreiești din România în Holocaust: studii și cercetări*, INSHREW

Bergman Ronen, *Rise and Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations*, John Murray, Londra, 2018

Bermejo Benito, *Fotograful de la Mauthausen*, Editura Corint, București, 2020

Bernard Henri, Roger Gheysens, *Bătălia din Ardeni*, Editura Militară, București, 1989

Berthon Simon, *Război între aliați: povestea rivalității dintre Churchill, Roosevelt și de Gaulle*, Humanitas, București, 2014

Besançon Alain, *Nenorocirea secolului: despre comunism, nazism și unicitatea Șoah-ului*, Humanitas, București, 2015

Beschloss R. Michael, *The Conquerors: Roosevelt, Truman and the Destruction of Hitler's Germany, 1941–1945*, Simon & Schuster, New York, 2002

Bevin Alexander, Cum *ar fi putut câștiga Hitler al Doilea Război Mondial*, Editura Lucman, București, 2003

Binet Laurent, *Operațiunea Anthropoid*, Editura Corint, București, 2015

Blau Bruno, „The Jewish Population of Germany 1939–1945", *Jewish Social Studies*, Vol. 12, Nr. 2 (Apr. 1950), Indiana University Press, https://www.jstor.org/stable/4464869

Blumenthal R. David, *The Banality of Good and Evil: Moral Lessons from the Shoah and Jewish Tradition*, Georgetown University Press, Washington, D.C., 1999

Bouverie Tim, *Concilierea cu Hitler: Chamberlain, Churchill și drumul spre război*, Editura Litera, București, 2021

Bower Tom, *Nazi Gold: The Full Story of the Fifty-Year Swiss-Nazi Conspiracy to Steal Billions from Europe's Jews and Holocaust Survivors*, Open Road, Integrated Media, New York, EPUB

Bowman B. Steven, *The Agony of Greek Jews 1940–1945*, Stanford University Press, Stanford

Braham L. Randolph, Kovács András, *The Holocaust in Hungary: seventy years later*, Central European University Press, 2016

Braham L. Randolph, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, Wayne State University Press, Detroit, 2000

Brownell Will, Drace-Brownell Denise, Rovt Alex, *Primul nazist: Erich Ludendorff, omul care l-a făcut posibil pe Hitler*, Humanitas, București, 2020

Browning R. Christopher, *The Origins of the Final Solution, The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, University of Nebraska Press, Lincoln, Yad Vashem, Ierusalim, 2004

Burleigh Michael, *Death and Deliverence: „Euthanasia" in Germany c. 1900–1945*, Cambridge University Press, 1994

Busch Reinhold (ed.), *În infernul de la Stalingrad: mărturii ale soldaților germani*, Editura Corint, București, 2021

Bush Barbara, *Imperialism and Postcolonialism*, Pearson Education Limited, MB, 2006

Butler Rupert, *Gestapo: istoria poliției secrete a lui Hitler*, Editura Litera, 2020

Byers Ann, *Rescuing the Danish Jews: a Heroic Story from the Holocaust*, Enslow Publishers, Inc., EPUB

Caroline Moorehead, *Village of Secrets: Defying the Nazis in Vichy France*, HarperCollins, 2014

Carp Matatias, *Cartea Neagră, Le Livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940–1944*, Traduit du roumain, annoté et présenté par Alexandra Laignel-Lavastine, Éditions Denoël, 2009

Centrul de Monitorizare și Combatere a Antisemitismului în România, Raport de monitorizare, 2009–2014

Cesarini David, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, Londra, 2017

Charlier Jean Michel, de Launay Jacques, *Eva Hitler, născută Braun*, Editura Venus, București, 1993

Clej Petru, „Deportat de Antonescu în Transnistria – 3. Jandarmii împușcă evrei", RFI, 7 septembrie 2015, https://www.rfi.ro/societate-81116-deportat-de-antonescu-transnistria-3-jandarmii-impusca-evrei

Clej Petru, „Ziua Holocaustului din România: «37 de rude ale mele au fost împușcate, iar restul au fost deportate în Transnistria» – fiica unor supraviețuitori din Bucovina", RFI, 8 octombrie 2021, https://www.rfi.ro/reportaj-rfi-138609-ziua-holocaustului-din-romania-37-de-rude-ale-mele-au-fost-impuscate-iar-restul

Cohen B. William, Jörgen Svensson, *Finland and the Holocaust*, Holocaust and Genocide Studies 1995, nr. 9

Cohen M. Maynard, *A Stand Against Tyranny: Norway's Physicians and the Nazis*, Wayne State University Press, 2000

Collotti Enzo, *Germania nazistă*, Editura Științifică, București, 1969

Comisia internațională pentru Studierea Holocaustului în România. Raport final, Polirom, Iași, 2004

Connolly Kate „«I will never be free of it»: Auschwitz survivor recalls horror 75 years on", *The Guardian*, 25 martie 2017

Crasnianski Tania, *Copiii naziștilor*, Meteor Publishing, București, 2018

Crowe M. David, *The Holocaust: Roots, History, and Aftermath*, Routledge, Londra, 2018

Dallin Alexander, *German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies*, Westview Press, 1981

Dash Moore Deborah (ed.), *City of Promises: A History of the Jews of New York*, Vol 3: *Jews in Gotham*, New York University Press, New York, 2012

Davies Norman, *Rising '44: The Battle for Warsaw*, Penguin, Kindle Locations

de Lagarde Paul, „Juden und Indogermanen, 1887", în A. Bein, *Der moderne Antisemitismus, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jg. 6, 1958

de Wind Eddy, *Auschwitz, ultima stație: povestea mea din lagăr (1943–1945)*, Humanitas, București, 2021

Deák István, *Essays on Hitler's Europe*, University of Nebraska Press, 2002

Delarue Jacques, *Istoria Gestapoului*, Editura Lucman, București, 2006

Derogy Jacques, *Cazul Wallenberg*, Institutul European, București, 2013

Desbois Patrick, *The Holocaust by Bullets: a Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, Palgrave Macmillan, 2008

Din luptele tineretului român: 1919–1939 (Culegere de texte), Editura Fundației Buna Vestire, 1993

Dobbs Michael, *Indezirabilii: America, Auschwitz și un sat prins la mijloc*, Editura RAO, București, 2019

Documente de la Nürnberg, L-180, https://www.jewishvirtuallibrary.org/report-by-einsatzgruppe-a-in-the-baltic-countries-october-1941

Duckwitz F. Georg, *The Righteous Among the Nations*, Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/righteous/stories/duckwitz.html

Easton Adam, „Treblinka survivor recalls suffering and resistance", BBC News, 4 august 2013

Eberle Henrik, Matthias Uhl, *Dosarul Hitler*, Editura Meteor Press, București, 2021

Eichmann Trial – Session 88 – *Hausner cross-examines the Accused about his antisemitism*, United States Holocaust Memorial Museum, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001798

Eisen Max, *By chance alone*, HarperCollins Publishers, Ltd.

Eisen Max, *Cu prețul vieții: o poveste despre curaj și supraviețuire la Auschwitz*, Editura RAO, București, 2018

Escapes and reports, Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, http://auschwitz.org/en/history/resistance/escapes-and-reports

Establishment of Dachau Camp, https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933–1938/establishment-of-dachau-camp

Europa Plan, Shoah Resource Center, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206300.pdf

Evans J. Richard, *Al Treilea Reich*, vol. I, *Al Treilea Reich la putere*, Editura RAO, București, 2006

Evans J. Richard, *Al Treilea Reich*, vol. II, *Al Treilea Reich la putere*, Editura RAO, București, 2013

Evans J. Richard, *Al Treilea Reich*, vol. III, *Al Treilea Reich la putere*, Editura RAO, București, 2014

Fairweather Jack, *Voluntarul: povestea adevărată a eroului din rezistență care s-a infiltrat la Auschwitz*, Editura Litera, București, 2020

Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, Belgrade, 1957

Ferguson Niall, *Războiul lumii: epoca urii*, Editura RAO, București, 2012

Florian Alexandru, „Cuvânt-înainte" în Viorel Achim (ed.), *Politica regimului Antonescu față de cultele neoprotestante*. Documente, Polirom, Iași, 2013

Frank Anne, *Jurnalul Annei Frank*, Humanitas, București, 2011

Frenkel Françoise, *O librărie în Berlin*, Editura Litera, București, 2020

Friedlander Henry, *The Origins of Nazi Genocide: from Euthanasia to the Final Solution*, The University of North Carolina Press, 1995

Friedman Matti, *Spioni fără țară: vieți secrete în momentul nașterii Statului Israel*, Editura RAO, București, 2019

Frost Natasha, „Horrors of Auschwitz: The Numbers Behind WWII's Deadliest Concentration Camp", History.com, 23 ianuarie 2020, https://www.history.com/news/auschwitz-concentration-camp-numbers

Gallego Ferran, *Oamenii lui Hitler: elita național-socialismului (1919–1945)*, Editura All, București, 2010

Genesa, 6:10, The Interlinear Bible, Hebrew-Greek-English, General editor and Translator Jay P. Green, Sr, Hendrickson Publishers, SUA, 2018

Gerwarth Robert, *Cei învinși: de ce nu s-a putut încheia Primul Război Mondial. 1917–1923*, Editura Litera, București, 2019

Gerwarth Robert, *Hitler's Hangman: The Life and Death of Reinhard Heydrich*, Yale University Press, 2011

Getlen Larry, „How one man launched a mutiny on a Nazi ship in New York City", *New York Post*, 23 martie 2019

Gilbert Adrian, *Waffen-SS: armata lui Hitler în război*, Editura RAO, București, 2020

Gilbert Martin, *Israel: A History*, Turner Books, Toronto, 1998

Gilbert Martin, *The Dent Atlas of the Holocaust*, Taylor & Francis e-Library, 2005

Gilbert Martin, *The Holocaust: the Jewish Tragedy*, Collins&Grafton Street, Londra, 1986

Goebbels Joseph, *Tagebücher, 1924–1945*, Piper, München, 1999,

Goebbels Joseph, „What Is Socialism?", în *Fascist Voices, Essays From The «Fascist Quarterly» 1936–1940*, vol. 1, Sanctuary Press Ltd, Londra, 2019

Goeschel Christian, *Mussolini și Hitler: făurirea alianței fasciste*, Editura Orizonturi, 2019, București

Gordis Daniel, *Israel: scurtă istorie a unei națiuni renăscute*, Editura Humanitas, București, 2019

Grec Emanuel–Marius, „The Odessa Massacre and its perpetrators: memory and «victimhood» towards the Holocaust in Romania", https://ratiuforum.com/.../upl.../2021/05/RF-Award-Paper.pdf

Gross T. Jan, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*, Poland, Penguin Books, 2002

Grossman Vasily, *The Treblinka Hell*, Foreign Languages Publishing House, Moscova, 1946

Gruchmann Lothar, *Al Doilea Război Mondial: strategie și politică*, Editura RAO, București, 2011

Grunwald-Spier Agnes, *Ceilalți Schindleri*, Editura Meteor Publishing, București, 2019

Gusto Hedwig, *Adolf Hitler*, Editura Litera, București, 2017

Guttman H. Rabin, *Guttmann Iosif&Iancu Slove de martiri...*, Editura Hasefer, București, 2008

Hansen Jennifer, *The Art and Science of Reading Faces: Strategies of Racist Cinema in the Third Reich, Shofar*, vol. 28, nr. 1 (toamna 2009), Purdue University Press

Hawes James, *O scurtă istorie a Germaniei: de la Iuliu Cezar la Angela Merkel – o repovestire pentru vremurile noastre*, Editura Trei, București, 2020

Heiden Konrad, *The Fuehrer*, Robinson, Londra, 1999

Hett C. Benjamin, Cum *moare democrația: ascensiunea la putere a lui Hitler și prăbușirea Republicii de la Weimar*, Polirom, Iași, 2021

Heuman Johannes, Pontus Rudberg (ed.), *Early Holocaust Memory in Sweden, Archives, Testimonies and Reflections*, Palgrave Macmillan, 2021

Joe Heydecker Joe, Johannes Johannes Leeb, *Procesul de la Nürnberg*, Editura Politică, București, 1983

Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, Holmes&Mayer, New York, 1985

Hillesum Etty, *Jurnal (1941–1942), Scrisori din lagărul de la Westerbork (1943)*, Humanitas, București, 2021

Hitler Adolf, *Hitler's Table Talk 1941–1944, His Private Conversations*, Introduced and with a new Preface by H.R. Trevor-Roper, Enigma Books, New York, 2000

Hitler Adolf, *Însemnări intime și politice (iulie 1941 – martie 1942)*, Corint, București, 2017

Hitler Adolf, *Mein Kampf*, Hurst and Blackett Ltd, Londra

Hitler Adolf, *Political Testament (April 29, 1945)*, Jewish Virtual Library, https://www.jewishvirtuallibrary.org/hitler-s-political-testament-april-1945

Hooton E.R., *Spain in Arms: A Military History of the Spanish Civil War 1936–1939*, Casemate Publishers, SUA

Horwitz J. Gordon, *Ghettostadt: Łódź and the Making of a Nazi City*, The Belknap Press of Harvard University Press, Londra, 2008

Höss Rudolph, *Death Dealer: The Memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz*, Da Capo Press, 1996

Hossbach Memorandum, *Minutes of a Conference in the Reich Chancellery*, Berlin, 5 noiembrie 1937, de la 4:15 to 8:30 p.m., https://avalon.law.yale.edu/imt/hossbach.asp

Ioanid Radu, *Holocaustul în România: Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*, Polirom, Iași

Ioanid Radu, *Pogromul de la Iași*, Polirom, Iași, 2021

Ionescu Nae, „Prefață" la Mihail Sebastian, *De două mii de ani...*, Editura Hasefer, București, 1995

Irimia M. Maria, „Pogromul de la Iași din 16 mai 1899", *Revista 22*, 4 aprilie 2017

Israel Gutman, *Resistance: the Warsaw Ghetto uprising*, Houghton Mifflin, New York, 1994, EPUB

Ivanciuc Teofil, „Deportarea evreilor din Maramureș: lista «trenurilor morții»", http://www.salutsighet.ro/deportarea-evreilor-din-maramures-lista-trenurilor-mortii-autor-teofil-ivanciuc/

Jasch Hans-Christian, Kreutzmüller Christoph (ed.), The *Participants: The Men of the Wannsee Conference*, Berghahn Books, New York, 2017

Johnson Paul, *O istorie a evreilor*, Humanitas, București, 2015

Kádár Gábor, Vági Zoltán, *Self-Financing Genocide: The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*, Central European University Press Budapest, 2004

Kershaw Ian, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, New Haven, 2008

Kershaw Ian, *Hitler: A Biography*, Penguin Books, 2009, Londra, EPUB

Kershaw Ian, *Sfârșitul: rezistența sfidătoare și înfrângerea Germaniei lui Hitler, 1944–1945*, Editura Corint, București, 2014

Kertzer I. David, *Papa și Mussolini: istoria secretă a papei Pius al XI-lea și evoluția fascismului în Europa*, Editura RAO, București, 2015

Kitchen Martin, *O istorie a Germaniei moderne: de la 1800 până în prezent*, Humanitas, București, 2021

Klautke Egbert, „Fritsch Theodor (1852–1933): The «Godfather» of German Anti-Semitism", în Rebecca Haynes, Martyn Rady (ed.), *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, I.B. Tauris, Londra, 2011

Klautke, „Fritsch Theodor (1852–1933): The «Godfather» of German Anti-Semitism"

Klee Ernst, *Auschwitz – Täter, Gehilfen, Opfer und was aus ihnen wurde: Ein Personenlexikon*, Fischer E-books, Frankfurt a/Main, 2013

Kopstein S. Jeffrey, Wittenberg Jason, *Deadly communities: Local political milieus and the persecution of Jews in occupied Poland*, Comparative Political Studies 44.3, 2011

Kranzler David, Joseph Friedson, *Heroine of Rescue: The Incredible Story of Recha Sternbuch Who Saved Thousands from the Holocaust*, Artscroll History Series, Mesorah Publications Ltd., 1984

Kraus Ota, Kulka Erich, *Fabrica Morții: o mărturie despre Auschwitz*, Editura Politică, București, 1961

Kristallnacht: Damages and Death, Holocaust Denial On Trial, Emory University, 2018

Kurapovna Christoff Marcia, *Shadows on the Mountain: The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2010

Laqueur Walter (ed.), Judith Tydor Baumel (as.ed.), *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press New Haven, 2001

Larson Erik, *În grădina fiarelor: o poveste despre dragoste și teroare în Berlinul nazist*, Editura Litera, București, 2021

Lasik Aleksander, „Rudolf Höss: Manager of Crime", în Gutman, Yisrael, Berenbaum, Michael (ed.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington, Indiana University Press

Laub Thomas, *After the Fall: German Policy in Occupied France, 1940–1944*, Oxford University Press, 2010

Lecomte Jean-Michel, *Teaching about the Holocaust in the 21st Century*, Council of Europe, 2001, Germany

Lessing Holger, *Der erste Dachauer Prozess (1945/46)*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1993, p. 323

Levi Primo, *Mai e acesta oare un om?*, Editura Univers, București, 1974

Levin Irene, „Oslo: The escape from Norway", în Anders Jerichow și Cecilie Felicia Stokholm Banke (ed.), *Civil Society and the Holocaust: International Perspectives on Resistance and Rescue*, Humanity in Action Press, New York, 2013

Levin Itamar, *The Last Deposit: Swiss Banks and Holocaust Victims Accounts*, Praeger, 1999

Leyson Leon, Marilyn Harran, Elisabeth Leyson, *Un băiat de pe lista lui Schindler*, Editura RAO, 2017

Lichtblau Erich, *Reîntoarcerea în Reich*, Editura Meteor Press, București

Lichtenstein Tatjana, *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging*, Indiana University Press, 2016

Lifton J. Robert, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, Inc., Publishers New York, 1986

Llácer Toni, *Nietzsche: supraomul și voința de putere*, Editura Litera, București, 2020

Marcot François, *Dictionnaire Historique de la Résistance*, Robert Laffont, Paris 2006

Marrus R. Michael, Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Basic Books Inc. Publishers, New York, 1981

Mattogno Carlo, Miklós Nyiszli, *An Auschwitz Doctor's Eyewitness Account: The Bestselling Tall Tales of Dr. Mengele's Assistant Analyzed*, Castle Hill Publishers, 2018

Mazower Mark, *Umbre peste Europa: democrație și totalitarism în secolul XX*, Editura Litera, București, 2019

Mendelsohn Daniel, *Cei dispăruți*, Polirom, 2021, Iași

Mendelsohn John (ed.), „The Wannsee Protocol" în *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, vol. 11: „The Wannsee Protocol", https://www.writing.upenn.edu/~afilreis/Holocaust/Wannsee-transcript.html

Michalczyk J. John (ed.), *Nazi Law From Nuremberg to Nuremberg*, Bloomsbury Academic, Londra, 2018

Miller G. Susan, *A History of Modern Morocco*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013

Misch Rochus, Bourcier Nicolas, *Am fost garda de corp a lui Hitler: 1940–1945*, Editura Meteor Press, 2010

Mitchell Allan, *Nazi Paris: The History of an Occupation*, Berghahn, New York, 2008

Moorhouse Roger, *Alianța diavolilor: pactul lui Hitler cu Stalin 1939–1941*, Editura Meteor Press, București, 2019

Mozes Kor Eva, Rojany Buccieri Lisa, *Am supraviețuit lagărului morții*, Editura Meteor Publishing, București, 2009, pp. 69–71

Müller-Claudius Michael, *Der Antisemitismus und das deutsche Verhangnis*, J. Knecht, Frankfurt, 1948

Muraru Andrei, *Procesele criminalilor de război din Transnistria* (teză de doctorat), Facultatea de Istorie a Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2011

National Committee for Attending Deportees (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – DEGOB), Labour Service, http://degob.org/index.php?showarticle=2032

Neumann Victor, *Istoria evreilor din România: studii documentare și teoretice*, Editura Hasefer, București, 2018, Institute for the Study of Rescue and Altruism in the Holocaust (ISRAH), Chronology of Rescue

of Jews in Romania, https://www.holocaustrescue.org/chronology-of-rescue-in-romania

O'Reilley Bill, Martin Dugard, *Să ucizi SS: vânătoarea celor mai cruzi criminali din istorie*, Editura RAO, București, 2020

Offenberger Fritz Ilana, *The Jews of Nazi Vienna, 1938–1945. Rescue and Destruction*, Palgrave Macmillan, 2017

Ohler Norman, *Naziștii și drogurile*, Corint, București, 2020

Oișteanu Andrei, *Moravuri și năravuri: eseuri de istorie a mentalităților*, Polirom, Iași, 2021

Orbach Danny, *Comploturile împotriva lui Hitler: rezistența germană și arta conspirației*, Editura RAO, București, 2020

Oshry Ephraim, *Annihilation of Lithuanian Jewry*, Judaica Press, New York, 1995

Paris Edmond, Genocide *in Satellite Croatia, 1941–1945: A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres*, American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1961

Peace and War: United States Foreign Policy, 1931–1941, U.S., Government Printing Office U.S., Washington, D.C., 1943

Picciotto Liliana, *Il Libro della Memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1943–1945). Ricerca della Fondazione*, Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea, Mursia, Milano, 2002

Poliakov Léon, *Istoria antisemitismului*, vol. II, „De la Voltaire la epoca sinucigașă", Editura Hasefer, București, 2007

Porat Dina, The *Fall of a Sparrow: The Life and Times of Abba Kovner*, Stanford University Press, Palo Alto, 2009

Posner Patricia, *Farmacistul de la Auschwitz*, Editura RAO, București, 2020

Rader G. Benjamin, *American Sports: From the Age of Folk Games to the Age of Televised Sport*s, Pearson Higher Education, 2008

Raețchi Ovidiu, *Tzahal: o istorie a armatei israeliene*, Editura Litera, București, 2020, ed 2

Range R. Peter, *1924, anul care l-a creat pe Hitler*, Editura Litera, București, 2019

Rapson Jessica, *Topographies of Suffering: Buchenwald, Babi Yar, Lidice*, Berghahn Books, 2015

Rashke L. Richard, *Escape from Sobibór*, Houghton Mifflin, 1982

Rees Laurence, *Auschwitz: naziștii și soluția finală*, Editura RAO, București, 2010

Rees Laurence, *Holocaust: A New History*, Penguin Books, 2017

Reflections on the Treatment of Peoples of Alien Races in the East, a secret memorandum handed to Hitler by Himmler on 25 May 1940, in Trials of War Criminals Before the Nürnberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10. Vol. 13: United States of America v. Ernst von Weizsaecker, et al. (Case 11: „Ministries Case"). US Government Printing Office, District of Columbia, 1952

Rhodes Richard, *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*, Vintage Books, New York, 2002, p. 257

Roberts Andrew, Furtuna războiului, Editura Litera, București, 2013

Rosenberg Alfred, „World Philosophy and Foreign Politics", în *Fascist Voices, Essays From The „Fascist Quarterly" 1936–1940*, vol. 1, Sanctuary Press Ltd, Londra, 2019

Roskies David G. (ed.), *Voci din ghetoul Varșoviei: cum ne-am scris istoria*, Editura RAO, București, 2021

Rothman Joshua, „Is Heidegger Contaminated by Nazism?", *The New Yorker*, 28 aprilie 2014

Rushton Colin, *Sabotorul de la Auschwitz*, Editura For You, București, 2019

Ryback W. Timothy, *Biblioteca lui Hitler: Cărțile care i-au format personalitatea*, Editura Litera, București, 2010

Saerens Lieven, Rachel, Jacob, Paul et les autres, *L'immigration des Juifs en Belgique pour échapper aux rafles et persécutions religieuses de la Gestapo*, Mardaga, 2014

Sarfatti Michele, *La Shoah in Italia, La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*, Einaudi

Schelvis Jules, *Sobibór: A History of a Nazi Death Camp*, Berg, Oxford & New Cork, 2007

Schlafly Daniel, Warren Green, „Kolbe & Anti-Semitism", *The New York Review*, 14 aprilie 1983, https://www.nybooks.com/articles/1983/04/14/kolbe-anti-semitism-2/

Schleunes A. Karl (ed.), *Legislating the Holocaust*, The Bernhard Loesener Memoirs and Supporting Documents, Westview Press, Colorado, 2001

Schloss Eva, Bartlett Karen, *Viața după Auschwitz*, Editura RAO, București, 2017

Schroeder Christa, *12 ani cu Hitler (1933–1945)*, Editura Meditații, București, 2008, p. 181

Schweber Simone, Debbie Findling, *Teaching the Holocaust*, Torah Aura Productions, Los Angeles, 2007

Sebastian Mihail, *Jurnal 1935–1944*, Humanitas, București, 1996

Semelin Jacques, *The Survival of the Jews in France, 1940–44*, Oxford University Press, 2018, Serge Klarsfeld

Shapira, Anita, *Israel: A History*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 2015

Shirer M. William, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941*, Rosetta Books

Sigmund Anna Maria, *Dictator, demon, demagog; întrebări și răspunsuri despre Adolf Hitler*, Editura RAO, București, 2006

Silvennoinen Oula, „Helsinki: On the Brink – Finland and the Holocaust Era", în Anders Jerichow and Cecilie Felicia Stokholm Banke (ed.), *Civil Society and the Holocaust: International Perspectives on Resistance and Rescue*. New York: Humanity in Action Press, 2013

Simon B. John, *Strangers in a Stranger Land: How One Country's Jews Fought an Unwinnable War alongside Nazi Troops... and Survived*, Rowman & Littlefield. 2019

Smith S. Mark, *Treblinka Survivor: The Life and Death of Hershl Sperling*, The History Press, 2010

Snyder Timothy, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York

Snyder Timothy, *Pământul negru: Holocaustul ca istorie și avertisment*, Humanitas, București, 2018

Sonnino Pierra, *This has happend: an italian familly in Auschwitz*, St. Martin's Griffin, 2009

SS Doctor at Auschwitz: Johann Paul Kremer. Diary - Selected Extracts, Holocaust Education & Archive Research Team, http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/auschkremerdiary.html

Steinbacher Sybille, *Auschwitz: A History*, Ecco Press, New York, 2005

Steinberg Jonathan, *All or nothing: The Axis and the Holocaust 1941–1943*

Steinweis E. Alan, *Studying the Jew: Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*, Harvard University Press. 2008

Stelean-Ioan Boia, Marius-Ioan Grec, *O istorie a Holocaustului european: cazul României*, „Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2016

Susan Ronald, *Hoțul de artă al lui Hitler*, Editura Meteor Publishing, București, 2018

Szpilman Władysław, *Pianistul*, Humanitas, București, 2019

The History of Litzmannstadt Ghetto, centrumdialogu.com

The ICRC in World War Two: The Holocaust, International Committee of the Red Cross, https://www.icrc.org/en/document/icrc-wwii-holocaust

The International Institute for Holocaust Research, Deportation Database and Research

The national socialist euthanasia killings, Hermann Pfannmüller (1886–1961), https://www.t4-denkmal.de/eng/Hermann-Pfannmueller

The Riegner Telegram, Holocaust Encyclopedia,

Tregenza Michael, *Le secret d'Etat des nazis: l'exterminationdes handicapés physiques et mentaux*, Calmann-Levi

Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Volume 15. International Military Tribunal, 1949

Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Nürnberg, October 1946-April 1949

Turda Marius, Quine S. Maria, *Istorie și rasism: ideea de rasă de la Iluminism la Donald Trump*, Polirom, Iași, 2019

United States Holocaust Memorial Museum, Persecution of Roma (Gypsies) in Prewar Germany, 1933–1939, 2008-05-20

Vashem Yad, *Nuremberg Law for the Protection of German Blood and German Honor*, 15 septembrie 1935

von Fransecky Tanja, *Escapees: The History of Jews Who Fled Nazi Deportation Trains in France, Belgium and the Netherlands*, Berghahn Books, 2019

von Oelhafen Ingrid, Tim Tate, *Copiii uitați ai lui Hitler*, Editura Litera, București, 2020

von Schlegel Friedrich, *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag zur Begründung der Alterthumskunde; Nebst metrischen Übersetzungen Indischer Gedichte, Mohr und Zimmer*, Heidelberg, 1808, https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/schlegel_indier_1808

Webb Chris, *The Treblinka Death Camp: History, Biographies, Remembrance*, Ibidem-Verlag, Stuttgart, 2014

Werner E. Emmy, *A Conspiracy of Decency, The Rescue of the Danish Jews During World War II*, Westview Press, 2002, EPUB

Werth Alexander, *Un corespondent englez pe Frontul de Est*, Editura Politică, București, 1970

Wiesel Elie, *Noaptea*, Editura Art, București, 2020

Wildt Michael, *Himmler Katrin, Heinrich Himmler: Corespondența cu soția sa (1927–1945)*, Editura RAO, București, 2015

Williamson G. David, *Al Treilea Reich*, Editura All, București, 2012

Wingeate Pike David, *Spaniards in the Holocaust: Mauthausen, Horror on the Danube*, Routledge, Londra, 2000

Wittman K. Robert, Kinney David, *Jurnalul Diavolului: Alfred Rosenberg și secretele celui de-al Treilea Reich*, Editura RAO, București, 2017

Wyllie James, *Neveste de naziști: femeile din elita Germaniei lui Hitler*, Editura Litera, București, 2021

Zumbini Massimo Ferari, *The Roots of Evil, Gründerjahre des Antisemitismus: Von der Bismarckzeit zu Hitler*, Vittorio Klostermann, Frankfurt a. M. 2003